ISTORIE

O carte care are toate ingredientele pentru a deveni cea mai cunoscută dintre câte s-au scris despre istoria Rusiei.
— *The Times Literary Supplement* —

MARTIN SIXSMITH

RUSIA

UN MILENIU DE ISTORIE

MARTIN SIXSMITH

RUSIA

UN MILENIU DE ISTORIE

Traducere din limba engleză de

Eugen Popa şi Justina Bandol

EDITURA HUMANITAS
2016

Martin Sixsmith
Russia. A 1000 Year Chronicle of the Wild East

Published in 2011 by BBC Books, an imprint of Ebury Publishing.
Ebury Publishing is a part of Random House Group of companies.

|Ilustraţia copertei: Alexander Vasilyevich Chantsev, The Power (1990) © Heritage Image Partnership Ltd / Alamy

ISBN: 978-973-50-5555-4 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

Martin Sixsmith (n. 1954) a studiat limba şi literatura rusă la Oxford, Harvard, Sorbona şi Leningrad. Între 1980 şi 1997 a fost corespondent BBC la Moscova, apoi la Washington, Bruxelles, Geneva; în anii Solidarităţii a transmis de la Varşovia. A relatat importantele evenimente petrecute în Rusia în timpul lui Mihail Gorbaciov şi Boris Elţin şi a fost un martor direct al loviturii de stat de la Moscova din august 1991 şi al disoluţiei Uniunii Sovietice în lunile care au urmat; această experienţă va sta la baza cărţii sale *Moscow Coup: The Death of the Soviet System* (1991), un titlu de referinţă în bibliografia subiectului. În 1997 a devenit director de comunicare în guvernul Blair, apoi a ocupat diverse alte funcţii în departamentele de comunicare ale guvernului britanic. Între lucrările sale se numără volume documentare şi de investigaţie, toate dedicate Rusiei, printre care *The Litvinenko File: The True Story of a Death Foretold* (2007) şi *Putin's Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia* (2010). Este de asemenea autorul mai multor romane: *Spin* (2004), *I Heard Lenin Laugh* (2005) şi *The Lost Child of Philomena Lee* (2009), cel din urmă ecranizat în 2013. Este unul dintre cei mai prolifici şi apreciaţi realizatori de seriale documentare pentru Radio BBC – despre literatura şi arta rusă, despre moştenirea KGB-ului în Rusia contemporană sau despre scriitorii şi artiştii evadaţi din blocul sovietic. Serialul documentar în 50 de părţi *The Wild East* (2011) stă la baza volumului de faţă.

Prefaţă şi mulţumiri

„Rusia nu mai trebuie privită ca un astru îndepărtat, strălucind slab – scria George Macartney în 1767 –, ci ca o mare planetă care s-a impus în sistemul nostru şi ale cărei mişcări afectează mişcările planetelor aflate pe alte orbite."

Rusia are, într-adevăr, un asemenea efect. Studiind, lucrând şi scriind despre această mare planetă o viaţă întreagă, am sfârşit prin a fi atras în orbita ei.

Le sunt recunoscător membrilor echipei cu care am lucrat la producerea serialului BBC *Rusia: Estul sălbatic* – Adam şi Anna Fowler, Richard Bannermann şi Neil Gardner. Doresc să-i mulţumesc lui Geoffrey Hosking pentru lectura manuscrisului şi lui Don Murray pentru că mi-a strunit exprimările nefericite. Îi rămân îndatorat neobositului şi strălucitului cercetător care m-a sprijinit, şi care se întâmplă să fie chiar fiul meu, Daniel Sixsmith. Şi îi mulţumesc soţiei mele, Mary, care s-a împăcat cu ideea unui soţ absent mai tot timpul (de obicei în secolul al XV-lea).

Se cuvin adresate mulţumiri editurii Continuum pentru permisiunea de a cita din cartea mea *Putin's Oil*, editurii Macmillan pentru utilizarea materialului din *Litvinenko File* şi editurii Simon & Schuster pentru pasajele din *Moscow Coup*.

Londra, martie 2011

Introducere

În urma uneia dintre cele mai turbulente convulsii ale Rusiei, revolta decembriştilor din 1825, poetul Feodor Tiutcev scria:

> Ferice-i cine pe-astă lume
> În vremi de cumpănă-a trecut!
> Căci, spre a-şi face-ospăţul cunoscut,
> Preabunii l-au chemat anume.
>
> La ale lor isprăvi aparte
> Şi la-al lor tainic gând părtaş –
> El bea cerescul aldămaş
> Din cupa vieţii făr' de moarte.[1]

Am simţit că înţeleg la ce se referă în dimineaţa zilei de luni 19 august 1991.

Fiind corespondent la Moscova al Televiziunii BBC, presimţisem că urma să se petreacă ceva, dar ştirile care m-au trezit în acea dimineaţă mi-au tăiat respiraţia. Televiziunea şi radioul de stat transmiteau propagandă comunistă de cel mai jos nivel, care nu se mai auzise de câţiva ani la Moscova şi care acuza regimul reformist al preşedintelui sovietic Mihail Gorbaciov de subminarea Uniunii Sovietice şi de exercitarea puterii în slujba unor „interese ostile poporului sovietic”[2]. Venise vremea, spunea crainicul, „de a restabili mândria şi puterea URSS”. Emisiunea conchidea: „Din motive de sănătate, Mihail Gorbaciov este incapabil să-şi mai îndeplinească sarcinile [...]; conducerea a fost preluată de un Comitet de Stat pentru Starea de Urgenţă.”

Avea loc un puci conservator împotriva preşedintelui sovietic Gorbaciov. În timp ce alergam pe stradă, îmi amintesc că am văzut coloane de tancuri coborând pe largile bulevarde către Kremlin. Fuseseră trimise de cei care-l puseseră pe Gorbaciov sub arest şi care conduceau acum ţara. Scena era tulburătoare.

În zilele care au urmat însă, ruşii obişnuiţi s-au aşezat în faţa tancurilor; unii dintre ei au fost împuşcaţi sau striviţi pentru hotărârea lor de a apăra democraţia. Eram acolo atunci când preşedintele Rusiei, Boris Elţin, ultimul campion al liberalismului după arestarea lui Gorbaciov, a urcat pe un tanc pentru a da un aer dramatic sfidării faţă de puci. Timp de două zile şi două nopţi, Elţin a aşteptat atacul la Casa Albă a Rusiei. Dramaticele evenimente ale acelor zile de august au decis rezultatul confruntării dintre forţele reformiste şi cele ale autocraţiei dure din Uniunea Sovietică. Conservatorii şi-au pierdut cumpătul în faţa gălăgioasei opoziţii publice, puciul s-a prăbuşit, iar conducătorii lui au fost arestaţi.

Eram convins – şi am spus-o în relatările mele – că prăbuşirea dinozaurilor comunişti care organizaseră lovitura, împreună cu dizolvarea Partidului Comunist, ce deţinuse puterea vreme de 70 de ani, însemnau moartea autocraţiei în Rusia, secole întregi de represiune alungate şi înlocuite cu libertatea şi cu democraţia. Dar mă înşelam. În deceniul următor, Rusia a încercat să se transforme într-o

democraţie de piaţă de tip occidental, dar a alunecat pe calea inflaţiei galopante, a violenţei interetnice şi a haosului. În anii care au urmat, după 2000, procesul s-a inversat în mare măsură. Ţara este stabilă şi relativ prosperă, însă democraţia şi libertatea au trecut din nou pe plan secund între priorităţile statului. Spectrul autocraţiei bântuie din nou Rusia.

Ar fi trebuit să-mi dau seama atunci, în 1991. Prins de euforia Moscovei, uitasem însă lecţia istoriei care ne învaţă că, în Rusia, tentativele de reformă sunt urmate de întoarcerea la autocraţie – putere necontrolată concentrată în mâinile unei singure autorităţi care nu răspunde în faţa nimănui. Se întâmplase de atâtea ori în trecut, încât era improbabil ca de data aceasta lucrurile să se petreacă altfel.

Dacă m-aş fi înşelat doar eu, n-ar fi fost mare lucru, însă – fapt mult mai serios – liderii Europei şi Americii s-au înşelat şi ei: au trimis economişti învăţaţi de la Harvard care să supravegheze tranziţia Rusiei la economia de piaţă, s-au bucurat de înfrângerea comunismului şi au considerat problema rezolvată, declarând triumfător că de-aici înainte Rusia va fi ca noi. Dacă Vestul ar fi învăţat lecţiile istoriei, ar fi putut evita o parte din teribilele greşeli pe care se pregătea să le facă, greşeli care au întunecat relaţiile dintre Est şi Vest, au irosit miliarde de dolari şi au contribuit indirect la eşecul experimentului liberal al Rusiei.

Dacă vrem să înţelegem procesele care au acţionat în ultimele două decenii, trebuie să cunoaştem bine istoria de o mie de ani a Rusiei. Rusia n-a fost niciodată cu adevărat „ca noi”, dacă prin asta înţelegem o democraţie liberală, orientată spre economia de piaţă, în care cei care exercită puterea reprezintă voinţa poporului şi pot fi înlocuiţi printr-un proces guvernat de legi.[3] Modelul rusesc, exceptând unele scurte perioade recurente de experimente radicale, a fost întotdeauna unul opus: autocraţia îi plasează pe deţinătorii puterii deasupra legii; ei conduc prin drept divin sau prin „dictatura poporului”, dar aproape întotdeauna cu ajutorul forţei brute.

Celor care socotesc Rusia o naţiune protoeuropeană le scapă esenţialul. Rusia priveşte în două direcţii: către

tradiţiile democratice, guvernate de legi, ale Occidentului, dar în acelaşi timp – şi cu un plus de ADN de acest tip moştenit în organismul ei – către formele de guvernare asiatice din care s-a nutrit la începuturile istoriei sale, ceea ce ruşii numesc *silnaia ruka*, pumnul de fier al puterii centralizate.[4]

Există în Rusia o şcoală de istorie, bazată pe determinism, care susţine că Rusia este de-a pururi sortită să fie condusă de pumnul autocraţiei; că asta face parte din natura ei, iar democraţia de tip occidental nu va funcţiona niciodată pentru ea. Această viziune a fost întreţinută în general de conservatorii britanici şi americani în anii Războiului Rece şi s-a bucurat recent de un reviriment. E poate un diagnostic prea categoric, evocând prea tare discreditata „inevitabilitate istorică" a lui Hegel şi Marx. Dar nu pot să nu observ cât de des a fost pronunţat de-a lungul istoriei Rusiei. Încă de la primii conducători, Rurik şi Oleg, până la Ivan cel Groaznic şi Petru cel Mare, s-a spus că Rusia era prea mare şi prea neorânduită pentru a putea fi vreodată condusă de o putere descentralizată; doar *silnaia ruka* a unei autocraţii centralizate putea ţine laolaltă imperiul şi putea menţine ordinea între diversele sale popoare. Aceeaşi motivaţie a fost folosită de ţarii din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, de regimul comunist în secolul XX şi – *mutatis mutandis* – de Vladimir Putin în secolul XXI.

Gluma exasperată a lui Winston Churchill cu „ghicitoarea învelită într-un mister aflat într-o enigmă" a dat tonul comodei presupuneri a Occidentului că ruşii sunt prea complicaţi pentru a putea fi înţeleşi. Dar, dacă reuşim să pătrundem istoria Rusiei, putem descoperi rădăcinile comportamentului ei, care pare adeseori enigmatic. Rusia este o combinaţie frapantă de Est şi Vest, fapt tulburător de-a lungul secolelor pentru artiştii, scriitorii şi gânditorii ei.

Chinuitoarele întrebări ale poetului Aleksandr Blok „Suntem sciţi? – Suntem asiatici?" vorbesc despre o Rusie străduindu-se să apere valorile culturale ale Occidentului, dar respinsă de Europa din pricina naturii ei estice, barbare:

> Da, suntem neamul asiatic, scit,

Ducând în ochii oblici lăcomia!
[...]
Dar scutu-n mâini l-am dus ca robii,
Şi neclintiţi de strajă am rămas,
Între mongoli şi vrajba Europei!
[...]
E Sfinxul rus, sever, triumfător,
Vărsându-şi sângele-n câmpie
Spre tine aţintind scormonitor
Priviri de ură şi prietenie.
[...]
Ştim zarva din foburgul parizian,
Şi briza răcoroaselor Veneţii,
Şi portocalii sub cerul diafan
Şi Kölnul sub învăluirea ceţii.
[...]
Ne-om da în lături, vom intra-n păduri
Din faţa Europei cumsecade,
De-acolo-i vom zvârli, cu ochii duri
Săgeţile privirilor nomade.[5]

Îmbinarea istorică dintre Est şi Vest prinde chip în figurile eurasiatice ale multor ruşi. (Priviţi, de exemplu, la o fotografie a lui Lenin şi veţi vedea ceva răsăritean în ochii lui înguşti.) Se pune acut întrebarea dacă Rusia ar trebui să fie „europeană”, sau ar trebui să-şi îmbrăţişeze moştenirea „asiatică”, inclusiv sistemul de guvernare autocratic primit de la mongoli. Iar sentimentul că Rusia se află în Europa fără a face parte din ea stăruie şi astăzi. Kremlinul oscilează între represiunea autoritară a opoziţiei politice şi o dorinţă şovăielnică de a convinge Occidentul că respectă drepturile omului.

Scopul meu a fost de a aşeza în această carte evenimentele la care am fost martor în 1991 în contextul lor istoric, de a sublinia momentele de răscruce din istoria Rusiei, acele „momente nestăpânite ale destinului”, în care ar fi putut să apuce calea reformei ce-ar fi transformat-o într-o democraţie liberală, sau să urmeze mai departe calea autocraţiei – uneori totalitară, represivă şi dictatorială.

N-am urmărit să fac o judecată de valoare. N-am presupus că o cale e de la sine mai bună sau mai adecvată condiţiilor Rusiei. Am vrut însă să aflu de ce a fost urmată o cale, şi nu alta, să evaluez ce anume ar fi fost necesar

pentru a propulsa această puternică naţiune pe un drum complet diferit şi să stabilesc cât de aproape s-a aflat ea de această direcţie. Ar fi putut Rusia, în locul autoritarismului renăscut de astăzi, să devină o democraţie occidentală, cu o economie de piaţă ca a noastră?

Note

1. Feodor Tiutcev (1803–1873), *Ţiţeron* (*Cicero*, 1830), F.I. Tiutcev, *Stihotvorenia*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1972.

2. Transmisiune la posturile de radio şi televiziune sovietice (ORT), 19 august 1991. Ştire a agenţiei TASS din aceeaşi dată; redată în întregime pe prima pagină a ziarului *Pravda* din 20 august 1991.

3. Consider, bineînţeles, că nu se poate spune că democraţia, în forma definită aici, a existat undeva în lume între declinul Atenei după anul 146 a.Chr. şi reapariţia ei timidă în Europa secolului al XVII-lea.

4. Dacă e nevoie de dovezi în privinţa identificării ruşilor cu modelul autocratic, Centrul „Levada” de Analiză a Opiniei Publice din Moscova a efectuat în ultimii douăzeci de ani un sondaj anual. La întrebarea „Trebuie ca Rusia să fie condusă de o *silnaia ruka*?”, media răspunsurilor pozitive a fost între 40 şi 45%, la care se adaugă 20-30% care au fost de acord că „există vremuri în care Rusia are nevoie să-şi concentreze toată puterea într-o singură mână”. V. *Opinia publică în Rusia*, 2009 (Moscova, 2010), Centrul de Analiză „Iuri Levada”, www.levada.ru.

5. Aleksandr Blok (1880– 1921), Skifî (1918), A.A. Blok, *Izbrannîe Proizvedenia*, Biblioteka Klassiki, Moskva, 1988 [A. Blok, „Sciţii”, în *Versuri*, trad. rom. Victor Tulbure, Univers, Bucureşti, 1973, pp. 314– 315 – n.t.].

Partea I
Kievul şi protodemocraţia

Rusia Kieveană, 1054

Capitolul 1
Novgorodul

Am ajuns la Novgorod înainte de răsăritul soarelui. Dormisem primele cinci ore ale călătoriei cu trenul de noapte, spre nord, pe linia rapidă a căii ferate principale Moscova–Petersburg. Dar după ce trenul a cotit către

Novgorod, m-am trezit în zgâlţâielile de pe linia secundară prost întreţinută. Mă îmbrăcasem cu mult înainte ca *dejurnaia* să vină cu ceaşca de ceai negru rusesc. La şase dimineaţa am ieşit din staţia Novgorod în aerul rece al dimineţii.

Oraşul dormea, aşa că i-am cerut unui taximetrist să mă ducă pe malul celălalt al râului Volhov. Vechiul cartier comercial al oraşului, Iaroslavovo Dvorişce, în care generaţii de negustori se târguiseră şi se adunaseră apoi la rugăciune în biserica cu ziduri albe şi turlă albastră, era tăcut şi rece. În întuneric mi se vedea aburul răsuflării. Pe malul celălalt, luna plină plutea peste zidurile kremlinului din Novgorod, într-una dintre cele mai perfecte şi nealterate privelişti din Europa – fortificaţiile roşii medievale aşezate pe taluzul înverzit şi, înălţându-se peste ele, înalta cupolă de aur a Catedralei Sfânta Sofia.

La mijlocul secolului al IX-lea, înainte ca numele Rusia să fi fost vreodată rostit, Novgorodul era un popas pe ruta comercială dintre Marea Baltică la nord şi Imperiul Bizantin la sud. Zona era populată de triburi slave care se luptau pentru supremaţie. Dar în momentul în care războiul fratricid părea inevitabil căpeteniile de trib au căutat să ajungă la o înţelegere. În vremurile acelea, dominate de agresiunea militară, era un eveniment remarcabil.

„Şi între ei nu se mai da dreptate şi neamurile se ridicau împotriva neamurilor şi erau între ei vrăjmăşii şi începură să se lupte între ei.”[6] Mărturia cronicarului despre evenimentele din Novgorodul secolului al IX-lea ne oferă un indiciu timpuriu al caracterului conciliator, bazat pe lege, pe care oraşul îl va dovedi în secolele ce-au urmat. În locul războiului civil, populaţia a decis să se unească sub conducerea unei căpetenii neutre, chemată din afară:

> Şi se duseră peste mare la Varegi, la Ruşi, căci aceşti varegi se numeau *Rusi*, după cum alţii se numesc Svezi, alţii Norvegi şi Angli, alţii Goţi: tot astfel şi aceştia. Grăiră deci către *Rusi*, Ciuzii, Slovenii, Kricicii şi Vesii: „Ţara noastră este mare şi bogată, totuşi în ea nu este nici o rânduială; de aceea veniţi la noi să ne conduceţi şi să ne cârmuiţi”. Şi s-au ales trei fraţi cu triburile lor şi luară pe toţi *Rusii* cu ei şi veniră. Rurik, cel mai mare, se stabili la Novgorod [...]. Şi după aceşti Varegi s-a numit ţara Novgorod rusească [...].[7]

Povestea e grozavă, ruşii o învaţă la şcoală. Dar, cum se întâmplă atât de des în istoria Rusiei, există neînţelegeri asupra detaliilor. *Cronica lui Nestor* este unica sursă asupra sosirii cneazului Rurik şi, de fapt, asupra întregii perioade. Ea face parte dintr-o serie de cronici scrise mult mai târziu de un şir de călugări şi care, cu toate că sunt evocatoare şi poetice, nu sunt prea demne de crezare. Rurik poate fi un personaj real sau poate fi o figură mitică, alcătuită din mai multe chipuri de prinţi vikingi veniţi să conducă ţinuturile ruseşti.

Dar istoria rusă nu se bazează niciodată exclusiv pe fapte. Istoria reală se întrepătrunde cu istoria romanţată, zămislind miturile care au modelat identitatea naţională. Ca şi noi ceilalţi, ruşii au cunoştinţe destul de schematice asupra propriului trecut; am prieteni ruşi foarte educaţi care au dificultăţi în a numi multe date de referinţă. Însă una pe care o cunosc cu toţii este 862, anul în care se spune că ar fi sosit aici Rurik pentru a forma naţiunea *rusă*.[8]

Orologiile din Novgorod au bătut ora şapte dimineaţa.

Am observat kremlinul trezindu-se la viaţă, aşa că am traversat pasarela pietonală peste râu şi am hoinărit pe drumul care duce la porţile lui înalte de lemn. În incintă, un ansamblu imaculat de structuri istorice încercuieşte splendida catedrală din secolul al XI-lea şi, în centrul unei peluze, se află Monumentul Mileniului din Novgorod. Ridicat în 1862, în alte vremuri de mari schimbări pentru Rusia (vezi pp. 158–160), el e dominat de o statuie de bronz a unui cavaler în armură, care poartă un coif în stil nordic şi anul 862 pe scut. De-a lungul secolelor, şcolarii au învăţat că aşa arăta Rurik vikingul. Sondajul meu neştiinţific printre trecători a arătat că toţi cei dispuşi să discute credeau că sosirea lui la Novgorod a fost momentul naşterii naţiunii ruse.

„Cred că Rurik e un personaj foarte important în istoria noastră. El este fondatorul primei dinastii ruse, prima monarhie a ţarilor”, mi-a spus Svetlana, studentă la Limbi Străine. „Da, bineînţeles că a fost un personaj important, pentru că el a fost cel care a unit ţara, care a fost fondatorul ţării noastre”, a încuviinţat Aleksei. „Înaintea lui

erau doar nişte triburi, dar după el a rămas o ţară!” Maşa merge chiar mai departe: „Rurik a creat statul nostru, Rusia noastră. El a pus bazele întregului nostru sistem... A fost primul dintr-o dinastie care a domnit multă vreme în vechea Rusie. Aşa că nu e doar un domnitor, pentru noi e un simbol.”[9]

Astfel de revendicări sunt un exemplu perfect de istorie romanţată pusă înaintea faptelor. Nici un efort de imaginaţie nu poate asemui ţinuturile conduse de Rurik (dacă a existat) şi de urmaşii lui cu o naţiune sau un stat. Acestea au reprezentat doar ceva mai mult decât o grupare de clanuri printre multe altele şi au rămas aşa încă multe secole. Dar, fapt sau ficţiune, invitarea lui Rurik de a ocârmui triburile beligerante cu o *silnaia ruka* indică nevoia unei puteri centralizate care să aducă ordinea şi unitatea într-o ţară frământată. E o mentalitate care, peste secole, va fi înglobată în spiritul rusesc. Însuşi cuvântul care înseamnă stat, *gosudarstvo*, are conotaţii diferite de corespondentul lui din limba engleză: nu sugerează o guvernare imparţială, reprezentativă, prin consens, cu drepturi garantate şi sub domnia legii, ci este mai aproape de un regat – literalmente, o „domnie” care depinde exclusiv de capriciile conducătorului ei autocratic. Şi se poate susţine că această mentalitate s-a materializat, mulţi ani mai târziu, prin naşterea Rusiei.

Încă din anul 862 se deosebesc în stadiu embrionar două tendinţe care vor lupta pentru dominaţie de-a lungul următoarelor unsprezece secole: pe de o parte aspiraţia spre ordine prin autocraţie; de cealaltă parte consultarea şi supunerea voluntară faţă de un conducător ales şi un impuls către compromisul participativ, o adiere a spiritului democratic care urma să-şi găsească mai târziu expresia într-o formă remarcabilă la Novgorod (dar nu la Moscova).

Dat fiind că unica mărturie a vremii se păstrează în vechile *Cronici*, m-am dus la Biblioteca Naţională Rusă din Sankt-Petersburg, unde se păstrează singurele copii ce au supravieţuit până azi. Locul mi s-a părut prea puţin schimbat faţă de prima oară când am intrat acolo, ca student, în urmă cu treizeci de ani, dar acum era prima dată când aveam acces la aceste documente preţioase,

ţinute în mod normal sub cheie. *Cronicile* sunt munca de o viaţă a unor călugări, în mare parte anonimi, care s-au canonit în chiliile lor scriind istoria ţării. Un bibliotecar cu mănuşi albe mi-a arătat pagini din manuscrisul ilustrat al *Cronicii Novgorodului*, preţioasă sursă de informaţie care, împreună cu *Cronica lui Nestor*, ne completează cunoştinţele despre perioada timpurie.

Citesc despre nou-sosiţii vikingi, numiţi de cronicar varegi, cum s-au aşezat şi au domnit şi s-au înrudit cu slavii. Descendenţii lui Rurik au adoptat nume ruseşti – Oleg, Igor şi Sviatoslav –, dar n-au pierdut, evident, predilecţia vikingă pentru cuceririle militare. La hotarul de sud al *rusilor* se află Imperiul Bizantin, de limbă greacă şi religie creştină, cu capitala la Costantinopol, Istanbulul de azi. Cronicarul spune că doi oameni de-ai lui Rurik, Askold şi Dir, au condus o expediţie pentru a asedia oraşul şi, „ajungând în strâmtoarea Bosforului, *rusii* au ucis mulţi creştini”[10].

Dintr-o secţiune ulterioară a manuscrisului am aflat cu precizie cum şi-au căpătat *rusii* reputaţia de mare ferocitate. „Şi dintre prizonierii pe care îi făcură – se spune aici – pe unii îi omorâră, pe alţii îi schinjuiră sau îi uciseră cu săgeţile, iar pe alţii îi aruncară în mare.”[11] Într-o remarcă fugitivă se conchide că „*Rusii* le-au provocat multe nenorociri grecilor, după cum obişnuiau soldaţii lor”.

Potrivit cronicarului însă, *rusii* păgâni n-au ţinut cont de unica forţă care ar fi putut să le zădărnicească victoria:

> Cu mare greutate pătrunse împăratul în cetate. Apoi el şi patriarhul Photios se duc în grabă la biserica sfintei Maici a Domnului din Blachernae şi se rugară toată noaptea; în urmă scoaseră cu cântece mantia divină a maicii Domnului şi o băgară în apa mării. Şi cu toate că până atunci vremea era frumoasă şi marea liniştită, s-a pornit deodată o furtună; valuri puternice se ridicară în acelaşi timp, izbiră corăbiile necredincioşilor Ruşi de ţărm şi le sfărâmară aşa fel că puţine mai scăpară din dezastru şi se întoarseră acasă.[12]

Către sfârşitul secolului al IX-lea se iveau două dintre miturile istoriei ruseşti – tendinţa către autocraţie şi imboldul către expansionismul militar agresiv. Dar înfrângerea sprijinită de divinitate de la Constantinopol a introdus un al treilea mit. Încercând iniţial să prade

Constantinopolul, ruşii s-au găsit în faţa religiei sale, de care au fost intrigaţi, un eveniment care va avea până la urmă consecinţe de amploare.

O consecinţă a expediţiei conduse de Askold şi Dir de la Novgorod până în Bizanţ a fost descoperirea pe parcurs a oraşului care va deveni curând capitala ţării *rusilor*:

> Şi trecură dincolo de Nipru şi pe când mergeau înainte văzură pe un deal o mică fortăreaţă şi informându-se despre ea ziseră: „A cui este această mică fortăreaţă?” Li s-a răspuns: „Au fost trei fraţi, Kii, Şcek, Choriv, cari au zidit această fortăreaţă mică şi murind ei, noi, urmaşii lor, locuim aici şi plătim tribut Hazarilor.” Atunci Askold şi Dir rămaseră în această cetate, îşi strânseră în jurul lor un număr mare de Varegi şi începură să stăpânească peste ţara Polianilor...[13]

„Cetăţuia” era Kievul, numele venindu-i probabil de la sus-menţionatul Kii. Şi, cu toate că povestea înfiinţării sale s-ar putea să fie la fel de mitică precum legenda pâinilor arse de regele Alfred doar câţiva ani mai târziu, poziţia strategică a Kievului în centrul rutelor comerciale de pe direcţia nord–sud i-a convins pe vechii *rusi* să-şi stabilească acolo cartierul general. În 882, marele cneaz Oleg, urmaşul lui Rurik, a ocupat oraşul şi a stabilit că, pe viitor, aici va fi capitala lui, fapt care i-a inspirat secole de-a rândul pe compozitori şi pe scriitori. Şcolarii ruşi îşi învaţă clasicii pe de rost – capacitatea lor de a rosti tirade de poezie răsunătoare ne face de ruşine –, iar *Cântecul lui Oleg înţeleptul* al lui Puşkin este una din lucrările pe care o recită cu o uluitoare uşurinţă[14]:

> Oleg înţeleptul e gata să dea
> Hazarilor, hulpavă hoardă,
> Pedeapsă cu paloşul, dreaptă şi grea
> Şi holdele lor să le ardă.
> În za de Bizanţ, pe-un cal drag şi-ales,
> Cu oastea lui cneazul la drum a purces.
> [...] lupte mari tu vei da
> Cu-o slavă în veci pomenită;
> [...]
> Oleg înţeleptul cu sfetnicii bea,
> În clinchet voios de stacane,
> Şi albe sunt pletele lor ca o nea,
> În zori pe slăvite gorgane...
> Aminte-şi aduc de trecut şi socot
> Războaiele-n care-au luptat cot la cot.[15]

Am urcat „gorganul”, şi de acolo e uşor de înţeles de ce a ales Oleg Kievul. Dealul Berestov este acum încununat cu un impunător monument închinat soldaţilor din cel de-al Doilea Război Mondial, dar nu e greu de închipuit la ce se gândea Oleg în timp ce-l urca. Privind în jos către malurile împădurite ale mândrului Nipru, se observă clar avantajele geografice ale locului: o poziţie uşor de apărat, cu vizibilitate bună în toate părţile, hectare fără număr de sol fertil, păduri care să asigure lemnul pentru case şi ambarcaţiuni şi, cel mai important, acces direct la Nipru şi afluenţii săi, care se întind peste ţară ca o reţea de autostrăzi.

În primele patru secole, Kievul, şi nu Moscova a stat în centrul vechii Rusii, şi aceasta a fost, în multe privinţe, o epocă de aur. Cneazul Oleg şi-a adus de la Novgorod curtea şi întregul alai de curteni. El a întărit Kievul şi a trimis expediţii militare pentru a neutraliza primejdia triburilor nomade care-l înconjurau.

Apoi, în 911, Oleg a purces, potrivit relatărilor ulterioare, cu optzeci de mii de oameni şi două mii de corăbii, pe Nipru în jos la un nou asediu al Constantinopolului.[16] De această dată au avut mai mult succes. Îngroziţi de sosirea hoardelor de *rusi*, grecii s-au oferit să negocieze. Oleg a cerut să i se plătească tribut, lui şi tuturor cnejilor care-l însoţiseră, precum şi tuturor urmaşilor lor. Atunci când grecii, cu resemnare, au consimţit, Oleg şi-a pecetluit victoria punând să-i fie bătut în cuie scutul pe zidurile de lemn ale oraşului. Impertinenţii *rusi* au fost de acord să plece doar în schimbul încheierii unui tratat comercial extrem de favorabil, incluzând alocarea unei sume pentru şederea negustorilor din Kiev timp de şase luni pe an.

Comerţul mai degrabă decât cucerirea a fost de la început ţelul lui Oleg, şi tratatul a pus bazele viitoarei prosperităţi a Kievului. De atunci o vastă flotilă de bărci kievene plutea către sud în fiecare an în luna iunie, cărând blănuri şi ceară, miere şi sclavi, aşa cum le-a imortalizat un împărat bizantin de mai târziu, cu un amestec de teamă şi uimire:

Şi în luna iunie punându-se în mişcare, vin pe râul Nipru în jos la Vitecevi, care este un oraş supus ruşilor; şi acolo adunându-se până în două, trei zile, când au fost aduse toate luntrile făcute dintr-un singur trunchi, atunci pornesc şi pleacă în jos pe numitul râu Nipru. Şi mai întâi vin la primul prag (cataract) [...], iar în mijlocul lui sunt colţuri de stânci înalte [...], iar apa izbindu-se de ele se umflă, ridicându-se în sus, şi apoi se rostogoleşte cu vuiet îngrozitor în jos. [...] Ceilalţi, însă, cu lucrurile ce le au în luntrile dintr-un trunchi şi cu robii netrebnici în lanţuri, pleacă pe uscat şase mile, până ce trec pragul din cale. [...] Şi trec la vadul numit Crarion [...], şi pecenegii vin la locul acesta şi se războiesc cu ruşii. După ce au trecut de locul acesta, sosesc în insula ce se numeşte Sfântul Grigorie; în această insulă săvârşesc jertfele lor, pentru că acolo se înalţă un stejar foarte mare; şi jertfesc păsări vii...[17]

Pe drumul de întoarcere, *rusii* duceau acasă bunuri manufacturate: vinuri, mătăsuri, bijuterii şi sticlărie. Pare o imagine idilică a unei naţii întreprinzătoare care face comerţ paşnic cu vecinii ei. Dar există şi indicii ale unor aspecte mai agitate din viaţa lor: atacurile pecenegilor şi ale altor triburi nomade erau un pericol constant pentru un stat înconjurat de stepe sălbatice, lipsit de protecţie naturală împotriva incursiunilor ostile; sclavii pe care-i aduceau *rusii* de vânzare la Constantinopol erau cel mai probabil prizonieri capturaţi în aceste încăierări, şi putem presupune că un număr egal de *rusi* erau capturaţi sau ucişi. Păgânismul lor exotic implică la rândul lui ameninţarea dezastrelor naturale şi încrederea în bunăvoinţa naturii, de unde şi venerarea copacilor sacri sau nevoia compulsivă de a-i îmbuna pe misterioşii Dajbog şi Stribog, zei ai soarelui şi vântului, şi pe Perun, zeul tunetului. Societatea *rusilor* a trecut prin vremuri nesigure, primejdioase, dar, în chip remarcabil, a supravieţuit şi a prosperat.

Cu negustorii săi călătorind prin lume şi cu războinici în căutare de noi teritorii de cucerit, Kievul a constituit originea a ceea ce va deveni secole mai târziu cel mai mare imperiu terestru, întinzându-se de la Marea Baltică în vest până la Pacific în est, la oazele Asiei Centrale în sud şi la Oceanul Arctic în nord. Astăzi, chiar şi după prăbuşirea Uniunii Sovietice, Rusia cuprinde nouă fusuri orare şi o sută de naţionalităţi, care vorbesc o sută cincizeci de limbi.

Dar în cea mai mare parte a istoriei sale Rusia a fost un uriaş greoi, ameninţat din exterior de invazii şi din interior de scindare. Încă din cea mai timpurie perioadă a existenţei Rusiei Kievene, principalul ţel întru supravieţuirea statului va fi lupta pentru unitatea ţinuturilor ruse şi contopirea principatelor rivale într-o nouă autoritate unică.

Note

6. Traducerea pasajelor din *Cronica lui Nestor* în Serge A. Zenkovsky (ed.), *Medieval Russia's Epics, chronicles and tales*, Dutton, New York, 1963, pp. 49– 50 [trad. rom. şi comentarii G. Popa-Lisseanu, Tipografia „Bucovina", ed. I.E. Torouţiu, Bucureşti, 1935; am preluat mai jos citatele din această traducere – *n.t.*].

7. *Ibid*.

8. Rusia s-a format prin agregarea unor principate cu centrul la Kiev. Aceste ţinuturi au devenit mai târziu ţările pe care le cunoaştem astăzi drept Rusia şi Ucraina. Între ruşi şi ucraineni există încă o dispută pentru rolul de adevărat urmaş al Rusiei timpurii. Fără îndoială că ar fi greşit să ne referim în acest stadiu timpuriu la Rusia, ruşi sau identitate rusească. Adjectivul „rus-esc" (engl. „*Rus-sian*") este artificial şi stângaci, dar este modul cel mai bun de a indica entitatea la care ne referim. [În traducere am redat etnonimul *rus*, care îi desemnează pe protoruşi, prin formele *rus* (sg.), *rusi* (pl.), scrise cursiv (*n.t.*).]

9. Interviuri înregistrate în septembrie 2010.

10. *Novgorodskaia pervaia letopis*, ed. B.M. Kloss, Moskva, 2000. Traducerea în engleză a pasajelor din *Cronica Novgorodului* în *Zenkovski*, *op. cit.*, p. 52.

11. *Cronica lui Nestor*, p. 49.

12. *Ibid.*, p. 45.

13. *Ibid.*, p. 44.

14. Aşa cum a făcut Vladimir Putin, stârnind o mare admiraţie, la o conferinţă de presă imediat după ce a devenit prim-ministru în 2008.

15. Aleksandr Puşkin (1799–1837), *Pesn o veşcem Oleghe*, 1822 [A.S. Puşkin, „Cântecul lui Oleg înţeleptul", în Versuri, trad. rom. Al. Philippide, EPL, Bucureşti, 1964, pp. 115–121 – *n.t.*].

16. G. Vernadsky, *Kievan Rus*, Yale, New Haven, 1973, p. 26.

17. Constantin Porfirogenetul, *Carte de învăţătură pentru fiul său Romanós* [trad. rom. Vasile Grecu, Editura Academiei, Bucureşti, 1971, pp. 18–19 – *n.t.*].

Capitolul 2
Cronica lui Nestor

Istoria Rusiei a fost multă vreme jucăria propagandiştilor. Tradiţia rescrierii trecutului pentru a sprijini priorităţile politice curente n-a început cu Stalin, ci datează din cele mai vechi timpuri. Problema surselor cu vechime milenară constă în dificultatea verificării integrităţii acestora.

Singura sursă disponibilă pentru perioada timpurie a istoriei Rusiei este *Cronica lui Nestor*, iar aceasta a fost scrisă după ce trecuseră secole de la evenimentele pe care le relatează. Ea este „povestirea anilor din trecut (*Povest vremenîh let*), cum s-a format ţara rusească, cine a domnit mai întâi la Kiev şi de unde a început Rusia”[18]. Dar ca să mă încred în *Cronica lui Nestor* trebuia să aflu câte ceva despre misteriosul ei autor. Identitatea celor mai mulţi cronicari din vechime s-a pierdut în negura vremii. Chiar despre cei mai de seamă dintre ei, cunoştinţele noastre se limitează la un titlu, la câteva date aproximative şi la locul unde au trăit…

Am ajuns la Mânăstirea Peşterilor din Kiev doar cu un nume în minte, Nestor cronicarul, dar bătrâna de la poartă n-a părut derutată. „Nestor – a zis ea –, da, este în Peşterile Apropiate, *Blijnie Peşcerî*. Treceţi de catedrală, luaţi-o pe drumul care merge în jos şi veţi vedea o clădire albă. Mai întrebaţi când ajungeţi acolo.” Dacă ne gândim că Nestor a murit în 1114, oamenilor de pe aici părea să le fie remarcabil de familiar. Am mers prin mânăstire, pe lângă o serie de biserici cu turle aurii, dominate de o clopotniţă frumos împodobită din secolul al XVIII-lea, şi apoi în jos pe o potecă abruptă. Mânăstirea Peşterilor a fost unul dintre cele mai sfinte lăcaşe ale ortodoxiei răsăritene, încă de la înfiinţarea ei, cu peste o mie de ani în urmă. Pe atunci era doar o peşteră, sau o serie de peşteri ocupate de călugării

ortodocşi bizantini, în speranţa că vor aduce creştinismul vecinilor păgâni. Mânăstirea s-a extins de-a lungul secolelor, transformându-se într-un ansamblu arhitectural, declarat recent obiectiv din patrimoniul mondial al UNESCO.

Ajuns la clădirea albă ce-mi fusese indicată, am fost introdus pe o uşiţă, apoi am coborât câteva trepte până într-un fel de tunel îngust. Înainte de a intra, o altă bătrână mi-a zis: „Luaţi asta. O să aveţi nevoie”, şi mi-a îndesat în mână o lumânare aprinsă. Avea dreptate. La baza treptelor m-am trezit ca într-o vizuină de iepure, alcătuită din tuneluri largi cât să mă frec cu umerii de pereţi şi înalte cât să simt mereu nevoia de a mă apleca. Nu era nici un fel de lumină, iar în tuneluri domnea o tăcere de moarte. M-a neliniştit gândul că lumânarea amărâtă pe care o ţineam în mână era singura modalitate de a-mi găsi drumul. Am înaintat cu paşi şovăitori. Am dat din când în când de tuneluri laterale prin care, ţinute de mâini invizibile, înaintau şi se retrăgeau alte lumânări pâlpâitoare. Observasem în pereţi nişe săpate în stâncă, aşa că m-am aplecat să mă uit într-una din ele. Într-un sicriu acoperit cu sticlă se afla trupul unui călugăr înfăşurat într-o bucată de satin verde din care ieşea o mână mumificată. La fiecare câţiva metri, altă nişă găzduia alt sicriu cu capac de sticlă, alt călugăr mort. Începeam să mă obişnuiesc cu stranietatea locului, când o licărire a ajuns până la mine, luminând pereţii peşterii. O voce joasă murmura la nesfârşit de undeva din spatele luminii: „*Gospodi pomilui, gospodi pomilui! Gospodi i vladîca jivota moevo*...” (Doamne miluieşte, Doamne miluieşte! Doamne şi stăpân al vieţii mele...), şi am putut desluşi silueta unei bătrâne, încovoiată de tot, dar făcând mătănii din ce în ce mai adânci. În mână avea o cârpă cu care se repezea de la o nişă la alta şi ştergea capacele sicrielor, sărutând apoi cu veneraţie sticla ce acoperea sfintele moaşte. A dispărut pe coridor la fel de repede cum a apărut. La fel de brusc, a apărut încă o lumină, încă o rugăciune bolborosită cu febrilitate, altă bătrână încovoindu-se, plecându-se, sărutând. Spectacolul acestei fervente adoraţii creştine era şocant de nefamiliar ochilor mei blazaţi de anglican. Era ceva medieval, un soi

de relicvă vie a vremurilor în care aceste peşteri au fost ocupate pentru prima oară.

La intersecţia a patru tuneluri am găsit un preot ortodox şi l-am întrebat unde îl pot găsi pe Nestor cronicarul. Mi-a făcut semn spre unul din coridoare: „Nestor e în capăt, pe stânga.”

L-am găsit pe cel pe care venisem să-l văd şi am privit în sicriul lui. Rămăşiţele nu erau prea diferite de ale celorlalţi călugări – 123 în total –, păstrate în bezna eternă a Peşterilor Apropiate. Dar era ceva să-l văd cu ochii mei pe cel căruia îi datorăm cunoaşterea celei mai misterioase perioade din istoria Rusiei. Fără mărturia lui, deşi fragmentară şi tendenţioasă, ne-am fi aflat chiar în întuneric. Nu vom şti niciodată istoria personală a lui Nestor, experienţele, emoţiile şi motivaţiile lui. Am avut însă senzaţia că această vizită mă apropiase de spiritul lui şi de cel al vremurilor în care a trăit. Într-un mod extrem de dramatic, el m-a pus în contact cu fanatismul intens, înfricoşat care a marcat creştinismul acelor secole, pe vremea când rugăciunile potrivite, pocăinţa şi mătăniile erau chestiuni de viaţă şi de moarte – vremuri în care cuvintele sau plecăciunile necuvenite puteau aduce osânda veşnică.

Grăbindu-mă prea tare, am reuşit să-mi sting lumânarea. Cu un vag sentiment de panică, m-am luat după una dintre femeile murmurânde, pe care am urmărit-o îndeaproape, în speranţa că se îndrepta către ieşire. Aşa s-a şi întâmplat, din fericire.

În această atmosferă de pietate creştină, de spaimă apocaliptică şi de claustrofobie naţională a scris, sau cel puţin a pus laolaltă, Nestor textul *Cronicii*. Scria la două sute de ani de la sosirea lui Rurik, într-o vreme în care Rusia Kieveană se extinsese considerabil. Prin comerţ şi prin agresiune militară, teritoriile ei se întindeau acum de la Marea Neagră în sud la Volga în est şi la regatele Poloniei şi Lituaniei în vest. Dar ţinuturile *rusilor* erau încă o confederaţie zbuciumată de triburi slave, ţinute superficial laolaltă de către descendenţii primilor stăpânitori vikingi. Supravieţuirea acestei confederaţii era departe de a fi certă. Pentru a exista, trebuia să se unească.

Aici se strecoară elementul propagandei în *Cronica lui Nestor*. El şi ceilalţi călugări care au lucrat la ea ştiau că interesele lor erau inextricabil legate de interesele cnejilor *rusi*. Creştinismul încă lupta cu vechii zei păgâni – cu stejarii sacri şi spiritele pământului, vântului şi tunetului. Astfel capătă un sens modelarea istoriei redate de *Cronică* pentru a susţine cârmuirea marilor cneji ai Kievului şi pentru a prezenta creştinismul ca pe o forţă stabilizatoare, unificatoare.

Mărturia lui Nestor despre apariţia creştinismului în anul 988, cu doar şaptezeci de ani înainte de naşterea cronicarului, îi atribuie marelui cneaz Vladimir primii paşi cruciali pe calea creării unei naţiuni unificate şi a unui stat suveran. Adoptarea ortodoxiei greceşti ca religie oficială a îndreptat Rusia Kieveană pe o traiectorie care a modelat identitatea naţională a Rusiei până în zilele noastre. Dar, potrivit *Cronicii lui Nestor*, lucrurile ar fi putut să stea altfel.

Vladimir, care era un om pragmatic, a văzut avantajele politice ale adoptării unei noi religii de stat. El pare să fi stârnit un război al ofertelor, trimiţând soli, pentru a examina oferte, la populaţiile islamice, la kazarii iudaici, la germanii bisericii creştine apusene, precum şi la biserica răsăriteană a grecilor. *Cronica* explică alegerea lui Vladimir ca pe o deşteptare spirituală:

> Când ajunseră în ţara lor [...] ei ziseră: „Am fost mai întâi la Bulgari şi am văzut cum se închină ei în templele lor, anume în moschee. Ei stau în picioare neîncinşi; se apleacă, se aşază, privesc în dreapta şi în stânga ca nebunii; nici o veselie nu e la ei, ci tristeţe şi un miros nesuferit. [...] Şi ne-am dus la Germani şi am văzut de mai multe ori celebrându-şi serviciul lor divin în biserică şi n-am văzut nimic frumos. Şi ne-am dus la Greci şi ne-au condus acolo unde se închină la Dumnezeul lor şi nu mai ştiam dacă ne găsim în cer ori pe pământ; căci pe pământ nu se află nici o atare privelişte, nici o atare frumuseţe. [...] Acolo Dumnezeu locuieşte în mijlocul oamenilor; şi slujba lor este mai minunată decât în oricare altă ţară.[19]

Povestirea lui Nestor este, fără îndoială, romanţată şi părtinitoare. Lăsând la o parte frumuseţea religiei lor, ceea ce l-a convins pe Vladimir să aleagă creştinismul a fost oferta de daruri şi privilegii comerciale a grecilor. A respins islamul din cauza interzicerii alcoolului, declarând, s-ar

putea spune, profetic: „Pentru ruşi băutura este o plăcere, fără ea nu putem fi.”[20]

Astfel că vechea Rusie a devenit bastionul cel mai estic al ortodoxiei, pe linia frontului cu forţele islamului, şi acest fapt va avea consecinţe pe termen lung asupra viitorului ei. Dacă Vladimir ar fi ales altfel, putem presupune că Rusia ar fi făcut astăzi parte din lumea islamică. Dar creştinismul s-a dovedit a fi un liant puternic şi a adus cu sine şi un alt lucru care a ajutat la unificarea naţiei.

În centrul Kievului, lângă Mânăstirea Sfântul Mihail, un monument de marmură albă îi comemorează pe cei doi călugări greci canonizaţi ulterior ca sfinţii Chiril şi Metodiu. Cei doi erau fraţi, s-au născut în oraşul grecesc Salonic în prima jumătate a secolului al IX-lea şi au venit la vârsta maturităţii în Europa de est ca misionari ai creştinismului. Dar, pe lângă religie, Chiril şi Metodiu au adus cu ei un alfabet. Ei ştiau că, dacă doreau să le prezinte slavilor Biblia, trebuiau să creeze un limbaj scris standardizat pentru diversele dialecte cărora la vremea aceea le lipsea o tradiţie scrisă. Chiar şi în prezent, dacă priveşti scrierea rusească – cunoscută sub numele de chirilică, după inventatorul ei – te frapează asemănarea cu literele greceşti după care a fost alcătuită de Chiril şi Metodiu. Noul alfabet a fost iniţial folosit în slavona veche, limbajul bisericii şi ştiinţelor. A fost adaptat ulterior rusei vernaculare, limba poporului şi – din vremea lui Puşkin, de la începutul secolului al XIX-lea – a marii literaturi ruse.

E greu de exagerat importanţa limbii ruse în dezvoltarea unei identităţi naţionale unitare. De-a lungul secolelor, ruşii au ajuns să-şi considere limba – dar şi literatura pe care aceasta a produs-o – drept însăşi esenţa Rusiei. Când bolşevicii au mânat milioane de oameni în exil după 1917, mulţi dintre ei, deşi lipsiţi de ţara natală, se consolau cu păstrarea limbii. Poetul Vladislav Hodasevici scria la plecarea sa din Rusia, în 1922, că lua cu sine opera completă a lui Puşkin în opt volume. „Tot ce am sunt opt tomuri subţiri, dar în ele se află ţara mea natală.”[21]

Cu noua religie şi noua limbă scrisă, Rusia Kieveană şi-a găsit un loc în lume şi credinţa că s-a alăturat comunităţii regatelor creştine evlavioase. În 988, Vladimir s-a însurat

cu o domniţă bizantină pentru a pecetlui sacra uniune, dar a insistat ca Biserica Rusă să-şi păstreze în mare independenţa faţă de biserica-mamă de la Constantinopol. Această situaţie va dăinui peste secole şi va inspira Rusiei sentimentul propriei misiuni creştine. Zelul cruciat a devenit un element important al caracterului naţiunii. El se va intensifica după căderea Bizanţului în 1453, şi va lua multe forme de-a lungul timpului. Dar toate manifestările sale îşi au rădăcina în convingerea că Rusia este urmaşul spiritual al unui lucru unic – fie el creştinismul, colectivismul sau comunismul: că destinul a desemnat-o să fie învăţătorul altor naţii.

În 988, întoarcerea către creştinătate însemna desprinderea, cel puţin temporară, de influenţele asiatice care se adunau la graniţele estice ale Rusiei Kievene. După cum vom observa, încercările Rusiei de a se alătura Occidentului vor decurge rareori cu uşurinţă, dar, pentru o vreme, Vladimir a reuşit să întărească legăturile cu Europa şi să introducă noi valori societale. *Cronica* face, indiscutabil, caz de influenţa lui civilizatoare:

> Astfel grăi şi dete ordin să se clădească biserici şi să fie ridicate chiar în locurile unde stătuseră idolii. [...] Şi era o mare bucurie în cer şi pe pământ de a vedea atâtea suflete mântuite. Iar diavolul gemând zicea: „Nenorocitul de mine, iată-mă gonit de aci!” [...] El porunci tuturor săracilor şi tuturor celor lipsiţi să vie la palatul principelui şi să ia tot de ceea ce ar avea nevoie: să bea, să mănânce şi să ia bani din tezaurul principelui. Şi mai dădu încă următorul ordin, zicând: „Cei slabi şi cei suferinzi nu pot veni până la palatul meu.” Porunci deci să se aducă mai multe căruţe şi să puie în ele pâine, carne, peşte, fructe diferite, apoi butoaie de mied şi altele cu cvas, dând ordin să fie purtate prin oraş...[22]

Cu toată exagerarea cronicarului, se pare că Kievul creştin a îmbrăcat o formă mai umană de guvernare – dacă nu democratică, cel puţin mai deschisă şi nepărtinitoare. Comerţul cu Occidentul a înflorit. Negustorii călătoreau peste graniţe; soseau comercianţi din Germania, Danemarca, Armenia şi Grecia. Vladimir a redus agresiunile militare faţă de vecini, şi în ţară se aşeza domnia legii:

> Vladimir trăia în teama de Dumnezeu; totuşi numărul tâlharilor sporea, de aceea episcopii ziseră lui Vladimir: [...] „Tu eşti orânduit de Dumnezeu de a pedepsi pe cei răi şi de a avea milă cu cei buni.”

[...] Vladimir [...] începu să pedepsească pe hoţi. Dar mereu a stăruit să urmeze calea dreaptă a legii.[23]

Referirea la „calea dreaptă a legii” este ispititoare. Ea face aluzie la o probabilă slăbire a puterii absolute a monarhului, o recunoaştere a principiilor legale pe care chiar şi cei mai mari principi sunt obligaţi să le respecte.

Secolul al X-lea a fost o vreme a autocraţilor şi a despoţilor, în care conducătorii cârmuiau prin constrângere şi putere militară. Niciunde, nici la cele mai avansate popoare, nu era nici pe departe probabil să apară ceva apropiat de ceea ce numim democraţie. Rusia Kieveană oferă însă o licărire în faza embrionară a autorităţii princiare bazate pe principiile „căii drepte a legii”. Astfel de episoade vor constitui mai degrabă excepţia, iar nu regula în istoria ulterioară a guvernării Rusiei.

Venerat în legendele populare precum *Krasnoe Solnîşko* (*Frumosul Soare*), Vladimir a fost canonizat după moartea sa în 1015. În chip mai degrabă nechibzuit însă, el a hotărât ca cei doisprezece fii ai săi să stăpânească oraşele-state ce alcătuiau vechea Rusie ca egali, iar certurile privind întâietatea la succesiune şi regulile acesteia au provocat conflicte violente. Doi dintre fiii lui Vladimir, Boris şi Gleb, au fost în 1019 victimele acestei lupte pentru putere. Ei sunt de multă vreme cei mai veneraţi dintre primii martiri ruşi, pentru că n-au opus nici o rezistenţă în faţa ucigaşilor. Conform mărturiei cronicarului Nestor, Boris şi Gleb au aflat că fratele lor Sviatopolk trimisese soldaţi ca să-i ucidă, dar au refuzat să răspundă cu violenţă, pentru a evita războiul civil:

Apoi Sviatopolk [...] chemă în taină pe Putşa şi pe alţi boieri şi le spuse [...]: „Nu spuneţi nimic nimănui; duceţi-vă şi omorâţi pe fratele meu Boris.” [...] Fericitul Boris cânta cântecele dimineţii; căci îi sosise vestea că-l vor omorî. El se ridică şi începu să cânte zicând: „Doamne, [...] fă-mă să suport şi eu această patimă a mea. Eu o primesc nu de la duşmanii mei, ci de la fratele meu [...].” Apoi, după ce s-a rugat, s-a aruncat pe patul său; şi atunci ucigaşii se repeziră ca fiarele sălbatice în jurul cortului lui şi străpunseră pe Boris cu lăncile lor [...]. Astfel muri prea fericitul Boris. El [...] a intrat în corurile de martiri şi odihneşte în sânul lui Abraham, privind la bucuria neştearsă, căutând cu îngerii şi bucurându-se cu cetele sfinţilor. [...] Gleb se dădu (şi el) jertfă lui Dumnezeu [...]. El primi

cununa şi intrând în cer văzu pe fratele său atât de dorit şi se bucură împreună cu el de o bucurie neştearsă în dragostea lor frăţească. O, ce frumos este ce bine este când fraţii trăiesc împreună.[24]

Jertfa fraţilor Boris şi Gleb a fost un act de smerenie creştinească şi – lucru mai important pentru Nestor – un simbol al nobleţei în suferinţa pentru cauza unităţii Rusiei. „Acum fie ca prinţii noştri să trăiască în înţelegere, spune el, fie ca ei să înveţe de la Boris şi Gleb” să pună binele Rusiei înaintea propriilor interese. Morala poveştii era folositoare şi propagandei lui Nestor, pentru că el scria la aproape 70 de ani de la moartea lui Boris şi a lui Gleb, într-o vreme în care Rusia se afunda într-un conflict intern. Pe ea s-a întemeiat ideea că binele statului justifică sacrificiul suprem, o concepţie care, într-o formă sau alta, va dăinui pe întreg parcursul istoriei Rusiei.

În relatarea lui, Nestor ascultă de interese personale şi politice. El a răspândit, ba poate chiar a creat legenda lui Boris şi Gleb pentru a plasa moartea lor în tradiţia tipic rusească a mântuirii prin suferinţă, cu scopul de a aşeza unitatea dinastiei conducătoare a *rusilor* în rolul de bine suprem. Legenda lor a servit unui scop mai larg – de a da noului stat o istorie proprie şi de a-l impune ca unul orânduit de Dumnezeu.

Pe termen scurt însă, sacrificiul lor a fost zadarnic: războiul fratricid pe care au încercat să-l evite a devenit în curând realitate. Va fi un război dezbinător şi distructiv şi va duce în cele din urmă la prăbuşirea statului kievean.

Note

18. *Cronica lui Nestor*, ed. cit., p. 31.

19. *Ibid.*, ed. cit., pp. 97–98.

20. *Ibid.*, ed. cit., p. 84.

21. Vladislav Hodasevici, „Ia rodilsia v Moskve” („M-am născut la Moscova”), din *Eghipeţkaia noci* (*Noapte egipteană*), *Stihotvorenia*, Soveţki Pisatel, Leningrad, 1989, pp. 294– 295.

22. *Cronica lui Nestor*, ed. cit., pp. 104, 108.

23. *Ibid.*, p. 109.

24. *Ibid.*, pp. 113–116.

Capitolul 3
Cântec despre oastea lui Igor

Atunci când „scaunul” sau capitala vechii Rusii a fost transferată de la Novgorod la Kiev, în 882, puterea s-a mutat de la nord la sud. Conducătorul Kievului şi-a luat titlul de mare cneaz, pentru a se deosebi de cnejii mai mici din oraşele-state. El era îndreptăţit să primească tribut, ca o recunoaştere formală a supremaţiei sale, de la cnejii de Riazan, Suzdal, Rostov, Iaroslavl, Murom, Cernigov, Pskov, Vladimir, Poloţk, Halici, Belgorod şi Novgorod. Era un aranjament fragil, căci era de ajuns un singur cneaz pizmaş, nedrept sau prea ambiţios pentru a se declanşa conflicte precum cel care le-a făcut felul bieţilor Boris şi Gleb. Consecinţele unor astfel de crize recurente şi dezbinarea internă vor slăbi şi în cele din urmă vor distruge Rusia Kieveană în secolul al XIII-lea. Dar în cele două secole care au urmat morţii lui Vladimir Aducătorul Creştinismului, cu aproximaţie secolele XI–XII, s-a dezvoltat o societate impregnată de cultură şi, conform standardelor vremii, liberală.

În ciuda fragmentării politice incipiente, anii de mijloc ai Rusiei Kievene au reprezentat una dintre acele remarcabile perioade din istoria Rusiei în care autocraţia a fost temperată de o anumită participare democratică. În special în oraşul-stat Novgorod se dezvoltaseră proceduri de guvernare atât de avansate faţă de restul Europei, încât am pornit în căutarea unor mărturii.

În interiorul kremlinului din Novgorod, am găsit locul de lângă catedrala Sfânta Sofia în care cetăţenii erau convocaţi să discute bunul mers al treburilor oraşului în cadrul unor consultaţii publice. Iar peste râu, în cartierul comercial Iaroslavovo Dvorişce, am reperat locul de lângă biserica Sfântul Nicolae în care se ţineau adunările clasei negustorilor. Ambele adunări se numeau *vece*, de la vechiul verb rusesc „a (se) exprima”, şi erau anunţate de clopotul

vecei oraşului, care avea un sunet distinct şi o bătaie folosită doar în acest scop.

Eram curios să văd acest clopot, şi am prins curaj atunci când a izbucnit un zvon de clopote din clopotniţa Sfintei Sofia. Uitându-mă în sus, am văzut cum nenumăratele clopote mai mici şi mai mari erau acţionate în combinaţii tot mai complexe de un clopotar care se mişca încolo şi încoace între arcadele deschise ale clopotniţei, trăgând de frânghii şi smucind limbile cu o dexteritate uluitoare. Clopotele erau în mod cert o parte importantă a culturii Novgorodului, şi am reuşit să găsesc un funcţionar al kremlinului care părea capabil să-mi explice ce şi cum. Ghidul meu m-a dus pe o parte a clopotniţei, unde un şir de clopote străvechi, mai înalte de-un stat de om, stăteau în tăcere, aşteptând – zicea el – să fie ridicate şi atârnate la loc. Am întrebat de când stăteau acolo. „Din 1437”, a zâmbit el, şi m-a condus înăuntru ca să văd vechiul Clopot al Ciumei, acum scos şi el din uz (din fericire, ultima alarmă de ciumă a fost pe vremea lui Ivan cel Groaznic).

Dar clopotul *vecei* nu era de găsit. Ghidul meu părea serios: „Ştiţi ce s-a întâmplat? Moscova a venit şi ne-a furat clopotul. Nu le-a plăcut democraţia pe care o aveam aici. Voiau să conducă cu *silnaia ruka* şi au crezut că clopotul era simbolul libertăţii. L-au luat. Aşa au făcut mereu.”

Am zâmbit, dar el părea extrem de serios.

„Ştiţi de ce drepturi se bucurau pe vremuri [înainte de conducerea Moscovei] cetăţenii? m-a întrebat. Puteau hotărî singuri cum era condus Novgorodul şi de către cine! Poporul avea puterea de a alege reprezentanţii oraşului şi avea chiar puterea de a-l alege şi demite pe cneaz!”

Am încercat să-i spun că singurii care puteau face asta erau bărbaţii proprietari, aşa că nu aveai drepturi dacă erai femeie sau nu aveai proprietăţi, dar nu i-a păsat.

„Dacă citiţi hrisoavele – a zis el –, veţi vedea că multe din adunările *vecei* numărau reprezentanţi din toate clasele sociale. Avem documente care arată că luau parte arhiepiscopul, *posadnicii* (magistraţii), *tîsiaţki* (reprezentanţi aleşi câte unul la mia de cetăţeni), *boiarii* (nobilii), *jiti liudi* (cetăţeni din clasa de mijloc), chiar şi *ciornîie liudi* (literal „oamenii negri”, adică cetăţenii din

clasa de jos, plătitori de taxe). Nu credeţi că era o realizare fantastică? Eram, în acea vreme, cu mult înaintea oricui. Eram un model de democraţie. *Vecea* ratifica tratate, declara războiul şi pacea, stabilea taxe, dirija relaţiile externe şi slujea drept tribunal pentru judecarea disputelor publice. Alegea, de asemenea, funcţionarii de stat şi-l invita pe cneaz [la guvernare]. Ştiaţi că atunci când cetăţenii noştri s-au săturat de cneazul Vsevolod Mstislavici, în 1136, s-au adunat şi au hotărât să-i dea papucii? Ce ziceţi de asta? Iar după aceea au fost parteneri egali în exercitarea puterii. De atunci, ei îl alegeau pe cneaz şi ei i-au spus că nu poate locui între zidurile oraşului. El trebuia să locuiască la Rurikovo Gorodişce, în sudul oraşului, ca semn că era subordonat dorinţei poporului!”[25]

Am încuviinţat. Ghidul meu exagera, fără îndoială, gradul de democraţie din Novgorod, dar ceea ce spunea el era în esenţă adevărat. Instituţii similare au existat la Kiev şi la Pskov.

„Şi dacă tot veni vorba – îmi propuse el la despărţire –, ar trebui să mergeţi la Muzeul de Stat să vedeţi scoarţele noastre de mesteacăn.”

La începutul anilor ’50, în timpul săpăturilor la fundaţia unui bloc de locuinţe, muncitorii au făcut o descoperire fascinantă. Un tezaur de documente scrise pe fâşii din scoarţă de mesteacăn, datând din secolul al XI-lea, impecabil păstrate în pământul turbos al Câmpiei Europei de Est. Arheologii au preluat situl şi, în cele din urmă, au excavat sute de coji de mesteacăn datând dintr-un interval de patru sute de ani.

La Muzeul de Stat am văzut o selecţie a acestor documente. Ele variază de la înştiinţări oficiale la chitanţe negustoreşti şi la simple mărturii ale vieţii cotidiene din Novgorod între secolele al XI-lea şi al XV-lea. Şi constituie dovada surprinzătoare a răspândirii educaţiei şi a unei impresionante dezvoltări culturale. Citesc scrisori de dragoste între adolescenţi şi fiţuici pregătite pentru examene şcolare. „Te iubesc şi mă iubeşti, scrie o femeie. Atunci de ce să nu ne căsătorim?”[26] „Îmi datorezi bani – trimite-i, te rog, prin servitorul tău...”, înştiinţează altul. Şi preferatul meu: un desen de prin 1240 al unui băiat,

reprezentând un om cu mâinile ridicate – ambele au câte şase degete, şi textul din jurul desenului e plin de greşeli de ortografie. Numele autorului de şapte ani este Onfim şi, din ce au putut descifra experţii, pare să-i ceară un împrumut prietenului său Dmitri.

Vizitatorii Novgorodului din secolul al XI-lea povestesc că femeile erau egale cu bărbaţii şi se distingeau în treburile cetăţii. Oraşul avea sistem de scurgere şi pavaj de lemn pe străzi – cu două sute de ani înaintea pavajelor din Paris, mi-a spus cu mândrie ghidul meu, şi cu cinci sute de ani înaintea Londrei.

Scoarţele de mesteacăn ne dezvăluie existenţa unui sistem judiciar bine pus la punct, cu juraţi şi proceduri de mediere. Tribunalele se bazau mai degrabă pe amenzi decât pe pedepse corporale, şi unele fragmente păstrate din practica legală kieveană sună remarcabil de modern. Dacă, de exemplu, un negustor angaja un muncitor şi apoi se răzgândea, contractul era considerat obligatoriu şi angajatorul era obligat să plătească; dacă-l angaja printr-un intermediar care nu-i plătea omului salariul, angajatorul era obligat să plătească. Desigur, nu era nici pe departe concepţia noastră despre democraţia modernă, dar Novgorodul ne oferă o licărire senzaţională de *pravovoe gosudarstvo*, statul guvernat de lege care ar fi putut să fie Rusia.

Perioada Rusiei Kievene a fost un punct de cotitură, primul din cele câteva pe care le-a cunoscut istoria Rusiei, când ţara ar fi putut să ia altă cale. Dacă modelul Kievului ar fi fost lăsat să se dezvolte, dacă forţele autocraţiei n-ar fi câştigat în final, Rusia de astăzi ar fi putut arăta altfel. Dar Rusiei Kievene nu i s-a oferit şansa de a-şi perpetua modelul de societate. Chiar când se afla în culmea succesului, Rusia era dezbinată în interior şi ameninţată din afară.

Cu toate că marele cneaz al Kievului era oficial conducătorul suprem al ţării, oraşele-state – printre care şi Novgorodul – erau conduse de cneji care aveau propriile armate. Puterea lor nu era absolută şi lipsea coordonarea, civilă sau militară, dintre diversele cnezate. Lipsa guvernării centralizate făcea Rusia vulnerabilă. Fiefurile semi-

independente care o alcătuiau erau înglodate de decenii în conflicte şi disensiuni, iar potenţialii inamici îi cunoşteau foarte bine slăbiciunea.

În 1241, cavalerii teutoni – un ordin militar de cruciaţi prusieni – au lansat un război fulger la graniţa de nord-vest a Rusiei Kievene. A fost un şoc de proporţii, care a marcat timp de secole conştiinţa ruşilor. Cavalerii teutoni erau temuţi peste tot pentru hotărârea lor nestrămutată de a răspândi credinţa catolică, iar ruşii ortodocşi se temeau atât de dominaţia politică, cât şi de cea religioasă. Conduşi de principele-episcop Hermann de Dorpat, cavalerii au înaintat rapid şi au cucerit oraşul Pskov. La începutul anului 1242, ei au învins o armată novgorodeană în bătălia de la Tartu şi şi-au început marşul către Novgorod. Cneazul oraşului, Aleksandr Nevski, pe atunci în vârstă de 20 de ani, a ieşit în întâmpinarea invadatorilor în apropierea unei salbe de lacuri din vestul Novgorodului. Soarta civilizaţiei novgorodene atârna în balanţă.

Secole mai târziu, filmul lui Serghei Eisenstein *Aleksandr Nevski* (1938) va imortaliza oroarea şi groaza stârnite de invazie: rândurile compacte de soldaţi ruşi sunt înfăţişate suferind pierderi îngrozitoare, dar rezistând ferm forţelor copleşitoare ale germanilor. Îl vedem pe tânărul Nevski mobilizându-şi trupele şi împingând înapoi hoardele vrăjmaşe, apoi atrăgându-le pe gheaţa subţire a lacului Ciudskoe. Eisenstein înfăţişează succesul tacticilor lui Nevski, care i-a scufundat în apele îngheţate pe cavaleri, traşi în adâncuri de cai şi de armurile grele – un eveniment, poate, legendar, pe care regizorul l-a preluat direct din relatarea *Cronicii lui Nestor*:

> Şi oamenii cneazului Alexandru erau dornici de bătălie, căci aveau inimi de lei şi spuneau „O, mărite Cneaz, astăzi ne vom da vieţile pentru tine!” Şi când soarele răsări, armiile se izbiră şi nemţii îşi croiră drum în rândurile noastre. Lacul Ciudskoe fu acoperit de mulţimile lor. În toiul aprigei lupte se auzi trosnetul lăncilor sfărâmate şi săbiile zăngăniră, până ce gheaţa se roşi de sângele de om, şi apoi lacul îngheţat păru că se rupe [...] şi pe cer se iviră oştile cereşti ale Domnului, venind întru ajutorul Cneazului nostru [...]. Ştiu că e adevărat, căci aşa mi-a spus un om care a văzut...[27]

Încântătoarea convingere a cronicarului că Dumnezeu a fost de partea ruşilor pentru că „aşa mi-a spus un om care a văzut” arată cum s-a folosit Rusia de istoria ei şi de miturile asociate pentru a-şi modela prezentul şi viitorul, o practică folosită şi în vremurile noastre.[28]

Totuşi, departe de a asigura supravieţuirea Rusiei, faptele de vitejie din 1242 ale lui Nevski au fost, în realitate, o victorie minoră, gloriosul cântec de lebădă al Rusiei Kievene înainte de a fi copleşită din sud de un inamic şi mai mare.

În jurul secolului al XI-lea, triburile nomade din stepele de la frontiera de sud a Rusiei crescuseră în putere şi ambiţie. Incursiunile sporadice de la graniţă ameninţau acum însăşi inima Rusiei. În rândul populaţiei domnea groaza de sălbaticii pecenegi şi cumani (polovţi), triburi păgâne care tăbărau asupra oraşelor şi aşezărilor de graniţă, prădând, ucigând şi răpind oameni pe care-i ţineau ostatici sau îi vindeau ca sclavi. Ucraina, cea de azi, înseamnă literalmente „ţara de margine”, şi statul rusesc a fost blestemat să aibă frontiere deschise, fără nici o protecţie naturală. *Dikoe pole*, stepa sălbatică şi primejdioasă, cu forţele care pândesc în ea, a devenit un mit înconjurat de spaimă în conştiinţa naţională.

Cnejii *rusilor* ştiau că trebuie să pună capăt dezbinării şi să-şi unească forţele împotriva unui duşman comun, dar deceniile de rivalitate săpaseră adânc. Cu cincizeci de ani înainte de Bătălia pe Gheaţă a lui Nevski, cneazul Igor Sviatoslavici, al cărui teritoriu de la Novgorod-Seversk[29], pe graniţa sudică, fusese prădat de năvălitorii din stepă, nu reuşise să obţină ajutor pentru o expediţie împotriva cumanilor. Exasperat de lipsa de unitate a cnejilor, Igor a pornit singur cu un pâlc de luptători. Misiunea lui – curajoasă, dar sortită eşecului – a intrat în conştiinţa Rusiei aşa cum s-au întipărit în conştiinţa noastră eroismul lui Scott în Antarctica sau Atacul Cavaleriei Uşoare. A fost imortalizată în epopeea lirică *Cântec despre oastea lui Igor*:

Şi zice Igor cneazul către oaste:
„Măi fraţilor şi măi oşteni!
Mai bine să ne taie
Decât s-ajungem robi!

Hai, fraţilor, să-ncălecăm pe caii noştri repezi
Şi-apoi să privim albastrul Don” [...].
„Ori am să-mi rup, grăi, măi fraţilor, suliţa
la celălalt capăt al câmpiei poloveţe,
şi capul să mi-l dau, măi ruşii mei,
cu voi alături,
ori voi bea cu coiful meu din Don.”[30]

Cântec despre oastea lui Igor este prima capodoperă a literaturii ruse. Orice şcolar îi cunoaşte imaginile stranii, tulburătoare şi versul ritmat şi puternic. A fost un pilon al tradiţiei orale ruseşti, conceput pentru a fi memorat şi recitat ca propagandă patriotică. Dar, departe de a fi o celebrare a victoriei, *Cântec despre oastea lui Igor* este, de fapt, un cumplit avertisment asupra pericolelor dezbinării naţionale:

Se semăna şi răsărea gâlceava;
îşi prăpădeau avutu-n certuri
nepoţii lui Dajdbog;
şi-n uneltiri iscate printre cneji [...].
Obida copleşi dârzia-n nepoţii lui Dajdbog,
ea se-abătu
fecioară-naripată, peste Ţara lui Troian,
dădu din aripi ca o lebădă
la marea cea albastră, lângă Don;
şi plescăind,
a pus pe goană vremea-mbelşugată.
S-a curmat şi lupta
cnejilor contra păgânilor
căci frate către frate îmi grăia:
„Ăsta-i al meu şi ăsta-i tot al meu” [...],
iar păgânul năpădea biruitor,
de pretutindenea,
în Ţara rusească.

Vechimea *Cântecului despre oastea lui Igor* şi chiar autenticitatea sa sunt disputate – manuscrisul a fost descoperit în 1795 şi s-a afirmat că ar fi un fals din secolul al XVIII-lea. Dar, dată fiind vivacitatea descrierilor nemijlocite şi detaliile referinţelor istorice, eu cred că poemul este o mărturie directă, probabil a unui combatant. Forţa poeziei insuflă un mesaj care a fost asimilat de memoria colectivă: acela că patria este vulnerabilă şi înconjurată de vrăjmaşi necruţători; că graniţele Rusiei sunt

deschise şi permeabile, având nevoie de apărători vigilenţi. Lecţia *Cântecului despre oastea lui Igor* este unirea tuturor în slujba unui stat centralizat puternic, care altfel va fi lovit de aceeaşi soartă nemiloasă. Poemul ne ajută să explicăm un comportament care nouă, occidentalilor, ne poate părea ciudat – disponibilitatea de a sacrifica individul (aşa cum am văzut în povestea lui Boris şi Gleb), subjugarea intereselor personale binelui comun şi spiritul colectivist care consacră statul ca prioritate supremă a naţiunii. Acestea se pot vedea în risipa fără şovăială de vieţi ruseşti în bătălie, din agresivitatea unei atitudini beligerante care izvorăşte din certitudinea slăbiciunii naţionale şi din acceptarea generală a dreptului absolut al statului de a-şi asasina presupuşii inamici politici, cum ar fi Leon Troţki sau Aleksandr Litvinenko (vezi pp. 328 şi 542).

Literatura, muzica, arta şi filmul au servit multă vreme ca mijloc de validare: un loc comun de întâlnire, un depozitar al valorilor comune. În vremuri de cenzură şi represiune, artele au fost singurul forum de dezbatere publică. Şi vor juca, de asemenea, un rol important în încercările noastre de a-i explica istoria – căci tema centrală a culturii ruse este însăşi Rusia, oglindindu-i identitatea naţională şi ajutând la formarea ei.

În mod tragic pentru Rusia Kieveană, strălucirea poetică a *Cântecului despre oastea lui Igor* a fost doar lucirea unei flăcărui în întuneric, după care lumina avea să se stingă pentru mulţi ani. Prăbuşirea statului dezbinat şi dominaţia străină de care se temea povestitorul faptelor lui Igor au devenit în curând realitate. În cele două secole care au urmat, cultura locală decade, iar spiritul Rusiei se păstrează în *Cântecul lui Igor* şi rămâne doar în amintiri povestite în taină. Hoardele mongole se adunau la orizont.

Note

25. Interviu înregistrat de autor, Novgorod, septembrie 2010.

26. Documente pe coajă de mesteacăn expuse la Muzeul de Stat din Novgorod. Site-ul muzeului conţine facsimile ale documentelor: http://gramoty.ru/index.php?

key=bb&date[]=all&city[]=all
%excav[]=all&safety[]=all&cath[]=all

27. *Povest vremmenîh let* (Biblioteka literaturî drevnei Rus, Sankt Petersburg, 1997). Traducerea în engleză a pasajelor din *Cronica lui Nesto*r în S.A. Zen kovsky, *op. cit*., pp. 162–164.

28. *Aleksandr Nevski* este un bun exemplu. Filmul a fost făcut în 1938, pe când Moscova nu semnase încă pactul de neagresiune cu Germania nazistă, iar Hitler era încă privit ca un posibil inamic. De aceea, este plin de sentimente antigermane şi de patriotism rusesc mobilizator. Eisenstein – şi Serghei Prokofiev, care a compus minunata coloană sonoră – au fost zoriţi de Stalin să-l termine, şi rolele de film au luat calea cinematografelor. După o pauză de doi ani, *Aleksandr Nevski* a fost lansat din nou, odată cu invazia germană, în 1941, devenind un puternic simbol al rezistenţei.

29. A nu se confunda cu oraşul-stat nordic al „Marelui” Novgorod.

30. *Cântec despre oastea lui Igor* [trad. rom. M. Beniuc, Cartea Rusă, Bucureşti, 1951 – *n.t*.].

Capitolul 4
Tătarii

Suita pentru pian *Tablouri dintr-o expoziţie* de Modest Mussorgski atinge apogeul muzical într-o mişcare intitulată „Porţile Eroilor din Kiev” (tradusă de obicei drept „Marea Poartă a Kievului” şi orchestrată de diverşi artişti, de la Maurice Ravel la trupa de rock progresiv Emerson Lake & Palmer). În realitate, Porţile lui Mussorgski n-au fost construite niciodată altfel decât sub forma unui studiu arhitectural într-o pictură a prietenului său Viktor Hartmann, care murise de curând, dar asta nu-i împiedică pe ghizii din Kiev să-i ducă pe turişti să le vadă. Ceea ce văd cu adevărat turiştii sunt Zoloti Vorota (Porţile de Aur), o structură impozantă de cărămidă şi lemn, construită în secolul al XI-lea ca parte a zidului de apărare al oraşului.

Zidurile s-au dus între timp şi porţile sunt acum doar un ornament într-un parc plin de iarbă aflat în spatele Operei.

Dar în 1240 locuitorii Kievului se bizuiau disperaţi pe apărarea lor în faţa unui inamic foarte real. Batu-Han era nepotul lui Ginghis-Han şi căpetenia hoardelor de mongoli – numiţi de ruşi „tătari” – care au cucerit aproape toată Rusia Kieveană între 1237 şi 1240. Potrivit cronicarului care a consemnat cucerirea oraşului Riazan de către Batu, metodele lui erau, ca să zicem aşa, lipsite de compromisuri:

> Blestematul de Batu [...] a asediat oraşul cu focuri greceşti, berbeci şi scări. În catedrala Adormirii Maicii Domnului, tătarii au pus mâna pe domniţa Agripina şi au tăiat-o în bucăţi laolaltă cu celelalte domniţe. Episcopii şi preoţii au fost arşi de vii şi [tătarii] au dat foc bisericilor, omorând bărbaţi, femei şi copii cu săbiile, pe alţii înecându-i în râu. Tătarii au ars oraşul nostru sfânt cu tot cu frumuseţea şi bogăţia lui şi ne-au vărsat sângele pe sfintele lui altare. N-a rămas nimeni în viaţă. Părinţii nu mai puteau să-şi jelească copiii, nici copiii pe părinţi, căci muriseră cu toţii. Băuseră toţi până la fund din amarul aceleiaşi cupe.[31]

După Riazan, Batu a mărşăluit asupra cnezatelor Suzdal, Vladimir, Kolomna, Cernigov şi asupra unui oraş mic pe atunci, Moscova. La 1240, mongolii se apropiau de capitala ţinuturilor ruseşti, marele oraş Kiev. Din vârful Porţii de Aur, din vechiul post de pază (reconstruit recent de autorităţi), se vede unde şi-au instalat mongolii tabăra, împresurând oraşul. Pentru cei vreo mie de apărători ai Kievului trebuie să fi fost o privelişte îngrozitoare, căci asediatorii aveau multe mii de ostaşi, iar corturile lor se întindeau cât vedeai cu ochii. În mod neobişnuit, comandantul mongol a trimis soli, oferindu-le şansa de a se preda, dar kievenii au refuzat. După o săptămână de asediu, mongolii au spart zidurile oraşului şi au năvălit înăuntru, răspândind moartea şi distrugerea.

Oamenii îngroziţi au căutat adăpost în Desiatina Ţerkva (Biserica Zeciuielii) din zona Oraşului Vechi. Biserica era o structură de piatră care adăpostea rămăşiţele marelui cneaz Vladimir Aducătorul Creştinismului, ale soţiei şi familiei acestuia, dar nu fusese construită pentru a susţine greutatea atâtor persoane, şi etajul superior s-a prăbuşit. Astfel au murit sute de oameni, iar ceilalţi au fost arşi de vii de asediatori.[32] Au murit circa 48000 din cei 50000 de locuitori, iar civilizaţia pe care o reprezenta Rusia Kieveană,

cultura şi frumuseţea, democraţia embrionară, respectul faţă de legalitate şi valorile civice – toate au fost distruse pentru totdeauna. Un legat papal care a călătorit în 1245 în ţinuturile kievene ne-a lăsat o imagine grăitoare a ferocităţii distructive a mongolilor:

> Când am trecut prin această regiune, pe câmp zăceau nenumărate ţeste şi oase de om. [...] Păgânii au făcut un mare masacru în ţinuturile ruseşti şi au distrus oraşe şi fortăreţe. Kievul fusese mare şi populat, însă acum era una cu pământul – au rămas abia două sute de sălaşe cu locuitori trăind în cea mai cruntă sclavie.[33]

Această sălbăticie le permisese mongolilor să cucerească vaste porţiuni din Asia şi avea să aducă în curând majoritatea Europei de Est sub controlul lor. Metoda lor era războiul total, războiul fulger, cu tacticile lui, viteza şi surpriza. Toate resursele statului mongol erau permanent şi exclusiv destinate campaniilor militare. Mai mult decât o societate, acesta era o perpetuă maşină de război.

Mongolii nu aveau însă oamenii capabili să administreze teritoriile cucerite. În Rusia au ales conducători-marionetă dintre cnejii locali, supunându-i la plata unui tribut şi umilindu-i ca pe nişte slugi. Numiţi şi demişi după bunul-plac al mongolilor, cnejii erau siliţi să se supună hanului în ritualuri batjocoritoare şi degradante. Cine refuza era executat pe loc.

Jugul mongol va dura 240 de ani, din 1240 până în 1480, oprimând populaţia, distrugând economia şi întârziind evoluţia Rusiei ca stat european. În scrierile sale din anii 1820, Nikolai Karamzin, primul mare istoric rus, identifică stăpânirea mongolă cu momentul în care Rusia a fost despărţită de Occident, în care legăturile comerciale şi culturale ce înfloriseră în vremea Kievului au fost întrerupte, iar Rusia s-a afundat în întuneric şi izolare:

> În vremurile dinainte, am avut o societate civilă care egala marile puteri europene, cu acelaşi caracter, aceleaşi legi, obiceiuri şi structuri statale. [...] Să vedem acum consecinţele celor două secole de sclavie: [...] progresul Rusiei a fost oprit: am stat pe loc în timp ce Europa grăbea înainte pe calea luminării [...], iar conducătorii ei acordau de bunăvoie drepturi civile cetăţenilor ei. Temniţa barbariei ne-a separat de Europa chiar atunci când Europa primea beneficiile cunoaşterii, libertăţii şi civilizaţiei.[34]

Izolată de Europa, Rusia a ratat Renaşterea; progresul ei naţional s-a întrerupt timp de peste două sute de ani. În anumite privinţe, ea nu va mai recupera niciodată valorile culturale şi sociale ale Europei occidentale. Filozoful politic radical Piotr Ceaadaev, contemporan al lui Karamzin, identifică ocupaţia mongolă cu perpetuul eşec al Rusiei de a se dezvolta ca stat european:

> La început – o barbarie sălbatică, apoi o superstiţie grosolană, mai departe – o stăpânire străină, feroce şi degradantă, al cărei spirit l-a moştenit mai târziu puterea naţională – iată trista istorie a tinereţii noastre. [...] Izolaţi de mişcarea universală a umanităţii, noi n-am cules nimic din ideile mai târzii ale speciei umane [...], ideile datoriei, dreptăţii, dreptului, ordinii. Ce aţi putea pune la noi în locul acestor lucruri?[35]

În schimb, ca o versiune bizară a sindromului Stockholm (unde victimele răpirii îmbrăţişează convingerile răpitorilor), ruşii au început să adopte trăsături ale sistemului mongol. Siliţi să se ploconească în faţa hanului, cnejii au început să le ceară acelaşi lucru propriilor supuşi. Practica numită *celobitie* (a da efectiv cu fruntea de pământ) a fost adoptată în cadrul etichetei ruseşti de curte şi va rămâne în uz timp de patru secole. Cnejii se întreceau în a-şi dovedi devotamentul faţă de cauza mongolă, devenind colaboratori zeloşi şi dornici de a colecta tributul. Unii dintre ei au adoptat limba tătară. Şi, extrem de semnificativ pentru evoluţia viitoare a Rusiei, în conştiinţa rusească s-a înfiripat o admiraţie profundă pentru modelul mongol de stat autocratic, militarizat. Karamzin a descris asimilarea valorilor mongole:

Cnejii s-au târât în genunchi la Hoarda de Aur şi, reveniţi cu aprobarea hanului tătar, au început să domnească cu mai mare îndrăzneală decât în zilele când eram liberi din punct de vedere politic. [...] Astfel, dezrădăcinând puţin câte puţin tradiţiile vechii ordini sociale, au introdus în locul lor răsadurile autocraţiei autentice.[36]

Karamzin priveşte moştenirea perioadei mongole ca pe o trecere decisivă de la democraţia fragilă, embrionară, la autocraţia înfloritoare şi durabilă. Căpeteniile mongole şi clienţii lor, cnejii, au desfiinţat adunările consultative ale Rusiei Kievene – remarcabilele *vece* din Novgorod, Pskov şi

Kiev –, arogându-şi autoritatea nelimitată de a hotărî în probleme de pace şi război, de impozite, de recrutare şi numire a funcţionarilor de stat. Justiţia a devenit jucăria despoţilor; s-au introdus noi pedepse crude şi tortura judiciară. Participarea civică şi respectul faţă de lege, întrezărite în codul juridic de la Novgorod şi din alte părţi, au fost înlocuite cu dictatul absolut, categoric al unui stat atotputernic.

Istoricii ruşi au dezbătut asupra valorii pozitive sau negative a apariţiei autocraţiei. Punctul de vedere cel mai răspândit este cel afirmat de liberalul Ceaadaev – acela că perioada stăpânirii mongole a fost o catastrofă naţională şi că modelul de stat absolutist implantat în Rusia a fost marea nenorocire pe care a adus-o. Însă câţiva naţionalişti ruşi nu sunt de acord. Karamzin, de exemplu, este un apărător convins al autocraţiei şi sugerează că puterea şi unitatea politică pe care aceasta le-a adus statelor ruseşti, odinioară învrăjbite, compensează toate efectele negative:

> Invazia lui Batu a adus în Rusia distrugerea, moartea şi sclavia; a fost, desigur, una dintre cele mai mari tragedii ale naţiunii noastre [...], dar consecinţele ei au fost fără îndoială o binecuvântare, căci distrugerea a adus cu ea darul unităţii. Ar fi fost mai bine dacă cnejii înşişi ar fi putut să instaureze unitatea şi autocraţia, însă, timp de două secole, ei n-au reuşit s-o facă. Dacă ar fi trecut încă un secol de răfuieli între cneji, care ar fi fost rezultatul? Aproape sigur, prăbuşirea ţării noastre. Credinţa noastră creştină şi însăşi supravieţuirea noastră ar fi fost pierdute. Se poate spune, în consecinţă, că măreţia viitoare a Moscovei a fost creată de hanii mongoli.[37]

E adevărat că nevoia de unitate în faţa opresiunii mongole îi va obliga pe cnejii rivali să creeze o alianţă naţională (vezi pp. 52–53). De asemenea, e adevărat că puterea centralizată, autocratică, pe care au asimilat-o de la ocupanţi, va rezista în Rusia mult timp după plecarea mongolilor. Forţa unificatoare a autocraţiei părea necesară unui stat ameninţat în mod constant cu anihilarea. În secolele care au urmat perioadei mongole, aceasta va fi poziţia implicită a guvernării din Rusia.

Perioada Rusiei Kievene a fost primul dintre „momentele de zbuciumat destin”, primul moment crucial în care ea ar fi putut să apuce pe oricare din cele două căi – pe cea a

societăţii civile şi a guvernării participative, sau pe cea a autocraţiei centralizate, *silnaia ruka* a despotismului asiatic.

Într-o zi de toamnă, pe un câmp noroios de pe malul Donului, aflat la sud-est de oraşul Tula, aşteptam împreună cu un regiment de ruşi fioroşi înzăuaţi. Cavaleria inamică putea să apară în orice moment. Oştenii ruşi aveau motive de nelinişte. Purtau săbii şi lănci, iar unii dintre ei îşi legănau ameninţător buzduganele ghintuite. Se dusese însă vestea că erau copleşiţi numeric şi că mongolii aveau poruncă să nu ia prizonieri.

Lunca nămoloasă se numea Kulikovo Pole (Câmpia Fluierarului), şi mă aflam acolo pentru reconstituirea anuală a bătăliei decisive din vremea ocupaţiei mongole, când ruşii au prins pentru prima dată curaj să se unească şi să se ridice împotriva cumpliţilor lor stăpânitori. În 1380, câteva cnezate, printre care şi Moscova, refuzaseră să-şi plătească tributul, iar mongolii au răspuns organizând o puternică expediţie de pedeapsă, ca să le dea o lecţie. În trecut, cnejii dezbinaţi ar fi dat fuga să-şi apere propriile ţinuturi, dar acum – pentru prima oară – douăzeci dintre ei au hotărât să lupte împreună. Sub conducerea cneazului în vârstă de 29 de ani Dmitri Ivanovici al Moscovei, ale cărui forţe se ciocniseră deja cu mongolii cu doi ani înainte, aceştia au trecut Donul şi au ocupat poziţii pe câmpurile şi în pădurile de care mă aflam înconjurat acum.

Mongolii atacau dinspre sud. Se auzea deja tropotul copitelor, din ce în ce mai puternic. Oştenii îmbrăcaţi în zale îşi aruncau priviri neliniştite. Mulţi dintre ei erau cam bătrâni şi puţin cam durdulii pentru nişte ostaşi din linia întâi. Dar cneazul Dmitri stăpânea tactica aidoma unui vrăjitor. El alesese lupta în teren împădurit, care încetinea cavaleria inamică şi-i răpea din mobilitate.

În fine, mongolii au apărut în galop şi au dat ocol câmpului de vreo două ori, într-o reprezentaţie de bravadă de hipodrom. Tovarăşii mei şi-au vânturat ghioagele prin aer şi a avut loc o uşoară ciocnire politicoasă între săbiile ruseşti şi scuturile mongole, apoi s-a căzut de acord ca totul să se încheie, şi toată lumea s-a dus să bea o bere şi să mănânce şaşlîc.

În mod cert, pe 8 septembrie 1380, adevărata bătălie de la Kulikovo Pole a fost mai lungă şi mai sângeroasă. Timp de peste patru ore, 60000 de ruşi şi 100000 de mongoli s-au tăiat şi s-au ciopârţit cu săbiile şi lăncile. Potrivit Cronicii, trupurile creştinilor se adunau precum clăile de fân şi apele Donului erau roşii de sânge:

> Dar cneazul Dmitri zise: „Luptaţi! Nu vă daţi necredincioşilor care ne distrug ţara.” Lupii suri urlă la porţi [...]. Cneazul Dmitri galopă până la Don [...] şi cnejii merseră cu toţii în marş. Săbiile ruseşti cad precum grindina peste coifurile tătarilor; negru e pământul sub copitele lor, însă ei seamănă câmpul cu oase de tătar. Puternice armii calcă în picioare dealuri şi câmpii, scoţând strigăte puternice. Trăsnet ce fulgeră, tunet ce bubuie; armurile noastre lucesc aurii, flamuri flutură în vânt. Zgomotul e îngrozitor. [...] Dar necredincioşii fug din faţa cnejilor şi ruşii îşi vestesc victoria pe câmp. Trâmbiţele sună; bat tobele; slava se ridică în ţară. Dmitri i-a biruit pe păgâni [...] în numele ţării ruseşti şi al credinţei creştine![38]

Kulikovo Pole este privit îndeosebi ca un triumf creştin asupra forţelor islamului (mongolii adoptaseră credinţa musulmană la începutul secolului al XIV-lea), şi locul bătăliei este acum marcat de o cruce ortodoxă aurită, înaltă de 27 de metri. (Am observat, de asemenea, că mulţi dintre actorii pe care i-am văzut în reconstituirea luptei au îmbrăcat apoi tricourile unor grupuri extrem naţionaliste ruse – unii ar spune rasiste.) În 1380 însă, creştinismul şi naţionalismul abia se cristalizau ca forţe ce aveau să influenţeze formarea identităţii ruseşti. În memoria poporului rus, Kulikovo Pole este locul în care ruşii au venit dezbinaţi, dar de unde au plecat ca o naţiune (cu toate că cel puţin un cneaz rus s-a oferit să lupte pentru mongoli). Victoria de pe Don i-a adus cneazului Dmitri trainica poreclă Donskoi, adică „cel de la Don”, şi a dat naştere ideii sfintei vocaţii a Rusiei de portdrapel al creştinismului împotriva forţelor păgâne. Aleksandr Blok, marele poet simbolist, scriind cinci sute de ani mai târziu, o privea ca pe semnalul începerii unei încleştări milenare de valori antagonice, care va defini identitatea istorică a Rusiei:

> Rusia mea, soţia mea, ne arde
> Un drum şi lung şi drept.
> El ca săgeata tătăreştii hoarde
> Pătrunde-n piept.

Şi drumul tău de jale-l vom străbate [...].
E frig? E beznă? Flacăra fierbinte
Ne va-ncălzi de-alean,
Străluminând şi steagurile sfinte,
Şi paloşul de han. [...]
Şi nu-i sfârşit. Rămân în urmă verste [...]
Şi timpi îndepărtaţi
Însângerat e-amurgul fără veste...[39]

Cele întâmplate la Kulikovo Pole au avut trei consecinţe cruciale: mândria naţională pentru neaşteptata victorie asupra ocupanţilor; confirmarea faptului că, acţionând împreună, ruşii ar putea obţine lucruri mai mari decât dezbinaţi; în fine, înţelegerea importanţei credinţei creştine ca valoare naţională unificatoare.

Victoria din 1380 a risipit aura invincibilităţii mongole, dar n-a pus capăt jugului. Timp de încă un secol, Rusia a continuat să plătească tribut Hoardei de Aur şi să fiarbă de necaz. În schimb, ţara era acum unită de ceea ce va deveni în curând un mit naţional religios, precum şi de o conştiinţă panrusească: o naţiune unită împotriva inamicilor externi. Conducătorul acestei Rusii nou-născute nu va mai fi Kievul, ci Moscova.

Note

31. *Povest o razorenii Riazani Batem* (*Povestea distrugerii Riazanului de Batu*), Biblioteka literaturî drevnei Rus, Nauka, Sankt Petersburg, 1997; trad. parţială în engl. în S. Zenkovsky (ed.), op. cit., pp. 175– 185.

32. La Kiev se mai păstrează ruinele bisericii Desiatina Ţerkva, aproape uitate în spatele unui gard ruginit

33. Giovanni de Plano Carpini, legat al papei Inocenţiu IV, *Ystoria Mongalorum*, ed. E. Hildinger, Branden Books, Boston, 1996, p. 48.

34. N.M. Karamzin, *Istoria gossudarstva rosiiskovo* (*Istoria statului rus*), Rostovskoe Knijnoe Isdatelstvo, Rostov, 1990, p. 178.

35. *Lettres philosophiques adressées à une dame* în P.I. Ceaadaev, *Polnoe sobranie socinenii*, Nauka, Moskva, 1991, p. 121 [P.I. Ceaadaev, *Scrisori filozofice*, trad. rom. Janina Ianoşi, Humanitas, Bucureşti, 1993, pp. 26–28 – *n.t.*].

36. Karamzin, *op. cit.*, p. 179.

37. *Ibid.*, p.180.
38. *Zadonşcina* (*Dincolo de Don*), Biblioteka literaturî drevnei Rus, Nauka, Sankt Pe tersburg, 1997. Trad. parţială în engleză în Zenkovsky, *op. cit.*, pp. 191–192.
39. A. Blok, „Na Pole Kulikovom” (1908), în *Izbrannîe proizvedenia*, Biblioteka Klassiki, Moskva, 1988 [„Pe câmpia Kulikovo”, în trad. rom. cit., pp. 220–221 –*n.t.*].

Capitolul 5
Marele Cnezat al Moscovei

Originile Kremlinului Moscovei se găsesc în piaţa lui centrală, departe de zidurile incintei, acolo unde se ridică şase minunate catedrale, cu turle strălucitoare şi faţade orbitor de albe. Fundaţiile lor au fost aşezate în prima jumătate a secolului al XIV-lea, atunci când a fost folosit pentru prima dată cuvântul „kremlin” (care înseamnă „fortăreaţă” sau „citadelă”), iar bisericile sunt o dovadă grăitoare a bogăţiei Moscovei. Cel care a poruncit construcţia acestor prime catedrale şi care a lansat Moscova pe calea ascensiunii de la un mic cnezat până în poziţia de capitală a Marelui Cnezat al Moscovei, aflat în expansiune, a fost cneazul Ivan I., poreclit Kalita, sau „Pungă-de-Bani”. Întreaga domnie a lui Ivan (1325–1340) s-a desfăşurat sub dominaţie mongolă, dar, cu dibăcia lui de negustor, a dobândit bogăţii şi putere pentru oraş şi pentru el însuşi.

Am găsit mormântul lui Ivan Kalita în Catedrala Arhanghelului Mihail din inima Kremlinului ctitorit chiar de el. Executat din piatră cu aplicaţii de alamă, aşezat chiar la începutul lungului şir de ţari, mormântul este splendid. Lui Ivan i-ar fi plăcut, probabil, ostentaţia monumentului. În mod sigur îi plăceau banii, şi a acumulat o grămadă dându-se bine pe lângă hanii mongoli, aruncându-li-se la picioare şi oferindu-se să supravegheze în numele lor colectarea taxelor din Rusia. Ivan Kalita a fost, fără îndoială, un linguşitor. El le-a oferit chiar ajutor mongolilor pentru

înăbuşirea unei revolte ruseşti conduse de un cneaz rival. Dar astfel a ajuns la putere, şi spre patruzeci de ani îi convinsese pe mongoli să-l numească mare cneaz, cel mai de seamă conducător din ţările ruseşti.

Ieşind din catedrală, am poposit pe înălţimile zidului Kremlinului ca să admir impresionanta privelişte a Moscovei. E greu de imaginat că acest oraş întins, cu blocurile lui, cu străzile blocate de trafic şi înţesat de coşuri fumegânde, n-a fost până în secolul al XIV-lea decât un satelit în constelaţia oraşelor ruseşti, eclipsat de Kiev, Novgorod, Smolensk şi chiar Poloţk. Rapiditatea şi amploarea evoluţiei Moscovei spre întâietate fac ca realizarea lui Ivan Kalita – şi a urmaşilor săi – să fie cu atât mai remarcabilă.

Tipică pentru dibăcia lui Kalita de a profita de şansa cea mare a fost atragerea sprijinului Bisericii Ortodoxe. După cum consemnează cronicile, în 1325 l-a convins pe capul Bisericii, mitropolitul Piotr, să-şi mute reşedinţa de la Kiev la Moscova trecând prin Vladimir. Fapt ce a conferit oraşului lui Ivan o aură de autoritate pe care n-ar fi reuşit să o câştige acţionând doar pe cale politică:

> Căci Kalita a câştigat bunăvoinţa mitropolitului Piotr, iar Piotr l-a îndemnat să construiască o catedrală de piatră, spunându-i: „Fiule, de te supui la porunca mea de a dura acest altar pentru sfânta Maică a Domnului şi îmi dai locul de odihnă veşnică în el, de multă cinste ai să te bucuri – mai mare decât alţi cneji –, iar fiii şi nepoţii tăi vor fi acoperiţi de glorie. Oraşul tău va fi slăvit, căci aici va fi casa părinţilor Bisericii şi toate celelalte oraşe i se vor închina.”[40]

Filmul *Andrei Rubliov*, realizat în 1969 de Andrei Tarkovski, ilustrează strălucit autoritatea pe care o exercita – şi încă o exercită – creştinismul ortodox asupra conştiinţei ruseşti. Eroul filmului, pictorul de icoane moscovit din secolul al XIV-lea, născut la scurtă vreme după ce Ivan Kalita începuse să ridice Moscova la rangul de capitală a Rusiei, se străduieşte să rămână fidel artei sale în mijlocul ororilor ocupaţiei mongole. Imaginile splendide ale operei lui Rubliov, atunci când filmul erupe în culori vibrante, poartă mărturia credinţei lui Tarkovski în puterea transcendentă a religiei şi sugerează de ce sprijinul Bisericii este vital pentru cei care pretind autoritatea lumească.

Conceptul de ţar ca reprezentant credincios al Domnului va deveni extrem de important, şi cnejii Moscovei care au domnit după moartea lui Kalita s-au grăbit să-l exploateze. Credinţa creştină ortodoxă a Rusiei va rămâne de-a lungul secolelor un sprijin esenţial pentru conducătorii ei autocraţi.

Într-o tulburătoare scenă din film, Tarkovski îi prezintă pe mongoli schingiuind preoţi ruşi şi jefuindu-le bisericile. După invazia iniţială însă, hărţuirea organizată a religiei pare să se fi potolit. Ortodoxia a devenit o importantă forţă unificatoare a poporului supus, un prim semn al identităţii panruseşti care va ieşi la iveală în perioada mongolă, avându-l în centru pe Marele Cneaz şi apoi pe ţar. Îmi amintesc, din perioada studenţiei pe care am petrecut-o în Rusia în anii ’70, cum respectul pentru religie căpăta un rol similar în anii din urmă ai URSS; se răspândea convingerea că religia era depozitarul spiritului rusesc, în ciuda ocupaţiei comuniste, străină de acesta. Filmul lui Tarkovski îndemna în 1969 la acelaşi spirit al opoziţiei stoice şi, deloc surprinzător, a fost interzis.

În secolul al XV-lea, ridicarea Moscovei le-a dat un avânt deosebit pragmaticilor descendenţi ai lui Ivan Kalita. Aceştia erau dispuşi să lupte cu mongolii – deschizând drumul în 1380 la Kulikovo Pole (vezi pp. 45–48) –, pentru ca apoi să schimbe tabăra şi să lupte de partea mongolilor, obţinând astfel recompense bogate sub formă de noi teritorii. Moscova era mulţumită cu orice servea intereselor Moscovei.

În 1453, distrugerea Bizanţului creştin de către turci a pus Moscova în rolul de unic bastion al credinţei ortodoxe; era acum expusă direct expansiunii imperiului islamului. Tânăra naţiune a îmbrăţişat vocaţia misiunii divine de a proteja lumea civilizată împotriva necredincioşilor. Au fost vremuri de teamă, dar şi de mândrie şi oportunitate, iar Moscova a folosit criza pentru a-şi cimenta pretenţia la supremaţia religioasă şi politică.

A circulat un text mistic profetic cunoscut ca „Legenda potcapului alb”, care provoca o mare însufleţire în rândurile populaţiei. Aşa-zisa profeţie era, probabil, o plăsmuire creată în scopuri politice. Se urmărea, în spiritul simbiozei tot mai strânse dintre Biserica Ortodoxă şi statul moscovit,

consfinţirea Moscovei ca „a treia Romă” (după Constantinopol, care era „a doua Romă”), apărătoare loială a puterii divine:

> Căci vechiul oraş al Romei s-a depărtat de la adevărata credinţă a lui Hristos [...], şi a doua Romă, care a fost oraşul Constantinopol, a pierit prin violenţa fiilor musulmani ai lui Hagar. Dar în a treia Romă, care va fi ţara Rusiei, harul Sfântului Duh va străluci, [...] toţi creştinii se vor uni într-un regat ortodox rus şi coroana oraşului imperial va fi dată ţarului rus. Ţara rusească va fi ridicată de Dumnezeu peste toate popoarele şi sub domnia ei vor fi mulţi regi păgâni. Ţara rusească se va numi cea Luminoasă şi va fi slăvită cu binecuvântări. Va fi mai măreaţă decât cele două Rome care au fost înaintea ei.[41]

Astfel înarmată cu autoritatea Bisericii şi cu vasta bogăţie materială acumulată în secolul scurs de la Ivan Pungă-de-bani, Moscova s-a ivit ca o mare putere în 1480, atunci când jugul mongol a fost, în cele din urmă, scuturat. În câteva decenii, conducătorii ei au adoptat titlul de „ţar”, derivat de la romanul „Caesar”, în locul vechii denumiri de mare cneaz. Ei s-au numit *samoderjeţ* (autocrat) şi „suveran al tuturor Rusiilor”.

Pretenţia era însă prematură. Plecarea mongolilor a lăsat un gol de putere şi mulţi rivali care se întreceau să-l umple. În vest, Lituania se unise cu Polonia catolică, şi puternicul lor imperiu se extindea în ţinuturile apusene ale Rusiei. În nord, Novgorodul evitase ocupaţia directă a mongolilor, devenind un stat comercial bogat şi păstrând multe dintre valorile cvasidemocratice ale Rusiei Kievene. Dacă Moscova dorea să-şi consolideze aspiraţia la supremaţia asupra slavilor, trebuia să se ocupe de fiecare în parte.

La Novgorod, veştile de la Moscova erau tot mai neliniştitoare. Zilnic se iscau noi zvonuri ameninţătoare despre iminenţa unei acţiuni militare, şi în vara lui 1470 clopotul *vecei* convoca în pripă o adunare pentru a examina situaţia de criză. Adunării i s-a spus că trebuie să aleagă între supunerea faţă de conducerea Moscovei şi o campanie de rezistenţă, îndelungată şi primejdioasă. Novgorodul se obişnuise cu existenţa ca stat comercial paşnic, şi armata îi era slăbită. Fără ajutor, forţele Novgorodului n-ar fi avut nici o şansă împotriva armatei

marelui cneaz moscovit Ivan III. Singura modalitate de apărare a oraşului ar fi fost un acord militar şi politic cu alţi inamici potenţiali ai lui Ivan, şi anume cu lituanienii.

Dezbaterea *vecei* a fost aprigă. Uniunea cu Lituania ar fi însemnat sacrificarea independenţei Novgorodului şi – poate mai important – compromiterea credinţei sale ortodoxe. După unirea cu Polonia, din 1385, lituanienii adoptaseră catolicismul roman, iar preţul cerut de ei pentru a ajuta Novgorodul împotriva Moscovei ar fi fost, cel mai probabil, convertirea. Problema „credinţei latine”, cum era poreclită dispreţuitor de adversarii ei ortodocşi, a iscat discuţii aprinse în *vece*. S-au creat două tabere distincte, una care sprijinea acceptarea conducerii Moscovei şi alta care îndemna la rezistenţă de partea polonezilor şi lituanienilor. Al doilea grup a câştigat cu o majoritate strânsă: poporul din Novgorod a decis să-l invite pe regele Cazimir IV al Poloniei şi Lituaniei să preia puterea în oraş. A fost o mişcare radicală şi, dacă planul s-ar fi îndeplinit, s-ar fi format un bloc puternic antimoscovit. O alianţă între Novgorod şi Lituania l-ar fi putut îndepărta pe Ivan şi ar fi putut să dobândească ulterior dominaţia asupra ţărilor ruseşti. Şi ar fi putut să dea un alt curs istoriei Rusiei, cu Novgorodul sau Vilniusul asumându-şi rolul de capitală şi cu ortodoxia înlocuită de catolicism ca religie de stat.

Dar înainte de încheierea alianţei vestea a ajuns la Moscova şi l-a înfuriat pe Ivan III. Trupele moscovite au ajuns la Novgorod în iulie 1471 şi au învins armata novgorodeană, lipsită de experienţă, în bătălia de pe râul Şelon.

La început, Ivan a încercat să ajungă la un acord paşnic cu mai-marii oraşului, dar sfidarea necontenită a acestora – şi probabil şi menţinerea contactelor cu lituanienii – l-au silit să ia măsuri punitive. A trimis o armată puternică pentru a ocupa Novgorodul şi a impune stăpânirea Moscovei. Începutul guvernării moscovite va avea implicaţii profunde asupra viitorului oraşului şi instituţiilor democratice embrionare pe care acesta le dezvoltase.

Cronica Novgorodului exista încă din 1016, consemnând cu un ochi critic întâmplările timp de patru secole şi jumătate, indicând eşecuri ale guvernării oraşului şi defecte

ale funcţionarilor, fiind însă întotdeauna de partea Novgorodului atunci când interesele oraşului erau ameninţate de forţe externe. Cu toate acestea, după 1471, schimbarea din tonul *Cronicii* este izbitoare. Se observă imediat că acum este scrisă de noul şef moscovit. Oamenii lui Ivan preluaseră conducerea oraşului şi evenimentele dramatice din vară au fost modelate şi denaturate conform celor mai bune tradiţii ale demagogiei, pentru a obţine o imagine cât mai bună:

> A.D. 1471. Marele cneaz Ivan Vasilievici a pornit cu oaste împotriva Novgorodului din cauza fărădelegilor lui şi căderii în latinism [romano-catolicism lituanian]. [...] Marele Cneaz Ivan Vasilievici a fost iubit pentru faptele lui de dreptate, totuşi poporul făţarnic nu vrea să i se supună. Îndemnaţi de o mândrie neîmblânzită, oamenii Novgorodului n-au vrut să asculte de suveranul lor. [...] Chipurile li s-au acoperit de ruşine, căci au părăsit lumina şi s-au dat, în mândria lor, întunericului ignoranţei, spunând că se retrag şi se alătură regelui latin, [...] făcând rău întregii ortodoxii. Marele cneaz Ivan Vasilievici le-a trimis adesea solie, cerându-le să trăiască după obiceiurile vechi. Dar a suferit mult pentru jignirile lor. [...] Astfel că şi-a abătut mânia asupra lor, asupra Marelui Novgorod...[42]

Scrisă la porunca lui Ivan şi a succesorilor săi, *Cronica* insistă asupra îndelungatelor eforturi ale Moscovei de a-i convinge pe nesupuşii novgorodeni. Dar în cele din urmă, spune cronicarul pro-moscovit, răbdarea lui Ivan a luat sfârşit, şi s-a văzut obligat să le dea trădătorilor o lecţie:

> Aşa că marele cneaz Ivan a pornit cu toată oastea lui împotriva ţinutului său de la Novgorod din cauza răzvrătirii poporului său, a trufiei sale şi a convertirii la latinism. Cu o mare şi copleşitoare forţă a ocupat el întregul pământ al Novgorodului de la un hotar la altul, abătând în toate părţile temutele puteri ale focului şi sabiei sale. Precum în vremurile biblice profeţia a spus: „De vuietul şi de tunetul carelor lui şi de nechezatul cailor lui se va cutremura pământul”, tot astfel, în vremurile noastre, s-a îndeplinit aceeaşi profeţie asupra păcătoşilor din Novgorod pentru lepădarea adevăratei credinţe şi pentru faptele lor cele rele...[43]

Descrierea continuă pe pagini în şir, şi e lesne de observat că Ivan se plânge prea mult. Cronica sună ca o încercare mai degrabă exagerat de insistentă de a justifica un act de agresiune expansionistă. Dar, după cum ştim, cărţile de istorie sunt scrise de învingători.[44]

După supunerea Novgorodului, Ivan a început să-i impună legea moscovită şi formele de guvernare moscovite. Într-un act care semnala intenţiile lui de viitor, desfiinţa clopotul *vecei*, vechiul simbol al guvernării participative, al societăţii civile şi al drepturilor legale. Ţările ruseşti se aflau într-un alt punct de răscruce din istoria lor: de acum încolo, Ivan spunea clar că vor fi conduşi după principii foarte diferite.

Sub Ivan III şi succesorul lui, Vasili III, au început să apară primele semne ale statului rusesc modern – fostele cnezate beligerante erau cumpărate sau cucerite de Moscova şi ocârmuirea autocratică a lui Ivan impunea o fragilă unitate naţională. Cnezatul Moscovei, Moscovia, începea, de asemenea, să joace un rol pe scena internaţională, stabilind relaţii diplomatice cu o serie de puteri străine.

Autocraţia i-a dat lui Ivan tăria de care avea nevoie ca să pornească într-o campanie viguroasă de expansiune teritorială. Sub conducerea lui, Moscovia şi-a triplat dimensiunile. A fost glorificat ca Unificator al Ţărilor Ruseşti; el a început acel proces de construcţie a imperiului care va continua neabătut până în secolul XX. Iaroslavl, Rostov, Tver şi Riazan au fost înghiţite; Pskov, cu propria-i tradiţie a *vecelor* şi a democraţiei locale, a supravieţuit până în 1510, când a căzut şi el în faţa puterii moscovite. În vest, lituanienii au fost goniţi pe rând din ţinuturile pe care le ocupaseră în secolul precedent.

Însă expansiunea către est a fost cea care avea să facă din Rusia cel mai mare imperiu continental; şi, începând cu secolul al XV-lea, imboldul către Asia o va aduce faţă în faţă cu întrebări importante despre propria-i identitate. În contrast cu Novgorodul, majoritatea structurilor de stat ale Moscoviei erau asiatice – centralizate, militarizate şi moştenite în mare parte de la mongoli. Dar moştenirea cvasieuropeană a democraţiei kievene se regăsea în felul în care ruşii se priveau pe ei înşişi. Chiar în vremea când autocraţia prindea rădăcini, Kievul rămânea în conştiinţa ruşilor ca un soi de vârstă de aur romanţată. A fost începutul unei falii adânci în sufletul naţional, o înfruntare între valorile Răsăritului şi cele ale Apusului, care va continua de-a lungul multor secole.

Note

40. *Apud* S.M. Soloviev, *Istoria Rosii s drevneişîh vremen* (Golos, Moskva, 1993). Trad. parţială în engl. în Zenkovsky, *op. cit.*, p. 213.

41. *Povest o belom klobuke*, Biblioteka literaturî drevnei Rus, Nauka, Sankt Petersburg, 1997. Trad. parţială în engl. în Zenkovsky, *op. cit.*, pp. 270– 271.

42. *The Novgorod Chronicles*, trad. engl. R. Mitchell, N. Forbes, Camden, London, 1914, *apud* W. Walsh, *Readings in Russian History*, Syracuse Univ. Press, New York, 1948, p. 241.

43. *Ibid.*, p. 242.

44. Am auzit o versiune foarte diferită de la un istoric al Muzeului de Stat din Novgorod, unde m-am dus să văd remarcabilele documente pe coajă de mesteacăn ale oraşului. Aceasta susţinea că nu existase niciodată vreun complot cu lituanienii şi că Novgorodul nu se gândise niciodată cu seriozitate la o agresiune militară faţă de Moscova. Acuzaţiile lui Ivan de a se fi unit cu Lituania erau o justificare a invaziei care urma oricum să aibă loc.

Partea a II-a
Expansiune şi imperiu

Capitolul 6
Ivan cel Groaznic, primul ţar al Rusiei

Ivan cel Groaznic (Ivan IV) este unul dintre acele nume din istoria Rusiei pe care le ştim cu toţii şi care sunt de-a pururi evocatoare de ferocitate şi cruzime. Ivan Groznîi (numele lui înseamnă mai degrabă „formidabil” sau „grozav” decât „groaznic” în sensul modern) s-a născut în

1530, fiind nepotul de fiu al lui Ivan III, şi a fost proclamat mare cneaz al Moscovei la vârsta de trei ani, după moartea tatălui său. Timp de paisprezece ani a privit şi s-a pregătit, în timp ce rudele şi boierii cârmuiau în numele lui. Mai târziu s-a plâns că s-a simţit dispreţuit şi umilit de aceia care îndrăzneau să acţioneze în numele lui. A devenit introvertit şi resentimentar, înclinat spre răbufniri sălbatice de furie şi răutate. Această predilecţie pentru brutalitate a marcat moştenirea istorică a lui Ivan, şi nu încape nici o îndoială că se oglindea în felul în care îşi trata inamicii şi rivalii.

Poate că nu trebuie să ne surprindă faptul că Ivan Groznîi a fost personajul istoric favorit al lui Stalin (vezi p. 329). Către finalul celui de-al Doilea Război Mondial, atunci când a început lucrul la filmul despre Ivan, regizorul Serghei Eisenstein a fost chemat la Kremlin de Stalin, care dorea să-l încurajeze. Dat fiind că orice cuvânt rostit de Stalin era privit ca o perlă de înţelepciune şi înregistrat pentru posteritate, avem o stenogramă a conversaţiei lor.

Unele părţi sunt amuzante. Stalin îşi asumă sarcina de a-l sfătui pe Eisenstein în chestiuni de actorie şi regie. El se plânge că regizorul i-a făcut barba lui Ivan prea lungă şi ascuţită: „S.M. Eisenstein a promis să-i scurteze pe viitor barba lui Ivan cel Groaznic”, consemnează fidel transcrierea. Dar la alte critici nu era atât de uşor de răspuns, şi e lesne de imaginat panica lui Eisenstein, care creştea pe măsură ce era interogat în Kremlinul întunecos la oră de noapte de către Viaceslav Molotov, Andrei Jdanov şi însuşi Marele Conducător:

> Stalin: Ai studiat istoria?
>
> Eisenstein: Mai mult sau mai puţin...
>
> Stalin: Mai mult sau mai puţin! Păi eu ştiu câte ceva despre istorie! [...] L-ai făcut pe ţar prea slab şi nehotărât. Aminteşte de Hamlet. Toată lumea îi spune ce să facă [...]. Ivan cel Groaznic a fost un conducător mare şi înţelept: avea întotdeauna la inimă interesul naţional. Nu îngăduia să-i intre străinii în ţară [...]. A fost un ţar naţionalist şi prevăzător [...]. Prezentându-l pe Ivan cel Groaznic aşa, ai comis o abatere şi o greşeală.
>
> Jdanov: Ivan cel Groaznic al tău pare psihopat.

Stalin: Trebuie să-l prezinţi corect din punct de vedere istoric. Nu e corect faptul că Ivan cel Groaznic îşi săruta soţia aşa de des. Pe vremea aceea nu era permis [...].

Molotov: Se pot arăta conversaţii, represiuni, dar nu asta [...].

Stalin: E adevărat că Ivan cel Groaznic a fost foarte crud. Dar trebuie să prezinţi motivele pentru care trebuia să fie atât de crud.

Molotov: Trebuie să arăţi de ce era necesară represiunea. Prezintă nevoile generale ale statului [...].

Stalin: Una dintre marile greşeli ale lui Ivan a fost că nu şi-a lichidat inamicii, marile familii feudale. Dacă i-ar fi distrus, n-ar mai fi existat Vremurile Tulburi. Când execută pe cineva, Ivan cel Groaznic se căieşte şi se roagă multă vreme. Dumnezeu îl încurcă în treburile astea [...]. Ar fi trebuit să fie şi mai hotărât...[45]

Filmul lui Eisenstein îl portretizează în mod evident pe Stalin în figura lui Ivan, iar din înregistrarea conversaţiei pare că Stalin este conştient de acest lucru. Versiunea finală a filmului prezintă un Ivan viclean şi hotărât, nedându-se înapoi de la represiune şi crimă – o scenă dintre cele mai dramatice îl arată poruncind să fie înjunghiat în Kremlin propriul lui văr –, dar acţionând mereu în interesul Rusiei, unificând ţara prin puterea conducerii sale autocratice. Stalin era de părere că filmul ar fi trebuit să-l arate pe Ivan şi mai dur, dar îi cunoştea ampla valoare propagandistică pentru naţiunea rusă prinsă într-o luptă pe viaţă şi pe moarte cu Germania nazistă.

Cu un scenariu bazat în linii mari pe documente istorice şi pe scrierile unuia dintre sfetnicii lui Ivan cel Groaznic, Ivan Peresvetov, Eisenstein transformă cuvântarea rostită de noul ţar la încoronarea lui, din 1547, într-o viziune a modului în care trebuie guvernată Rusia. Doar un cârmuitor cu putere nelimitată, spune Ivan, poate garanta supravieţuirea Rusiei:

Pentru întâia dată, un cneaz al Moscovei revendică titlul de ţar al tuturor Rusiilor şi pune capăt dezbinărilor trecutului, când boierii se luptau între ei. De astăzi, pământurile ruseşti vor fi unite. Vom înfiinţa o armată a întregului popor şi toţi – toţi! – vor fi în slujba statului. Doar un conducător puternic poate salva Rusia. Doar ocârmuirea puternică şi un stat unit pot să respingă duşmanii de la hotarele noastre.[46]

Bineînţeles, nu putem fi siguri că acestea au fost exact cuvintele rostite de Ivan, dar ele conţin principiile

absolutiste ce-i vor caracteriza domnia, atât a lui cât şi a tuturor celor care i-au urmat. Într-o secvenţă extrem de pătrunzătoare referitoare atât la Rusia din secolul al XVI-lea, cât şi la Uniunea Sovietică aflată sub ocupaţie nazistă, Eisenstein îl pune pe Ivan să se adreseze direct camerei:

> Căci ce este ţara noastră acum? Un trup cu membrele retezate! Noi stăpânim izvoarele marilor noastre fluvii – Volga, Dvina, Volkov –, dar gurile prin care se varsă în mare sunt în mâini duşmane. Ni s-au furat pământurile, dar le vom câştiga înapoi! De azi înainte am să fiu cârmuitor unic şi absolut, căci o împărăţie nu poate fi cârmuită decât cu mână de fier. O împărăţie fără o mână de fier e ca un cal fără hăţuri. Întinse şi darnice sunt pământurile noastre, dar fără rânduială. Doar puterea absolută poate apăra Rusia de duşmanii ei – tătarii, polonii şi livonii: rugaţi-vă pentru unitatea patriei noastre ruse![47]

Rusia lui Ivan era asaltată de inamici puternici – Lituania şi Polonia catolice în vest; Suedia în nord; puterile musulmane în sud şi est. La începutul domniei, el ar fi încercat să domnească împreună cu un consiliu naţional consultativ şi cu adunările locale. Dar în condiţiile unui război necontenit pumnul autocraţiei părea singura speranţă de supravieţuire a Moscoviei.

Pe la 1550, singurul aliat străin al lui Ivan era Anglia. El i s-a adresat Elisabetei I prin epistole care sună aproape ca nişte scrisori de dragoste; i-a oferit generoase privilegii comerciale, cerând în schimb artilerie şi muniţie, şi a construit în incinta Kremlinului o luxoasă ambasadă a Angliei pentru negustorii şi diplomaţii englezi. În tratatul lui *Despre comunitatea rusă*, un ambasador, Giles Fletcher, scria despre surprinzătoarea putere nelimitată a ţarului rus:

> Forma lor de guvernământ este de-a dreptul tiranică! Toţi i se supun prinţului în maniera cea mai barbară. În toate treburile statului – promulgarea şi anularea legilor publice, numirea de magistraţi, puterea de a osândi sau de a dărui viaţa – toate îi aparţin în întregime şi în mod absolut împăratului, ca şi cum ar fi comandantul şi călăul tuturor.[48]

Baronul von Herberstein, călător şi scriitor german, era şi mai sever în ale sale *Note asupra treburilor de stat moscovite*, minunându-se cât de mult s-a îndepărtat Rusia de formele de guvernare cu care era familiarizat din Occident:

În puterea pe care o are asupra poporului său, cârmuitorul Moscoviei îi depăşeşte pe toţi monarhii din lume. [...] El deţine autoritatea nelimitată asupra vieţii şi proprietăţii tuturor supuşilor lui: nici unul dintre sfetnicii lui nu are suficientă autoritate pentru a îndrăzni să i se opună sau să-l contrazică în vreun subiect – pe scurt, el este executorul voinţei divine.[49]

Dar Herberstein nu avea *completă* dreptate. Am văzut cum, sub Ivan III, Moscovia unificase în secolul al XV-lea ţinuturile ruse, însă unii dintre nobili – familiile de boieri care conduseseră înainte principate independente – continuau să respingă asumarea de către Ivan a puterii absolute. Filmul lui Eisenstein dramatizează complotul acestora împotriva lui şi, ascultând din nou de indicaţiile lui Stalin, zugrăveşte o imagine pozitivă a obsesiei ţarului pentru eliminarea trădătorilor dintre supuşii săi:

Vom tăia capete fără milă! Vom zdrobi revolta şi vom lichida trădarea!... Sunt singur – nu pot să mă încred în nimeni [...]. Am să-i strivesc pe boieri – am să le iau moşiile şi am să dăruiesc pământ doar celor care vor sluji statul cu credinţă...[50]

Ivan a făcut mişcarea decisivă împotriva oponenţilor. A lichidat marile moşii ereditare care fuseseră sprijinul a generaţii întregi de cneji: de acum înainte, pământul va fi acordat – şi luat din nou înapoi – după bunul-plac al ţarului, iar proprietatea va depinde de serviciile aduse statului de către cel care o primea. Boierii nu mai erau consultaţi în problemele guvernării. Toţi bărbaţii din afara Bisericii, inclusiv nobilimea, erau siliţi să fie toată viaţa în slujba statului; serviciul militar era obligatoriu, iar autoritatea ţarului în toate chestiunile era absolută.

Dar Ivan era torturat de o suspiciune la limita paranoiei. Şi-a ucis propriul fiu într-un acces de furie; i-a acuzat pe boieri de moartea soţiei sale Anastasia şi a întemeiat prima poliţie secretă din Rusia – *opricinikii* –, cu puteri nelimitate de a strivi opoziţia, de a recruta informatori şi de a aplica o justiţie sumară. La ordinele lui Ivan, *opricinikii* au omorât mai multe mii de oameni din Novgorod pentru că ţarul îi suspecta că vorbiseră cu duşmanii lui din Lituania.[51]

La un moment dat, paranoia şi ura lui Ivan împotriva familiilor boiereşti care-i sfidau dreptul de a conduce cu puteri dictatoriale l-au determinat să-şi alcătuiască în

secret propriul stat în stat, cunoscut ca *Opricinina*, care stârnea groaza în inimile oponenţilor. Prin ferocitatea şi capriciile sale, domnia teribilă a lui Ivan a anticipat-o pe cea a lui Stalin, care aproba cu entuziasm metodele acestuia (vezi p. 329). În interogatoriul lui Eisenstein de la Kremlin, Stalin îi reproşează regizorului crearea unei imagini critice a poliţiei secrete a lui Ivan, insistând că aceştia erau o „armată progresistă”, iar liderul lor, Maliuta Skuratov – „un erou”.[52]

De fapt, represiunea lui Ivan i-a înstrăinat pe mulţi dintre aliaţii lui iniţiali. Cel mai apropiat prieten al lui şi cel mai mare general – cneazul Andrei Kurbski – a fugit în Lituania, de unde, la fel cum va face ulterior exilatul Troţki cu Stalin, îl lua la rost pe fostul lui tovarăş în epistole de peste hotare:

> Ţarului, slăvit de Dumnezeu, care părea *cândva* atât de măreţ, dar care s-a dovedit apoi a fi pe dos! Fie să înţelegi, o, Ţarule, cu ticăloasa-ţi conştiinţă [...], cât de amarnic m-ai asuprit; ţi-ai înlăturat toţi slujitorii credincioşi şi ai vărsat sânge de martiri nevinovaţi [...]. Iubirii mele i-ai răspuns cu ură, binelui cu rău, iar sângele meu – vărsat pentru tine – strigă împotrivă-ţi până la Domnul Dumnezeu.[53]

Spre deosebire de Stalin însă, Ivan răspundea, iar corespondenţa celor doi foşti prieteni este fascinantă. Aflat în siguranţa exilului, Kurbski acuză barbaria regimului totalitar al lui Ivan, lăudând superioritatea societăţii civile europene în care trăieşte acum. Ivan răspunde cu dispreţ că un astfel de sistem de guvernare prin consimţământ n-ar funcţiona niciodată într-o ţară atât de vastă şi de frământată ca Rusia:

> Celui care se face vinovat de crime în faţa sfintei cruci a Domnului nostru, care a călcat în picioare toate sfintele porunci [...] şi care a trădat ca un câine nărăvit! Prin puterea dată mie de Dumnezeu, e oare dovadă de „conştiinţă ticăloasă” a-mi fi ţinut regatul în mână şi a nu-mi fi lăsat slujitorii să conducă? [...] Cârmuirea acestui mare regat al Rusiei mi-a fost dată prin voinţa lui Dumnezeu [...], şi cârmuitorul rus este acela care şi-a condus de la bun început toate pământurile – nu boierii, şi nici nobilii! [...] Căci cârmuirea celor mulţi este precum nebunia femeilor; căci dacă bărbaţii nu se află sub o singură cârmuire, chiar de sunt puternici, chiar de sunt neînfricaţi, va fi tot ca nebunia femeiască! Ţara rusească e condusă de noi, cârmuitorul ei, şi noi suntem liberi să-i răsplătim pe slujitorii noştri şi suntem liberi să-i pedepsim! [...] iar

> cârmuirea unui ţar are nevoie de frică şi de groază şi de asuprirea fără margini.[54]

Ivan cel Groaznic rămâne în amintire ca o figură răvăşită, cu ochi sălbatici. În anii săi de pe urmă, se pare că a oscilat între accese vulcanice de beţie şi depravare şi episoade de căinţă înfricoşată, când se ruga să i se îngăduie să se retragă la mânăstire. Cu puţin timp înainte de moarte, o hărţuia pe regina Elisabeta cu propuneri de căsătorie şi cereri de azil la Londra. Atunci când ea l-a ignorat, s-a înfuriat şi i s-a adresat în cel mai nediplomatic limbaj: „Scuip pe tine şi pe palatul tău!” Mânia lui Ivan, provocată de o minoră dispută comercială, s-a revărsat într-un atac personal la adresa Reginei Fecioare:

> Credeam că tu eşti cea care conduce ţara. De aceea am început să-ţi scriu. Dar se pare că ţara o conduc alţi oameni de pe lângă tine [...]. Tu stai acolo în fecioria ta ca orice fată bătrână [...]. Moscova se poate descurca şi fără mărfuri englezeşti.[55]

Cu toate defectele lui, Ivan IV a adus o contribuţie pozitivă la cristalizarea naţiunii ruse, unificând un stat dezbinat şi extinzându-i graniţele în mod spectaculos. Sub conducerea lui Ivan, Rusia s-a întins dincolo de ţinuturile ocupate de etnicii ruşi ortodocşi. A cucerit hanatul tătar al Kazanului, punând bazele viitorului imperiu: în următoarele trei secole Rusia va creşte uluitor, în medie cu 70 de kilometri pătraţi pe zi, ajungând în 1914 să ocupe 15 milioane de kilometri pătraţi – un stat multietnic şi multilingv întins pe mai mult de o şeptime din glob.

Până la moartea lui, în 1584, Ivan îi neutralizase pe boieri şi aşezase Rusia pe calea autocraţiei centralizate. În Anglia, Magna Carta a îngrădit drepturile monarhiei şi a deschis drumul către un viitor al guvernării constituţionale, dar în Rusia puterea suveranului va rămâne neştirbită.

Atât de adânc s-a impregnat în conştiinţa ruşilor teama de dezbinare şi de năvălirea străină, încât conceptul cârmuitorului suprem dispunând de puterea absolută a fost acceptat în mare parte de bunăvoie. Bogăţia şi resursele societăţii au fost rechiziţionate pentru nevoile statului; ţăranii au fost legaţi de glie ca un prim pas pe calea deplinei şerbii; comunităţile satelor şi oraşelor au devenit

solidar responsabile de garantarea plăţii taxelor, de furnizarea de recruţi pentru armată şi de păstrarea legii şi ordinii. După cum vom vedea, această doctrină a responsabilităţii colective – care subjugă individul bunăstării comune – va deveni o trăsătură permanentă a modului de exercitare a puterii în Rusia. Disponibilitatea de a sacrifica interesele personale pentru binele statului a contribuit la stabilirea temeliilor unei etici colectiviste care a rămas dominantă.

„Statul moscovit”, scrie istoricul din secolul al XIX-lea Vasili Kliucevski, „a preluat, în numele bunăstării comune, controlul deplin asupra energiilor şi resurselor societăţii, nelăsând nimic în voia intereselor private ale indivizilor sau claselor”[56]. Impunerea necesităţii naţionale – nevoia de autoapărare, de supravieţuire în faţa sorţii copleşitoare – a pus bazele unui stat care va deveni treptat omnipotent. În *Istoria statului rus* (1816–1826), Karamzin, partizan mărturisit al conducerii autocratice, conchide că „Rusia îşi datorează mântuirea şi măreţia autorităţii nelimitate a conducătorilor ei”[57]. Iar Sir George Macartney – ambasador în Rusia în secolul al XVIII-lea – va comenta, cu un amestec de admiraţie şi reproş, în cartea sa *O descriere a Rusiei*: „Rusia îşi datorează măreţia şi posesiunile despotismului, astfel încât, dacă monarhia va fi mai limitată, ea îşi va pierde puterea şi tăria pe măsură ce avansează pe calea virtuţii şi a progresului civil.”[58]

Prin înlăturarea aristocraţiei în vremea lui Ivan cel Groaznic, au rămas doar autocratul şi poporul subordonat lui. Nici o structură sau instituţie independentă nu mijlocea puterea între ei. Biserica şi-a văzut proprietăţile confiscate şi şi-a pierdut influenţa. Nu s-a permis formarea unei infrastructuri de legi şi drepturi, nici a unei societăţi civile – a unei clase de mijloc. Acest model de societate va deveni un obstacol major în calea reformării Rusiei, despărţind-o tot mai mult de evoluţia din Europa occidentală şi definind caracterul statului rus timp de multe secole.

Note

45. I.V. Stalin, *Collected Works*, *apud* G. Mariamov, *Kremlevski Ţenzor*, Konfederaţia Soiuzov Kinematografistov „Kinoţentr”, Moskva, 1992, pp. 84– 91.
46. Monologul lui Ivan cel Groaznic din filmul omonim (1933–1934), regia S. Eisenstein.
47. *Ibid*.
48. G. Fletcher (1591), retipărită în facsimil, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1966, p. 20.
49. *Rerum Muscoviticarum Comentarii*, trad. R.H. Major ca *Notes upon Russia*, London Hakluyt Society, London, 1851.
50. Eisenstein, *op. cit*.
51. G. Hosking, *Russia and the Russians: A history*, Penguin, London, 2001, p. 124.
52. Mariamov, *op. cit.,* p. 87.
53. J.L. Fennell (ed.), *The correspondence between A.M. Kurbsky and Ivan IV, 1564–1579*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955, p. 2.
54. *Ibid.*, p. 180.
55. *Poslanie Angliiskoi Koroleve Elizavete* (*Scrisoare către regina Elisabeta a Angliei*) (1570), *apud Ivan IV Socinenia,* Azbuka Klassika, Sankt Petersburg, 2000, pp. 101 şi urm.
56. V. Kliucevski, *Kurs russkoi istorii*, Moskva, 1937, iv, p. 352.
57. N.M. Karamzin, *op. cit.*, p. 182.
58. G. Macartney, *An Account of Russia, MDCCLXVII*, retipărit în facsimil (Elibron Classics, 2005), p. 63.

Capitolul 7
Vremurile Tulburi

Povestea lui Boris Godunov, cel care a condus Rusia după moartea lui Ivan cel Groaznic, e cunoscută publicului modern datorită magnificei opere a lui Modest Mussorgski. Atât aceasta, cât şi piesa lui Puşkin pe care se bazează redau istoria Vremurilor Tulburi din Rusia, cele două decenii frământate de la începutul secolului al XVII-lea – aproximativ de la moartea lui Feodor, urmaşul arierat mintal al lui Ivan cel Groaznic, până la apariţia Romanovilor, în 1613 –, când foametea, răscoalele, prăbuşirea economică şi invaziile străine au dus statul rus

în pragul distrugerii definitive. Libretul lui Mussorgski îl parafrazează pe Puşkin, dar atât piesa, cât şi opera invocă tragedia shakespeariană a conştiinţei chinuite a lui Godunov:

> Uneltiri, boieri răzvrătiţi, urzeli în Lituania... foamete, ciumă, frică şi prăpăd. Poporul rătăceşte ca fiarele sălbatice, apăsat de boli. Rusia geme de foame şi de sărăcie. Urgia asta trimisă e de Dumnezeu spre a pedepsi cumplitu-mi păcat. Toţi mă-nvinovăţesc pentru năpasta asta. Pretutindeni blestemat e numele lui Boris [...]. Pretutindeni văd pruncul omorât![59]

Atât Mussorgski, cât şi Puşkin pornesc de la premisa că Godunov a ajuns la putere ucigându-l pe adevăratul ţar, fiul nevârstnic al lui Ivan cel Groaznic, punând astfel capăt liniei dinastice a lui Rurik, întemeietorul vechii Rusii, şi producând un vid de putere catastrofal şi destabilizator. În realitate, se pare că Godunov era nevinovat, iar copilul – Dmitri – a murit din cauze naturale, însă poporul rus dorea cu disperare să găsească o explicaţie pentru soarta apocaliptică abătută asupră-i de la moartea lui Ivan. Trei ani succesivi de recolte distruse, temperaturi negative chiar şi în lunile de vară, răscoale ţărăneşti şi catastrofale epidemii de ciumă îngroziseră poporul; apăruseră profeţii despre sfârşitul lumii. Mulţimile flămânde s-au îndreptat către Moscova, acuzându-l pe Godunov de uzurparea coroanei şi de provocarea urgiei lui Dumnezeu:

> Şi dacă Dmitri, ţareviciul ucis, s-ar ridica deodată din mormânt şi ar da strigăt: „Unde sunteţi voi, copilaşi, slujbaşi cu credinţă să-mi fiţi împotriva lui Boris, cel ce m-a ucis! Prindeţi-l pe duşman şi aduceţi-l aici!”[60]

Fără ştiinţa lui, coşmarul lui Godunov era pe cale să devină realitate. În toiul agitaţiei publice, s-au ivit o serie de şarlatani ingenioşi, fiecare pretinzând că el este ţareviciul şi adevăratul urmaş la tron. Nici unul nu putea explica prin ce miracol se ridicase din mormânt, dar nemulţumirea febrilă din acea vreme era atât de mare, încât au câştigat o largă susţinere. Falşii Dmitri se bazau pe credinţa populară că adevăratul ţar era unsul lui Dumnezeu şi n-ar fi permis niciodată ca Rusia să fie în primejdie – astfel că Godunov trebuia prin definiţie să fie un uzurpator.

Duşmanii apuseni ai Rusiei au folosit prilejul. Polonezii şi lituanienii au ales să-l sprijine pe unul dintre pretendenţi, un călugăr tânăr pe nume Grigori Otrepev, căruia i-au trimis trei mii de soldaţi. În 1604, el a atacat Moscova, adunând mii de susţinători înfuriaţi de ocârmuirea opresivă, care-l socoteau pe Godunov un impostor. Au sosit chiar în momentul când Godunov era pe moarte, în urma unui atac de cord; falsul Dmitri a intrat triumfător în Kremlin şi a fost proclamat ţar în 1605. S-a însurat cu o prinţesă polonă, a instalat în Kremlin forţe polono-lituaniene şi şi-a anunţat planurile de a converti Rusia la catolicism.

Domnia lui Dmitri avea să fie scurtă şi violentă, dar după moartea lui, în 1606, au apărut alţi pretendenţi, şi soarta naţiunii a stat în cumpănă timp de şapte ani tumultuoşi. Coroana rusă i-a fost oferită regelui Poloniei, şi se părea că urma să înceapă o altă perioadă de ocupaţie străină ostilă.

Dar în 1612 au apărut doi eroi care au salvat Rusia de duşmani. Moscoviţii de astăzi abia dacă aruncă o privire când trec pe lângă monumentul lor de lângă Catedrala Sfântului Vasile, în umbra zidurilor Kremlinului. Dar fără intervenţia lor Rusia ar fi putut să fie astăzi o provincie romano-catolică a Poloniei şi Lituaniei. Numele eroilor sunt Minin şi Pojarski. Al doilea era un prinţ rus care luptase în bătălii mai vechi împotriva polonilor, dar Kuzma Minin era arhetipul omului din popor, un negustor – de meserie măcelar – din oraşul Nijni Novgorod.

După Vremurile Tulburi, 1618

Auzind că Moscova căzuse în mâinile polonilor, pe Minin l-a cuprins furia patriotică. A lansat o campanie pentru colectarea de fonduri publice în sprijinul unei armate de eliberare naţională şi a jurat să-i alunge pe ocupanţi din Rusia. Minin şi-a asigurat sprijinul patriarhului ortodox al Rusiei, Ermoghen, care a făcut apel la conducătorii câtorva oraşe: „Să lucrăm cu toţii în bună înţelegere [...], creştini ortodocşi în dragoste şi unitate. Să luptăm până la moarte pentru a elibera Moscova de vrăjmaşii noştri, polonii şi lituanienii.”[61] Ermoghen a dat binecuvântarea oficială armatei de rezistenţă naţională, blestemându-i pe polonii

romano-catolici pentru ameninţarea la adresa ortodoxiei. Pentru curajul lui, a fost bătut de ocupanţi şi lăsat să moară de foame.

Prin zăpezile din noiembrie 1612, Minin şi Pojarski au ajuns la periferia Moscovei în fruntea unei armate aflate mai degrabă în dezordine. Dând neaşteptate dovezi de geniu tactic, ei şi-au manevrat miliţia improvizată aşa încât să prindă forţele polone în interiorul Kremlinului. Rusia era salvată. Încercuiţi şi aproape morţi de foame – s-a spus că au mâncat câini şi s-a vorbit chiar şi despre canibalism –, polonii s-au oferit în cele din urmă să se predea, cu condiţia retragerii în siguranţă în Polonia.

Ruşii au acceptat, iar polonii, slăbiţi şi epuizaţi, au ieşit înşiruiţi pe poarta Kremlinului în Piaţa Roşie. Dar, odată ieşiţi, ruşii s-au năpustit asupra lor şi i-au măcelărit până la unul. Aşa erau acele vremuri barbare; aşa se manifesta patima sentimentului naţional. Succesul obţinut în 1612 de Minin şi Pojarski sugerează că deja exista o naţie rusă ortodoxă capabilă să acţioneze independent de ţar. Credinţa religioasă şi o comunitate împărtăşindu-şi responsabilitatea în faţa unui inamic comun au fost liantul care i-a legat încă o dată pe ruşi.

Dar prima faptă a poporului victorios a fost aceea de a restabili legitimitatea monarhiei.

Ivan cel Groaznic şi Feodor, fiul redus mintal care-i servise drept marionetă boierului Boris Godunov, au fost ultimii conducători din dinastia lui Rurik. Rusia era acum în căutarea unei noi dinastii. În 1613, absenţa unei puteri legitime a dat loc disputei pentru tron. Vremurile Tulburi, mai întâi cu frământatul Godunov şi apoi cu polonii uzurpatori, subminaseră autoritatea statului. Acum, simţind nevoia unui conducător puternic care să unească ţara împotriva duşmanilor, boierii au convocat un sfat naţional (*Zemski Sobor*) al nobilimii, clerului şi negustorilor pentru alegerea unui ţar.

Romanovii erau unul dintre multele clanuri aristocratice de la curtea rusească. Aveau o anumită legătură cu Coroana – Anastasia, soţia lui Ivan cel Groaznic, făcea parte dintr-o ramură a familiei. Dar aveau să se dovedească de departe cei mai capabili să exploateze vidul de putere lăsat

de contestata perioadă a stăpânirii boierilor din Vremurile Tulburi. Pe atunci n-o bănuia nimeni, dar familia Romanov avea să domnească timp de trei sute de ani, până la cataclismul din 1917. Sfatul boierilor a propus o serie de candidaţi, printre care şi pe prinţul suedez Carl Filip, însă Romanovii i-au luat pe toţi prin surprindere promovându-şi propriul prinţ, pe tânărul Mihail. Acesta avea abia şaptesprezece ani, dar era – lucru de o importanţă crucială – nepot al lui Ivan cel Groaznic şi, în consecinţă, reprezenta o legătură indirectă cu vremurile fericite ale puterii militare şi ordinii economice.

Începutul unei noi dinastii ar fi putut fi prilejul pentru instaurarea unui nou tip de guvernare în Rusia. Nobilimea din *Zemski Sobor* ar fi putut folosi ocazia pentru a-şi impune un rol în conducerea ţării. Iar dacă ar fi făcut-o Rusia ar fi putut încă o dată s-o apuce pe o altă cale.

Nobilii au rezolvat însă ceea ce au considerat cu toţii că era obiectivul prioritar: necesitatea unui conducător absolut, neîncătuşat de restricţii în autoritatea sa şi învestit cu puterea monolitică necesară pentru salvgardarea securităţii naţionale. Încă o ocazie de a tempera autocraţia care va marca Rusia de-a lungul secolelor se irosise fără a se schimba ceva. În conştiinţa boierilor, şi mai mult ca sigur şi în cea a poporului rus, necesitatea unităţii şi securităţii naţionale era prioritatea supremă, mai importantă decât guvernarea participativă şi drepturile individuale. *Silnaia ruka* era poziţia implicită a Rusiei şi, după cum urma să se dovedească, în 1613 era şi poziţia corectă.

Mihail Romanov s-a urcat pe tron în vremuri primejdioase. Ocupanţii poloni fuseseră alungaţi din Moscova, dar, împreună cu bande de cazaci, mercenari şi tâlhari, continuau să bântuie prin satele Rusiei. La încoronare, ţarul Mihail I a avut nevoie de o escortă puternic înarmată.

Dar, spre deosebire de Godunov, noul ţar părea să se bucure de sprijinul ţării. În jurul lui se năşteau legende populare, încurajate probabil de Romanovi. Cea mai cunoscută, „Povestea lui Ivan Susanin”, sublinia apropierea lui Mihail de popor, precum şi solidaritatea poporului în slujba statului. Imortalizat în opera lui Mihail Glinka *O viaţă*

pentru ţar (1836), Susanin află despre un complot inamic: polonii au trimis trupe ca să-l omoare pe ţarul Mihail, iar eroul nostru este unica speranţă de a-l salva. Susanin îşi trimite nepotul să dea alarma, în timp ce el însuşi le promite polonilor să-i conducă la ţar. Dar îi atrage departe de drum, în adâncul pădurii ruse, unde pier cu toţii, inclusiv el, de frig. Mesajul poveştii este clar – şi poporul rus l-a înţeles atunci, ca şi două secole mai târziu din opera lui Glinka –, anume că individul trebuie să se sacrifice pentru binele suprem; statul este necesar pentru supravieţuirea poporului şi individul e dator să-l slujească.

Legenda lui Susanin întruchipează acelaşi etos colectivist pe care l-am văzut în sacrificiul de sine al lui Boris şi Gleb, care au renunţat la tron şi la viaţă pentru stabilitatea Kievului în secolul al XI-lea (vezi pp. 31–32). Şi va reapărea în secolul XX, anume în legenda lui Matvei Kuzmin, partizanul sovietic care, cu preţul vieţii, atrage o patrulă nazistă într-o ambuscadă. Venerarea binelui comun ca ideal suprem al societăţii scoate simultan la iveală laturile cele mai rele şi cele mai bune ale poporului şi naţiunii. Pe de o parte, în ea se manifestă idealismul timpuriu al comunismului din secolul XX şi continua solidaritate a poporului rus. Pe de altă parte, ea stă la baza unor fenomene cum ar fi sacrificiul uman nechibzuit din cel de-al Doilea Război Mondial şi, după război, jefuirea economiei civile pentru nevoile armatei.

Bolşevicii n-au ştiut ce să facă cu legenda lui Susanin. Mai întâi au interzis opera lui Glinka pentru că-l glorifica pe ţar, dar când au priceput puterea mesajului ei colectivist s-au înduplecat. Mişcătorul ei cor final „*Slavsia tî, Rus moia!*”, devenit ulterior pentru scurt timp imnul naţional rus, este astăzi nelipsit din repertoriul Armatei Roşii:

> Pământ natal, veşnic slăvit!
> Puternic în veci de veci fie!
> Zdrobeşte cu pumn de granit
> Duşmanii ce-ţi muşcă din glie![62]

În 2005, preşedintele Vladimir Putin a declarat ziua de 4 noiembrie – ziua în care Minin şi Pojarski au unit naţiunea şi i-au gonit pe poloni din Moscova – sărbătoare naţională. Ea

înlocuia ziua de 7 noiembrie, ziua Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie, identificată prea îndeaproape cu vechiul regim comunist. Noua sărbătoare a fost botezată Ziua Unităţii Naţionale a Rusiei şi a fost confiscată – inevitabil, aş spune – de naţionaliştii ruşi purtători de cămăşi negre, cu salutul lor hitlerist, care interpretează unitatea rusă ca unitate slavă. Partidul Rus al Unităţii Naţionale a salutat Ziua Unităţii Naţionale cu noul ei şovinism slav. „În 1612 – anunţa acesta – duşmanii noştri erau polonezii şi lituanienii; astăzi ei sunt NATO şi grupurile etnice care emit pretenţii în ţara noastră rusească.”[63]

Dar această viziune interpretează greşit istoria, căci în 1612 multe „grupuri etnice” fuseseră deja asimilate de Rusia şi luptau de partea ei. Rusia era de pe atunci un imperiu multietnic, care pusese stăpânire pe teritorii vaste, mult dincolo de ţinuturile slavilor. Şi, ca o ironie, tocmai bogăţia acestui imperiu – pădurile din nord, agricultura sudului asiatic, zăcămintele minerale din Siberia – a dat Moscoviei puterea de a supravieţui atâtor crize. După cum vom vedea, relaţia dintre statul rus şi imperiul rus – dintre populaţia iniţială slavă şi cea multietnică aflată în expansiune – urma să fie un factor tot mai important în modelarea identităţii viitoare a ţării.

Note

59. M. Mussorgski, libretul operei *Boris Godunov*, după Puşkin. Din aria *Dostig ia vîsşei vlasti*... (*Am atins culmea puterii*...).

60. *Ibid*.

61. *Apud* S.M. Soloviev, *op. cit*., viii, cap. 8, p. 143.

62. Glinka, *Jizn za ţaria* (*O viaţă pentru ţar*). Cor: *Slavsia, slavsia, sviataia Rus!*

63. Relatare a lui Viktor Iasmann la Radio Libertatea, 4 noiembrie 2005: „În spatele noii sărbători a Rusiei se află mai mult decât Unitatea Naţională.”

Capitolul 8
Siberia

Siberia m-a luat prin surprindere. Întinderea ei este uluitoare, aproape de neînţeles. Înainte de a ajunge acolo, nişte prieteni siberieni au încercat să-mi explice natura ţinuturilor lor natale, dar cuvintele n-au cum s-o surprindă. Ruşii îi privesc pe siberieni ca pe o rasă aparte – deşi etnic, lingvistic şi cultural sunt ruşi, siberienii au o ţinută care-i evidenţiază. E vorba de calm, statornicie şi sinceritate. Am stat cu pianistul Denis Matsuev în momentele dinainte să intre pe scenă pentru a cânta în faţa a trei mii de oameni şi n-am citit nici o clipă neliniştea în ochii lui adânci de siberian. Mare cât un urs, mâinile lui colosale se aruncau asupra clapelor cu o putere nestăvilită – colegii îl numesc cu afecţiune „spărgătorul de piane" –, dar pe faţa-i imperturbabilă nu s-a ivit nici o urmă de efort. Siberienii sunt stoici, răbdători şi calmi, calităţi născute şi nutrite într-un loc cu geografie gigantică, în care frumuseţea şi suferinţa împinse la extrem fac parte din viaţa cotidiană.

De pe coasta estică a Munţilor Ural, distanţele îmi par greu de cuprins cu privirea. În nuanţe de verde şi galben, stepa se întinde în toate direcţiile până la orizontul fără capăt, care abia se zăreşte. La iarnă, totul va fi acoperit de albul zăpezii cât vezi cu ochii. Deloc surprinzător faptul că aici s-au născut legendele despre spaţiu, şi gol, şi libertate. Deloc surprinzător faptul că poporul din Moscovia secolului al XVI-lea – oprimat de Ivan cel Groaznic, terorizat şi deposedat în Vremurile Tulburi – va căuta să evadeze către est, să găsească izbăvire, şi aer, şi libertate aici, pe pământul neîncătuşat al Siberiei. În limba rusă există cuvântul *volia*. El înseamnă „libertate", dar mai înseamnă şi „voinţă" sau „independenţă"; şi, devenind tot mai legat de estul neîmblânzit, a început să capete conotaţii noi: sălbăticie, nesiguranţă şi necunoscut. În anii din urmă, Siberia va dobândi reputaţia de spaţiu al deportărilor, al exilului şi al lagărelor de muncă silnică. Siberia ca rai; Siberia ca iad – Siberia n-a fost niciodată un loc pentru cei slabi de înger.

Goana către Siberia de la sfârşitul secolului al XVI-lea a fost condusă de îndrăzneţul cazac Ermak Timofeevici, a cărui memorie a fost imortalizată în poezia populară rusă şi în balade populare:

Pe Volga şi pe Kama,
Trăiesc cazacii slobod!
Iar căpetenia lor – Ermak pe nume –
Şopteşte spre viteji:
„Cazaci, fârtaţii mei!
Când vara e pe ducă şi iarna stă să vină,
Au unde oare, unde trăi-vom noi atunci?
Pe Volga oare, ca hoţii vom trăi?
Să atacăm Kazanul şi să dăm ochi cu ţarul
Ce oamenii-şi trimise,
Cu miile, s-atace pe cei câţiva ca noi?
Nu, fraţii mei, nicicând!
Hai şi-om porni-mpreună... Siberia s-o luăm!”[64]

Ca mulţi alţii care veneau în Siberia în acele vremuri, Ermak era fugar. Cazacii nu recunoşteau nici un stăpân – însuşi numele lor înseamnă „oameni liberi”; regatul lor era *dikoe pole*, stepa sălbatică – şi Ermak era învrăjbit cu ţarul pentru că jefuise convoaie de negustori ruşi.

Siberia era refugiul preferat al surghiuniţilor şi răufăcătorilor din Rusia. Pământurile ei virgine trebuiau populate, şi Moscovei nu-i prea păsa cine o făcea. Ivan cel Groaznic a dat pământ pentru douăzeci de ani unor familii nobile precum Stroganov, pentru a înfiinţa colonii, dar ceea ce pretindea el că sunt „pământuri pustii” erau, de fapt, domeniile hanilor islamici, urmaşii mongolilor şi ai Hoardei de Aur.

Coloniştii aveau nevoie de luptători pentru a-i alunga pe mongoli, astfel că Ermak a fost primit imediat. În 1582, el a condus o ceată de cazaci adânc în teritoriul siberian, terorizând populaţia locală cu bubuituri de puşcă şi masacrând oştile hanului siberian Kucium. La căderea iernii însă, Ermak a rămas izolat, departe de casă şi lipsit de hrană şi de gloanţe. Cu o trufie care-i va scrie numele în cărţile de istorie, el a trimis soli înapoi peste Ural cu un mesaj care anunţa „cucerirea Siberiei”. Ermak şi-a cerut iertare pentru nelegiuirile făptuite împotriva ţarului şi i-a spus lui Ivan că era chiar gata să fie spânzurat pentru ele, dar dacă era iertat, avea „să aducă regatul Sibirului” coroanei moscovite.

Ivan cel Groaznic l-a iertat pe Ermak, conferindu-i titlul de cneaz al Siberiei şi trimiţându-i întăriri şi o superbă

armură de argint. La scurt timp, într-o încăierare cu forţele hanului, Ermak a fost fugărit peste un afluent al fluviului Irtîş, iar greutatea splendidei armuri l-a târât la moarte:

Lângă Kamîşinka, prieteni,
Colo lângă pârâu,
Trăia, mândru şi slobod, un popor.
În fruntea lui, Ermak, al lui Timofei fiu.
Şi-i vai de acest fiu... Vai, vai![65]

Deşi Ermak n-a apucat să vadă cucerirea Siberiei, ea se va înfăptui cu o rapiditate uimitoare, deschizând vaste izvoare de bogăţie care au transformat Moscova dintr-un stat aflat în pragul prăbuşirii într-o ţară de o bogăţie nemaivăzută. În anii care au urmat, aurul, cărbunele, lemnul şi fierul Siberiei – şi, în zilele noastre, enormele ei rezerve de petrol şi gaz – vor face din Rusia o superputere. Însă, aşa cum scria ambasadorul Elisabetei I, Giles Fletcher, cel mai de preţ dar al Siberiei erau blănurile:

> Produsele indigene ale ţării (cu care îşi satisfac nevoile şi din care trimit mult peste hotare, spre marea bogăţie a împăratului şi a poporului său) sunt multe şi substanţiale. Mai întâi, blănuri de toate felurile. De unde se remarcă providenţa Domnului, care s-a îngrijit de un remediu natural pentru ei, ajutându-i împotriva greutăţilor naturale din ţara lor, cauzate de răceala climei (căci tare frig i-ar fi omului de s-ar stabili în acel loc). Cele mai importante blănuri sunt: vulpi negre, zibeline, genete negre, vulpi cenuşii, jderi, hermine, hermine albe, biber, şi iar jderi, pielea unui şobolan mare de apă care miroase a mosc, veveriţa sură, veveriţa roşie, vulpea roşie şi cea albă. Pe lângă marile cantităţi folosite în ţară (oamenii stând toată iarna înveşmântaţi în blănuri), sunt transportate în afara ţării de negustorii din Turcia, Persia, Buhara, Georgia, Armenia şi din câteva ţări ale creştinătăţii blănuri în valoare de patru sau cinci sute de mii de ruble, din câte am auzit.[66]

În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, blănurile aveau să fie un etalon internaţional asemenea aurului, fiind vândute sau schimbate în natură şi aducând averi uriaşe. Febra blănurilor din Siberia a funcţionat cam ca febra aurului din Alaska în America secolului al XIX-lea, atrăgând colonişti temerari, care, până în 1648, au stabilit o prezenţă rusească în toată regiunea, până la Oceanul Pacific. Ca şi Vestul Sălbatic american, frontiera ţinuturilor neocupate, împinsă tot mai departe, a devenit un puternic şi statornic

El Dorado al oamenilor întreprinzători din Rusia. Pământurile virgine ale Siberiei inspiră şi azi, în imaginaţia populară, poveşti despre aventuri îndrăzneţe şi romantism.

Dar, pe lângă câştigurile materiale, expansionismul Moscoviei avea un alt scop – securitatea. Experienţa agresiunii străine şi a invaziilor repetate a inculcat în mentalitatea ruşilor o dorinţă obsesivă de protecţie: frontierele erau lungi şi vulnerabile, fără bariere naturale cum sunt mările sau munţii, aşa că au împins pericolul tot mai departe de inima ţării, prin colonizare energică în toate direcţiile. Rusia simţea că nu poate fi în siguranţă decât prin controlul asupra hinterlandului său, a vastelor întinderi eurasiatice – la est şi la vest –, iar obsesia Uniunii Sovietice pentru „statele-tampon” din estul Europei sugerează că aceste temeri au supravieţuit până în vremurile noastre.

La est de Ural, Rusia nu şi-a putut coloniza la început noile pământuri din cauza întinderii vaste a Siberiei. Dar a făcut tot ce a putut pentru asimilarea sau supunerea populaţiilor băştinaşe. Prin forţă militară, legături comerciale, plata unui tribut şi exploatarea resurselor naturale, Rusia a pus bazele imperiului multietnic şi multilingv care-i va determina viitorul.

Există însă şi o faţă întunecată a Siberiei. Opera lui Şostakovici *Lady Macbeth din Mţensk* (1934), cu tânguirea deţinutului ce călătoreşte către est, evocă pătrunzător drumul condamnaţilor, bătut de atâţia ruşi de-a lungul celor patru secole care au urmat:

> Verstele se-nşiră în marşul fără capăt.
> Căldura zilei s-a sfârşit,
> Soarele stepei este la apus.
> O, drum de lanţuri târşâite,
> de oase ale morţilor zăcând,
> de sânge şi sudoare-n val curgând,
> cum mai răsuni de gemete de muribund![67]

Tabloul lui Isaak Levitan *Drumul spre Vladimirka* (1892) surprinde emoţii similare. Într-un peisaj dezolant a fost bătătorit un drum prin stepă. Se întinde până la orizontul îndepărtat, unde pare să nu aibă capăt. Pe pânza lui Levitan nu sunt chipuri omeneşti, însă forţa operei stă în

prezenţa nerostită a generaţiilor de tălpi care au bătătorit calea, mărşăluind spre est pe drumul condamnaţilor la exil.

Siberia ca tărâm plin de oportunităţi a coexistat întotdeauna cu Siberia ca tărâm al suferinţei şi captivităţii. Ele s-au dezvoltat alături, începând din secolul al XVII-lea. Mai întâi ţarii, apoi liderii sovietici au privit Siberia ca pe o groapă a celor care le ameninţau puterea. Dostoievski, Lenin, Stalin, Osip Mandelştam şi Aleksandr Soljeniţîn s-au aflat printre aceia care i-au călcat potecile îngheţate, cu toţii fiind exilaţi pentru tulburarea autocraţilor de la Kremlin. Primii Romanovi trimiteau criminali condamnaţi şi prizonieri de război în serviciu militar forţat la batalioanele de apărare a frontierei; în vremea ţarismului, exilul se ispăşea în general în sate şi oraşe, unde infractorii erau supravegheaţi până la sfârşitul pedepsei (lui Lenin i s-a permis să-şi ia acolo puştile de vânătoare şi jumătate din voluminoasa-i bibliotecă). Prin anii ’30, însă, Siberia era acoperită de o reţea de lagăre de muncă, şi majoritatea prizonierilor erau deţinuţi politici. Chiar dacă vreunul reuşea să scape, îl aştepta moartea prin înfometare prin păduri şi mlaştini.

Am văzut locurile unde atâţia oameni au suferit în Gulagul lui Stalin. Urmele celor mai multe dintre lagăre au fost şterse, dar nu se pot şterge toate. La vreo sută cincizeci de kilometri de oraşul siberian Tiumen, în mijlocul pădurilor nesfârşite de mesteacăn, am găsit rămăşiţele lagărului de muncă Bajenov, acoperite de buruieni şi arbuşti. Chiar lângă el însă, o gaură uriaşă în pământ – largă de un kilometru şi jumătate şi părând la fel de adâncă – era mărturia de neşters a muncii miilor de deţinuţi care au fost obligaţi să sape aici după azbest. Exploatarea continuă astăzi cu metode miniere moderne, dar rata deceselor din cauza bolilor pulmonare este enormă în zonă. Stând la marginea carierei, mă simt neliniştit în privinţa aerului pe care îl respir. Dar în anii ’40 şi ’50 deţinuţii lagărului erau obligaţi să spargă azbestul cu târnăcoape şi lopeţi, fără nici o protecţie. Registrele lagărului sunt o lectură tulburătoare. Aici au fost închişi cel puţin 7 000 de bărbaţi şi 600 de femei, iar documentele enumeră sarcinile la care erau obligaţi: „muncă manuală în cariera de azbest;

săparea de galerii de mină; explorări geologice; munca în unităţile de procesare; procesul de îmbogăţire a azbestului; construcţia de amenajări pentru transportul rutier şi feroviar; construcţia de clădiri şi anexe în lagăr.”[68]

În arhivă se află lista cu numele comandanţilor lagărului de-a lungul existenţei sale – coloneii Afanasiev şi Trofimov; maiorul Gorbunov – şi se consemnează că lagărul Bajenov a fost închis definitiv pe 29 aprilie 1953[69], la mai puţin de două luni după moartea lui Stalin. Conform registrelor, colonelul Trofimov a fost „eliberat din sarcinile sale pe caz de boală”, cu toate că boala nu e specificată. Nu există informaţii despre starea de sănătate a deţinuţilor, nici în timpul petrecut în lagăr, nici ulterior.

Bajenov era unul dintre cele cinci sute de ITL – lagăre corecţionale de muncă – care alcătuiau Gulagul lui Stalin, o vastă reţea de aşezăminte situate în special aici, în Siberia, dar care se întindea în aproape toate zonele Uniunii Sovietice şi în care, între anii 1929 şi 1953, au fost internaţi un număr estimat de 14 milioane de oameni. Condiţiile erau îngreunate în mod deliberat. Deţinuţii politici – *politzeki* – erau trataţi cel mai rău, şi se presupune că un milion şi jumătate dintre ei au murit de foame, boli, frig şi epuizare. Populaţia lagărelor era o sursă valoroasă de mână de lucru gratuită pentru Uniunea Sovietică în goana construirii unei baze industriale. Toate marile construcţii din Siberia – căile ferate, canalele, electrocentralele şi giganticele furnale care au devenit mândria economiei sovietice – au fost făcute de deţinuţi. Când planificatorii de la centru rămâneau fără forţă de muncă, N.K.V.D.-ul (Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne, poliţia secretă) îi aproviziona întotdeauna cu alţi „duşmani ai poporului” proaspăt arestaţi. Ca şi Bajenov, majoritatea ITL-urilor au fost închise după moartea lui Stalin, dar unele au continuat să funcţioneze până în anii ’80.

Anii ’90, când arhivele au fost desecretizate, au reprezentat o perioadă de deschidere în privinţa lagărelor, dar astăzi statul rus hărţuieşte organizaţiile de tipul Memorialului care continuă să expună crimele epocii sovietice. Siberienii trăiesc azi cu moştenirea trecutului lor, nu doar cel din secolul XX, ci şi vremurile timpurii ale

exilului. Poetul siberian Evgheni Evtuşenko, el însuşi descendent al unor exilaţi, surprinde natura ambivalentă a locului – libertatea sau izgonirea – în obsedantul lui poem narativ autobiografic *Stanţiia Zima* (literalmente „Halta Iarnă”, în fapt, numele oraşului său):

Ţăranii se-aşezau fără de voie
în acel sterp, neprimitor ţinut,
asta e soarta,-au spus, şi anevoie
mâhnirea-adânc în piept şi-au reţinut.
Şi, după cum se spune, cu o mare
durere-ascunsă-n suflet l-au primit:
doar maştera, oricât de bună pare,
nu-i niciodată mamă de iubit.
Şi frământând în mână aspra glie,
şi apa-i dând copiilor s-o bea,
o au iubit şi tresărit:
e născătoarea!
Şi au simţit,
cu ei, cum sângera
şi se unea...
Apoi, din nou, în jugul sărăciei
intra grumazul, şi-n amarul vieţii.
E oare cuiul vinovat
că intră în perete?
Doar ei îl bat acolo, cu toporul.
Şi ziua nu cocoşul le-o vestea –
cocoşul chiar în piept avea sălaş.
Şi oricât îşi încovoiau spinarea,
nu pâinea-i ţinea-n viaţă, ci pâinea-i ucidea.[70]

Vor trece mulţi ani de la colonizarea iniţială din secolul al XVI-lea până când Moscova va putea să-şi extindă controlul centralizat în colţurile cele mai îndepărtate ale imperiului. În vremurile de început, când strămoşii lui Evtuşenko au sosit aici, Siberia era dincolo de graniţă. Mulţi exilaţi dispăreau pur şi simplu în peisajul ei nesfârşit. Taigaua siberiană a devenit refugiu pentru norodul nemulţumit, jefuit şi dispreţuit al Rusiei europene – un soi de supapă de siguranţă pentru cei care nutreau resentimente faţă de ţar şi oamenii lui. Un astfel de grup va deveni în cele din urmă o forţă majoră a istoriei Rusiei, atrăgând milioane de adepţi.

Într-o zi cu ploaie diluviană, mă bălăceam prin făgaşele pline cu apă ale unui drum de zgură de la marginea Ekaterinburgului, oraş cu circa un milion de locuitori de pe versantul estic al Munţilor Ural. Căutam o biserică, Altarul Naşterii Domnului, pe care am găsit-o pitită după un teren sportiv, în spatele dispensarului. Am bătut la uşa de lemn din dosul bisericii; mi-a deschis un preot înalt şi serios, cu barbă neagră peste sutana neagră şi cu pletele legate strâns la spate. Părintele Pavel a refuzat să dea mâna cu mine, spunând că preoţia nu i-o permite. Arăta cam de cincizeci de ani, dar mi-a zis că are treizeci şi nouă. I-am spus că venisem în căutarea credincioşilor de rit vechi, şi el a clătinat din cap cu gravitate: „Nu încurajăm acest nume. Noi suntem adevărata Biserică, unica Biserică."

Credincioşii de rit vechi – *staroverî* sau *staroobriadţî* – sunt moştenitorii nemulţumirii istorice. Strămoşii lor au fost disidenţi religioşi, s-au refugiat în Siberia şi au înfruntat timp de secole persecuţia pentru a-şi păstra în viaţă forma de cult. Ca şi primii colonişti americani, ei au ales mai degrabă exilul decât să-şi trădeze credinţele. Însă, atât numeric, cât şi politic, *staroverii* erau mult mai importanţi. Multe milioane de ruşi s-au lepădat de biserica oficială printr-o schismă care a început ca un protest împotriva reformei, sprijinite de stat, a ritualurilor liturgice – cum se face semnul crucii, cum se închină, cum se fac mătăniile, de câte ori se zice aleluia –, dar s-a transformat într-o luptă de putere privitoare la rolul Bisericii şi al statului.

Credincioşii de rit vechi s-au opus deturnării credinţei religioase de către o ierarhie centralizată sprijinită de stat şi s-au cramponat de autonomia democratică în numirea preoţilor şi în administrarea parohiilor. Atât de îndârjită le era credinţa, încât, ca să nu se supună, mii de *staroveri* au murit dându-şi foc.

Atunci când au fost declaraţi eretici şi excomunicaţi în masă, mânia şi resentimentul i-a împins aproape la revoluţie. Şi şi-au găsit un exponent remarcabil într-un preot înflăcărat din Nijni Novgorod, pe nume Avvakum Petrov:

> Trebuie să scuipăm pe toate aceste ritualuri şi cărţi noi, apoi are să fie totul bine [...]. Cât despre excomunicarea mea, ea a venit de la eretici, aşa că în numele lui Hristos o calc în picioare. Iar blestemul pe care l-au aruncat asupra mea? N-am să-mi potrivesc cuvintele – mă şterg la cur cu el![71]

În studenţie tuturor le plăcea autobiografia lui Avvakum, pentru că era plină cu astfel de verdicte concise şi viguroase – găseşti o grămadă de referiri directe la sex şi descrieri ale oponenţilor săi drept „farisei cu feţe de scârnă" care-şi şterg dosul cu focul iadului –, totul fiind exprimat într-o veche limbă rusească laconică şi populară. Dar, recitind-o acum, îmi dau seama ce document minunat este *Viaţa lui Avvakum* şi ce om remarcabil a fost el. Când ţarul Aleksei a început reprimarea schismaticilor, cu cooperarea Bisericii oficiale conduse de patriarhul Nikon, Avvakum şi familia lui au fost surghiuniţi în Siberia. În *Viaţa* lui, Avvakum relatează cum au fost întemniţaţi timp de paisprezece ani într-o groapă săpată în pământul îngheţat. Confruntat cu moartea iminentă – a fost, în cele din urmă, ars pe rug în 1682 –, el meditează asupra naturii credinţei spirituale şi autorităţii pământeşti, într-o serie de pasaje tulburătoare, frământate de îndoieli, dar în cele din urmă triumfătoare:

> În timp ce mă băteau, n-am simţit nici o durere, prin ajutorul rugăciunilor pe care le rosteam. Dar acum, zăcând aici, îmi vine un gând: O, Fiu al Domnului, de ce i-ai lăsat să mă bată aşa de rău? Când trăiam ca un păcătos, Tu nu m-ai pedepsit, dar acum nu ştiu cu ce am păcătuit [...]. Vai de sufletul meu păcătos! Fiicele mele trăiesc în sărăcie. iar mama şi fraţii lor zac îngropaţi într-o temniţă în pământ. Dar ce pot eu să fac? Fiecare trebuie să îndure chinuri pentru credinţa creştină, şi cu ajutorul lui Dumnezeu sunt împăcat cu tot ce-mi este hărăzit şi are să vie [...]. Mulţi au fost arşi şi pârjoliţi. I-au ars pe Isaia şi pe Avraam şi pe alţi apărători ai Bisericii. Dumnezeu o să le ştie numărul [...]. Aşadar, te temi de pârjol? Fă-ţi curaj, scuipă pe el şi nu te teme! S-ar putea să fii înfricoşat, dar odată intrat în foc toate se termină într-o clipită [...]. Când vom fi morţi cu toţii, aceste cuvinte ale mele vor fi citite şi nu vom rămâne uitaţi în faţa lui Dumnezeu [...]. În adevăr, nu ştiu cum voi putea să îndur până la capăt: dar l-am slăvit pe Dumnezeu şi El ştie asta. Acum sunt în mâinile Lui...[72]

Cred că, păşind în biserica credincioşilor de rit vechi din Ekaterinburg, mă aşteptam oarecum ca părintele Pavel să

fie o variantă din zilele noastre a bătrânului şi aprigului Avvakum. Mi-a vorbit cu convingere despre propriile-i experienţe – despre cum sprijinise revendicarea clădirii bisericii de la stat, după ce comuniştii o transformaseră în muzeu, despre cum, împreună cu alţi doi preoţi, au reînsufleţit congregaţia şi au tocmit pictori de icoane locali pentru restaurarea iconostasului. Când am întrebat însă dacă relaţiile cu Biserica Ortodoxă s-au îmbunătăţit acum, părintele Pavel s-a încruntat: „Cum putem avea relaţii bune cu ei? Au trădat adevărul lui Hristos”. Probabil că l-am privit cu nedumerire, căci părintele Pavel s-a lansat într-o tiradă. „Noi suntem singura Biserică statornică. Şi cei statornici vor fi mântuiţi. Cum poate cineva să creadă că semnul crucii trebuie făcut cu trei degete, cum fac ei? Bineînţeles că trebuie făcut cu două degete, cum ne-a învăţat Domnul...”

În timp ce preotul vorbea, m-am gândit la secolele de moarte şi suferinţă, la sinuciderile în masă zugrăvite cu atâta violenţă în opera *Hovanşcina* de Mussorgski şi nu reuşeam să înţeleg. Cum se poate ca diferenţa dintre două degete şi trei degete, sau a rosti aleluia de trei ori în loc de două, să-i facă pe oameni să ucidă şi să moară cu atâta râvnă? Răspunsul, fără îndoială, este că oamenii au fost învăţaţi şi au ajuns să creadă că aceste lucruri duc nemijlocit la veşnica mântuire sau la flăcările iadului. Mi-am amintit de femeile fanatice pe care le întâlnisem agitându-se prin catacombele Mânăstirii Peşterilor din Kiev. Din secolul al XVII-lea până astăzi, îndârjirea care i-a dus pe oameni la moarte pentru asemenea convingeri a incitat la un resentiment uriaş faţă de statul moscovit, care era privit ca încurajând erezia.

La două luni după moartea lui Avvakum, s-a suit pe tron un nou ţar, şi furia crescândă a credincioşilor de rit vechi avea să se numere printre problemele spinoase la care acesta trebuia să facă faţă: o Biserică semisubterană, aflată într-o opoziţie înverşunată faţă de stat, şi o prăpastie căscată între un ţar autocratic şi un popor asuprit; un imperiu întins în Siberia şi în sudul tot mai problematic. Noul ţar avea de făcut schimbări, şi trebuia să le facă repede dacă dorea să evite criza care se întrevedea.

Note

64. *Kak prohodit, braţî, leto teploe*... (*Cum se mai duce, fraţilor, vara cea caldă*...), cântec al cazacilor de pe Don, cules de Piotr Krasnov, *Kartinî bîlogo tihogo Dona* (*Scene din trecutul liniştitului Don*), 1909.
65. *Ibid*.
66. G. Fletcher, *op. cit*., p. 7.
67. Şostakovici, libretul operei *Lady Macbeth din Mţensk*, după nuvela lui Nikolai Leskov.
68. Dosar din arhiva Ministerului de Interne sovietic, ref. Pr.0361MVD, datat 25.5.50, stocat în baza de date a organizaţiei Memorial, www.memo.ru.
69. Dosar din arhiva Ministerului de Interne sovietic, ref. Pr.00329MGB, datat 23.5.52, stocat în baza de date a organizaţiei Memorial, www.memo.ru.
70. E. Evtuşenko, „*Stanţiia Zima*” în *Izbrannoe: Stihotvorenia i Poemî*, Vsemirnaia Biblioteka Poeta, Rostov, 1997.
71. Avvakum Petrov, J*itie protopopa Avvakum im samîm napisannoe* (*Viaţa protopopului Avvakum, scrisă de el însuşi*), Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1960, p. 173.
72. *Ibid.*, p. 185.

Capitolul 9
Petru cel Mare. Modernizarea Rusiei

Cititorii dintr-o anumită generaţie s-ar putea să-şi amintească un cântec pop numit „The Carnival Is Over” („Carnavalul s-a sfârşit”). În 1965 a fost pe locul întâi în topul din Marea Britanie, între Rolling Stones şi Beatles; textul cântecului vorbea despre inimi care bat „ca tobele” şi făgăduieli de „iubire până la moarte”. Obsedanta melodie era însă copiată după un cântec popular tradiţional rusesc, ale cărui versuri erau mult mai puţin anemice. „Stenka Razin” este povestea violentă şi sângeroasă a unui cazac de pe Don care trece Marea Caspică într-o luntre prădând, jefuind şi răpind o prinţesă persană. Când îi propune să-i fie mireasă, Razin este luat în râs de tovarăşii lui pentru că se dovedeşte atât de sentimental. Astfel că, „dintr-o singură

lovitură cu braţul lui vânjos”[73], el îşi dovedeşte bărbăţia azvârlind-o pe sărmana femeie peste bord.

Crima este, probabil, o legendă, dar Razin a fost un personaj istoric real. În 1670 a condus o revoltă împotriva ţarului şi statului moscovit. Pornind din inima ţării cazacilor de pe Don, el a adunat mii de adepţi în drumul lui către nord – de la ţărani persecutaţi la membri ai triburilor nomade şi rebeli religioşi – într-o mare alianţă a nemulţumiţilor. Razin s-a autoproclamat adevăratul ţar şi a promis sfârşitul exploatării, cu libertate şi egalitate pentru toţi oamenii. Surprinsă de puterea revoltei, Moscova a privit neajutorată în timp ce forţele lui cucereau o serie de oraşe mari, printre care Saratov, Samara şi Astrahan, dedându-se la execuţii în rândul aristocraţilor şi slujbaşilor şi dând populaţiei proviziile înapoi. Făgăduiala lui Razin că-l va izbăvi de opresiunea ţarismului şi că va aboli privilegiile de clasă a stârnit poporul. Armata lui număra în toamnă 200000 de soldaţi, şi a fost nevoie de o adevărată campanie militară înainte ca Kremlinul să-l poată supune.[74]

Populismul democratic al lui Stenka Razin a atins coarda sensibilă a claselor de jos oprimate şi a minorităţilor ne-ruse, scoţând la iveală resentimentele din societatea rusă şi prăpastia dintre conducători şi supuşi. Când a fost spânzurat şi sfârtecat în bucăţi în Piaţa Roşie, mulţimea a refuzat cu încăpăţânare să se supună poruncii de a-şi manifesta bucuria – întâmplare comemorată după trei sute de ani în poemul lui Evgheni Evtuşenko „Execuţia lui Stenka Razin”:

> „Ce-i, oameni buni, nu prăznuiţi, aţi amuţit?
> Sus căciula – încingeţi hora!”
> Dar Piaţa Roşie a-ncremenit,
> uşor tremură doar securea.
> Însă-n tăcerea de mormânt [...]
> piaţa ceva tot pricepuse,
> piaţa căciulile îşi smulse,
> iar clopotele,
> clocotind,
> cu furie bătură de trei ori.
> De sânge şi de păr îngreunată,
> se mai rostogoleşte căpăţâna,
> încă vie.

Şi din al execuţiei jilav loc,
spre piaţă,
unde şade sărăcimea,
priviri
furişe, cu subînţeles,
azvârle căpăţâna:
„Nu în zadar mi-e moartea!” [...]
Şi, crunt,
izbânda fără să-şi ascundă,
spre ţar
în hohot izbucneşte
căpăţâna![75]

După unsprezece ani de la execuţia lui Razin – ani de tulburări –, a fost încoronat un nou ţar. Petru I – Petru cel Mare – avea în 1682 abia nouă ani şi, timp de un deceniu şi jumătate, avea să fie manipulat fără ruşine de rudele şi regenţii angrenaţi într-o luptă violentă pentru putere. Petru a fost obligat iniţial să împartă domnia cu fratele lui vitreg, debilul Ivan, în mijlocul unor lupte aprige pentru putere. Unii dintre prietenii lui cei mai apropiaţi au fost ucişi sub ochii săi, şi Petru a rămas cu arzătoarea convingere că Rusia trebuie să se schimbe. În 1696, când şi-a asumat deplina autoritate, moştenise o sumedenie de probleme urgente care sfâşiau ţara – răzvrătirea lui Razin, ruptura dintre Biserică şi credincioşii de rit vechi, dezbinarea tot mai adâncă dintre Kremlin şi popor, precum şi blestemul şerbiei. A luat titlul oficial „Petru Întâiul, Împărat şi Autocrat al tuturor Rusiilor”. Era limpede că avea să fie un conducător de seamă.

Petru cel Mare era un uriaş, atât fizic (era înalt de doi metri), cât şi intelectual. Inepuizabila energie şi înverşunata lui hotărâre aveau să facă din el cel mai influent conducător din istoria Rusiei; doar Lenin se va apropia de el din punctul de vedere al impactului asupra societăţii şi puterii. Petru a reformat modul în care era guvernată Rusia, alcătuind primul ei serviciu civil, construind o nouă capitală şi aliniind calendarul rusesc la restul lumii. A creat o armată modernă şi o flotă care a salvat Rusia de pericolul foarte real al invaziei străine. Şi a transformat o naţie aflată în pericol de autodistrugere într-o mare putere europeană, cu un imperiu vast şi stabil, capabil să-i sprijine ambiţiile internaţionale.

Pe când Anglia, Spania şi Portugalia întemeieau colonii în Lumea Nouă, Rusia se străduia să ajungă din urmă marile imperii ale lumii.

Conform tradiţiei, lui Petru cel Mare i se atribuie europenizarea Rusiei; el este văzut ca marele reformator care „a deschis o fereastră către Occident” şi a îndepărtat ţara de tendinţele ei asiatice. Lucru care, în realitate, este doar parţial adevărat. Dar este limpede că anii lui de formare au fost dominaţi de influenţe progresiste, în linii mari civilizatoare. Mărturia despre aplecarea spre Occident a lui Petru se găseşte în memoriile lui Patrick Gordon, un soldat scoţian care l-a salvat dintr-o tentativă de lovitură de stat şi care a fost numit ulterior general în armata ţarului. Gordon descrie un tânăr care „aprecia foarte mult învăţătura şi se străduia s-o introducă în ţară. Se trezea devreme; dimineaţa o închina lucrului, până la ora zece sau unsprezece”[76]. Dar el subliniază, de asemenea, că marele apetit pentru muncă al lui Petru era însoţit de un mare apetit pentru alte lucruri:

> Era iubitor de companie şi un om de mare umor şi veselie, deosebit de glumeţ şi de o mare naturaleţe [...]. Nu ţinea niciodată gărzi în jurul lui [...]. Niciodată nu a putut suporta ceremonia, ci îi plăcea să i se vorbească cinstit şi fără rezerve [...]. În tot restul zilei şi o mare parte din noapte [se dăruia] distracţiei şi plăcerii. Se îndeletnicea cu paharul din toată inima şi tot aşa trebuiau să facă toţi cei de faţă; căci atunci când era voios îi plăcea să vadă pe toată lumea voioasă.

La chefurile lui Petru lua parte şi ginerele lui Patrick Gordon, Alexander, unul dintre numeroşii apuseni care l-au instruit pe tânărul monarh şi care au continuat să-i insufle idei occidentale de-a lungul vieţii sale. Alexander laudă „marele şi unicul geniu” al lui Petru şi spune că a fost „de-a lungul întregii sale vieţi un bun prieten al intereselor Marii Britanii”. „Cine a cunoscut starea civilă şi militară a Rusiei din vremea când ţarul Petru era minor – conchide el – şi a fost martor al reformei aproape incredibile pe care a înfăptuit-o nu se poate gândi cu nepărtinire la el sau la marea schimbare pe care a produs-o asupra unui popor barbar şi necivilizat.”[77]

Dar, în ciuda înaltelor sale idealuri, Petru nu s-a dezbărat niciodată de latura vulgară a caracterului său. De altfel, Alexander Gordon şi-a asigurat prietenia ţarului prin intermediul preferinţei comune pentru păhărel a ruşilor şi scoţienilor:

> Curând după sosirea lui în Rusia, [Alexander] fu invitat la o nuntă unde erau prezenţi o sumedenie de tineri gentlemeni care aparţineau celor mai bune familii din ţară [...]. Încinşi de băutură, unii dintre ei vorbiră foarte nerespectuos despre străini în general şi despre scoţieni în particular. Domnul Gordon, care nutrea o puternică dragoste pentru propria ţară [...], îi dădu celui de lângă el o lovitură în tâmplă care-l trânti la podea. Într-o clipă, acesta şi încă cinci săriră pe domnul Gordon, părând hotărâţi să-l facă să cadă victimă prejudecăţii lor naţionale. Însă pumnii domnului Gordon erau atât de grei şi erau împărţiţi cu atâta mărinimie, încât adversarii lui le-au purtat semnele câteva săptămâni [...], şi el a obţinut o victorie glorioasă în această luptă foarte inegală. A doua zi, ţarului Petru i-a fost înmânată o plângere, în care domnul Gordon era zugrăvit în cea mai proastă lumină. Maiestatea Sa porunci imediat să fie adus domnul Gordon, [care a] mărturisit că mesajul îl făcuse să tremure. Adoptând o figură aspră, ţarul îl întrebă cum a ajuns să fie atât de turbulent şi dacă acuzaţia care i se aducea era justă. Dar domnul Gordon vorbi atât de modest despre propria lui purtare şi păru atât de îndurerat de a fi provocat supărarea ţarului, încât afacerea s-a terminat într-un chip total diferit de aşteptările inamicilor săi. După ce-l ascultă foarte răbdător, ţarul spuse: „Domnule, acuzatorii dumneavoastră v-au făcut dreptate îngăduindu-vă să bateţi şase bărbaţi: şi am să vă fac şi eu dreptate” [...], şi zicând aceasta se întoarse cu un brevet de maior pe care-l înmână personal domnului Gordon.[78]

Petru cel Mare avea să fie toată viaţa băutor şi dezmăţat. Împletea inteligenţa şi spiritul cu o înclinaţie constantă pentru destrăbălare. Împreună cu o bandă de apropiaţi, a înfiinţat Sinodul Nebunilor şi Bufonilor Glumeţi şi Beţivi, un soi de club Hellfire, cu ritualuri extravagante de chefuială, beţie şi ridiculizare barbară a Bisericii. Ca şi Prinţul Hal al lui Shakespeare, Petru ţinea pasul cu cei mai tari dintre ei. Dar, ca şi Hal, el şi-a păstrat neabătut seriozitatea intenţiilor şi şi-a urmărit destinul.

Apartamentele private ale lui Petru cel Mare sunt în curs de restaurare la Ermitajul din Sankt-Petersburg. Când le-am vizitat, primul lucru care m-a izbit a fost dimensiunea

redusă a camerelor. Un om de statura lui ar fi trebuit să le găsească fizic foarte apăsătoare, şi s-au avansat teorii precum că suferea de un tip de agorafobie care-l făcea să se refugieze în locuri intime. Este un fapt că Petru avea o aversiune faţă de mulţimi; o afecţiune nervoasă îl făcea să smucească din cap în mod necontrolat şi era doborât uneori de atacuri bruşte. Dar Petru iubea marea, şi petrecea pe apă cât mai mult timp posibil, astfel că mai plauzibilă ar fi explicaţia că a poruncit să se construiască camere atât de mici ca să-i amintească de o suită de cabine. Petru a studiat artele militare cu o pasiune obsesivă; a învăţat dulgheria şi marinăria atât de temeinic, încât ar fi putut să construiască un vas cu mâinile lui. Printre globurile terestre şi hărţile maritime din camerele lui particulare se află un atelier complet echipat cu 162 de dălţi aranjate în suporturi de-a lungul pereţilor.

Mare parte din mobila aflată în camera de zi şi în dormitor este englezească, iar povestea cumpărării ei spune ceva despre curiozitatea intelectuală, hotărârea şi spiritul întreprinzător cu care Petru va aborda politica internă şi externă. În 1697, probabil îndemnat de Patrick Gordon şi de ceilalţi consilieri străini ai săi, Petru, în vârstă de 24 de ani, şi-a anunţat intenţia de a călători incognito prin Europa Apuseană, deghizat în matroz. Deghizarea va fi fost destul de subţire – a luat cu el o sumedenie de gărzi regale –, dar i-a permis lui Petru să vadă nemijlocit cum îşi conduc ţările avansate guvernul şi armata. A lucrat timp de patru luni la un şantier naval din Olanda. În Anglia a călătorit la Londra; a devastat casa particulară în care era găzduit şi a vizitat Oxford şi Manchester. Se pare că locuitorii din Manchester nu i-au plăcut foarte mult, dar a învăţat multe de la ei despre construirea oraşelor, fapt care i-a folosit din plin şase ani mai târziu, când s-a angajat în construcţia oraşului Sankt-Petersburg.

Petru a locuit lângă Docurile Regale din Greenwich, unde s-a angajat ca simplu dulgher, dornic să afle cât mai multe despre priceperea constructorilor de nave britanici, vestită în întreaga lume. Unul dintre ei, căpitanul John Perry, căruia Petru i-a plăcut în mod deosebit, observa că ţarul „a discutat cu marangozii noştri englezi, care i-au arătat

planurile lor şi metoda de a stabili proporţiile oricărei nave sau corăbii, de orice formă dorită, cu regulile de fasonare şi construcţie a unei corăbii după un astfel de desen, lucruri care l-au interesat şi bucurat foarte tare pe Maiestatea Sa şi pe care le-a văzut folosite peste tot, atât în şantierele comerciale, cât şi în cele regale”[79]. Un alt marangoz din Greenwich relatează că „ţarul Moscoviei a muncit cu propriile-i mâini ca orice om de pe şantier”[80]. Iar Perry conchide pe un ton aprobator:

> Şi-a petrecut majoritatea timpului cu de-ale războiului şi navigaţiei, dar şi pe apă. Lua adesea în mână scule de dulgherie şi muncea pe şantierul Deptford, aşa cum făcuse înainte în Olanda. Îl găseai la fierărie sau la turnătoria de tunuri, şi nu cred că există vreun meşteşug pe care să nu-l fi încercat, de la ceasornicar la tâmplar de coşciuge.[81]

După ce s-a întors acasă, Petru şi-a folosit cunoştinţele pentru a începe un frenetic program de construcţie a flotei ruse. Luase cu el din Anglia o cohortă de ingineri britanici, cărora le-a dat sarcina de a-i revoluţiona şantierele navale. Unul dintre ei era John Perry, vorbea cu mândrie naţională despre planurile ţarului:

> Acum i-a făcut maiştri-constructori pe toţi acei englezi pe care-i adusese cu el şi i-a slobozit pe toţi [foştii] constructori, în afară de cei care aveau de terminat corăbiile la care lucrau şi de cei care se aflau la ordinele englezilor; şi a stabilit că pe viitor nu se vor construi decât corăbii după modelul englezesc.[82]

Cu ajutorul lui Perry şi al colegilor lui constructori, flota rusă s-a transformat dintr-o mână de vase depăşite moral într-o flotă cu trei sute de nave de război de ultimă generaţie. A fost o realizare remarcabilă, ce-i va asigura lui Petru succesul în două obiective strategice – dominaţia în nord, în Marea Baltică, după un război istovitor cu Suedia, şi, în premieră, accesul la Marea Neagră în sud. Dintr-o ţară fără ieşire la mare, Rusia se va transforma în cele din urmă într-un imperiu deschis către lume.[83]

Lecţia pe care a învăţat-o Petru în timpul şederii în Occident a fost aceea că, pentru a izbândi, Rusia trebuia să se schimbe. Iar dacă Rusia dorea să rămână puternică peste graniţe trebuia să-şi rezolve problemele interne care o subminau. Adoptarea experienţei europene funcţionase

bine în cazul armatei, şi Petru a hotărât că societatea civilă avea nevoie de aceleaşi metode de modernizare.

În 1703, atunci când Petru cel Mare şi-a întemeiat noua capitală (pe care a numit-o după Sfântul Petru apostolul, nu după el însuşi), el făcea o declaraţie îndrăzneaţă. Patrick Gordon, generalul lui scoţian, şi mulţi dintre aristocraţii ruşi au fost îngroziţi de amplasarea ei – o mlaştină pustie departe în nord-vest, la vărsarea Nevei în Golful Finlandei. Dar în îndrăzneala alegerii sale răsunau emblematic înnoirea şi aventura, care inspira generaţiile viitoare, printre care şi pe cel mai mare scriitor rus, Aleksandr Puşkin. Poemul lui epic *Călăreţul de aramă*, scris o sută de ani mai târziu, începe cu o elegantă scrisoare de dragoste adresată oraşului european Sankt-Petersburg, „a nordului minunăţie”, a cărui splendoare va elimina Moscova, cu deprinderile ei asiatice:

[...] Mi-i opera lui Petru dragă.
Severitatea ei întreagă,
Şi armonia i-o iubesc.
Al Nevei curs împărătesc,
Granitul ţărmurilor trepte [...].
Trecu un veac în zbor abraş;
Şi iată tânărul oraş,
A nordului minunăţie.
Din întuneric de păduri,
Din smârcuri reci, cu aburi suri
Se-nalţă-n mândra-i măreţie [...].
Şi-n faţa tinerei cetăţi
Pălit-a Moscova bătrână,
Precum o văduvă ţarină,
Se adumbrea în alte dăţi,
În faţa unei noi ţarine.[84]

Locuitorii Petersburgului cred şi astăzi cu patimă că oraşul lor este aparte – diferit de toate celelalte –, şi îi înţeleg. Când am venit aici la studii, la mijlocul anilor 1970, proporţiile imperiale ale locului mi s-au părut aproape ireale: bulevardele nesfârşite şi pieţele încă şi mai vaste; nopţile albe în care oraşul îşi îmbracă aura magică de o frumuseţe eterică – poţi înţelege de ce era Petru obsedat de oraş. Şi poţi înţelege de ce deschiderea unei „ferestre

către Europa” a devenit metafora definitorie a domniei sale. După eliberarea de jugul mongol, Moscovia se închisese în sine. Străinii erau cu toţii priviţi ca inamici potenţiali; Kremlinul respingea ideile europene.

Însă Petru părea să renunţe la toate acestea. Vechea şi înghesuita Moscovă, „văduva ţarină”, făcea loc deschiderii şi modernităţii noii capitale. Moscova întruchipa vechea eră a despotismului asiatic, pe Ivan cel Groaznic şi Vremurile Tulburi. Sankt-Petersburgul însă era viitorul. Petru vorbea de „un mare salt din întuneric la lumină”. Au fost tocmiţi arhitecţi italieni şi francezi pentru construcţia splendidelor palate de piatră, iar nobililor li s-a poruncit să se mute cu toţii în noua capitală.

Nimic mai limpede – Rusia devenea stat european, cu tot ce însemna asta pentru modul de guvernare şi pentru modul în care era tratat poporul. Avea să vină sfârşitul autocraţiei şi represiunii; în sfârşit, dacă nu democraţie, măcar justiţie şi stat de drept. Aşa să fi stat lucrurile?

Primele semne că reformele lui Petru n-ar fi fost tocmai cum păreau s-au văzut chiar din felul în care a început construcţia noii sale capitale. În timp ce oraşul se înălţa, strălucitor şi splendid, temeliile lui – aşezate pe lăzi gigantice umplute cu pietre şi scufundate în mlaştină de oameni aduşi la muncă silnică – erau literalmente pline cu morţi. Petru ştia că muncitorii săi piereau cu zecile, poate chiar cu sutele de mii. Ştia că munca forţată în mlaştinile înşelătoare, apa îngheţată, foamea şi boala provocau suferinţă umană pe scară largă. Dar a pus interesele statului mai presus de interesele oamenilor. Nu există imagine mai clară a supravieţuirii despotismului, chiar pe când ţarul spunea că făureşte o Rusie nouă, modernă şi civilizată. Democratul şi liberalul Puşkin este atât de conştient de aceasta, încât, la sfârşitul *Călăreţului de aramă*, omagiul adus la început lui Petru este umbrit de oroare:

> Şi pe acel ce-n înălţime
> Stând neclintit şi drept în şea
> Prin aşternuta-ntunecime
> Cu-arama frunţii priveghea.
> Din voia cărui lângă mare

Acest oraş a fost durat [...].
Ce gând, ce gând pe a sa frunte!
Ce forţă-n el ascunsă vezi!
Ce foc în calul cât un munte! [...]
Cal mândru, unde galopezi,
Şi unde-ai să-ţi cobori copita?
O, tu, stăpân peste destin!
Nu tot astfel, în chip deplin,
Cutezător, creând ursita,
Trecând prin beznă către cer,
Spre înălţimi ameţitoare,
Cu braţ puternic, frâu de fier,
Ai pus Rusia pe picioare?[85]

În aceste versuri amare, învăţate pe de rost de generaţii întregi de ruşi, Puşkin se adresează, mustrător, emblematicei statui a lui Petru cel Mare – ţarul fiind călăreţul de aramă din Piaţa Senatului, în centrul oraşului. Ridicându-se spectaculos dintr-un bloc colosal de granit, copitele din faţă ale calului ameninţă capetele trecătorilor. Petru ţine mâna întinsă, ca şi cum ar fi gata să galopeze în sus, spre cer. Călăreţul de aramă a devenit simbolul Sankt-Petersburgului, al întemeietorului oraşului şi a tot ce a însemnat el.

Felul în care Puşkin îl priveşte pe Petru şi în general pe autocraţi este, evident, ambiguu. Eroul poemului, Evgheni, este un reprezentant al poporului simplu – *malenkii celovek* (om mărunt) – care suportă greul megalomaniei lui Petru, înnebuneşte de mânie şi disperare şi, cu un gest îndrăzneţ de revoltă, îl ameninţă cu pumnul pe ţarul de pe cal:

Şi idolul l-a ocolit
Smintitul, cu paşi rari, molatic.
În loc pe urmă s-a oprit,
Şi ochii şi-i ţinti, sălbatici,
Pe chipul celui ce era
Monarh pe-a lumii jumătate;
Se strânse pieptu-i. Fruntea sa
Spre recele grilaj s-abate,
Pe ochi o ceaţă i s-a pus,
Prin inimă văpăi şi ură,
În sânge-i clocot nesupus;
Se mohorî peste măsură
Stând lângă idolul semeţ;
Cu dinţii strânşi, cu mâna strânsă,

Cuprins, în nesfârşit dispreţ,
De-o forţă neagră şi nenvinsă,
„Halal constructor de minuni!” [...]
Fugi năuc. I s-a părut
Că faţa ţarului temut,
O clipă-aprinsă de mânie,
S-a-ntors încet spre el...[86]

În febrilul, disperatul lui delir, Evgheni aude cum statuia de bronz a ţarului îl urmăreşte prin Sankt-Petersburg; cumplitele copite ale calului răsună pe străzile şi prin pieţele pietruite. Imaginea de tiran răzbunător care striveşte cu brutalitate speranţele poporului, pe care Puşkin i-o creează lui Petru, este remarcabilă şi tulburătoare. Dar este compensată de admiraţia nedisimulată a poetului pentru tot ce a realizat Petru – neîntrecuta frumuseţe care este Sankt-Petersburgul şi transformarea Rusiei într-o putere modernă, orientată către lumea occidentală. Este adevărat că Petru a fost un despot. Dar, dacă nu ar fi fost neînduplecat, nu ar fi reuşit să-şi impună programul drastic şi urgent de modernizare în faţa rezistenţei hotărâte a unei societăţi neobişnuite cu schimbarea şi suspicioasă faţă de aceasta.

La Muzeul Ermitaj din Sankt-Petersburg, în secţiunea de costume, am găsit dovada uneia dintre cele mai semnificative schimbări aduse de Petru. Într-o rece zi de septembrie, un custode mi-a prezentat colecţia de îmbrăcăminte din secolul al XVIII-lea, o multitudine de uniforme ornamentate şi individualizate minuţios, unele cu epoleţi, altele cu galoane, toate confecţionate din mătăsuri şi satinuri de diferite culori şi fiecare corespunzând unui anumit rang, dar nu din armată, ci din vasta birocraţie civilă creată de Petru. Erau uniforme de miniştri de stat, consilieri civili, secretari provinciali, intendenţi, şambelani, registratori de stat şi registratori de colegiu. Şi nu numai; fiecare rang avea drepturi şi privilegii proprii; fiecăruia îi erau atribuite un anumit titlu şi o formă de adresare („Excelenţa voastră”, „Înălţimea Voastră” şi tot aşa) care trebuiau respectate riguros.[87] S-a calculat că existau 262 de grade de nobleţe. Formalizare şi codificare la scară mare.

Dar nu era vorba pur şi simplu de organizare de dragul organizării. Petru avea un motiv foarte real pentru a introduce noul sistem de serviciu civil: nevoia disperată a ţării de ordine şi responsabilitate. Rusia fusese timp de multe secole condusă ca o autocraţie capricioasă – ţarul în vârf, poporul la bază şi puţine instituţii civile pentru a mijloci puterea între aceştia. Ariviştii corupţi, adesea inculţi, numiţi prin relaţii şi mită, exercitau o autoritate supremă asupra justiţiei, taxelor şi vieţii cotidiene. Îşi luau partea din banii pe care-i strângeau de la popor, şi abuzurile lor stârneau resentimente şi tulburări. Perniciosul sistem al *kormleniei* – literalmente „alimentare” – cunoscuse o lungă succesiune de ţari care dădeau prietenilor şi favoriţilor lor responsabilitatea supremă pentru administrarea unei regiuni geografice sau a unui sector al economiei. Potentatul nu primea salariu, dar avea dreptul de a se îmbogăţi din banii pe care-i generau activităţile lui. Era o autorizaţie neîngrădită de jefuire a poporului.[88]

Petru cel Mare a fost primul ţar care a recunoscut problema. Într-un fel, a fost obligat s-o facă. Sistemul de guvernare din Rusia nu se mai bucura de încrederea poporului. Împotrivirea celor ocârmuiţi ieşise la iveală prin revolte precum cea a lui Stenka Razin sau răzvrătirea credincioşilor de rit vechi. Răspunsul lui Petru a fost reconstrucţia sistemului din cap până-n picioare. S-a angajat în crearea maşinăriei a ceea ce el numea „stat regulamentar”, în care totul ar fi mers după anumite reguli, unde voinţa suveranului ar fi fost mediată de instituţii respectate, iar colectarea taxelor – înlocuită de impozite echitabile. Ţelul lui prioritar era de a implica populaţia în interesele statului, de a-i câştiga sprijinul prin participare socială, iar nu prin constrângere; de a înlocui nemulţumirea cu patriotismul şi conştiinţa civică.

Petru a abolit vechiul sistem clientelar, posturile ereditare şi privilegiile aristocraţiei şi a instituit o nouă structură de administraţie civilă, bazată pe merit.

Uniformele, gradele şi titlurile din Muzeul Ermitaj erau manifestarea emblematică a faimosului Tabel al Rangurilor al lui Petru, 14 trepte riguros definite ale slujbelor de stat, pe care slujbaşii le puteau parcurge prin promovări bazate

exclusiv pe realizări personale. De acum înainte, se sfârşea cu trasul sforilor şi cu nepotismul. Nobilii trebuiau să se instruiască, să treacă examene şi să servească în noul serviciu civil, în care întâietatea urma să depindă de performanţele şi de probitatea lor.

Viziunea de „stat regulamentar” a lui Petru însemna eliminarea abuzurilor şi corupţiei. Regulamentul avea să înlocuiască acum cârmuirea capricioasă a micilor potentaţi. Dorea să întărească statul şi să se asigure că funcţiona corect.[89]

Demn de remarcat e faptul că li se permitea şi oamenilor simpli să intre în meritocraţie. Ei trebuiau să înceapă de la rangul cel mai de jos dintre cele 14 ale tabelului, dar oamenii obişnuiţi puteau să aspire pentru prima dată la avansare şi la un statut social mai înalt. Sub Petru, recunoaşterea şi recompensele vor fi determinate mai puţin de naştere şi mai mult de efort şi de serviciile aduse ţarului.

Trebuie subliniat însă că nu era vorba de democraţie. Poporul nu putea să influenţeze în nici un sens politica statului sau alegerea funcţionarilor lui. Aceste decizii aparţineau în continuare ţarului. Dar Petru hotărâse că era în interesul tuturor ca politica statului să fie înfăptuită într-un mod privit drept corect faţă de toţi. Cu siguranţă că era în propriul lui interes, deoarece corupţia şi abuzurile aduseseră statul într-o situaţie de criză.

Se poate spune astfel că Petru revizuia lucrurile în aşa fel încât să nu se schimbe nimic. Ţelul lui era de a întări sistemul autocratic ţarist şi de a-i asigura supravieţuirea. Dar pentru asta ştia că trebuie să reformeze acele elemente ale sistemului care-i discreditau autoritatea şi-i ameninţau perspectivele pe termen lung. Este un paradox fascinant, pe care-l vom întâlni din nou, în special în cazul reformelor instituite de Alexandru II, Nicolae II şi Mihail Gorbaciov.

Aşa cum era de aşteptat, Petru a întâmpinat o opoziţie vehementă din partea celor care prosperaseră în vechiul sistem. Unul dintre cele mai importante motive de dezacord a fost programul de occidentalizare. Când a poruncit ca nobilii să se îmbrace în strai apusean, să înveţe franceza şi să-şi taie bărbile, mulţi au refuzat pur şi simplu. Răspunsul

a fost o „taxă pe barbă” pentru oricine refuza să devină european tuns şi proaspăt bărbierit. Cei care se cramponau de hainele de modă veche aveau să fie obligaţi să se schimbe. Scriitorul francez Jean Rousset de Missy ne-a lăsat o descriere a încleştării care a urmat:

> Ruşii purtaseră dintotdeauna bărbi lungi, pe care le admirau şi de care aveau mare grijă, lăsându-le să atârne pe piept, fără să-şi scurteze măcar mustaţa [...]. Ţarul a poruncit ca toţi cei ce voiau să-şi păstreze bărbile, cu excepţia preoţilor şi a ţăranilor, să plătească o sută de ruble pe an, iar oamenii simpli să plătească fiecare câte o copeică. La porţile oraşelor au fost postaţi agenţi pentru colectarea taxei. Ruşii priveau [campania împotriva bărbii] drept un păcat îngrozitor din partea ţarului, pentru că era ca un atac asupra religiei lor [...]. Cât despre reforma îmbrăcăminţii, hainele ruşilor, ca şi cele orientale, erau foarte lungi, ajungând până la pământ. Ţarul a emis o ordonanţă prin care interzicea aceste haine şi poruncea ca toţi nobilii să se îmbrace după moda franţuzească [...]. La poarta fiecărui oraş a fost agăţat câte un costum de haine croit după noua modă, cu un decret care stabilea ca toată lumea, cu excepţia ţăranilor, să-şi facă haine după acest model, sub pedeapsa de a fi obligaţi să îngenuncheze în faţa gărzilor oraşului şi de a li se tăia toate hainele care atârnau mai jos de genunchi [...]. Hainele femeilor au fost şi ele schimbate. Coafura englezească trebuia să înlocuiască tichiile şi bonetele; corsajele şi fustele luau locul vechilor lenjerii [...]. Maiestatea Sa a dat exemplu în toate aceste schimbări.[90]

Atacul împotriva bărbilor şi caftanelor simboliza o schimbare de mentalitate, dar au avut loc schimbări şi mai substanţiale. Petru a introdus învăţământul obligatoriu, punându-i pe copiii nobililor, slujbaşilor şi funcţionarilor să studieze matematica şi geometria. Şi a trimis tineri nobili la învăţătură în Vest, aşa cum învăţase el însuşi. A deschis misiuni diplomatice în marile capitale europene şi a invitat specialişti străini să vină să lucreze în Rusia. Invidia faţă de intruşi s-a transformat de multe ori în violenţă, dar ţarul s-a ţinut tare. Deschisese fereastra, şi lumina Europei se revărsa înăuntru.

Prin mişcarea pesemne cea mai îndrăzneaţă, Petru a purces la slăbirea puterii Bisericii. A abolit postul de patriarh şi a încredinţat conducerea ortodoxiei ruse unui sinod pe care el însuşi îl controla în bună parte.[91] Educaţia seculară era favorizată în faţa instrucţiei religioase, bărbaţii sub cincizeci de ani nu se mai puteau călugări şi finanţele

Bisericii au fost reformate cu iscusinţă pentru a o face tributară statului.

Ca om, Petru s-a încununat cu autoritate, autoproclamându-se împărat – *Imperator Russorum* –, oglindire a hotărârii sale de a obţine recunoaşterea Rusiei ca mare putere cu un mare imperiu, o aspiraţie care rezonează şi în prezent. A reuşit să facă din Rusia un imperiu eurasiatic şi o mare putere europeană, dar numai în detrimentul Bisericii Ortodoxe şi al specificului naţiunii ruse.

Atunci când reformele lui Petru au întâmpinat rezistenţă, el a zdrobit-o rapid şi cu cruzime. După o răscoală a gărzilor de elită, *strelţî*, Petru a pus ca o mie dintre ei să fie torturaţi şi executaţi, participând personal la măcelărirea şi atârnarea corpurilor la răspântii. A poruncit ca propriul fiu să fie torturat şi condamnat la moarte; şi-a închis soţia, sora şi amanta în mânăstire.

Nemulţumirea faţă de occidentalizarea iniţiată de Petru şi faţă de dispreţul arătat Bisericii a atins apogeul în 1708. Încă o răscoală ţărănească, ce aducea aminte de aventura lui Stenka Razin, avea să dovedească limpede că poporul se agăţa de imaginea mai veche şi mai conservatoare a Rusiei, bazată pe creştinismul ortodox şi pe natura divină a monarhiei, pe care Petru le trădase. Conducătorul răscoalei, un cazac pe nume Kondrati Bulavin, a proclamat că ţarul este Anticristul şi i-a îndemnat pe ţărani să pornească la luptă împotriva lui. Petru i-a masacrat pe răsculaţi. În loc să se aplece asupra frământărilor legitime ale ţăranilor le-a îngreunat şi mai mult condiţia, legându-i de glie şi făcând din ei, practic, proprietatea stăpânilor. Şerbia va fi o piatră de moară la gâtul Rusiei timp de încă un secol şi jumătate.

A fost Petru un despot, sau un reformator? În multe privinţe, ambele. A introdus moravurile europene, dar în acest scop a folosit metode foarte neeuropene. A ţinut la mare preţ valorile europene, dar se crampona de metodele de guvernare asiatice. A respins noţiunile de participaţie parlamentară (noţiune care se dezvolta în Anglia, de exemplu, în urma Revoluţiei Glorioase şi a Declaraţiei Drepturilor din 1688) şi a urmărit eficienţa, iar nu democraţia. Ştia că schimbarea era vitală pentru aplanarea

tensiunilor din societate – răscoalele ţărăneşti erau simptomul unui sistem care plesnea la cusături –, dar voia să controleze acea schimbare şi, în mod cert, nu voia reforme care ar fi slăbit puterea autocratică pe care o exercita el însuşi.

În fapt, sub domnia lui Petru au fost formulate unele dintre cele mai puternice justificări ale autocraţiei ca sistem de guvernare. „Regulamentul ecleziastic” scris în 1721 de către arhiepiscopul reformator al lui Petru, Feofan Prokopovici, afirmă fără echivoc că fiinţele omeneşti sunt prin firea lor egoiste şi gâlcevitoare. Mâna puternică a autocraţiei este, prin urmare, necesară pentru a stăvili înclinarea lor înnăscută către conflict şi anarhie. Argumentul, spune Feofan, se potriveşte cu atât mai mult Rusiei, pentru că „poporul rus este de aşa natură, încât ţara poate fi apărată doar prin cârmuire autocratică. Dacă se adoptă un alt principiu de guvernare, va fi cu neputinţă să se menţină unitatea şi bunăstarea ei”[92]. Un alt gânditor în slujba lui Petru, Vasili Tatişcev, este de aceeaşi părere. El prezintă problema[93] exprimată pentru prima oară în timpul Rusiei Kievene – şi anume că graniţele Rusiei sunt lungi şi poroase, că ţara este ameninţată de duşmani din afară şi că, de aceea, Rusia are nevoie de forţa unificatoare a autocraţiei pentru ca dezbinarea să nu ducă la o slăbire a apărării naţionale. Acestea sunt argumentele care vor alcătui justificarea ideologică a autocraţiei de-a lungul generaţiilor următoare.

Note

73. În poemul *Volga, Volga, mat rodnaia* (*Volga, mamă roditoare*) de Dmitri Sadovnikov (1883).

74. N. Riasanovski, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York, 1963, p. 197.

75. E. Evtuşenko, „Kazn Stenki Razina” („Execuţia lui Stenka Razin”), în *Izbrannoe: Stihotvorenia i poemî*, Vsemirnaia Biblioteka Poeta, Rostov, 1997. Aceste versuri din poemul lui Evtuşenko au fost puse pe muzică în anii ’60 de Dmitri Şostakovici, în cantata „Execuţia lui Stepan Razin”. Atât poemul, cât şi cantata celebrează, evident, versiunea oficială sovietică a

lui Razin ca protosocialist răsculat împotriva autocraţiei ţariste. Dar, ca şi în cazul întregii lor opere, Evtuşenko şi Şostakovici ştiau că rezonanţa era mai adâncă: autocraţii se aflau încă la Kremlin; schimbaseră doar coroana ţaristă pe o stea roşie sovietică.

76. P. Gordon, *Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries*, The Spalding Club, Aberdeen, 1859, p. 168.

77. A. Gordon, *The History of Peter the Great, Emperor of Russia*, Aberdeen, 1755, i, p. xxiii.

78. *Ibid.*, pp. vii– viii.

79. J. Perry, *The State of Russia under the Present Czar*, London, 1716, p. 164.

80. *Apud* I. Grey, „Peter the Great in England”, în *History Today*, 6, 1956, p. 229.

81. J. Perry, *op. cit.*, p. 166.

82. *Ibid.*, p. 186.

83. Unul dintre comandanţii lui Petru, danezul Vitus Bering, a primit misiunea de a explora coasta de est a Siberiei, acostând în cele din urmă în Alaska, la doar 50 de mile peste strâmtoarea care îi poartă acum numele. Pentru prima dată, două grupuri de pionieri europeni, unul de la extremitatea vestică a continentului, celălalt de la cea estică, se întâlneau pe partea cealaltă a lumii faţă de punctul lor de pornire. Blănurile fiind încă un bun comercial vital, calitatea pieilor de vidră de mare din Alaska a convins Moscova să colonizeze noile teri torii, care aveau să rămână în mâinile ruşilor până când au fost vândute Americii – pentru suma derizorie de 7 milioane de dolari – în 1867.

84. A.S. Puşkin, „Mednîi Vsadnik”, *Polnoe Sobranie Socinenii, v 10 tomah*, Leningrad, 1979, pp. 372– 373 [„Călăreţul de aramă”, în *Antologie de poezie rusă. Perioada clasică*, trad. rom. George Lesnea, vol. 1, Mi nerva, Bucureşti, 1987, pp. 119– 120 – *n.t.*].

85. *Ibid.*, p. 382 [trad. rom. cit., p. 135 – *n.t.*].

86. *Ibid.*, p. 383 [trad. rom. cit, pp. 135–136 – *n.t.*].

87. Waliszewski, Peter the Great: His Life and Work, William Heinemann, London, 1898, p. 454.

88. Întru câtva, moştenirea *kormleniei* trăieşte mai departe pe pământul Rusiei. Stăpânii de azi de la Kremlin îşi răsplătesc acoliţii cu conducerea marilor industrii naţionale, de la gaz la petrol sau transporturi. Ei nu sunt proprietarii industriei, dar îi controlează veniturile, iar poveştile despre conturi umflate la băncile din Elveţia sunt nenumărate. Magnatul petrolului Mihail

Hodorkovski, de exemplu, a îndrăznit să înfrunte Kremlinul şi s-a trezit cu compania confiscată şi aruncat într-o închisoare din Siberia.

89. Politicile sale ar putea fi numite etatiste, în acelaşi sens în care Vladimir Putin – un alt petersburghez autocrat – pune accent pe supremaţia statului.

90. Jean Rousset de Missy, *apud* J. Robinson, C. Beard (eds.), *Readings in Modern European History*, Ginn and Co, Boston, 1908, pp. 61–63.

91. Sinodul era condus de un laic, a cărui numire era hotărâtă de însuşi Petru.

92. Feofan Prokopovici, *The Spiritual Regulation*, *apud* T. Szamuely, *The Russian Tradition*, Mc Graw-Hill, London, 1974, p. 106.

93. *Ibid*.

Capitolul 10
Ecaterina cea Mare. Rusia, putere europeană

Petru cel Mare a murit pe 8 februarie 1725. Zăcuse în agonie timp de mai multe săptămâni, iar când doctorii i-au deschis tractul urinar blocat a eliminat aproape doi litri de urină infectată. Cangrena ce-i cuprinsese vezica urinară l-a ucis la scurt timp. Avea 52 de ani, din care domnise peste 40, transformând Rusia dintr-un stat frământat, fără ieşire la mare, într-un mare imperiu, aflat în plină expansiune. Dar, deşi era un om atât de dedicat eficienţei, Petru a lăsat ţara în încurcătură. După ce decretase că monarhul trebuie să-şi numească succesorul, nu a reuşit s-o facă.

Rezultatul a fost că, timp de peste trei decenii, descendenţii lui Petru cel Mare au fost angajaţi în lupte pentru putere şi lovituri de palat. Atunci când nepoata lui, Anna, s-a urcat pe tron, în 1730, un grup mic, dar influent de nobili i-a cerut să semneze o serie de „condiţii” care o obligau să consulte un consiliu al aristocraţiei înainte de a mări taxele, de a fixa cheltuielile statului, de a porni acţiuni militare sau de a numi dregători. Ideea era în concordanţă cu schimbările din anumite părţi ale Europei Occidentale,

inclusiv din Anglia, unde Declaraţia Drepturilor stabilise limite puterii regelui. În cazul în care Anna s-ar fi învoit cu „condiţiile”, Rusiei i s-ar fi putut deschide calea spre a deveni o monarhie constituţională, poate chiar o democraţie parlamentară după modelul occidental.

Dar Anna a refuzat. Şi-a asigurat susţinerea Gărzii Imperiale şi a luptat pentru menţinerea vechiului sistem al autocraţiei nelimitate. Şi-a petrecut cea mai mare parte a domniei exilându-i, umilindu-i şi executându-i pe cei care i se opuneau.

Zece ani mai târziu, în 1741, a venit rândul fiicei lui Petru, Elisabeta, să acapareze puterea, şi tot cu ajutorul armatei. Legenda spune că şi-a făcut apariţia în cazarma Regimentului Preobrajenski din Sankt-Petersburg îmbrăcată în armură, fluturând un crucifix de argint şi cerând să ştie pe cine avea armata de gând să sprijine.[94] „Ascultaţi, voinicilor! se spune că ar fi zis. Voi ştiţi a cui fiică sunt. Cum l-aţi slujit pe tatăl meu, Petru cel Mare, tot aşa trebuie să mă slujiţi acum pe mine [...]. Trebuie să alegeţi între suveranul vostru firesc şi aceşti ticăloşi care mi-au furat dreptul dobândit prin naştere!” Comandanţii regimentului au fost atât de impresionaţi de bravada Elisabetei, încât au fost de acord să mărşăluiască împreună cu ea către Palatul de Iarnă, unde i-au arestat pe copilul Ivan, ţarul-surogat, şi pe cei care pretindeau să conducă în numele lui, şi au instalat-o pe tron pe Elisabeta.

Deşi Elisabeta a ajuns la putere prin mijloace neconstituţionale, guvernarea ei a fost foarte diferită de cea a asprei şi neînduplecatei Anna. S-a slujit de compromis şi conciliere. S-a angajat să nu execute pe nimeni pe tot timpul domniei şi s-a ţinut de cuvânt. La îndemnul sfetnicilor ei, Ivan şi Piotr Şuvalov, Elisabeta a reconsiderat posibilitatea unor „legi permanente, fundamentale” care să constrângă conduita monarhului şi care să-l facă măcar într-o măsură răspunzător faţă de nobilime. S-a înfiinţat o comisie pentru a înainta propuneri: garanţii privind dreptul de proprietate, promisiunea că nobilii vor fi judecaţi *inter pares* şi prevederi privind consultarea în chestiunile esenţiale ale politicii statului. Dar, până la urmă, Elisabeta s-a ferit să împartă puterea. A trebuit să apară o altă

femeie remarcabilă până ce ideea de reformă liberală să fie luată în seamă cu seriozitate.

Femeia care va rămâne în istorie ca Ecaterina cea Mare şi-a început viaţa ca prinţesă germană, Sophia Auguste von Anhalt-Zerbst, născută pe 2 mai 1729 în oraşul Stettin (Szczecin) de la Marea Baltică. La îndemnul lui Frederic II al Prusiei, tânăra Sophia a plecat în 1743 cu mama ei la Petersburg. Avea 14 ani şi nici o experienţă de viaţă în afara oraşului ei natal. Frederic ştia însă că Elisabeta a Rusiei, care n-avea copii, era în căutarea unei mirese pentru nepotul şi urmaşul ei, viitorul Petru III, iar Frederic spera ca Elisabeta să câştige favoarea acestuia. Scopul lui era, fără îndoială, un aranjament favorabil pentru poziţia şi influenţa Prusiei la Curtea Rusiei.

În orice caz, Sophia şi Elisabeta s-au potrivit din prima clipă. Tânăra prinţesă luterană s-a convertit la ortodoxia rusă în 1744 şi a luat numele de Ecaterina. Şi-a dedicat timpul învăţării limbii ruse, cu toate că n-a scăpat niciodată de accentul german. În memoriile sale, Ecaterina recunoştea mult mai târziu că ar fi făcut „orice era necesar [...] şi ar fi practicat orice i s-ar fi cerut pentru a câştiga coroana Rusiei”[95].

Căsătoria s-a hotărât rapid şi nunta a avut loc în luna august a anului 1745. Ecaterina avea abia 16 ani, şi mariajul avea să fie un chin pentru ea. Petru era respingător fizic, imatur mental, paranoic şi probabil impotent. (Portretul pe care i l-a făcut Douglas Fairbanks Jr., într-un memorabil epos hollywoodian, sub chipul unui sinistru şi ucigaş prinţ Hamlet, oscilând între izbucniri maniacale de energie şi perioade de sumbră depresie, pare remarcabil de aproape de adevăr.) Jurnalul Ecaterinei redă chinurile prin care a trecut, în timp ce Petru se uita chiorâş la curteni, vărsa vin în capul demnitarilor veniţi în audienţă şi îşi biciuia câinii cu un sadism obsesiv. „Am înţeles foarte limpede că marele duce nu mă iubea, scrie ea. La doar cincisprezece zile de la nunta noastră, mi-a spus că e îndrăgostit de mademoiselle Karr, domnişoara de onoare a împărătesei [...]. Mi-am dat seama că viaţa mea cu acest om va fi foarte nefericită dacă îmi voi permite să-i arăt

sentimente sortite să fie atât de rău răsplătite. Am hotărât că n-ar fi fost de folos nimănui dacă muream de gelozie…”[96]

Logica este remarcabilă pentru o fată de 16 ani. Respinsă şi umilită de soţul ei debil, a hotărât să-şi trăiască viaţa fără el. Ca răspuns la cruzimea şi dispreţul lui, nu e de mirare că frumoasa, senzuala, inteligenta Ecaterina s-a îndreptat spre alte zări, iar poveştile despre activităţile ei extraconjugale abundă. Nobilii conţi Saltîkov, Poniatovski, Orlov, Vasilcikov, Zavadovski, Zorici, Lanskoi, Ermolov şi Zubov reprezintă doar o mică parte dintre cei care s-au bucurat de favorurile ei, chiar dacă cifra frecvent invocată de trei sute de amanţi n-a fost niciodată confirmată. Ecaterina sugerează în memoriile ei că mariajul cu Petru nu s-a consumat; cu toate acestea, a născut trei copii, dintre care unul era sortit să devină ţar.

E regretabil că amintirea Ecaterinei cea Mare dăinuie datorită interesului ei pentru sex. Cu siguranţă că nu se sfia să aducă amanţi virili printre favoriţii Curţii, dar cele mai multe dintre poveştile bizare – inclusiv cea despre armăsarul sălbatic şi leagănul din curele – au fost mai mult ca sigur născocite de duşmani. Frederic II al Prusiei, un misogin înrăit, răspândea cu deliberată rea-voinţă bârfe scandaloase pentru a pune în umbră perspicacitatea politică a Ecaterinei. („În guvernarea femeilor, vaginul are întotdeauna mai multă influenţă decât o politică raţională ghidată de lumina raţiunii”[97] – iată una dintre afirmaţiile lui revoltătoare ceva mai publicabile.)

Jignirile lui Frederic erau răspunsul la susţinerea curajoasă şi raţională de către Ecaterina a unor relaţii mai apropiate cu Anglia şi Austria, în detrimentul Prusiei natale. Atunci când Frederic o ajutase pe Ecaterina să ajungă la putere, el sperase că îl va răsplăti, devenindu-i un aliat loial. Ea a avut această ocazie în ianuarie 1762, la moartea Elisabetei, când soţul Ecaterinei a devenit ţarul Petru III al Rusiei. Petru fusese de multă vreme un susţinător al intereselor Prusiei, şi una dintre primele lui fapte după urcarea pe tron a fost retragerea din Războiul de Şapte Ani, încheind cu Frederic un tratat de pace care ceda aproape toate cuceririle Rusiei. Mişcarea a provocat furie în rândurile nobilimii ruse şi – mereu pragmatică – Ecaterina a

profitat de ocazie. Împreună cu amantul ei Grigori Orlov, a încurajat în iulie 1762 o lovitură de palat care l-a detronat pe Petru. Acesta domnise doar şase luni; o săptămână mai târziu a fost ucis de gărzile loiale Ecaterinei.

Din acest moment a cârmuit singură, luându-şi titlul de Ecaterina II, Împărăteasă a tuturor Rusiilor. Ca şi Elisabeta, Ecaterina ajunsese la tron prin putere armată, fapt care nu i-a umbrit totuşi domnia. A cârmuit cu devotament neabătut, dovedind tact şi pricepere în politica internă şi alegându-şi aliaţi internaţionali care răspundeau nevoilor ţării. Petru cel Mare pusese bazele ridicării Rusiei ca putere europeană, dar cea care le-a fructificat a fost Ecaterina. George Macartney, în 1765 ambasador britanic la curtea Ecaterinei, a fost printre primii care i-au recunoscut realizările:

> Niciodată în viaţă n-am văzut persoană a cărei ţinută, ale cărei maniere şi purtare să corespundă atât de bine ideii pe care mi-o formasem despre ea [...]. Rusia nu mai trebuie privită ca o stea îndepărtată şi pâlpâitoare, ci ca o mare planetă care s-a impus în sistemul nostru, al cărei loc nu este încă hotărât, dar ale cărei mişcări trebuie să afecteze cu putere mişcarea celorlalte sfere.[98]

Imperiul Otoman era în declin, şi Macartney nu se îndoia că locul acestuia urma să fie luat de o altă putere semiasiatică, Imperiul Rus. Observatorilor occidentali precum Macartney, Rusia le apărea vastă şi ameninţătoare. Dar perspectiva Rusiei era întru câtva diferită: ca întotdeauna, aparenţa ei de putere era legată de vechea temere a vulnerabilităţii, care o bântuia din vremea tătarilor.

Ecaterina a lansat o expansiune rapidă spre sud, care urmărea să asigure un tampon împotriva forţelor ostile de la graniţe, dar care va sădi de fapt sământa tensiunilor interetnice care au durat până în vremurile noastre. La vest, ea a folosit forţa militară a Rusiei şi priceperea de a construi alianţe pentru a provoca împărţirea Poloniei, anexând fără scrupule teritoriul polonez, printr-o înţelegere cu prusacii şi austriecii, o înspăimântătoare anticipare a pactului din 1939 dintre nazişti şi sovietici. Spre sfârşitul domniei Ecaterinei, Polonia încetase să existe ca entitate fizică, supravieţuind doar în inima poporului ei şi în

fierbintea lui hotărâre de a-şi vedea ţara renăscută.[99] Prin negociere şi intimidare, Ecaterina cea Mare a pus Rusia în rolul celei mai temute superputeri a Europei continentale. Dar în ţară domnia ei se afla pe teren nesigur. Ca intrus fără drept ereditar la tron, prusacă şi luterană convertită, şi-ar fi putut atrage lesne dispreţul populaţiei. Faptul că şi-a câştigat respectul celor mulţi reprezintă tributul adus tactului neabătut şi energiei de care a dat dovadă. Atunci când foametea a aprins răscoale în mai multe provincii ale Rusiei, a refuzat cererile guvernatorilor provinciali de a le înăbuşi prin forţă militară şi a trimis provizii din rezervele statului, cu mesajul că acestea trebuie să ajungă la cei care au cea mai mare nevoie de ele. Acolo unde Petru cel Mare ar fi schingiuit şi osândit, Ecaterina a negociat şi a făcut compromisuri. În anii de început ai domniei sale, a fost privită ca un reformator progresist în rezonanţă cu tendinţele democratice ale Iluminismului european.

O vizită în depozitele şi sălile Bibliotecii Naţionale Ruse de pe Nevski Prospekt din Sankt-Petersburg este ca o călătorie în trecut. Elegantele interioare neoclasice s-au schimbat prea puţin din vremurile când, în 1795, Ecaterina a pus să fie construită biblioteca imperială. Catalogul care conţine cele 35 de milioane de intrări se păstrează încă pe fişe de carton aflate în sertare de lemn, şi poate dura zile întregi până să fie aduse cărţile aflate în catacombe care se întind cale de mulţi kilometri pe sub străzile oraşului. Cunoşteam de multă vreme biblioteca, dar am descoperit recent o serie de încăperi noi, mirosind a lac proaspăt şi mult mai elegante decât restul. O bibliotecară mi-a spus cu mândrie că fuseseră renovate de curând cu ajutorul unei donaţii din partea guvernului francez. Era vorba, mi-a explicat ea, de o reconstituire a bibliotecii lui Voltaire, care găzduia acum cele 7 000 de cărţi, manuscrise, caiete şi ciorne pe care acesta le deţinea la moartea sa.

Povestea despre cum au ajuns bunurile lumeşti ale lui Voltaire în Rusia este uimitoare. După ce şi-a asigurat tronul Rusiei, Ecaterina părea hotărâtă să pună în acţiune principiile Iluminismului, pe care le învăţase în tinereţe din scrierile filozofilor liberali francezi, germani şi britanici.

Muzeul Ermitaj a fost înfiinţat la porunca ei în 1764, pentru a-i găzdui colecţia de tablouri şi cărţi occidentale. Petrecea acolo zile întregi, citind şi copiind cu scriere cursivă operele filozofilor francezi, acei campioni revoluţionari ai raţiunii, democraţiei şi libertăţii. Ecaterina a învăţat pe de rost pasaje lungi din *Spiritul legilor* (1752) al lui Montesquieu, manifestul constituţionalismului, separării puterilor, libertăţii civile şi statului de drept. Atunci când autorităţile franceze au interzis revoluţionara *Enciclopedie* (1751–1772) a lui Diderot, ea l-a invitat la Petersburg ca să-şi desăvârşească opera. Neobişnuiţi şi primejdioşi tovarăşi, s-ar spune, pentru cârmuitorul unei ţări în care forma de conducere consacrată era autocraţia!

Dar Ecaterina era o femeie aparte. A încurajat investiţiile străine, a relaxat cenzura şi a încurajat răspândirea educaţiei. În 1763, anul încoronării, s-a angajat într-o corespondenţă îndelungată şi profundă cu Voltaire, cel mai cunoscut scriitor al epocii şi principalul exponent al liberalismului politic. „Lucrările domniei voastre mi-au căzut din întâmplare în mână – îi scria Ecaterina în prima ei scrisoare – şi de atunci n-am încetat să le citesc. N-am mai dorit să am nimic de-a face cu cărţi care nu erau scrise la fel de bine ca ale domniei voastre şi din care nu se desprinde acelaşi folos.”[100]

Voltaire n-a putut rezista măgulirii şi a răspuns în termeni la fel de entuziaşti. Corespondenţa lor a continuat timp de peste un deceniu, în decursul căruia a ajuns să privească Rusia sub conducerea Ecaterinei drept cea mai bună speranţă de întruchipare a idealurilor Iluminismului. Ecaterina l-a angrenat pe Voltaire în alcătuirea unei istorii a lui Petru cel Mare, ca semn că ea va onora şi va duce mai departe politica de europenizare a predecesorului său. Iar Voltaire i-a devenit responsabilul cu relaţiile publice. „Sunteţi mai măreaţă decât Aurora Boreală – exclama el –, sunteţi steaua cea mai luminoasă a Nordului; nicicând n-a existat un astru atât de binefăcător […]. Diderot şi cu mine suntem misionarii laici care predică cultul Sfintei Ecaterina şi putem să ne fălim că Biserica noastră este aproape universală.”[101]

Ecaterina era privită, după cum ea însăşi se considera, ca o apărătoare a culturii, a filozofiei şi a schimbărilor sociale, o „*philosophe* pe tron”[102]. Era o postură curajoasă din partea unei femei curajoase, şi era sortită controversei.

Ecaterina s-a grăbit să cumpere efectele lui Voltaire după moartea acestuia, însă nu din admiraţie. Cei doi se certaseră între timp în chip dramatic, după ce viziunea politică a împărătesei suferise o schimbare la faţă. De fapt, Ecaterina a fost interesată de achiziţionarea bibliotecii pentru că se temea că scrisorile ei vor ajunge în mâna publicului, iar ea va fi condamnată pentru sentimentele liberale pe care le aşternuse pe hârtie. Oare cum s-a transformat reformatoarea liberală care jura să lumineze Rusia într-o conservatoare înrăită, pentru care fostele idealuri erau acum proscrise?

Primii ei paşi fuseseră îndrăzneţi. În 1767, tânăra Ecaterina se grăbea să întrupeze principiile abstracte ale Iluminismului în practica legislativă. A convocat o Comisie Legislativă a Tuturor Rusiilor, cu delegaţi ai nobilimii, negustorilor, cazacilor şi ţăranilor (liberi). Împărăteasa a prezentat Comisiei un *Nakaz* – un îndreptar pentru elaborarea unui nou cod de legi care urma să pună capăt opresiunii şi nedreptăţilor suferite de poporul rus:

> Căci este dorinţa tuturor membrilor onorabili ai societăţii [...] de a vedea fiecare cetăţean aşezat sub protecţia legilor, care – fără a-l leza – îl vor apăra împotriva oricărui atac asupra bunăstării sale, [...] de a-i împiedica pe bogaţi să-i asuprească pe săraci şi să folosească slujbele încredinţate lor ca angajaţi ai statului în scopul propriului profit particular. [...] Căci libertatea poate exista doar în posibilitatea fiecăruia de a face ce doreşte, şi nu de a fi obligat să facă ce nu doreşte.[103]

Nakazul Ecaterinei proclama egalitatea tuturor în faţa legii. Abolea pedeapsa capitală şi tortura. O mare parte din el era copiată cuvânt cu cuvânt din Montesquieu. Părea că, în sfârşit, se încerca crearea unui stat guvernat de legi, ceea ce Ecaterina numea „societate civilă”. Era plin de idealuri şi aspiraţii înalte, dar alţi monarhi europeni l-au considerat de-a dreptul instigator. Francezii au interzis imediat publicarea Nakazului, socotindu-l primejdios de revoluţionar, iar Diderot l-a comentat cu încântare într-o

frază care a dat tonul pentru retorica revoluţiilor ce aveau să vină în America şi chiar în Franţa. „Singurul suveran adevărat este naţiunea, a proclamat el. În afară de popor, nu poate să existe legiuitor adevărat.”[104]

Părea că Rusia se pregătea să se îndrepte cu îndrăzneală spre o direcţie în care puţini alţii îndrăzniseră să păşească. Cândva cea mai înapoiată dintre puterile europene, ea părea să fie acum călăuză pe drumul viitorului luminat. Dar paşii Rusiei pe drumul reformei au fost dintotdeauna presăraţi cu piedici şi poticneli. După ce a înaintat scurtă vreme pe acest drum, Ecaterina va grăbi în curând înapoi.

Palatul Taurida din Sankt-Petersburg este unul dintre acei monştri pe jumătate uitaţi care pătează moştenirea imperială a oraşului. Dacă-i întrebi pe ruşi ce ştiu despre Tavriceskii Dvoreţ (numele îi vine de la Taurida, aşa cum era cunoscută în antichitatea greacă Crimeea actuală), probabil că vor aminti rolul pe care acesta l-a jucat în revoluţia din 1917. Palatul este astăzi un loc mort, găzduind Adunarea Interparlamentară a Naţiunilor Membre ale Comunităţii Statelor Independente – un loc de discuţii cu puţine puteri reale şi slabă influenţă politică. Dar clădirea este minunată, o alcătuire simetrică de coloane şi domuri, cu două aripi, cu o mare intrare centrală de proporţii uluitoare. Coridorul principal duce într-o enormă sală de bal poleită cu aur şi în fosta Grădină de Iarnă, convertită acum în sală de dezbateri, cândva considerată o minune. Poetul Gavriil Derjavin a descris festivităţile de inaugurare a palatului din aprilie 1791, când trei mii de oameni, crema elitei nobiliare a Rusiei, au privit uluiţi jocurile de artificii, acrobaţii, orchestrele şi iluminaţiile:

> La început, nu-ţi vine a crede ochilor şi te gândeşti că este opera vreunui magician. Peste tot e viaţă – înfloresc plante şi copaci, iar operele de artă sunt la tot pasul. Pretutindeni domneşte primăvara, şi cele mai de seamă realizări ale artei se întrec cu desfătările naturii [...]. În rotondă, se înalţă o statuie a Ecaterinei Legiuitoarea.[105]

Zoia, istoricul palatului, mi-a arătat unde a stat Ecaterina în timpul festivităţilor, pe o grandioasă platformă înălţată la capătul vestic al sălii de bal. Pe podiumul imperial nu era aşezat unul, ci două tronuri, iar persoana care stătea alături de împărăteasă în acea noapte era bărbatul pentru care

Ecaterina pusese să fie construit Palatul Taurida. Din momentul în care se întâlniseră, cu un deceniu şi jumătate înainte, Grigori Potemkin fusese dragostea vieţii ei:

> Dragul meu prieten, te iubesc! Eşti atât de frumos, de deştept, de spiritual; când sunt cu tine, uit de tot ce este în lume [...]. Te iubesc atât de mult! [...] Vino repede în dormitorul meu şi arată-mi dragostea ta![106]

Ecaterina cea Mare îşi adusese mulţi amanţi printre favoriţii curţii, dar atunci când l-a invitat pentru prima dată în patul ei pe prinţul Potemkin, în februarie 1774, a simţit că acesta va fi altceva. Într-un vălmăşag de scrisori pătimaşe, el îşi mărturiseşte dragostea eternă pentru ea, iar ea îi răspunde cu dorinţă nestăpânită:

> O, Monsieur Potemkin, ce vrajă ai aruncat pentru a zăpăci o minte care se număra înainte printre cele mai bune din Europa? [...] Ce scandal pentru Ecaterina a Doua, să fie victima acestei pasiuni nebune! [...] Cât de mare e puterea pe care o ai asupra mea! [...] Destul! Am mâzgălit destul – du-te, scrisoare nebună, smintită, în acel loc în care sălăşluieşte eroul meu, [...] colosul meu, cocoşelul meu de aur, tigrul meu! [...] vino să mă vezi, ca să te îmblânzesc cu nesfârşitele mele mângâieri [...]. Inima mea nu mai poate nici măcar un ceas fără dragoste.[107]

Relaţia a început pe când Ecaterina trecuse de 40 de ani, se afla pe tron de peste un deceniu şi era unul dintre cei mai puternici conducători pe care-i cunoscuse Rusia. Ea dorea mai mult decât o simplă aventură; voia dragoste în viaţa privată, iar ca împărăteasă – un sfetnic. Viaţa ei sexuală era subiectul de bârfă al curţii, dar ea nu se obosea s-o ascundă. Ambasadorul britanic, sir Robert Gunning, trimitea o depeşă diplomatică mai-marilor săi de la Londra:

> S-a petrecut o nouă scenă care merită probabil mai multă atenţie decât tot ce s-a întâmplat de la începutul acestei domnii [...] [Precedentul] favorit, a cărui înţelegere era prea limitată pentru a socoti că poate avea vreo influenţă în afacerile de stat sau pentru a se bucura de încrederea amantei sale, este înlocuit de un om care promite să le posede pe amândouă în gradul cel mai înalt. Figura lui Potemkin este gigantică şi disproporţionată, iar fizionomia lui este departe de a fi fascinantă, însă pare a poseda o profundă cunoaştere a lumii [...] şi la fel de multă iscusinţă şi supleţe în rolul lui. [...] Cu toate că destrăbălarea purtării sale e notorie [...], este fireşte posibil să se legene cu speranţa de a se ridica la acea înălţime la care

aspiră nemăsurata lui ambiţie. [...] Se pare că Împărăteasa îi va preda lui Potemkin frâiele guvernării.[108]

Grigori Potemkin era înalt şi foarte bine clădit (se spune că, Ecaterina păstra un mulaj din ipsos al unei părţi din anatomia lui pentru a se consola, atunci când el era plecat). De asemenea, luptase cu eroism în campaniile din sud împotriva turcilor; avea un intelect ager, avea carismă şi era foarte hotărât. În puţină vreme, cei doi trăiau ca soţ şi soţie – este aproape sigur că a avut loc şi o ceremonie secretă de căsătorie –, şi reiese clar din corespondenţa lor că Gunning nu exagera prea mult: Ecaterina i-a încredinţat într-adevăr afaceri de stat lui Potemkin. Dar parteneriatul lor la cârmuire era pe cale de a fi pus la încercare de cea mai serioasă criză cu care se confruntase Rusia pe parcursul unei generaţii.

În primăvara anului 1744, cetăţenii de treabă din Orenburg – capitală de provincie şi avanpost strategic din sudul Munţilor Ural – intraseră în panică. Se dusese vestea că forţele revoluţionare conduse de cazacul Emelian Pugaciov avansau dinspre sud pentru a jefui şi devasta oraşul. Răzvrătiţii luaseră deja Kazanul şi Samara; vaste întinderi de la Volga până la Ural se aflau sub controlul lui Pugaciov. Ceea ce începuse ca o revoltă a cazacilor după modelul lui Stenka Razin din secolul trecut se transformase aproape într-o revoluţie naţională. Sute de mii de ţărani, muncitori din manufacturi, credincioşi de rit vechi şi şerbi se întorseseră împotriva stăpânilor lor; moşierii erau masacraţi, iar moşiile jefuite. Era o anticipare a terorii care urma să-l spulbere pe Ludovic XVI în Revoluţia Franceză din 1789. Totuşi, spre deosebire de revoluţiile din Franţa sau America, unde poporul cerea schimbări şi mai radicale ale societăţii, revolta din Rusia a fost provocată, în mod paradoxal, de o reacţie împotriva reformei. Pugaciov convinsese poporul că Ecaterina era o falsă ţarină, care trebuie detronată şi executată: ea dăduse Rusia pe mâna germanilor, iar oamenii trebuiau să se ridice şi să-şi ia ţara înapoi. Oricine nu purta costumul tradiţional rus – caftanul şi barba – trebuie să fi fost german, drept care avea să fie măcelărit fără milă. Povestirea clasică a lui Aleksandr

Puşkin *Fata căpitanului* (1836) surprinde atmosfera apocaliptică a vremurilor. Pugaciov nu era o ameninţare doar pentru Orenburg, ci şi pentru Nijni Novgorod şi chiar pentru Moscova. Nimeni nu era în siguranţă; revoluţia violentă era iminentă, iar căderea monarhiei părea doar o chestiune de timp:

> Atunci, de după o înălţime aflată la o jumătate de verstă de fortăreaţă, s-au ivit alte cârduri de călăreţi, şi curând toată stepa s-a umplut de o mulţime de oameni înarmaţi cu lănci şi saidakuri. Printre ei, pe un cal alb, călărea un om îmbrăcat într-un caftan roşu şi cu sabia în mână: era Pugaciov. [...] În clipa aceea, răsculaţii au năvălit asupra fortăreţei, cu răcnete şi strigăte înspăimântătoare. [...] Tâlharii forfoteau prin toată fortăreaţa şi prădau casele ofiţerilor. Pretutindeni s-auzeau strigătele răsculaţilor beţi. [...] Spânzurătoarea cu victimele ei se zărea neagră, înfiorătoare. [...] La masa aşternută, încărcată cu pahare şi sticle, sta Pugaciov, împreună cu vreo zece căpetenii de-ale cazacilor, toţi cu căciulile pe cap, îmbrăcaţi cu cămăşi colorate şi înfierbântaţi de băutură, cu mutrele roşii şi ochii aprinşi. [...] N-am putut să nu mă mir de înlănţuirea ciudată a evenimentelor: [...] beţivul care umbla de la han la han împresura acum fortăreţe, zguduind întreaga împărăţie.[109]

Din fericire pentru Ecaterina, noul ei amant şi partener la cârmuire era croit dintr-o stofă trainică. Potemkin a învins opoziţia curţii din Petersburg şi a insistat ca împărăteasa să călătorească la Moscova ca o figură vizibilă a rezistenţei. El i-a înlocuit pe comandanţii militari gâlcevitori şi a numit alţi generali mai îndrăzneţi, care să lupte cu răsculaţii. În august, Pugaciov a fost învins la Ţariţîn, care va fi mai târziu scena unei alte bătălii istorice, sub numele de Stalingrad (pp. 359–362). Spre mijlocul lui septembrie, revoluţia era înfrântă, iar conducătorii ei – trădaţi şi predaţi autorităţilor. Pugaciov a fost decapitat în public în ianuarie 1775 în Piaţa Roşie. Ameninţarea imediată la adresa monarhiei era îndepărtată, dar cauzele ei fundamentale au rămas.

Directorul Muzeului de Istorie din Ekaterinburg – un oraş care a fost aproape de a împărtăşi cumplita soartă a Orenburgului, dar a scăpat odată cu înfrângerea lui Pugaciov la Ţariţîn – mi-a arătat specimene din manifestele rudimentare pe care rebelii le distribuiseră în regiune. Ele făceau cunoscut că Pugaciov era în realitate ţarul Petru III,

care supravieţuise în mod miraculos încercării uzurpatoarei Ecaterina de a-l detrona şi care se întorcea acum pentru a-şi revendica tronul:

> Cei care mi se alătură mie, Petru III, adevăratul ţar, vor fi răsplătiţi cu bani, pâine şi slujbe. Ei şi urmaşii lor vor avea un loc în împărăţia mea şi vor săvârşi fapte glorioase. Dar cei care nu se îngrijesc de datoria lor de a-şi sprijini adevăratul cârmuitor şi nu se alătură oştilor credincioase mie cu arma în mână vor afla pedeapsa cea mai aspră...[110]

Manifestele răzvrătiţilor îi reproşau Ecaterinei secularizarea societăţii şi-l propuneau pe „ţarul Petru” (Pugaciov) ca adevărat purtător de stindard al vechiului mit naţional al Sfintei Rusii, apărător şi campion al creştinătăţii. Era un mesaj la care ţăranii şi oamenii simpli au răspuns pe loc. Încă din vremea mongolilor, ortodoxia fusese liantul care unise Rusia împotriva duşmanilor ei, şi acum o străină – o nemţoaică! o luterană! – lua pământurile Bisericii şi făcea din preoţii ei slujitori ai statului. Însuşi Pugaciov era credincios de rit vechi – unul dintre milioanele înstrăinate de autoritatea ţaristă, şi cauza lui era cauza lor.

Ţăranii nu puteau, desigur, să citească manifestele răsculaţilor (chiar Pugaciov şi cei mai mulţi dintre tovarăşii lui erau analfabeţi), dar cei dornici să poarte mesajul nu lipseau. Preoţii nemulţumiţi citeau de la amvoanele din întreaga ţară manifestele lui Pugaciov, care o acuzau pe Ecaterina de a fi „fiica diavolului”.

Paradoxul răscoalei lui Pugaciov constă în faptul că ţăranii şi oamenii simpli se arătaseră mai conservatori decât reformatorii care porniseră să le îmbunătăţească soarta. Ei nu doreau, pur şi simplu, ideile originale, „occidentale” ale Ecaterinei. Astfel că, după ce-şi petrecuse primii ani de domnie câştigând sprijinul poporului rus, Ecaterina se afla acum în primejdia de a pierde acest sprijin. Trebuia să găsească un răspuns dezastrului creat de Pugaciov – şi neîncrederii poporului faţă de schimbare –, şi a făcut-o prin constrângere. Măreaţa ei Comisie Legislativă, iniţial inspirată de idealurile iluministe ale libertăţii, egalităţii şi statului de drept, a fost dizolvată. În loc să dea putere poporului, aşa cum speraseră Voltaire şi Diderot, documentul final al Ecaterinei era o confirmare răspicată a

vechiului sistem al autocraţiei: autoritate deplină în mâinile unui singur om – în mâinile ei!

> Pe glob, posesiunile Imperiului Rus se întind pe 32 de grade latitudine şi 165 de grade longitudine. Suveranul este absolut, căci nici o altă autoritate în afara puterii concentrate în unica sa persoană nu poate acţiona cu vigoarea pe care o cere întinderea unui domeniu atât de vast. Întinderea teritoriului cere ca puterea absolută să-i fie acordată celui care singur domneşte asupra lui. E prielnic să fie aşa, căci rezolvarea rapidă a treburilor [interne] din ţinuturi îndepărtate ar putea cere mari schimbări, dată fiind întârzierea pricinuită de distanţele mari. Orice altă formă de guvernare n-ar fi numai dăunătoare Rusiei, ci i-ar putea provoca ruina.[111]

Cum s-ar fi putut afirma mai clar factorul determinant de bază, fundamental, al modului în care trebuia guvernată Rusia? Rusia este prea mare şi prea frământată pentru a fi vreodată potrivită democraţiei, se spune; doar mâna fermă a autocraţiei centralizate poate să ţină laolaltă un astfel de imperiu disparat, centrifug, şi să menţină ordinea în rândul poporului său. Era aceeaşi doctrină enunţată de Rurik şi de Oleg, de Ivan cel Groaznic şi de Petru cel Mare, de arhiepiscopul Feofan Prokopovici şi de Vasili Tatişcev.

Totuşi, dacă Ecaterina era hotărâtă să rămână conducător suprem şi autocrat, de ce începuse reforma? Ca şi Petru cel Mare, Ecaterina a fost obligată să facă schimbări pentru că de acestea depindea supravieţuirea ei. Dreptul ei la tron nu era foarte limpede, şi răscoala lui Pugaciov a convins-o că nu putea continua să se bazeze pe forţa militară pentru a-l păstra. Astfel că ea a urmărit crearea unui sistem de legi şi de administrare care să impună autoritatea monarhului în rândurile populaţiei, făcând imposibilă dezrădăcinarea ei.

> Prin însăşi natura lucrurilor, suveranul este sursa întregii puteri civile şi imperiale. Puterile intermediare, subordonate puterii supreme a monarhului şi depinzând de aceasta, trebuie să alcătuiască o parte esenţială a guvernării monarhice. Prin ele, ca prin nişte pâraie mai mici, se scurge şi difuzează puterea guvernului. [...] Aceste legi constituie fără îndoială temelia fermă şi neclintită a statului.[112]

Pentru a se asigura de ceea ce numea „propagarea eficientă a autorităţii monarhului”, Ecaterina a mobilizat

nobilimea funciară. În 1785 i-a acordat o Cartă care-i garanta proprietatea şi libertatea personală; o proteja împotriva abuzului judiciar şi pedepsei corporale; o scutea de taxe şi-i oferea dreptul de a forma adunări regionale pentru a guverna local. În schimb, ea datora loialitate eternă tronului şi împărătesei:

> Onorabilul titlu de nobil este obţinut prin servicii şi eforturi în beneficiul imperiului şi tronului [...]; de aceea, oricând este necesar autocraţiei ruse, fiecare nobil este obligat să răspundă imediat primei chemări din partea puterii autocratice şi să nu-şi precupeţească nici eforturile, nici viaţa în slujirea statului...[113]

Libertăţile acordate prin Carta Ecaterinei au fost percepute ca un soi de emancipare a nobilimii. Dar n-a existat şi o emancipare a şerbilor – aceasta va mai avea de aşteptat încă 76 de ani. Ţăranii ştiau de noile privilegii ale stăpânilor şi erau nemulţumiţi de ele. Ei nu primeau astfel de drepturi legale, şi soarta lor se înrăutăţea pe măsură ce se îmbunătăţea cea a nobililor. Prăpastia dintre vârful şi baza societăţii se adâncea, urmând să conducă, în secolul următor, la confruntări violente.

Atunci când Aleksandr Radişcev, liberal rus cu conştiinţă socială, a expus racilele şerbiei şi inegalităţii sociale în polemicul său *Jurnal de la Petersburg la Moscova* din 1790, Ecaterina mâzgălea replici furioase pe marginile exemplarului ei, poruncind apoi ca Radişcev să fie arestat şi exilat. Acum, în ultimii ani de domnie, ea nega pur şi simplu realitatea sărăciei şi suferinţei din imperiu, astfel încât se dusese vorba că Potemkin trebuia să construiască de-a lungul drumului false faţade de clădiri prospere atunci când împărăteasa călătorea prin ţară – aşa-zisele „sate ale lui Potemkin”, care au devenit un sinonim al amăgirii de sine.

După ce cochetase cu valorile liberale ale Iluminismului european, Ecaterina s-a îngrozit de forţele revoluţionare pe care acestea le dezlănţuiau. Spectacolul oferit de un alt monarh european, Ludovic XVI, târât la ghilotină în 1793 de o gloată furioasă de revoluţionari „luminaţi”, i-a provocat coşmaruri. A renunţat la admiraţia faţă de Voltaire şi Diderot şi s-a oferit să trimită trupe ruseşti pentru a zdrobi idealurile Iluminismului pe care le îmbrăţişase cândva.

Marea reformatoare se transformase într-o mare reacţionară.

Note

94. B. Antonov, *Russian Tsars: The Rurikids, the Romanovs*, Fedorov, Moskva, 2005, p. 106.

95. *Zapiski Imperatriţî Ekaterinî II* (*Scrierile Împărătesei Ecaterina II*), A.S. Suvotin (ed.), Sankt Petersburg, 1907, p. 57.

96. M. Cruse, H. Hoogenboom (eds.), *The Memoirs of Catherine the Great*, New York, 2006, p. 36.

97. Frederic II, apud S. Sebag-Montefiore, Potemkin, Prince of Princes, Phoenix, London, 2000, p. 118

98. *Apud* S. Dixon, *The Modernisation of Russia, 1676–1825*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, p. 45.

99. Versurile imnului naţional polonez comemorează şi astăzi coşmarul opresiunii ruso-germane – „Polonia nu a murit cât timp suntem în viaţă!” Îmi amintesc bine cât de pătrunzător sunau aceste versuri la demonstraţiile opoziţiei poloneze din timpul îndelungatei dominaţii sovietice.

100. Scrisoare către Voltaire, în Cruse şi Hogenboom, *op. cit*., p. 48.

101. Scrisoare a lui Voltaire către Ecaterina, în Reddaway, *Documents of Catherine the Great*, Russell&Russell, New York, 1971.

102. N. Puşkareva, *Women in Russian History*, trad. engl. E. Levin, Sharpe, New York, 1997, p. 142.

103. *Nakaz Ekaterinî II*, text complet în *Imperatriţa Ekaterina II*, „*O Velikii Rossii*”, Eksmo, Moskva, 2003.

104. D. Diderot, *apud* Paul Hyland (ed.), *The Enlightenment: A Source Book and Reader*, Routledege, London, 2003, p. 153.

105. G. Derjavin, *Opisanie Torjestva*... (*O descriere a serbării de la reşedinţa feldmareşalului Potemkin în prezenţa Maiestăţii Sale Împărăteasa Ecaterina II*), Sankt Petersburg, 1808.

106. Ecaterina către Potemkin, *apud* Sebag-Montefiore, *op. cit*., p. 102.

107. *Ibid.*, p.127.

108. Raport al lui Robert Gunning, *apud ibid.*, pp. 117–122.

109. A.S. Puşkin, *Kapitanskaia docika i drughie rasskazî* (*Fata căpitanului şi alte povestiri*), AsT, Moskva, 2000 [A.S. Puşkin, *Fata căpitanului*, trad. rom. Eusebiu Camilar, ESPLA, Bucureşti, 1959, *passim – n.t.*].

110. Manifest al lui Emelian Pugaciov. Original din Muzeul de Istorie din Ekaterinburg.

111. *Nakaz Ekaterinî II*, ed. cit., p. 77.

112. *Ibid.*, p. 80.

113. Carta nobilimii, *ibid.*, p.127.

Capitolul 11
Invazia napoleoniană şi urmările ei

Uvertura 1812 de Ceaikovski este marea preferată a publicului larg, atunci când e interpretată la festivalurile de vară şi la spectacolele de la Albert Hall, unde toată lumea se bucură de bubuiturile de la sfârşit. Iar muzicienii vor atesta că este o piesă muzicală bine calibrată. Temele ei alternante sunt dezvoltate cu o dibăcie de maestru: o confruntare muzicală care atinge o rezolvare culminantă de o purificatoare intensitate.

Recunoaştem cu toţii prima temă: prin orchestraţia lui Ceaikovski, imnul naţional francez se transformă într-o ameninţătoare imagine sonoră a armatelor lui Napoleon în marşul lor către est, aducând în Rusia mesajul revoluţiei. Anii care au urmat Revoluţiei Franceze din 1789 au fost o perioadă de frământare pe ambele maluri ale Atlanticului. Vechea ordine se schimba, atât în Europa, cât şi în America. Pentru monarhii unor ţări precum Anglia, Italia, Prusia, Austria şi Rusia a fost o vreme de mari temeri. Încercările iniţiale de a zdrobi noua Republică Franceză dăduseră greş, iar ascensiunea la putere a lui Napoleon Bonaparte a făcut ca forţele republicane franceze să avanseze în mai multe ţări europene şi nord-africane. În 1812, succesul lui Bonaparte se afla la apogeu, iar el căuta noi cuceriri în est.

În muzica lui Ceaikovski se ridică însă o nouă temă, de această dată liniştită şi măsurată. La început se aude încet imnul ţarist, care capătă apoi încredere, pe măsură ce uvertura erupe într-o fervoare patriotică. Climaxul paroxistic, cu bubuituri de tunuri, arată unde se situează

simpatia lui Ceaikovski: înfrângerea francezilor este motivul bucuriei naţionale...

Muzica poate fi o puternică armă politică. Napoleon stârnise ceva visceral şi atavic în sufletul rus. Teroarea jugului mongol, veche de cinci secole, nu se ştersese complet din memoria colectivă a poporului, şi teama de invazie era un coşmar mereu prezent şi mereu ameninţător.

Iluminismul francez avusese în Rusia şi susţinători, şi adversari. Însăşi Ecaterina cea Mare fusese atrasă de idealurile lui liberale. În timp ce Revoluţia Franceză din 1789 schimbase radical mentalitatea împărătesei, mulţi radicali ruşi au salutat-o ca pe un model al eliberării propriei ţări. Dar atunci când Napoleon şi-a întors privirea către Moscova ameninţarea la adresa patriei i-a făcut să lase deoparte neînţelegerile, să uite de nemulţumiri şi să se unească. Imperativul era acum salvarea naţiei, aşa cum fusese în 1380 la Kulikovo Pole, aşa cum avea să fie în 1942 la Stalingrad.

Dar cum ajunsese Rusia în această situaţie disperată?

Răspunsul se găseşte în perioada dinaintea invaziei franceze din 1812, când se rataseră mai multe ocazii de a preveni ameninţarea care se contura. Timp de două decenii, Rusia urmărise neputincioasă cum peste graniţele Franţei se răspândeau germenii revoluţiei, imobilizată în acel soi de indecizie în reacţie care va provoca crize similare până în secolul XX.

Ecaterina cea Mare murise în 1796 (îşi dăduse sufletul la toaletă, motiv de mare veselie obscenă din partea duşmanilor ei), lăsându-i tronul nepopularului ei fiu, Pavel I. Mărginitul Pavel nu acceptase niciodată Iluminismul sau reforma. Nutrea un dispreţ visceral faţă de mama lui. A întors multe dintre reformele pe care aceasta se învoise să le introducă. A poruncit ca rămăşiţele pământeşti ale amantului ei, Potemkin, să fie deshumate şi aruncate la câini, a anulat libertăţile civile oferite aristocraţiei, a întărit şerbia şi a reintrodus pedepsele corporale, inclusiv biciuirea, arderea cu fierul roşu şi crestarea nărilor. Era o întoarcere la răzbunătorul stat autocratic.

Se pare că Pavel I a dus o viaţă de paranoic; vedea peste tot ameninţări. La 50 de kilometri spre sud de Sankt-Petersburg se ridică şi astăzi fostul palat regal Gatcina, ca un trist monument al domniei sale. Croindu-mi drum prin încăperile şi coridoarele lui labirintice, pe cele mai multe dintre ele le-am găsit în ruină, cu tavanele prăbuşite şi cu zidurile năruindu-se, aşteptând încă să fie renovate în urma distrugerilor naziştilor. Dar proporţiile şi grandoarea de altădată sunt neîndoielnice. Pavel a fost obsedat de Gatcina; a cheltuit mari sume de bani şi multă energie pentru reconstruirea şi extinderea palatului, împodobindu-i interioarele cu lucrări de artă şi mobile somptuoase şi înţesându-i hectarele de parcuri cu ruine, poduri şi grote. Gatcina a devenit ascunzătoarea lui, un liman departe de pericolele realităţii politice. Îşi petrecea zilele privind la soldaţii din garda imperială cum mărşăluiau în stil prusac prin curte. Culmea este că, atunci când am ieşit din întunericul palatului, i-am văzut şi eu în marş, aduşi la viaţă de nişte entuziaşti ai reconstituirilor istorice. Tot în secolul al XIX-lea, dar mai târziu, Gatcina va fi refugiul unui alt monarh conservator, Alexandru III; moştenirea celor doi ţari reacţionari a dat şi sinistra poreclă a palatului: „Citadela Autocraţiei”.

Pavel I[114] şi-a dedicat domnia combaterii radicalilor. El a numit în fiecare regiune demnitari aleşi de el şi a mărit efectivul poliţiei secrete – *tainaia ekspediţia* – pentru a depista şi lichida opoziţia politică. A încercat să închidă graniţele Rusiei în faţa ideilor franceze, interzicând cărţile şi ziarele străine şi oprindu-şi supuşii să călătorească în străinătate. Era o tehnică ce avea să funcţioneze pentru liderii Uniunii Sovietice, dar pentru Pavel I sfârşitul a fost sângeros. Pe 23 martie 1801, ţarul a fost prins în camera lui de un grup de ofiţeri din gardă, care i-au cerut să semneze abdicarea. Atunci când a refuzat, a fost înjunghiat, strangulat şi lovit până a murit. Alexandru, fiul de 23 de ani al lui Pavel – care aştepta nu departe, în dormitorul lui, ştiind aproape sigur despre complot –, a fost convocat, spunându-i-se că a sosit vremea „să crească şi să înceapă să conducă”.

Alexandru crescuse mai mult pe lângă bunica lui, Ecaterina, şi fusese fără îndoială în apropierea ei în anii formării, când aceasta era încă îndrăgostită de liberalismul voltairian. Dar moartea violentă a tatălui – ucis cu complicitatea sa tacită – trebuie să fi avut un impact psihologic major. Contemporanii spun că şi-a ascuns adevăratele gânduri şi opinii, şi este posibil să fi nutrit sentimentul acut că nu trebuie să trădeze moştenirea tatălui său. În sufletul lui Alexandru se va înfiripa conflictul dintre convingerile liberale din tinereţea Ecaterinei şi conservatorismul reacţionar al lui Pavel I. Iar acest conflict îi va caracteriza întreaga domnie. A fost, după cum vom vedea, un exemplu clasic de domnie cu două jumătăţi distincte.

În ciuda împrejurărilor brutale ale urcării sale pe tron, Alexandru I şi-a început domnia în spiritul concilierii. Se părea că absorbise retorica Iluminismului de la bunică şi respingea militarismul în stil prusac al tatălui. Vorbea fluent engleză şi franceză şi era familiarizat cu progresul democraţiei din aceste ţări. Tânărul Alexandru a reluat misiunea pe care o începuse Ecaterina – pentru a o abandona ulterior – de a construi un „stat regulamentar” în care corectitudinea şi legalitatea să ia locul corupţiei şi constrângerii. Prăpastia dintre conducătorul Rusiei şi poporul rus se adâncise periculos de mult, şi, în lipsa unei soluţii, Alexandru se temea de revoluţie.

Ca şi Ecaterina, el a înfiinţat o comisie pentru discutarea reformelor politice, asigurându-şi astfel sprijinul uneia dintre cele mai remarcabile minţi ale secolului. Mihail Speranski era un liberal devotat, poreclit „Voltaire al Rusiei”. Diagnosticul său confidenţial privitor la sistemul de guvernare al Rusiei, comunicat doar lui Alexandru, este o demascare incendiară a autocraţiei:

> Principiul fundamental al guvernării Rusiei a fost dintotdeauna conducătorul autocratic, care deţine toate puterile legislative şi executive şi dispune de toate resursele naţiunii. Acest principiu nu cunoaşte limite. Când puterile autorităţii suverane sunt nelimitate – în aşa măsură încât supuşilor nu le mai rămân nici un fel de drepturi –, avem de-a face cu un stat sclavagist, şi guvernul lui este despotic.[115]

Însăşi apropierea Ecaterinei de valorile liberale a fost o înşelătorie, spune Speranski – o spoială a despotismulului asiatic care dăinuia în Rusia încă de la prăbuşirea Rusiei Kievene:

> Sub Ecaterina, guvernarea a vrut să profite de gloria idealurilor filozofice, menţinând însă toate avantajele despotismului. Legile noastre sună ca şi cum ar fi fost scrise în Anglia, dar sistemul nostru de guvernare e turcesc.[116]

Speranski conchide că autocraţia a supravieţuit fiecărei încercări de reformă. Modelul asiatic al stăpânirii de fier, deprins sub mongoli („guvernarea Turciei”, cum afirmă caustic Speranski), se înrădăcinase atât de bine în mintea ruşilor, încât orice încercare de a introduce ideile occidentale ale democraţiei constituţionale dăduse greş. Absenţa justiţiei, a legii şi a protecţiei faţă de capriciile autorităţii înăbuşiseră iniţiativa şi progresul, lăsând Rusia împotmolită într-o înapoiere primitivă:

> Sub conducerea autocratică nu poate exista un cod de legi, căci acolo unde nu există drepturi nu poate exista un echilibru imparţial între ele [...], nu există decât deciziile arbitrare ale suveranului, care stabilesc îndatoririle impuse cetăţenilor, până când vine vremea ca autocratul să le schimbe. Legea este dependentă cu totul de voinţa autocratului, care o creează, stabileşte tribunalele, numeşte judecătorii şi le impune reguli [...] după bunul său plac.[117]

Speranski i-a spus lui Alexandru că numai terapia de şoc poate alunga povara trecutului – un salt făcut peste noapte la democraţie şi la împărţirea puterii. El a plănuit crearea unor consilii locale alese liber, a unui parlament naţional şi a elaborat un remarcabil proiect de constituţie care garanta drepturile civile şi separarea puterilor, sfârşitul statului poliţienesc şi libertatea presei.

Alexandru l-a ascultat cu simpatie. La un moment dat, el a părut să încline spre adoptarea unei monarhii constituţionale în stil britanic, spunându-i unui consilier: „Atunci aş putea să mă retrag la ţară şi să privesc cum prosperă poporul.”[118] Dar la urechea lui, pe lângă voci liberale, şopteau şi alte voci, conservatoare, precum aceea a formidabilului ministru de război, Aleksei Arakceev. Acesta servise sub Pavel I şi continuase să lupte pentru cauza dictaturii militare. A fost creat chiar cuvântul

„*arakceevişcina*” (arakceevism), pentru a ilustra cele mai grave excese ale unui stat militar poliţienesc, iar Alexandru a ascultat de preceptele lui cu întreaga atenţie a unui fiu care-şi ascultă tatăl.

După cum spunea Puşkin, Speranski şi Arakceev au fost geniul bun şi geniul rău al ţarului. Din nefericire pentru Rusia, Alexandru era impresionabil şi vanitos, fiind uşor influenţat de ultima persoană cu care vorbise. Încurcat, probabil, de conflictul pe care-l simţea între moştenirea bunicii şi cea a tatălui, el a oscilat atât de mult între cei doi sfetnici, încât a sfârşit prin a nu face nimic.

Proiectele lui de reformă s-au împotmolit în indecizie; atitudinea lui faţă de republicanismul noului regim din Franţa a pendulat între admiraţie şi ameninţare furioasă. În 1805 a trimis trupe împotriva lui Napoleon, dar apoi a căzut la pace cu el, la Tilsit. Bonaparte îşi petrecuse anii de la preluarea puterii într-un elan susţinut de a extinde dominaţia franceză în Europa. Mai multe coaliţii încercaseră în zadar să-l oprească, iar consilierii lui Alexandru vorbeau despre pericolul pe care-l reprezenta pentru monarhia rusă. Cu toate astea, Alexandru a insistat în încercarea de a negocia cu el. După îndelungate negocieri la Tilsit şi apoi, un an mai târziu, la Erfurt, a conchis că Napoleon era un om fermecător şi – cuprins de entuziasm – a anunţat că e gata să încheie o alianţă globală cu fostul lui inamic.

La fel ca pactul de neagresiune încheiat între Stalin şi Hitler mai bine de un secol mai târziu, alianţa lui Alexandru cu Napoleon a împărţit în secret Europa în sfere de influenţă ce urmau a fi dominate de ei. Şi această alianţă era sortită eşecului. După cinci ani de disimulare, Napoleon – la fel ca Hitler, ulterior –, a încălcat înţelegerea şi a pornit către Rusia. Paranoicul Pavel I slăbise grav forţele de apărare ale ţării, epurând şapte feldmareşali şi 333 de generali, într-un acces de suspiciune faţă de loialitatea acestora. Cei 500000 de soldaţi francezi erau mult superiori apărătorilor ruşi şi au avansat rapid, prădând şi devastând, până când, în data de 7 septembrie 1812, au ajuns în satul Borodino, la 120 de kilometri vest de Moscova. Bătălia care a urmat se află în centrul uneia dintre marile scene descrise de Lev Tolstoi în *Război şi pace* (1869):

O ghiulea scormoni pământul la doi paşi de Pierre. El, scuturându-şi ţărâna azvârlită de ghiulea pe haine, se uita zâmbind în jurul său. [...] Era adâncit cu totul în contemplarea acestui foc, care se înteţea mereu şi pe care-l simţea arzând întocmai şi în sufletul său. [...] O ghiulea lovi chiar muchia parapetului în faţa căruia sta Pierre, scormoni pământul şi, chiar sub ochii lui, zbură asemenea unei mici mingi negre. [...] Dar el nu reuşise să priceapă că fusese ucis colonelul, că soldatul care striga „fraţilor!” era luat prizonier şi că sub ochii lui un alt soldat fusese străpuns cu baioneta. [...] Abia pătrunse în şanţ că şi văzu repezindu-se spre el un om slăbuţ, galben, cu faţa asudată şi îmbrăcat în uniformă albastră, care, cu sabia în mână, îi striga ceva. Ferindu-se instinctiv de o izbitură, pentru că, nevăzându-se unul pe altul, fugeau unul spre celălalt, Pierre întinse mâinile şi apucă pe acest om (era un ofiţer francez) cu o mână de umăr şi cu alta de gât. Ofiţerul, scăpând sabia din mână, îl apucă pe Pierre de guler.[119]

Locul în care Pierre Bezuhov privea tulburat la ororile bătăliei este acum o luncă liniştită. Am mers cu maşina într-o zi însorită de sfârşit de vară până la Borodino şi am văzut ţărani arătând la fel ca cei descrişi de Tolstoi care-şi culegeau recoltele, deşi acum o făceau cu combine, în locul cailor şi al boilor. Păsărelele cântau în copaci; pe câmp, vitele păşteau. Câteva însemne memoriale marchează punctele culminante ale bătăliei, iar într-un modest muzeu sunt expuse uniforme însângerate şi stindardele unor regimente. Totul e foarte departe de violenţa şi tragedia din 1812, dar aici a avut loc bătălia decisivă a războaielor napoleoniene, pe care însuşi Napoleon o socotea drept cea mai teribilă în care a luptat. Aici descrie Tolstoi mormanele nesfârşite de cadavre, morţii şi mutilaţii, spitalele de campanie care amputau membre fără anestezie. Şi acesta este pământul despre care scrie că mustea de atâta sânge, încât a fost gras şi fertil timp de mulţi ani după aceea.

În termeni numerici, Borodino a fost pentru ruşi o înfrângere; au pierdut 45000 de oameni şi au trebuit să se retragă către Moscova. Dar, după luni de zile de fugă din faţa invadatorilor, naţiunea se ridicase şi luptase. După ce fusese ameninţat şi terorizat, poporul îşi recăpătase speranţa. Aici, la Borodino, a preluat comanda un militar priceput, pe nume Mihail Kutuzov, şi o zicătoare rimată răspândea încrederea în mijlocul trupei: „*Priehal Kutozov pobit Franţuzov*”, spuneau soldaţii – „A venit Kutozov să-i

bată pe franţuji”. După cum spunea Tolstoi, Borodino a însemnat momentul de răscruce dintre înfrângerea certă şi începutul victoriei:

> Nu numai Napoleon [...], ci toţi generalii şi toţi soldaţii francezi [...] încercau acelaşi sentiment de groază în faţa unui inamic care, după ce-şi pierduse *jumătate* din armată, rămăsese tot atât de ameninţător pe poziţie acum la sfârşit ca şi la începutul luptei. Forţa morală a armatei franceze, cea care atacase, se irosise. Nu o victorie din acelea care se stabileşte după numărul bucăţilor de pânză atârnate pe beţe, aşa-numitele drapele smulse de la inamic, sau după terenul pe care l-au ocupat sau îl ocupă trupele, ci o victorie morală, o victorie din acelea care-l conving pe inamic de superioritatea morală a adversarului său, a fost victoria ruşilor la Borodino. Armata franceză, asemenea unei fiare înfuriate care a primit în goana ei o rană mortală, îşi simţea pieirea [...]. Printr-o ultimă sforţare, armata franceză s-a mai putut târî până la Moscova, acolo însă, fără alte sforţări din partea armatei ruse, a trebuit să piară de atâta sânge cât pierduse datorită rănii mortale de la Borodino![120]

În termeni politici, bătălia de la Borodino va asigura Rusiei şansa regăsirii mândriei naţionale, a unirii unui imperiu învrăjbit şi a netezirii catastrofalei prăpăstii dintre conducători şi popor, poate chiar a reducerii pe viitor a potenţialului discordiei şi revoluţiei. Dar asemenea şanse se întâlnesc rar în Rusia şi nu sunt folosite prea des.

Tolstoi a privit consecinţele campaniilor napoleoniene drept un moment de răscruce în destinul omenirii şi a dezvoltat o întreagă teorie a istoriei. El îşi expune teza în cel de-al doilea epilog la *Război şi pace*, care prezintă explicaţia lui asupra evenimentelor cruciale cuprinse în naraţiunea cărţii.

> Astfel că armata franceză se scurge spre Moscova; în spatele ei – sute de mile de ţară devastată şi ostilă. Cu cât se retrag mai mult ruşii, cu atât creşte sentimentul lor de furie împotriva inamicului – fiecare pas înapoi înteţeşte flăcările mâniei. Armata rusă se retrage în partea cealaltă a Moscovei şi invadatorii pătrund în oraş. Ca o fiară rănită de moarte, timp de cinci săptămâni zac ei sângerând şi lingându-şi rănile. Apoi brusc, fără nici un motiv, întorc spatele şi o apucă spre vest, pe unde veniseră...[121]

Decizia francezilor de a se retrage din Moscova la doar o lună după cucerirea ei este aparent „fără motiv”. Dar *Război şi pace* vorbeşte despre forţele misterioase care

schimbă istoria. După Tolstoi, nu generalii şi politicienii sunt cei care împing istoria înainte – aceştia îşi asumă meritele *post factum* –, ci oamenii obişnuiţi, neînsemnaţii soldaţi, muncitori şi ţărani care mişună în paginile romanului şi a căror voinţă colectivă se încheagă până la urmă, devenind motorul care duce înainte evenimentele mondiale. Tolstoi are o viziune populară asupra istoriei – nu socialistă, dar în mod cert colectivistă. Ea îl conduce la o teorie a necesităţii istorice, în care omul înţelept, precum generalul rus Kutuzov, ţine pasul cu legile istoriei, în timp ce omul nechibzuit încearcă să le schimbe. Observăm la Napoleon rezultatele dezastruoase ale unei asemenea ambiţii trufaşe: Marea Armată se pomeneşte îngheţată, înfometată, la mare distanţă de casă atunci când poporul rus („în mod spontan", după Tolstoi) abandonează Moscova, lăsând-o în flăcări. Conform mărturiei oculare a unuia dintre generalii lui Napoleon, contele de Ségur, ruşii înşişi au fost cei care alergau pe străzi cu făclii, punând foc. O asemenea decizie cumplită, scrie contele în memoriile sale, putea să izvorască doar din cel mai măreţ patriotism; nici măcar Napoleon n-a putut să-şi ascundă admiraţia faţă de această expresie supremă a voinţei colective a poporului:

> În timp ce soldaţii noştri încă se mai luptau cu flăcările, Napoleon, al cărui somn nu îndrăznea nimeni să-l tulbure în timpul nopţii, a fost trezit de îndoita lumină a zilei şi a focului. [...] Era într-o stare de agitaţie extremă, pesemne încins de flăcările care ne înconjurau. Surprins, după ce lovise inima unui imperiu, să vadă că acesta dă dovadă de orice alt sentiment în afară de cel al supunerii, s-a văzut cucerit şi întrecut în ce priveşte voinţa. Sărea tot timpul de pe scaun [...] şi dând fuga la fereastră, urmărea răspândirea incendiului, exclamând tot timpul: „Ce groaznic! Să-şi facă aşa ceva! Toate palatele în flăcări! Ce tărie de caracter! Ce popor! Chiar că sunt sciţi!"[122]

Cât de bine a priceput Napoleon instinctul de supravieţuire tipic Asiei, „scitic", al neîndurării şi hotărârii, care iese la iveală în caracterul ruşilor în vremuri de ameninţare şi de criză! Acesta este reversul naturii „europene" civilizate, portretizate (şi uneori ironizate) de Tolstoi în nobilii vorbitori de franceză ai Sankt-Petersburgului. De acest caracter „scitic" vor avea parte Napoleon şi trupele sale după retragerea de la Moscova.

Rămăşiţele armatei franceze se salvau din teritoriul rusesc lăsând în urmă peste 300 000 de soldaţi căzuţi în luptă sau morţi de foame, frig şi tifos. Înzăpeziţi în timpul iernii, soldaţii îşi mâncau caii şi se ghemuiau în pântecele animalelor moarte, în căutarea unui strop de căldură. Erau hărţuiţi de trupele regulate ruseşti, de cazaci şi, din ce în ce mai des, de detaşamentele de partizani civili. Acesta era, de fapt, războiul poporului – furios, patriotic şi în cele din urmă victorios – pentru apărarea patriei comune.

Rusia în Europa, 1815

Spre îngrijorarea autorităţilor însă, succesul pe câmpul de luptă le-a trezit sentimente neobişnuite, de încredere şi ambiţie, celor care luaseră parte la bătălie. S-a produs un şuvoi de răscoale atunci când poporul şi-a cerut răsplata pentru serviciile aduse statului: şerbii cereau libertate; ţăranii cereau pământ. Mânia lor nu era îndreptată împotriva lui Alexandru I – ţarul era încă venerat ca „tătucul nostru”, divin şi atotputernic –, dar acum poporul aştepta ca acesta să-şi folosească puterea pentru a le aduce

dreptate şi libertate. Aspiraţii similare aveau să ia naştere în rândul soldaţilor din armata regulată care-l urmărise pe Napoleon peste graniţă până la Paris.

Trupele ruseşti au luptat în bătălia decisivă de la Leipzig, din 1813, şi au condus, un an mai târziu, parada victoriei aliaţilor pe Champs Elysées. Scurta, dar triumfătoarea ocupaţie a teritoriilor franceze le-a deschis ochii unor oameni care nu mai ieşiseră niciodată dintre graniţele ţării natale. Se pare că infanteria şi-a lăsat amprenta prin apariţia unei noi denumiri a cafenelei franţuzeşti – bistro (*bîstro*, în ruseşte, înseamnă „repede – grăbeşte-te cu berea aia!"), dar ofiţerii nu s-au îmbibat doar cu alcool. Ca şi trupele Armatei Roşii care aveau să ocupe Germania în 1945, aceştia au văzut o lume pe care conducătorii lor ar fi preferat să n-o vadă. Experienţa libertăţii şi prosperităţii din Franţa le-a rămas vie şi după ce s-au întors acasă şi i-a făcut pe mulţi dintre ei să se întrebe de ce nu s-ar putea bucura şi ţara lor de aceleaşi beneficii. Sământa nemulţumirii şi a dorinţei de schimbare cuprinsese o clasă importantă a societăţii ruse; în curând, ea va încolţi şi se va răspândi, pentru a înflori apoi în circumstanţele cele mai dramatice.

O vreme seminţele revoltei zac în adormire. Rolul lui Alexandru, de conducător al coaliţiei împotriva lui Napoleon, îi întărise braţul, făcând din Rusia ţara cea mai influentă şi mai temută din Europa. După impulsurile liberale ale tinereţii, Alexandru fusese împins de panica în faţa invaziei franceze şi a răspândirii opoziţiei de acasă către un conservatorism aspru, aproape paranoid. A consultat oracole[123] şi profeţi religioşi. Probabil apăsat de uciderea tatălui său, a adoptat un creştinism fervent, evanghelic, care l-a determinat să formeze o Sfântă Alianţă a statelor europene pentru stabilirea ordinii, stoparea răspândirii revoluţiei şi apărarea a ceea ce socotea drept „înaltele idealuri creştine".

Hotărârea lui Alexandru de a-şi impune ideologia în lumea întreagă i-a câştigat reputaţia de tiran, înclinat către intervenţia militară atunci când un stat nu-i respecta valorile. O domnie care începuse cu speranţe de reformă se termina în chinurile urâte ale autocraţiei punitive. Două

încercări diletante ale grupurilor din opoziţie de a-l asasina sau răpi l-au convins pe ţar că represiunea şi reacţiunea inflexibilă constituiau singurul mod de salvare a Rusiei. Alexandru pregătea noi măsuri de represiune când, în 1825, a murit pe neaşteptate de tifos în sud, în oraşul Taganrog.

Rusia pe care a lăsat-o în urmă Alexandru I era înapoiată şi conservatoare. În perioada lui târzie, reacţionară, el construise un stat poliţienesc bazat pe spioni şi pe denunţuri; războaiele subminaseră economia civilă, iar promisiunile neîndeplinite de reformă stârniseră o antipatie populară care se va amplifica pe parcursul secolului. Frământarea care se acumulase în timpul vieţii ţarului Alexandru a explodat spectaculos la scurt timp după moartea sa, la sfârşitul anului 1825. Poemul epic al lui Nikolai Nekrasov *Femeile ruse* surprinde tragedia care s-a petrecut în ziua de 14 decembrie în largile spaţii ale Pieţei Senatului din Sankt-Petersburg:

Întreg oraşul la picioare,
Îi freamătă de viaţă.
Dau toţi năvală spre senat,
În cete şi răzleţi,
Mulţime de nenumărat
Slujbaşi şi târgoveţi [...].

Sosesc şi oşti imperiale
În rânduri fără număr,
Tot trec mereu strigând urale
Cu puştile pe umăr [...].
Poporul strigă, urlă, cască,
Unu-ntr-o sută doară
Poate va şti să dovedească
La ce se adunară [...].

Noi regimente au ajuns.
Un ordin: „Vă predaţi!”
Cu săbii, gloanţe au răspuns
Cei mulţi şi răsculaţi.
Borţos, un falnic general,
S-a repezit spre gloată;
Jos îl dădură de pe cal,
Un altul se arată:
„Iertare-i dă slăvitul ţar
Cui vrea a se supune!”

Mulţimea se repede iar
Şi-ndată îl răpune.

Un arhiereu s-a arătat
Cu prapori şi icoane:
„Voi fraţilor – le-a cuvântat –
Sfinţitele canoane
Ne dau poruncă: ascultaţi,
Toţi întru pocăinţă
Noi să jurăm credinţă!”
Se-nchină şirul de soldaţi,
Iar gloatele răspund:
„Închină-te pentru-ai tăi fraţi!
Şi pleacă mai curând!” [...]

Acu-i ţinteşte tunul greu,
Comandă ţarul: „Foc!”[124]

În zilele noastre, Piaţa Senatului este un loc cu grădini ornamentale şi statui, care se întinde de la Catedrala Sfântul Isaac până la râul Neva, dar la începutul secolului al XIX-lea aici aveau loc paradele militare. În acea dimineaţă rece de luni din decembrie 1825, trei mii de soldaţi răzvrătiţi s-au adunat cu noaptea în cap pentru a-şi face publice revendicările. Conducătorii lor erau veterani din campaniile împotriva Franţei, care reuşiseră să alcătuiască în interiorul armatei o reţea secretă de celule liberale. Aceştia vor rămâne în istoria Rusiei sub numele de decembrişti, lăsând o moştenire care va inspira generaţiile viitoare în lupta lor împotriva autocraţiei şi represiunii.

Pretextul loviturii militare a decembriştilor l-a constituit confuzia asupra succesiunii ţarului. În mod normal, la tron ar fi urmat Constantin, fratele lui Alexandru, dar acesta se retrăsese în secret în favoarea unui al treilea frate, Nicolae. Adevăratele scopuri ale răsculaţilor erau însă mult mai radicale. Cererile lor minime erau introducerea unei monarhii constituţionale şi abolirea şerbiei. Mulţi dintre ei doreau mai mult decât atât. Inspiraţi în parte de revolta coloniilor americane împotriva Coroanei britanice, aceştia erau hotărâţi să militeze pentru sfârşitul ţarismului, pentru republică şi împărţirea pământului către popor.

Confruntarea a durat aproape toată ziua. Soldaţii răzvrătiţi se aşteptau să li se alăture restul garnizoanei din Petersburg, dar comunicaţiile lor erau slabe, iar conducerea

– prost organizată. Printre împuşcături sporadice, soldaţii au rămas câteva ore în piaţă, aşezaţi în formaţie de luptă. În jurul lor s-au adunat cete de civili[125], în parte din curiozitate, în parte sprijinind revendicările lor[126], punându-l pe noul împărat Nicolae în impas în privinţa abordării situaţiei. El a trimis un mesager, care a fost împuşcat pe loc, şi apoi a trimis o şarjă şovăielnică de cavalerie, care a eşuat pe pavajul îngheţat. În fine, spre mijlocul după-amiezii, Nicolae a ordonat artileriei să zdrobească rândurile răzvrătiţilor. În bombardament au murit cu sutele, iar cei care au scăpat au fost arestaţi şi judecaţi. Zeci de conspiratori au fost trimişi în Siberia şi cinci au fost condamnaţi la execuţie publică prin spânzurare.

Locul în care au fost executaţi decembriştii se află pe bastionul estic al fortăreţei Petru şi Pavel din Petersburg. Folosită multă vreme ca închisoare, citadela ocupă o insulă mare pe Neva, şi bastioanele ei sunt acum o destinaţie turistică, un loc plăcut pentru o plimbare de duminică după-amiază. Dar locul are un trecut sinistru, găzduind generaţii de deţinuţi politici. Pe 13 iulie 1826, după luni de interogatorii, cei cinci conducători ai mişcării decembriştilor au fost aduşi din celulele lor pentru a se confrunta cu imaginea spânzurătorilor improvizate din lemn, înconjurate de o mulţime de spectatori agitaţi. O coloană memorială marchează acum locul în care tinerii ofiţeri Pavel Pestel, Serghei Muraviov-Apostol, Mihail Bestujev-Riumin şi Piotr Kahovski, având toţi sub treizeci de ani, precum şi poetul radical Kondrati Rîleev au fost conduşi pe trepte şi li s-au pus laţurile de gât. Mulţimea a amuţit în momentul în care primul condamnat, Muraviov-Apostol, a căzut prin trapa spânzurătorii, dar a suspinat când funia a plesnit şi acesta a căzut nevătămat la pământ. Conform tradiţiei ruseşti, cine supravieţuia execuţiei nu putea fi spânzurat din nou, şi gloata a cerut comutarea pedepsei. Între timp, trapa s-a deschis sub picioarele lui Kahovski şi, uimitor, s-a petrecut acelaşi lucru. Spectatorii au izbucnit în urale. Acestea s-au transformat într-o rumoare cumplită atunci când Rîleev a fost spânzurat la rândul lui şi a fost salvat de ruperea frânghiei. Cum mulţimea cerea iertarea tuturor condamnaţilor, autorităţile au suspendat execuţiile. Rîleev

s-a întors către călăi, şuierând: „Nefericită ţară, Rusia, unde nu sunt în stare nici măcar să spânzure un om!”[127]

Nicolae se confrunta cu prima lui mare dilemă ca ţar, o opţiune care avea să dea tonul domniei sale, şi este posibil ca rânjetul dispreţuitor al lui Rîleev să-i fi influenţat decizia. Ţarul a poruncit ca floarea Rusiei liberale să fie spânzurată din nou, şi de această dată n-a supravieţuit nici unul.

Ca şi în 1916 în Irlanda, în cazul Rebeliunii de Paşti, revolta decembristă – desigur, eroică –, părea la acea vreme doar un eşec. Dar a fost un moment de cotitură. Pentru Nicolae, a fost un avertisment demn de luat în seamă cu privire la starea imperiului. Iar represiunea revoltei a adus opinia publică de partea acesteia. Răzvrătiţii executaţi aveau să fie o sursă de inspiraţie pentru generaţiile viitoare de revoluţionari. Într-o ţară în care poeţii erau de multă vreme veneraţi drept conştiinţă a naţiunii, versurile lui Aleksandr Puşkin care-i priveau cu simpatie pe decembrişti au contribuit la consacrarea lor ca purtători de stindard ai dorinţei de libertate:

În greu surghiun siberian
Răbdaţi osânda cu mândrie,
Căci truda voastră nu-i în van,
Gândirea voastră-i veşnic vie.
Nădejdea, soră cu urgia,
În hruba neagră de blesteme
În voi trezi-va voioşia,
Căci va veni dorita vreme:
Iubiri, prietenii profunde
Vor trece porţi cu lacăt greu,
Aşa cum pân’ la voi pătrunde
În ocnă, liber, glasul meu.[128]

Nicolae I a răspuns revoltei decembriste retrăgându-se în cele mai adânci şi mai represive tradiţii ale autocraţiei ruseşti. A consolidat poliţia secretă sub conducerea temutului conte Benkendorff, a reprimat protestele şi a introdus măsuri draconice pentru suprimarea opoziţiei politice. Disciplina militară şi frica erau instrumentele lui de guvernare. Scriitorul satiric Saltîkov-Şcedrin a descris Rusia lui Nicolae drept „un peisaj deşertic cu o închisoare în mijloc; deasupra ei – în loc de cer – o manta soldăţească

cenuşie”[129]. Scriitorul poporanist Gleb Uspenski a lăsat o imagine la fel de grăitoare a terorii care guverna vieţile cetăţenilor Rusiei:

> Să nu te emoţionezi [...], să nu arăţi niciodată că ai vreun gând [...], să arăţi întotdeauna că îţi este frică, groază – acestea erau obiceiurile născute de acele vremuri. Teama era regula de bază a vieţii. Ea gâtuia capacitatea poporului de a gândi. Nimeni nu credea că omul are dreptul să trăiască. [...] Atmosfera era încărcată de teroare: „Eşti condamnat!” strigau cerul şi pământul, aerul şi apa...[130]

Nicolae a trimis trupe pentru a înăbuşi revoluţiile populare din Polonia şi Ungaria. Acasă, a proclamat doctrina oficială de stat: *Pravoslavie*, *Samoderjavie*, *Narodnost* – Ortodoxie, Autocraţie şi Naţiune – un agregat de valori reacţionare şi o respingere deliberată a triadei revoluţionare *Liberté*, *Egalité*, *Fraternité*.

Presa – cenzurată la sânge şi controlată de stat – şi-a oferit cu fermitate sprijinul, aşa cum au făcut şi scriitori de seamă, inclusiv Nikolai Gogol şi Feodor Tiutcev. Liberalul Puşkin a fost exilat la moşia lui de la ţară, iar Nicolae şi-a asumat rolul de cenzor personal al poetului, atrăgându-l în discuţii despre literatură şi viaţă, cum va proceda şi Stalin mai târziu cu Boris Pasternak şi Mihail Bulgakov. („Călăreţul de aramă” al lui Puşkin, precum şi alte poezii denunţau latura despotică a demult dispărutului Petru cel Mare, dar – şi este cazul unei părţi importante din marea literatură a Rusiei – cititorii n-aveau cum să nu recunoască relevanţa lor contemporană.)

Domnia lui Nicolae a stârnit resentimentul faţă de Occident, a favorizat rusificarea forţată a minorităţilor etnice din imperiu şi a stimulat naşterea mişcării slavofile, care va deveni o forţă importantă în disputa de secole dintre reacţiune şi reformă.

Lăsându-i deoparte exagerările, domnia ţarului Nicolae n-a fost până la urmă altceva decât o reinstaurare a vechii tradiţii moscovite a autocraţiei absolute şi a întâietăţii statului. Nicolae I a renunţat la experimentele liberale ale unor cârmuitori ca Ecaterina şi Alexandru şi i-a învinuit pe predecesorii lui de a fi dat poporului speranţe de reformă, alimentând flăcările nemulţumirii populare, care izbucnea atunci când nu urma o liberalizare sau când măsurile

adoptate nu erau suficient de radicale pentru a satisface aşteptările.

Principiul este expus succint în tratatul de referinţă al secolului al XIX-lea asupra autocraţiei şi revoluţiei *L'ancien régime et la révolution* de Alexis de Tocqueville:

> Regimul pe care o revoluţie îl distruge este aproape întotdeauna mai bun decât cel care l-a precedat, şi experienţa ne învaţă că momentul cel mai periculos pentru o proastă guvernare este cel în care începe să se reformeze. Numai un talent ieşit din comun poate salva un principe care se apucă să-şi uşureze supuşii după o lungă opresiune. Răul îndurat cu stoicism pentru că era inevitabil devine insuportabil de cum apare ideea că poţi să i te sustragi. Toate abuzurile care sunt înlăturate par să le pună mai bine în evidenţă pe cele care se menţin, făcându-le să pară mai aspre: răul a devenit mai mic, într-adevăr, însă sensibilitatea este mult mai mare.[131]

Tocqueville vorbea despre Franţa anului 1789, dar concluzia lui este în chip remarcabil aplicabilă Rusiei: *pentru un regim autocratic, momentul cel mai periculos este cel în care începe să se reformeze*.[132]

Note

114. Pavel I, v. N. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford University Press, Oxford, 1963, pp. 302 şi urm.

115. M.M. Speranski, *Proektî i zapiski* (*Proiecte şi note*), Moskva–Leningrad, 1961, pp. 43– 44.

116. *Ibid.*, p. 65.

117. *Ibid.*, p. 118. E demn de remarcat cât din diagnosticul lui Mihail Speranski privitor la statul atotputernic, care exercită o autoritate arbitrară, e valabil încă în zilele noastre, cum era şi în vremea lui Ivan cel Groaznic. Afirmaţia lui Speranski potrivit căreia Rusia n-a fost niciodată un stat guvernat de lege („legea este dependentă cu totul de voinţa autocratică...") este încă parţial adevărată astăzi, când Kremlinul continuă să dicteze verdictele în pro cesele importante, cum ar fi cel al oligarhului Mihail Hodorkovski şi ale altora. Lamentaţia lui Speranski cu privire la lipsa dreptului de proprietate într-un stat prădal nic, hapsân, este împărtăşită de mulţi dintre cei afectaţi de aceasta în secolul XXI: „Ce rost au nişte legi care atribuie proprietăţi indivizilor, când proprietatea însăşi nu are nici o bază stabilă, în nici un sens? Ce folos au legile civile, când tablele lor pot fi oricând sfărâmate de prima piatră a judecăţii arbitrare? Cum pot

fi puse la punct finanţele într-o ţară fără încredere publică în lege [...] şi fără legi care să guverneze sistemul financiar? În Rusia nu există oameni cu adevărat liberi, în afară de cerşetori şi de filozofi!” (*Ibid.*, pp. 140–142). Acest citat este frapant îndeosebi pentru că ar putea aparţine la fel de bine corporaţiilor şi oamenilor de afaceri din secolul XXI – BP, Shell, Iukos, Hermitage –, oligarhilor ruşi deposedaţi, tuturor celor care au suferit de pe urma noii versiuni de autocraţie statală a lui Vladimir Putin, în care Kremlinul poate sechestra după voie bunurile private ori de câte ori proprietarii lor intră în conflict cu „piatra judecăţii arbitrare”. În Rusia de astăzi, „încrederea publică în lege” rămâne un articol deficitar.

118. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 247.

119. L. Tolstoi, *War and Peace*, trad. engl. R. Edmonds, Penguin, London, 1957, pp. 943– 947 [L. Tolstoi, *Război şi pace*, trad. rom. Ion Frunzetti şi N. Parocescu, ELU, Bucureşti, 1969, vol. 2 pp. 262–267 – *n.t.*]

120. *Ibid* [trad. rom. cit., pp. 297– 298 – *n.t.*].

121. Comte de Ségur, *Histoire de Napoléon et de la Grande Armée pendant l’année 1812* (*Istoria lui Napoleon şi a Marii Armate în anul 1812*), E. Houdaille libraire-éditeur, Paris, 1839, pp. 47– 48.

122. Ibid., pp. 48– 49. Pentru pierderile armatei franceze, v. Riasanovski, op. cit., pp. 345 şi urm.

123. F. Gribble, *Emperor and Mystic: The Life of Alexander I of Russia*, Kessinger, Montana, 2007.

124. N. Nekrasov, *Russkie Jenşcinî, Russkaia Klassika*, Mos kva, 2009, p. 28 [*Femeile ruse*, trad. rom. M.R. Paraschivescu, Cartea Rusă, Bucureşti, 1956, pp. 34–35 – *n.t*.].

125. A. Mazour, *Russia’s First Revolution*, *1825*, Stanford University Press, Stanford, 1937, p. 67.

126. Exact acelaşi lucru s-a întâmplat în timpul puciului din 1991 de la Moscova şi în 1993, când a fost bombardată Casa Albă a Rusiei.

127. C. de Grunwald, *Tsar Nicholas I*, Macmillan, New York, 1955, p. 69.

128. A.S. Puşkin, *Socinenia v 3 tomah*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1987 [A.S. Puşkin, „În greu sughiun siberian...”, trad. rom. Al. Philippide, ed. rom. cit., pp. 98– 99 – *n.t.*].

129. Saltîkov-Şcedrin, *apud* T. Szamuely, *The Russian Tradition*, McGraw-Hill, London, 1974, p. 134.

130. Uspenski, *apud ibid.* Rândurile lui Uspenski sunt o stranie prefigurare a poemului scris de Osip Mandelştam despre aceeaşi atmosferă de teroare care a cuprins Rusia în timpul lui Stalin: „Vieţuim, dar sub noi ţara tace mormânt. / Când vorbim, nu se-aude măcar un cuvânt. / Iar când vorbele par să se-nchege puţin, / Pomenesc de plăieşul urcat în Kremlin” [trad. rom. Emil Iordache – *n.t.*]. Cuvintele lui Mandelştam aveau să-l ducă în lagăr şi, în cele din urmă, la moarte, dar Uspenski a fost mai norocos.

131. A. de Tocqueville, *L’ancien régime et la révolution*, Adamant, Paris, 2002, p. 259 [*Vechiul regim şi revoluţia*, trad. rom. Cristian Preda şi Constantin Davidescu, Nemira, Bucureşti, 2000, pp. 192–194 – *n.t.*].

132. Teama că atunci când un lider reformator al unui stat autocratic îi întinde poporului un deget acesta îi va cere în mod inevitabil toată mâna rea pare de multe ori în istoria rusă şi sovietică a secolelor al XIX-lea şi al XX-lea. După cum vom vedea, această teamă a dus de obicei la abandonarea exasperată a încercărilor de reformă ale unei guvernări moderate, urmată de întoarcerea grabnică la poziţia implicită a Rusiei, de autocraţie centralizată.

Partea a III-a
Zorii revoluţiei

Capitolul 12
Războaiele din Caucaz

Trupurile militarilor ucişi în luptă sunt înapoiate familiilor, vieţi sacrificate din cauza stângăciei politicilor lui Boris Elţin în Cecenia. Aceste imagini sunt un potenţial dezastru politic pentru preşedinte...

Însuşi Boris Elţin spune că stilul lui de guvernare este managementul crizelor; în cazul Ceceniei, el este cel care a permis

> apariţia crizei, ignorând nemulţumirea crescândă a republicii, până când conflictul a devenit inevitabil...
>
> Războiul dus de Boris Elţin împotriva dezintegrării ţării a lăsat Cecenia în ruine, confruntând Moscova cu preţul cumplit al reconstrucţiei şi cu perspectiva altor războaie pe care ar trebui să le poarte în alte republici pentru a ţine Rusia laolaltă...
>
> Moscova e acum o ţintă a terorismului – o explozie într-o garnitură de metrou aglomerată care a lăsat în urmă patru morţi şi mulţi răniţi...[133]

Pe când lucram la această carte, am scos la iveală benzile video cu reportajele mele din Rusia, realizate pentru BBC între 1987 şi 1997. M-am îngrozit amintindu-mi câte erau dedicate tulburărilor etnice şi naţionaliste din republicile periferice ale URSS. Am relatat despre conflictele care escaladau în sudul URSS; armenii, azerii, ucrainenii, georgienii, moldovenii şi alţii se ridicaseră împotriva guvernării sovietice. Am relatat despre încercările, uneori brutale, ale Kremlinului de a ţine Uniunea Sovietică laolaltă. În anii ’90, mânia şi revolta au cuprins un alt grup etnic. Revoltele precedente avuseseră loc în republici sovietice din afara Rusiei, însă Cecenia făcea parte din Rusia, şi imboldul ei de a se elibera de detestatul jug rusesc avea să fie cea mai mare provocare internă pentru Boris Elţin şi succesorii lui.

Sudul a fost întotdeauna o problemă pentru Rusia – în multe privinţe, o problemă pe care ea însăşi a provocat-o. Conflictele etnice din anii ’80 şi ’90 şi bombele care explodează şi astăzi la Moscova au răsărit din seminţele sădite cu multe secole în urmă. Sudul Rusiei este o frontieră primejdioasă – zbuciumată şi brutală, dar bogată în resurse, frumoasă ca geografie şi vitală din punct de vedere strategic. Din cele mai vechi timpuri, ruşii au privit cu suspiciune şi frică la fioroasele-i triburi nomade, iar experienţa cuceririi mongole le-a insuflat o statornică dorinţă de a proteja graniţele ţării (vezi pp. 42–46). Timp de câteva secole, o succesiune de ţari au încercat să alunge potenţialii inamici ai Rusiei tot mai departe de inima ei, prin extinderea imperiului rus în toate direcţiile. În est, această politică a avut în linii mari succes, Siberia devenind o parte loială a Rusiei (vezi pp. 75–76). În nord şi vest s-au creat

state-tampon care nu au reuşit, însă, să prevină invazii ale suedezilor, prusienilor, lituanienilor, francezilor, polonezilor şi germanilor. Sudul a fost totuşi cel care a opus ambiţiilor expansioniste ale Rusiei rezistenţa cea mai îndârjită şi care a dat naştere celor mai persistente probleme.

În secolul al XVI-lea, când Ivan cel Groaznic s-a lansat într-o campanie de anexare a ţinuturilor din sud, el a început un conflict care avea să urmărească Rusia timp de patru secole. Ivan a cucerit hanatele musulmane ale Kazanului şi Astrahanului, dar a pierdut teritoriu în faţa tătarilor din Crimeea, care, în 1571, au împresurat şi au ocupat pentru scurt timp Moscova şi au dus mulţi locuitori în robie. Căpeteniile musulmane erau sinonime cu groaza în mentalul rus; sudul era o sursă de ameninţare, teroare şi moarte.

În 1654, Aleksei I a semnat cu atamanul cazac Bogdan Hmelniţki un tratat care-i permitea Rusiei să încorporeze Ucraina în imperiul ei. În ochii Moscovei, aceasta era o bine-venită reunificare a vechilor pământuri ale Rusiei Kievene, vechiul leagăn al civilizaţiei ruse. Dar, pentru mulţi ucraineni, unirea forţată a devenit o sursă latentă de mânie şi resentiment, care avea să mocnească timp de sute de ani. Atât Ucraina, cât şi Rusia îşi atribuiau rolul de adevărat moştenitor al vârstei de aur a Kievului şi fiecare o privea pe cealaltă cu suspiciune şi uneori cu ostilitate.

În anii 1680, Petru cel Mare şi-a trimis oştile împotriva hanului din Crimeea, dar tactica de pârjolire a pământului folosită de duşmani i-a obligat pe ruşi să se retragă. În timpul generaţiilor următoare, frontiera de sud a Rusiei avea să tot avanseze şi să se tot retragă.

Secolul al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea s-au scurs în războaie cu turcii otomani pentru controlul pământurilor fertile din nordul Mării Negre. Ecaterina cea Mare a adus restul Ucrainei, Crimeea şi porturile de la Marea Azov şi Marea Neagră sub control rusesc. Posesiunea acestor teritorii a accelerat ascensiunea Rusiei la statutul de mare putere şi a contribuit la apariţia unui sentiment de mândrie naţională care a ajutat la mobilizarea unui imperiu neomogen.

Regiunea Caucazului însă, în care munţii impresionanţi şi văile luxuriante erau locuite de ceceni, georgieni, inguşi şi felurite alte etnii, s-a transformat într-un cumplit câmp de bătălie. Rezistenţa faţă de stăpânirea rusească a dus, la începutul secolului al XIX-lea, la 50 de ani de război de gherilă care a curmat mii de vieţi şi le-a inspirat scriitorilor şi poeţilor Rusiei poveşti pline de cruzime, patimă şi mândrie. Poemul epic al lui Puşkin „Prizonierul din Caucaz" (1822) a dat tonul mai multor generaţii de scriitori:

De tine, cântul – brav viteaz,
O Kotlearovski! – o să spună
Ce bici ai fost peste Caucaz!
Oriunde năvăleai, furtună,
Ca neagra ciumă-a ta sosire
În triburi aducea pieire [...].
Ruseştii spade-i tot supus
Mândrii Caucazului feciori,
Luptând cumplit pierit-aţi voi!
Salvare tot nu v-a adus
Nici sângele vărsat de noi,
Nici scut, nici zale fermecate,
Nici munţi şi-ai voştri mari eroi,
Nici asprul dor de libertate![134]

Puşkin era un liberal şi un apărător al libertăţii; cu toate acestea, finalul patriotard al acestui poem ne arată că până şi el a fost luat de valul isprăvilor imperialismului rus, aflate în plină desfăşurare chiar în timp ce scria.

Campania de supunere a sudului purtată în secolul al XIX-lea sub Alexandru I a fost condusă de generalul Aleksei Ermolov, veteran care se distinsese în campaniile napoleoniene şi comandant al artileriei ruse. Sosit în Caucaz în 1816, el şi-a creat curând o reputaţie prin lipsa de scrupule şi prin cruzime. Campania lui deliberată de teroare includea execuţia fără judecată a insurgenţilor inamici, masacrarea familiilor lor, răpirea şi violarea localnicelor. El a justificat distrugerea a milioane de acri de pădure – aşa cum aveau să justifice americanii în secolul următor folosirea defoliantelor în Vietnam – prin distrugerea unor potenţiale ascunzători ale gherilelor inamice. Ermolov spunea că voia să facă „din teroarea răspândită de numele

meu o apărare mai puternică a frontierelor noastre decât orice lanţuri sau fortăreţe”[135]:

Doresc ca pentru localnici cuvântul meu să fie o lege mai de temut decât moartea. [...] În ochii asiaticilor, îndurarea nu este decât un semn de slăbiciune. Şi motivul severităţii mele este unul profund umanitar: eu consider că o execuţie evită pierderea a sute de vieţi ruseşti şi opreşte mii de musulmani să trădeze statul...[136]

Ermolov a înfiinţat oraşul fortificat Groznîi, capitala de astăzi a Ceceniei. De acolo, lansa expediţii de pedeapsă împotriva satelor cecene, ordonând soldaţilor să „distrugă aşezările, să spânzure ostaticii şi să măcelărească femeile şi copiii”. Cecenii au fost deportaţi şi exilaţi din patria lor cu miile. Satele au fost rase de pe faţa pământului de mai multe ori. Un astfel de raid asupra satului Dadi, din septembrie 1819, s-a întipărit în memoria colectivă. Populaţia locală, inspirată de legendarul conducător cecen Şamil, a opus ruşilor o rezistenţă eroică, iar faptele lor sunt celebrate în baladele populare cecene. După ce gloanţele inamice au ucis toţi bărbaţii din sat, apărarea a fost preluată de femei, care mânuiau pumnale ceremoniale; ca să nu cadă în mâinile ruşilor, îşi tăiau beregata:

Sus, voi, viteji!
Sculaţi familia şi nevasta!
Rostiţi degrabă rugăciunea!
Căci satul vă e-ncercuit.
Trei rânduri de oţel sclipind în soare,
Sunt baionete, zori pătaţi de sânge.
În mii de morţi o să se sfărâme ziua.
Căci Ermolov a poruncit
Să nu se cruţe nici muierea, nici copiii!
Deschideţi, dar, Coranul
Şi rugăciunea morţilor rostiţi.
Viteji, chiar astăzi sufletele voastre
Vor zbura. Păgânii însă
Nicicând nu vă vedea-vor dosul.
Războiul Sfânt Allah va prinde
În strânsă îmbăţişare...
Iarba şi stânca deopotrivă
Aminte-aduc durerea şi mânia
Pământului din moşi strămoşi.
Ei moartea împărţit-au cu duşmanii
Sosiţi cu sabia în mână.
Ferice de viteazul ce n-a văzut

Şi nici n-a plâns de jale
Lângă-un copil cecen în lacrimi
Bocind pe trupul mamei lui ucise.[137]

Pentru poporul cecen, generalul Ermolov a rămas până în zilele noastre obiect al urii şi repulsiei, un simbol al genocidului întreprins de ruşi şi o justificare a teribilelor atrocităţi la care luptătorii ceceni i-au supus pe recruţii ruşi capturaţi în războaiele ultimilor douăzeci de ani.[138]

Chiar şi în vremurile expansiunii spre sud a Moscovei, sprijinul patriotic faţă de campaniile lui Ermolov, exprimat de Aleksandr Puşkin, nu era unanim. În 1837, Mihail Lermontov, tânăr ofiţer din gardă cu înclinaţii liberale, a scris un poem înflăcărat, plin de mânie împotriva ipocriziei ţariste şi a „călăilor care ucid libertatea, spiritul şi gloria, [...] îngrămădindu-se în jurul tronului ca o ceată lacomă". La scurt timp, a fost transferat la un regiment de dragoni din Caucaz, un fel de exil sub pretextul serviciului militar. Cu toate acestea, Lermontov insinuează în romanul său de referinţă *Un erou al timpului nostru* că Rusia reprezintă pentru el închisoarea, în vreme ce sălbaticul şi rebelul Caucaz oferă libertatea:

> Am sosit ieri la Piatigorsk. [...] Când se va dezlănţui o furtună, norii vor coborî până pe acoperişul meu. [...] La apus se înalţă albastru, cu cele cinci piscuri ale lui, muntele Beştu. Din toată furtuna, o, nour stingher, doar tu ai rămas. La nord muntele Maşuk, ca o căciulă persană miţoasă, astupă toată zarea. [...] Mai încolo, departe, se înalţă ca un amfiteatru munţii, tot mai albaştri, tot mai înneguraţi, iar în zare se întinde lanţul de argint al culmilor înzăpezite, începând cu vârful Kazbek şi isprăvindu-se cu cele două piscuri ale Elbrusului. [...] E veselă viaţa într-o ţară ca asta![139]

Un erou al timpului nostru abundă în asemenea descrieri minunate şi evocatoare ale magnificului Caucaz şi ale aprigilor şi mândrilor săi locuitori care luptau pentru apărarea ţinuturilor natale. Ruşii îngâmfaţi, complicaţi şi obsedaţi de sine ai lui Lermontov par, prin contrast, meschini. Titlul cărţii este evident ironic: eroii nu pot fi decât sălbaticii cei nobili, cecenii şi muntenii din Daghestan, în timp ce ruşii sunt nişte ticăloşi sterili şi cinici. Romanul lui Lermontov este un rechizitoriu indirect al „civilizaţiei" care aduce sclavia şi represiunea.

Peste câteva decenii, Lev Tolstoi va fi şi mai critic. El şi-a făcut serviciul militar în Caucaz ca tânăr ofiţer în armata rusă şi caracteriza în jurnalul lui campania ca „urâtă şi nedreaptă”. Din ultima lui operă, nuvela *Hagi Murad*, se desprinde repulsia morală faţă de ruşii care-şi croiesc drum prin Cecenia înşelând şi măcelărind:

> De ura împotriva ruşilor nu pomenea nimeni. Căci sentimentul care îi stăpânea acum pe toţi cecenii, de la cei mai mici până la cei bătrâni, era mai puternic decât ura. De fapt nu era ură, ci neputinţa de a-i socoti oameni pe aceşti câini; şi simţeau o scârbă şi o nedumerire atât de mare faţă de purtarea plină de cruzime şi sălbăticie de prisos a acestor făpturi, încât dorinţa de a-i nimici, aşa cum stârpeşti şobolanii, păianjenii veninoşi sau lupii, era tot atât de firească la ei ca şi instinctul de conservare.[140]

Represiunea brutală a naţionalismului din regiunile periferice ale imperiului a lăsat Rusiei moştenire probleme care vor mocni timp de secole. În ultimii anii, cea mai vizibilă dintre acestea a fost Cecenia, dar şi alte grupuri etnice continuă să nutrească deziderate similare, care provin tot din vremurile ţariste. Perioadele de criză şi slăbiciune a regimului aflat la guvernare au stârnit întotdeauna agitaţia naţionalistă în rândul minorităţilor imperiului, înălţând spectrul dezintegrării catastrofale. În timpul crizei revoluţionare de la începutul secolului XX, prim-ministrul liberal Serghei Witte avertiza în *Memoriile* sale (1921, postum) în legătură cu faliile care ameninţă unitatea Rusiei:

> Această revărsare [de presiune revoluţionară] este şi mai periculoasă în Rusia, pentru că 35 la sută din populaţia ei nu sunt ruşi, ci naţionalităţi cucerite. Oricine a citit cu pătrundere istoria recentă ştie ce dificultăţi a pus dezvoltarea din secolul trecut a naţionalismului în calea dezideratului de a obţine un corp uniform sudând laolaltă elemente naţionale eterogene. [În 1905] provinciile de la graniţă profitau în mod evident de slăbirea Rusiei centrale pentru a-şi arăta colţii. Aceste provincii au început să-şi ia revanşa pentru îndelungata nedreptate la care fuseseră supuse [...]. Aşteptau cu ardoare ceea ce părea a fi eliberarea lor de jugul rusesc. Noi suntem singurii vinovaţi pentru această situaţie. N-am reuşit să pricepem că, încă din vremea lui Petru cel Mare şi, în special, a domniei Ecaterinei II, nu trăim în Rusia, ci în Imperiul Rus [...]. Provinciile noastre de graniţă nu vor accepta niciodată politica de rusificare fără scrupule. Georgienii, armenii, tătarii [...] voiau

autonomie; toţi doreau anihilarea sistemului opresiunii deliberate care le făcea viaţa un calvar.[141]

Lupta îndelungată pentru supunerea teritoriilor din sud avea să fie dăunătoare chiar pentru Rusia. Imaginea ţării în pericol, într-o cvasicontinuă stare de război sau de pregătire de război, pătrunsese în sufletul rusesc încă din vremea Rusiei Kievene. Ocupaţia mongolă inspirase modelul unui stat militarizat care-şi închină resursele naţionale, materiale şi umane preponderent purtării de războaie. Iar secolele de conflict epuizant în Caucaz şi aiurea au consolidat credinţa că Rusia trebuie să rămână vigilentă, mereu mobilizată pentru autoapărare. Efortul presupus de permanenta stare de mobilizare militară a deformat economia Rusiei şi structurile statului şi a stat în calea reformei sociale. Nevoia de recruţi a armatei va întârzia în mod fatal eforturile de abolire a servituţii. În cele din urmă, va submina eforturile ţarilor reformatori din secolul al XIX-lea şi va da avânt forţelor revoluţiei.

În parte, Rusia era dispusă să plătească un preţ atât de greu pentru dominaţia Caucazului ca să-şi apere frontiera vulnerabilă din sud, unde persanii, turcii şi, din ce în ce mai mult, englezii presau în căutare de teritorii. Declinul Imperiului Otoman a lăsat Rusia şi Anglia să se înfrunte în lupta pentru umplerea golului de putere lăsat de otomanii retraşi. Aşa-numitul Mare Joc – *Great Game*, *Bolşaia Igra* – se va derula pe o perioadă de 90 de ani, fără încetare, până la Convenţia Anglo–Rusă din 1907. Până să se ajungă aici, lupta pentru supremaţia în Asia Centrală se va întinde până pe teritoriul Rusiei. Frica de o pătrundere a ruşilor la Mediterana i-a împins pe britanici şi pe francezi să debarce trupe în 1854 în Crimeea pentru a distruge, la Sevastopol, flota din Marea Neagră a ţarului. Nicolae I, a cărui agresivitate contribuise mult la provocarea Războiului Crimeii, a murit de pneumonie în momentul culminant al războiului, lăsând Rusia pradă unei devastatoare înfrângeri. Un tratat de pace punitiv a forţat Rusia, în 1856, să-şi desfiinţeze toate bazele navale din Marea Neagră, zădărnicind truda seculară de a stabili în sud un port fără îngheţ şi zdrobind speranţele de acces la Mediterana.

Scara dezastrului, erorile de tactică şi umilirea autorităţii ţariste au marcat începutul sfârşitului Rusiei ca putere europeană dominantă. Şi, fapt de importanţă crucială, au provocat o asemenea nemulţumire publică, încât au oferit un nou imbold forţelor opoziţiei revoluţionare care luau naştere în epocă. Nemulţumirea avea să crească pe parcursul secolului şi să culmineze cu evenimentele explozive din 1917.

Note

133. Reportaje ale autorului pentru BBC News, 1995– 1997.

134. A.S. Puşkin, *Kavkazskii Plennik*, op. cit., p. 109 [„*Prizonierul din Caucaz*”, în A.S. Puşkin, Poeme, trad. rom. M.R. Paraschivescu, Cartea Rusă, Bucureşti, 1957, pp. 147–148 – *n.t.*].

135. G. Hosking, *op. cit.*, p. 239.

136. *Ibid*.

137. Cântec popular cecen, *apud* M. Gammer, *The Lone Wolf and the Bear: Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, Hurst & Company, London, 2006, pp. 36–37.

138. În secolul XXI, Rusia continuă să urmeze exemplul lui Ermolov. Satele, oraşele şi chiar – cazul cel mai cunoscut – capitala cecenă, Groznîi, au fost bombardate şi rase din temelie. Tactica lui Ermolov de a dezbina şi a stăpâni, precum şi mituirea şi şantajarea unor conducători de paie pentru a exercita puterea în numele Moscovei au adus un simulacru de stabilitate, însă doar prin represiune, crimă şi teroare sprijinită de stat. Istoria ne învaţă însă că vor trece multe generaţii până ce vulcanul resentimentului cecenilor va fi stins.

139. M. Lermontov, *A Hero of Our Time*, trad. engl. P. Longworth, Signet, New York, 1982, p. 85 [*Un erou al timpului nostru*, trad. rom Al. Philippide, EPLU, Bucureşti, 1969, pp. 87–88 – *n.t.*].

140. L. Tolstoi, *Hadji Murat*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1969, p. 89 [*Hagi Murad*, trad. rom. Ştefana Velisar Teodoreanu şi Mihail Calmîcu, Minerva, Bucureşti, 1971, p. 321 – *n.t.*].

141. S. Witte, *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, New York, 1921, p. 210.

Capitolul 13
Alexandru II. Desfiinţarea iobăgiei

În romanul lui Gogol *Suflete moarte*, personajul principal, Cicikov, este un escroc care cumpără iobagi decedaţi ale căror nume apar încă în recensământ şi apoi face avere garantând cu ei la banca de stat.

> „Spune-mi: ţi-au murit ţărani? [...] Trece-mi-i mie, Nastasia Petrovna!” „Pe cine, tăicuţule?” [zise bătrâna]. „Păi pe toţi ăştia care au murit.” „Păi cum să ţi-i trec?” „Păi aşa, cum se trece. Mi-i cedezi. Sau, poate, mi-i vinzi. Îţi dau bani pe ei.” „Dar ce-ai să faci cu ei? întrebă holbând ochii bătrâna. [...] Zău, maică, nu mi s-a mai întâmplat să vând morţi. [...] Poate că dumneata, maică, mă păcăleşti şi – nu ştiu – poate că fac mai mult...” „Aoleu, ce căpăţână de lemn”, îşi zise Cicikov. [...] „Ce tot îndrugi dumneata? Gândeşte-te! Cine-o să-i cumpere?! Cine are nevoie de ei? Ce-ar face cu dânşii? De altfel, oasele şi mormintele îţi rămân dumitale.” [...] „S-ar putea întâmpla totuşi să fie nevoie de ei în gospodărie”, începu bătrâna, dar nu isprăvi.[142]

Proza lui Gogol e simplă în aparenţă: pe măsură ce citeşti, îi descoperi tot mai mult ciudata, deconcertanta densitate. *Suflete moarte* nu este doar o critică socială: Gogol oscilează între umorul absurd – marca lui unică – şi o cruciadă bizară, mistică, pentru regenerarea naţiunii ruse. Subiectul romanului – cumpărarea şi vânzarea de fiinţe umane, chiar şi după moartea lor, cruzimea şi incompetenţa birocraţiei ţariste – se încheagă într-o imagine virulentă a practicii iobăgiei.

Romanul *Suflete moarte* a fost încheiat în 1852, când abolirea sclaviei se discuta în mod serios, atât în Rusia, cât şi în Statele Unite. Iobăgia fusese un stâlp atât de puternic al economiei ruseşti, asigurând naţiunii rezerva de forţă de muncă şi de recruţi pentru armată şi susţinând structura societăţii, încât ţarii de până atunci se opuseseră ideii de a interveni asupra ei.

Robii erau un bun valoros încă din vremurile Rusiei Kievene, în secolele XI–XII, când vasele comerciale ale lui Oleg vor fi transportat prizonieri pe Nipru în jos pentru a-i

vinde în Bizanţ. Istoricii presupun că era vorba de prizonieri capturaţi în incursiuni de jaf şi vânduţi ca sclavi pe viaţă. Dar mai târziu, în secolele XIII–XIV, s-a dovedit că unii ţărani liberi fuseseră forţaţi de povara datoriilor pe care le făcuseră să devină robi. Până în secolul al XV-lea, regulile care stabileau achiziţia de sclavi fuseseră codificate în lege. *Russkaia pravda*, prima culegere de documente juridice din istoria Rusiei, stabileşte că „au să fie trei feluri de robi”:

> Se poate cumpăra un rob înaintea martorilor şi plăti un judecător pentru înregistrare. Bărbatul care se însoară cu o roabă fără învoirea stăpânului ei va deveni la rândul lui rob. Dacă un om se învoieşte să ia asupra lui însărcinările date de stăpân, atunci el va fi robul acestuia. Şi pentru datoria în grâne care nu este plătită la timp, datornicul va ajunge rob.[143]

În fapt, mulţi ţărani s-au oferit de bunăvoie ca robi. Potrivit unei instituţii pur ruseşti, *krugovaia poruka* (răspunderea comună), comunităţile locale erau responsabile în mod colectiv de plata taxelor, de impunerea disciplinei publice şi de furnizarea recruţilor către armată. În perioadele de recolte slabe sau de criză economică, astfel de responsabilităţi erau greu de îndeplinit şi, adeseori, singura soluţie era ca întregul sat să se învoiască a deveni proprietatea puternicilor moşieri.

La mijlocul secolului al XVI-lea, robii au început să fie socotiţi şerbi, legaţi de moşia stăpânilor, dar având acum garanţia anumitor drepturi de a arenda pământul, inclusiv transmiterea acestuia fiilor lor. Unii plăteau dări moşierului pentru folosinţa pământului (cunoscute ca *obrok*), în timp ce alţii prestau muncă (*barşcina*). Robia a fost în multe privinţe benefică tuturor celor implicaţi; moşierul obţinea o forţă de muncă permanentă, iar ţăranilor li se ofereau securitate şi protecţie. Mulţi stăpâni erau destul de luminaţi ca să-şi dea seama că era în interesul lor să nu-şi trateze rău şerbii şi, în consecinţă, sistemul s-a răspândit cu rapiditate. Dar şerbia a cimentat o mentalitate colectivistă care avea să domine Rusia de-a lungul secolelor. Înclinaţia moştenită de a se regrupa în faţa problemelor comune a ajutat naţiunea să devină imperiu şi să se apere de duşmani. Pe de altă parte, a împiedicat dezvoltarea proprietăţii private, a libertăţilor politice şi a instituţiilor

guvernate de lege, care începeau treptat să se dezvolte în Europa Occidentală.

În vremurile vechi, în secolele XIII–XV, familiile de ţărani îşi conduceau propriile comunităţi, munceau şi în beneficiu propriu şi – conform obiceiului – aveau dreptul să-şi părăsească stăpânul o dată pe an, în noiembrie, în săptămâna dinaintea comemorării Bisericii Sfântul Gheorghe din Kiev. Odată recolta strânsă şi toate datoriile plătite, ţăranii puteau să-şi ia pur şi simplu ziua-bună şi să-şi ofere serviciile în altă parte. Statul însă ajunsese să depindă de veniturile din taxe pe care le generau iobagii, iar mişcarea lor dintr-o parte în alta îngreuna colectarea lor. Aşa se face că, pe la 1590, ţarul Boris Godunov a suspendat dreptul de mişcare şi, în decurs de câteva decenii, ţăranii au ajuns să fie legaţi irevocabil de glie.

În următorii două sute de ani, drepturile lor s-au erodat progresiv, până când şerbii au început să fie vânduţi şi cumpăraţi ca nişte bunuri personale. În timpul domniei lui Petru I (1682–1725), ţăranii au devenit oficial proprietatea moşierului, legaţi mai degrabă de stăpân decât de pământ şi pătimind după bunul-plac al acestuia. Le-au fost anulate drepturile civile ce le mai rămăseseră, iar situaţia lor a ajuns mai apropiată de cea a negrilor din Statele Unite decât de servitutea relativ benignă de la început.

Numeric, iobăgia a atins punctul culminant la sfârşitul secolului al XVIII-lea, sub împărăteasa, aşa-zis liberală, Ecaterina II. Averea era exprimată de obicei prin numărul de „suflete” stăpânite de un nobil. Atât Petru cel Mare, cât şi Ecaterina au adoptat practica de a răsplăti serviciile aduse statului dăruind iobagi – ici o mie de „suflete”, colo zece mii. Cifrele implicate erau uluitoare. În 1796, recensământul arăta că, dintr-o populaţie de 36 de milioane de oameni, 17 milioane erau iobagi.[144] Proprietarii de pământuri aveau dreptul să-şi bată iobagii şi să-i trimită la muncă silnică în Siberia dacă aceştia refuzau să se supună poruncilor.

Pe măsură ce erau consideraţi tot mai mult o proprietate, obiecte, iar nu fiinţe umane, suferinţa iobagilor în mâinile stăpânilor sporea, şi tratamentul lor era tot mai barbar. Chiar la marginea oraşului Troiţk, la 32 de kilometri sud de

Moscova, am mers să caut fosta moşie a Dariei Saltîkova, o aristocrată bogată din secolul al XVIII-lea. Mi-a luat ceva timp s-o găsesc, pentru că nici un localnic nu părea dispus să mă ajute; cei mai mulţi dădeau doar din cap şi se îndepărtau. Am fost în cele din urmă îndrumat spre sătucul Krasnaia Pahra. Apropiindu-mă, am văzut pe vârful unui deal turla albastră a unei biserici şi, alături de ea, un conac neoclasic îmbrăcat în schelărie, evident în curs de renovare („pentru un oligarh”, şopteau muncitorii). Decorul era idilic, dar locul avea o poveste macabră[145]. Daria Saltîkova intrase în posesia moşiei în 1755 (biserica era capela ei privată) şi îşi petrecuse următorii şapte ani torturând şi ucigând peste o sută de iobagi. Ca mulţi latifundiari de pe atunci, avea la moşie o temniţă, care era prevăzută, în cazul ei, cu camere de tortură, unde turna lichide clocotite peste deţinuţi, îi lega de fiare înroşite sau îi cufunda în apă îngheţată.

Se vede până astăzi că era conacul unei mari familii, iar Saltîkova avea legături foarte sus-puse. Astfel că, atunci când ţăranii au încercat să-i dea crimele în vileag, s-au trezit chiar ei judecaţi pentru calomnie. Însă doi ţărani curajoşi au reuşit să strecoare o plângere scrisă direct împărătesei Ecaterina cea Mare. Este un document zguduitor. Unul dintre bărbaţi spune că a fost silit să privească cum Saltîkova a acuzat-o pe nevasta lui că n-ar fi spălat o podea cum se cuvine şi, apoi, cum a bătut-o cu bâta şi biciul, până la moarte. Saltîkova i-ar fi zis: „Dacă te plângi, n-ai să câştigi altceva decât că pun să te omoare şi pe tine în bătaie.” Împărăteasa a citit denunţul celor doi, şi Saltîkova a fost judecată. A fost pedepsită să stea o oră în butuc şi apoi a fost închisă într-o mânăstire. Pedeapsă uşoară, dar pedepsirea unui moşier era de-a dreptul excepţională.

Până în secolul al XIX-lea, iobăgia se transformase în forma cea mai rea de sclavie. Dar sute de mii de mici proprietari de pământ riscau să piardă totul în cazul abolirii ei şi se opuneau cu încăpăţânare reformei. Fără speranţa dreptăţii, mulţi iobagi fugeau în Siberia sau în teritoriile nelocuite din sud, unde se alăturau cazacilor răsculaţi în marile revolte ţărăneşti (vezi pp. 75–77).

Ca şi negrii din sudul Statelor Unite, iobagii n-aveau drepturi legale, nici mijloace de reabilitare şi nici o scăpare; ei şi descendenţii lor erau robi pe vecie. Dar, spre deosebire de Statele Unite, unde restul societăţii se bucura de libertate şi democraţie, iobăgia din Rusia era doar expresia supremă a despotismului şi a lipsei de legalitate care dominau societatea rusă în ansamblu.

Conştiinţa Rusiei trăia însă prin scriitorii, artiştii şi poeţii ei. În Galeria Tretiakov din Moscova pot fi admirate magnificele picturi cu ţărani ale lui Ilia Repin. Scenele cu ţărăni au stat la baza artei ruse de-a lungul secolelor, dar Repin a conferit genului o mare putere emoţională şi, indirect, propagandistică. Figurile muncitorilor trudiţi din pictura *Edecarii de pe Volga* (1870–1873) sunt pline de demnitate umană în adâncul durerii lor. *Procesiune religioasă în gubernia Kursk* (1880–1883) este o capodoperă a expresiilor discordante: soldaţii ţarişti călări îi biciuiesc pe ţăranii din mulţime, în timp ce preoţii cu sutane aurite le evită privirile. Acest efect, în mod intenţionat şocant, avea să-l pună pe Repin în conflict cu cenzura.

Mare parte a literaturii ruse din secolul al XIX-lea pare o încercare disperată de ispăşire a vinei intelighenţiei faţă de ororile iobăgiei. Nikolai Nekrasov, Ivan Goncearov şi Mihail Saltîkov-Şcedrin sunt obsedaţi de aceasta şi, în *Povestirile unui vânător* (1852), Turgheniev aduce un omagiu nobleţei iobagilor, făcând în acelaşi timp aluzie la vidul moral al aristocraţiei. Prin personajul autobiografic Levin din *Anna Karenina* (1873–1877), precum şi în nuvele ca *Moartea lui Ivan Ilici* (1886), Tolstoi îl prezintă pe ţăranul rus drept un izvor de omenie şi înţelepciune. Atunci când, spre sfârşitul vieţii, Thomas Edison i-a trimis lui Tolstoi un fonograf, acesta a ales să înregistreze articolul polemic „Nu pot să tac” (1908), care conţine un elogiu adus ţăranului rus. Cuvintele lui evocă sentimentul de ruşine care apăsa asupra naţiunii în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea:

> Citesc azi în ziar că douăzeci de ţărani au fost executaţi prin spânzurare în oraşul Herson – douăzeci de oameni din a căror muncă trăim cu toţii, ţărani de a căror înjosire pe toate căile ne facem vinovaţi, prin votca pe care le-o băgăm pe gât, prin condiţiile şi legile groaznice în care-i punem să trăiască, prin recrutarea în

armată şi prin falsele credinţe pe care li le impunem ca să-i amăgim. Erau douăzeci dintre acei oameni a căror bunătate, simplitate şi trudă sunt singura temelie şi garanţie a traiului nostru în Rusia. [...] Felul în care-i tratăm mi se pare atât de îngrozitor, încât nu pot să tac. [...] Eu unul nu sunt de acord să trăiesc în continuare în incalificabila societate care face asemenea lucruri.[146]

Intelighenţia îi idealiza pe ţărani; puţini dintre membrii ei aveau însă experienţa vieţii ţăranilor. Tolstoi, Turgheniev, chiar şi Nekrasov făceau parte din nobilimea de ţară. Pentru ei şi pentru reformatorii sociali care le-au urmat calea, ţăranii au rămas o cauză intelectuală pentru care trebuia luptat, nu oameni reali care puteau fi ascultaţi şi înţeleşi. Clasele superioare europenizate şi masele analfabete erau două naţii separate care trăiau în aceeaşi ţară. Prăpastia de neînţelegere care se căsca între intelectuali şi ţărani avea să se dovedească o catastrofă mai târziu, atunci când revoluţionarii vor încerca să incite masele. Dar, până atunci, a avut loc o schimbare epocală: moartea, în 1855, a tiranicului Nicolae I adusese pe tron un om nou, hotărât să facă schimbări radicale în privinţa inechităţii strigătoare la cer a şerbiei.

Alexandru II venise la putere într-o Rusie aflată în plină criză. Războiul Crimeii îngenunchease ţara, şi prima sarcină a lui Alexandru a fost cea de a încheia umilitorul Tratat de la Paris, acordul de pace care a pus capăt luptelor în 1856. Se pare că noul ţar s-a hotărât încă de la începutul domniei că trebuiau aduse schimbări modului în care era condusă Rusia. Alexandru a reformat armata şi a introdus serviciul militar obligatoriu, dar a evitat beligeranţa expansionistă a predecesorilor săi. A început să lucreze la un nou cod de legi şi a acordat autorităţilor rurale şi municipale mai multă putere. Dar reforma cea mai importantă a venit pe 3 martie 1861. Cu ocazia aniversării a şase ani de la întronare, Alexandru II a emis Edictul de emancipare a iobagilor. Acesta a adus libertate celor 23 de milioane de ruşi care, timp de secole, fuseseră de fapt doar nişte sclavi.

Prin voinţa Domnului, Noi, Alexandru II, Împărat şi Autocrat al Tuturor Rusiilor, dăm veste supuşilor noştri credincioşi: Am căpătat convingerea că sarcina de a uşura starea iobagilor este o misiune sacră pe care Divina Providenţă Ne-a încredinţat-o întru împlinire [...]. Pe baza acestor noi înţelegeri, iobagii vor primi cu timpul

drepturi depline de locuitori rurali liberi. Nobilii, care vor păstra drepturile de proprietate asupra pământurilor care le aparţin, vor acorda ţăranilor uzul perpetuu al pământului în schimbul unei obligaţii specificate; şi, pentru a le asigura existenţa, precum şi pentru a le permite îndeplinirea obligaţiilor faţă de ocârmuire, le vor ceda o porţiune de teren arabil stabilită de înţelegerile menţionate, precum şi alte proprietăţi.[147]

Eliberarea ţăranilor a fost cea mai importantă reformă a societăţii ruse de după Petru cel Mare. A afectat, practic, întreaga populaţie, a pus o nouă bază pentru întreaga structură economică şi socială şi a făcut valuri care vor agita naţiunea timp de decenii.

Reforma venea cu mare întârziere. Şerbia fusese abolită peste tot în Europa, iar în Statele Unite, unde propunerile aboliţioniste divizaseră naţiunea, războiul civil avea să izbucnească chiar în luna următoare. În Rusia, nemulţumirea ţăranilor crescuse de la sfârşitul invaziei lui Napoleon, ducând la răscoale violente în timpul dezastrului militar din Războiul Crimeii şi după aceea. Iobagii, care luptaseră curajos în ambele campanii, aşteptau ca „tătucul” lor, ţarul, să-i răsplătească dându-le pământul pe care îl priveau din vremuri imemoriale ca pe o proprietate colectivă a poporului rus.

Cei mai mulţi moşieri se opuneau însă reformei, şi Alexandru a trebuit s-o impună cu forţa. Era, le-a spus aristocraţilor, „mai bine să-i eliberezi pe ţărani de sus [...] decât să aştepţi până când aceştia îşi câştigă libertatea ridicându-se de jos”[148]. Edictul este plin de îndemnuri la stăpânire de sine, care trădează o adevărată teamă de conflict şi chiar de violenţă.

Ne bizuim pe nobili ca să ajungă la o înţelegere amiabilă cu ţăranii şi să stabilească de comun acord suprafaţa de pământ alocată şi obligaţiile care decurg de aici. [...] Rusia nu va uita că nobilimea, motivată de respectul ei faţă de demnitatea umană şi de dragostea creştinească pentru aproapele, a renunţat de bunăvoie la iobăgie şi a pus bazele unui nou viitor economic pentru ţărani. [...] Până atunci, ţăranii şi servitorii trebuie să fie ascultători faţă de boierii lor şi să-şi îndeplinească riguros vechile obligaţii. [...] Conştienţi de dificultăţile inevitabile ale acestei reforme, suntem încrezători mai întâi de toate în bunăvoinţa Divinei Providenţe care veghează asupra Rusiei [...] şi ne bizuim pe bunul-simţ al poporului Nostru...[149]

La început, ţăranii au întâmpinat edictul de emancipare cu bucurie, aşa cum spune viitorul anarhist prinţul Piotr Kropotkin în *Amintirile unui răzvrătit* (1899):

> Mai eram încă în pat când Ivanov, ordonanţa mea, a intrat în fugă cu tava de ceai şi a exclamat: „Eliberarea, prinţe! [Edictul] a fost afişat la bazar. [...] Oamenii stau în jurul lui, unul citeşte şi ceilalţi ascultă...” În două minute am fost îmbrăcat şi am ieşit în stradă. „Kropotkin, eliberarea!” – mi-a strigat un coleg care tocmai intra în şcoală. [...] După liturghie au citit şi au împărţit [edictul]. „Ţăranii şi-au dat bine seama ce însemnătate are. Când am ieşit din catedrală, în pridvor stăteau mulţi ţărani. Doi dintre ei mi-au spus din uşă, făcând haz: «Ce-i, boierule? Acu’ cale bătută!»„ Colegul mi-a redat prin mimică cum i-au arătat mujicii calea. În acest gest de trimitere la plimbare a boierului se reflectau anii de chinuitoare aşteptare.[150]

Kropotkin era un oponent al regimului ţarist, dar a fost şi el copleşit de atmosfera de bucurie:

> Ne-am întors într-un suflet la şcoală. [...] Asemenea scene de entuziasm s-au repetat şi pe străzi. Mulţimi de ţărani şi de intelectuali stăteau în faţa Palatului de Iarnă şi strigau „ura!”. Când ţarul a apărut pe stradă, caleaşca sa a fost urmată de poporul care jubila. [...] De ce n-aţi murit în ziua aceea, Aleksandr Nikolaevici? Aţi fi rămas în istorie drept un erou![151]

Dar când ţăranii au aflat care erau clauzele emancipării – şi ele umpleau aproape patru sute de pagini –, bucuria a pălit. În încercarea de a-i mulţumi pe nobili, Alexandru elaborase o reformă complet viciată de compromisuri.

În umbra Catedralei Hristos Mântuitorul din Moscova am găsit dovada modului în care a fost, în cele din urmă, răsplătită încercarea de reformă a lui Alexandru. O statuie grandioasă, înaltă de zece metri şi înconjurată de treizeci de lei de bronz, de fântâni şi colonade albe, a fost ridicată prin subscripţie publică şi proclamă cu litere de-o şchioapă: „Lui Alexandru, Ţarul Eliberator”. Pe piedestal stă scris: „A eliberat din robie milioane de iobagi, a introdus consilii locale independente şi autoguvernarea regională, a pus capăt războiului din Caucaz”. Alexandru a extins, de asemenea, educaţia, a introdus un sistem judiciar mai puţin părtinitor şi a relaxat cenzura; ca o ironie a soartei, Rusia a fost prima ţară care a tradus şi publicat *Capitalul* lui Marx (1872). Reformele lui au fost un pas real întru crearea societăţii civile şi a statului de drept.

Din păcate, aceasta este doar o jumătate a poveştii. Desfiinţarea iobăgiei în 1861 n-a reuşit să împlinească speranţele ţăranilor, pentru că a stabilit o perioadă de tranziţie de doi ani înainte ca măsurile să aibă efect şi, mai cu seamă, nu le-a dat pământ. Pământul lucrat de ţărani trebuia cumpărat de la boieri la un preţ stabilit de cârmuire. Din moment ce puţini ţărani aveau bani, statul le-a oferit un împrumut de 80% din suma respectivă, pe care erau obligaţi să-l plătească – cu o dobândă anuală de 6% – într-o perioadă de 49 de ani.[152] Însemna că ţăranii erau siliţi să continue să muncească pentru vechii lor stăpâni, plătind mai mult decât în trecut şi având adesea mai puţin pământ de pe urma căruia să câştige. În curând, guvernul trimitea poliţie şi trupe pentru a-şi recupera împrumutul, provocând conflicte şi resentimente.

Emanciparea a dezamăgit şi înfuriat pe aproape toată lumea. În josul inscripţiei de pe statuia lui Alexandru citesc despre tristul său sfârşit: „Decedat în ziua de 1 martie 1881 [...] în urma unui act terorist”.

Acel „act terorist” s-a petrecut la Sankt-Petersburg. Am găsit locul, pe marginea fostului canal Ekaterina, care duce de la Palatul de Iarnă spre artera principală a oraşului, Nevski Prospekt. Se află pe traseul folosit în mod obişnuit de ţar duminica dimineaţa, şi într-un anumit loc de pe dig, lângă Podul Pevceski, drumul e foarte îngust, mărginit de parapetul de fier forjat şi de canal. Trăsura imperială, escortată de un detaşament de cazaci, a fost silită să încetinească şi să-şi croiască drum prin îmbulzeală.

În mijlocul mulţimii se afla Nikolai Rîsakov, un membru al organizaţiei revoluţionare radicale Narodnaia Volia („Voinţa Poporului”). Acesta a aruncat o bombă către procesiunea imperială, dar, tulburat sau îmbrâncit de mulţime, a ratat ţinta, şi bomba a explodat în mijlocul cazacilor, azvârlindu-l pe Rîsakov într-un gard. Alexandru a scăpat nevătămat. În ciuda sfatului gărzilor, el a insistat să coboare din trăsură pentru a se interesa de starea soldaţilor răniţi. Moment în care alt terorist, Ignati Grineviţki, a aruncat o a doua bombă. Grineviţki se afla atât de aproape, încât a fost ucis pe loc de suflul exploziei, iar ţarul a fost azvârlit cât colo. Comandantul poliţiei i-a sărit în ajutor:

Am fost asurzit de explozie, ars, rănit şi aruncat la pământ. Prin fum şi prin chiciură, am auzit vocea Maiestăţii Sale strigând slab după ajutor. Adunându-mi ultimele puteri, m-am ridicat şi m-am repezit către Ţar. Maiestatea Sa se afla pe jumătate întins, pe jumătate şezând, sprijinindu-se în braţul stâng. Crezând că e rănit uşor, am încercat să-l ridic, dar am văzut că picioarele îi erau strivite şi din ele curgea un şuvoi de sânge. Douăzeci de oameni zăceau la pământ. Unii se târau sau încercau să iasă de sub cadavrele care căzuseră peste ei. Pe zăpada înroşită erau împrăştiate bucăţi din haine, epoleţi, săbii şi bucăţi însângerate de carne umană.[153]

De ce a sfârşit omul care a adus Rusiei emanciparea, pacea şi posibilitatea democraţiei cu picioarele sfârtecate, cu faţa strivită şi cu abdomenul deschis şi sângerând de moarte? Întrebarea este cu atât mai arzătoare cu cât, în minutele dinainte de a pleca în ultima, fatala lui plimbare cu trăsura, Alexandru îşi pusese semnătura pe un document care ar fi putut schimba Rusia pentru totdeauna. Proiectul de Constituţie pe care îl semnase Alexandru în acea dimineaţă de duminică din martie 1881 era o încercare de a revigora şi lărgi reforma socială pe care o începuse cu douăzeci de ani înainte prin desfiinţarea iobăgiei.

Alexandru recunoştea implicit că reformele anterioare nu reuşiseră să satisfacă revendicările liberale, ceea ce contribuise la creşterea frământărilor sociale şi a violenţei revoluţionare. Astfel că, declara el, era din nou hotărât să caute o lărgire a democraţiei consultative.

Aşa-numita Constituţie Loris-Melikov, după numele ministrului reformator care o scrisese, vorbea despre dorinţa de „a invita societatea să ia parte la elaborarea politicii”[154]. Se propunea o mai mare relaxare a cenzurii şi o lărgire a puterii consiliilor locale alese, inclusiv dreptul de a trimite delegaţi la o adunare naţională care ar fi jucat un rol în formularea legislaţiei. Nu era, bineînţeles, democraţia constituţională pe care o doreau revoluţionarii, dar era un prim pas. Asasinarea lui Alexandru, comisă chiar de revoluţionari, a pus capăt, timp de o generaţie, oricărei speranţe de progres.

Măsurile iniţiale luate de Alexandru II în 1861 arătaseră poporului rus că schimbarea era într-adevăr posibilă, fapt ce-l încuraja să solicite paşi tot mai mari şi mai hotărâţi pe

calea reformei. Dar Alexandru n-a reuşit să răspundă revendicărilor poporului, iar când a fost convins de violenţa revoluţionară să reia reforma era deja prea târziu. Vera Figner, revoluţionară de frunte şi activistă în Narodnaia Volia, a rezumat viziunea unei clase sociale aflate în plin avânt, care dorea libertate şi democraţie. Puterea ţaristă, susţinea ea, nu va fi niciodată capabilă să îndeplinească revendicările democratice; unica soluţie era revoluţia:

> Politicile contelui Loris-Melikov n-au înşelat pe nimeni. Adevărata atitudine a ocârmuirii faţă de societate, popor şi partid nu s-a schimbat nici cu o iotă. Contele era în continuare hotărât să reprime poporul; nu făcea decât să substituie metode mai blânde celor brutale de mai înainte.[155]

Retorica este similară celei folosite de-a lungul vremurilor de toţi tinerii radicali. Dar în Rusia poporul credea în retorică şi acţiona potrivit ei. De unde s-au ivit tinerii şi tinerele care l-au asasinat pe Alexandru şi au complotat împotriva statului ţarist? Ce anume îi împingea la astfel de violenţe? Şi care era acea viziune asupra Rusiei care-i convingea să se sacrifice în numele unei cauze politice?

Note

142. N.V. Gogol, *Miortvîie Duşî*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1972, p. 92 [*Suflete moarte*, trad. rom. Tudor Arghezi et. al., Cartea Rusă, Bucureşti, 1958, passim – *n.t.*].

143. *Russkaia pravda*. Text complet în A.M. Kamceatnov, *Hrestomatia po istorii russkogo iazîka* (*Pamiatniki X– XIV vekov*), Moskva, 2009.

144. Vezi T. Szamuely, *op. cit.*, pp. 116 şi urm.

145. *Ibid.*, p. 118.

146. Tolstoi, „*Ne mogu molciat*” („*Nu pot să tac*”), în *Sobranenie Socinenii v 20 tomah, tom 14*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1960.

147. „Manifest de emancipare a şerbilor”. Text complet disponibil online la adresa http://schoolart.narod.ru/1861.html.

148. *Apud* N. Riasanovsky, *op. cit.*, p. 411.

149. V. Edictul de emancipare a iobagilor, *op. cit.*

150. Kropotkin, *Memoirs of a Revolutionist*, Houghton Mifflin, Boston, New York, 1899, Partea întâi, cap. 8, p. 142 [P.A.

Kropotkin, *Amintirile unui răzvrătit*, trad. rom. D. Vacariuc şi R. Vasilescu-Albu, Editura Politică, Bucureşti, 1969, p. 114 – *n.t.*].

151. *Ibid.*, p. 143 [trad. rom. cit., p. 115 – *n.t.*].

152. Alexandru şi consilierii lui erau conştienţi de povara financiară pe care sistemul împrumutului o impunea ţărănimii, dar finanţele Rusiei erau în stare precară după dezastrul din Războiul Crimeii şi statul nu-şi putea permite să fie mai generos.

153. *Apud* E. Radzinsky, *Alexander II: The Last Great Czar*, Freepress, New York, 2006, p. 415.

154. *Ibid.*, pp. 374 şi urm.

155. Jurnalul Verei Figner, *apud* Alpern Engel (ed.), *Five Sisters: Women against the Tsar*, B. Knopf, New York, 1975, pp. 50– 51.

Capitolul 14
„Voinţa Poporului”

> Jeliabov muri surâzând, în timp ce Rîsakov, care cedase în timpul interogatoriilor, fu târât spre eşafod pe jumătate nebun de frică. [...] La picioarele eşafodului, Sofia Petrovskaia îşi va îmbrăţişa iubitul şi pe ceilalţi doi prieteni ai lui, dar îi va întoarce spatele lui Rîsakov, care va muri singur, ca un damnat al noii religii. [...] Pentru Jeliabov, moartea în mijlocul tovarăşilor săi coincidea cu justificarea. [...] Moartea anulează vina şi crima însăşi.[156]

Albert Camus descrie execuţia revoluţionarilor care-l omorâseră în 1881 pe ţarul Alexandru II cu o mare doză de ambiguitate morală. Din eseul lui filozofic *Omul revoltat* (1951) rezultă că autorul înţelege şi condamnă simultan asasinatul politic. Acesta este deopotrivă necesar şi inadmisibil.

Fotografiile din închisoare ale lui Rîsakov, băiatul bălai de doar 19 ani care a azvârlit bomba, dar şi-a trădat prietenii la interogatoriu, au aceeaşi ambiguitate. El priveşte către obiectiv cu teamă în ochi. Iar transcrierile mărturisirii sale sunt greu de citit – băiatul imploră disperat îndurarea, pentru „măcar încă un an de viaţă”[157].

Ca şi ceilalţi, Rîsakov devenise asasin de bunăvoie, înflăcărat de ceea ce el socotea a fi necesitatea morală a cauzei politice. În cursul deceniilor 1860 şi 1870, ei au

comis zeci de atacuri cu bombe, în care au ucis şi schilodit nevinovaţi, sacrificându-şi cu nepăsare propriile vieţi. Remarcabilul lor imn politic, „Imnul revoluţionarului” (1865), rezumă absolutismul fanatic al activiştilor organizaţiei Narodnaia Volia:

> Pe trupul camarazilor nu plânge,
> Cu arma-n mână au căzut...
> Treci fără teamă printre ei,
> Şi înalţă stindardul tot mai sus!
> Sub flamura ideilor
> Noi trebuie să luptăm;
> Până la moarte să luptăm,
> Până la sfârşitul cel amar...[158]

Fanatismul mişcării „Voinţa Poporului” este surprinzător (paralela cea mai apropiată este, probabil, fanatismul atentatorilor sinucigaşi islamici din zilele noastre). Ea avea să poarte un război nemilos, sângeros, până la moarte.

Pentru a înţelege sursa ferocităţii ei, trebuie să privim înapoi la rădăcinile opoziţiei violente din îndelungata istorie a Rusiei. În vremuri mai vechi, nobilii nemulţumiţi au complotat împotriva lui Ivan cel Groaznic, pretendenţii la tron au provocat războiul civil din Vremurile Tulburi, iar loviturile militare şi crimele au ridicat şi au răsturnat monarhi până la sfârşitul secolului al XIX-lea. Acestea însă erau în general lupte pentru putere în cadrul autocraţiei, nu o provocare la adresa ţarismului. Contestarea venea „de sus”, de la casta conducătoare, nu „de jos”, de la oamenii obişnuiţi. Prima încercare de acest fel venită „de jos” a fost cea a reformatorilor Aleksandr Radişcev şi Nikolai Novikov, care au atacat politicile sociale ale Ecaterinei cea Mare, cerând măsuri pentru închiderea prăpastiei dintre autocrat şi popor, inclusiv desfiinţarea iobăgiei; au fost pe loc aruncaţi în temniţă.

Complotiştii din decembrie 1825 au marcat începutul unui secol de opoziţie revoluţionară violentă (vezi pp. 125–128). Pe parcursul deceniilor care au urmat, a început să iasă la iveală o clasă, arhetipală pentru Rusia, de tineri nemulţumiţi care îmbrăţişau rolul de animatori ideologici. Inteligenţia provenea din rândurile studenţilor, funcţionarilor, scriitorilor şi dascălilor – având cu toţii o

educaţie relativ liberală primită de la stat, dar respingând natura acestui stat, furioşi din cauza prăpastiei ce se căsca între conducători şi cei conduşi. E vorba de *raznocinţî*, literalmente „oameni de diferite cinuri”. În anii 1830, scriitorul Piotr Ceaadaev ataca instituţia autocraţiei din Rusia într-un limbaj atât de mânios, încât *Scrisorile filozofice* (1831) i-au fost denunţate şi interzise, circulând doar clandestin, ca manuscrise trecute din mână în mână – o formă timpurie de samizdat.

> La început – o barbarie sălbatică, apoi o superstiţie grosolană, mai departe – o stăpânire străină, feroce şi degradantă, al cărei spirit l-a moştenit mai târziu puterea naţională – iată trista istorie a tinereţii noastre. [...] Izolaţi de mişcarea universală a umanităţii, noi n-am cules nimic din ideile mai târzii ale speciei umane [...], ideile datoriei, dreptăţii, dreptului, ordinii. Şi când, eliberaţi de sub jugul străin [mongol], am fi putut – în cazul în care n-am fi fost despărţiţi de familia comună – să profităm de ideile care înfloriseră în acest timp printre fraţii noştri occidentali, noi am decăzut într-o servitute şi mai aspră [...]. În timp ce lumea întreagă se reconstruia, la noi nu se edifica nimic: noi rămâneam înghesuiţi în cocioabele noastre de bârne şi paie. [...] V-am apărut, probabil, plin de amărăciune când v-am vorbit despre ţara noastră: n-am spus însă decât adevărul, şi nici pe acela în întregime.[159]

Ceaadaev a fost declarat nebun şi trimis în exil. Riposta lui, deopotrivă ironică şi furioasă, a fost „Apologia unui nebun” (1837).

Diagnosticul dat de Ceaadaev a stârnit o aprigă dezbatere ideologică. El pleda pentru o întoarcere decisivă către valorile occidentale – constituţionalism de tip european şi justiţie socială. Viziunea aceasta a găsit din plin sprijin în rândurile inteligenţiei şi a pus bazele unei puternice şcoli a aşa-numiţilor occidentalişti.

S-a ivit însă o mişcare la fel de viguroasă, contrastând puternic cu soluţia lui Ceaadaev şi propunând întoarcerea la „valorile esenţiale ruseşti”: ortodoxia, colectivismul ţărănesc şi cultura naţională. Erau aşa-numiţii slavofili, care vedeau puterea Rusiei în simţul ei istoric şi în scopul comun. În ochii lor, instituţii precum sfaturile ţărăneşti tradiţionale, *mir*, ofereau Rusiei un avantaj în faţa Occidentului individualist: europenii se gândeau în primul rând la ei înşişi, dar ruşii gândeau în termenii efortului

comun şi ai binelui comun. Slavofilii erau conservatori şi sprijineau ţarismul. Erau, la rândul lor, conştienţi de prăpastia tot mai adâncă dintre monarh şi supuşii lui şi propuneau înfiinţarea unor consilii consultative pentru restabilirea armoniei. Slavofilul Konstantin Aksakov a definit esenţa slavofiliei ca *sobornost* (comuniune):

> Toate clasele şi grupurile populaţiei sunt inoculate cu un singur spirit, o singură credinţă, convingeri identice, concepte uniforme şi cu acelaşi devotament pentru prosperitatea comună; [...] Rusia e un soi de cor moral în care vocea individului nu se pierde, ci se face auzită în toată gloria ei, ca parte din armonia colectivă a tuturor vocilor împreunate în cântec.[160]

Pe un ton similar, Dostoievski scria în anii 1870 în *Jurnalul de scriitor*:

> Glia noastră sărmană şi neorânduită este toată ca un singur om. Toate cele optzeci de milioane de locuitori reprezintă o asemenea unitate superioară, care, desigur, nu există şi nu poate exista nicăieri în Europa.[161]

Slavofilii promovau o imagine mobilizatoare, deşi puternic romanţată, a trecutului Rusiei. Erau împotriva Occidentului, respingeau valorile europene şi deplângeau încercările lui Petru cel Mare de a le impune. Ideile occidentale străine, credeau ei, erau pricina înstrăinării fatale dintre monarh şi popor; vechiul model al unei societăţi autocratice, ortodoxe, în care fiecare îşi cunoştea locul, era o reţetă mai bună pentru stabilitatea socială. Ei erau în profund dezacord cu criticile lui Ceaadaev şi proclamau superioritatea morală a Rusiei asupra Occidentului, reînviind vechile mituri despre „Sfânta Rusie" şi divina ei misiune de mântuire a lumii. „Bolnavă ţară a poporului rus! Ochiul străin nicicând nu te-o-nţelege. [...] Dar Domnul din Cer, încovoiat sub cruce, în veşminte de rob, pe glie ţi-a călcat şi te-a binecuvântat"[162], scria poetul Feodor Tiutcev. Prin ce are mai bun, Tiutcev este unul dintre marii poeţi lirici ai Rusiei. A fost însă un naţionalist xenofob şi a sprijinit imperialismul rus, iar scrierile lui politice sunt de o exaltare bizară. Reprezentarea lui mistic-religioasă a Rusiei, similară în multe privinţe cu cea a lui Dostoievski, reflectă viziunea slavofilă a unei naţiuni

călcate în picioare, dar înnobilate de o credinţă înnăscută ce va schimba lumea.

Cu mintea nu-i afli cuprinsul,
Prăjina nu-i măsoară-ntinsul:
Rusia-şi poartă mândră miezul –
Ea trebuie să-ţi fie crezul.[163]

Credinţa că destinul Rusiei era acela de a-i arăta omenirii cum să trăiască avea să caracterizeze învăţăturile slavofile din secolul al XIX-lea şi va ieşi din nou la iveală într-o nouă înfăţişare după 1917. Însă dezbaterea dintre slavofili şi occidentalişti provenea dintr-o dihotomie care-i bântuia pe ruşi din cele mai vechi timpuri: valorile despotismului oriental – moştenirea jugului mongol – împotriva modelului occidental al guvernării participative şi al garanţiilor sociale. Pe la 1840, atât occidentaliştii, cât şi slavofilii erau de acord că se cerea o schimbare.

Generaţia anilor 1840 era alcătuită în majoritate din gânditori şi teoreticieni politici care, în general, nu erau dispuşi să recurgă la violenţă ca armă politică. Scriitori precum Aleksandr Herzen şi Vissarion Belinski denunţau autocraţia, iobăgia şi statul poliţienesc ţarist. Ei pledau pentru valorile liberale europene, însă forma lor foarte rusească de socialism se datora idealului slavofil al obştii ţărăneşti. Herzen a prezis bine că Rusia avea să ofere terenul cel mai fertil pentru revoluţia socialistă:

Furtuna se apropie fără doar şi poate. În această privinţă sunt de acord şi oamenii revoluţiei, şi oamenii reacţiunii. Toată lumea şi-a pierdut capul; o problemă grea, vitală, apasă pieptul tuturor. [...] Ruşii constituie un popor al cărui principiu fundamental [...] este comunismul, iar puterea acestuia se bizuie pe împărţirea pământurilor. [...] La fel se petrec lucrurile şi în arteluri. Artelurile sunt adesea alcătuite din câteva sute de muncitori, care se asociază pentru un timp oarecare. [...] La încheierea sorocului, lucrătorii îşi împart câştigul prin bună învoială, în raport cu munca depusă de fiecare. [...] Organizarea obştilor, deşi foarte şubrezită, a ţinut piept imixtiunii statului şi a ajuns cu bine până la vremea *dezvoltării socialismului în Europa*.[164]

Herzen a devenit cunoscut ca „părintele socialismului rus”; el a inventat formula „pământ şi libertate”, care avea să devină lozinca mişcării poporaniste. Dar în faţa cererii de

a ieşi în stradă a dat înapoi, sperând în van, până în ultima clipă, că sistemul ţarist se va reforma singur. Dezamăgit şi din ce în ce mai marginalizat, şi-a sfârşit viaţa în exil, la Londra – în Paddington şi Putney –, încercând în zadar să influenţeze politica Rusiei prin scrieri publicate în presa emigraţiei.

Generaţia lui Herzen era bine intenţionată, milita pentru introducerea paşnică a socialismului şi detesta violenţa politică. Se opunea oricărui fel de dictatură, ţaristă sau revoluţionară, şi credea în libertatea veritabilă şi în liberul-arbitru.[165]

Dar oamenii de la 1840 pierduseră ocazia. În câţiva ani agitaţi, tipul lor de liberalism idealist a fost înlăturat de o nouă generaţie de radicali mânioşi. Oamenii de la 1860 erau mult mai puţin rezonabili, mult mai pregătiţi să folosească violenţa pentru a-şi impune vederile.

Turgheniev surprinde momentul în romanul, emblematic pentru acele vremuri, *Părinţi şi copii* (1862), făcând un portret îndurerat, mâhnit al noii specii de nihilişti revoluţionari. Eroul – sau antieroul – romanului, Bazarov, e hotărât să înlăture vechea ordine, opunându-se cu vehemenţă gradualismului vechii generaţii. Eşuează pentru că zelul lui revoluţionar e subminat de sentimentele umane ale dragostei şi afecţiunii.

Dar cea care a contribuit decisiv la conturarea viitorului mişcării revoluţionare a fost o altă carte, astăzi uitată de cei mai mulţi. Romanul *Ce-i de făcut?* al lui Nikolai Cernîşevski apare în zilele noastre ca o carte mediocră, stângace şi lipsită de umor, dar în 1863 ea a pus stăpânire pe imaginaţia unei întregi generaţii. Scris în închisoare şi deghizat într-o poveste sentimentală, romanul glorifică „oamenii noi”, scârbiţi de societatea ţaristă şi dedicaţi cu altruism idealurilor socialiste. Povestea de dragoste dintre cele două personaje principale nu culminează în pat, ci în înfiinţarea unei cooperative a femeilor!

> „Acum pot să vă spun pe faţă ce am de gând să fac. [...] Nişte oameni buni şi ageri la minte au scris multe cărţi despre felul în care trebuie să vieţuiască oamenii, pentru ca toţi s-o ducă bine; şi lucrul de căpetenie pentru aceasta [...] este ca atelierele să fie făcute după o nouă rânduială. [...] Aflaţi că am înfiinţat atelierul pentru ca banii

rămaşi câştig să se dea chiar croitoreselor care eu muncit pentru ei.” [...] Ce bucuroasă, ce fericită era Vera Pavlovna![166]

Ce-i de făcut? este o lectură groaznică. A prăsit un întreg gen de romane pe tema „hai cu mine la ocnă!”. Dar mesajul de eliberare socială, de emancipare a femeii şi de devotament eroic pentru lupta politică a atins o coardă sensibilă. Cartea a făcut senzaţie şi a devenit o lucrare revoluţionară clasică. Glorificând „pragmatismul practicat cu sânge rece şi activitatea calculată”, a dat tonul violenţei din anii care au urmat, şi însuşi Lenin o considera un precursor de bază al bolşevismului.

Dostoievski, care cochetase în tinereţe cu socialismul şi plătise pentru asta cu ocna şi exilul, a adoptat o atitudine diferită. Extremismul „oamenilor noi” din deceniul al şaptelea îl făcuse să se împotrivească mişcării revoluţionare. În romanul *Crimă şi pedeapsă* (1866), el critică decăderea lor morală prin figura lui Raskolnikov, al cărui cult pentru pragmatismul amoral – este permis orice cât timp contribuie la triumful „marii idei” – este prezentat drept o înşelăciune nejustificată de nimic. În *Demonii* (1872), Dostoievski foloseşte ultimele vorbe ale unui bătrân socialist muribund, om al anilor ’40, pentru a-i condamna pe noii „porci” revoluţionari care au luat ideile generaţiei precedente şi le-au pervertit cu cinism şi cu o violenţă lipsită de discriminare:

Aceşti demoni, care ies din bolnav şi intră în porci, sunt toate tarele, racilele, toate miasmele, toate necurăţeniile, toţi demonii şi toţi drăcuşorii care s-au acumulat în marele şi scumpul nostru bolnav, în Rusia noastră, în decurs de veacuri, de veacuri! [...]. Dar o idee măreaţă şi o voinţă măreaţă o vor lumina de sus, ca pe acel demonizat, şi vor ieşi toţi demonii, toată necurăţenia, toată scârnăvia care s-au încuibat purulent pe suprafaţa ei [...] şi vor cere singure să intre în porci. [...] Şi ne vom arunca, nebuni şi turbaţi, de pe stâncă în mare şi ne vom îneca cu toţii, şi aşa se cuvine, pentru că nu suntem buni decât pentru aşa ceva.[167]

Dostoievski şi-a bazat personajul principal din *Demonii* pe figura teroristului notoriu Serghei Neceaev, al cărui *Catehism al revoluţionarului* (1869) este o expresie rece a imoralităţii absolutiste, în care scopul justifică orice mijloace:

> Revoluţionarul [...] a rupt toate legăturile cu lumea civilizată, cu legile, morala şi tradiţiile ei. El este inamicul implacabil al acestei lumi. [...] El nu cunoaşte decât ştiinţa distrugerii. Scopul lui este mereu acelaşi: modul cel mai sigur şi mai rapid de a distruge toată această ordine abjectă. Dispreţuieşte şi urăşte moralitatea socială existentă. În ochii lui, moralitatea este doar ceea ce contribuie la triumful revoluţiei. Tot ce stă în calea revoluţiei este imoral şi criminal.[168]

Pentru a-şi dovedi dispreţul faţă de moralitatea convenţională, Neceaev – ca şi Raskolnikov din *Crimă şi pedeapsă* – a decis să comită un act imoral deliberat, gratuit, convingându-şi tovarăşii revoluţionari să ucidă un camarad nevinovat. Pentru Dostoievski, „neceaevismul” întrunea cinismul sinistru şi malefic ce-i caracteriza pe oamenii anilor ’60. Portretizarea lui Neceaev în personajul Piotr Verhovenski din *Demonii* este o demascare fără drept de apel a întregului mediu revoluţionar.

Rămâne însă un fapt că extremiştii radicali din Narodnaia Volia, bărbaţi şi femei precum cei care l-au ucis pe ţarul Alexandru II, se bucurau de sprijin considerabil din partea poporului. În 1878, unul dintre membrii organizaţiei, o femeie de 28 de ani pe nume Vera Zasulici, a pus la cale un complot pentru asasinarea guvernatorului de Sankt-Petersburg, Feodor Trepov[169]. Într-o uluitoare demonstraţie de sânge rece, Zasulici s-a strecurat în reşedinţa guvernatorului şi l-a ţintit cu un revolver.

Deşi fusese împuşcat de la mică distanţă, guvernatorul Trepov a supravieţuit. Zasulici a fost arestată pe loc. Părea un caz închis de tentativă de omor, iar ocârmuirea a ordonat un proces public cu juriu. Dar, dacă scopul era de a demasca lipsa de omenie a revoluţionarilor, oamenii stăpânirii aveau să fie crunt dezamăgiţi. Cu ajutorul unui avocat abil, Zasulici şi-a construit apărarea pe „necesitatea politică” a faptei. În faţa curţii ea a denunţat nedreptăţile regimului şi a susţinut că singura reacţie raţională faţă de un stat represiv era violenţa politică. Procesul s-a transformat într-o incriminare a guvernului larg mediatizată şi, cu toată greutatea covârşitoare a dovezilor împotriva ei, Zasulici a fost achitată de un juriu alcătuit din ruşi obişnuiţi. Ţarul a poruncit rejudecarea cazului, dar sprijinitorii lui

Zasulici au reuşit s-o scoată din Rusia; a trăit în străinătate până când revoluţia din 1905 i-a permis să se întoarcă acasă.

Mai puţin norocos a fost Aleksandr Ulianov, un tânăr din oraşul meridional Simbirsk. Spânzurarea lui Ulianov în urma participării în 1887 la un complot al organizaţiei Narodnaia Volia îi va lăsa o amintire amară fratelui său, Vladimir. Care-şi va dezlănţui mai apoi mânia şi resentimentul... sub numele de Lenin.

Note

156. A. Camus, *L'Homme révolté*, Gallimard, Paris, 1951, p. 86 [A. Camus, *Omul revoltat*, trad. rom. Mihaela Simion, RAO, Bucureşti, 2002, p 361 – *n.t.*].

157. Transcrierea interogatoriului lui Rîsakov din baza de date online: http://www.hrono.ru/biograf/bio r/rysakov.php.

158. „Imnul revoluţionarului" (1865). Înregistrarea unei interpretări timpurii şi versurile, disponibile la adresa http:/www.sovmusic.ru/text.php?fname=ne_plach.

159. P.I. Ceaadaev, *Lettres philosophiques adressées à une dame*, în *Polnoe sobranie socinenii*, Nauka, Moskva, 1991, p. 121 [ed. rom. cit., passim – *n.t.*].

160. K. Aksakov, *On the Internal State of Russia* (1855), *apud* N. Riasanovski, *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles*, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1952.

161. F. Dostoievski, *The Diary of a Writer*, trad. engl. B. Brasol, Scribner, New York, 1954, p. 980 [*Jurnal de scriitor*, trad. rom. Adriana Nicoară, Marina Vraciu, Leonte Ivanov şi Emil Iordache, Polirom, Iaşi, 2008, p. 1131 – *n.t.*].

162. F.I. Tiutcev, *Stihotvorenia*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1972, p. 208.

163. *Ibid.*, p. 259.

164. A. Herzen, „The Russian People and Socialism: A Letter to Michelet" (1851), în *The Memoirs of Alexander Herzen*, Chatto & Windus, London, 1968, iv, p. 1649 [A. Herţen, „Poporul rus şi socialismul", în *Opere filosofice alese*, trad. rom. Ovidiu Constantinescu, Cartea Rusă, Bucureşti, 1954, vol. 2, pp. 145–157– *n.t.*].

165. Îmi amintesc că marele filozof social Isaiah Berlin – născut în Sankt-Petersburg la mai puţin de 40 de ani după moartea lui Herzen şi trecut deja de 70 de ani atunci când l-am

cunoscut, în primul an de studii – îmi spunea că oamenii din anii 1840 erau ca nişte chihuahua foarte inteligenţi, în comparaţie cu ferocii rottweileri apăruţi o generaţie mai târziu. Berlin nu suporta noua specie de terorişti revoluţionari. Îmi amintesc că m-a întrebat cam deconcertant: „Nu eşti, sper, un revoluţionar cu barbă parfumată, nu?” Dar apoi a adăugat, cu o sclipire în ochi: „Nu te supăra, să nu uităm că Herzen era în favoarea amorului liber socialist, până când soţia lui s-a hotărât să încerce şi ea – apoi s-a răzgândit...”

166. N. Cernîşevski, *Şto delat?*, Klassiki Mirovoi Literaturî, Feniks, Moskva, 2002, p. 287 [*Ce-i de făcut?*, trad. rom. P. Comarnescu şi A. Ivanovski, ELU, Bucureşti, 1963, pp. 227–237 – *n.t.*].

167. F. Dostoievski, *Besî*, trad. engl. Constance Garnett, Heritage Press, New York, 1959, p. 563 [*Demonii*, trad. rom. Marin Preda şi Nicolae Gane, Cartea Românească, Bucureşti, 1970, p. 678 – *n.t.*].

168. S. Neceaev, *Catechism of a Revolutionist* (1869), *apud* S. Szamuely, *The Russian Tradition*, McGraw-Hill, London, 1974. p. 252. Textul complet, disponibil în arhivele site-ului Marxist.org: http://www.marxists.org/subject/anarchism/nechayev/catechism.htm.

169. Jurnalul Verei Zasulici e reprodus în Alpern Engel (ed.), *Five Sisters: Women against the Tsar*, B. Knopf, New York, 1975, pp. 61– 94.

Capitolul 15
Reacţiunea autocrată şi narodnicismul

Corespondenţa particulară a elitei conducătoare a Rusiei dezvăluie amploarea panicii care a cuprins monarhia după asasinarea lui Alexandru II în martie 1881. Konstantin Pobedonosţev, consilierul conservator de dreapta al noului ţar, Alexandru III, îşi bombarda stăpânul cu scrisori agitate, susţinând cu pasiune că asasinatul era rezultatul direct al experimentelor liberale prosteşti.

> Vremurile sunt cumplite, Maiestate. Dacă vreţi să salvaţi Rusia şi pe Voi înşivă, momentul este acum ori niciodată. Nu vă încredeţi în cântecele de sirenă care vă cer să vă supuneţi aşa-zisei opinii

publice! Pentru numele lui Dumnezeu, Maiestate, nu vă încredeţi în ele – nu continuaţi cu reformele liberale![170]

Pobedonosţev îi învinuia atât pe răposatul ţar, cât şi pe ministrul de interne rus, Loris-Melikov, care scrisese proiectul reformator de constituţie semnat de monarh în dimineaţa asasinării sale (vezi pp. 146–151):

> Maiestate, dacă vă puneţi încrederea în acest om [Loris-Melikov], aşa cum a făcut tatăl Vostru, el vă va duce, pe Voi şi ţara, la ruină. Nu este interesat decât de liberalizare [...]. Voia să introducă în Rusia instituţii libere, în stil european [...]. Pentru numele lui Dumnezeu, Maiestate, nu vă lăsaţi prins în mrejele lui![171]

Disputa n-a durat mult. Îngrozit de sfârşitul tatălui său (fusese de faţă la moartea în chinuri a acestuia), Alexandru III i-a răspuns lui Pobedonosţev, acceptându-i argumentele şi căzând de acord să-i demită pe liberalii rămaşi în guvern:

> Da [...]. Şedinţa de astăzi m-a întristat. Loris [şi ceilalţi] insistau în continuare pentru aceleaşi politici. Categoric, ar dori să vadă în Rusia guvernarea reprezentativă. Dar nu vă îngrijoraţi – n-am să îngădui aşa ceva! [...] Însăşi ideea de guvern ales este un lucru pe care n-am să-l accept niciodată![172]

În câteva zile de la urcarea pe tron, Alexandru III denunţase planurile tatălui său de reformă cvasiliberală, mâzgălind pe prima pagină a proiectului: „Slavă Domnului că această propunere pripită şi criminală nu s-a realizat niciodată şi că tot acest proiect nebunesc a fost respins.”[173] După o lună, îşi împărtăşea sentimentele naţiunii:

> Proclamaţie către toţi supuşii Noştri credincioşi: Dumnezeu, în nepătrunsa-I înţelepciune, a socotit potrivit să sfârşească slăvita domnie a Iubitului Nostru Părinte printr-o moarte de martir şi să aşeze asupra Noastră sarcina sfântă a domniei autocratice [...]. Nobilul Nostru Tată, primind de la Dumnezeu mantia puterii autocratice spre binele poporului, a rămas credincios până la moarte [...]. Uciderea josnică şi ticăloasă a unui Suveran al Rusiei de către monştri nemernici din popor este o faptă cumplită şi nedemnă. A întunecat întreaga Noastră ţară de mâhnire şi de groază. Dar, în mijlocul supărării Noastre, vocea lui Dumnezeu Ne porunceşte să îmbrăţişăm sarcina cârmuirii, cu credinţă deplină în puterea şi dreptatea puterii Noastre autocratice. Suntem chemaţi să reafirmăm acea putere şi s-o apărăm de orice uzurpare, în folosul poporului.[174]

Proclamaţia lui Alexandru III era intitulată „Manifestul Ţarului privind autocraţia de nezdruncinat”. Ea însemna

sfârşitul unei alte încercări de a explora ideea de guvernare reprezentativă în Rusia şi revenirea la domnia autocratică – starea ei dintotdeauna. Limbajul aminteşte în mod surprinzător de discursul rostit de Ivan cel Groaznic în 1547, la încoronare („De azi înainte am să fiu cârmuitor unic şi absolut cârmuitor, căci o împărăţie nu poate fi cârmuită decât cu o mână de fier [...]. Întinse şi darnice sunt pământurile noastre, dar fără rânduială. Doar puterea absolută poate apăra Rusia...” – vezi p. 61). În Rusia, retorica ce susţine autocraţia a rămas neschimbată de-a lungul secolelor.

Proclamaţia lui Alexandru era scrisă de Pobedonosţev, care a devenit vârful de lance al unui recul conservator ce avea să dureze două decenii. Pobedonosţev fusese dascălul din copilărie al lui Alexandru. Ţarul imens, cât un urs, înalt de aproape doi metri şi tot cam atât de lat, şi sfetnicul lui solemn şi cadaveric au condus Rusia în tandem. Sub influenţa lui Pobedonosţev s-a înăsprit cenzura, a fost consolidată poliţia secretă şi mii de suspecţi revoluţionari au fost expediaţi în Siberia. În toate districtele rurale au fost numiţi agenţi ai guvernului cunoscuţi sub numele de şefi ai zemstvelor, cărora li s-au dat puteri largi pentru a stârpi revolta.

Pobedonosţev a devenit sperietoarea liberalilor: când Tolstoi i-a pus la stâlpul infamiei vederile reacţionare şi aspectul de cioclu sinistru în figura lui Karenin, soţul Annei Karenina, Pobedonosţev s-a răzbunat obţinând excomunicarea lui Tolstoi. Dar conservatorii şi naţionaliştii îl priveau ca pe un erou. Dostoievski îi era prieten şi l-a descris drept singurul om capabil să salveze Rusia de la revoluţie.

În foarte polemica sa colecţie de eseuri, *Reflecţiile unui om de stat rus* (1898), Pobedonosţev pledează cauza autocraţiei în Rusia cu o convingere pătimaşă. Creştin devotat, el susţine că oamenii sunt predestinaţi păcatului şi că mâna fermă a unui monarh atotputernic este unicul mijloc de a le îngrădi rapacitatea naturală:

> A privi guvernarea parlamentară ca pe o garanţie a libertăţii este o greşeală grosolană. Puterea absolută a suveranului este înlocuită de puterea absolută a parlamentului, cu singura diferenţă că

suveranul poate întrupa o voinţă raţională, în timp ce în parlament totul depinde de întâmplare. [...] Dacă democraţia liberală triumfă, ea aduce în societate dezordine şi violenţă, odată cu principiile necredinţei şi materialismului [...]. Astfel de condiţii duc inevitabil la anarhie, din care societatea poate fi salvată doar de dictatură – adică de revenirea autocraţiei.[175]

Într-un raţionament la fel de relevant în zilele noastre pe cât era în 1881, Pobedonoştev susţine că dimensiunea Rusiei şi numeroasele ei minorităţi etnice fac ca democraţia să nu poată funcţiona niciodată acolo:

Aceste rezultate deplorabile [dezordinea şi violenţa] se manifestă cu atât mai mult când populaţia unei ţări are o compoziţie eterogenă, fiind alcătuită din naţionalităţi de rase diferite. Principiul naţionalităţii este piatra de încercare care dezvăluie falsitatea şi imposibilitatea guvernării parlamentare [...]. Diversele rase sunt animate de pătimaşe sentimente de intoleranţă faţă de instituţia politică ce le uneşte într-un singur trup şi de o aspiraţie la fel de pătimaşă pentru guvernarea independentă conformă propriei lor culturi – în general o cultură închipuită. Fiecare rasă va trimite în parlament reprezentanţi, însă nu potrivit unor interese politice comune, ci potrivit unor instincte rasiale sau de ură rasială, nu numai faţă de rasa dominantă, ci şi faţă de rasele surori şi faţă de instituţia politică ce le uneşte pe toate [...]. Doar autocraţia reuşeşte să evite sau să împace asemenea pretenţii şi răbufniri. Democraţia nu poate rezolva aceste probleme, iar instinctul naţionalităţii serveşte astfel ca forţă dezintegratoare.[176]

Deloc surprinzător, răspunsul lui şi al lui Alexandru la aspiraţiile etnice din cadrul imperiului a fost o campanie brutală de rusificare forţată, de reprimare a culturilor şi limbilor autohtone şi de strivire a ambiţiilor naţionaliste. A stârnit resentimente şi a pregătit terenul pentru viitoarele conflicte din regiuni cum ar fi Caucazul, Asia Centrală şi ţările baltice. Politica lui Alexandru faţă de evrei purta, de asemenea, ştampila antisemitismului feroce al lui Pobedonoştev. Aşa-numitele Legi din mai le interziceau evreilor să locuiască în anumite zone şi să practice anumite profesii[177]. Au fost impuse taxe pentru accesul evreilor în învăţământul superior, iar sentimentele antisemite, care nu fuseseră niciodată prea departe de suprafaţă în Rusia, au fost stârnite în mod deliberat. Valurile succesive de pogromuri din anii care s-au scurs de la întronarea lui Alexandru până la revoluţia din 1917 au dus la uciderea a

mii de evrei şi au obligat un număr estimat la două milioane să emigreze, în special în Statele Unite. Se pare că Pobedonoşţev ar fi spus rânjind: „O treime din evrei se vor converti, o treime vor pleca, iar ceilalţi vor muri de foame.”

Alexandru III voia să unifice ţara prin transformarea imperiului rus într-o naţiune rusă, cu o naţionalitate unică, o singură limbă şi o autoritate suverană. Valorile lui reprezentau întoarcerea la vechiul triptic *Pravoslavie*, *Samoderjavie*, *Narodnost* – ortodoxie, autocraţie şi naţiune – pe care se bazase ultimul ţar reacţionar, Nicolae I. Alexandru avea o teamă patologică faţă de opoziţia politică şi în curând avea să declare starea de urgenţă, să suspende legea şi să restrângă libertăţile civile introduse de tatăl lui. Pentru o vreme, activitatea revoluţionară a fost împinsă în subteran, însă fără să dispară vreodată.

În deceniul care a precedat domnia lui Alexandru, intelighenţia propăvăduise revolta socială în rândurile ţăranilor şi muncitorilor, într-o campanie care a căpătat denumirea de *Hojdenie v narod* sau „mersul în popor”. În zona rurală din apropierea Moscovei şi a altor mari oraşe, ţăranii au fost uimiţi să vadă cohorte de tineri orăşeni – studenţi, funcţionari, fii şi fiice de negustori şi aristocraţi – năvălind în satele lor. Nou-veniţii băteau la uşile bordeielor, îşi lepădau hainele elegante şi se ofereau să muncească în agricultură. Ţăranii au fost năuciţi, apoi amuzaţi văzându-i pe eleganţii orăşeni luptându-se cu grămezi de fân, bătucindu-şi mâinile gingaşe cu coase şi lopeţi. Dar nou-veniţii purtau şi un mesaj. Intelighenţia ajunsese la concluzia că, oricât ar fi discutat şi teoretizat, oricâte bombe ar fi pus şi oricâţi reprezentanţi ai guvernului ar fi ucis, o revoluţie populară nu putea să aibă loc decât cu sprijinul poporului.

Astfel încât scopul lor era acela de a trezi conştiinţa revoluţionară a ţăranilor şi de a stârni în ţară revolte spontane. Ideea părea justă. Emanciparea de mântuială din 1861 lăsase majoritatea ţăranilor să muncească tot pentru foştii stăpâni erau acum împovăraţi de datoriile impuse de stat, care stârniseră furie în toată ţara. Terenul era deci fertil. Dar dacă revoluţionarii se aşteptau la o primire călduroasă aveau să fie deziluzionaţi. Din toate jurnalele şi

memoriile acestor tineri idealişti răzbate o notă de dezamăgire. Aleksandr Mihailov avea 21 de ani şi era student în vremea când activa în preajma oraşului Saratov:

> Am părăsit facultatea cu manualul în geantă şi cu mari speranţe în suflet [...]. M-am întâlnit cu ceilalţi care mergeau în popor şi ne-am îmbrăcat în haine ţărăneşti. Am muncit toată vara la câmp, dormind sub cerul liber, ars de soare şi ciuruit de ţânţari. Opincile m-au ros până la sânge...[178]

Solomon Lion, un intelectual evreu, avea doar 19 ani. El s-a lăsat repede descurajat de lipsa reacţiei din partea ţăranilor:

> Desigur că ţăranii urau povara taxelor şi persecuţia pe care o suportau din partea moşierilor [...], desigur că ar fi fost de acord cu mine că toate astea trebuiau lepădate, dar erau atât de precauţi şi de neîncrezători, încât n-am avut nici măcar o dată ocazia de a discuta cu ei despre o răscoală, despre ţar sau despre revoluţie.[179]

Tânăra Praskovia Ivanovskaia, care avea să devină ulterior teroristă de profesie în cadrul organizaţiei Narodnaia Volia, îşi amintea de începutul deloc impresionant al carierei sale revoluţionare:

> Ţăranii reacţionau la toate discuţiile radicale cu neîncredere şi lipsă de înţelegere. De obicei puneau capăt discuţiilor noastre spunând: „Asta-i soarta noastră. Ne-am născut aşa şi aşa o să murim”. Astfel că n-am făcut nici un fel de propagandă socialistă! [...] Eram un element străin într-o lume pe care de-abia o cunoşteam. De fapt, am avut rareori ocazia să vorbim: după o zi de muncă eram frânţi de oboseală, trupurile noastre epuizate cereau odihnă şi linişte.[180]

Dezamăgirea încercată de Solomon Lion a fost totală. Ca toţi ceilalţi, s-a întors până la urmă la oraş, pierzând speranţa în revoluţia populară:

> Masele de ţărani erau atât de apatice şi de neîncrezătoare, încât ne luau pe noi, revoluţionarii, gata să ne dăm vieţile pentru ei, drept aristocraţi care încercau să aducă înapoi iobăgia şi să răstoarne desfiinţarea iobăgiei proclamată de ţar. Să-ţi pui speranţele revoluţiei socialiste în încercările de a galvaniza masele este ca şi cum ai încerca să zideşti o casă pe nisip...[181]

Au fost multe cazuri în care ţăranii bătrâni, bănuitori şi conservatori, i-au dat pe intruşi pe mâna poliţiei. Aceştia au fost arestaţi cu sutele şi ucişi cu zecile de gloatele de

ţărani. Experienţa era de ajuns ca să-i convingă pe revoluţionari că poporul n-avea să fie niciodată o bază bună pentru organizarea unei revoluţii.

Această concluzie va avea un impact dramatic. Din acest moment a început să se înrădăcineze convingerea că revoluţia trebuia provocată şi impusă societăţii de o clică de profesionişti devotaţi. Omul care a contribuit cel mai mult la împământenirea acestei idei – şi care avea să exercite o puternică influenţă asupra gândirii lui Lenin – a fost teoreticianul politic Piotr Tkaciov:

> Poporul este incapabil de a construi o lume nouă, care să se îndrepte către idealul comunist. Aceasta o poate face numai minoritatea revoluţionară [...]. Poporul nu se poate mântui niciodată singur. Poporul nu va putea să îndeplinească de unul singur revoluţia socialistă, nici în prezent şi nici în viitor. Doar noi, mişcarea revoluţionară, putem asta – şi trebuie s-o facem cât mai repede.[182]

„Revoluţia poporului” n-avea să se bazeze pe voinţa poporului, ci pe hotărârea unui mic grup de activişti. Conceptul „dictaturii invizibile” a frăţiei revoluţionare, propus iniţial de anarhistul Mihail Bakunin, a fost acceptat pe scară largă. După 1917, bolşevicii aveau să se pretindă „avangarda poporului”, exercitând dictatura în numele proletariatului. Dar în nici unul dintre aceste modele poporul nu avea cum să-şi exprime părerea despre ceea ce se făcea în numele lui. Democraţie, alegeri, guvernare reprezentativă – toate acestea erau condamnate ca occidentalism liberal, o unealtă a intereselor burgheziei. În viziunea revoluţionarilor, statul de drept nu urma să fie un instrument imparţial al justiţiei, sub care aveau să fie în mod egal garantate interesele fiecărui cetăţean; urma să fie mai aproape de modelul juridic favorizat de Ecaterina cea Mare, o maşinărie de impunere a voinţei autocraţiei asupra maselor subjugate.

Acest absolutism cinic a stârnit nelinişte chiar printre revoluţionari. Piotr Lavrov, campion al mişcării „mersului în popor”, a fost îngrozit:

> Credinţa că un partid, odată ce a pus mâna pe putere, va renunţa la ea în mod voluntar poate fi nutrită doar înainte de această confiscare [...]. Puterea de stat, indiferent de cine o exercită, este ostilă unui sistem de societate socialistă. Orice putere a minorităţii

înseamnă exploatare, şi o dictatură nu poate însemna nimic altceva. Nu putem accepta programul unei revoluţii prin dictatura unei minorităţi. Acesta nu este programul unei adevărate revoluţii socialiste.[183]

Lavrov şi-a dat seama că revoluţionarii preluau rolul regimului împotriva căruia luptau. Tradiţia rusească a cârmuirii autocratice se reafirma sub un alt nume.

Note

170. Scrisoare a lui Konstantin Pobedonoşţev către Alexandru III, în K.P. Pobedonoşţev, *Pisma Pobedonoşţeva k Aleksandru III*, Moskva, 1925– 1926, i, p. 331.

171. *Ibid.*, p. 332.

172. Scrisoare a lui Alexandru III către Pobedonoşţev, în *K.P. Pobedonoşţev i ego korrespondentî: Pisma i zapiski*, Moskva, 1923, i, partea I, p. 49.

173. *Ibid.*, p. 92.

174. „Manifestul Ţarului privind autocraţia de nezdruncinat”. Text complet (lb. rus.) disponibil online la adresa http://www.hist.msu.ru./ER/Etext/1881.htm.

175. *Reflections of a Russian Statesman by K.P. Pobyedonostseff*, trad. engl. C.R. Long, Grant Richards, London, 1898, p. 53.

176. *Ibid.*, p. 48. De aceasta s-au temut, desigur, şi conducătorii Uniunii Sovietice şi se tem şi cei din Rusia zilelor noastre. În anii 1980 şi 1990, reformele lui Gorbaciov au provocat o recrudescenţă a naţionalismului în republici sovietice ca Georgia, ţările baltice şi Ucraina, urmată de pretenţii de independenţă din partea minorităţilor etnice de pe teritoriul Rusiei înseşi. Atâta vreme cât se menţinuse credinţa în natura permanentă, neschimbătoare a puterii sovietice, naţionalităţile îşi acceptaseră, în general, soarta. Dar când Gorbaciov a pus în discuţie posibilitatea unor concesii iluzia s-a risipit. Naţionalităţile au văzut că schimbarea era, la urma urmei, posibilă şi au insistat pentru o schimbare de tipul cel mai radical. Diagnosticul lui Pobedonoşţev repetă avertismentul lui Alexis de Tocqueville, cum că relaxarea autocraţiei conduce în cele din urmă la dezintegrare (vezi p. 130).

177. *Apud* L. Errera, *The Russian Jews: Extermination or Emancipation?*, trad. engl. B. Loewy, David Nutt, publisher, London, 1894, p. 18, şi S. Dubnow, *History of the Jews in Russia*

and Poland, trad. I. Friedlaender, Philadelphia, 1916– 1920, iii, p. 10.

178. A. Mihailov, jurnale ale studenţilor voluntari din Arhiv „Zemli i voli” (Arhiva „Pământ şi libertate”), Moskva, 1932. Disponibil online la adresa http://narovol.narod.ru/origin.htm.

179. S. Lion, *ibid.*

180. P. Ivanovskaia, *ibid.*

181. S. Lion, *ibid.*

182. Piotr Tkaciov, *Zadaci revoluţionnoi propagandî v Rosii* (*Scopurile propagandei revoluţionare în Rusia*), aprilie 1874. Text complet arhivat la adresa http://az.lib.ru/t/tkachew_p_n/text_0060oldorfo.shtml.

183. Piotr Lavrov, „Tineretului social revoluţionar rus”, în *Izbrannîe Socinenia*, Moskva, 1934, iii, pp. 360– 361.

Capitolul 16
Anul 1905

Într-o zi geroasă de iarnă, am bătut cu piciorul un câmp pustiu din nord-vestul Moscovei, aflat la vreo şase kilometri de Kremlin, chiar peste drum de stadionul clubului de fotbal Dinamo Moscova. Câmpul era delimitat de blocuri de locuinţe tipic sovietice şi de un complex sportiv nou construit. Locul era liniştit, cu excepţia câtorva vagabonzi care beau vodcă. Dar la jumătatea lunii mai 1896, câmpul Hodînka era zgomotos şi plin până la refuz. Se adunaseră aici aproape patru sute de mii de moscoviţi, atraşi de promisiunea mâncării, băuturii şi darurilor oferite cu ocazia încoronării noului ţar, Nicolae II.

Mulţimea se aduna deja de două zile. Pe la chioşcuri se împărţeau bere şi cârnaţi, plăcintă şi îngheţată, căni şi monede memoriale. Cântăreţii şi corurile întreţineau mulţimea, iar la căluşei era plin de copii voioşi. Apoi, în ziua de 18 mai, dis-de-dimineaţă, s-a anunţat că recent încoronatul Nicolae şi tânăra lui soţie, frumoasa prinţesă Alexandra de Hessa, soseau să-şi salute supuşii credincioşi. Mulţimea a început să se agite; oamenii se grăbeau să ajungă în faţă. Relatând ca martor ocular ce s-a petrecut

mai departe, jurnalistul Vladimir Ghiliarovski scrie despre un şanţ adânc ce tăia câmpul Hodînka în două. A fost nivelat între timp, dar după descrierea lui Ghiliarovski am ghicit pe unde trebuie să fi trecut, de-a lungul unei laturi a blocului de locuinţe:

> Gloata împingea nebuneşte în faţă. N-aveai cum să i te împotriveşti. Îmbulzeala era tot mai mare şi oamenii ţipau. [...] Apoi, când au început să cadă în şanţ, s-a auzit un urlet de groază: malul opus era înalt şi vertical, mai sus de capetele oamenilor, şi cei aflaţi în faţă erau striviţi. [...] Era o masă de oameni care ţipau, încercând cu disperare să-şi scape copiii, dar tot mai mulţi se rostogoleau înăuntru, căzându-le în cap celor de jos – un al doilea strat, un al treilea, până când moartea, moartea cumplită cuprinsese totul în jurul nostru. Feţe învineţite, transpirate, oameni care vomitau, horcăind sufocaţi, oase trosnind şi cadavre ţinute în picioare de mulţime, neavând unde să cadă...[184]

S-a estimat că 1400 de bărbaţi, femei şi copii au pierit şi mult mai mulţi au fost schilodiţi pe viaţă. Autorităţile au fost informate despre dezastru, dar au decis, după lungi discuţii, să continue sărbătoarea încoronării. Peliculele filmate în acea zi de mai îi prezintă pe Nicolae şi pe Alexandra trecând într-o procesiune liniştită prin Piaţa Roşie, înconjuraţi de bărbaţi eleganţi cu feţe bărboase, precum regele George V, ruda lor din Anglia. În uniforme elegante şi ample rochii albe, petrecăreţii regali se văd dansând graţios sub pavilionul luminat de soare.

În oraş începeau să se răspândească zvonurile. Ziarelor li s-a interzis să scrie despre tragedia de la Hodînka, dar spre sfârşitul zilei moscoviţii vorbeau despre „calamitate”, şoptind că era un blestem şi că „din domnia acestui ţar nu va ieşi nimic bun”[185].

Desigur, Nicolae nu era un om insensibil; i-a vizitat pe răniţi la spital şi a donat nouăzeci de mii de ruble familiilor celor morţi. Era însă tânăr – avea abia 26 de ani, atunci când moartea neaşteptată, provocată de un blocaj renal, a tatălui său l-a propulsat la putere – şi, în general, lipsit de experienţă în treburile statului. Se spune că s-ar fi întrebat: „Ce se va alege de mine şi de Rusia?”

Conservatorii care-l călăuziseră pe Alexandru III n-au scăpat nici un prilej de a-l avertiza pe impresionabilul său fiu de pericolul concesiilor ce-ar slăbi monarhia. O delegaţie

de membri ai adunărilor provinciale, venită la Moscova pentru a-i jura credinţă noului ţar, l-a întrebat dacă ar binevoi să ia în considerare introducerea unei mărunte măsuri de descentralizare, cedând anumite puteri consiliilor locale, alese în mod democratic. Nicolae a respins ideea printr-un aspru discurs:

> Înţeleg că oameni mânaţi de visuri deşarte au fost auziţi sugerând că li s-ar putea permite consiliilor locale să participe la guvernarea acestei ţări. Să fie limpede că sunt hotărât să păstrez, spre binele naţiunii, principiul autocraţiei absolute, la fel de ferm şi de nestrămutat pe cât a făcut-o regretatul meu părinte...[186]

Ostilitatea lui Nicolae faţă de democraţia reprezentativă nu era rezultatul ignoranţei. El observase direct sistemul parlamentar occidental în 1895, în timpul unei vizite în Camerele Parlamentului britanic, şi discutase cu regina Victoria, bunica soţiei lui, despre meritele monarhiei constituţionale. Dar atacurile cu bombă şi asasinatele puse la cale de opoziţia revoluţionară a Rusiei îl convinseseră că trebuia să se opună cu orice preţ reformei. Conservatorul Konstantin Pobedonoşţev – care-l slujise pe tatăl său şi era acum sfetnicul cel mai de încredere al noului ţar – încuraja această poziţie, dar în particular recunoştea până şi el că opinia publică era nemulţumită de intransigenţa ţarului:

> Mă tem că discursul ţarului a provocat tot soiul de murmure. Mi se spune că tineretul nostru şi inteligheţia sunt tulburate şi iritate de Maiestatea Sa. [...] Cred că oamenilor obişnuiţi de la ţară le-a plăcut ce a avut de spus. Dar unii oameni aveau aşteptări complet nerealiste – Dumnezeu ştie ce doreau de la el [...], şi toate acestea prevestesc lucruri rele.[187]

Opoziţia liberală moderată, care urmărea să introducă democraţia prin mijloace constituţionale, se temea că încăpăţânarea ţarului le va da apă la moară extremiştilor. Viktor Obninski era conducătorul democraţilor constituţionali, cunoscuţi după iniţialele partidului drept KaDeti, sau „Cadeţi”:

> Când a numit speranţele noastre de reformă „visuri deşarte”, a început să se răspândească dezamăgirea în privinţa lui Nicolae. [...] Asta a unit forţele opoziţiei şi le-a sporit îndrăzneala. [...] Discursul lui a fost primul pas pe o pantă alunecoasă, şi Nicolae alunecă în

continuare pe această pantă, în opinia supuşilor săi şi a întregii lumi civilizate.[188]

În nici un an, au izbucnit tulburări în universităţile ruseşti, iar autorităţile au fost nevoite să folosească forţa pentru a le înăbuşi. Socialiştii revoluţionari, sau „eserii” – moştenitorii mişcării teroriste Narodnaia Volia –, au format un „detaşament combatant”, pentru a perturba guvernarea prin asasinate ţintite. Au ucis personaje importante din apropierea ţarului, inclusiv doi miniştri de interne consecutivi, în 1902 şi 1904, precum şi zeci de funcţionari mai mici. După asasinarea lui Viaceslav von Plehve, cel de-al doilea ministru de interne, eserii au emis un comunicat alambicat în care explicau motivele din spatele campaniei lor de teroare. Asasinatul era unicul mijloc de a pune capăt cârmuirii autocratice represive din Rusia:

> Von Plehve era stâlpul menit să proptească zidul şubred al autocraţiei. El a făcut totul pentru a împila poporul, irosind banii poporului pe poliţie, închisori şi procese înscenate. La ordinele lui, s-au folosit trupe pentru apărarea autocraţiei împotriva poporului jefuit şi oprimat. Muncitorii şi ţăranii au fost bătuţi, tăiaţi, împuşcaţi şi exilaţi în Siberia. Toate acestea s-au făcut pentru consolidarea şubredului bastion al autocraţiei. Părea că justiţia a fost alungată de pe faţa pământului şi că domnia întunecată a nedreptăţii avea să dureze veşnic în Rusia. Dar puterea poporului e mare. Înconjurat de un zid de poliţie, ministrul credea că nu poate fi ajuns de judecata poporului. Dar judecata a venit. Trăsnetul mâniei poporului l-a lovit pe acest inamic demn de dispreţ. Von Plehve a plătit cu viaţa pentru înfometarea, suferinţa, jefuirea, chinul, vaietele şi moartea a milioane de muncitori. Von Plehve a fost unul dintre stâlpii care susţineau zidul autocraţiei, un zid care închidea calea poporului către libertate şi fericire. Dacă dobori stâlpii, zidul va cădea.[189]

Poliţia secretă s-a infiltrat în organizaţiile teroriste, însă rezultatele au fost perverse. Cei despre care se credea că lucrează ca agenţi dubli îşi foloseau de fapt poziţiile privilegiate pentru a pune la cale noi asasinate. Cel mai infam dintre aceştia, Evno Azef[190], a ajutat chiar la asasinarea celor care-l angajaseră în ministerul de Interne. Cu un cinism desăvârşit, Azef a aţâţat timp de nouă ani conflictul dintre cele două părţi, înainte de a fi, în cele din urmă, demascat.

Către sfârşitul anului 1904, Rusia se îndrepta spre criză. Violenţa politică se înteţea, economia şchiopăta, recoltele slabe şi creşterea bruscă a preţului alimentelor stârneau nemulţumirea în rândul populaţiei. O grevă la atelierele mecanice Putilov din Sankt-Petersburg s-a răspândit rapid în alte fabrici şi, în decurs de o lună, o sută de mii de muncitori lăsaseră lucrul. Sankt-Petersburg trecea printr-o iarnă a nemulţumirii, cu întreruperi de curent şi o lipsă crescândă a produselor de bază.

Duminică 9 ianuarie 1905, o procesiune de circa douăzeci de mii de muncitori, conduşi de părintele Gheorghi Gapon, preot şi organizator de sindicat, a încălcat interdicţia demonstraţiilor, mărşăluind cu o petiţie către Palatul de Iarnă din centrul Sankt-Petersburgului. Petiţia îi cerea lui Nicolae II să acorde concesii greu încercatei clase muncitoare – pe un ton apăsat, dar încă plin de respect faţă de ţar:

> Sire! Noi, muncitorii, copiii noştri, familiile şi părinţii noştri bătrâni şi lipsiţi de apărare venim la Voi în căutarea dreptăţii şi protecţiei. Ne aflăm în cea mai adâncă sărăcie şi oprimaţi cu munci peste puterile noastre. Suntem trataţi ca nişte sclavi ce trebuie să sufere în tăcere. [...] Despotismul şi stăpânirea arbitrară ne sufocă. Sire, puterea ne e pe sfârşite şi răbdarea ni s-a terminat. Lucrurile au devenit atât de cumplite pentru noi, încât am prefera moartea chinurilor insuportabile prin care suntem siliţi să trecem.[191]

Tonul ambiguu al petiţiei – umil, dar şi ameninţător – reflecta o ciudată ambiguitate a însuşi părintelui Gapon. Se pare că acesta voia iniţial ca ţarul să fie mântuitorul poporului, să evite revoluţia acordând salarii mai mari şi condiţii mai bune de muncă, libertăţi civile şi o adunare constituantă. Gapon asigurase autorităţile că marşul avea să fie paşnic – muncitorii purtau icoane şi portrete ale lui Nicolae şi cântau imnuri patriotice, inclusiv „Dumnezeu să-l apere pe ţar”. Dar tensiunea era mare. La un moment dat, soldaţii, speriaţi, au deschis focul asupra marşului, lăsând în zăpadă mai mult de o sută de morţi.

Prim-ministrul rus, contele Serghei Witte, a fost martor ocular al masacrului:

> De la balconul meu, am văzut o mulţime înaintând pe Kamennoostrovski Prospekt. Erau şi multe femei, şi copii. N-au trecut

zece minute şi, din direcţia podului Troiţki, au răsunat împuşcături [...]. Un glonţ mi-a şuierat pe la ureche, altul l-a ucis pe portarul de la liceul Alexandru. Am văzut cum o parte dintre răniţi erau urcaţi în trăsuri şi duşi de la faţa locului şi, apoi, o gloată care fugea în dezordine; femeile ţipau. Am aflat ulterior că se hotărâse să nu se permită manifestanţilor accesul în Piaţa Palatului, dar se pare că instrucţiunile n-au ajuns la timp la autorităţile militare. La faţa locului n-avea cine să le vorbească muncitorilor şi să încerce să-i aducă la raţiune. [...] Trupele s-au pripit să deschidă focul, în grabă şi fără motiv. Au fost sute de victime [...], şi revoluţionarii au triumfat: muncitorii erau complet înstrăinaţi de ţar şi de ocârmuirea lui.[192]

Duminica Sângeroasă, cum a rămas cunoscută, a avut un efect profund asupra opiniei publice. Ca şi manifestanţii, vasta majoritate a ruşilor îl privise pe ţar ca pe un prieten şi protector; ţăranii îl numeau „tătucul” şi îl venerau, socotindu-l al doilea după însuşi Dumnezeu. Astfel se face că masacrarea celor ce veniseră să-i ceară ajutorul a fost văzută ca o trădare.

Ca o ironie a sorţii, Nicolae nu se afla la Palatul de Iarnă, pentru că fusese convins de consilieri să nu primească petiţia demonstranţilor. (Însemnările din jurnalul lui de după incident vorbesc despre durerea provocată de masacru, dar nu condamnă armata pentru deschiderea focului.) La confuzia care domnea se adaugă posibilitatea ca părintele Gapon să fi jucat el însuşi un joc dublu. Cert este că purtase tratative cu poliţia secretă şi raportase activităţile mişcării sindicale, la întemeierea şi conducerea căreia pusese umărul. Eserii credeau că era agent provocator şi circulau chiar balade populare care-l acuzau pe Gapon că i-ar fi dus pe oameni la moarte pentru a discredita opoziţia politică. („S-a prefăcut că e prietenul poporului – spun versurile –, dar pe urmă a şters-o strigând *înainte spre libertate, prieteni!* în timp ce-şi lua tălpăşiţa”[193].) Gapon era privit de mulţi cu suspiciune, dar, privind retrospectiv, se pare că intenţiile lui nu erau atât de rele pe cât credeau eserii. Însuşi contele Witte confirmă în memoriile lui că Gapon se „dăduse cu revoluţionarii”:

[Guvernul] a început să organizeze societăţile muncitorilor [...] pentru a încerca să ţină masele proletare sub controlul poliţiei. Sarcina organizării i-a fost încredinţată părintelui Gapon, care reuşise să câştige încrederea guvernatorului din Sankt-Petersburg.

> Apoi, bineînţeles, s-a produs inevitabilul. Predicile socialiştilor şi anarhiştilor i-au radicalizat pe muncitori, care au început să lupte pentru introducerea programului extrem al socialismului. Nu numai că Gapon n-a fost capabil să stăvilească mişcarea, dar a fost infectat şi el de spiritul revoluţionar.[194]

După dezastrul din Duminica Sângeroasă, Gapon a fugit peste hotare, la Geneva şi apoi la Londra. La începutul anului 1906 s-a întors în Rusia şi s-a adresat conducerii Socialiştilor Revoluţionari, disculpându-se[195]. A încercat să-i convingă pe ceilalţi să i se alăture în legătura pe care o întreţinea cu poliţia, dar eserii nu l-au crezut şi, după un „proces revoluţionar” l-au condamnat pe Gapon la moarte şi l-au spânzurat.

Duminica Sângeroasă a fost începutul a doi ani de greve şi frământări pe tot cuprinsul Imperiului Rus. Muncitorii, ţăranii, studenţii, minorităţile etnice, soldaţii şi marinarii au pus la cale proteste furioase, cărora guvernul le-a răspuns cu arestări şi execuţii. Pentru revoluţionarii Rusiei, descurajaţi după eşecul mişcării „mersului în popor”, Duminica Sângeroasă a fost o mână de ajutor bine-venită, deşi neaşteptată. Mulţi dintre conducătorii lor lâncezeau în exil şi unul dintre ei, Vladimir Ulianov – cunoscut acum după numele lui de revoluţionar, Lenin – a salutat cu bucurie efectul ei asupra conştiinţei revoluţionare a poporului rus:

> Armata i-a învins pe muncitorii neînarmaţi, pe femei şi pe copii. Ea l-a răpus pe inamic, împuşcând pe muncitorii culcaţi la pământ. „Le-am dat o lecţie bună!” – spun acum, cu un cinism de nedescris, slugoii ţarului şi lacheii lor europeni. [...] Da, lecţia a fost straşnică! [...] Răsturnarea imediată a guvernului, iată lozinca cu care au răspuns la măcelul din 9 ianuarie până şi acei muncitori care avuseseră încredere în ţar.[196]

Pentru Nicolae II şi guvernul lui, problemelor interne de acasă li s-a adăugat dezastrul de peste hotare.

Pe la 1890, Imperiul Rus se întindea din Polonia la vest şi Afganistan la sud până la Vladivostok şi Kamceatka la est. Construcţia căii ferate transsiberiene l-a încurajat pe Nicolae să încerce să ocupe noi teritorii în Manciuria, iar când aceasta a stârnit perspectiva conflictului cu Japonia el a respins sfatul miniştrilor săi de a încerca să negocieze o

înţelegere. Refuzul lui Nicolae de a da înapoi sugerează că ţarul a provocat bucuros un război despre care cei mai mulţi observatori presupuneau că va fi câştigat cu uşurinţă de Rusia. Prim-ministrul, contele Witte, scria că ţarul se aştepta la o victorie rapidă, care să abată atenţia de la problemele interne:

> În adâncul sufletului, Maiestatea Sa era pentru o politică agresivă, dar, ca de obicei, mintea sa era minată de nehotărâre. Îşi schimba politica de la o zi la alta. [...] S-a implicat în aventura Extremului Orient din cauza tinereţii sale, a animozităţii sale naturale împotriva Japoniei [...] şi, în fine, pentru că tânjea în ascuns după un război victorios. [...] E de ajuns să spunem că poartă singur vina acelei extrem de nefericite decizii.[197]

La începutul anului 1904, un atac-surpriză al japonezilor provocase pierderi grele forţelor navale ruseşti staţionate la Port Arthur, în Manciuria. Cuprins de panică, Nicolae a ripostat, trimiţând flota Balticii într-o călătorie de 18o00 de mile în jurul globului. Dar navele de război ruseşti abia ajunseseră în largul coastei de nord a comitatului York când s-a petrecut dezastrul. Comandantul lor a luat o flotilă de traulere britanice care pescuiau aproape de Dogger Bank drept vedete torpiloare japoneze şi a ordonat flotei să deschidă focul[198]. În panica ce a urmat, două nave ruseşti au semnalizat că fuseseră lovite de torpile şi nava de luptă *Borodino* a raportat că fusese abordată de infanteriştii marini japonezi. Au fost lovite patru traulere, dintre care unul s-a scufundat, trei britanici pierzându-şi viaţa. Marea Britanie a fost cuprinsă de o revoltă naţională şi din opinia publică s-au auzit voci care cereau să se declare război Rusiei. O anchetă a stabilit că se evitase o nenorocire şi mai mare prin simplul fapt că ruşii erau atât de beţi, încât au tras unii în alţii.

Pe 14 mai 1905, flota rusească a intrat în Strâmtoarea Tsushima, între Coreea şi Japonia. Memoriile lui Vladimir Kostenko, mecanic pe crucişătorul *Oriol*, descriu înşiruirea cumplită a evenimentelor care au urmat. O flotă demodată, slab echipată, cu ţărani neinstruiţi care manevrau tunurile, şi o serie de erori ale ofiţerilor superiori, în frunte cu amiralul Zinovi Rojestvenski, erau pe cale să provoace cea mai grea înfrângere navală din istoria Rusiei:

> Navele noastre erau înghesuite într-o singură coloană, inflexibilă. La apropierea japonezilor, comandantul de pe *Oriol*, nesupunându-se ordinelor, a tras o singură lovitură de tun. Vasele inamice au ripostat imediat. Japonezii ne-au încercuit rapid. Cuiraisatul *Suvorov* a fost lovit primul [...] şi curând am urmat noi. *Osliabia* a fost lovită la prova, iar noi la pupa. *Suvorov* şi *Osliabia* au fost supuse unei salve de proiectile, suferind avarii îngrozitoare. *Osliabia* s-a scufundat în zece minute, [...] *Suvorov* era literalmente un zid de flăcări. Apoi a fost rândul nostru. *Borodino* s-a dus la fund; apoi *Alexandru III* [...]. Am continuat să tragem cât am putut de bine, până când amiralul Nebogatov a dat semnalul de capitulare a flotei ruseşti.[199]

Când s-a împrăştiat fumul, ruşii pierduseră opt cuirasate şi patru crucişătoare, cu 4000 de morţi şi 7000 luaţi prizonieri. Japonezii, conduşi de amiralul Tōgō Heihachirō, pierduseră trei şalupe torpiloare. A fost un dezastru absolut pentru ţar şi statul său. Vladimir Kostenko a rezumat indignarea care a cuprins întreaga societate rusească:

> Cu toate că nu există îndoială în privinţa curajului şi devotamentului marinarilor noştri, întregul lor eroism şi sacrificiul de sine au fost irosite. Cele mai bune nave ale noastre s-au dus la fund una după alta, în chinuri şi flăcări. Abia acum vedem ce crimă fără precedent au comis cei care ne-au trimis cu nepăsare la moarte. Monarhia noastră ţaristă decrepită şi degenerată spera orbeşte într-un miracol şi a pricinuit, în schimb, catastrofa de la Tsushima. Ţarismul a fost sfărâmat de tunurile amiralului Tōgō! Ţarismul este împovărat de ruşinea acestei înfrângeri. Tsushima stă la graniţa dintre două ere ale istoriei noastre, este demonstraţia finală, incontestabilă, a falimentului întregului sistem absolutist![200]

La câteva săptămâni după dezastrul de la Tsushima, în rândurile forţelor armate a început să se răspândească revolta. În portul Odessa, marinarii din flota Mării Negre au lansat un protest împotriva condiţiilor aspre şi a disciplinei aspre la care erau supuşi. Potrivit versiunii devenite faimoase datorită filmului din 1925 al lui Serghei Eisenstein, marinarii de pe crucişătorul *Potemkin* s-au răsculat la începutul lunii iunie. Sătui de carnea plină de viermi cu care erau hrăniţi, ofiţerii inferiori au protestat şi au fost ameninţaţi cu plutonul de execuţie, aceasta fiind scânteia unei revolte care s-a răspândit în întreaga flotă, şi chiar în rândul locuitorilor Odessei. Scena cea mai celebră a filmului prezintă trupele ţariste măcelărind civili nevinovaţi pe treptele care duc la docuri. Drama este convingătoare, iar

Crucişătorul Potemkin este un film puternic; a fost interzis în Marea Britanie până în 1954, pentru că ar fi putut instiga la tulburări sociale. Dar, ca în cazul atâtor legende revoluţionare, este aproape sigur că evenimentele de pe *Potemkin* au fost mai puţin dramatice decât prezentarea lor ulterioară. În Rusia, istoria învingătorilor n-a dus niciodată lipsă de osanale.

Incontestabil e faptul că înfrângerea de la Tsushima a transmis unde de şoc în rândul întregii naţiuni. A provocat grele pierderi financiare şi teritoriale – şi umilinţă personală ţarului Nicolae II. Grupurile revoluţionare au fost încurajate, şi însuşi poetul Konstantin Balmont, lider al eteraţilor poeţi simbolişti, reflecta cu elegie amară:

Tsushima e al nostru ţar,
Şi pată e de sânge,
Miros de pulbere şi fum e iar,
Ce gândul parcă-l stinge...
Şi pentru toţi e crunt blestem,
Ocnă şi cnut, osândă şi pluton,
Ţar-ştreang, ceva mai josnic nu avem,
Promite tot, apoi zice pardon.
E laş şi-împiedicat gândeşte,
Dar stai, al socotelii ceas i se vesteşte:
Domnia cu Hodînka începută, ca nărod,
Sigur se va-ncheia pe eşafod.[201]

După evenimentele din Duminica Sângeroasă şi dezastrul de la Tsushima, Nicolae a fost obligat să revină asupra obsesiei sale pentru autocraţia absolută. A oferit concesii, în speranţa dezamorsării tensiunii revoluţionare crescânde. Făcuţi la începutul domniei sale, asemenea paşi i-ar fi adus succesul. Dar acum concesiile lui erau percepute drept un răspuns silit la presiunea nestăvilită a poporului, şi nu drept un act voluntar al unui monarh reformator. Mulţi au conchis că, dacă poporul putea să forţeze guvernul să facă atâtea concesii, cu încă o opintire s-ar fi putut dărâma întregul edificiu.

Note

184. V. Ghiliarovski, *Socinenia v 4-h tomah*, Moskva, Biblioteka şkolnika, 1999, iii, pp. 24 şi urm. Textul complet, disponibil la adresa http://tululu.ru/read74996/24/.

185. *Ibid.*, p. 27.

186. A. Mosolov, *At the Court of the Last Tsar: Being the Memoirs of A.A. Mosolov, the Head of the Court Chancellery, 1900-1916*, Methuen, London, 1935, Part One – The Tsar, p. 25.

187. Robert F. Byrnes, *Pobedonosţev: His Life and Thought*, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1968.

188. V. Obninski, *Posledni Samoderjeţ, ocerk jizni Nikolaia II* (*Ultimul autocrat: o schiţă a vieţii lui Nicolae II*), Respublika, Moskva, 1992, p. 142.

189. Manifest emis de Comitetul Central al Partidului Socialist Revoluţionar, iulie 1904. Textul complet disponibil (în lb. engl.) la adresa http://www.uea.ac.uk/his/webcours/russia/documents/plehve1.shtml.

190. Pentru detalii ale afacerii Azef, v. R. Rubenstein, *Comrade Valentine: The True Story of Azef the Spy*, Harcourt Brace, London, 1994.

191. Textul complet al petiţiei către ţar este disponibil la adresa http://www.hrono.info/dokum/190_dok/19050109petic.php.

192. S. Witte, *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, New York, 1921, p. 252.

193. Interpretare înregistrată şi versuri disponibile la adresa http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=peterbrg.

194. Witte, *op. cit.*, p. 251.

195. R. Massie, *Nicholas and Alexandra*, Tess Press, New York, 2004, pp. 107–111.

196. V.I. Lenin, „The beginning of Revolution in Russia”, în *Lenin: Collected Works*, Progress Publishers, Moskva, 1997, viii, p. 98 [„Începutul revoluţiei în Rusia”, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 9, Editura Politică, Bucureşti, 1962, pp. 203– 204.

197. Witte, *op. cit.*, p. 186. V. şi presupusa remarcă a lui von Plehve: „Avem nevoie de un mic război victorios pentru a stăvili valul revoluţiei”, *apud* Witte, *op. cit.*, p. 250.

198. Raportul Comisiei Internaţionale de Anchetă: Incident în Marea Nordului (Cazul Dogger Bank), 22 Februarie 1905

199. V. Kostenko, *Na Orle v Tsushime* (*Pe Oriol la Tsushima: Memoriile unui participant la războiul ruso– japonez din 1904–1905*), Sudpromgiz, Leningrad, 1955, p. 423.

200. *Ibid.*, p. 538.

201. K. Balmont, în *Polnoe Sobranie Socinenii*, Moskva, 1976, ii, p. 97.

Capitolul 17
Nicolae II. Încercări de reformă

Pe 18 octombrie 1905, un tânăr intelectual evreu cu bărbiţă de ţap, cu păr brunet şi des şi cu ochii negri, vioi, se ridica în picioare, adresându-se unei adunări de muncitori grevişti de la Institutul Tehnologic din Sankt-Petersburg:

> Cetăţeni! Am pus clica conducătoare cu spatele la zid! Nicolae II spune că ne va promite libertate şi dreptul de vot. Dar el nu face asta din bunătate sau pentru că aşa vrea. O, nu! El şi-a început domnia omorând muncitori [...] şi călcând pe cadavrele lor, şi aşa a ajuns la Duminica Sângeroasă din luna ianuarie a acestui an. Omul care şade pe tron este un ucigaş, şi dacă pare acum că face promisiuni este doar pentru că l-am obligat să le facă![202]

Ecranele proiectoarelor şi monitoarele computerelor au înlocuit astăzi pancartele revoluţionare. Când am fost acolo în vizită, studenţii ascultau cu seriozitate un curs de fizică nucleară în sala în care Lev Bronstein, cunoscut posterităţii sub numele de Leon Troţki, s-a adresat mulţimii în 1905:

> Cetăţeni! Dacă vreunul dintre voi crede în promisiunile ţarului, s-o spună! Uitaţi-vă în jur! S-a schimbat ceva? S-au deschis porţile închisorilor noastre? S-au întors fraţii noştri din pustietăţile Siberiei la casele lor? Dictatorul domneşte încă asupra noastră cu ajutorul armatei. Gărzile mânjite de sângele din 9 ianuarie sunt sprijinul şi puterea lui. El este cel care le ordonă să nu precupeţească gloanţele trase în piepturile şi capetele voastre [...]. Duminica Sângeroasă a alungat primăvara şi a înlocuit-o cu o dictatură militară.[203]

Grupul căruia Troţki i se adresa în aceşti termeni incendiari era Soviet Rabocih Deputatov din Sankt-Petersburg. „Soviet” înseamnă „sfat” în limba rusă, aşa că acesta era sfatul deputaţilor muncitorilor, ales direct, în fabrici, de către muncitori, şi era extrem de popular în rândul maselor. Cuvântul „soviet” a ajuns să se identifice atât de strâns cu cauza revoluţionară, încât avea să reziste

timp de şaptezeci de ani în denumirea celui mai mare imperiu din secolul XX, Uniunea Sovietică.

Acelui prim soviet din Sankt-Petersburg i s-a dat o aură romantică de către generaţii întregi de istorici revoluţionari, începând cu însuşi Troţki. Citindu-i memoriile, ai crede că sovietul a fost unicul responsabil pentru grevele de protest care au cuprins Rusia după Duminica Sângeroasă:

> Pe măsură ce greva din octombrie se răspândea, importanţa Sovietului creştea literalmente de la o oră la alta. Proletariatul industrial s-a raliat în jurul lui, şi sovietul a unit revoluţia în jurul său. A reuşit să transforme clasa muncitoare într-o armată revoluţionară. [...] Un val colosal de greve a măturat ţara de la un capăt la celălalt, zguduind întregul trup al naţiei. Fiecare fabrică aflată în grevă a ales un reprezentant şi, dându-i împuternicirile necesare, l-a trimis la soviet. Sovietul era axa tuturor evenimentelor; toate firele duceau către el, de la el emana orice îndemn la acţiune.[204]

Troţki, care abia se întorsese din exil, de la Londra, pierduse de fapt începutul grevelor şi a fost arestat abia după două luni de şedere în Rusia. Pe 3 decembrie 1905, guvernatorul oraşului Sankt-Petersburg, Dmitri Trepov (al cărui tată, Feodor, fusese în 1878 ţinta atentatului Verei Zasulici), a trimis trupe ca să zdrobească sovietul. Acestea au atacat clădirea. Toţi cei prezenţi au fost arestaţi şi trimişi în judecată. Troţki a fost condamnat la exil în Siberia, dar condiţiile nu erau stricte, şi, după câteva săptămâni, a reuşit să evadeze şi să se întoarcă în Anglia. Lenin, care fusese din 1900 în exil, în urma unei condamnări în Rusia pentru complot împotriva ţarului, se întorsese la Sankt-Petersburg mai târziu decât Troţki, în noiembrie 1905. A reuşit să evite arestarea, dar a fost şi el forţat să fugă atunci când valul s-a întors împotriva revoluţionarilor, în 1906.

Ca rezultate imediate, realizările sovietului fuseseră modeste. Lenin şi Troţki s-au întors în exil şi la ciondăneala neputincioasă ce-a caracterizat în general activitatea revoluţionarilor înainte de 1917. Ambii fuseseră membri ai Partidului Social Democrat al Muncii, dedicat revoluţiei proletare, dar PSDM se desfiinţase la al doilea congres, ţinut în 1903 la Londra. Delegaţii se certaseră pe tema structurii mişcării revoluţionare. Un grup, cunoscut ca

menşevicii (în limba rusă, cuvântul înseamnă „minoritate”, cu toate că urmaşii lor constituiau de fapt majoritatea), susţinea o organizaţie lărgită, populară. Troţki era de partea menşevicilor, dar Lenin îi conducea pe bolşevici (majoritarii), dorind ca revoluţia să fie condusă de un grup mic de profesionişti lipsiţi de scrupule. Aceasta era viziunea lui Lenin – conducerea rigidă exercitată de o elită revoluţionară, sistem numit eufemistic „centralism democratic” –, şi ea avea să fie triumfătoare.[205]

Sovietul din 1905 a eşuat; impactul eşecului a fost însă imens. Sovietul dovedea necesitatea unei coordonări centralizate a grevelor şi protestelor; el aducea experienţă practică în distribuirea de arme muncitorilor şi le arăta ruşilor că provocarea guvernului prin insurecţie violentă este posibilă.

Pentru regim, evenimentele din 1905 – de la Duminica Sângeroasă din ianuarie până la grevele şi la sovietul din octombrie – erau un avertisment pe care nu-l mai putea ignora. Dacă Troţki a exagerat în relatarea sa activităţile opoziţiei, portretul unui ţar criminal, aşa acum îl înfăţişase el, era de asemenea exagerat. Se făceau multe arestări, dar numărul execuţiilor era mic – cifrele oficiale îl situează la zece pentru tot anul 1905, şi însuşi Oskar Gruzenberg, avocatul cel mai radical al opoziţiei, revendica doar 26. Aceste cifre aveau să crească în mod dramatic la peste 200 în 1906, peste 600 în 1907 şi mai mult de 1300 în 1908, pentru a scădea în anii următori. Cifrele sugerează că, la început, monarhia era dornică să încerce concilierea, înainte de a recurge, în cele din urmă, la represiune.

Nicolae II reacţionase la tragedia Duminicii Sângeroase cu obişnuita-i şovăială. Consimţise să se întâlnească cu o delegaţie a muncitorilor la zece zile după masacru, iar discursul lui către aceştia – ca şi jurnalul lui – nu ne dezvăluie un dictator lipsit de scrupule, ci un om slab, depăşit de evenimente:

> V-am chemat aici ca să auziţi vorbele direct de la mine şi să le spuneţi prietenilor voştri ce am de zis. [...] Ştiu că viaţa voastră de oameni ai muncii nu este uşoară. Multe lucruri trebuie îmbunătăţite şi îndreptate. [...] V-aş ruga să aveţi răbdare. [...] Dar ştiţi că nu e bine – este, de fapt, o crimă – să veniţi ca o ceată răsculată, aşa cum

aţi făcut, să-mi spuneţi despre nevoile şi dorinţele voastre. [...] Cu toate acestea, cred în bunele intenţii ale muncitorilor – şi în devotamentul vostru statornic faţă de mine –, astfel că sunt dispus să vă iert pentru cele întâmplate.[206]

Nicolae şi Alexandra au donat 50000 de ruble familiilor celor care muriseră în Duminica Sângeroasă. Trei săptămâni mai târziu, unchiul ţarului, marele duce Serghei, guvernatorul general al Moscovei, a fost ucis într-un atentat cu bombă, în timp ce-şi părăsea biroul din Kremlin. Priveliştea capului retezat al unchiului său zăcând pe pavaj, sângele şi degetele împrăştiate pe zidurile Kremlinului l-au şocat pe Nicolae. Timp de opt ani n-a mai putut să apară în public. Soţia lui germană, isterică, trăia în teroare. Alexandra născuse patru fiice sănătoase, dar unicul urmaş de sex masculin al ţarului – ţareviciul Aleksei, născut în 1904 – suferea de hemofilie, care-i punea viaţa în pericol. Disperată, Alexandra a recurs la ajutorul unui duhovnic din Siberia, carismatic, dar depravat, pe nume Grigori Rasputin, care a convins-o că e în stare să-i vindece fiul. Nicolae a căzut şi el victimă farmecelor şarlatanului, numindu-l „un rus simplu, bun şi credincios [...], vocea poporului”[207]. Trecea cu vederea destrăbălarea şi beţiile lui Rasputin şi le spunea consilierilor săi: „Când sunt tulburat sau asaltat de îndoieli, îmi place să stau de vorbă cu el, după care mă simt de fiecare dată împăcat cu mine însumi.”[208] În acelaşi timp, ţarul părea să fi uitat de vocile reale ale protestului popular care continua să crească. Prim-ministrul, contele Witte, scria, cuprins de disperare:

Când, în timpul discuţiilor mele oficiale cu Maiestatea Sa, mă refeream la opinia publică, sărea adesea: „Ce-mi pasă mie de opinia publică?” Considera că „opinia publică” era exclusiv aceea a intelighenţiei [...]. „Cât detest cuvântul inteligheţia, declara el. Aş dori ca Academia Rusă să-l şteargă din dicţionar.”[209]

Ca şi Ludovic XVI înainte de Revoluţia Franceză, Nicolae era depăşit de dezastrul tot mai mare şi incapabil de gânduri sau acţiuni consecvente. Witte a încercat să-l convingă pe ţar că doar un program imediat de reforme – modernizare, democraţie constituţională şi respect faţă de libertăţile civile – ar putea dezamorsa presiunile ce ameninţau să sfâşie Rusia. În august 1905, l-a convins să

accepte un parlament embrionar, cunoscut sub numele de Duma, dar a fost indignat atunci când, în ultima clipă, Nicolae a insistat pentru limitarea acestuia la un rol de consiliere:

> Era un tertip tipic! Duma avea toate prerogativele unui parlament, cu excepţia celei mai importante. Era un parlament, şi totuşi, ca instituţie pur consultativă, nu era un parlament! Legea din 6 august n-a satisfăcut pe nimeni. Şi n-a stăvilit câtuşi de puţin valul revoluţiei, care a continuat să se ridice.[210]

Reformele din august au fost un eşec; sovietul se formase şi greva generală ameninţa, obligându-l pe ţar la noi concesii. „Proclamaţia din octombrie” a lui Nicolae, compusă de liberalul Witte, admitea democraţia constituţională, căreia ţarul i se opusese până atunci. Proclamaţia acorda Dumei puteri legislative şi îi deschidea porţile pentru toate clasele societăţii:

> Noi, Nicolae II, Împărat şi Autocrat al tuturor Rusiilor declarăm că [...] frământările şi tulburările din imperiul Nostru Ne umplu inima de o grea mâhnire. [...] Acestea ameninţă să pricinuiască dezordine în rândul poporului şi să submineze integritatea şi unitatea statului. Prin urmare, ordonăm Guvernului să [...] acorde populaţiei temeliile de nezdruncinat ale libertăţii civice bazate pe drepturi personale inviolabile, libertate de conştiinţă, de exprimare, adunare şi asociere, [...] să permită participarea la Dumă acelor clase ale populaţiei până în prezent private de dreptul la vot [...] să stabilească regula de nezdruncinat că nici o lege nu poate fi dată fără sancţiunea Dumei Imperiale şi că reprezentanţilor aleşi ai poporului trebuie să li se garanteze participarea reală la supravegherea comportării legale a autorităţilor numite de Noi.[211]

Proclamaţia din octombrie 1905 a fost un salt înainte uluitor. După secole de autocraţie, Rusia urma – peste noapte – să devină democraţie parlamentară. Era, în linii mari, lucrul pe care-l dorise opoziţia moderată şi, oferit mai devreme şi cu mai multă bunăvoinţă, ar fi putut să funcţioneze. Acum însă, a fost privit ca fiind prea puţin şi prea târziu, chiar şi de către Witte:

> În anii 1903–1904, în minţile oamenilor prinsese contur o idee clară – şi anume că, pentru a evita suferinţele unei revoluţii, era necesar să se producă o serie de reforme liberale în spiritul vremurilor. [...] Atunci când poporul devine conştient de demnitatea şi de nevoile sale, este imposibil să continui cu promovarea absolut

nedreaptă a minorităţii privilegiate în detrimentul majorităţii. Suveranii şi politicienii care nu pricep acest adevăr simplu pregătesc cu mâinile lor o revoluţie. La primul semn de slăbire a puterii şi prestigiului, aceasta izbucneşte cu violenţa unei explozii de necontrolat.[212]

Chiar şi în 1905, opoziţia moderată – democraţii constituţionali, sau „cadeţii” – era pregătită să salute propunerile ţarului şi să accepte o ofertă de monarhie constituţională. Dar acţiunea democraţilor moderaţi fusese subminată de anii de tergiversări. Iniţiativa aparţinea acum revoluţionarilor extremişti, oameni ca Lenin şi Troţki, care urmăreau înlăturarea întregului sistem ţarist. Memoriile lui Troţki ridiculizează tentativa de reformă a regimului:

> Măcelărirea proletariatului revoluţionar ne-a transformat pe noi, marxiştii, dintr-o aşa-numită „ficţiune politică” într-o realitate plină de forţă [...], şi autocraţia ţaristă, în completa-i confuzie, a început să facă concesii. [...] Atunci când ţarul şi-a emis proclamaţia, acei liberali au strigat cu toţii „Victorie!” Însă noi am zis: „Nu! E doar jumătate de victorie. Ţarul e încă acolo, cu armata lui; el poate să-şi ia înapoi concesiile sau promisiunile de concesii”. Proclamaţia ţarului nu este nimic altceva decât o bucată de hârtie. Iat-o – boţită în mâna mea! Astăzi au emis-o – mâine o s-o rupă în bucăţi, aşa cum rup eu acum în faţa voastră această „libertate de hârtie”![213]

Lepădarea lui Troţki de „acei liberali” reflectă despărţirea definitivă a opoziţiei în ramurile ei, constituţională şi extremistă – „liberalii”, gata să coopereze cu viziunea ţaristă a unei monarhii constituţionale, au fost stigmatizaţi ca burghezi şi lachei ai capitalismului de către social-democraţii marxişti – menşevicii şi bolşevicii. Aceştia din urmă cereau lichidarea totală a vechii ordini şi preluarea puterii absolute de către forţele revoluţiei socialiste.

În 1906, când elanul revoltei s-a stins, intenţiile mereu nestatornice ale lui Nicolae au trădat încă o dată opoziţia moderată. Mult aşteptata sa constituţie, promulgată pe 23 aprilie, retrăgea multe concesii. Îi dădea ţarului drept de veto asupra deciziilor Dumei şi statua că împăratul păstra „autoritatea supremă autocratică”. Libertatea de exprimare era reglementată strict, şi ţarul deţinea dreptul de a numi miniştri şi de a dizolva Duma. Witte sugera că Nicolae fusese de acord în privinţa parlamentului şi constituţiei doar sub presiunea evenimentelor din 1905:

Maiestatea Sa este afectată de o miopie ciudată. Simte teama doar atunci când furtuna este chiar deasupra lui, dar odată ce pericolul se îndepărtează teama i se risipeşte imediat. De aceea, chiar şi după acordarea constituţiei, Nicolae s-a considerat suveran autocratic, într-un sens care poate fi formulat după cum urmează: „Fac ce doresc şi ce doresc e bine. Dacă poporul nu pricepe, se întâmplă aşa pentru că sunt simpli muritori, în timp ce eu sunt unsul lui Dumnezeu”. De obicei sfârşeşte într-o băltoacă de noroi... sau într-o baie de sânge.[214]

Atunci când alegerile din aprilie 1906 au produs o majoritate de stânga, care cerea noi reforme (inclusiv trecerea întregului teren agricol la ţărani), Nicolae a poruncit dizolvarea Dumei, după doar 73 de zile. L-a demis pe Witte şi a numit un prim-ministru mai dur, Piotr Stolîpin. Stolîpin a fost de acord cu aranjarea regulile alegerilor pentru a garanta o majoritate de dreapta, dar s-a opus cererii ţarului de abolire completă a Dumei. Nicolae îşi exprima iritarea într-o scrisoare către mama sa:

Din Anglia vine o delegaţie stupidă pentru a-i întâlni pe membrii liberali ai Dumei. Unchiul Bertie[215] ne-a spus că regretă, dar n-a putut să-i oprească să vină. Desigur că de vină este faimoasa lor „libertate” englezească. Pariez că ar fi destul de furioşi dacă am trimite şi noi irlandezilor o delegaţie care să le ureze succes în lupta lor împotriva guvernului [...]. N-ar fi aşa de rău dacă tot ce s-a spus în Dumă ar rămâne între zidurile ei. Dar fiecare vorbă apare în ziare, pe care le citeşte toată lumea, şi poporul devine din nou agitat. Primesc de peste tot telegrame prin care mi se cere s-o dizolv, dar se pare că e prea devreme pentru aşa ceva. Dar lasă-i să facă ceva cu adevărat prostesc şi harşt! s-au dus![216]

De-a lungul următorilor cinci ani, Stolîpin avea să guverneze Rusia printr-o combinaţie de represiune nemiloasă şi tentative susţinute de reformă. A introdus legislaţia pentru a ameliora drepturile ţăranilor şi a-i ajuta să obţină pământ; pe de altă parte însă, a înmulţit execuţiile oponenţilor regimului; ştreangul a fost rebotezat „cravata lui Stolîpin”. Pe măsură ce tulburările s-au potolit, economia Rusiei şi-a revenit: industrializarea şi capitalismul au început să prindă rădăcini; căile ferate aduceau poporului prosperitatea; finanţele statului s-au revigorat şi standardele de trai au crescut. Perioada dintre 1905 şi Primul Război Mondial a fost o scurtă epocă de aur pentru industria rusă; producţia din fabrici creştea cu 5% pe an.

Populaţia Sankt-Petersburgului a crescut, pe măsură ce oraşul a devenit un centru important al metalurgiei, industriei textile şi construcţiilor navale. În sud, industria fierului şi oţelului a cunoscut un mare avânt. Producţia de cărbune s-a dublat, iar extinderea extracţiei de ţiţei din Caucaz a adus prosperitatea la Baku şi în alte oraşe.

Dar eforturile lui Stolîpin n-au salvat nici monarhia, nici pe el însuşi. Ultima tentativă de liberalism politic a Rusiei ţariste s-a sfârşit sângeros pe 5 septembrie 1911. Prim-ministrul primise deja ameninţări cu moartea şi trecuse prin cel puţin o tentativă de asasinat; cu toate acestea, a ignorat sfatul gărzilor de corp de a evita evenimentele publice şi a refuzat să poarte vestă antiglonţ. În acea seară de marţi, lua parte la o reprezentaţie a operei lui Rimski-Korsakov *Povestea ţarului Saltan*, la Opera din Kiev. În antract, Stolîpin şedea în loja sa personală, discutând cu ţarul şi cu cele două fiice mai mari ale acestuia, Olga şi Tatiana, care se aflau în loja alăturată. De dedesubt, din primul stal, îl urmărea un revoluţionar anarhist pe nume Dmitri Bogrov. Acesta s-a îndreptat către prim-ministru şi a tras două focuri rapide, lovindu-l în braţ şi în piept. Martorii spun că Stolîpin s-a ridicat de pe scaun, şi-a descopciat mănuşile şi şi-a scos încet haina, arătându-şi cămaşa albă, înroşită de sânge. Cu glonţul fatal în piept, s-a aşezat la loc, a murmurat vorbele „Mor bucuros pentru împărat” şi a făcut semnul crucii către Nicolae şi grupul imperial. Stolîpin a fost dus la spitalul central din Kiev, unde a supravieţuit încă patru zile. Ţarul l-a vizitat de mai multe ori şi se spune că l-ar fi rugat pe Stolîpin să-l „ierte”. Aceste cuvinte, precum şi faptul că Nicolae a poruncit întreruperea investigaţiei judiciare asupra atentatului, au iscat zvonul că asasinarea prim-ministrului nu fusese ordonată de revoluţionari, ci de conservatori din anturajul imperial, care voiau să pună capăt programului de reforme liberale al lui Stolîpin. A ieşit la iveală faptul că asasinul Bogrov avusese contacte cu figuri importante din poliţia secretă ţaristă, dar a fost executat înainte să poată fi anchetat corespunzător.

Stolîpin a fost înmormântat la Mănăstirea Peşterilor din Kiev. Moartea lui a însemnat sfârşitul reformei şi revenirea la reacţiune. Cataclismele deceniului următor au arătat că

toate ideile de reformă aveau să fie puse deoparte pentru multă vreme.

Note

202. L. Troţki, *1905*, trad. engl. A. Bostock, Allen Lane, London, 1972, p. 116.
203. *Ibid.*
204. *Ibid.*, pp. 110– 111.
205. Însăşi alegerea numelui partidului reflectă pragmatismul lipsit de scrupule al lui Lenin. Ruptura de la congresul din 1903 pornise de la o neînţelegere asupra unor probleme personale înguste, iar Lenin a câştigat votul cu un rezultat foarte strâns. El şi-a însuşit imediat numele de bolşevic, cu toate că facţiunea lui constituia o minoritate a delegaţilor
206. Discursul lui Nicolae către delegaţii muncitorilor, în *Pravitelstvennîi Vestnik* (*Gazeta guvernului*), nr. 15, 20 ianuarie 1905. V. şi S. Witte, *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, New York, 1921, pp. 252–253.
207. *Apud* R. Massie, *Nicholas and Alexandra*, Tess Press, New York, 2004, pp. 214–215.
208. *Ibid.*
209. Witte, *op. cit.*, p. 246.
210. *Ibid.*, p. 230.
211. Text complet (lb. rusă) la adresa http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/oct1905.htm. Citat complet (engl.) în Witte, op. cit., pp. 232–233.
212. Witte, *op. cit.,* p. 217.
213. Troţki, *op. cit*., pp. 96– 97.
214. Witte, *op. cit.*, p. 224.
215. Regele Eduard VII (1901–1910, n. 1841), unchi de mamă al împărătesei Alexandra (*n.t.*).
216. *Apud* Massie, *op. cit.*, p. 238.

Capitolul 18
Primul Război Mondial

Uvertura 1812 a lui Ceaikovski a fost scrisă la decenii bune după invazia napoleoniană; în 1876, o altă compoziţie

a lui Ceaikovski a trezit mândria şi fervoarea naţională, într-un conflict care se desfăşura chiar atunci. Din *Marşul slav* răsună acordurile sentimentului ceaikovskian arzător, dar avea un scop foarte practic. În acel an, popoarele Balcanilor s-au ridicat împotriva Imperiului Otoman – care le stăpânise timp de patru secole –, dezlănţuind un val de naţionalism panslavist. Mii de ruşi s-au înrolat voluntar pentru a lupta alături de fraţii lor sârbi împotriva turcilor musulmani[217]. Ceaikovski a scris *Marşul slav* ca o contribuţie la efortul de război; prima audiţie a avut loc în cadrul unei colecte de fonduri pentru soldaţii răniţi.

Criza Balcanilor din anii 1870 a dus la un război adevărat între Rusia şi Turcia, Războiul Ruso–Turc din 1877–1878, care s-a sfârşit cu eliberarea Serbiei, Bulgariei şi a majorităţii ţinuturilor slavilor sudici. Avântul panslavismului dirijat de ruşi a provocat reacţia Angliei şi Austriei. La Congresul de la Berlin din 1878 au fost anulate multe dintre cuceririle ruşilor şi s-a decretat că Bosnia şi Herţegovina vor fi administrate de Viena. Resentimentul pricinuit de acea decizie a culminat, după cum se ştie, în iunie 1914, cu asasinarea la Sarajevo a arhiducelui Franz Ferdinand de către naţionaliştii sârbi bosniaci. Viena a pus asasinatul pe seama Serbiei; Rusia i-a sprijinit pe aliaţii ei slavi. În decurs de câteva săptămâni, invocându-se tratate şi alianţe, Europa a intrat în război.

Expansiunea Rusiei către sud, 1763–1914

Romanul lui Soljeniţîn *August 1914* (1971) este pentru Primul Război Mondial ceea ce *Război şi pace* (1869) a fost pentru invazia lui Napoleon – o vastă frescă istorică privită prin ochii a zeci de personaje, fictive sau reale. Înfrângerile nimicitoare care au decimat armata rusă în primele săptămâni de ostilităţi sunt descrise prin ochii celor prinşi în tumultul bătăliei:

> A venit informaţia că Regimentul Kaşir a fost decimat în satul Morken. [...] Forţele în retragere arătau mai degrabă ca o şatră de ţigani în derută şi fără apărare decât ca o armată. [...] Priveliştea acestei gloate mişcându-se în dezordine, fără cineva care să-i spună ce să facă sau încotro s-o apuce, era extraordinară. [...] Ce era de făcut? [...] Era prea târziu, şi fără rost. [...] Mintea lui înceţoşată se limpezea, dar Vorotînţev tot nu putea cuprinde întreaga dimensiune a catastrofei – era nemăsurată.[218]

Există aici un ecou din scena în care Pierre Bezuhov al lui Tolstoi rătăceşte în stare de şoc pe câmpul de luptă de la Borodino. Dar Soljeniţîn intră în polemică cu Tolstoi pe tema naturii istoriei: Tolstoi crede că indivizii nu pot modela istoria, iar Soljeniţîn susţine energic că aceştia au obligaţia morală să încerce. Scriind la sfârşitul anilor 1960, el privea eşecurile Primului Război Mondial ca pe o şubrezire a tăriei morale a societăţii ruse, care avea să deschidă calea triumfului pentru catastrofa morală a bolşevismului. Revoluţia bolşevică din 1917 ar fi putut fi evitată, spune Soljeniţîn – o mai fermă hotărâre şi o conducere mai bună ar fi obţinut un rezultat diferit –, criticând fatalismul tolstoian al generalilor ruşi:

> De abia acum observă Vorotînţev privirea tâmpă a generalului Samsonov; avea privirea unui miel de o sută de kile dus la tăiere. [...] Stătea acolo, cu trupul greoi prăbuşit în şa, cu chipiul bălăbănindu-i-se în mână, cu o privire care exprima nu autoritate, ci doar tristeţe şi resemnare [...]. Poziţia comandantului armatei era nemaivăzută. Nu le reproşa soldaţilor dezertarea de pe linia frontului, nu încerca să-i îndemne să meargă nicăieri, nu le cerea nimic. [...] Dezastrul care se abătuse peste Armata a II-a, ba chiar asupra întregii armate ruse, mai putea fi încă prevenit. [...] De ce ajunseseră trupele ca o şatră de ţigani într-un punct bine apărat ca ăsta? De ce se dispersau în grupuri mici şi inofensive?[219]

Anul 1914 a oferit regimului ţarist o ultimă ocazie de a se salva. Războiul era popular. Pentru scurtă vreme, resentimentele ţăranilor şi revendicările muncitorilor au trecut pe locul secund în faţa imperativului apărării patriei. În capitală, rebotezată acum Petrograd, pentru că Petersburg suna prea german, mulţimi imense îl aclamau pe ţar. În primele patru luni s-au înrolat şase milioane de oameni.

Dar sprijinul pentru unitatea naţională a fost alungat curând de rivalităţile politice şi de dificultăţile de pe câmpul de luptă. Bătălia de la Tannenberg şi luptele de la Lacurile Mazuriene au lăsat în urmă 70000 de morţi. Aproape 100000 de ruşi au fost luaţi prizonieri. Vestea a avut un efect devastator asupra încrederii publicului – un efect comparabil cu catastrofa din 1905 de la Tsushima. În loc să-i raporteze ţarului retragerea armatei ruse, Samsonov s-a sinucis, împuşcându-se în cap. Polonia, care făcuse parte

din Imperiul Rus din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a căzut în vara anului 1915 în mâinile germanilor, iar forţele ruse au fost obligate să se retragă de-a lungul întregului front, de la nord din Letonia, până în sud, în Ucraina.

Armata rusă era formată din soldaţi slab instruiţi, comandaţi de ofiţeri incompetenţi. Erau atât de puţine arme, încât mulţi recruţi intrau în luptă fără puşcă. Generalul Anton Denikin, comandant pe frontul de sud-vest din Galiţia, scria cu amărăciune în memoriile sale:

> N-am să uit niciodată tragedia din 1915. Nu aveam nici cartuşe, nici obuze. Purtam lupte înverşunate şi făceam marşuri istovitoare. Eram epuizaţi, atât fizic, cât şi psihic. De la speranţele iniţiale, am fost azvârliţi în adâncurile disperării. [...] Artileria germană bubuia fără încetare, spulberând literalmente şiruri de tranşee de-ale noastre, cu tot cu cei care erau în ele. Noi de-abia dacă răspundeam, căci nu aveam cu ce să răspundem. Regimentele noastre, complet epuizate, respingeau asalt după asalt, aproape doar cu baionetele. Sângele curgea fără sfârşit; rândurile noastre se răreau din ce în ce mai mult; mormintele se înmulţeau pe fiecare zi...[220]

Acasă domneau criza de alimente, specula şi inflaţia. Nemulţumirea faţă de guvern şi de ţar fierbea. În august 1915, partidele de centru din Dumă au cerut înlocuirea cabinetului ţarului cu un guvern numit de parlament, garantarea drepturilor muncitorilor, sindicate legale, cetăţenie deplină pentru ţărani şi o amnistie pentru deţinuţii politici.

Însă Nicolae II a continuat să creadă în valorile ortodoxiei, autocraţiei şi naţiunii, care stătuseră generaţii întregi la baza cârmuirii ţariste. A respins revendicările parlamentarilor, a suspendat Duma şi a anunţat că va prelua personal comanda armatei, conducând luptele de la cartierul general. Deciziile sale dovedeau că era total rupt de realitate.

Într-un faimos discurs rostit în parlamentul rus în noiembrie 1916, Pavel Miliukov, liderul democraţilor constituţionali, denunţa regimul ţarist, pe miniştrii săi şi pe ţarină. Faptul că denunţul venea din partea moderaţilor „cadeţi”, care sprijiniseră ideile de monarhie constituţională ale ţarului, arăta amploarea mâniei şi deziluziei din ţară:

Acest regim nu are înţelepciunea sau capacitatea de a aborda situaţia actuală! [...] Domnilor! Acest regim s-a afundat mai mult decât oricând! Golul dintre el şi noi s-a transformat într-un hău care nu mai poate fi trecut! [...] Prin toată ţara rusească circulă zvonuri despre trădare la nivelul cel mai înalt al statului [...], despre forţe întunecate care lucrează în interesul Germaniei, pregătind calea unui acord ruşinos de pace cu duşmanul. [...] O mână de personalităţi dubioase manipulează afacerile de stat cu intenţii perfide: aşa-numitul „partid al Curţii" grupat în jurul împărătesei. [...] Sunt ei motivaţi de perfidie, sau de prostie? Alegeţi Dumneavoastră – rezultatele sunt aceleaşi![221]

Atacul lui Miliukov la adresa ţarinei reflecta antipatia pe care aceasta o stârnea în rândul poporului rus. Originile ei germane, zvonurile despre dorinţa de a capitula în faţa kaiserului şi apropierea de şarlatanul religios Rasputin, toate acestea erau în detrimentul monarhiei. Alexandra fusese mereu forţa dominantă în cuplul regal şi, cum Nicolae stătea mai mult la cartierul general de pe front, toată lumea considera că ţara era condusă de ea şi de Rasputin. Timp de peste un an, Rusia a suportat capriciile „cârmuirii ţarinei". Alexandra lua decizii bazate pe toane sau pe mesaje de la Dumnezeu, transmise de Rasputin. Erau numiţi şi concediaţi miniştri, ca într-un imprevizibil joc de-a v-aţi ascunselea. Împărăteasa şi duhovnicul ei au încercat patru prim-miniştri, cinci miniştri de interne, cinci miniştri ai agriculturii şi câte trei la externe, război şi transporturi. Generalul Denikin se plângea de „clica germano-rasputină", care „îl înconjurase pe împărat, aproape că paralizase guvernul şi ameninţa să provoace prăbuşirea armatei". Iar contele Serghei Witte deplângea „delirul ocultismului, [...] misticismul cu care Alexandra îşi molipsise soţul"[222].

În decembrie 1916, un grup de nobili de dreapta, condus de prinţul Feliks Iusupov, l-a invitat pe Rasputin la palatul lui Iusupov de pe Canalul Moika din Sankt-Petersburg, unde l-au îmbiat cu un pahar de vin cu cianură. Doctorul care le furnizase otrava îi asigurase că era destulă pentru a omorî mai mulţi oameni. Dar Iusupov scrie în memoriile sale, mult exagerate, de altfel, că Rasputin era un „personaj diabolic" şi că singurul efect al cianurii a fost de a-l toropi un pic:

> Rasputin stătea nemişcat în faţa mea, cu capul aplecat şi cu ochii aţintiţi pe crucifix. Am ridicat încet revolverul. Unde să ţintesc, în tâmplă, sau în inimă? M-am cutremurat; braţul mi-a înţepenit, am ţintit către inimă şi am apăsat pe trăgaci. Rasputin a scos un strigăt sălbatic şi s-a prăvălit pe blana de urs. [...] Doctorul a declarat că nu încăpea nici o îndoială: Rasputin era mort. [...] Inimile ni s-au umplut de speranţă; eram convinşi că Rusia şi monarhia vor fi salvate de la ruină şi dezonoare. [...] Apoi s-a întâmplat un lucru îngrozitor: cu o zvâcnire bruscă şi violentă, Rasputin a sărit în picioare, cu spume la gură, repezindu-se la mine şi înfigându-mi în umăr degetele, ca nişte gheare de oţel...[223]

Moartea lui Rasputin, care părea desprinsă dintr-un film de groază (în cele din urmă complotiştii aveau să-l dea gata cu mai multe gloanţe, lovindu-l în cap cu un drug de fier şi înecându-l în canalul îngheţat) a sosit prea târziu pentru a mai salva monarhia. Ştirile de pe front erau cumplite, susţinerea războiului se evapora şi rumoarea revoluţionară se auzea tot mai tare. Muncitorii de la o fabrică importantă de muniţii, uzina Lessner din Petrograd, au emis o proclamaţie, declarând că nu vor lupta pentru Rusia până când regimul nu le va accepta revendicările privind drepturile civile şi redistribuirea pământului. În stradă se vorbea despre o insurecţie iminentă.

Note

217. Printre ei, şi iubitul Annei Karenina, Vronski, în romanul din 1877 al lui Tolstoi.

218. A. Solzhenitsyn, *August 1914,* trad. engl. H. Willets, Penguin, London, 1990, pp. 335–336.

219. *Ibid.*, p. 336.

220. A.I. Denikin, *The Russian Turmoil: Memoirs, Military, Social and Political*, Hutchinson & Co., London, 1922, p. 30.

221. *Hrestomatia po otecestvennoi istorii, 1914–1915* (*Crestomaţie de istorie naţională*), ed. A.F. Kiselev şi E.M. Şceaghin, Vlados, Moscova, 1996.

222. *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, Page & Co., Garden City, NY, 1921, p. 195.

223. F. Iusupov, *Lost Splendor: The Amazing Memoirs of the Man Who Killed Rasputin*, trad. A. Greeen şi N. Katkov, Helen Marx Books, New York, 2003, cap. 23.

Capitolul 19
Prăbuşirea monarhiei. Revoluţia din Februarie

Către începutul anului 1917, ţarismul se surpa din interior. Scânteia care a aprins Revoluţia din Februarie a venit dintr-o sursă neaşteptată. Nevski Prospekt, bulevardul principal din Sankt-Petersburg, acum presărat cu magazine de modă şi restaurante scumpe, era pe atunci strada măcelarilor, brutarilor şi negustorilor de peşte. Nemulţumirea s-a transformat în revoltă la magazinele de pâine de pe Nevski şi pe străzile din apropiere. În al treilea an de război, economia civilă se prăbuşise şi penuria cronică de alimente le obliga pe femei să petreacă ore întregi la cozi aşteptând pâinea, care, adeseori, nu venea. Unele improvizau paturi pe pavajul din faţa brutăriilor. Pe 23 februarie 1917, Ziua Internaţională a Femeii, mii de femei şi-au părăsit locurile de muncă într-un protest spontan. Pe străzi şi-au unit forţele cu cozile la pâine şi cu greviştii de la uriaşele ateliere mecanice Putilov. Femeile s-au organizat în grupuri care urmau să meargă pe la fabricile din întreaga capitală şi să-i îndemne pe muncitori să lase lucrul. Cererile lor nu erau formulate clar, însă cuvintele pâine, libertate şi încetarea războiului le rezumă destul de bine. Doctorul E.M. Herbert, un străin care vizita Petrogradul, a fost martor al explozivelor consecinţe:

> Revolta şi dezordinea domneau pe străzi, şi cred că asta e cea mai bună descriere a unei revoluţii: poporul spărgea magazine, prăda brutăriile; femeile, mai ales. Răsturnau tramvaiele, construiau baricade din lemne şi pietre de pavaj. Evident, urma să se întâmple ceva...

La fel ca marile răscoale ţărăneşti ale lui Stenka Razin şi Pugaciov din secolele XVII–XVIII, Revoluţia din Februarie 1917 a fost o revoltă spontană împotriva unui regim detestat, provocată de o avalanşă de plângeri: ţăranii cereau pământ, muncitorii erau sătui de exploatare, soldaţii erau dezgustaţi de război, minorităţile etnice se luptau pentru independenţă şi aproape toţi erau înfuriaţi de

penuria de alimente şi de creşterea vertiginoasă a preţurilor. Revolta n-a fost planificată sau coordonată, şi i-a lăsat pe revoluţionarii de profesie de căruţă. În romanul *Lenin la Zürich* (1975), Aleksandr Soljeniţîn descrie batjocoritor felul în care Lenin, observând evenimentele de la adăpostul exilului său elveţian, refuză să creadă că izbucnise o revoluţie. „O revoluţie în Rusia? exclamă el. Baliverne!”[224] şi continuă să-şi mănânce carnea fiartă, asigurându-se că primeşte o bucată bună din partea mai grasă.

Violenţa demonstraţiilor zilnice de pe străzile Petrogradului sporea; ruşii mureau pe străzi. Poliţia folosise bâte şi paturi de armă ca să respingă demonstraţiile de pe Nevski Prospekt. Pe 26 februarie, într-o duminică, spre centrul capitalei s-au îndreptat un sfert de milion de oameni: muncitori de la marile ateliere mecanice care cântau „Trăiască revoluţia!”; femei care protestau împotriva penuriei de pâine; şi mii de studenţi care fluturau pancarte, cântând *Marseieza* pe fioroase versuri ruseşti:

> De lumea veche azi ne lepădăm!
> Şi praful i-l dăm jos de pe picioare!
> Idoli de aur nu ne înălţăm
> Şi-nspre palatul ţarului chiorâş cătăm!
>
> Sculaţi, sculaţi, voi, mase muncitoare!
> Sculaţi, duşmanul să-nfruntăm!
> Se-aude al vostru glas de răzbunare!
> Tot înainte spre victorie-naintăm!
>
> Bogaţii, lacomii de mult munca vă fură,
> Şi ultima bucată v-o iau din bătătură.
> Din vine vă bea sângele ţarul vampir;
> Din sângele poporului bea marele vampir.
>
> Sculaţi, sculaţi, voi, mase muncitoare!
> Etc.
>
> Sculaţi în faţa câinilor – bogaţii –,
> ai ţarului vampir şi plin de răutăţi!
> Ucideţi criminalii, blestemaţii!
> Să vină răsăritul unei mai bune vieţi![225]

După-amiaza târziu, confruntate cu dezlănţuirea haosului şi lipsite de ordine de la stăpânii lor politici, trupele au

deschis focul. Cazacii, dintotdeauna cele mai nemiloase forţe ţariste, au trimis salve de carabină în mulţime, omorând în jur de 200 de bărbaţi, femei şi copii. Aproape 200 000 aveau să moară până la finalul răscoalei. Osip Ermanski, un jurnalist menşevic, a fost martor al uneia dintre ciocniri, atunci când soldaţii au interceptat o coloană de demonstranţi lângă Canalul Moika:

> În timp ce masele se apropiau, soldaţilor li s-a ordonat să îngenuncheze şi să ţintească. Gloata a văzut ce se întâmpla şi s-a oprit. Dar cei din spate, neştiind, au continuat să-i împingă înainte. A urmat un moment de ezitare. Apoi trupele au tras două salve. Rândurile de manifestanţi din faţă au căzut la pământ, mulţi fiind ucişi pe loc. Demonstraţia s-a dispersat în panică. Oamenii fugeau, alunecând în bălţi de sânge, călcând pe trupurile moarte şi muribunde care zăceau contorsionate pe caldarâm. Feţele le erau pline de ură şi mânie.[226]

Masacrul i-a dezgustat pe mulţi soldaţi, aduşi în grabă de pe front pentru a înăbuşi răscoala, mai ales pe cei din regimentele de marinari, care erau gata să se răzvrătească. Până duminică seara, sute de soldaţi trecuseră de partea demonstranţilor. În câteva zile, întreaga garnizoană din Petrograd se răzvrătise împotriva ţarului, omorându-i pe ofiţerii care încercau să-i împiedice. Însemnele ţariste au fost date jos, deţinuţii au fost eliberaţi, iar arsenalele poliţiei, jefuite, armele fiind împărţite mulţimii. Până şi cazacii au început să dezerteze la revoluţionari.[227]

Mulţimea furioasă era în stradă, armata era dezbinată, iar Petrogradul se afunda în anarhie. Consiliul de Stat, camera superioară conservatoare a Dumei, i-a scris lui Nicolae II pentru a-l avertiza în privinţa pericolului. Nicolae părea ciudat de liniştit. Scrisorile către soţia lui, Alexandra, abia dacă amintesc despre revoluţie:

> Cartierul General al armatei, 24 februarie. Dulcea, draga mea rază de soare! Creierul meu e aici la odihnă – fără miniştri, fără probleme încurcate care să necesite chibzuială. [...] Am primit telegrama în care îmi spuneai că Olga şi Baby[228] au pojar. Nu mi-am putut crede ochilor – a fost atât de neaşteptat. [...] La prânz m-am întâlnit cu toţi generalii străini – tuturor le-a părut foarte rău la auzul acestei veşti triste. [...] Pentru toţi copiii, şi în special pentru Aleksei, este absolut necesară o schimbare de climă, după ce se recuperează. [...] O să ne gândim în linişte la asta, după întoarcerea

mea acasă. [...] Îmi lipseşte enorm jumătatea mea de oră de pasienţă din fiecare seară. Am să mă apuc din nou de domino în timpul liber.

Soţiorul tău iubitor, Nicky.[229]

Sfetnicii ţarului se dădeau de ceasul morţii. Duma şi ambasadorul britanic, George Buchanan, au insistat săptămâni de-a rândul să facă concesii pentru a împăca gloata. Însuşi fratele ţarului, Mihail, îl avertizase de apropierea cataclismului („Sistemul monarhist se clatină. Apărătorilor loiali ai ideii că Rusia nu poate exista fără un ţar le fuge pământul de sub picioare."[230]) Însă toate avertismentele şi rugăminţile erau respinse cu dispreţ. Când preşedintele Dumei, Mihail Rodzianko, l-a avertizat că revoluţia era iminentă, Nicolae a răspuns: „Informaţiile mele sunt complet diferite. Iar dacă Duma permite dezbateri pe acest subiect, am să dizolv Duma."[231] Iar când Rodzianko a încercat să-i explice că el avea la inimă interesele ţarului, Nicolae a dat din mână şi i-a spus: „Grăbeşte-te! Marele duce mă aşteaptă la ceai."

Pe 27 februarie, ţarul fiind departe, la cartierul general al armatei, Rodzianko i-a trimis o ultimă telegramă disperată:

Situaţia se înrăutăţeşte. Trebuie luate pe loc măsuri; mâine va fi prea târziu. A bătut ceasul în care se va decide soarta ţării şi a monarhiei. Guvernul nu are puterea de a opri tulburările. Trupele garnizoanei nu prezintă încredere. Batalioanele de rezervişti din regimentele de gardă s-au răzvrătit; ofiţerii lor au fost ucişi. Soldaţii s-au alăturat gloatei şi revoltei populare; sunt pe cale să asalteze Ministerul de Interne şi Duma. Maiestatea Voastră, nu întârziaţi! Dacă agitaţia cuprinde armata [...], pierzania Rusiei şi a dinastiei e inevitabilă.[232]

Replica lui Nicolae a fost de a porunci dizolvarea Dumei şi represiunea armată.

Stupiditatea unei astfel de decizii era atât de evidentă, încât parlamentarii au ignorat-o şi au trimis o delegaţie de deputaţi, condusă de fostul preşedinte al Dumei, Aleksandr Gucikov, pentru a încerca să se înţeleagă cu Nicolae II. Trenul ţarului fiind garat pe o linie moartă din apropierea oraşului Pskov, delegaţia a ajuns la el abia în data de 2 martie seara. Între timp, Alexandra îi trimisese telegrame în care minimaliza gravitatea situaţiei din capitală şi-şi

îndemna soţul „să nu semneze nici o hârtie sau constituţie sau vreo altă oroare de felul acesta”[233]. Dar deputaţii i-au spus lui Nicolae că n-avea încotro: doar abdicarea mai putea acum să dezamorseze furia revoluţionarilor.

Străduindu-se să rămână impasibil în timp ce asculta relatările despre vărsarea de sânge şi haos, ţarul a aceptat până la urmă: „Nu aş precupeţi nici un fel de sacrificiu pentru salvarea Maicii Rusii, le-a spus el. Sunt gata să abdic de la tron”[234].

Dinastia Romanov, care începuse în 1613 şi îşi aniversase cu mare pompă al treilea centenar cu doar patru ani înainte, şi-a găsit sfârşitul pe o linie moartă de cale ferată provincială.

Anunţul abdicării a fost amânat; se purtau discuţii în legătură cu succesorul lui Nicolae. Succesorul natural ar fi fost fiul ţarului, ţareviciul bolnav Aleksei. Dar Nicolae se temea pentru sănătatea fiului său şi a insistat ca fratele său, Mihail, să preia coroana. Decretul de abdicare a ţarului a fost dactilografiat în grabă şi transmis Dumei la Petrograd:

> În zilele marii lupte împotriva inamicilor străini, care încearcă de aproape trei ani să ne înrobească patria, Domnul Dumnezeu s-a milostivit să trimită Rusiei o nouă şi grea încercare. [...] În aceste zile hotărâtoare pentru viaţa Rusiei, Noi considerăm că ţine de datoria Noastră să asigurăm poporului Nostru cea mai strânsă unitate cu putinţă şi o consolidare a tuturor forţelor naţionale. [...] În înţelegere cu Duma Imperială, am hotărât să renunţăm la Tronul Imperiului Rus şi să depunem puterea supremă. Cum nu dorim să Ne despărţim de iubitul Nostru fiu, transmitem succesiunea fratelui Nostru, Marele Duce Mihail Aleksandrovici. [...] Îl povăţuim pe fratele Nostru să conducă afacerile de stat în deplină şi inviolabilă unitate cu reprezentanţii poporului din corpurile legiuitoare, după acele principii care vor fi stabilite de ei. [...] Îi îndemnăm pe fiii credincioşi ai patriei să-şi îndeplinească datoria sfântă, să se supună [noului] ţar în greul moment de restrişte naţională şi să-L ajute ca, împreună cu reprezentanţii poporului, să conducă Imperiul Rus pe calea victoriei, prosperităţii şi gloriei. Domnul Dumnezeu să ajute Rusia![235]

Dar ultimul ţar Romanov n-avea să domnească niciodată. Mihail a refuzat tronul. O delegaţie a Dumei, condusă de Vladimir Dmitrievici Nabokov, liberal moderat şi membru fondator al „cadeţilor”, a reuşit doar să-l convingă să semneze un document prin care spunea că ar putea să

acceadă la tron după ce lucrurile s-ar fi calmat. Nabokov avea să deplângă ulterior ultima şansă a unei monarhii constituţionale:

> Mihail şi-a subliniat dezaprobarea faţă de modul în care fratele său „i-a impus” tronul fără să-i ceară măcar consimţământul. [...] Când a semnat documentul pe care-l pregătisem, părea oarecum ruşinat şi deconcertat. Probabil că nu înţelegea complet importanţa pasului pe care-l făcea. [...] Acum, având în faţă ruinele unei Rusii ştirbite, dezmembrate, pângărite, după ce am trecut prin toate ororile coşmarului bolşevic, mă întreb, oare n-am fi avut o şansă mai bună ca finalul să fie fericit dacă Mihail Aleksandrovici ar fi acceptat coroana?[236]

Pe 3 martie, ziarul sovietului din Petrograd, *Izvestiia*, relata: „Nicolae II a abdicat de la tron în favoarea lui Mihail Aleksandrovici, care a abdicat la rândul lui în favoarea poporului. În Dumă au loc mari adunări şi ovaţii. Extazul e de nedescris.”[237] La Palatul Taurida din Sankt-Petersburg, portretul lui Nicolae era smuls de pe peretele sălii Dumei. Ţarismul era mort. Deputaţii Dumei anunţau că ţara va fi condusă de un „Comitet Provizoriu”.

Cei care au format guvernul provizoriu au fost liberalii şi socialiştii moderaţi, „cadeţii” şi alţii care fuseseră de acord să accepte ideile ţarului de monarhie constituţională. Astfel că aceştia nu se bucurau de nici un fel de încredere din partea poporului. Noul prim-ministru era un prinţ – Gheorghi Lvov – care nu avea nici o priză la adunările muncitorilor, după cum avea să descopere Aleksandr Ivanovici Gucikov, ministru în noul guvern provizoriu, pe propria piele:

> Gucikov tocmai se adresase unei adunări a muncitorilor feroviari, când luă cuvântul un sindicalist. „Tovarăşi, ce credem noi despre acest nou guvern provizoriu? Sunt în el reprezentanţi ai poporului? Slabe şanse! Uitaţi-vă, e condus de prinţul Lvov. Vă întreb – la ce ne-am mai obosit să facem o revoluţie? Am suferit cu toţii în mâinile acestor prinţi şi conţi. [...] Toţi miniştrii ăştia noi sunt moşieri bogaţi. Tovarăşi, poate că n-ar trebui să-l lăsăm pe Aleksandr Ivanovici să mai iasă de-aici!” Mulţimea a reacţionat la îndemnurile vorbitorului închizând toate uşile. Situaţia devenea deosebit de neplăcută...[238]

Ieşea însă la iveală şi un alt centru al puterii, nepătat de compromisul cu vechiul regim. În 1917, Palatul Taurida, fosta reşedinţă a lui Potemkin şi a Ecaterinei, fusese

modificat pentru a primi două mari adunări reprezentative care, în lunile ce au urmat Revoluţiei din Februarie, aveau să fie sediul celor două puteri rivale din Rusia. În aripa dreaptă a palatului, în măreaţa cameră a Dumei, „cadeţii” încercau să construiască o democraţie liberală, parlamentară. La mică distanţă, dincolo de un coridor luminat de candelabre de aur şi delimitat de coloane de marmură albă, sute de muncitori, soldaţi şi ţărani se adunau în aripa stângă, având cu totul alte planuri pentru viitorul Rusiei. Poporul a proclamat aici Sovietul Deputaţilor Muncitorilor din Petrograd, urmaşul direct al acelor organe ale puterii proletare care se iviseră după Duminica Sângeroasă din 1905 (vezi pp. 173–174). Ţăranii din toată Rusia aleseseră consilii locale, sau soviete, pentru a smulge pământul de la moşieri şi pentru a-şi conduce satele singuri, omorându-şi în unele cazuri foştii stăpâni şi arzându-le conacele. Muncitorii din fabrici şi ateliere îşi numiseră şi ei sovietele. Şi în majoritatea unităţilor armatei soldaţii făcuseră la fel: mulţi îi lăsaseră pe ofiţeri să preia comanda în luptă, dar unii soldaţi şi-au numit propriii ofiţeri, uneori omorându-i pe predecesorii acestora.

Toate aceste soviete au trimis reprezentanţi la Palatul Taurida: era o democraţie directă prin excelenţă, reminiscenţă a străvechilor *vece* din Rusia kieveană. Întâlnirile erau zgomotoase şi anarhice; voturile erau contestate cu îndârjire, uneori cu violenţă. Toate grupurile revoluţionare care refuzaseră să coopereze cu ţarul erau reprezentate aici – menşevicii, socialiştii revoluţionari şi o mână de bolşevici. Cu toţii erau de acord că ţelul suprem trebuia să fie puterea proletariatului şi o dictatură revoluţionară, dar erau dezorganizaţi, dezbinaţi şi surprinzător de precauţi. După o serie de dezbateri, au hotărât să coopereze cu guvernul provizoriu „atâta vreme cât aceasta nu împiedica revoluţia democratică”[239]. Conducătorii sovietului din Petrograd aveau de partea lor puterea poporului, dar păreau reticenţi s-o folosească.

Această perioadă a rămas cunoscută drept *dvoevlastie* (dubla cârmuire), în care guvernul provizoriu se temea de forţa brută a Sovietului Deputaţilor Poporului, iar sovietul părea că se teme de responsabilitatea guvernării.

Guvernarea liberală era la putere, dar privea mereu peste umăr, căutând aprobarea sovietului revoluţionar, care era capabil să exercite măcar un minim control asupra maselor înverşunate şi a soldaţilor sălbatici care-i îngrozeau pe presupuşii conducători ai ţării.

Situaţia era coaptă pentru ca cineva să preia iniţiativa. Neştiut de majoritatea celor care şedeau şi se certau în Palatul Taurida, acest cineva era deja pe drum.

Note

224. A. Soljeniţîn, *Lenin in Zurich*, trad. engl. H.T. Willets, Farrar, Strauss & Giroux, New York, 1976, p. 201.

225. P. Lavrov, *Marseieza muncitorului* (1875).

226. Osip Ermanski, *apud* E. Burdjalov, *Vtoraia russkaia revoluţiia: vosstanie v Petrograde* (*A doua revoluţie din Rusia: revoltă în Petrograd*), Nauka, Moskva, 1967, p. 138.

227. După cum nota muncitorul bolşevic Ivan Gordienko, femeile din Petrograd au fost cele care au pus stăpânire pe situaţie: „Muncitoarele au luat iniţiativa. I-au înconjurat pe cazaci cu un fel de zid zdravăn. «Bărbaţii şi părinţii şi fraţii noştri sunt cu toţii pe front! strigau ele. Şi aici acasă suntem flămânzi, batjocoriţi şi umiliţi. Gândiţi-vă la mamele şi la nevestele voastre, la copiii voştri! Veniţi alături de noi – cerem pâine şi încetarea războiului!» Ofiţerii au fost alarmaţi în privinţa reacţiei soldaţilor, astfel că au ordonat deschiderea focului. Cazacii au dat pinteni cailor şi oamenii se pregăteau să se apere, însă cazacii au trecut de noi fără să ne atingă [...]. Unii dintre ei ne zâm beau şi unul ne-a făcut chiar cu mâna. Din o mie de piepturi s-au ridicat strigăte de «Trăiască cazacii!».”

228. Ţareviciul Aleksei Nicolaevici (1904– 1918) era alintat astfel în familie (*n.t.*).

229. N. Romanov, *Dnevniki Nikolaia II, 1913– 1918* (*Jurnalele lui Nicolae II*), Zaharov, Moskva, 2007, p. 199.

230. Burdjalov, *op. cit.*, pp. 276– 277.

231. R. Massie, *Nicholas and Alexandra*, Tess Press, New York, 2004, p. 425.

232. Burdjalov, *op. cit.*, p. 289.

233. *Ibid.*, p. 293.

234. *Id.*

235. *Ibid.*, pp. 296–297.

236. *The Memoirs of Vladimir D. Nabokov: V.D. Nabokov and the Provisional Government, 1917*, V.D. Medlin, S.L. Parsons (eds), Yale Univ. Press, New Haven, 1976, p. 49. Întors acasă după negocieri, Nabokov i-a explicat fiului său de 17 ani, pe nume Vladimir, evenimentele însemnate în care fusese implicat. Nabokov junior avea să devină unul dintre cei mai mari autori ai secolului XX, iar scrie rile sale autobiografice sunt marcate de adânca afecţiune pe care o simţea faţă de tatăl său. El vorbeşte de devotamentul tatălui său pentru valorile „umane, eroice, liberale”, despre ulterioara „lansare nestrămutată într-o politică antidespotică” şi despre promovarea libertăţii şi democraţiei. Fiind invitat, în timpul studenţiei în Anglia, să vorbească împotriva bolşevismului la o dezbatere a societăţii Cambridge Union, Nabokov cel tânăr spune că a memorat pur şi simplu un discurs pe care tatăl său îl rostise pe aceeaşi temă. După cum vom vedea, moartea prematură a tatălui avea să aibă ecouri în întreaga operă a lui Nabokov.

237. Burdjalov, *op. cit.*, p. 304.

238. Relatare a lui V.V. Şulghin (politician conservator, 1878–1976) în memoriile sale, *Dni*, Belgrad, 1925, *apud* Burdjalov, *op. cit.*, p. 302.

239. Burdjalov, *op. cit.*, pp. 239–240; N. Riasanovsky, *A History of Russia,* Oxford Univ. Press, New York, 1963, p. 506.

Capitolul 20
Lenin la Petrograd

În primăvara anului 1957, trecând cei patruzeci de ani în care trebuiau să păstreze secretul, arhivele din Bonn ale statului german au scos la iveală o cutie cu documente. Erau cópii ale unor telegrame între diplomaţii germani din Elveţia şi Ministerul Afacerilor Externe de la Berlin:

> *Bern, 23 März 1917. Hervorragende russische Revolutionäre hier, hätten den Wunsch über Deutschland nach Rußland heimzukehren*... [Berna, 23 martie 1917. Aici revoluţionari ruşi de frunte doresc să revină acasă în Rusia prin Germania...]
>
> *Da wir Interesse daran haben, daß Einfluß des radikalen Flügels in Rußland Oberhand gewinnt, scheint mir eventuelle Durchreiseerlaubnis durch Deutschland angezeigt...* [Fiind interesul nostru ca influenţa aripii radicale să capete pondere în Rusia, mi se

pare recomandabilă eventuala acordare a permisului de trecere prin Germania...]

Wir müssen unbedingt jetzt suchen, in Rußland ein größtmögliches Chaos zu schaffen... [Acum trebuie neapărat să căutăm a crea în Rusia un haos cât mai mare...][240]

Încă din 1914, agenţii germani urmăreau îndeaproape grupurile de exilaţi ruşi din Berna şi Zürich. Atunci când puterea ţaristă a fost detronată de forţele Revoluţiei din Februarie 1917, Lenin şi tovarăşii săi erau disperaţi să se întoarcă în patrie. Părea că exilaţii puteau să fie de folos cauzei germane. Dacă Berlinul i-ar fi ajutat să ajungă acasă, aceştia ar fi putut să stârnească asemenea tulburări, încât Rusia ar fi fost obligată să se retragă din război şi să admită o pace favorabilă intereselor germane. După cum spunea Winston Churchill, scopul nemţilor era de a-l trimite pe Lenin în Rusia „aşa cum ai arunca o fiolă cu o cultură de febră tifoidă sau de holeră în sursa de apă a unui mare oraş. Şi a funcţionat cu o acurateţe uimitoare...”[241]

Către sfârşitul lunii februarie, Ministerul de Externe german le-a pus la dispoziţie revoluţionarilor bani şi un tren cu un singur vagon, care să-i ducă spre est, străbătând întreaga Europă. De la Berna, Lenin, soţia lui, Nadejda Krupskaia, şi alţi 30 de revoluţionari au gonit prin Frankfurt, Berlin şi Stockholm, fără să poată coborî din vagonul încuiat şi sigilat de autorităţile germane – pentru a preveni răspândirea pe drum a molimei revoluţiei. Trenul sigilat a ajuns pe 3 aprilie 1917 în Gara Finlanda din Petrograd, aproape de miezul nopţii, şi se află şi azi tot acolo.

Am văzut locomotiva 293, într-o cutie de sticlă, sub un acoperiş destul de ciudat, trasă la linia întâi. A fost păstrată ca obiect de veneraţie cea mai mare parte a secolului, dar astăzi nu mai atrage aceleaşi mulţimi ca în trecutul sovietic: o angajată îndatoritoare a căilor ferate şi-a petrecut 20 de minute căutând cheia ca să-mi deschidă s-o văd.

În aprilie 1917, Lenin se aştepta să fie arestat imediat ce va fi coborât din vagon. Nu mai fusese în Rusia de 12 ani, şi el însuşi recunoştea că ştia „foarte puţin” din ce se petrecuse acolo. Dar avea încrederea de nezdruncinat a

unui adevărat credincios, un fanatism revoluţionar născut din angajamentul unei vieţi întregi pentru cauză.

Lenin se născuse în 1870 într-o familie bogată, cu vederi liberale, din Simbirsk. Execuţia fratelui său mai mare pentru implicarea într-un complot împotriva ţarului i-a inoculat o ură statornică faţă de regim. Pentru activismul lui politic a ajuns de tânăr în închisoare şi în exil în Siberia, unde s-a însurat cu o tovarăşă revoluţionară, Krupskaia. Între 1900 şi 1917 Lenin a trăit peste hotare, revenind în Rusia pentru scurt timp în 1905. Era un revoluţionar de profesie; ducea o existenţă ascunsă, trăind din veniturile de la moşia mamei sale. Era cu desăvârşire lipsit de experienţă în ce priveşte munca zilnică şi suferinţa umană; după cum spunea Maxim Gorki, Lenin „nu are habar de vieţile oamenilor simpli [...]. Nu-i cunoaşte. N-a trăit printre ei.”

Când a coborât din tren în Gara Finlanda, Lenin n-a fost arestat, ci întâmpinat de o ceată zgomotoasă, cam cherchelită, de soldaţi şi muncitori care fluturau steaguri roşii şi îi aclamau fiecare vorbă. „Revoluţia rusă începută de voi – a proclamat el în faţa mulţimii – a deschis o nouă epocă! [...] Se ivesc zorii revoluţie socialiste mondiale; capitalismul european este la un pas de prăbuşire. Soldaţi, tovarăşi! Trebuie să luptăm pentru o revoluţie socialistă în Rusia! Trebuie să luptăm până la victoria finală a proletariatului! Trăiască revoluţia socialistă mondială!”[242]

Am mers pe urmele lui Lenin şi m-am trezit prins într-o demonstraţie zgomotoasă procomunistă, chiar pe locul în care fusese întâmpinat cu nouă decenii în urmă. Oamenii strigau sloganuri asemănătoare cu acelea din ziua sosirii lui; acum însă, cu ajutorul megafoanelor. Statuia lui Lenin din era sovietică se află încă în faţa Gării Finlanda, în stare ceva mai proastă de când bomba unui protestatar i-a făcut o gaură în spate în 2009, dar cu braţul emblematic încă întins şi purtând încă pe faţă expresia hotărâtă a încrederii de neclintit.

Încrederea lui era, în general, o cacealma. Lenin păşea într-o ţară cuprinsă de haos. Ţarismul se dusese, dar revoluţionarii erau departe de a fi uniţi, iar bolşevicii jucau

un rol minor, ştiind ce voiau să distrugă, dar nu şi ce voiau să construiască. Lenin nu avea controlul. Nimeni nu-l avea.

Guvernul provizoriu plănuia alegeri libere şi corecte, precum şi introducerea unei serii remarcabile de reforme liberale. A eliberat prizonierii politici şi a promis libertăţi civile, a pus capăt discriminării etnice şi religioase şi a abolit atât pedeapsa cu moartea, cât şi discreditata poliţie ţaristă. Idealismul liberal al guvernului provizoriu era impecabil; numai că în toiul unui război mondial şi cu haosul revoluţionar domnind în stradă, nu era momentul cel mai bun pentru introducerea democraţiei.

La rândul lui, sovietul din Petrograd, exploziva adunare de muncitori, ţărani şi soldaţi, îşi aştepta momentul. Printre conducătorii săi, eserii se ciondăneau în jurul reformei agrare, împărţiţi în cei care voiau să le dea imediat pământ ţăranilor şi cei care voiau să aştepte până la sfârşitul războiului. Menşevicii se agăţau de doctrina marxistă care spune că societatea trebuie să treacă printr-o fază de democraţie capitalistă înainte ca o adevărată revoluţie să introducă socialismul. Astfel că sovietul a admis posibilitatea ca guvernul provizoriu să-şi continue treaba: revoluţia ar mai fi avut de aşteptat până când se va fi derulat faza burghezo-liberală a Rusiei.

Lenin avea alte idei. Primul lui gest din camera sovietului din Petrograd a fost de a proclama un manifest cunoscut drept „Tezele din aprilie”, care trasa un plan mult mai urgent pentru revoluţie. Sovietele, a spus el, ar trebui să înceteze a aştepta istoria, să oprească cooperarea cu guvernul provizoriu şi să purceadă imediat la instalarea unei dictaturi a proletariatului.

„Toată puterea – sovietelor!” a fost, în acea zi de aprilie 1917, concluzia dramatică a lui Lenin, care a răsunat apoi de-a lungul anilor. Cerinţa lui era, de fapt, ciudată, pentru că bolşevicii nu erau mai mult decât o facţiune minoritară în conducerile sovietelor. Dar Lenin ştia că sovietele erau lucrul cel mai apropiat de o adevărată reprezentare a voinţei poporului şi punea deja la cale o lovitură bolşevică pentru a prelua controlul asupra lor. „Tezele din aprilie” abordau revendicările venite din diversele sectoare ale

societăţii şi dădeau răspunsurile pe care acestea doreau să le audă:

> Prima etapă a revoluţiei [din februarie] [...] a predat puterea în mâinile burgheziei [...], a doua ei etapă trebuie să dea puterea în mâinile proletariatului şi ale păturilor sărace ale ţărănimii. [...] Nici un sprijin guvernului provizoriu; să se arate cât de mincinoase sunt toate făgăduielile lui, mai ales în ceea ce priveşte renunţarea la anexiuni. Demascarea în locul „revendicării” inadmisibile – generatoare de iluzii – ca *acest* guvern, guvernul capitaliştilor, *să înceteze* de a mai fi imperialist. [...] Nu o republică parlamentară [...], ci o republică a Sovietelor de deputaţi ai muncitorilor, ai muncitorilor agricoli şi ai ţăranilor din întreaga ţară de jos şi până sus. [...] Desfiinţarea poliţiei, a armatei, a funcţionărimii. [...] Confiscarea tuturor pământurilor moşiereşti. Naţionalizarea *tuturor* pământurilor din ţară, care să fie puse la dispoziţia Sovietelor. [...] Retribuirea tuturor funcţionarilor [...] cu un salariu care să nu depăşească salariul mijlociu al unui bun muncitor. [...] Contopirea imediată a tuturor băncilor din ţară într-o singură bancă naţională. [...] Să se ia iniţiativa creării unei Internaţionale revoluţionare.[243]

Discursul din acea zi al lui Lenin arăta că el înţelesese radicalismul opiniei populare. Revoluţia din Februarie îi încurajase pe muncitorii şi ţăranii din toată ţara să-i alunge pe demnitarii ţarişti şi să-şi stabilească propriile centre de putere. Aspiraţia ţăranilor de a fi proprietarii pământului îşi găsea expresia violentă în incendierea conacelor moşierilor; muncitorii preluau fabricile şi creau comitete muncitoreşti care să le conducă; minorităţile etnice cereau independenţa şi încetarea dominaţiei imperiale ruseşti. Mai presus de toate era opoziţia crescândă faţă de război, pe care guvernul provizoriu se angajase să-l continue; şi era o furie generală provocată de penuria de alimente.

Alţi revoluţionari ezitau. Lenin promitea cu îndrăzneală poporului ceea ce acesta dorea să audă: Pământ, Pace, Pâine şi Libertate. În practică, însemna abdicarea de la orice responsabilitate faţă de lege şi ordine – sau faţă de Imperiul Rus, care se prăbuşea. Dar era o lovitură de maestru al propagandei: bolşevicii deveneau purtătorii de stindard ai aspiraţiilor poporului, lucru ce avea să le asigure sprijinul popular necesar pentru a avea o şansă de a lua puterea.

În iunie 1917, Lenin era pregătit să-şi pună în aplicare planul. La Congresul Sovietelor Ruse, ţinut în Sala Mare a

Palatului Taurida, menşevicii şi cei mai mulţi dintre eseri dezbăteau încă dacă sosise vremea unei revoluţii socialiste. „Nu există partid politic care să-i poată spune guvernului provizoriu: «Dă-ne puterea şi părăseşte scena – o să-ţi luăm noi locul!», a spus liderul menşevic Irakli Ţereteli. Un astfel de partid nu există în Rusia.”

Lenin a folosit prilejul. S-a ridicat şi a rostit fraza care avea să dea semnalul apariţiei bolşevismului ca forţă demnă de luat în seamă: „*Est takaia partia!*” a declarat el: „Există un asemenea partid!”

> El [oratorul precedent] a spus că nu există în Rusia partid politic care să se declare gata să preia întreaga putere. Răspund: „Există un asemenea partid! Nici un partid nu poate să refuze o asemenea preluare şi nici partidul nostru nu o refuză; el este oricând gata să preia întreaga putere.”[244]

Cu adevărat, strălucit teatru politic. Acele trei cuvinte – *Est takaia partia!* – au devenit parte din legenda bolşevică, repetate la nesfârşit de-a lungul următoarelor şapte decenii. Aveau să apară în manifeste şi pe pancarte, în cărţile pentru copii, în literatură şi în muzica sovietică.

Prin vara anului 1917, Rusia se dezmembra, şi circumstanţele erau în favoarea lui Lenin. Prinţul Lvov demisionase din funcţia de prim-ministru, iar guvernul provizoriu avea un nou conducător. Inteligentul avocat socialist Aleksandr Kerenski era dedicat dreptăţii sociale, democraţiei şi statului de drept, dar evenimentele îl depăşeau. Ministrul „cadet” Vladimir Nabokov sprijinea idealurile liberale ale guvernului, dar conchidea că Kerenski nu era la nivelul funcţiei:

> Omul era înzestrat, însă nu era de cel mai mare calibru. Avea înfăţişarea unui dandy, o faţă de actor şi un zâmbet neplăcut care îi dezvelea dinţii de sus. [...] Combina o neobişnuită vanitate cu dragostea pentru ostentaţie şi pompă. [...] Este greu de imaginat cum au acţionat asupra psihicului lui Kerenski înălţimile ameţitoare la care a ajuns în primele luni ale Revoluţiei [din Februarie]. În sufletul lui, trebuie să-şi fi dat seama că toată admiraţia şi idolatria erau doar isterie de masă, căci el nu avea nici meritele, nici calităţile morale pentru a le primi. A fost un omuleţ oarecare, căruia istoria i-a desemnat un rol în care-i era destinat să eşueze într-un mod atât de lipsit de glorie, fără să lase vreo urmă...[245]

Ca ministru de război, Kerenski ţinuse promisiunea Rusiei faţă de Anglia şi Franţa de a continua să lupte împotriva germanilor. În iunie, el lansase o nouă ofensivă pentru a slăbi presiunea asupra aliaţilor occidentali, dar fusese respins cu pierderi grele. Lenin, dimpotrivă, pleda pentru retragerea imediată din război. Nabokov a fost deosebit de critic faţă de Kerenski pentru eşecul lui de a recunoaşte sentimentul antirăzboinic crescând pe care mizau bolşevicii:

> Mi-am exprimat opinia că una dintre cauzele de bază ale revoluţiei [iminente] a fost epuizarea provocată de război, laolaltă cu reticenţa poporului de a-l continua. [...] Nici un om înţelept nu l-ar fi putut încheia fără daune colosale, atât materiale, cât şi morale. În schimb, dacă s-ar fi acceptat că războiul era pierdut fără speranţă, poate că s-ar fi evitat catastrofa. [...] Am susţinut că singura concluzie era necesitatea unei păci separate cu Germania.[246]

Istoria a dovedit că Nabokov avea dreptate. La începutul lui iulie, soldaţii şi muncitorii au ieşit furioşi în stradă. O faimoasă serie de fotografii făcute pe 4 iulie 1917 pe Nevski Prospekt surprind mulţimile care protestau, culcate la pământ de armele trupelor guvernului din Petrograd. În mijlocul drumului zăceau maldăre de cadavre, într-o intersecţie, sub o încrengătură de fire de tramvai, în timp ce restul mulţimii fugea să se ascundă. Nabokov a fost martor al desfăşurării evenimentelor:

> Pe străzi treceau în goană automobile şi vehicule blindate. [...] Din diferite direcţii au izbucnit împuşcături. Când au început împuşcăturile, mulţimea de oameni care umplea caldarâmul de pe Nevski Prospekt s-a repezit într-o parte, fugind orbeşte, doborându-i pe cei care-i ieşeau în cale. [...] Erau zile frumoase şi calde; soarele strălucea – un contrast izbitor cu scenele îngrozitoare care se petreceau...[247]

Prin capitală rătăceau gloate radicale de soldaţi şi muncitori. Inflamată de retorica lui Lenin, garnizoana din Petrograd refuzase să fie trimisă pe front. Marinarii din fortăreaţa Kronstadt se aflau în plină revoltă, iar un sfert de milion de oameni luaseră cu asalt Palatul Taurida, cerând ca sovietele să preia puterea şi să oprească războiul. Terorizat şi temându-se de anarhie, guvernul provizoriu

ordonase trupelor care-i mai rămăseseră loiale să deschidă focul.

După ce ruşii fuseseră împuşcaţi în stradă, bolşevicii puteau să pretindă că atât Kerenski, cât şi guvernul „burghezo-liberal” erau în egală măsură cu ţarul duşmani ai poporului. Părea că momentul lui Lenin sosise: se apropia altă revoluţie. Apoi, în mod inexplicabil, Lenin a fugit.

Am fost întotdeauna intrigat de decizia lui Lenin de a renega revolta din iulie; după îndemnurile lui înfocate la preluarea puterii, părea o schimbare uluitoare. Dar ziaristul Nikolai Valentinov, care-l cunoştea pe Lenin ca prieten, sugerează că explicaţia s-ar găsi într-o latură maniaco-depresivă a personalităţii lui Lenin:

> Îl apuca o stare de furie, de pasiune feroce, o dezlănţuire de entuziasm şi de energie nervoasă extremă [...], dar apoi în dispoziţia lui se instala o cădere bruscă, un soi de epuizare, o toropeală şi o depresie foarte evidente. [...] Privind în urmă, e limpede că aceste două stări alternante erau esenţa psihologică a comportamentului său.[248]

Asaltat de îndoieli, cuprins de teama de ceea ce dezlănţuise, Lenin a spus dintr-odată că revolta din iulie a fost prematură, că totul avea să se sfârşească dezastruos, precum efemera guvernare a clasei muncitoare în Comuna din Paris din 1871. În urma unui raid al guvernului la sediul bolşevic, pe 5 iulie, s-a făcut nevăzut.

În următoarele trei luni, Lenin s-a ascuns, mai întâi în Petrograd, apoi la nord de oraş, într-o colibă de paie de pe lacul Razliv. „Coliba lui Lenin”, aflată la o sută de metri de malul lacului, în mijlocul unei păduri de mesteceni, a fost conservată şi transformată după 1917 într-un altar naţional, iar de-a lungul secolului XX, vizitată de pelerinii comunişti. Spectaculosul centru pentru vizitatori, cu muzeul, vitrinele, pergolele şi restaurantul său, este astăzi văzut în decrepitudine. Căpiţa de fân în care s-a adăpostit Lenin, chipurile originală, pare să fi supravieţuit suspect de bine după aproape un secol în aspra climă nordică de aici. Muzeul deţine actele de identitate falsificate ale lui Lenin, fără barba roşcată şi cu chelia deghizată sub o perucă bogată. Se păstrează butucul pe care se presupune că ar fi stat Lenin pe când punea la cale viitorul mişcării populare

în tratatul *Statul şi Revoluţia* (1917), înainte de a fugi, în cele din urmă, peste graniţă, în Finlanda, unde a stat până în octombrie.

După fuga lui Lenin, guvernul provizoriu a sărbătorit prematur victoria. Kerenski le-a spus miniştrilor că bolşevicii îşi rataseră şansa şi acum erau terminaţi. Ziarul partidului lor, *Pravda* (*Adevărul*), a fost interzis, şi o comisie a guvernului a stabilit că Lenin şi tovarăşii lui erau agenţi provocatori germani. Întoarcerea lor în Rusia cu un tren german şi fondurile primite de ei de la Berlin au fost demascate pe prima pagină din ziarele guvernamentale, sub titlul: „Lenin şi compania sunt spioni!”[249]

Bolşevicii care nu se dăduseră la fund, inclusiv recent revenitul Leon Troţki, au fost arestaţi sub suspiciunea de trădare. Dar guvernul provizoriu era dedicat statului de drept şi, când s-a văzut că nu existau destule dovezi pentru acuzarea lor, le-a dat drumul. Vladimir Nabokov spunea cu amărăciune:

> Guvernul provizoriu s-ar fi putut folosi [de Zilele din Iulie] pentru a-i elimina pe Lenin şi pe acoliţii lui. Dar n-a făcut-o. Guvernul făcea pur şi simplu concesii socialiştilor. [...] Guvernul provizoriu n-avea simţul puterii reale. Era o luptă între două forţe: pe de o parte, elementele publice raţionale şi moderate, dar – vai! – timide şi neorganizate; de alta, imoralitatea organizată cu liderii ei fanatici, absolutişti. [...] Leninii şi Troţkii sunt total indiferenţi faţă de soarta indivizilor. „Unde se ciopleşte, sar şi aşchii”, răspund ei convenabil la orice întrebare.[250]

Desfiinţând instrumentele puterii de stat – poliţia, poliţia secretă şi pedeapsa cu moartea, chiar şi în armată –, guvernul provizoriu renunţase deliberat la controlul coercitiv asupra societăţii. În lunile ce au urmat acelui iulie 1917, acesta era la mila revoluţionarilor „maximalişti”, care denunţau democraţia burghezo-liberală şi cereau nici mai mult, nici mai puţin decât o dictatură revoluţionară. Până în octombrie, presiunea pentru schimbare avea să devină de nestăvilit.

Note

240. W. Hahlweg, „Lenins Reise durch Deutschland im April 1917”, în *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, München, 1957, p. 315.
241. Churchill către Camera Comunelor, 5 noiembrie 1919, *Hansard*, fifth series (Commons), vol. 120, col. 1633.
242. *Pravda*, nr. 24, 5 aprilie 1917; în Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, xli, p. 399.
243. Vladimir Ilici Lenin, *Biograficeskaia Hronika*, tom 4, Mart-Oktiabr 1917, Izdatelstvo Politiceskoi Literaturî, Moskva, 1973, pp. 60– 61 [V.I. Lenin, „Tezele din aprilie”, în *Opere complete*, vol. 31, Editura Politică, Bucureşti, 1964, pp. 115–120 – *n.t.*].
244. L*enin speech to First All Russian Congress of Workers' and Soldiers' Deputies* [„Cuvântare la primul congres general al sovietelor de deputaţi ai muncitorilor şi soldaţilor din Rusia, 3–24 iunie (16 iunie–7 iulie) 1917”, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 32, Editura Politică, Bucureşti, 1964, p. 284 – n.t.].
245. *The Memoirs of Vladimir D. Nabokov: V.D. Nabokov and the Provisional Government, 1917*, ed. V.D. Medlin and S.L. Parsons, Yale University Press, New Haven, 1976, p. 75.
246. *Ibid.*, p. 87.
247. *Ibid.*, p. 148.
248. N. Valentinov, *Encounters with Lenin*, trad. engl. P. Rosta, B. Pearce, Oxford University Press, London, 1968, pp. 149–150.
249. Nabokov, *op. cit.*, p. 137.
250. *Ibid.*, p. 83.

Capitolul 21
Revoluţia din Octombrie

Lenin nu era cine ştie ce orator. Înregistrările discursurilor sale arată că avea o voce piţigăiată şi nu putea să-l pronunţe pe *r*. Într-una dintre cele mai vechi înregistrări poate fi auzit explicând felul în care Primul Război Mondial şi revoluţia „burgheză” din februarie 1917 deschiseseră calea unei adevărate revoluţii proletare:

> În întreaga lume s-a înfăptuit o cotitură înspre lupta revoluţionară! Războiul a arătat că capitalismul şi-a trăit traiul. O nouă ordine vine să-i ia locul. [...] Socialiştii au trădat pe muncitori, au devenit duşmani ai socialismului. [...] Acum, muncitorii care au

rămas credincioşi cauzei răsturnării jugului capitalului îşi zic comunişti. [...] Nu va mai trece multă vreme şi vom vedea victoria comunismului în întreaga lume.[251]

Prezicerile lui Lenin erau doar în parte corecte. Lupta feroce pentru putere dintre liberalii şi socialiştii din Rusia de după Revoluţia din Februarie avea să decidă însă soarta naţiunii, dacă nu a lumii. Cea mai vie relatare a acestei perioade este cea a ziaristului american John Reed, care a fost martor al Revoluţiei din Octombrie. Cartea lui Reed, *Zece zile care au zguduit lumea* (1919), era atât de făţiş pro-bolşevică, încât Lenin s-a grăbit s-o susţină ca adevăr oficial. „Recomand fără rezerve această carte muncitorilor lumii, scria el. Aş vrea s-o văd publicată în milioane de exemplare şi tradusă în toate limbile.”[252] Ca întotdeauna, istoria este scrisă de învingători.[253]

Din partea revoluţionarilor ne-au rămas relatări foarte diferite despre anul 1917, şi încă şi mai diferite de la membrii învinşi ai regimului ţarist şi ai guvernului provizoriu. Astfel că întrebările despre adevăratele întâmplări din octombrie şi despre cine a făcut revoluţia au stârnit dispute crâncene, uneori mortale.

Lenin se ascundea în Finlanda de la eşecul insurecţiei din iulie, şi influenţa lui se limita la bombastice „scrisori din depărtare”, care îndemnau la revoltă armată. Stalin, care fusese cel mai mult timp la Petrograd, era o figură minoră în conducerea bolşevică: împărţise şi el închisoarea şi exilul cu Troţki şi Lenin, dar nu fusese niciodată privit decât ca un executant util şi ca un furnizor de fonduri al partidului (în special prin spargeri de bănci). Grigori Zinoviev şi Lev Kamenev, ceilalţi doi lideri bolşevici, s-au opus activ unei noi tentative de preluare a puterii la faimoasa şedinţă a Comitetului Central bolşevic din 10 octombrie (au fost zece voturi pentru şi două împotrivă, Lenin strecurându-se incognito pentru a putea participa).

Organizarea revoluţiei a fost în mare parte lăsată în seama lui Troţki. Acesta fusese arestat în iulie şi schimbase tabăra în închisoare, trecând de la precauţii menşevici la mai radicalii bolşevici. Când a fost eliberat, în septembrie, a fost ales preşedinte al sovietului din Petrograd şi s-a ocupat personal de comitetele militare revoluţionare, alcătuind

miliţii din foşti soldaţi şi poliţişti. Troţki a fost geniul militar al revoluţiei şi, la sfârşitul lui octombrie, când Lenin a ieşit din ascunzătoare pentru a prelua comanda, avea pregătită o strategie.

Dar relatările sovietice oficiale despre 1917 spun altceva. Filmul sovietic emblematic al revoluţiei, *Octombrie* al lui Serghei Eisenstein (1927), este un exemplu potrivit. Eisenstein şi-a bazat filmul pe cartea lui John Reed, cu Lenin şi Troţki ocupând rolurile principale. Dar Stalin i-a ordonat să-l modifice şi să-l prezinte pe Troţki ca pe un laş. Astfel că versiunea finală prezintă un Troţki cu aspect mai degrabă sinistru, cu trăsături evreieşti exagerate, ezitând la începutul revoluţiei şi chircindu-se în pragul unei uşi, în timp ce bolşevicii mărşăluiesc vajnic înainte, pentru a prelua puterea.

În realitate, multe grupuri concurau pentru influenţă în perioada dinainte de octombrie: liberalii guvernului provizoriu al lui Aleksandr Kerenski erau nominal la putere; sovietele revoluţionare ale muncitorilor şi soldaţilor, alese direct, aveau însă un copleşitor sprijin public. Promisiunea bolşevicilor de a pune capăt războiului le sporise susţinerea populară şi, cu o mică manipulare a regulilor de participare, aceştia au obţinut majoritatea în sovietul din Petrograd. În septembrie, când Troţki a fost ales preşedinte, a început transformarea sovietului într-un instrument al partidului bolşevic.

Forţele conservatoare erau şi ele active. La sfârşitul lunii august, comandantul armatei, Lavr Kornilov, a pornit către capitală cu şase regimente de soldaţi din cumplita Divizie Sălbatică a caucazienilor, făgăduind să restabilească ordinea prin zdrobirea sovietelor, să instituie legea marţială şi să-i spânzure pe Lenin şi pe acoliţii lui de felinarele de pe stradă.

Kerenski a ezitat, sprijinindu-l mai întâi pe Kornilov şi intrând în panică apoi, când a fost înştiinţat că puciul ar putea să-l răstoarne şi pe el. S-a oferit să cadă la înţelegere cu sovietul din Petrograd. În schimbul ajutorului lor pentru a-l respinge pe Kornilov, care avansa ameninţător, Kerenski s-a învoit să elibereze toţi bolşevicii arestaţi după Zilele din

Iulie şi să împartă sovietelor arme din arsenalele guvernului.

Bolşevicii au fost de acord. Şi-au folosit influenţa asupra muncitorilor de la căile ferate, poştă şi telegraf pentru a contracara puciul, retezând căile de aprovizionare ale lui Kornilov şi abătând din drum trenurile care-i aduceau trupele către Petrograd. Dar când puciul a fost învins şi conducătorii lui arestaţi, bolşevicii au refuzat să înapoieze armele. După acest episod, partidul lui Lenin a rămas înarmat şi cu o popularitate crescândă în rândul maselor. Spre sfârşitul lunii octombrie, erau gata de lovitură.

În centrul Sankt-Petersburgului, la malul râului Neva se află ancorată în permanenţă un crucişător blindat. Pe punţile lui roiesc astăzi turiştii şi pe lângă el se pozează grupuri de nuntaşi. Când i-am vizitat cabinele cu lambriuri de stejar şi sala maşinilor, pe puntea de la pupa cânta o trupă rusească zgomotoasă de muzică pop. Crucişătorul *Aurora* a fost lansat la apă în 1900 şi, cinci ani mai târziu, şi-a jucat rolul în nefasta bătălie de la Tsushima (vezi pp. 176–178). A reuşit până astăzi să evite casarea pentru că tunurile sale au tras lovitura care a dat semnalul Revoluţiei Bolşevice.

Pe 25 octombrie seara, marinarii de la bordul *Aurorei* au tras o salvă de lovituri oarbe cu tunurile de 150 mm. Flota Balticii era notorie pentru fervoarea ei revoluţionară, astfel că bubuiturile de tun venite dinspre port i-au îngrozit pe miniştrii guvernului provizoriu, care se găseau în Palatul de Iarnă. Povestea răspândită mai târziu de bolşevici este că salvele de pe *Aurora* au fost un semnal prestabilit care a declanşat lupte crâncene în tot Petrogradul, pe măsură ce masele s-au ridicat ca să preia puterea. Filmul lui Eisenstein înfăţişează atât de realist şi cu atâtea mii de figuranţi asaltul asupra Palatului de Iarnă, încât secvenţele sale alb-negru sunt luate adesea drept documente reale. Fosta reşedinţă a ţarului era simbolul absolut al vechiului regim, la fel de detestat ca şi Bastilia în Parisul revoluţionar, astfel că se înţelege de ce, pentru propaganda bolşevică, căderea ei trebuia să fie dramatică, furtunoasă şi sângeroasă.

În realitate, n-a fost deloc aşa. Palatul de Iarnă era slab apărat: cu excepţia unui corp pestriţ de adolescenţi, elevi ai

şcolii de ofiţeri, şi femei, trupele se făcuseră toate nevăzute sau trecuseră de partea revoluţionarilor. Poporul a intrat pur şi simplu, s-a rătăcit prin numărul nesfârşit de camere abandonate şi s-a servit din pivniţa cu vinuri a ţarului. John Reed era de faţă:

> De ambele părţi ale porţii principale, uşile erau larg deschise, lumina se revărsa afară şi din dosul enormei stive nu venea nici un zgomot. Duşi de impetuosul val de oameni, am pătruns prin intrarea din dreapta, care dădea într-o încăpere mare, goală şi boltită. [...] Erau acolo o mulţime de lăzi mari, asupra cărora s-au năpustit membrii Gărzilor Roşii, spărgându-le cu paturile puştilor şi scoţând din ele covoare, perdele, lenjerie, servicii de porţelan, cristaluri. Unul dintre ei se plimba ţanţoş cu un mare ceas de bronz pe umăr; altul găsise o pană de struţ, pe care şi-o pusese la pălărie. Cineva strigase însă de cum începuse jaful: „Tovarăşi! Nu vă atingeţi de nimic! Nu luaţi nimic! E avuţia poporului!” Între timp, am intrat în Palat fără să fim opriţi de nimeni. Era încă un du-te-vino continuu, se căutau junkeri ascunşi. [...] În cele din urmă, am pătruns în sala de malachit decorată cu aur şi tapisată cu brocart roşu, în care miniştrii ţinuseră şedinţă toată ziua şi toată noaptea, şi unde [...] fuseseră găsiţi de Garda Roşie. Masa lungă, acoperită cu postav verde, rămăsese aşa cum fusese în momentul arestării lor. În faţa fiecăruia dintre fotoliile goale era o călimară, un toc şi hârtie; hârtiile erau mâzgălite cu schiţele unor planuri de acţiune, cu ciorne de proclamaţii şi manifeste. Cele mai multe dintre acestea erau şterse, ca şi cum inutilitatea lor devenise evidentă autorităţilor, iar restul foilor erau acoperite cu desene geometrice, făcute în neştire, în timp ce ascultau demoralizaţi planurile himerice propuse de diverşi vorbitori. Am luat una dintre aceste foi mâzgălite, pe care se puteau citi, scrise de mâna lui Konovalov [viceprim-ministru], următoarele cuvinte: „Guvernul Provizoriu cheamă toate clasele să sprijine Guvernul Provizoriu...”[254]

Kerenski fugise, promiţând să se întoarcă cu trupe proaspete pentru a înăbuşi revoluţia[255]. În loc de asta, s-a refugiat pentru restul vieţii în exil la Paris şi New York, lăsându-şi în urmă miniştrii, care aşteptau să fie arestaţi în Palatul de Iarnă. Aceştia au fost îngrămădiţi în sala imperială de mic dejun şi obligaţi de revoluţionarii analfabeţi să-şi scrie propriile mandate de arestare, înainte de a fi duşi la închisoare fără a întâmpina vreo rezistenţă serioasă. De fapt, nicăieri în Petrograd n-a fost vorba de prea mult eroism sau vărsare de sânge. Poveştile bolşevice despre masele care au asaltat Palatul de Iarnă, înfruntând o

rezistenţă aprigă, sunt mituri; în timpul turnării filmului lui Eisenstein s-au făcut la palat mai multe pagube decât în timpul asaltului propriu-zis. Spre deosebire de primele două revoluţii ruse, din 1905 şi din februarie 1917, care au fost, în realitate, insurecţii populare sprijinite pe scară largă de populaţie, cea din octombrie a fost mai degrabă o lovitură de palat, un puci politic. Majoritatea poporului din Petrograd, ca să nu mai vorbim de restul Rusiei, abia dacă a ştiut ce se întâmplase. Puciul s-a terminat în 24 de ore, înregistrându-se doar două decese, cu mult mai puţine decât în Revoluţia din Februarie, în Zilele din Iulie sau chiar în 1905.

Lenin a apărut seara în faţa Congresului Sovietelor Deputaţilor Muncitorilor şi Soldaţilor la Institutul Smolnîi, un fost pension de fete de la marginea oraşului. Fusese atâta vreme în exil, încât puţini delegaţi îl cunoşteau din vedere, dar îl cunoşteau cu toţii după reputaţie. Aleksandra Kollontai, femeia cea mai puternică din conducerea bolşevică, îi descria înfăţişarea într-un limbaj de hagiografie ce avea curând să devină obligatoriu atunci când se vorbea despre marele conducător:

> Şi iată-l pe Lenin la uşa sălii de conferinţe. Un murmur a străbătut sala: „Lenin!” Aplauzele entuziaste ale deputaţilor l-au împiedicat mult timp să vorbească. Lenin a ţinut un discurs de o forţă extraordinară, care a electrizat literalmente voinţa deputaţilor Sovietului.[256]

Discursul lui Lenin, care „i-a electrizat literalmente” pe deputaţi, era o declaraţie de victorie şi promisiunea de a acţiona prompt pentru a satisface nevoile poporului:

> Tovarăşi! Revoluţia muncitorilor şi ţăranilor, despre a cărei necesitate au vorbit întotdeauna bolşevicii, s-a înfăptuit! [...] Cauza pentru care a luptat poporul – propunerea imediată a unei păci democratice, desfiinţarea proprietăţii moşiereşti asupra pământului, controlul muncitoresc asupra producţiei, crearea guvernului sovietic – această cauză este asigurată.[257]

În relatările sovietice, precum cea a Aleksandrei Kollontai, Lenin este înfăţişat plin de încredere şi lipsit de şovăială, dirijând neclintit revoluţia, de la cartierul general bolşevic din Smolnîi. Metamorfoza lui în geniul infailibil al istoriografiei ulterioare începuse deja. Dar martorii oculari

din Occident spun o altă poveste – şi anume că nu a condus nimeni evenimentele haotice din octombrie şi că nici măcar Lenin nu ştia cum aveau să se termine. Morgan Pillips Price, ziarist care relata pentru *Manchester Guardian*, şi-a înregistrat pentru BBC amintirile din zilele de după lovitura bolşevică:

> Tensiunea era, desigur, enormă. Lenin apărea acolo pentru prima oară după ce stătuse la adăpost. Cred că-şi răsese mustaţa. Nu-mi amintesc: ori şi-o răsese, ori şi-o lăsase să crească; arăta schimbat. Şi a ţinut un discurs în care – am fost destul de surprins – n-a arătat nici un entuziasm deosebit. Avusese de-a face cu opoziţia din propriul partid în privinţa acestei acţiuni de preluare a puterii şi mi s-a părut cam nesigur pe el. După vreo oră a sosit vestea că regimentele înconjuraseră Palatul de Iarnă şi arestaseră guvernul provizoriu, iar Kerenski se deghizase şi fugise cu un automobil. Şi bineînţeles că atunci a izbucnit un entuziasm enorm şi s-a simţit că lucrurile progresau.[258]

În ziua următoare, când Lenin s-a adresat Congresului Sovietelor din întreaga Rusie, a fost întrerupt de menşevici şi de o facţiune a socialiştilor revoluţionari. Aceştia s-au plâns că bolşevicii uzurpaseră controlul sovietelor, excluzându-i cu forţa pe delegaţii opoziţiei, în special în provincie, în afara marilor oraşe. Lenin folosise noua autoritate a partidului său pentru a alcătui un cabinet de miniştri dominat complet de bolşevici, în fapt un guvern neales, cunoscut ca *Sovnarkom* (Consiliul Comisarilor Poporului). Acuzându-i pe bolşevici de preluarea ilegală a puterii, menşevicii au părăsit sala, protestând. În timp ce ieşeau, Troţki a mârâit faimoasele cuvinte: „Sunteţi terminaţi, ceată jalnică de faliţi. Duceţi-vă unde vă e locul acum – la lada de gunoi a istoriei!”[259]

Îngrijorarea menşevicilor era bine întemeiată. Mulţi susţinători ai revoluţiei îşi închipuiseră că formula lui Lenin „Toată puterea Sovietelor!” însemna guvernare printr-un fel de coaliţie socialistă, care să implice toate facţiunile revoluţionare, gata să le ofere pace, pâine şi control muncitoresc. Bolşevicii însă începuseră să controleze conducerea sovietelor şi nu intenţionau să renunţe. Una dintre primele acţiuni a Sovnarkomului a fost crearea unei noi poliţii secrete, numită Comisia Extraordinară de Luptă împotriva Contrarevoluţiei, care a devenit cunoscută drept

CeKa, după primele iniţiale. Poliţia secretă a primit ordin să-i prindă şi să-i aresteze pe oponenţii bolşevicilor, inclusiv pe foştii lor aliaţi din rândurile eserilor şi menşevicilor. Începuse reprimarea pluralismului politic. Guvernul lui Lenin a votat şi măsuri cu adevărat populare, precum Decretul de pace şi Decretul de împărţire a pământului către ţărani. A naţionalizat băncile, a confiscat proprietăţile Bisericii şi a pus fabricile sub control muncitoresc. Bolşevicii şi-au consolidat monopolul puterii prin pedepse şi stimulente, şi aveau s-o păstreze peste 70 de ani.

Evenimentele din 1917 au fost privite mult timp ca un punct de cotitură în istoria Rusiei şi, într-un fel, chiar aşa au fost. Revoluţia din Februarie a pus capăt regimului ţarist şi Revoluţia din Octombrie a inaugurat era socialismului proletar. Dar eu cred că adevărata şansă se ivise în scurta perioadă *dintre* revoluţii. Însuşi Lenin a numit, cu un rânjet cinic, Rusia dintre februarie şi octombrie „cea mai liberă ţară din lume”. Guvernul provizoriu era hotărât să introducă democraţia parlamentară liberală, statul de drept şi garantarea drepturilor civile individuale – lucruri pe care Rusia le-a cunoscut rareori.

Dimpotrivă, Lenin dispreţuia astfel de libertăţi „burgheze”: „Bolşevicii – îi plăcea să spună – nu fac din democraţie un fetiş”. Dictatura proletariatului avea să fie impusă de un mic grup de revoluţionari care înţelegeau lucrurile mai bine decât proletariatul însuşi; democraţia n-avea o valoare inerentă, în afară de utilitatea ei în promovarea transformării socialiste a societăţii. Potrivit lui Maxim Gorki, Lenin nutrea „un dispreţ nemilos, demn de un aristocrat, pentru vieţile indivizilor simpli”[260]. Iar Morgan Philips Price relata că până şi unii conducători revoluţionari, ca Rosa Luxemburg, erau alarmaţi de planurile lui pentru o nouă dictatură în Rusia:

> [Ei] nu-i plăcea că Partidul Comunist Rus [bolşevic] monopolizase puterea în soviete şi exclusese pe oricine nu era de acord. Se temea că politica lui Lenin nu realizase dictatura clasei muncitoare asupra clasei de mijloc, pe care o aproba, ci dictatura Partidului Comunist asupra clasei muncitoare.[261]

Într-un sens mai larg, anul 1917 nu a reprezentat de fapt o cotitură. Istoria de o mie de ani a autocraţiei din Rusia avea să continue. Se schimbase doar numele.

Scriind la scurt timp după moartea lui Stalin, marele autor sovietic Vasili Grossman identifică cele două efemere şanse de libertate ale Rusiei – desfiinţarea iobăgiei din 1861 şi revoluţia „burgheză” din februarie 1917 –, ambele fiind respinse în mod tragic. Povestirea lui târzie *Panta rhei* (1964) recunoaşte în Revoluţia din Octombrie un alt „moment de destin zdruncinat”, în care Rusia a făcut din nou cale întoarsă:

> Asemenea unor logodnici, prin faţa tinerei Rusii care lepădase lanţurile ţarismului au trecut zeci, poate chiar sute de învăţături, crezuri. [...] Avizi şi împătimiţi şi rugători o priveau pe logodnică fruntaşii progresului rusesc. [...] Fire nevăzute, deseori nici simţite de ei, îi legau pe aceştia de ideile monarhiilor constituţionale şi parlamentelor occidentale. [...] Măreaţa roabă şi-a oprit privirile iscoditoare, bănuitoare, preţuitoare asupra lui Lenin. El a devenit alesul ei. [...] În februarie 1917 în faţa Rusiei s-a deschis calea libertăţii. Rusia l-a ales pe Lenin. [...] Disputa iniţiată de partizanii libertăţii ruseşti a fost în cele din urmă soluţionată – robia rusească s-a dovedit de rândul acesta de neînvins.[262]

Teribilul paradox al anului 1917 a făcut ca năzuinţa către libertate şi autoguvernare să dea poporul rus pe mâna unui despotism nou şi încă mai opresiv.

Note

251. The Third Communist International, 4 March 1919, în Lenin: *Collected Works*, Progress Publishers, Moskva, 1997, xxix, pp. 240–241 [„Cuvântare la primul Congres al Internaţionalei Comuniste, 4 martie 1919”, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 38, Editura Politică, Bucureşti, 1966, p. 229 – *n.t.*].

252. V.I. Lenin, „Introducere” la J. Reed, *Ten Days That Shook the World*, Penguin, London, 1977, p. 7.

253. Reed a murit de tifos în 1920 şi i s-au acordat funeralii de erou sub zidurile Kremlinului, dar cartea lui a avut o soartă foarte rusească: atunci când Stalin a venit la putere, a observat cu mânie că Reed omite să-l menţioneze ca pe un jucător de frunte în cadrul revoluţiei şi a tunat împotriva portretului pozitiv făcut lui Troţki, pe atunci inamicul şi rivalul lui Stalin: „Nu trebuie multe dovezi că toate aceste basme de «1001 de nopţi»

şi altele asemenea lor nu sunt în concordanţă cu adevărul. [...] Dar, după ultimele declaraţii ale lui Troţki, nu mai putem ignora astfel de basme [...] şi trebuie să contrazic aceste zvonuri absurde cu fapte reale.” La scurtă vreme după discursul lui Stalin, cartea lui Reed a fost interzisă în Rusia şi toate exemplarele au fost topite.

254. Reed, *op. cit.*, pp. 108–111 [John Reed, *Zece zile care au zguduit lumea*, EPLP, Bucureşti, 1957, pp. 94– 96].

255. Nabokov comenta acid: „până la sfârşit, Kerenski a eşuat complet în înţelegerea situaţiei. [...] Cu patru sau cinci zile înainte de puciul bolşevic, l-am întrebat dacă lua în considerare posibilitatea unei rebeliuni bolşevice şi el mi-a răspuns: «Mă rog pentru o rebeliune, [...] am să o zdrobesc cu totul.»„ (v. Nabokov, *op. cit.*, p. 78).

256. *Reminiscences of V.I. Lenin*, in 5 volumes, ii, p. 457.

257. *Ibid*. [V.I Lenin, *Opere complete*, vol. 35, Editura Politică, Bucureşti, pp. 1– 2 – *n.t.*].

258. Arhiva de înregistrări Radio BBC, fără dată.

259. I. Thatcher, *Trotsky*, Routledge, London, 2002, p. 92.

260. *Apud* O. Figes, *A People’s Tragedy: The Russian Revolution 1891– 1924*, Jonathan Cape, London, 1996, p. 386.

261. M. Philips Price, *My Three Revolutions*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1969, p. 160.

262. V. Grossman, *Everything Flows*, trad. engl. R. şi E. Chandler, *New York Review of Books*, 2009, pp. 177–182 [V. Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. Janina Ianoşi, Humanitas, Bucureşti, 1990, pp. 155– 159 – *n.t.*].

Partea a IV-a
Dictatura (poporului?)

Capitolul 22
Primele măsuri ale guvernului provizoriu

Romanul lui Boris Pasternak *Doctor Jivago* (1957) surprinde cruzimea, haosul şi violenţa vârtejului revoluţionar din 1917. Prin intermediul sensibilităţii poetice a lui Iuri Jivago simţim schimbările viscerale care sfâşie măruntaiele ţării sale natale. La început, imaginea este pozitivă şi plină de speranţă, anticipând un nou început:

> Toată preajma dospea, creştea şi răsărea din drojdia vrăjită a existenţei. Ca un vânt lin, bucuria de a trăi bântuia în pale largi peste pământ şi prin oraş, peste garduri şi pereţi, prin lemne şi prin trupurile oamenilor, făcând să se înfioare totul în drumul ei. Ca să potolească tumultul acestor vâltori, doctorul se duse în piaţă ca să asculte discuţiile de la miting. [...] „Ia gândiţi-vă de ce timpuri avem parte! Şi amândoi trăim în zilele astea! Numai o singură dată într-o eternitate se întâmplă asemenea lucruri nemaipomenite. [...] O libertate care a venit peste noi dintr-o întâmplare, dintr-o neînţelegere.”[263]

Dar Pasternak descrie rapiditatea şi violenţa cu care au fost strivite aceste aşteptări ale unei lumi noi. După speranţele iniţiale de libertate şi democraţie, Iuri Jivago începe să fie alarmat de brutalitatea oarbă a revoluţiei bolşevice, de nechibzuita ei forţă distrugătoare şi de megalomania utopică:

> „Însă, după părerea mea, nu-i momentul potrivit pentru asemenea experimente riscante în tot haosul şi toată ruina noastră, când suntem faţă în faţă cu inamicul. Trebuie să lăsăm ţara să-şi vină în fire, înainte de a avea curajul s-o împingem spre altă răsturnare a puterii [...].” „E o naivitate, îi spuse Pogorevşih [...]. Aceste distrugeri sunt o parte legică. Societatea încă nu-i suficient de destrămată. Trebuie să se destrame de tot, şi atunci adevărata putere revoluţionară va strânge bucăţelele, reîntregind-o pe cu totul alte baze.” Lui Iuri Andreevici i se făcu lehamite. Ieşi pe coridor.[264]

Ezitarea lui Jivago, care nu ştie cum să întâmpine Revoluţia din Octombrie – ca pe o îmbucurătoare renaştere sau ca pe o catastrofă naţională –, reflecta atitudinea multor ruşi. După februarie 1917, efemerul guvern provizoriu începuse să introducă democraţia parlamentară în stil occidental; şi chiar şi după ce a pus în octombrie mâna pe putere Lenin a continuat să promită „Toată puterea Sovietelor!”, consiliile alese direct de muncitori, ţărani şi soldaţi. Spre surpriza oponenţilor şi a multor dintre propriii suporteri, Lenin s-a ţinut de promisiunea guvernului

provizoriu în privinţa alegerilor libere pentru o adunare naţională constituantă, un organism menit să netezească calea unei constituţii şi a unui parlament bazat pe sufragiu universal. Vladimir Nabokov senior însă a simţit că aceasta era o manevră cinică:

> Toată lumea aştepta ca bolşevicii să înceapă o campanie împotriva Adunării Constituante. Dar ei s-au dovedit mult mai vicleni. După cum foarte bine se ştie, au încercat să acuze guvernul provizoriu de tergiversarea convocării adunării şi au făcut mare caz de propriul lor angajament de a o convoca. Ei aşteptau să ajungă să fie siguri de propria lor forţă şi de slăbiciunea adversarilor [...] înainte de a acţiona într-un mod foarte grosolan şi brutal.[265]

Milioanele de oameni care au ieşit la vot pe 25 noiembrie 1917 nu ştiau nimic despre planurile bolşevicilor şi credeau, probabil, că zorii democraţiei sosiseră în sfârşit în Rusia. După un vot în general paşnic, la care s-au prezentat două treimi din populaţie, au fost aleşi 707 bărbaţi şi femei din întreaga Rusie pentru a reprezenta interesele poporului. Adunarea Constituantă s-a reunit în Palatul Taurida la ora patru după-amiază, pe data de 5 ianuarie 1918. Era primul parlament liber ales din istoria Rusiei, un moment cu adevărat istoric. Visurile reformiste nutrite de-a lungul vremurilor de liberali – Witte, Speranski, Ceaadaev, Loris-Melikov, decembriştii şi toţi ceilalţi – păreau, în sfârşit, să se împlinească.

Dar, ca atâtea experimente democratice din trecut, şi acesta era sortit eşecului.

Bolşevicii nu obţinuseră rezultate bune în alegeri; rivalii lor, eserii, aveau majoritatea în adunare. Cu un număr de locuri mai mult decât dublu faţă de bolşevici, eserii ar fi trebuit să domine. Dar Lenin avea deja instalat un guvern dominat de bolşevicii săi şi n-avea de gând să permită unor alegeri să-i îndepărteze de la putere.

> Orice renunţare la [...] Republica sovietică cucerită de popor, în favoarea parlamentarismului burghez şi a Adunării Constituante, ar însemna în prezent un pas înapoi şi prăbuşirea întregii revoluţii muncitoreşti-ţărăneşti din Octombrie.[266]

Adunării Constituante i s-a permis să existe doar 12 ore. Bolşevicii s-au retras după ce primele voturi au fost împotriva lor. Celelalte partide au continuat până la orele

patru ale dimineţii de 6 ianuarie şi apoi au fost evacuate de gărzile bolşevice, însufleţite de vodcă şi înarmate cu puşti. În ziua următoare, când deputaţii s-au întors, au găsit Palatul Taurida închis şi înconjurat de soldaţi.

Bolşevicii lui Lenin deturnaseră instituţiile embrionare ale libertăţii şi democraţiei. Acum erau pe cale să impună o dictatură centralizată, mai aspră decât cea pe care o răsturnaseră.

Asemenea zeloţilor Revoluţiei Franceze, bolşevicii au adoptat o politică a „anului zero”, proclamând republica, rebotezând oraşele şi străzile, revizuind alfabetul rusesc şi schimbând calendarul. Capitala s-a mutat de la Petrograd la Moscova. Datoriile externe şi interne ale vechiului regim au fost anulate. Religia a fost persecutată şi ziarele independente – interzise; au fost îngăduite amorul liber, divorţul şi avortul. Titlurile şi ordinele au fost abolite. Vechile forme de etichetă socială au fost abandonate – în loc de „domn” sau „doamnă”, oamenilor li s-a impus să-şi spună *grajdanin* (cetăţean), în timp ce membrii partidului se adresau unul altuia cu *tovarişci* (tovarăş).

În numele „apărării revoluţiei”, legalitatea şi justiţia au fost date deoparte. Prin declaraţii semnate personal de Lenin, bolşevicii i-au declarat inamici ai statului pe oponenţii lor politici – „cadeţii” liberali, menşevicii şi cei mai mulţi eseri:

> În fapt, partidul socialiştilor-revoluţionari de dreapta şi al menşevicilor duc, în afara zidurilor Adunării Constituante, cea mai înverşunată luptă împotriva puterii sovietice, chemând deschis, prin ziarele lor, la răsturnarea acesteia, denumind samavolnicii şi ilegalităţi reprimarea prin forţa claselor muncitoare a împotrivirii exploatatorilor, […] luând apărarea sabotorilor, care se află în slujba capitalului, şi mergând până la îndemnuri făţişe la teroare.[267]

Erau oamenii care jucaseră un rol de seamă în lupta împotriva ţarismului, dar acum erau demonizaţi, arestaţi şi ucişi. Toţi cei care nu se supuseseră liniei bolşevice, printre ei şi unii foşti camarazi de arme, au fost înfieraţi ca provocatori burghezi. N-a durat mult până la interzicerea tuturor partidelor şi la introducerea statului monopartit. Acesta avea să dăinuie până în 1991.

Mai mult: atunci când demonstranţii au mărşăluit în apărarea democraţiei şi Adunării Constituante, au fost împuşcaţi de Gărzile Roşii bolşevice. Au fost ucişi 12 participanţi la marş. Printr-o coincidenţă de rău augur, morţii au fost îngropaţi pe 9 ianuarie, ziua comemorării crimelor ţarismului din Duminica Sângeroasă din 1905. Chiar şi bardul oficial al bolşevismului, scriitorul preferat al lui Lenin, Maxim Gorki, a fost indignat:

> Timp de aproape o sută de ani, cei mai buni dintre ruşi au trăit cu ideea unei adunări constituante, care ar fi permis libera exprimare a democraţiei în Rusia. [...] Pentru această idee s-au vărsat râuri de sânge. Dar acum aşa-zişii comisari ai poporului au dat ordine să fie împuşcaţi democraţii care mărşăluiesc în onoarea ei. [...] Muncitorii din Petrograd neînarmaţi au fost seceraţi [...] de nişte laşi şi criminali [...]. Oare „comisarii poporului”, printre care trebuie să fie oameni de treabă şi sensibili, nu înţeleg [...] că vor ajunge să sugrume cu totul democraţia rusă?[268]

Era exact ce încerca Lenin să facă. „Totul a ieşit cum nu se putea mai bine, scria el. Dizolvarea Adunării Constituante înseamnă repudierea completă şi deschisă a democraţiei, în favoarea dictaturii. Va fi o lecţie valoroasă.”[269]

Deşi, public, Gorki a rămas loial cauzei bolşevice, scrisorile sale particulare din acea perioadă dezvăluie atât deziluzia sa personală faţă de conducerea revoluţionară, cât şi neclintita convingere că Lenin nu era câtuşi de puţin interesat să elibereze Rusia de milenara ei istorie de stăpânire autocratică:

> Lenin şi Troţki n-au nici cea mai vagă idee despre ce înseamnă libertatea şi drepturile omului. Au fost otrăviţi cu veninul spurcat al puterii, fapt arătat de atitudinea lor neruşinată faţă de libertatea expresiei, de libertatea individuală şi de toate celelalte libertăţi pentru care s-au luptat democraţii [...]. Este limpede că Rusia se îndreaptă către o nouă şi chiar mai sălbatică autocraţie.[270]

Istoriografia rusă continuă să-l venereze pe Lenin, în timp ce pe Stalin l-a denunţat pentru crimele sistemului sovietic, dar aceste crime au început cu primul conducător bolşevic. Se pare că lui Lenin îi păsa mai mult de idei decât de oameni. El a urmărit cu dârzenie exclusiv cauza revoluţiei, indiferent de preţul de suferinţă umană plătit. El, şi nu Stalin, a întemeiat statul monopartit; el a creat temuta

poliţie secretă şi sistemul lagărelor de muncă silnică, cunoscut ulterior ca Gulag, şi tot el a emis primul ordin de execuţie sumară a celor suspectaţi de a fi oponenţi politici. Scriind în anii 1960, Vasili Grossman reflecta asupra înclinaţiei mefistofelice a lui Lenin:

> Intoleranţa şi dârzenia lui Lenin, inflexibilitatea leninistă faţă de eterodocşi, dispreţul pentru libertate, fanatismul credinţei leniniste, cruzimea faţă de duşmani, toate elementele care determinaseră victoria cauzei leniniste s-au născut şi forjat în adâncurile milenarei vieţi ruseşti. [...] [Rusia] l-a urmat la început cu plăcere, plină de bucurie, iar apoi poticnindu-se, privind împrejur, îngrozindu-se de calea ce se deschidea în faţa ei, dar simţind din ce în ce mai vârtos mâna de fier care o conducea. [...] Dezvoltarea Occidentului era fertilizată de creşterea libertăţii, iar dezvoltarea Rusiei de creşterea robiei.[271]

Regimul bolşevic era însă fragil, asaltat de duşmani puternici. Statul a fost paralizat atunci când funcţionarii, băncile şi lucrătorii din finanţe, de la căile ferate şi din comunicaţii au intrat cu toţii în grevă, în semn de protest faţă de noul guvern. Salariile nu erau plătite; economia se prăbuşea. Bolşevicii se bucurau de sprijin în oraşe, dar provincia îi susţinea pe rivalii lor, eserii. În ţară, forţele antibolşevice pregăteau opoziţia armată, iar peste hotare puterile occidentale erau tot mai ostile, alarmate de promisiunea bolşevicilor de a se retrage din războiul cu Germania.

Se cereau măsuri curajoase, şi Lenin le-a luat. A emis un decret care desfiinţa complet şi fără compensaţie proprietatea privată asupra pământului; comunităţile ţărăneşti urmau să-l împartă între ele. Bolşevicii au uitat să spună că era, de fapt, planul de reformă agrară al socialiştilor revoluţionari. Dar aceasta a fost cea mai mare schimbare în dreptul funciar din istoria Rusiei, şi i-a convins pe mulţi ţărani să lupte în Armata Roşie, de teamă că Armata Albă antirevoluţionară avea să le ia pământul înapoi. (Bolşevicii, bineînţeles, aveau să facă exact acest lucru în anii 1930, când au impus colectivizarea.)

Apoi, la începutul anului 1918, Lenin l-a trimis pe comisarul său pentru afaceri externe, Leon Troţki, să negocieze un tratat de pace cu germanii, dându-şi seama

că încheierea războiului ar fi fost enorm de populară. Troţki a fost categoric:

> Nu putem, nu vrem şi nu trebuie să continuăm un război început de ţari şi capitalişti, în alianţă cu alţi monarhi şi capitalişti. Nu vrem şi nu trebuie să continuăm să ne războim cu muncitori şi ţărani asemeni nouă. Nu semnăm o pace cu moşieri şi capitalişti. Să afle şi soldaţii germani şi austrieci cine îi trimite pe câmpul de bătălie şi să afle pentru cine li se cere să se bată. [...] Să afle şi că noi refuzăm să luptăm împotriva lor.[272]

Sesizând slăbiciunea bolşevicilor, germanii au insistat pentru condiţii punitive, şi Tratatul de la Brest-Litovsk, semnat în martie 1918, a adus Rusiei uriaşe pierderi teritoriale. Noua Republică Sovietică a trebuit să cedeze Polonia, Finlanda, ţările baltice, Bielorusia şi mare parte din Ucraina, pierzând un sfert din populaţie şi suprafeţe largi cu zăcăminte de cărbuni, teren agricol şi industrie grea. Lenin a fost criticat, dar a susţinut că pacea imediată era singura cale de a salva revoluţia:

> Fie semnăm condiţiile păcii, fie semnăm condamnarea la moarte a guvernului sovietic. [...] Sunt cu genunchii pe pieptul nostru, iar poziţia noastră e lipsită de speranţă. [...] Suntem siliţi să ne supunem unei păci dureroase. Dar asta nu va opri viitoarea revoluţie din Europa. Acum putem începe să construim o armată revoluţionară, [...] o armată a poporului serioasă, puternică. Această pace trebuie acceptată ca un răgaz care să ne permită să pregătim o rezistenţă decisivă împotriva burgheziei şi imperialiştilor. Proletariatul întregii lumi ne va veni în ajutor. Atunci vom relua lupta.[273]

Înainte de a se putea gândi la exportul revoluţiei peste hotare, bolşevicii aveau însă de-a face cu ameninţarea crescândă de acasă. Sprijinitorii vechii ordini erau însetaţi de răzbunare. Era pe cale să erupă un violent război civil, ale cărui consecinţe aveau să fie teribile.

Note

263. B. Pasternak, *Doctor Zhivago*, trad. engl. M. Hayward şi M. Harari, Collins Harvill, London, 1988, p. 132 [B. Pasternak, *Doctor Jivago*, trad. rom. Emil Iordache, Polirom, Iaşi, 2013, pp. 170–175 – *n.t.*].

264. *Ibid*. [trad. rom. cit., p. 197 – *n.t.*]

265. *The Memoirs of Vladimir D. Nabokov, op. cit.*, p. 166.

266. V.I. Lenin, „Draft Decree on the Dissolution of the Constituent Assembly”, 6 January 1918, în *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, xxvi: 434 [„Proiect de decret de dizolvare a Adunării Constituante, 6 ianuarie 1918”, în V.I. Lenin, Opere complete, vol. 35, Editura Politică, Bucu reşti, 1965, p. 246 – *n.t.*].

267. *Ibid.*, p. 435 [trad. rom. cit., p. 247].

268. M. Gorki, articole din *Novaia Jizn*, 9 şi 11 ianuarie 1918, în *Sobranie socinenii v 30 tomah*, Moskva, 1956, xxvii, p. 98.

269. H. Shukman, *The Russian Revolution*, Sutton, Stroud, 1998, p. 67. V. şi L. Troţki, în *Lenin, Notes for a Biographer*, Putnam, New York, 1971, cap. 8 („Dizolvarea Adunării Constituante”), conform căruia Lenin spunea: „Dizolvarea Adunării Constituante de către puterea sovietică este o lichidare completă şi publică a democraţiei formale, în numele dictaturii revoluţionare. Va fi o lecţie bună.”

270. M. Gorki, „Gânduri premature” în *Novaia Jizn*, nr. 177, 7 noiembrie 1917. În engl. în *Untimely Thoughts: Essays on Revolution,Culture and the Bolsheviks, 1917–18*, trad. engl. H. Ermolaev, Paul Eriksson Inc., New York, 1968, pp. 85–86.

271. V. Grossman, *Everything Flows*, trad. engl. R. şi E. Chandler, *New York Review of Books*, 2009, pp. 177– 183 [trad. rom. cit., pp. 157– 160 – *n.t.*].

272. L. Troţki, „Declaraţie de retragere a Rusiei din negocierile de pace de la Brest-Litovsk, 10 februarie 1918”, în *Source Records of the Great War*, vol. VI, ed. C. Horne, National Alumni, New York, 1923. Text integral (engl.) reprodus la adresa http://www.marxists.org/archive/trotsky/1918/commissar/gov.htm.

273. *Ibid.*

Capitolul 23
Războiul Civil

De la abdicarea din martie 1917, ţarul Nicolae II şi familia lui fuseseră ţinuţi prizonieri de revoluţionari. Guvernul provizoriu se oferise să-i trimită la Londra, dar George V, vărul lui Nicolae, refuzase[274], temându-se că prezenţa lor ar

fi putut stârni revoluţia într-o Anglie minată deja de conflicte. După venirea bolşevicilor la putere, familia imperială a fost ţinută în casa confiscată a unui negustor din oraşul siberian Ekaterinburg.

Cât timp se aflau în viaţă, Romanovii erau pentru noul regim o povară şi un motiv de stânjeneală. Trebuia făcut ceva.

Pe 16 iulie 1918, la miezul nopţii, familia imperială a fost trezită de bubuituri în uşa dormitorului. Doi membri ai poliţiei secrete din Ekaterinburg le-au spus că vor fi duşi în pivniţă, unde „aveau să fie mai în siguranţă”[275]. Ţarului şi împărătesei li s-a permis să se spele şi să se îmbrace; şi-au părăsit până la urmă camerele la ora 1 a.m. Un membru de partid din oraş, adolescentul Pavel Medvedev, era unul dintre paznici şi pare să fi stabilit relaţii cordiale cu o parte a familiei. Felul cum povesteşte evenimentele petrecute în dimineaţa zilei de 17 iulie 1918 trădează cu certitudine o anume simpatie:

> Ţarul îl ducea în braţe pe fiul său, micul Aleksei [...]. Erau îmbrăcaţi cu haine militare şi purtau chipie. Împărăteasa, fiicele ei şi ceilalţi îl urmau pe ţar, şi cei din poliţia secretă i-au dus jos în pivniţă. Cât am fost eu de faţă, nimeni din familia ţarului n-a întrebat nimic. [...] Nu plângea nici unul. [...] Părea că toţi îşi bănuiau soarta, dar nici unul dintre ei nu scotea un sunet.[276]

Poliţistul care conducea operaţia era Iakov Iurovski, un bolşevic din Ekaterinburg. Raportul lui oficial despre evenimentele care au urmat este prozaic:

Nicolae îl pusese pe Aleksei pe un scaun şi stătea ca şi cum l-ar fi apărat. I-am spus lui Nicolae că Sovietul Deputaţilor Muncitorilor hotărâse să-l împuşcăm. El a spus „Ce? Ce?” şi s-a întors spre Aleksei. Dar l-am împuşcat şi a căzut mort. Apoi au început împuşcăturile. [...] Gloanţele au început să ricoşeze din pereţi. Împuşcăturile s-au înteţit atunci când victimele au început să ţipe. Când s-au oprit, fiicele, împărăteasa şi Aleksei erau încă în viaţă. Alexei a rămas şezând, împietrit. Eu l-am omorât. Ceilalţi le-au împuşcat pe fiice, dar nu le-au omorât. Au folosit o baionetă, dar nici aşa n-a mers. Până la urmă le-au omorât împuşcându-le în cap.[277]

Pe locul în care şi-a aflat sfârşitul ultimul ţar al Rusiei se află o catedrală construită recent, Altarul Mântuirii prin Sânge. Vechea casă a negustorului, în care au avut loc crimele, a fost demolată (ca o ironie, chiar de către Boris Elţin, pe când era şeful local al Partidului Comunist în anii 1970), ca să nu devină loc de pelerinaj pentru monarhişti. Dar vremurile se schimbă, şi Nicolae a fost canonizat în 1981 de Biserica Ortodoxă[278]. Catedrala este împodobită cu vitrine care prezintă imagini în mărime naturală ale Romanovilor morţi şi îndeamnă la rugăciune pentru „sfinţii martiri”.

După împuşcare, cadavrele au fost aruncate într-un camion şi azvârlite într-o galerie de mină dezafectată din afara oraşului. Potrivit lui Iurovski, au început să circule zvonuri despre locul unde se aflau cadavrele. I s-a ordonat să recupereze rămăşiţele şi să le ducă în altă parte pentru reînhumare. Pe drum camionul s-a stricat, aşa că el şi oamenii lui au decis să-i îngroape pe loc, în pădure. Aşa se face că mormântul ultimului ţar şi al familiei sale ucise a rămas necunoscut timp de peste 70 de ani. Când locul a fost în cele din urmă descoperit, cadavrele regale au fost identificate pe baza ADN-ului prelevat de la rudele lor din familia regală britanică, printre care şi prinţul Michael de Kent. Tot acolo au mai fost îngropaţi medicul curţii, Botkin, care hotărâse să rămână cu familia ţarului, precum şi o servitoare şi doi servitori.

Pe locul respectiv, la 20 de kilometri de oraş, a apărut recent o mânăstire ortodoxă semnalizată pretutindeni, cu vitrine cu fotografii, altare şi bufete pentru a-i servi pe numeroşii pelerini care vin aici în semn de omagiu. Cu veneraţie tăcută, unii cu lacrimi în ochi, oamenii îşi aduc prinosul de dragoste şi respect pentru ţarul care fusese cândva atât de ponegrit.

Identitatea celui care a ordonat execuţiile a fost îndelung dezbătută, dar cercetările recente sugerează că decizia a fost luată personal de Lenin. La început, bolşevicii au glorificat execuţia. Ziua a fost declarată sărbătoare naţională, şi demnitarii sovietici mergeau la Ekaterinburg ca să se pozeze în pivniţa pătată de sânge, cu pereţii ciuruiţi de gloanţe. Dar mai târziu versiunea oficială s-a

schimbat. S-a spus că execuţiile au fost reacţia de panică a unor funcţionari inferiori la apropierea de Ekaterinburg a războiului civil, existând posibilitatea ca ţarul să fie salvat de Albii monarhişti.

Războiul civil se dezlănţuise cu câteva luni înainte de făptuirea crimelor. Revoluţia din Octombrie dezbinase ţara. Foştii ofiţeri ai Armatei Imperiale, furioşi pentru capitularea în faţa germanilor în Primul Război Mondial, conduceau opoziţia armată. Li se alăturase o oştire pestriţă, incluzând moşieri deposedaţi, anarhişti, minorităţi etnice – cazaci, finlandezi, ucraineni şi alţii –, precum şi foşti camarazi ai bolşevicilor, acum inamici, din alte facţiuni revoluţionare. Conflictul dintre Roşiii bolşevici şi Albii antibolşevici a fost deosebit de sângeros, iar atrocităţile comise de ambele părţi au fost înspăimântătoare. Poeta Marina Ţvetaeva, al cărei soţ a luptat alături de Albi, dar a devenit mai târziu agent roşu, a evocat un război care i-a asmuţit pe ruşi împotriva ruşilor:

> Pe câmp se clatină jelind – Rusia.
> Săriţi, abia se ţine pe picioare!
> De-atâta sânge se-ntunecă privirea! [...]
> Zac cu toţii-nşiraţi –
> Între ei nu-i cărare.
> Uitaţi-i: sunt soldaţi.
> Al cui e fiecare?
> Căci unul era Alb – roşu-i acum:
> Sângele l-a-nroşit.
> Iar altul era Roşu – alb e-acum:
> Moartea l-a înălbit. [...]
> La dreapta şi la stânga,
> Din spate şi din faţă,
> Şi Roşii, şi Albii dau strigăt:
> — Mamă![279]

Campania antibolşevică – sau, mai bine zis, seria de campanii – a început bine. Proaspăt botezatul Partid Comunist Rus (bolşevic) al lui Lenin controla Petrogradul, Moscova şi majoritatea oraşelor mari, dar oponenţii săi controlau suprafeţe vaste din ţară. Sudul era în mâinile conducătorilor cazaci, naţionaliştii ucraineni prindeau puteri tot mai mari, iar armatele de voluntari albi, conduse de generalii ţarişti Kornilov şi Denikin, porneau în marş către

nord. Forţele amiralului Kolceak ţineau Omskul, în est, iar de la baza lor din Estonia trupele generalului Iudenici ameninţau însuşi Petrogradul. Bolşevicii erau împresuraţi.

Puterile occidentale – britanicii, francezii, americanii şi cehii – îi ajutau pe Albi cu provizii şi trupe. Zeci de mii de soldaţi străini soseau ca să lupte cu ameninţarea socialismului; furia lui Lenin se revărsa într-o serie de discursuri pătimaşe:

> Tovarăşi ostaşi roşii! Capitaliştii din Anglia, America şi Franţa duc război împotriva Rusiei. Ei se răzbună pe Republica sovietică a muncitorilor şi ţăranilor, pentru că aceasta a răsturnat puterea moşierilor şi a capitaliştilor, dând astfel un exemplu tuturor popoarelor lumii. Capitaliştii din Anglia, Franţa şi America ajută cu bani şi muniţii pe moşierii ruşi, care trimit împotriva Puterii sovietice trupe din Siberia, din regiunea Donului, din Caucazul de nord, vrând să restaureze puterea ţarului, puterea moşierilor, puterea capitaliştilor.[280]

În înregistrările care ne-au rămas se aude mânia din vocea lui Lenin atunci când cheamă la lupta de clasă pe toate planurile. Ascultându-l, putem înţelege foarte bine cum a devenit el prototipul demagogului în secolul XX. Dar, în ciuda retoricii, în particular Lenin se temea că statul bolşevic nu va supravieţui războiului civil. Efortul propagandei bolşevice era concentrat pe demonizarea Albilor şi a intervenţioniştilor străini, în special a englezilor. Pretutindeni se auzeau cântecele anti-britanice:

> Pe venetic, foştii stăpâni l-au implorat
> Şi bănci, şi pământuri să facă scăpate [...]
> Deci, şiret, bătrânul englez nişte tancuri le-a dat!
> Dar burjuiului drac poporu-i va spune oricând:
> Decât iarăşi robie, mai bine-n mormânt.[281]

Cei 40 000 de soldaţi britanici erau sătui de război şi dornici să ajungă acasă. O divizie trimisă ruşilor din nordul îndepărtat fusese declarată inaptă pentru serviciul militar în Franţa[282], dar a reuşit să blocheze porturile Arhanghelsk şi Murmansk, pentru a preveni trecerea proviziilor către guvernul comunist. Soldaţii urau clima aspră şi erau revoltaţi de brutalitatea războiului civil, după cum îşi nota în jurnalul său un marinar britanic, Tom Spurgeon, în martie 1918:

> Când eram acolo, am cunoscut un ofiţer rus care vorbea englezeşte mai bine ca mine. Într-o zi, ne plimbam împreună, discutând, cum făceam întotdeauna, despre modul de viaţă occidental. Fără să ne dăm seama, am ajuns într-un parc, unde se aflau mai mulţi soldaţi şi disidenţi, inclusiv femei şi copii. Când au văzut că ne apropiem, civilii s-au aliniat cu toţii. Apoi, ca şi când nimic nu s-ar fi întâmplat, ofiţerul cu care discutam a mers pe lângă cei aliniaţi şi i-a împuşcat pe rând în spate. Pe urmă s-a întors pe lângă şirul lor şi, dacă vreunul mai respira, îl împuşca în cap. Pentru el, era ca şi cum ar fi luat micul dejun. Erau acolo femei şi copii mici, dar el nu părea deloc tulburat. Îmi amintesc clar unele dintre corpuri zvârcolindu-se pe pământ. N-am să uit niciodată. Amintirea mă bântuie şi acum.[283]

Alte trupe britanice au petrecut săptămâni sau luni bune aşteptând să intre în acţiune.[284] Cei trimişi la Baku, în Azerbaidjan, au învăţat să se târguiască în pieţele locale, lucru numit de ei „skolko-ing” (*skolko* – „cât?” – a fost singurul cuvânt învăţat de mulţi dintre ei), dar urau cu toţii „gemul de peşte” (de fapt caviarul) care li se dădea ca raţii. Când, în cele din urmă, au intrat în luptă, britanicii s-au comportat curajos, câştigând respectul celor care luptau alături de ei şi împotriva lor.

Troţki a scris mai târziu în memoriile lui că Lenin se simţise intimidat de forţele britanice, care erau înarmate cu puşti şi echipament mult mai moderne şi mai eficiente decât ale Armatei Roşii. În octombrie 1919, în calitatea de comandant al armatei, Troţki a emis un ordin de zi ca să aţâţe flacăra urii faţă de intruşii străini:

> Ostaşi ai Armatei Roşii! Întâlniţi pe toate fronturile uneltirile ostile ale englezilor. Soldaţii contrarevoluţionari vă împuşcă cu arme englezeşti. Pe fronturile de sud şi de vest, găsiţi provizii de fabricaţie englezească. Prizonierii pe care i-aţi capturat sunt îmbrăcaţi în uniforme făcute în Anglia. Femeile şi copiii din Arhanghelsk şi Astrahan sunt schiloditi şi ucişi cu ajutorul explozibililor englezeşti. Navele englezeşti ne bombardează ţărmurile...[285]

Trupele franceze au arătat mai puţin entuziasm decât britanicii. Mulţi soldaţi s-au răzvrătit în porturile de la Marea Neagră, cerând să plece acasă. Dar cei 70 000 de cehi au luptat cu ferocitate. După cum se temuseră bolşevicii, aceştia au luat într-adevăr Ekaterinburgul, la doar nouă zile după ce ţarul fusese omorât acolo. În decurs de câteva luni, cehii au ajutat la cucerirea unei salbe de oraşe din Siberia

şi au avansat până la Vladivostok. Aliaţii le-au furnizat generalului Denikin şi amiralului Kolceak un milion de puşti, 15 000 de mitraliere şi 8 milioane de cartuşe.[286] Albii erau în plin avânt. Forţele lor au ajuns la mai puţin de 160 de kilometri de Moscova şi chiar mai aproape de Petrograd.

În octombrie 1919, generalul alb Nikolai Iudenici a ajuns cu 20 000 de soldaţi în oraşul Gatcina, fief monarhist, cu un magnific palat imperial şi cu o istorie de loialitate faţă de ţarism care începea de la Ecaterina cea Mare. Aici era platforma de lansare perfectă pentru un asalt al Albilor asupra Petrogradului roşu, aflat la distanţă de doar 50 de kilometri. Puterea bolşevică se clătina; dacă regimul nu reuşea să recucerească Gatcina, noul stat avea să fie lichidat.

Dar Armata Roşie era condusă de un geniu militar. Leon Troţki muncise fără încetare pentru a transforma adunătura de gărzi roşii într-o adevărată forţă de luptă. A făcut uitată dezastruoasa „democratizare” a armatei, care le permisese soldaţilor să discute ordinele militare şi să-şi revoce ofiţerii. Le-a impus comisarilor politici din fiecare batalion să menţină disciplina. A introdus recrutarea şi i-a împuşcat pe cei care refuzau să se supună. În prima parte a anului 1919, Armata Roşie îşi dublase efectivele la 1,6 milioane de soldaţi; până la sfârşitul anului se dublase din nou.[287]

Acum, în faţa ameninţării lui Iudenici, Troţki a ridicat noi unităţi de luptă din suburbiile revoluţionare ale Petrogradului şi a adus în grabă şi mai mulţi oameni de la Moscova, cu trenul. Apărarea Petrogradului a făcut din Troţki o figură simbolică, înfricoşătoare, de comandant care se repezea de la o bătălie la alta în propriul tren blindat, ţinând discursuri şi însufleţind trupele, ordonând execuţia sumară a laşilor şi dezertorilor. A ordonat construirea de baricade şi tranşee pentru a opri tancurile britanice care luptau de partea Albilor şi a trimis mii de infanterişti către Gatcina. După trei zile de luptă aprigă, Albii s-au retras; Petrogradul era salvat. Răsplata lui Troţki a fost Ordinul Steagul Roşu şi redenumirea oraşului Gatcina în onoarea lui: avea să fie numit Troţk, până la căderea lui în dizgraţie, în 1929.[288]

Gatcina şi apărarea Petrogradului au însemnat un punct de cotitură în războiul civil. Discursurile lui Lenin aveau acum un ton optimist:

> Armata Roşie şi-a strâns rândurile, s-a ridicat la luptă, a alungat trupele moşiereşti şi pe ofiţerii albgardişti de pe Volga, a recucerit Riga, a recucerit aproape întreaga Ucraină şi se apropie de Odessa şi de Rostov. Încă câteva eforturi, încă câteva luni de luptă împotriva duşmanului, şi victoria va fi a noastră. Armata Roşie este puternică fiindcă merge conştient la luptă, ca un singur om, pentru pământul ţăranilor, pentru puterea muncitorilor şi ţăranilor, pentru Puterea sovietică.[289]

Înfrângerea Germaniei în Primul Război Mondial le-a permis bolşevicilor să recupereze o mare parte din teritoriul pe care-l cedaseră conform Tratatului de la Brest-Litovsk din 1918 (vezi p. 226). Finlanda şi ţările baltice erau pierdute, dar mare parte din Ucraina, Bielorusia şi teritoriile sudice s-au întors în ţarcul sovietic.

Cu Polonia a fost altă poveste. Profitând de haosul provocat de războiul civil din Rusia, polonezii, aflaţi sub comanda carismaticului Józef Piłsudski, au lansat o invazie a Ucrainei sovietice. Scopul lor era de a revendica acele pământuri care aparţineau istoric Poloniei şi, aliaţi cu naţionaliştii antisovietici ucraineni, au avansat cu o repeziciune remarcabilă, cucerind chiar Kievul. Scriitorul Isaac Babel, care a servit în cavaleria sovietică, relata despre cruzimea războiului ruso–polonez (1919–1921):

> În acea zi de 22 iulie [1920], printr-o manevră rapidă, polonezii sfârtecară tot spatele armatei noastre, năvăliră cu iuţeală în cătunul Kozin şi luară prizonieri mulţi ostaşi din Divizia 11. [...] Acolo, în lupta de la Hotin mi-a fost ucis calul. [...] Luându-mi şaua pe umăr, am pornit prin miriştea răscolită şi, la o cotitură, m-am oprit să-mi fac nevoile. Uşurat, am început să mă închei, când am simţit nişte stropi pe mână. Am aprins lanterna şi întorcându-mă am văzut cadavrul unui polonez inundat de urina mea.[290]

Povestirile lui Babel din ciclul *Armata de cavalerie*, din anii 1920, sunt tablouri aspre, zugrăvite de un reporter de război. În ele e vorba despre o luptă naţionalistă feroce pentru teritoriu, pe care cele două popoare o purtaseră încă din secolul al XVI-lea. Speriaţi de succesele polonezilor, bolşevicii au lăsat deoparte retorica conflictului de clasă şi a revoluţiei internaţionale şi s-au întors la naţionalismul rus.

Nu-i mai îndemnau pe proletarii din toate ţările să se războiască cu capitalismul; îi îndemnau pe ruşi să se războiască cu polonezii.

Cei 100 000 de voluntari care au răspuns chemării au fost de ajuns ca să oprească înaintarea polonezilor şi să propulseze forţele sovietice într-un marş până la câţiva kilometri de Varşovia. Comunicatele comandantului Armatei Roşii, generalul Mihail Tuhacevski, erau euforice. Îşi exprima intenţia de a continua marşul şi de a duce comunismul pe străzile Londrei şi Parisului, „peste cadavrul Poloniei Albe, pe drumul către războiul mondial”[291]. Dar Polonia a obţinut o improbabilă victorie asupra încercuirii forţelor ruseşti, într-o bătălie care a rămas cunoscută drept C*ud nad Wisłą* (Minunea de pe Vistula). Varşovia a fost salvată – şi, cel puţin deocamdată, au fost salvate şi străzile Londrei şi Parisului. Forţele sovietice fiind izgonite de pe teritoriul Poloniei, cele două părţi au încheiat un armistiţiu care împărţea zonele disputate din Ucraina şi Bielorusia. Războiul i-a impus Moscovei acceptarea tacită a faptului că exportul comunismului trebuia abandonat, cel puţin temporar. Pentru moment, sovieticii trebuiau să se concentreze pe asigurarea triumfului revoluţiei la ei acasă.

Pacea cu Polonia şi retragerea forţelor occidentale de intervenţie din Rusia i-au permis lui Troţki să-şi îndrepte atenţia către Armata Albă rămasă, armata generalului Piotr Vranghel, încercuită acum în Crimeea. În noiembrie 1920, sub ameninţarea Armatei Roşii, care înainta, şi îngroziţi de poveştile cumplite despre torturi şi execuţii, soldaţii albi şi familiile lor s-au retras într-un loc din care puteau fi duşi în exil în Turcia de navele britanice şi americane. Descriind scene care prefigurează evacuarea americană a Saigonului, scriitorul sovietic Konstantin Paustovski a zugrăvit disperarea şi panica celor hotărâţi să nu fie lăsaţi în urmă, în vreme ce vasele ieşeau din portul Odessa:

> Gurile sfâşiate de strigăte de ajutor, ochii ieşiţi din orbite, feţele verzi de groază, ridurile adânci ce le sapă apropierea morţii, spaima oarbă a oamenilor a căror privire avea o singură ţintă – schela vaporului, cu balustradele pasarelei rupte de presiunea trupurilor omeneşti [...], paturile de puşcă ale soldaţilor peste marea de capete, copiii ridicaţi pe braţele întinse ale părinţilor deasupra

turmei de oameni înnebuniţi. [...] Oamenii se ucideau unii pe alţii, nu-i lăsau să se salveze nici pe cei ce răzbiseră până la scară şi se prinseseră de balustradă. Câteva mâini se înfigeau, grabnic, în fericitul acela, agăţându-se de el. [...] Vapoarele se aplecau încet sub greutatea oamenilor care nu încetau să se agaţe de borduri şi să se caţere pe ele. [...] Văzură apoi cum se tăiau parâmele de acostare şi cum se desprindeau vapoarele de ţărm, fără să mai ridice schelele. Ele alunecau şi se prăbuşeau cu oameni cu tot în mare. Nu puteai îndura să auzi ţipetele, blestemele şi bocetele oamenilor părăsiţi sau despărţiţi.[292]

Cincizeci de mii de bărbaţi, femei şi copii lăsaţi în urmă au fost executaţi sumar de bolşevicii nou-veniţi. În piesa lui Mihail Bulgakov *Fuga* (1928), doi ofiţeri albi intră în vorbă la bordul unei nave care fuge din portul Sevastopol. Cei doi discută despre distrugerea vechii Rusii şi despre eşecul salvării ei de sub jugul bolşevic:

Ce vezi acolo? Cum pleacă navă după navă, cu punţile pline de oameni învinşi. [...] S-a terminat; e capătul drumului. [...] Totul e spart în bucăţi deodată şi pentru totdeauna. Şi ştii de ce? Am jucat teatru cu toţii. Toţi, în afară de bolşevici: pentru că ei au ştiut tot timpul exact ce voiau...[293]

Note

274. *The Memoirs of Vladimir D. Nabokov, op. cit.*, pp. 71–72.

275. Extrase din declaraţia lui I. Iurovski în faţa Comisiei de anchetă a sovietelor, *apud* R. Massie, *Nicholas and Alexandra*, Tess Press, New York, pp. 554– 556. V. şi E. Radzinsky, *The Last Tsar: The Life and Death of Nicholas II*, trad. engl. Marian Schwartz, Arrow, London, 1993, pp. 8–9: Radzinski nu reuşeşte să găsească declaraţia lui Iurovski la Arhivele Centrale ale Statului din Moscova. Textul ei este reprodus la adresa http://www.alexanderpalace.org/palace/YurovskynoteRussian.html.

276. Declaraţia lui Medvedev în faţa Comisiei de anchetă a sovietelor, *apud* R. Wilton, *The Last Days of the Romanovs*, Legion, London, 1920, pp. 171 şi urm.

277. Declaraţia lui Iurovski, *op. cit*.

278. Ţarul Nicolae II a fost canonizat în 1981 (împreună cu membrii familiei şi cu slujitorii asasinaţi la Ekaterinburg) de Biserica Ortodoxă Rusă din afara Rusiei. Canonizarea din partea

Bisericii Ortodoxe Ruse (Patriarhia Moscovei) a venit abia în anul 2000 (*n.t.*).

279. M. Tsvetaeva, „The Swans' Encampment" („Lebedinîi stan" / „Sălaşul lebedelor"), trad. engl. Elaine Feinstein, în *Selected Poems*, Penguin, London, 1994, p. 34.

280. Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, xxix, pp. 244–245 [„Apel către Armata Roşie", în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 38, Editura Politică, Bucureşti, 1966, p. 232 – *n.t.*].

281. Interpretare înregistrată şi versuri disponibile la adresa http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=dubina.

282. J. Silverlight, The Victors' Dilemma: Allied Intervention in the Russian

Civil War, Barrie & Jenkins Ltd, London, 1970, p. 171.

283. Miles Hudson, *Intervention in Russia, 1918–1920: A Cautionary Tale*, Leo Cooper, Barnsley, 2004, p. 79.

284. Silverlight, *op. cit.*, p. 185.

285. L. Trotsky, *My Life: An Attempt at an Autobiography*, Penguin, London, 1979, p. 449.

286. O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891– 1924*, Jonathan Cape, London, 1996, p. 652.

287. *Ibid.*, pp. 596– 597.

288. Chiar memoriile lui Troţki privitoare la apărarea Petrogradului arată că victoria a fost foarte strânsă: „Singura şi unica dată în întregul război, a trebuit să joc rolul de comandant de regiment. Când am văzut că oamenii noştri se retrag [...] m-am suit pe primul cal pe care l-am găsit şi i-am întors din drum. În primele minute a domnit confuzia. Nu toţi înţelegeau ce se întâmpla, iar unii dintre ei au continuat să se retragă. Dar i-am urmărit călare unul câte unul şi i-am pus pe toţi să se întoarcă. Ordonanţa mea, un ţăran din preajma Moscovei, el însuşi soldat vechi, alerga pe urmele mele. Agitând un revolver, fugea ca un nebun de-a lungul rândurilor, repetând apelurile mele şi strigând cât îl ţineau puterile: «Curaj, băieţi, vă conduce tovarăşul Troţki!» Soldaţii avansau acum în ritmul în care se retrăseseră mai înainte. Muncitori şi ţărani tineri, studenţi militari din Moscova şi Petrograd, toţi erau cu desăvârşire nepăsători faţă de propriile vieţi. Avansau împotriva focului de mitralieră şi atacau tancurile doar cu revolverul din mână. Statul-major al Albilor scria despre «frenezia eroică» a Roşiilor..."

289. Discurs al lui Lenin, în Lenin, *Collected Works, op. cit.*, xxix, pp. 244–245 [„Apel către Armata Roşie", în ed. rom. cit., p. 232 – *n.t.*].

290. I. Babel, *Konarmia*, Pravda, Moskva, 1990, p. 119. „Red Cavalry”, în Isaac Babel, *Collected Stories*, Penguin, London, 196, pp. 135–136 [I. Babel, *Armata de cavalerie*, trad. rom. Victor Kernbach, Polirom, Iaşi, 2012, pp. 126–127 – *n.t.*].

291. *Apud* N. Davies, *God’s Playground: A History of Poland*, Oxford University Press, Oxford, 1981, ii, p. 396.

292. K. Paustovski, *Story of a Life: In That Dawn*, trad. engl. M. Harari şi M. Duncan, Harvill Press, London, 1967, pp. 218–219 [K. Paustovski, *Memorii. Începutul unui veac necunoscu*t, trad. rom. Alice Gabrielescu şi Igor Lefter, Univers, Bucureşti, 1972, vol. 3, pp. 224–226 – *n.t.*].

293. M. Bulgakov, *Flight*, Nick Hern Books, London, 1998, pp. 49–51.

Capitolul 24
Comunismul de război

Unul dintre cele mai vizionate filme sovietice ale anilor ’30 a fost biografia istorică *Lenin în 1918* (1939). Regizat de Mihail Romm, era o continuare a mai vechiului său *Lenin în octombrie* (1937), care spunea povestea rolului conducătorului bolşevic în Revoluţia din 1917. De această dată, intriga este mai întunecată şi mai nuanţată. La jumătatea filmului, Lenin apare într-o vizită la o fabrică din Moscova, unde le ţine muncitorilor un discurs înflăcărat. Dar când păşeşte afară se aud împuşcături. Obiectivul se îndreaptă spre o femeie cu aspect ameninţător, care se furişează prin mulţime. Cu un strigăt de oroare, mulţimea îşi dă seama că victima acesteia este însuşi Lenin. Cu o expresie stoică, Vladimir Ilici se apucă de piept şi se prăbuşeşte în braţele însoţitorilor săi.

Filmul se bazează pe o întâmplare reală, şi am găsit şi locul în care s-a petrecut, în districtul moscovit Zamoskvorecie, la o aruncătură de băţ de apartamentul în care am stat în anii 1990. Ceea ce este cunoscut acum ca Uzina Electromecanică „Vladimir Ilici” a fost construit la jumătatea secolului al XIX-lea de un englez numit Hopper. Am identificat pe zid o plăcuţă comemorativă care

înregistrează diversele ocazii în care Lenin a vizitat clădirea. Nu face nici o referire la evenimentele dramatice din 30 august 1918, dar paznicii de la poartă mi-au spus bucuroşi poveşti despre „ziua în care era să moară Lenin”.

Filmul lui Romm ne-o arată pe potenţiala asasină, o revoluţionară socialistă decepţionată pe nume Fanny Kaplan, trăgându-i lui Lenin trei gloanţe în braţ, gât şi falcă. Gărzile de corp îl vâră într-o maşină şi îl reped înapoi la Kremlin, inconştient şi, aparent, aproape mort. Bolşevicii au fost cuprinşi de panică şi de frică. Ţara era în toiul războiului civil, înconjurată de inamici, iar noul şi fragilul regim vedea ameninţări peste tot. S-a bănuit imediat că era vorba de o conspiraţie a duşmanului. Au venit ştiri despre alt atac, de această dată fatal, asupra capului poliţiei secrete din Petrograd, Moisei Uriţki. Zeci de suspecţi au fost ridicaţi, torturaţi şi împuşcaţi.[294]

Cum Uniunea Sovietică era înfuriată de sprijinul britanic oferit Albilor în războiul civil aflat în plină desfăşurare, nu e de mirare faptul că degetul acuzator a fost îndreptat către Londra. Diplomatul britanic Robert Bruce Lockhart şi asociatul lui, spionul Sidney Reilly, au fost acuzaţi de organizarea complotului în numele imperialiştilor occidentali. Gărzile roşii au devastat ambasada britanică şi au împuşcat mortal un funcţionar. Bruce Lockhart a fost smuls din pat şi arestat. Încolţit, Sidney Reilly a fugit către nord, prin Petrograd, în Finlanda, ajungând în cele din urmă la Londra pe 8 noiembrie. Între timp, Bruce Lockhart era interogat de Ceka la închisoarea Lubianka. Memoriile lui sunt o imagine a calmului englezesc în faţa primejdiei, dar viaţa îi atârna, fără îndoială, de un fir de păr:

> Termenul întemniţării mele a fost de exact o lună. Poate fi împărţit în două perioade: prima, care a durat cinci zile şi a fost marcată de disconfort şi frică; a doua, care a durat 24 de zile şi poate fi descrisă ca o perioadă de relativ confort, acompaniat de o tensiune mentală acută. Singura mea mângâiere au fost ziarele oficiale bolşevice, puse la dispoziţie cu bucurie propagandistică de temnicerii mei. Ele erau categoric, cel puţin în privinţa cazului meu, departe de a fi liniştitoare. Erau încă pline de Conspiraţia Bruce Lockhart. Conţineau numeroase rezoluţii, înaintate de comitetele oamenilor muncii, prin care cereau judecarea şi executarea mea [...], şi relatări încă şi mai înfricoşătoare despre Teroarea care era

acum în toi. Din prima zi de captivitate îmi dădusem seama că, dacă Lenin murea, viaţa mea nu mai făcea doi bani.[295]

Din fericire pentru Bruce Lockhart, Lenin s-a agăţat de viaţă. Rănile lui erau grave, iar sângele din rana de la gât i se scursese în plămâni, îngreunându-i respiraţia. Chirurgii au decis că era prea periculos să-i scoată gloanţele şi nu puteau decât să trateze rănile pentru a înlătura infecţia. Dar presa bolşevică minimaliza gravitatea rănilor lui Lenin, temându-se că o ameninţare la viaţa acestuia ar putea să genereze panică sau să încurajeze forţele opoziţiei să pună la cale o lovitură împotriva regimului. *Pravda* scria: „Lenin, împuşcat de două ori, refuză ajutorul. În dimineaţa următoare citeşte documente, ascultă; continuă să conducă locomotiva revoluţiei mondiale.”[296] Mitul lui Lenin lua avânt; extravagantul cult al personalităţii, care-l descrie ca pe o figură de o sfinţenie stoică şi care avea să-l însoţească în viaţă şi după moarte, este deja evident în cuvintele ziarului *Pravda*.

Bruce Lockhart, care a fost aproape sigur amestecat în complot, a fost închis la Lubianka, ameninţat cu execuţia şi confruntat cu înspăimântata Fanny Kaplan:

> La şase dimineaţa a fost adusă în celulă o femeie. Era îmbrăcată în negru. Avea părul negru şi pe sub ochii care priveau în gol avea cearcăne mari. [...] Trăsăturile îi erau pronunţat evreieşti. Am bănuit că era Kaplan. Fără îndoială, bolşevicii sperau că îmi va face vreun semn de recunoaştere. [...] Dar ea s-a dus la fereastră şi [...] a privit afară. A rămas acolo, aparent împăcată cu soarta ei, până când au venit santinelele şi au luat-o. A fost împuşcată înainte să afle dacă încercarea ei de a schimba istoria eşuase sau reuşise.[297]

Bruce Lockhart a fost mai norocos. După o lună la Lubianka, Londra l-a schimbat cu un diplomat sovietic de rang înalt. La întoarcerea acasă, presa britanică s-a grăbit să-i înfăţişeze, pe el şi pe Sidney Reilly, ca pe nişte agenţi occidentali eroici care încercaseră cu dăruire să zdrobească ameninţarea comunistă. O piesă radiofonică cu Errol Flynn şi un film Warner Brothers cu Leslie Howard, intitulat *Agentul britanic* (1934), au luat cu hotărâre o poziţie antibolşevică, înfăţişându-i pe vitejii noştri „diplomaţi” drept sufletul unei operaţiuni îndrăzneţe, sancţionate de Londra.

Lenin şi-a revenit în urma rănilor, cu toate că acestea aveau să contribuie decisiv la moartea lui, cinci ani mai târziu. Însă efectul imediat al împuşcăturilor din august a fost o înăsprire teribilă a regimului bolşevic. Pe 2 septembrie 1918, Iakov Sverdlov, preşedintele Comitetului Central Bolşevic, chema la o „nemiloasă teroare în masă împotriva tuturor duşmanilor revoluţiei!”[298] Era, declara el, imperios necesar ca toţi cei ce încercaseră să-l omoare pe Lenin, precum şi cei care-i sprijineau să fie loviţi fără milă.

Vorbele lui Sverdlov au dat semnalul începutului Terorii Roşii, care avea să dureze luni de zile şi să curme mii de vieţi. Ca replică la atacul asupra lui Lenin, aşa-zişii duşmani de clasă au fost arestaţi şi executaţi, unica lor crimă fiind originea socială. În cadrul unor operaţiuni care au prefigurat Gestapoul, au fost luaţi ostatici dintre foştii funcţionari ţarişti, moşieri, preoţi, avocaţi, bancheri şi negustori, care au fost folosiţi ca represalii. Ziaristul britanic Morgan Philips Price şi-a consemnat oroarea faţă de metodele bolşevicilor:

> N-am să uit niciodată un articol din *Izvestiia* de sâmbătă, 7 septembrie. Sensul lui nu putea fi greşit înţeles. Se propunea să se ia ostatici dintre foştii ofiţeri ai armatei ţarului, dintre membrii partidului Cadet şi din familiile clasei de mijloc din Moscova şi Petrograd şi să fie împuşcaţi câte zece pentru fiecare comunist ucis de Teroarea Albă. La scurt timp după aceasta, executivul central sovietic a emis un decret care le poruncea tuturor ofiţerilor din vechea armată de pe teritoriile republicii să se prezinte într-o anumită zi, în anumite locuri [...]. Motivul invocat de bolşevici pentru Teroarea Roşie era acela că nici un conspirator nu putea fi convins că puterea Republicii Sovietice era îndeajuns de mare pentru a fi respectată dacă această putere nu era capabilă să-şi pedepsească duşmanii, or nimic în afara fricii de moarte nu-i putea convinge pe aceşti duşmani. Reţinerile civilizate dispăruseră...[299]

Lenin a semnat personal lista de execuţii. Ţelul părea să fie anihilarea fizică a unei întregi clase sociale. O cât de modestă avere te făcea vinovat; dacă aveai mâini fine, nedeprinse cu munca manuală, puteai fi împuşcat. Martin Laţis, şeful Ceka din Ucraina, a dezvăluit adevăratul ţel al Terorii:

> Nu căuta dovezi ca să vezi dacă acuzatul a luptat sau nu, cu arma sau cu vorba, împotriva Sovietelor. Întreabă-l doar cărei clase îi

aparţine, ce trecut are, educaţia, profesia. Acestea sunt întrebările care vor determina soarta acuzatului. Acestea sunt sensul şi însăşi esenţa Terorii Roşii.[300]

Pe măsură ce paranoia a devenit regula, bolşevicii s-au bazat din ce în ce mai mult pe călăii din Ceka. Metodele organizaţiei, asumate cu cinism de fanaticul ei conducător, Feliks Dzerjinski „Cel de Fier”, erau extrajudiciare: mărturii smulse prin tortură, urmate de execuţia imediată. „Noi suntem teroarea organizată, spunea Dzerjinski. S-o recunoaştem cu sinceritate. Teroarea e o necesitate absolută în vremuri revoluţionare. Ţelul nostru este să luptăm împotriva duşmanilor guvernului sovietic şi ai noului mod de viaţă. Noi judecăm repede [...]. Să nu credeţi că urmăresc vreo formă de justiţie revoluţionară; acum nu avem nevoie de justiţie – suntem în război...”[301]

În numele utopiei lui Lenin, în cei trei ani care au urmat perioadei iniţiale de Teroare Roşie au fost omorâţi circa o jumătate de milion de oameni. Dar cifra păleşte în comparaţie cu cei 9 milioane, sau mai mulţi, care au murit în aceeaşi perioadă în războiul civil. Numărul de victime căzute în luptă, răpuse de tifos, foamete şi secetă a fost îngrozitor; adăugând cele unu sau două milioane de ruşi fugiţi peste hotare, ţara era pe cale să se prăbuşească. Economia era la pământ, moneda – fără valoare, iar oamenii se limitau la primitivul troc. Scriitorul Evgheni Zamiatin descria Petrogradul ca pe „un oraş cu aisberguri, mamuţi şi pustiuri [...], în care troglodiţii, înfăşuraţi în blănuri şi pături, rătăcesc dintr-o peşteră într-alta”[302]. Oamenii îşi vindeau pe nimic posesiunile şi moştenirile de familie sau le schimbau pe lemne de foc. Caii, câinii şi pisicile au dispărut de pe străzile oraşului pentru a fi transformate în cârnaţi. Înainte de a muri de foame, filozoful Vasili Rozanov scria profetic:

Cu o bufnitură, un scâncet şi un geamăt, peste istoria Rusiei s-a lăsat o cortină de fier: spectacolul s-a terminat, publicul s-a ridicat. E timpul să se îmbrace şi să plece acasă. Dar când se uită în jur, oamenii văd că nu mai există nici haine, nici case...[303]

Cum fabricile se închideau şi salariile erau mai mici cu 90 la sută, chiar şi proletariatul părăsea cauza bolşevică. „Jos

cu Lenin şi carnea de cal!”[304], zicea un graffiti din Petrograd. „Îl vrem pe ţar şi carne de porc!” În câteva fabrici din Petrograd au izbucnit greve. Guvernul le-a zdrobit prin metode ţariste – împuşcături în masă, arestări şi execuţii.

Pe măsură ce pierdea puterea, Lenin îşi abandona promisiunile de pace, dreptate şi autodeterminare. Din mai 1918, retorica eliberării a cedat în favoarea aşa-numitului comunism de război – aspru, înrobitor şi represiv. Lenin fusese ridicat pe un val de revoltă populară de sloganurile lui despre pace, pâine, pământ şi control muncitoresc. Bolşevicii însă aveau să desfiinţeze toate aceste promisiuni în câteva luni de la venirea lor la putere. Încă din noiembrie 1917, *Golos Truda* (*Glasul muncii*), organul oficial al sindicatelor muncitorilor anarhişti, avertizase asupra iminentei represiuni:

> Odată ce puterea lor va fi consolidată şi „legalizată”, bolşevicii, care sunt [...] susţinători ai conducerii centraliste, autoritare, vor începe să reorganizeze viaţa ţării şi pe cea a poporului prin metode dictatoriale, impuse de la centru. Centrul, aflat la Petrograd, va impune întregii Rusii voinţa partidului şi va comanda întreaga naţiune. Sovietele şi celelalte organizaţii locale ale voastre vor deveni încet-încet simple organe executive ale voinţei guvernului central. Vom fi martorii instalării unui aparat autoritarist şi etatist care va acţiona de sus şi va începe să lichideze, cu o mână de fier, tot ce-i va sta în cale.[305]

Aşa s-a şi întâmplat. În numele comunismului de război, societatea a fost transformată într-o economie cu comandă centralizată; statul era condus ca o maşinărie militarizată, în care toţi trebuiau să se supună şi dezertorii erau împuşcaţi. Comitetele din fabrici, nominal independente, cărora Lenin le promisese controlul muncitoresc deplin, au fost trecute treptat la remorca sindicatelor conduse de bolşevici. De la jumătatea lui 1918, controlul muncitoresc a fost redus la monitorizare. Între 1918 şi 1921, populaţiei i-a fost impusă în mod sistematic munca forţată, iar încălcarea disciplinei era pedepsită cu moartea. Lagărele de muncă au început să se umple cu „elemente contrarevoluţionare”. Industria a fost naţionalizată, iniţiativa privată a fost interzisă. Hrana a fost raţionalizată, şi numai muncitorilor şi soldaţilor li se garanta subzistenţa. Fiecare act al

guvernului dovedea acum o mentalitate de asediu. Pentru a-i obliga să construiască noua Armată Roşie, familiile foştilor ofiţeri ţarişti erau ţinute ostatice. Muncitorii nu mai erau priviţi ca agenţi ai revoluţiei, ci ca materie primă, resursă de exploatat în marele experiment al construirii socialismului. Se poate spune că programul comunismului de război a semănat cu regimul lui Pol Pot.

În locul păcii, Lenin adusese dezastrul. În loc de pâine – foametea. În loc de pământ – rechiziţii. În locul reprezentării muncitorilor – teroarea. Winston Churchill comenta acid că „scopul lui Lenin [a fost] să salveze lumea; metoda lui – să o arunce în aer”[306]. Consulul britanic la Petrograd, colonelul R.E. Kimens, relata despre efectele comunismului de război:

> Autorităţile sovietice se ocupă doar cu incitarea la ură de clasă, rechiziţionarea şi confiscarea proprietăţilor şi distrugerea a absolut orice. Libertatea cuvântului şi acţiunii a fost suprimată complet; ţara este condusă de o autocraţie infinit mai rea decât vechiul regim. Justiţia nu există şi orice faptă din partea celor care nu aparţin „proletariatului” este interpretată drept contrarevoluţionară şi pedepsită cu întemniţarea şi, în multe cazuri, cu execuţia [...]. Unicul obiectiv al autorităţilor sovietice este răsturnarea ordinii existente şi a capitalismului, mai întâi în Rusia şi, apoi, în toate celelalte ţări, şi pentru asta sunt admisibile orice metode, atât timp cât masele sunt satisfăcute [...]. Pericolul ca bolşevismul să se împrăştie în ţările învecinate este foarte mare. În acest caz, va fi imposibil să fie oprită mişcarea, care reprezintă un pericol pentru civilizaţia întregii lumi.[307]

Membrii fostei clase de mijloc erau denunţaţi ca *burjui*, „paraziţi burghezi” şi „neoameni”. Casele le-au fost confiscate, le-a fost luată mobila şi hainele le-au fost rechiziţionate pentru stat. Au fost aşezaţi în categoria cea mai de jos la raţiile de alimente, la limita înfometării, şi obligaţi să facă munci crunte, adesea mortale. Petrogradul şi-a pierdut două treimi din populaţie, oamenii fugind în provincie ca să încerce să găsească de mâncare. Străzile oraşului erau pline de orfani de război şi copii-hoţi. Cerşetoria, piaţa neagră şi prostituţia erau frecvente.

În provincie, ţăranii erau împărţiţi în trei categorii – „săraci” şi „mijlocaşi”, prin urmare aliaţi ai proletariatului, şi *culaci* (literal, „apucători”), care făcuseră ceva avere personală din munca lor şi, în consecinţă, erau duşmani ai poporului. Aceştia erau fermierii mai pricepuţi, oamenii de

afaceri eficienţi sau mai-marii satului, oamenii de vază în comunitatea rurală. Fiind clasa de ţărani care avea cel mai mult de pierdut sub stăpânirea bolşevică şi, ca atare, socotiţi susceptibili de a i se opune, culacii au fost făcuţi ţapi ispăşitori pentru întreruperile în aprovizionarea cu alimente. Discurs după discurs, aceştia au fost demonizaţi de Lenin:

> Valul răscoalelor chiabureşti se extinde în Rusia. Chiaburul nutreşte o ură turbată împotriva Puterii sovietice şi este gata să sugrume, să masacreze sute de mii de muncitori. Dacă chiaburii ar reuşi să învingă, ştim bine că ei ar ucide fără milă sute de mii de muncitori, că, aliindu-se cu moşierii şi cu capitaliştii, ar restabili regimul de ocnă pentru muncitori, ar desfiinţa ziua de lucru de 8 ore şi ar readuce fabricile şi uzinele sub jugul capitaliştilor. [...] Aceşti vampiri s-au îmbogăţit din mizeria poporului în timpul războiului; ei au strâns mii şi sute de mii de ruble, urcând preţurile la grâu şi alte produse. Aceste lipitori au supt sângele oamenilor muncii, îmbogăţindu-se cu atât mai mult cu cât flămânzeau muncitorii de la oraşe şi din fabrici. Acestor vampiri le declarăm un război necruţător! Moarte lor! [...] Muncitorii trebuie să zdrobească cu o mână de fier răscoalele chiaburilor.[308]

Bolşevicii au împuternicit „comitete ale celor mai săraci ţărani” să-i jefuiască şi să-i omoare pe detestaţii culaci. În câteva săptămâni, vecinii se omorau între ei. Poate că asta i-a raliat pe ţărani la cauza bolşevică, dar a distrus clasa ţăranilor care aduseseră dinamism şi eficienţă economiei rurale. Agricultura a regresat până la niveluri dezastruoase. Rezervele de grâne au scăzut. Oraşele flămânzeau.

Cu foametea la uşă, problema cea mai presantă a bolşevicilor era cum să-i hrănească pe muncitori şi pe soldaţi, principalul lor sprijin. Dacă foamea întorcea aceste clase împotriva regimului, bolşevismul avea să piară. Aşa că partidul a trimis brigăzi înarmate în provincie, ca să-i oblige pe ţărani să-şi predea recoltele.

Gărzile roşii au apărut din senin cerând grâu; ţăranii erau torturaţi până când predau proviziile; cei care se împotriveau erau împuşcaţi, casele le erau arse şi familiile deportate. Căci acuzaţiile aduse de bolşevici culacilor – că făceau provizii şi că-i înfometau deliberat pe muncitori – erau îndreptate fără discriminare către toţi cei ce reuşeau s-o ducă puţin peste limita subzistenţei. În realitate, cei mai

mulţi ţărani abia reuşeau să se hrănească. Ştiind că produsele aveau să le fie confiscate, răspunsul multora a fost să lase lucrul, în semn de protest. O treime din pământ a rămas pârloagă, iar animalele – vitele şi caii – au fost măcelărite fără număr.

Începând cu 1918, brutalităţii regimului i s-a răspuns prin rezistenţă armată. Ţăranii au omorât 15 000 de membri ai brigăzilor bolşevice care rechiziţionau. O comunitate le-a înfipt capetele retezate în ţepe, până când un bombardament al artileriei guvernului a făcut tot satul una cu pământul. Revolta crescândă din regiunea Tambov, aflată la 500 de kilometri sud-est de Moscova, a culminat prin formarea unei armate ţărăneşti de 70 000 de oameni, pregătită să lupte pentru libertate şi pentru dreptul la pământ. Într-o perioadă de aproape doi ani, rebeliunea s-a răspândit pe suprafeţe vaste din Rusia de sud-est, amintind de marile revolte ale lui Razin şi Pugaciov (vezi pp. 84–85 şi pp. 109–111). Pentru masacrarea rebelilor a fost nevoie de 100 000 de soldaţi şi de gaze de luptă, căci aceştia se ascundeau în pădure; supravieţuitorii şi familiile lor au fost închişi în reţeaua tot mai mare de lagăre.

Pe la începutul lui 1921, recoltele proaste deveniseră endemice, iar foametea se răspândea în Rusia. În regiunea Volgăi, 10 milioane de oameni erau la limita înfometării şi se pierduseră 22 de milioane de animale. Scriitorul şi romancierul britanic sir Philip Gibbs a fost la faţa locului:

> Recolta fusese distrusă de două secete teribile. Iar rezervele de grâne, păstrate întotdeauna de ţărani, fuseseră folosite pentru a hrăni Armata Roşie. Douăzeci şi cinci de milioane de oameni erau ameninţaţi cu înfometarea; pretutindeni erau nenumăraţi morţi şi muribunzi. Am intrat în bordeie în care o familie întreagă se întinsese pe jos ca să moară. Am văzut cu adevărat imagini care mi-au umplut inima de milă pentru un mare popor. Era jalnic să-i vezi pe copiii aceia bălai cum mureau de foame cu burţile umflate.[309]

Lenin nu părea mişcat. Greu de găsit prin operele lui complete vreun semn de simpatie umană sau de îngrijorare. Dar s-a grăbit să exploateze suferinţa naţiunii, să născocească ţapi ispăşitori pentru a abate mânia populară de la regim. Directivele pe care le-a semnat

personal impuneau o represiune şi mai puternică şi incitau la ură de clasă, în numele bolşevismului:

> Răscoala chiaburilor trebuie înăbuşită fără milă. Trebuie să dăm un exemplu. Trebuie să spânzuraţi (repet, spânzuraţi, fără excepţie, în public) cel puţin o sută de chiaburi, de bogaţi, de vampiri. Apoi să le publicaţi numele şi să le luaţi toate grânele. De asemenea, executaţi ostaticii – în conformitate cu telegrama mea precedentă. Să o faceţi în aşa fel încât la sute de mile împrejur poporul să tremure şi să strige: „Să-i gâtuim şi să-i strangulăm pe chiaburii ăştia care ne sug sângele!” P.S. Folosiţi oamenii cei mai duri pe care-i aveţi.[310]

În momentul în care clerul s-a opus campaniei bolşevice de închidere a bisericilor şi de confiscare a proprietăţilor Bisericii, replica lui Lenin a fost, încă o dată, teroarea. „Trebuie să [...] învingem orice rezistenţă cu o asemenea brutalitate, încât să nu fie uitată timp de decenii, scria el. Cu cât e mai mare numărul de preoţi şi burghezi reacţionari pe care reuşim să-i executăm [...], cu atât mai bine.”[311]

Rusia aluneca în anarhie. Grevele paralizau oraşele; provincia era măcinată de revolte. Răspunsul lui Lenin a fost şi mai multă teroare. Când alţi doi membri ai guvernului, Grigori Zinoviev şi Nikolai Buharin, au încercat să modereze puterea poliţiei secrete, Lenin li s-a opus. Până în 1921, el a tot lărgit puterile Cekăi de a face execuţii sumare.

Teroarea însă nu era de ajuns. Rusia se clătina în aşteptarea unei alte revoluţii. Iar în martie 1921 un eveniment de importanţă colosală avea să-i oblige pe bolşevici să regândească întregul mod de exercitare a puterii.

Note

294. Există şi o explicaţie pentru importanţa acordată filmului Lenin în 1918 în URSS-ul anilor ’30. Era perioada stalinistă a vânătorii de vrăjitoare, a comploturilor şi conspiraţiilor presupuse în toate zonele societăţii, a epurărilor şi a proceselor inventate. Astfel încât un film care înfăţişează forţe întunecate lucrând la răsturnarea puterii sovietice era exact ce poruncise Stalin. Iar dacă privim mai îndeaproape, putem observa că unul dintre oamenii pe care filmul îi prezintă punând la cale uciderea

lui Lenin este liderul bolşevic Nikolai Buharin. Nici asta nu era o coincidenţă: în vremea la care filmul a ajuns în cinematografe, Buharin tocmai fusese condamnat la moarte, într-un proces cu acuzaţii inventate.

295. R. Bruce Lockhart, *Memoirs of a British Agent: Being an Account of the Author's Early Life and of His Official Mission to Moscow in 1918*, Putnam, London, 1932, p. 326.

296. *Pravda*, 3 septembrie 1918, *apud* L. Kirschenbaum, „Scripting Revolution: Regicide in Russia", în *Left History*, 7, nr. 2/2001, p. 50.

297. B. Lockhart, *op. cit.*, p. 320.

298. Decret asupra Terorii Roşii publicat în *Krasnaia Gazeta*, 1 sept. 1918, şi în *Izvestiia*, 3 sept. 1918

299. M. Philips Price, *My Three Revolutions*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1969, p. 136.

300. *Apud* E. Albats, *KGB: State Within a State, The Secret Police and its Hold on Russia's Past, Present and Future*, trad. engl. C. Fitzpatrick, I.B. Tauris, London, 1995, p. 93.

301. Interviu cu Dzerjinski în *Novaia Jizn*, 14 iul. 1918.

302. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 409.

303. V. Rozanov, *Izbrannoe*, Neimanis, München, 1970, p. 494. *Apud* M. Heller şi A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, 1986, p. 255.

304. M. McAuley, *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917–22*, Clarendon Press, Oxford, 1991, p. 280.

305. *Golos truda*, nov. 1917.

306. N. Riasanovsky, *A History of Russia,* Oxford University Press, New York, 1963, p. 527.

307. Raport al colonelului Kimens, viceconsul britanic la Petrograd, 12 noiembrie 1918, reprodus în T*he Russian Revolution*, 1917, The Stationery Office, London, 2001, p. 83.

308. Lenin, *Collected Works*, trad. engl. J. Riordan, Progress Publishers, Moscow, 1997, xxviii, pp. 53–57 [„Tovarăşi muncitori! Pornim la lupta finală, hotărâtoare!", în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 37, Editura Politică, Bucureşti, 1965, pp. 40–41 – *n.t.*].

309. Interviu din arhiva BBC cu sir Philip Gibbs, fără dată.

310. *Apud* Robert Service, *Lenin: A Biography*, Macmillan, London, 2000, p. 365.

311. O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891– 1924*, Jonathan Cape, London, 1996, p. 749.

Capitolul 25
Noua Politică Economică

Mare mi-a fost surprinderea când am ajuns pentru prima dată în Uniunea Sovietică, ca elev de liceu – idealist, dar prost informat. Temperatura Războiului Rece evolua de la îngheţ la indecizie călduţă, şi totuşi ţara rămânea o altă lume, în care cetăţenilor li se negau drepturile civile şi unde televiziunea sovietică era încă înrobită de Vladimir Ilici Lenin. Seară de seară, Lenin dădea buzna pe ecran. Un cor de copii drăgălaşi cânta osanale primului conducător sovietic – „Suntem cu toţii tineri leninişti! Visăm să trăim şi să muncim ca Lenin! Dragostea noastră i-o închinăm, lui şi patriei...” Era tulburător, îmi amintea de imnurile pe care le cântasem în copilărie – doar înlocuiţi-l pe Isus cu Lenin. Dar cât de ciudat e ca un om care şi-a petrecut zilele semnând condamnări la moarte şi incitând la teroare în masă să fie idolatrizat de copii ca un afectuos personaj patern!

Apoi iată versiunea pentru cei mari, care răsuna la radio, cu versuri ce-mi aminteau de tribuna de pe Anfield cântând „You’ll never walk alone”[312]: „Lenin e mereu cu tine”, ziceau versurile unui cântec, într-un crescendo de coarde, cu un tenor care atingea notele de sus. „La bine şi la rău, / Lenin e primăvara, / E ziua fericită, / E-n mine şi în tine [...] / Lenin e-n orice moment cu noi [...] / aducând lumii bucurie.”

Sentimentalismul pompos al adorării lui Lenin era ciuca bătăii de joc. Noii mei prieteni ruşi mi-au atras atenţia că nu putem fi niciodată singuri, nici măcar în momentele cele mai intime, apoi au izbucnit în râs, explicându-mi că *Lenin vsegda s nami* – Lenin e mereu cu noi.[313] Masele însă luau în serios acest cult al personalităţii fără de prihană. Decenii întregi, imaginea şi vorbele lui au fost glorificate în filme, cântece şi afişe. Un partid care distrusese religia într-o ţară profund creştină avea nevoie de un înlocuitor în mintea poporului, iar Lenin cel sfânt, dedicat, ascetic şi plin de abnegaţie, era în acord cu vremurile.

Războiul civil făcuse din bolşevici un partid al puterii autocratice, opac la discuţii sau opinii divergente. Cu toţii se considerau o frăţie paramilitară, înconjurată de o populaţie nedemnă de încredere, care trebuia reeducată pentru a înţelege noua realitate. Ca să-şi atingă scopurile, conducătorii partidului trebuiau să se oţelească pentru a fi zeloţi austeri, disciplinaţi, netulburaţi de emoţiile umane obişnuite.

Lenin a recunoscut că fanaticul Rahmetov din romanul *Ce-i de făcut?* al lui Cernîşevski – omul care refuza mâncarea şi dormea pe un pat cu cuie ca să se călească – fusese un model în evoluţia lui. „Eu nu pot să ascult prea des muzică, spunea Lenin, căci ea are influenţă asupra nervilor; îmi vine să spun fleacuri plăcute şi să-i mângâi pe căpşor pe oameni [...]. Dar [...] trebuie să le dai la cap fără milă [...]. Hm-hm, o funcţie afurisit de grea!”[314]

La patru ani după 1917, revoluţia era departe de a fi în siguranţă. Când conducătorii ei s-au adunat la Moscova pentru ceea ce ar fi trebuit să fie un triumfal al X-lea Congres al Partidului, din martie 1921, au făcut-o în contextul unor frământări ameninţătoare. Revoltele ţăranilor, foametea şi grevele paralizau economia rusească. Muncitorii din Petrograd, care fuseseră piatra de temelie a revoluţiilor din februarie şi octombrie, se aflau din nou pe străzi; doar că acum mărşăluiau împotriva bolşevicilor. Doleanţele înşirate în declaraţia de grevă a muncitorilor erau un protest deschis împotriva represiunii comuniste:

> Noi, reprezentanţii fabricilor şi partidelor socialiste din Petrograd, cu toate că nu suntem de acord în multe privinţe, ne-am unit pentru a urmări următoarele ţeluri: răsturnarea dictaturii bolşevice, alegeri libere pentru soviete, libertatea cuvântului, a presei şi a adunărilor pentru toţi, precum şi eliberarea deţinuţilor politici.

Cuprins de panică, guvernul a declarat legea marţială. Trupele i-au dispersat pe grevişti cu focuri de armă. Dar în imediata apropiere a Petrogradului se pregătea o vijelie care avea în curând să zguduie regimul din temelii.

Într-o zi furtunoasă de toamnă, cu un vânt sărat bătând dinspre mare, îmi căutam drumul printr-un labirint pustiu de fortificaţii de piatră, pe o insulă din Golful Finlandei. Zidurile şubrede şi amplasamentele tunurilor, acum

năpădite de buruieni şi de plante târâtoare, fac parte din fortăreaţa Kronstadt, fost port al flotei Mării Baltice şi primă linie de apărare a Sankt-Petersburgului, aflat la doar 50 de kilometri către est, dincolo de apele îngheţate.

După revoluţia din februarie 1917, marinarii din Kronstadt s-au răzvrătit şi şi-au omorât ofiţerii ţarişti; ca trupe de şoc ale revoluţiei, au luptat cu un zel feroce şi au luat parte în octombrie la asaltul Palatului de Iarnă. Dar în 1921 lucrurile se schimbaseră. Aici, în galeriile subterane din Kronstadt şi pe crucişătoarele şi navele de război care staţionau la ancoră, se ţineau şedinţe. Starea de spirit a celor 30 000 de marinari ai fortăreţei era sumbră, iar mânia lor era îndreptată către bolşevici. Democraţia sovietelor fusese zdrobită de dictatura monopartită a comuniştilor. Marinarii au trimis o delegaţie ca să se întâlnească cu muncitorii din Petrograd şi au aflat despre mânia, disperarea şi nevoia lor tot mai mare de acţiune directă. Un purtător de cuvânt al muncitorilor le-a spus că răbdarea poporului era pe sfârşite:

> Pentru că sunteţi din Kronstadt şi sunteţi marinarii revoluţionari, cu care ne ameninţă mereu, şi pentru că vreţi să ştiţi adevărul, iată-l: murim de foame. N-avem nici încălţări, nici haine. Suntem terorizaţi fizic şi moral. Orice cerere şi orice revendicare de-a noastră e tratată de autorităţi cu teroare, teroare şi iarăşi teroare. Uitaţi-vă la închisorile din Petrograd şi veţi vedea câţi dintre oamenii noştri sunt închişi acolo. Nu, tovarăşi! A venit timpul să le spunem deschis comuniştilor: „Aţi vorbit destul în numele nostru. Noi zicem: Jos cu dictatura voastră care ne-a adus în fundătura asta! Acum plecaţi şi faceţi loc unor oameni fără partid. Trăiască sovietele liber alese! Doar ele ne pot scoate din acest dezastru!”[315]

La întoarcerea delegaţiei la Kronstadt, marinarii au discutat în şedinţe deschise despre felul în care ar trebui să răspundă crizei. Nu acceptau faptul că apelul lui Lenin „Toată puterea Sovietelor!” fusese înlocuit de „Toată puterea bolşevicilor!”. În semn de protest, 5 000 de marinari din Kronstadt şi-au ars carnetele de partid. Conducătorii lor au redactat un manifest care declara că bolşevicii „au pierdut încrederea poporului” şi care cerea concesii imediate, inclusiv alegeri libere, deschise tuturor partidelor:

Clasa muncitoare se aştepta ca revoluţia să aducă libertate, dar a adus o înrobire ale cărei grozăvii le depăşesc de departe pe cele ale ţarismului [...]. Puterea monarhiei, cu poliţia şi cu jandarmeria ei, a trecut în mâinile uzurpatorilor comunişti, care au dat poporului nu libertate, ci veşnica teamă de tortură la Ceka [...]. Comuniştii au adus şi înjosire morală, obligând poporul să gândească cum vor ei [...]. Prin controlul statului asupra sindicatelor, i-au înlănţuit pe muncitori de maşinile lor, aşa că munca nu mai e izvor de bucurie, ci o nouă formă de sclavie. La protestele ţăranilor, exprimate în revolte spontane, şi la cele ale muncitorilor, forţaţi de condiţiile de viaţă să intre în grevă, ei au răspuns cu execuţii în masă şi cu vărsări de sânge care le depăşesc până şi pe cele ale generalilor ţarişti. Rusia proletariatului, prima care a ridicat flamura roşie a eliberării, este acum înecată în sânge.[316]

Când vestea despre manifest a ajuns la Lenin, aflat la congresul partidului de la Moscova, a înţeles în ce pericol se aflau bolşevicii. L-a trimis pe Troţki la Kronstadt, cu ordinul de a înăbuşi revolta.

Pe 8 martie 1921, în ziua deschiderii congresului, marea fiind încă îngheţată, forţele bolşevice şi-au început marşul de opt kilometri pe gheaţă. Artileria lui Troţki a deschis focul de pe ţărm, dar marinarii din Kronstadt erau adăpostiţi în cazematele fortificate. Le-am găsit, încă în picioare, la marginea apei. Uitându-mă dinăuntru, am înţeles cât de bine i-au avut în vizor tunarii răzvrătiţi pe soldaţii bolşevici care avansau şi care nu aveau unde să se ascundă pe întinderea de gheaţă. Cu un baraj distrugător de artilerie, marinarii au secerat mii de soldaţi ai Armatei Roşii şi i-au forţat pe cei rămaşi să se retragă. Bolşevicii priveau dezastrul în faţă.

Dar Troţki a fost nemilos. După o săptămână, a adunat 45 000 de noi soldaţi şi a aliniat în spate mitraliere care să tragă în cei ce refuzau să intre în acţiune. În jur de 300 de delegaţi de la congresul partidului s-au oferit voluntar să vină în ajutor asaltului. De data aceasta, forţele lui Troţki au ocupat poziţii în jurul Kronstadtului şi, după 24 de ore de luptă sângeroasă, cu pierderi de aproape 10 000 de oameni din rândurile Armatei Roşii, fortăreaţa a căzut în mâinile bolşevicilor. Mulţi dintre rebeli au fugit pe gheaţă în Finlanda, însă 15 000 au fost luaţi prizonieri, fiind executaţi imediat sau condamnaţi la lagăr pe viaţă. Lenin i-a

denunţat pe marinarii din Kronstadt ca „trădători albi” şi s-a grăbit să dea mai multă pâine ca să liniştească furia populaţiei.

Criza imediată se terminase, dar revolta de la Kronstadt era un avertisment pe care Lenin nu putea să-l ignore. Mânia muncitorilor şi ţăranilor, care simţeau că bolşevicii le furaseră roadele revoluţiei, nu mai putea fi ascunsă. O revoltă ţărănească din Tambov şi-a atins apogeul exact în timpul insurecţiei marinarilor de la Kronstadt. Lenin a admis că bolşevicii „abia se mai ţineau”. A spus în sesiunea de deschidere a celui de-al X-lea Congres al partidului că războaiele cu ţăranii şi revolta din Kronstadt erau „mult mai periculoase decât toţi Denikinii, Iudenicii şi Kolceakii laolaltă”. Poporul era sătul de represiune şi de comunismul de război, epuizat de foame şi de colapsul economic, nemaifiind dispus să sufere în numele nici unei utopii. Forţa militară şi teroarea în masă nu mai erau de ajuns pentru a ţine totul sub capac; Lenin avea nevoie de o soluţie diferită, pe termen mai lung.

Soluţia pe care Lenin a propus-o congresului partidului, la doar câteva zile de la rebeliunea din Kronstadt, a fost Noua Politică Economică – NEP. Aceasta avea să înmoaie controlul dictatorial al statului şi să reintroducă unele elemente ale capitalismului, în încercarea de a îmbunătăţi situaţia economică dezastruoasă a naţiunii: „Sarcina politică fundamentală, în momentul de faţă, constă în însuşirea deplină şi aplicarea riguroasă a noii politici economice de către toate cadrele de partid şi sovietice. Partidul consideră că această politică este stabilită pentru o perioadă îndelungată, pentru un întreg şir de ani”, promitea Lenin, care anunţa totodată un număr de concesii acordate ţăranilor în scopul încurajării producţiei agricole.[317]

„Concesiile” lui Lenin cuprindeau sfârşitul detestatei practici a confiscării cerealelor de către stat, care stârnise o opoziţie sângeroasă şi dusese la prăbuşirea agriculturii ruseşti. Acum, în schimbul cedării unei părţi fixe din recoltă, ţăranilor avea să li se permită să vândă restul spre propriul beneficiu. În mod deloc surprinzător, producţia a crescut foarte mult.

În industrie avea, de asemenea, să se îngăduie o anumită iniţiativă privată, cooperativelor şi întovărăşirilor agricole permiţându-li-se să facă profit, nu pentru stat, ci pentru ele. Urmau să fie căutate peste graniţă ajutor şi investiţii, iar relaţiile economice mai bune aveau să reducă din izolarea la care Rusia era supusă din 1917. Băncile, producţia militară şi industria strategică rămâneau în mâinile statului, dar în majoritatea celorlalte sectoare avea să fie tolerată o economie mixtă. Industria uşoară avea să fie încredinţată în linii mari cooperativelor private.

Era singura modalitate de a îmblânzi poporul. Dar a fost o bombă ideologică şi a dezbinat partidul. Mulţi bolşevici au văzut NEP-ul ca pe o trădare. Slăbirea statului, întoarcerea metodelor capitaliste au fost percepute ca o deturnare a idealurilor comuniste, o capitulare în faţa burjuilor. Însuşi Vladimir Maiakovski, înflăcăratul poet semioficial al bolşevicilor, înfiera NEP în versuri:

M-au întrebat cândva: „Vă place NEP?”
„Îmi place – am răspuns – când nu-i inept.”
Câţiva tovarăşi au strâmbat din nas.
— Haideţi, tovarăşi,
E tot ce v-a rămas?
Intraţi în ring!
Cu negustorii toţi pe jos să măturaţi!
Socotitul să-nvingi e musai a-nvăţa.
Dar e „temeinic şi pentru mult timp”,
deci
înainte-i daţi,
poate un nou Octombrie se va arăta.[318]

Însă Noua Politică Economică a fost un mare succes. În câţiva ani, agricultura şi industria au revenit la nivelul antebelic, nivelul de trai a crescut, ceea ce a domolit mânia populară împotriva regimului. Iniţiativa privată limitată a dat pinteni poporului rus să muncească mai mult, pentru câştigul personal. Ţăranii produceau mai multă hrană, pentru că ştiau că era în interesul lor.

NEP a înlăturat ameninţarea unei contrarevoluţii şi a asigurat menţinerea bolşevicilor la putere. Dar lui Lenin nu i-a plăcut niciodată. Pentru el, era vorba de o retragere strategică, un truc necesar pentru păstrarea cârmuirii

comuniste pe drumul adevăratului socialism. Simpatiza, fără îndoială, cu autoritariştii, care erau indignaţi de acest compromis cu metodele capitaliste. Pe de altă parte, Lenin ştia că trebuie să meargă mai departe. Pentru că NEP stârnea discuţii aprige în partid, a trecut în mod decisiv la zdrobirea întregii opoziţii faţă de acesta şi faţă de autoritatea conducerii. În aceeaşi zi în care era anunţată NEP şi revolta din Kronstadt era, în sfârşit, învinsă, Lenin a prezentat congresului o moţiune care solicita unitatea partidului. „Congresul declară dizolvate şi hotărăşte să fie dizolvate imediat şi fără excepţie toate grupurile care s-au format pe baza unei platforme sau alteia [...]. Neexecutarea acestei hotărâri a congresului atrage neapărat după sine excluderea imediată din partid.”[319]

Moţiunea „Despre unitatea partidului” a fost adoptată, şi ea avea să aibă consecinţe fatale. Elementele de pluralism din partid au fost înlăturate. De acum înainte, discuţiile urmau să fie înăbuşite, şi orice provocare la adresa conducerii avea să fie denunţată drept „fracţionism” perfid, o tactică pe care Stalin avea s-o exploateze mai târziu, pentru a-şi păstra puterea dictatorială. Moţiunea a netezit calea unui partid comunist intolerant, monolitic, care avea să conducă ţara în următorii 70 de ani.

Lenin era cât se poate de conştient că până şi cea mai limitată reformă risca să deschidă calea altor şi altor revendicări. Astfel, el a însoţit concesiile NEP cu represiunea disidenţilor, materializată, începând din 1922, în procese publice ale oponenţilor politici şi deportări ale inteligheniei ruse.

Ca şi în cazul dictaturii din Chile a lui Augusto Pinochet sau în cazul Chinei de astăzi, Lenin a tras foloasele liberalizării economiei, fără a scăpa din mână controlul dictaturii politice (direcţie în care Mihail Gorbaciov, 60 de ani mai târziu, avea să eşueze, cu serioase consecinţe pentru el însuşi şi pentru partid).[320] NEP a oferit un moment de răgaz, dându-i lui Lenin timpul de care avea atâta nevoie pentru a consolida puterea bolşevicilor. Dar, dacă 1921 a marcat o însănătoşire politică a partidului, sănătatea lui Lenin era tot mai fragilă.

312. Stadionul din Anfield, sediul clubului de fotbal F.C. Liverpool. „You'll never walk alone" („N-ai să mergi niciodată singur"), piesă muzicală devenită imn al suporterilor mai multor echipe de fotbal britanice şi germane (n. t.).

313. O variantă a acestei glume zicea că „în URSS nu poţi să cumperi paturi duble, doar triple"!

314. Într-o conversaţie privată cu Maxim Gorki, *apud* Gorki, *Lenin the Man*, Neue Rundschau, Berlin, 1924 [M. Gorki, *V.I. Lenin*, trad. rom. Maria Bistriţeanu şi Petre Solomon, Editura Univers, Bucureşti, 1970, p. 95 – *n.t.*].

315. I. Getzler, *Kronstadt, 1917–1921: The Fate of a Soviet Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 212–213.

316. O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, Jonathan Cape, London, 1996, pp. 763–764.

317. Discurs al lui Lenin la Congresul al X-lea al Partidului Comunist Rus (bolşevic) din martie 1921, în Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, pp. 93– 95 [„Proiect de rezoluţie în legătură cu problemele noii politici economice", în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 43, Editura Politică, Bucureşti, p. 342 – n.t.].

318. V. Maiakovski, *Vî liubiteli NEP?* [*Vă place NEP?*] (1922), în *Sobranie Socinenii v 13 tomah*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1961, iii, pp. 29–30.

319. Hosking, *op. cit.*, pp. 415– 416 [V.I. Lenin, „Cuvântare la al X-lea Congres al P.C.(b) din Rusia (8–16 martie 1921)", în *Opere complete*, vol. 43, Editura Politică, Bucureşti, 1966, pp. 91– 95 – *n.t.*].

320. E limpede că modelul pentru Perestroika lui Gorbaciov a fost, cel puţin în parte, Noua Politică Economică din anii '20. Atât pentru Lenin, cât şi pentru Gorbaciov, ameninţarea colapsului economic a fost cea care i-a făcut să experimenteze capitalismul. Şi, în ambele cazuri, experimentul a transformat societatea. Atât NEP, cât şi Perestroika au creat o nouă clasă de speculanţi – aşa-numiţii nep-mani în 1920 şi oligarhii din vremurile noastre –, care s-a îmbogăţit din exploatarea noilor libertăţi economice. Şi unii, şi alţii au fost detestaţi de restul populaţiei, şi-au creat o proastă reputaţie prin etalarea lipsită de gust a bogăţiei personale şi au reprezentat o ameninţare la adresa supra vieţuirii sistemului comunist. Cred că Gorbaciov, ca şi Lenin, a văzut în liberalizarea economică o măsură de conservare şi consolidare a socialismului, dar – spre deosebire

de Lenin – Gorbaciov n-a ştiut să impună înăsprirea politică prin care ar fi putut ţine sub control schimbarea, ceea ce a avut, în cele din urmă, drept rezultat distru gerea sistemului pe care această liberalizare trebuia să-l salveze.

URSS în 1922

Capitolul 26
Stalin la putere

Există multe materiale filmate cu Lenin. Uniunea Sovietică a privit cinematograful ca pe cea mai puternică armă propagandistică, iar în 1969 Institutul Sovietic de Marxism-Leninism a pus peliculele laolaltă într-un soi de montaj retrospectiv. Privindu-l acum, înşiruirea cronologică minuţioasă oferă o imagine a evoluţiei existenţei publice şi private a liderului sovietic.

În perioada de după 1917, îl vedem pe Lenin ţinând discursuri mulţimilor, adresându-se congreselor, pălăvrăgind plin de sine în Kremlin (cei care citesc pe buze pot distinge un nerăbdător „Cât mai durează asta?”), mângâindu-şi pisica şi semnând scrisori la biroul lui. Însă filmele se termină brusc la sfârşitul lui 1921. Apoi, nimic. Beznă.

Dispariţia lui Lenin din ochii publicului a survenit după două accidente vasculare, posibil efect al rănilor suferite în tentativa de asasinat din 1918. Ascunderea stării de sănătate avea să devină un nărav al conducătorilor sovietici care au urmat. Dar boala lui Lenin avea să aibă consecinţe serioase pentru Rusia şi pentru întreaga lume.

În timpul ultimilor doi ani de viaţă, paralizat şi abia mai vorbind, cu o singură emisferă cerebrală funcţională, Lenin s-a străduit să-şi lase instrucţiunile privind viitorul ţării. Într-un document care a rămas cunoscut drept „Testamentul lui Lenin”, întocmit în izolarea dacei sale din satul Gorki, din apropierea Moscovei, i-a trecut în revistă pe cei care ar fi putut să-i urmeze. Vorbeşte cu căldură despre tânărul Nikolai Buharin, „preferatul întregului partid”. E mai puţin sigur de Troţki, care, deşi „se distinge printr-o excepţională capacitate”, a „dat dovadă de exces de încredere în sine”. Are însă cele mai mari îndoieli cu privire la Stalin:

> Tov. Stalin, devenind secretar general, a concentrat în mâinile sale o putere nemărginită, şi nu sunt convins că el va şti să folosească cu destulă prudenţă această putere [...]. Stalin este prea brutal, şi acest defect [...] devine intolerabil când cineva exercită funcţia de secretar general. De aceea, propun tovarăşilor să se gândească de a-l elibera pe Stalin din această funcţie şi de a numi în locul lui pe altcineva, care în orice privinţă să se deosebească de dânsul numai printr-o singură calitate, şi anume să fie mai îngăduitor, mai loial, mai politicos şi mai atent faţă de tovarăşi [...]. Aceste două însuşiri ale unor conducători dintre cei mai remarcabili ai actualului Comitet Central [Troţki şi Stalin] [...] sunt de natură să ducă, chiar dacă nepremeditat, la o sciziune.[321]

Dacă Lenin ar fi trăit pentru a-şi prezenta avertismentul în faţa partidului, istoria ar fi putut fi cu totul alta. Dar, pe când testamentul se afla în sertarul biroului său, el a suferit un al treilea accident vascular cerebral, devastator, şi a murit pe 21 ianuarie 1924. Lenin avea 53 de ani, iar

revoluţia – mai puţin de şapte. Romancierul britanic Arthur Ransome, care-l cunoştea personal pe Lenin şi avea o atitudine foarte favorabilă cauzei bolşevice, era prezent la congresul partidului atunci când s-a anunţat ştirea morţii conducătorului:

> La întâlnirea Congresului din această dimineaţă, [preşedintele Comitetului Central] Kalinin, care abia mai putea să vorbească, a anunţat moartea lui Lenin, în câteva propoziţii frânte. Aproape toată lumea aflată în marea sală a izbucnit în lacrimi şi din toate părţile se auzeau bocetele isterice ale femeilor. Membrii Prezidiului erau în lacrimi. O orchestră tânguitoare a cântat marşul funebru al revoluţionarilor. Mai-marii Congresului vor merge diseară la Gorki, ca să aducă mâine trupul la Moscova, unde va fi depus în sala sindicatelor, deschisă publicului de mâine de la ora şase [...]. Moartea lui e o lovitură, nu numai pentru Partidul Comunist, ci pentru întreaga Rusie. Nici cei mai neîmpăcaţi duşmani ai Revoluţiei nu-şi pot ascunde respectul faţă de una dintre cele mai mari figuri din istoria Rusiei.[322]

Trupul lui Lenin a fost transportat într-un sicriu deschis de la dacea lui până la gara din Gorki şi apoi cu un tren special, acoperit de ghirlande de flori, la gara Kievskaia din Moscova. Ransome era în Kremlin la depunerea lui pe catafalc:

> Lenin [...] se odihnea pe un catafalc purpuriu, străjuit de un grup de vechi tovarăşi [...]. Stalin stătea în picioare, cu braţele încrucişate, de fier, precum îi spune şi numele. Buharin, lângă el, era nemişcat, ca o figură turnată în ceară. Sala s-a umplut treptat cu comunişti [...] Lumina necesară operatorilor de kinematograf bătea pe feţe albe de ţărani bărboşi şi de muncitori cu jachete de piele [...] Era o linişte absolută: apoi muzică funebră [...] în timp ce soldaţii stăteau drepţi. Am straniul sentiment că sunt martor la întemeierea unei noi religii.[323]

În Piaţa Roşie, sub zidul Kremlinului, mausoleul lui Lenin este o clădire joasă, pătrată, din marmură neagră şi roşie, o imagine familiară acum tuturor celor care cunosc capitala Rusiei. În ianuarie 1924 aici nu era nimic, cu excepţia unei platforme simple, drapată cu pânză roşie şi neagră. Sicriul lui Lenin a fost adus afară şi aşezat pe ea, în frigul pătrunzător al iernii, în timp ce mii de moscoviţi defilau într-o tăcere respectuoasă.

Stând în Piaţa Roşie, înţeleg bine la ce se referea Arthur Ransome când vorbea despre întemeierea unei religii. De

când am venit aici prima oară, ca elev, probabil că am coborât de mai bine de 20 de ori treptele din interiorul mausoleului ca să văd corpul lui Lenin, dar te înfiorezi de fiecare dată când priveşti acea faţă inconfundabilă, de ceară, lucind ca o relicvă sfântă. Luminile discrete, tăcerea de gheaţă, gărzile reverenţioase, toate îţi spun că acesta este epicentrul unei forţe mesianice care şi-a întins tentaculele în întreaga lume.

Aşa cum Rusia creştină a crezut timp de secole că are de la Dumnezeu misiunea de a aduce omenirii adevărul şi lumina, tot astfel a crezut Comunismul Rus în sfânta sa menire de a schimba, educa şi perfecţiona specia umană. Partidul avea să ne conducă din prezentul sumbru, corupt, către viitorul pur, armonios. În schimb cerea de la adepţii lui supunere totală: orice abatere sau dezacord aveau să fie pedepsite fără milă.

Filmarea „kinematografică” pe care a văzut-o Arthur Ransome la înmormântarea lui Lenin a supravieţuit. Cadavrul şi cei îndureraţi sunt luminaţi dramatic, sinistru chiar. Regia este o probă de măiestrie, cu un tuşeu de apocalipsă wagneriană. Dar mai e ceva, încă şi mai frapant: abia dacă scapă vreo imagine fără ca mohorâta, grava, mustăcioasa figură a lui Stalin să se strecoare în cadru. El coboară coşciugul din tren; el stă de strajă la catafalc; el este primul între cei care poartă sicriul.

Iosif Vissarionovici Stalin nu era cel mai important conducător al partidului, însă rolul de secretar general îi conferea responsabilitatea problemelor organizatorice, iar el şi-a distribuit rolul principal. Astfel că oricine se uită la filmele şi fotografiile de la înmormântare poate fi scuzat dacă conchide că Stalin era succesorul uns al lui Lenin. Troţki, dimpotrivă, se remarcă prin absenţă. El n-a reuşit să ajungă la înmormântare, pentru că Stalin îl minţise în privinţa datei şi orei la care avea loc! A fost o mişcare demnă de Machiavelli.

„Testamentul lui Lenin” îl excomunica pe Stalin – cei doi se certaseră în timp ce Lenin trăgea să moară –, dar Stalin a încercat s-o îndepărteze pe Nadejda Krupskaia şi să ascundă documentul de ochii publicului. Cum Krupskaia a insistat ca dorinţele soţului ei să fie respectate şi

testamentul să fie făcut public, conducerea partidului s-a întâlnit pentru o discuţie privată tensionată. Relatările martorilor oculari ai şedinţei vorbesc despre Stalin „şezând pe treptele tribunei şi arătând mic şi nefericit [...]. În ciuda stăpânirii lui de sine şi a aparenţei de calm, era foarte clar că soarta îi era era în joc.”[324] Mulţi dintre cei prezenţi, inclusiv Troţki, ar fi vrut să fie făcute publice remarcile despre Stalin. Era şansa lor de a se descotorosi de omul a cărui ambiţie lipsită de scrupule avea să-i distrugă, până la urmă, pe toţi, dar n-au reuşit s-o folosească. Problema era că fuseseră şi ei criticaţi de Lenin şi aveau şi ei mult de pierdut. În cele din urmă, au decis să nu publice testamentul, ci să se citească extrase din el unor demnitari de încredere ai partidului. Krupskaia a sărit în picioare protestând, dar în zadar. Stalin, a spus Troţki mai târziu, şedea în tăcere, ştergându-şi fruntea de sudoare.

După ce şi-a consolidat puterea, Stalin a decretat că testamentul lui Lenin nu există; încercările de a-l invoca au fost denunţate ca trădare. Aşa că avertismentul lui Lenin despre pericolul de a-i da puterea lui Stalin a trecut neobservat. Când Winston Churchill a comentat că „cea mai mare neşansă a poporului Rusiei a fost naşterea lui Lenin; următoarea – moartea lui”[325], ştia că drumul către ororile lui Stalin fusese deschis.

E tentant să ni-l închipuim pe Stalin drept un dictator accidental, un funcţionar de rang inferior care a uzurpat scaunul şefului. Bolşevicii priveau rolul jucat de el în tinereţe drept unul care cerea muşchi mai degrabă decât creier: spărsese bănci, organizase răpiri şi execuţii pentru partid în Gruzia natală. Dar intelectualii revoluţiei, care îl priveau cu dispreţ, subestimau grav resentimentul şi nevoia de răzbunare de care era mânat. Acestea aveau să se manifeste prin lipsa de scrupule cu care i-a dat pe toţi la o parte.

Stalin a jucat un rol minor în revoluţiile din 1917, dar mai târziu a consumat multă energie pentru rescrierea istoriei, pentru a-şi glorifica rolul şi a-l diminua pe cel al rivalilor săi. În cei cinci ani de lupte interne de după moartea lui Lenin, Stalin a avut controlul dosarelor şi administraţiei partidului, o poziţie pe care a folosit-o sistematic pentru numirea

propriilor susţinători în poziţii influente. Vechile practici de patronaj a personalului corupt, care subminaseră statul de drept în vremurile ţariste, se reîncarnau acum sub bolşevici în sistemul atotputernic al aparatului *nomenklaturii*, prin care aceştia îşi arogau dreptul de a face toate numirile în posturile-cheie, atât din partid, cât şi din guvern. Controlând dosarele, Stalin a putut afla cusururile fiecăruia şi s-a folosit de ele pentru a-şi discredita adversarii.

Troţki, de exemplu, a fost atacat ca fost menşevic; Zinoviev şi Kamenev – denunţaţi pentru ezitarea lor în lansarea revoltei din 1917. Dezbaterea logică a lăsat locul isteriei unei vânători de vrăjitoare. În 1924, când Troţki a publicat un memoriu care sugera că el şi cu Lenin erau principalii arhitecţi ai revoluţiei, a fost izgonit din funcţia de ministru de război. Cea mai mică deviaţie de la ortodoxia bolşevică a devenit un păcat mortal, iar omul care definea tot mai mult acea ortodoxie era chiar Stalin.

Începând cu mijlocul anilor ’20, Stalin şi Troţki s-au ciocnit în problema crucială care ajunsese să obsedeze conducerea – cum să asigure dăinuirea comunismului. Doctrina marxistă susţinea că aceasta se poate face doar prin răspândirea revoluţiei în întreaga lume, şi Lenin rămăsese până la moarte convins că revoluţia globală era pe cale să se producă. O înregistrare a unui discurs pe care l-a rostit spre sfârşitul anului 1919 dezvăluie tăria de nezdruncinat a credinţei sale:

> Cuvântul „Soviet” a ajuns acum nu numai un cuvânt pe înţelesul tuturor, ci şi un cuvânt popular, un cuvânt scump muncitorilor, tuturor oamenilor muncii. Şi iată de ce Puterea sovietică, oricât de prigoniţi ar fi în diferite ţări partizanii comunismului, [...] va învinge neapărat, inevitabil, într-un viitor apropiat, în întreaga lume.[326]

E greu să ne-o imaginăm acum, dar după 1917 mesajul revoluţiei mondiale începuse să cuprindă multe ţări europene. Povestind cu peste o jumătate de secol mai târziu, comunistul britanic veteran Harry Young vorbea despre credinţa împărtăşită de cercurile de stânga, şi anume că eliminarea capitalismului de către steagurile roşii ale sovietelor era doar o chestiune de timp:

> Aveam o lozincă mare: „Revoluţia mondială va fi realizată sub steagul Internaţionalei Comuniste”, şi în 1924 credeam cu adevărat în ea [...]. Se lucra într-un spirit de idealism eroic. Glorie, şi romantism, şi dramă, şi speram cu toţii că în doar câteva luni ultimul bastion al capitalismului din Europa avea să cadă, iar sovietele să ajungă la putere pe întregul continent. Era o vreme de întruniri isterice, de strigăte: „Trăiască Consiliile de Acţiune!” Dădeam fuga la Glasgow şi peste tot cu ziarul *Daily Worker* şi vorbeam în şedinţe fără sfârşit. Credeam că marile evenimente revoluţionare erau cât pe ce să vină.[327]

Greva generală din 1926 din Anglia şi criza economică din Occident din anii ’30 au consolidat aceste speranţe. Dar, pe măsură ce timpul trecea şi comunismul global nu reuşea să se materializeze, entuziasmul a început să scadă. Singurele state care au încercat experimentul guvernării comuniste au fost Ungaria şi Bavaria, şi s-au întors şi ele curând la drumul capitalist.

Liderii bolşevici s-au descurajat şi s-au dezbinat. Troţki continua să pledeze cauza revoluţiei mondiale cu o asemenea certitudine dogmatică, încât conceptul a devenit sinonim cu numele lui. Stalin însă era mai pragmatic. El a avansat o nouă doctrină: „Socialismul într-o singură ţară”, pretinzând că Uniunea Sovietică ar putea să construiască singură comunismul şi făcând pentru aceasta apel la mândria naţională rusească. Asta însemna negarea ideologiei marxiste, care respingea valorile naţionaliste în favoarea luptei de clasă internaţionale. Dar Stalin evaluase bine starea de spirit, şi acum trăgea foloasele.

Devotamentul lui Troţki pentru marxismul clasic a pierdut. Congresul partidului a căzut de acord că devierea de la politica oficială (stabilită de Stalin şi aliaţii lui) nu va fi tolerată. În 1927, Troţki a fost exclus din partid şi exilat în Kazahstan. În 1929, Stalin a simţit ca poziţia lui ca lider al partidului era destul de stabilă pentru a-l deporta pe Troţki de pe teritoriul URSS. Acesta a plecat în străinătate, mai întâi în Turcia, apoi în Franţa, Norvegia şi, în cele din urmă, în Mexic. Zinoviev, Kamenev şi Buharin au mai rezistat câţiva ani, dar aveau să cadă victime, în cele din urmă, epurărilor din anii ’30. Stalin începea să-şi şteargă rivalii din dosarele istoriei. Puţini doriseră să-l vadă lider. Toată lumea

ştia că era manipulator şi lipsit de scrupule, dar nimeni nu fusese suficient de puternic ca să îl oprească.

Chiar dacă revoluţia mondială fusese amânată, comunismul avea încă nevoie de securitate la el acasă. Nou formata Uniune a Republicilor Sovietice Socialiste era alcătuită din vreo sută de grupuri naţionale, şi multe dintre ele erau departe de a fi convinse. Stalin fusese comisarul poporului pentru naţionalităţi – sau NarKomNaţ – încă de la revoluţie, iar Lenin sperase, evident, că el, ca etnic gruzin, va trata problema cu înţelegere. Ţarii reprimaseră naţionalităţile din imperiu, stârnind resentiment şi revoltă, dar Lenin era în favoarea unei abordări mai conciliante.

Încă din 1917, bolşevicii votaseră o rezoluţie care garanta diferitelor popoare dreptul la autodeterminare naţională, cu libertăţi lingvistice, culturale şi administrative şi cu dreptul, cel puţin teoretic, de a se separa de Uniune. Au fost create regiuni autonome, unui număr tot mai mare dintre acestea – începând cu Rusia, Ucraina şi Bielorusia – li s-a acordat statutul de republici unionale, toate urmând să fie egale. În cele din urmă, aveau să existe 15 astfel de republici, între care Republica Rusă era de departe cea mai mare, ocupând trei sferturi din teritoriul sovietic şi cu două treimi din populaţie. În plus, pentru grupurile etnice mai mici au fost înfiinţate zeci de aşa-numite republici autonome, situate în majoritate pe teritoriul rus.

Era un amestec cu potenţial exploziv. Multe naţionalităţi se luptaseră pentru independenţă sub ţari şi se aşteptaseră ca Revoluţia să le-o acorde. Ele au fost încurajate atunci când Congresul Sovietelor a proclamat Declaraţia drepturilor popoarelor Rusiei, prin care era garantată „autodeterminarea popoarelor”, „inclusiv secesiunea şi formarea unui stat independent”. Încă din 1917, Finlanda, Letonia, Lituania şi Bielorusia şi-au declarat recunoscătoare independenţa. Ucraina, Polonia, Estonia, Azerbaidjan, Armenia şi Gruzia nu erau nici ele departe.

Dar, pe măsură ce dezintegrarea societăţii ruse şi prăbuşirea la scară naţională a ordinii în timpul Războiului Civil au înteţit flacăra naţionalismului în imperiul care se clătina, bolşevicii şi-au revizuit repede politica. Mişcările de independenţă erau acum denunţate ca „burgheze” şi

„contrarevoluţionare”. Stalin, în special, era suspicios în privinţa naţionalităţilor. Instinctul lui de gruzin îi spunea că acestea erau pornite să se răzvrătească împotriva Moscovei şi că ar folosi tot felul de metode perfide ca să se opună stăpânirii sovietice. Pentru ca teritoriile nesigure şi grupurile etnice să fie convinse că loialitatea faţă de Uniunea Sovietică era în interesul lor firesc, era nevoie de răbdare, înţelegere şi tact. Stalin n-avea asemenea calităţi. El a dat tonul în 1922, când a început acţiunea de zdrobire a revendicărilor Gruziei, care cerea mai multă autonomie în cadrul Uniunii. Lenin era de partea concilierii, dar Stalin a ales forţa brută. Rădăcinile lui gruzine n-au însemnat nimic.

Dominaţia rusească şi asimilarea grupurilor şi culturilor minoritare într-o identitate colectivă sovietică aveau să fie principiile politicii lui faţă de naţionalităţi de-a lungul următorilor 30 de ani. În 1922, la formarea URSS, Stalin se opusese modelului federativ, al unei uniuni de republici, propus de Lenin, susţinând că toate teritoriile rămase din fostul imperiu ţarist ar fi trebuit încorporate cu forţa în Federaţia Rusă. (Suspiciunea lui faţă de naţionalităţi avea să atingă culmea înverşunării paranoice în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.) Deciziile luate de Stalin în perioada cât a condus partidul au fost, în majoritate, motivele adâncirii conflictelor naţionale şi etnice care aveau să urmărească Rusia până în secolul XXI.

Represiunea din Gruzia a arătat că retorica sporirii libertăţii pentru minorităţile naţionale mergea împotriva structurii tot mai centralizate a statului şi a conducerii partidului. Moscova părea să încurajeze şi să înăbuşe simultan mişcările naţionale nonruse – o contradicţie fatală, care avea să ducă la decenii de conflict mocnit.

Note

321. „Zavet Lenina” [„Testamentul lui Lenin”], în Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, xxxvi, pp. 593–611 [„Scrisoare către Congres”, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 45, Editura Politică, Bucureşti, 1967, pp. 367–368 – *n.t.*].

322. Arthur Ransome, articol în *Manchester Guardian*, 23 ian. 1924.

323. *Ibid.*

324. B. Haugen, *Joseph Stalin: Dictator of the Soviet Union*, Compass Point Books, Minneapolis, MN, 2006, p. 49.

325. *Life Magazine*, 3 feb. 1958, p. 81.

326. „What is Soviet Power?”, 30 martie 1919, în Lenin, *Collected Works*, xxix: pp. 248–249 [„Ce este puterea sovietică?”, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 38, Editura Politică, Bucureşti, 1966, p. 236 – *n.t.*].

327. Harry Young, interviu din arhiva Radio BBC, fără dată.

Capitolul 27
Colectivizarea forţată şi foametea din Ucraina

Colectivizarea agriculturii sovietice între anii 1928 şi 1940 a provocat suferinţă umană la o scară fără precedent. A adus cu ea cele mai rele excese ale ingineriei sociale comuniste. Milioane de oameni aveau să-şi piardă viaţa din cauza ei; aproape nimeni n-a scăpat de efectele sale. Experienţele Maşei Alekseevna, în vârstă de 84 de ani, sunt tipice pentru o întreagă generaţie:

> Da, dragul meu. S-a întâmplat în 1930, când aveam patru ani. În Tambov. Da! Tocmai începuseră să ne ia tot ce aveam – grânele, caii, vacile [...]. Au dus totul la gospodăriile lor colective. Şi chiar şi celor care s-au dus să lucreze acolo, şi lor le luau totul! Autorităţile făceau asta [...]. Mama avea o ladă mare, în care a ascuns ceva merinde. M-a aşezat pe ladă ca să încerce să le ascundă de ei. Dar ei au găsit până şi lucrurile alea din ladă şi le-au luat. Tot – până şi ultima bucăţică de săpun.[328]

Colectivizarea a fost, poate, cea mai dezbinătoare şi mai distructivă dintre toate experimentele utopice impuse societăţii ruse în lunga sa istorie de guvernare autoritară. Proclamarea noii politici de către Stalin la al XV-lea Congres al Partidului sună foarte practic:

> Soluţia constă în a crea o mare agricultură. [...] Calea socialistă [...] în crearea de colhozuri şi sovhozuri în agricultură, cale care duce la unirea micilor gospodării ţărăneşti în mari gospodării colective,

înarmate cu toate cuceririle tehnicii şi ale ştiinţei. [...] Chestiunea se pune prin urmare astfel: [...] ori *înapoi* – spre capitalism, ori *înainte* – spre socialism. O a treia cale nu există şi nu poate exista. [...] Gospodării care să poată *duce* după ele masele principale ale ţărănimii...[329]

Una dintre principalele promisiuni care i-au ajutat pe bolşevici să acceadă la putere în 1917 a fost aceea că pământul urma să fie dat ţăranilor. A fost, aproape sigur, măsura care a făcut cel mai mult pentru a asigura sprijin noului regim. Însă planurile pe termen lung ale partidului n-au avut niciodată în vedere supravieţuirea agriculturii private. Noua Politică Economică a lui Lenin, care a funcţionat din 1921 până în 1928, permitea celor care cultivau pământul să vândă parte din producţie pentru profitul personal, dar în cercurile comuniste era privită în general ca o măsură temporară, cu scopul de a combate penuria acută de alimente din anii care au urmat Războiului Civil. Pentru fanaticii din conducerea bolşevică, NEP avea un iz de concesie făcută capitalismului, iar Stalin s-a descotorosit de ea când a simţit că pusese mâna pe putere. Acum, a spus el ţării, avea să fie lansată în mod serios cursa către adevăratul comunism:

Realizarea partidului constă aci în faptul că am reuşit [...] să facem ca masele principale ale ţărănimii să *cotească* de pe vechiul drum, drumul *capitalist* de dezvoltare [...], pe drumul socialist de dezvoltare, care înlătură pe bogătanii capitalişti, iar pe ţăranii mijlocaşi şi săraci îi înzestrează [...] cu unelte noi, îi înzestrează cu tractoare şi maşini agricole, pentru a-i ajuta să scape de mizerie şi de jugul chiaburesc şi să pornească pe drumul larg al cultivării în tovărăşie, în colectiv a pământului. [...] Nu este oare limpede că masele muncitoare ale ţărănimii [...] nu puteau să nu se agaţe de acest ajutor, să nu pornească pe calea mişcării colhoznice?[330]

Anul 1929 venea după doi ani de recolte foarte slabe. Prin rechiziţii şi măsuri punitive împotriva celor care se opuneau, se acoperise un deficit de două milioane de tone din producţia pentru stat. Comitetul Central a hotărât în noiembrie că singura soluţie era o accelerare radicală a ritmului colectivizării, cu reorganizarea forţată a comunităţilor ţărăneşti în uriaşe gospodării colective, sau *kolhozî*, şi de stat, sau s*ovhozî*. Stalin a făcut ca anunţul să

sune mai degrabă ca o poveste de un fabulos succes decât ca o reacţie disperată la o situaţie disperată:

> Ţăranii au intrat în colhozuri, au intrat sate, plăşi, raioane întregi. [...] Acum văd şi orbii, că chiar dacă există vreo nemulţumire serioasă în masele principale ale ţărănimii, această nemulţumire nu priveşte politica colhoznică a Puterii sovietice. [...] Ţăranii părăsesc în masă lăudatul steag al „proprietăţii private” şi trec pe făgaşul colectivismului, pe făgaşul socialismului. Ultima nădejde de restaurare a capitalismului se prăbuşeşte. Se ştie că în primăvara anului viitor, 1930, vom avea pe ogoare peste 60 000 de tractoare, că peste un an vom avea mai bine de 100 000 de tractoare, iar peste alţi doi vom avea mai bine de 250 000 de tractoare. [...] Din ceea ce acum câţiva era socotit o „fantezie”, avem acum posibilitatea să facem cu prisosinţă o realitate. Iată cauza care l-a făcut pe ţăranul mijlocaş să cotească spre „comunie”.[331]

Colectivizarea era politica de referinţă a regimului, de importanţă crucială în crearea Omului Nou sovietic, plămădit după modelul socialismului, iar Stalin nu-şi putea permite să asiste la eşecul ei. Noul sistem a fost salutat de ţăranii cei mai săraci – aceştia nu aveau literalmente nimic de pierdut, iar tractoarele noi-nouţe care apăreau la fermele de stat erau o mare atracţie. Dar proclamarea încrezătoare a victoriei era prematură. „Forţele retrograde”, pe care Stalin le prezenta ca opunându-se colectivizării, prindeau puteri şi, departe de a fi lachei capitalişti, acestea erau alcătuite, de fapt, din milioane de ţărani obişnuiţi, oameni care făcuseră cu succes agricultură. Oamenii ca bunica Maşa şi familia ei nu voiau să-şi predea bunurile lumeşti la colectivă.

Mulţi ţărani au văzut colectivizarea ca pe o întoarcere la iobăgie. Pe lângă obligaţia de a-şi ceda pământul şi proprietatea, ei îşi pierdeau dreptul de a-şi vinde produsele pentru câştigul personal. Acum erau obligaţi să vândă statului majoritatea hranei pe care o produceau, la preţuri derizorii, stabilite artificial chiar de stat. Ca un ecou al politicii ţarilor, datând încă din vremea lui Boris Godunov, ţăranii au fost legaţi de pământ printr-un sistem de „paşapoarte interne”, care interziceau mişcarea muncitorilor agricoli de la ţară la oraş. În multe privinţe, colectivizarea a însemnat schimbarea jugului stăpânilor particulari ţarişti cu noul jug al statului comunist.

Stalin era extrem de conştient de rezistenţa crescândă faţă de politica sa, iar pentru a o combate a recurs, ca de obicei, la amestecul de îndemn şi represiune. Problemele colectivizării le-au fost imputate culacilor, „apucătorii” hotărâţi, chipurile, să saboteze voinţa statului sovietic. Culacii au fost ţapii ispăşitori ai lui Stalin, la fel cum fuseseră şi ai lui Lenin (vezi pp. 245-247). Aceştia puteau fi persecutaţi şi reprimaţi. Ţăranii obişnuiţi, „buni”, puteau privi soarta culacilor cu bucuria răutăcioasă de a-şi vedea vecinii bogaţi aduşi la sapă de lemn. Dar mai înţelegeau şi că oricine se opunea colectivizării, sau cine se plângea doar de ea putea la rândul lui să fie etichetat rapid drept culac. În ianuarie 1930, Stalin a făcut faimoasa promisiune de „a lichida culacii ca clasă”, într-o retorică similară celei folosite de Lenin cu un deceniu mai devreme:

> Mişcarea colhoznică, care a luat caracterul unei puternice şi tot mai masive avalanşe, mătură din calea sa împotrivirea chiaburimii, zdrobeşte chiaburimea şi netezeşte drumul pentru o largă construcţie socialistă la sate. [...] A duce ofensiva împotriva chiaburimii înseamnă [...] a-i da o lovitură, dar o asemenea lovitură, încât să nu se mai poată ridica de la pământ. Este ceea ce noi, bolşevicii, numim o ofensivă adevărată. [...] În prezent avem o bază materială îndestulătorare pentru a lovi în chiaburime, pentru a sfărâma împotrivirea ei, pentru a o lichida ca clasă şi a *înlocui* producţia ei prin producţia colhozurilor şi a sovhozurilor.[332]

Cultura sovietică a prezentat „strivirea culacilor” în culori frumoase. Picturile, poezia, cântecele şi filmele erau pline de lanuri de grâu pârguite şi de ţărani fericiţi pe noile lor tractoare colectivizate. De exemplu, un muzical din 1930, numit *Mireasa bogată*, este un fel de *Oklahoma!* ucrainean, în care tineri musculoşi cântă despre tractoarele lor ca nişte cai de oţel şi despre gloria cultivării terenurilor virgine. Brigăzi de femei de la gospodăria colectivă mărşăluiesc pe câmpuri, fluturând steaguri şi purtând pe umăr unelte agricole ca pe nişte arme. Este o celebrare voioasă a idilei socialist-rurale, o idilă la fel de fictivă în fiecare amănunt ca şi acţiunea siropos-romantică a filmului.

Realitatea era diferită. În cele din urmă au fost colectivizate trei sferturi din teritoriile sovietice, dar retorica înfricoşătoare cu care Stalin chema la „lichidarea

culacilor” a dat naştere la abuzuri şi suferinţe pe scară largă. Pentru că nu exista o definiţie clară a termenului de culac, acesta a ajuns să definească orice fermier priceput, orice ţăran care se opunea colectivizării sau – în multe cazuri – orice persoană care nu era pe placul autorităţilor locale. Au fost executaţi zeci de mii de oameni; milioane de oameni au fost duşi în aşezările de muncă din zonele pustii ale Siberiei şi Asiei Centrale, unde au pierit în număr uriaş. Numărul exact de ţărani care au murit ca rezultat direct al colectivizării este imposibil de stabilit, dar studiile occidentale îl situează undeva între 4 şi 10 milioane.[333]

Bolşevicii nu se bucuraseră niciodată de mult sprijin la ţară. Ţăranii nu aveau încredere în ei, iar ei nu aveau încredere în ţărani, o situaţie incomodă pentru o revoluţie care spunea că se bazează pe voinţa poporului. Regimul îi privea pe ţăranii profund religioşi şi conservatori ca pe ultimul bastion al vechii ordini, care tânjeau după „tătucul” lor, ţarul, şi rămâneau surzi la apelurile revoluţiei. Aşa că impunerea controlului centralizat asupra mediului rural era aproape la fel de importantă ca asigurarea rezervei de grâne. Colectivizarea a fost echivalentă cu un război împotriva ţărănimii recalcitrante. Până în iarna anului 1930, problemele agriculturii sovietice se adânciseră. Efortul de colectivizare făcuse doar progrese limitate, cu abia 15% din gospodăriile ţărăneşti încorporate în noul sistem. Întrucât soarta socialismului atârna de rezultatul eforturilor de a asigura hrană pentru forţa de muncă urbană, Stalin a lansat o campanie concertată de supunere a mediului rural.

Israel Cerniţki a fost unul dintre cei 25 000 de soldaţi din trupele de şoc – muncitori urbani cu conştiinţă de clasă, foşti soldaţi şi tineri comunişti – trimise de Moscova să se războiască cu culacii şi să impună colectivizarea cu arma:

> Am intrat în casă, şi secretarul organizaţiei de partid a anunţat: „Conform hotărârii luate în şedinţa noastră, familia ta va fi deposedată. Scoate tot ce ai. Te previn, nu fă scene – am nervi tari. Suntem pe poziţii”. O femeie a izbucnit în lacrimi şi a blestemat autorităţile.[334]

Comitetul Central bolşevic a decretat că „cei Douăzeci şi Cinci de Mii”, cum le-a rămas numele, vor fi selectaţi pe baza experienţei lor organizatorice şi politice. Li s-a oferit o

instrucţie sumară şi au fost detaşaţi în zonele rurale pentru a întări disciplina în muncă, producţia şi distribuţia în colhozuri.

Cei Douăzeci şi Cinci de Mii au fost celebraţi ca nişte eroi. Vladimir Maiakovski a scris poezii în onoarea lor, iar romanul cel mai bine vândut de la începutul anilor ’30 a fost *Pământ desţelenit*, al lui Mihail Şolohov, cu eroul său, Semion Davîdov, din trupele celor Douăzeci şi Cinci de Mii, care învinge sabotajele şi rezistenţa încăpăţânată a culacilor pentru a crea o gospodărie colectivă model, înainte de a pieri eroic în capitolul final. Un membru al celor Douăzeci şi Cinci de Mii din realitate, Lev Kopelev, scriind cu avantajul retrospectivei, îşi amintea de idealurile care l-au motivat:

> Stalin spusese că „Lupta pentru cereale este lupta pentru socialism”. Eram convins că noi eram războinici pe un front invizibil, luptând cu sabotorii culaci ca să obţinem grâul de care avea nevoie naţiunea pentru Planul Cincinal [vezi pp. 278–279, pp. 284–287]. În primul rând pentru grâne, dar şi pentru sufletele ţăranilor, a căror atitudine era împotmolită în ignoranţă şi conştiinţă politică scăzută, şi care cedau propagandei inamice, nepricepând marele adevăr al comunismului.[335]

Ţăranii aveau felul lor de a fi – erau neîncrezători cu necunoscuţii. Aşa că sosirea unor străini care le porunceau să-şi lichideze gospodăriile şi să-şi cedeze averea a fost întâmpinată cu furie. Mii de oraşe şi sate s-au ridicat protestând, şi una dintre cele mai aprige revolte a avut loc în plasa Pitelinski, la 400 de kilometri sud-est de Moscova. Am fost în satul Veriaevo, epicentrul revoltei. Am găsit o aşezare liniştită, în paragină, cu case de lemn şi hambare cu acoperişuri de tablă zincată, adunate în jurul unei biserici dărăpănate, de cărămidă, cu clopotniţa năpădită de buruieni. În februarie 1930 însă, uliţele îi erau pline de ţărani mânioşi. Brigăzile colectivizării începuseră să pună mâna pe vite şi să confişte grânele. Familiile desemnate drept culaci fuseseră alungate din casele lor. Patrulele dădeau buzna noaptea în casele localnicilor, insultând bărbaţii şi abuzând femeile. Circulau zvonuri că nevestele şi copiii vor fi declaraţi proprietatea statului şi trimişi la Moscova.

Curând, ţăranii au început să vorbească despre puterea sovietică ca despre unealta diavolului; au început să circule poezii populare caustice şi alarmante:

> Ah, voi, fraţi, surori!
> Nu vă duceţi în colhoz,
> C-o să daţi de dracu'.
> Trei semne ţi-o face,
> Unu'-aici, pe mână,
> Unu'-n frunte, să-l vadă oricine,
> Şi-unu' adânc în sân ţi-o pune...[336]

Au apărut profeţiile care vesteau ce-i aştepta pe oameni în temutul colhoz:

> În colhoz o să te însemneze cu fierul roşu. Bisericile au să le închidă şi rugăciunea au s-o interzică. Botezul copiilor au să-l desfiinţeze. Pe morţi au să-i ardă. Pe bătrâni şi bolnavi au să-i omoare. Căsătorie n-are să mai fie şi au să-i pună pe bărbaţi şi pe femei să doarmă toţi la un loc, sub o singură pătură mare.[337]

Pe 22 februarie, Veriaevo a pus mâna pe arme. Răsculaţii aveau mitraliere şi grenade, rămase în urma luptelor din Războiul Civil, şi erau gata să le folosească. Bătrânii satului trăgeau clopotele la biserică ca să cheme întăriri din satele învecinate, care se sculaseră şi ele. Au venit cu sutele, pe cai, în sănii sau pe schiuri. Un detaşament al Armatei Roşii care încerca să restabilească liniştea a fost împresurat de o gloată mânioasă. Când un miliţian a fost prins şi bătut, s-au declanşat violenţele.

Rapoartele oficiale vorbesc despre 3 000 de răsculaţi conduşi de o redutabilă războinică pe nume Aliona. Doi funcţionari au fost omorâţi în bătaie. Când Aliona şi-a dezvelit în bătaie de joc sânii în faţa soldaţilor, a fost doborâtă cu o salvă de focuri de armă, apoi a urmat o bătălie în toată regula.

Gloata a fugărit forţele guvernului afară din sat şi a baricadat toate drumurile. Cuprinşi de sentimentul victoriei, au atacat gospodăria colectivă, omorându-l pe preşedinte şi luându-şi înapoi grânele şi vitele. Ţăranii care fuseseră evacuaţi pentru că erau culaci s-au întors la casele lor, iar preoţii satului, care fuseseră aruncaţi în închisoare, au fost eliberaţi. Pe pereţi şi pe garduri au apărut sloganuri care

proclamau „Jos comuna sovietică! Jos cu puterea sovietică! Jos cu tâlharii şi jefuitorii! Trăiască ţarul! Înapoi la vechile rânduieli!”[338] Restabilirea controlului le-a luat autorităţilor câteva săptămâni, după care a urmat represiunea. Cei implicaţi în revoltă au fost arestaţi cu sutele, dar furia şi rezistenţa au clocotit luni de zile.

Veriaevo era departe de a fi un incident izolat. Ţăranii de pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice s-au răzvrătit împotriva colectivizării. Mulţi au ales să-şi omoare şeptelul mai curând decât să-l predea la colectivă şi în prima jumătate a anului 1930 s-au pierdut milioane de bovine, cai, porci şi oi – cam un sfert din totalul la nivel naţional.[339] Ţăranii au refuzat să meargă la semănat şi au sabotat utilajele detestatelor gospodării colective, stricând tractoarele şi turnând ţărână în motorină. Impactul asupra agriculturii sovietice a fost atât de mare, încât aceasta nu şi-a revenit complet timp de 20 de ani. Rezultatul imediat a fost îngrozitor – s-a răspândit foametea. Malcolm Muggeridge a fost unul dintre puţinii ziarişti occidentali suficient de curajoşi încât să călătorească în zonele afectate şi să relateze adevărul:

> Era marele subiect. Era în ’32–’33, şi m-am dus în Ucraina şi în Caucaz, iar articolele mele au apărut în *Manchester Guardian*. Era o scenă de groază pe care n-o mai văzusem – sate pustii, ţărani alungaţi dintr-o gară. Oameni murind de foame; oameni umflaţi. Şi era îngrozitor, nu în ultimul rând pentru că totul era provocat de om.[340]

Între două şi patru milioane de oameni au murit în *Holodomor*, marea foamete care a bântuit Ucraina în 1932 şi 1933.[341] Exact când cinematografia sovietică turna filme despre ţărani care cântau şi dansau pe câmpuri de grâu auriu, pe teritoriul republicii se raportau cazuri de canibalism. Moscova a ascuns timp de 50 de ani toate informaţiile, însă diplomatul britanic Gareth Jones a fost martorul suferinţei şi morţii provocate de foamete:

> Am văzut această ruină în realitatea ei cumplită. Am hoinărit prin sate în zăpada lui martie. Am văzut copii cu burţile umflate. Am dormit în bordeiele ţăranilor şi am stat de vorbă cu fiecare ţăran pe care l-am întâlnit [...]. Am mers de unul singur prin sate şi prin douăsprezece gospodării colective. Peste tot, strigătul „N-avem

pâine, murim de foame!”. Acest strigăt venea din toate colţurile Rusiei. Într-un tren, un comunist mi-a spus că nu e nici o foamete. Am aruncat într-o scuipătoare o coajă de pâine din care mâncasem. Un ţăran a scos-o de acolo şi a mâncat-o hulpav. Am aruncat coajă de portocală în scuipătoare. Ţăranul a băgat din nou mâna şi a devorat-o. Comunistul a amuţit.[342]

Din păcate, Occidentul nu ducea lipsă de minţi luminate dornice să înghită propaganda Moscovei – grădina era în floare şi orice sugestie contrară ar fi fost o defăimare antisovietică. Jones, ale cărui relatări au fost ridiculizate ca minciuni şi falsificări, era furios că vizitatorii occidentali ai Rusiei îşi permiteau să se lase înşelaţi de campania sovietică de propagandă:

După Stalin, Bernard Shaw este în Rusia cel mai detestat om. Pentru mulţi dintre cei care ştiu să citească şi au citit cum descrie el belşugul de mâncare din ţara lor înfometată, viitorul este mai negru decât prezentul. Nu sunt suficiente seminţe de semănat. Mulţi ţărani sunt prea slăbiţi ca să poată munci pământul. Pe scurt, politica de colectivizare a guvernului şi rezistenţa ţăranilor împotriva ei au adus Rusia la cea mai gravă catastrofă de când foametea din 1921 a curăţat de populaţie districte întregi [...]. Foametea stăpâneşte astăzi pretutindeni.[343]

Ca şi George Bernard Shaw, H.G. Wells, Beatrice Webb şi Walter Duranty, de la *New York Times*, au acceptat şi au propagat minciunile Kremlinului. Gareth Jones a fost ucis doi ani mai târziu în Mongolia, în circumstanţe care n-au fost niciodată pe deplin elucidate.

Încă şi mai îngrozitor este faptul că Stalin pare să fi agravat în mod deliberat foametea, oprind furnizarea proviziilor vitale în zonele presupuse antisovietice din Ucraina. În centrul Kievului, la loc de cinste alături de Mânăstirea Sf. Mihail, un ansamblu de panouri înalte de 12 metri atrage privirea vizitatorilor şi trecătorilor. Ridicate în 2006, în timpul preşedinţiei naţionalistului Viktor Iuşcenko, acestea poartă un text în ucraineană şi engleză intitulat „Holodomor – Genocidul poporului ucrainean”. Fotografiile tulburătoare cu copii scheletici şi cadavre înşirate în faţa bordeielor ucrainene sunt însoţite de un comentariu care lasă puţin loc de îndoială în privinţa celor consideraţi de naţionaliştii ucraineni responsabili pentru foamete. Studiile recente au ajuns la concluzia că acuzaţiile aduse lui Stalin

şi acoliţilor săi au un sâmbure de adevăr. Nu se poate nega, bunăoară, că Stalin a fost avertizat de comuniştii ucraineni de foametea care se profila. Roman Terehov, secretarul de partid din Harkov, i-a scris conducătorului sovietic, cerând măsuri urgente, dar Stalin i-a răspuns:

> Văd că eşti un bun povestitor. Pare că ai inventat o poveste despre o foamete ca să încerci să ne sperii. Dar îţi spun că n-o să-ţi meargă![344]

În 1932, Mihail Hataevici, prim-secretar al provinciei Dnepropetrovsk, l-a avertizat pe Viaceslav Molotov, membrul din Politburo responsabil cu colectivizarea, că „trebuie satisfăcute nevoile minime ale ţărănimii, altfel nu va mai rămâne nimeni să însămânţeze şi să culeagă”[345]. Molotov a înaintat observaţiile celorlalţi lideri bolşevici, dar s-a luat decizia de a continua rechiziţionarea grânelor, chiar şi în cele mai afectate zone. Cererile de păsuiri pentru a alina foamea populaţiei, a spus Molotov, erau „nebolşevice”: „Un asemenea punct de vedere este incorect, pentru că nu putem pune nevoile statului – nevoi care au fost definite cu precizie în rezoluţiile partidului – pe locul al zecelea, nici măcar pe locul al doilea”. În consecinţă, partidul a continuat să rechiziţioneze grânele ţăranilor. La un moment dat, 8 milioane de tone – destul cât să hrănească milioane de oameni timp de un an – au fost vândute peste hotare, în vreme ce ucrainenii şi ruşii mureau de foame în ţară.

Pe lângă decizia de a continua cu exportul grânelor vitale, s-au luat măsuri pentru a-i împiedica pe ţărani să părăsească zonele afectate de foamete din Ucraina. Explicaţiile potrivit cărora acest lucru era necesar pentru a împiedica răspândirea unei boli nu sunt credibile. Interzicându-le să plece, regimul îi condamna la moarte.

În acest timp, Moscova socotea că cei care sufereau din cauza foametei îşi meritau soarta. Aceştia au fost numiţi „trântori”, „hoţi” sau „contrarevoluţionari”; Nikita Hruşciov a spus, mai târziu, că „pentru Stalin, ţăranii erau gunoi”[346]. Corespondenţa lui Stalin dovedeşte că acesta a încurajat în mod deliberat teroarea prin înfometare, ca mijloc de a pedepsi o populaţie care nu prezenta încredere:

> Dacă nu începem să îndreptăm situaţia, s-ar putea să pierdem Ucraina. Ţine seama că agenţii [inamicului] din Ucraina sunt de multe ori mai puternici decât [ai noştri]. Partidul Comunist Ucrainean, cu cei 500 000 de membri ai săi – ha, ha, ha! – cuprinde destule – da, da, destule! – elemente putrede, conştiente şi inconştiente.[347]

Dintr-o campanie a urii de clasă împotriva culacilor, rechiziţionarea grânelor şi foametea pe care aceasta a provocat-o s-au transformat în mintea lui Stalin într-o unealtă împotriva ucrainenilor, un mod de a frânge rezistenţa naţionalistă faţă de stăpânirea de la Moscova. Pe la începutul anilor ’30, Stalin începuse să se îndoiască de loialitatea naţionalităţilor neruse şi suspecta că la mijloc erau influenţe străine, care stârneau sentimente antisovietice. Suspiciunile lui aveau să crească şi să-şi găsească împlinirea în sângeroasele epurări ce aveau să-şi pună amprenta pe tot restul deceniului.

Note

328. Interviu cu Maşa Alekseevna, supravieţuitoare a colectivizării din regiunea Tambov.

329. I.V. Stalin, *Problems of Leninism*, Foreign Languages Press, Peking, 1976, pp. 451–452 [„În jurul politicii agrare a URSS. Cuvântare rostită la Conferinţa teoreticienilor marxişti în probleme agrare, 27 decembrie 1929”, în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 12, Editura PMR, f.l., 1951, pp. 157–160 – n.t.].

330. *Pravda*, nr. 259, 7 nov. 1929, în I.V. Stalin, *Works*, Foreign Lan guages Publishing House, Moscow, 1954, xii, pp. 124–141 [„Anul marii cotituri. Cu prilejul celei de a XII-a aniversări a Revoluţiei din Octombrie”, în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 12, ed. cit., pp. 137– 139 – n.t.].

331. *Ibid.*

332. „On Agrarian Policy”, 27 dec. 1929, în Stalin, *Works*, ed. cit., xii, pp. 147–148 [„În jurul politicii agrare a URSS. Cuvântare rostită la Conferinţa teoreticienilor marxişti în probleme agrare, 27 decembrie 1929”, în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 12, ed. cit., pp. 152–154 – *n.t.*].

333. Vezi, între altele, L. Hubbard, *The Economics of Soviet Agriculture*, Macmillan, London, 1939, pp. 117–118.

334. Înregistrare din arhiva Radio BBC, fără dată.

335. Apud G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 453.

336. L. Viola, *Peasant Rebels under Stalin*, Oxford University Press, Oxford, 1996, pp. 57–63.

337. *Ibid*.

338. I.V. Klimkin, *Nacialo kolektivizaţii, 1929– 1930* (*Începuturile colectivizării, 1929– 1930*), în secţiunea de istorie locală a site-ului districtului municipal Pitelinski.

339. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, 1986, p. 238.

340. Interviu, înregistrare din arhiva Radio BBC, fără dată.

341. *Famine in the Soviet Ukraine 1932–3: A Memorial Exhibition*, catalog, Harvard University, 1986, p. 31.

342. Gareth Jones, *Manchester Guardian*, 29 martie 1933. Toate articolele lui Gareth Jones sunt disponibile la adresa http://www.garethjones.org/.

343. *Ibid.*

344. Heller şi Nekrich, *op. cit.*, p. 238.

345. R. Conquest, „Comment on Wheatcroft”, *Europe–Asia Studies*, University of Glasgow, 1999, vol. 51, nr. 8, 1479.

346. Heller şi Nekrich, *op. cit.*, p. 238.

347. *The Stalin–Kaganovich Correspondence 1931–1936*, ed. R.W. Davies, O.V. Khlevniuk, E.A. Rees, Yale University Press, New Haven & London, 2003, pp. 179–181.

Capitolul 28
Industrializarea forţată

Expoziţia Realizărilor Economiei Naţionale din nordul Moscovei este replica rusească la Disney World, doar că fără atracţii. Înfiinţată de Stalin în 1935, a fost concepută la scară monumentală – suprafaţa pe care o ocupă este mai mare decât a Primei Expoziţii Universale din Londra victoriană şi chiar decât a statului Monaco. Am ajuns pentru prima dată aici copil fiind, împreună cu părinţii mei, în anii ’60, când VDNH[348], cum i se spunea, se afla în culmea gloriei. Ghizii ne arătau cu mândrie nouă, străinilor, pavilioanele extravagant decorate care înfăţişau cuceririle

industriei şi tehnologiei sovietice din inginerie, astronautică, energie atomică, radio-electronică şi alte 78 de domenii, ca să nu mai avem nici o îndoială. Spaţiile largi erau ticsite de vizitatori. Arcul impozant de la intrare, vizibil de la kilometri depărtare, era încununat de cea mai faimoasă statuie a epocii staliniste: grandioasa sculptură *Muncitorul şi colhoznica* (1937), cu cele două personaje care înalţă deasupra capului ciocanul şi secera lucitoare, într-un gest plin de elan şi încredere în viitor.

Cu toate astea, în anii ’90 pavilioanele erau goale, pereţii începuseră să se coşcovească, iar statuia de aproape 25 de metri înălţime zăcea la pământ. Bucăţi uriaşe din învelişul ei – de pe degete, de pe braţele musculoase ale protagonistului şi de pe pieptul ţărăncii – căzuseră, lăsând la vedere scheletul, asemeni oaselor unui dinozaur în descompunere. Literele înalte de doi metri, care făcuseră ca numele „CCCP” – „URSS” – să poată fi văzut şi admirat de departe, fuseseră abandonate cu nepăsare în spatele balustradei acoperişului. Abia în ultimii doi ani teritoriul complexului expoziţional a fost curăţat, pus în ordine şi readus la o formă apropiată de cea originală[349]. VDNH poate fi înţeleasă ca o metaforă grăitoare – şi totodată deprimantă – a dezvoltării şi apoi prăbuşirii la fel de spectaculoase a vastului program de industrializare adoptat de Uniunea Sovietică la sfârşitul anilor ’20, pe care acest spaţiu expoziţional trebuia să-l imortalizeze şi să-l glorifice. Până în 1928, Rusia se eliberase de ameninţarea iminentă a războiului civil sau a invaziei străine. Revoluţia fusese consolidată, iar Uniunea Sovietică începea să fie recunoscută, deşi nu fără resentimente, de comunitatea internaţională. Dar economia ei era practic la pământ. Dacă Noua Politică Economică a lui Lenin îi încurajase pe micii comercianţi şi revigorase anumite ramuri ale producţiei, industria grea era în declin. Sectoarele strategice care presupuneau investiţii de amploare – producţia de mărfuri, metalurgia, construcţia de maşini şi de nave, industria energetică, extractivă şi de armament – nu-şi reveniseră după haosul generat de colapsul ţarismului şi după ravagiile Primului Război Mondial. Slăbiciunea aceasta

făcea Uniunea Sovietică vulnerabilă, iar nevoia unor măsuri radicale devenea tot mai limpede.

În 1928, Stalin a anunţat primul plan cincinal de industrializare, descris ca o nouă revoluţie iniţiată de sus (de conducerea partidului), la fel de importantă ca şi cea din 1917. Industrializarea a devenit una dintre temele principale ale discursurilor sale în următorii patru ani, o chestiune, avertiza el, de supravieţuire a naţiunii:

> Istoria Rusiei vechi a constituit-o, între altele, faptul că era mereu bătută din pricina înapoierii ei. Au bătut-o hanii mongoli. Au bătut-o beii turci. Au bătut-o feudalii suedezi. Au bătut-o panii polono-lituanieni. Au bătut-o capitaliştii anglo-francezi. [...] Au bătut-o toţi din pricina înapoierii ei, din pricina înapoierii militare, din pricina înapoierii culturale, din pricina înapoierii organizaţiei de stat, din pricina înapoierii industriale, din pricina înapoierii agricole. [...] Noi am rămas în urmă cu 50-100 de ani faţă de ţările înaintate. Trebuie să câştigăm această distanţă în zece ani. Ori vom face acest lucru, ori vom fi striviţi.

Retorica din jurul campaniei de industrializare deriva dintr-o terminologie militară. Teama că Rusia e vulnerabilă, spectrul duşmanului puternic aflat la porţile ei erau vechi de secole, şi chemarea lui Stalin a făcut apel la ele pentru a mobiliza naţiunea în faţa unor împrejurări adverse copleşitoare:

> Vreţi oare ca Patria noastră socialistă să fie răpusă şi să-şi piardă independenţa? Dacă nu vreţi asta, trebuie să lichidaţi în timpul cel mai scurt înapoierea ei şi să desfăşuraţi un ritm cu adevărat bolşevic în opera de construire a economiei ei socialiste. Alte căi nu există. Iată de ce a spus Lenin în ajunul Revoluţiei din Octombrie: „Ori vom pieri, ori vom ajunge şi vom întrece ţările capitaliste înaintate”.[350]

Această profeţie avea să fie verificată curând, odată cu invazia nazistă din 1941, iar rezultatul cumplitei încleştări avea să furnizeze o justificare cel puţin parţială metodelor aplicate de Stalin în anii interbelici.

Distrugerile Războiului Civil reduseseră producţia industrială la numai 13% din nivelul dinainte de 1914 – Troţki recunoştea că „am distrus ţara ca să-i învingem pe Albi”[351] –, iar blocada anticomunistă impusă de puterile occidentale împiedica accesul deplin al Moscovei la comerţul şi investiţiile internaţionale. Industrializarea urma aşadar să fie susţinută prin sacrificii eroice din partea clasei

muncitoare şi prin confiscarea nemiloasă a averii de la fostele clase privilegiate. În timpul primului plan cincinal, salariile reale au scăzut în mod dramatic. A fost introdusă săptămâna de lucru continuu. Milioane de deţinuţi din lagărele de muncă şi de membri ai Comsomolului (organizaţia tinerilor comunişti) au fost folosiţi drept mână de lucru neplătită. În cadrele rigide ale controlului de la centru şi ale planificării economice, cincinalele au stabilit obiective imposibil de atins şi termene extrem de exigente în fiecare sector al industriei. Şi, totuşi, popoarele sovietice s-au dovedit la înălţimea provocării.

Primele două planuri cincinale, dintre 1928 şi 1937, au dat rezultate realmente impresionante, îndeosebi în industria grea. Uniunea Sovietică a devenit a doua mare forţă industrială a lumii, precedată numai de Statele Unite. Producţia s-a dublat, şi noile centre industriale gigantice au fost construite aproape de la zero. Fluviul Nipru a fost zăgăzuit de un uriaş baraj hidroelectric, furnizând energie unor uzine care angajau o jumătate de milion de muncitori. Canalul Marea Albă–Marea Baltică, lung de 227 de kilometri, a fost săpat de deţinuţi şi a costat vieţile a 9 000 de oameni. Construcţia incredibil de rapidă a enormelor furnale din Magnitogorsk, în munţii Ural, a inspirat un roman despre recordul mondial al turnării de ciment, un lungmetraj artistic şi muzica emblematică – *Vremea, vperiod!* (*Timpule, înainte!*) – care avea să însoţească genericul buletinelor sovietice de ştiri până în 1991.

Energia dezlănţuită a acelor ani, impulsul febril de a moderniza industria sovietică au făcut ca maşinăriile şi tehnologia să devină temele preferate ale culturii. Compoziţiile precum tunătoarea uvertură *Fabrica. Muzica maşinilor* (1927) de Aleksandr Mosolov, cu splendida sa emfază socialistă, un amalgam de ritmuri stridente şi onomatopee muzicale, reflectau caracterul imperativ al campaniei de industrializare. Romanele precum *Ciment*, de Feodor Gladkov (1925) şi *Aşa s-a călit oţelul*, de Nikolai Ostrovski (1936) s-au vândut în număr record de exemplare. Lipsită de experienţa industriei moderne, Rusia a fost silită să recruteze specialişti occidentali pentru a putea construi miile de tractoare şi de unelte necesare

mecanizării agriculturii colectivizate. Dar, în clipa când obiectivele stabilite n-au putut fi atinse, tot ei au devenit, în mod convenabil, ţapi ispăşitori – botezaţi *vrediteli*[352] şi „sabotori” –, iar procesele lor larg mediatizate au amintit populaţiei că străinii îi erau încă duşmani. În martie 1933, cinci ingineri britanici, angajaţi ai societăţii Metropolitan-Vickers, contractor de instalaţii electrice, au fost arestaţi sub acuzaţia că, deghizaţi în oameni de afaceri, se îndeletniciseră de fapt cu spionajul industrial. După interogatorii intense în birourile poliţiei secrete Ceka (cunoscută deja atunci sub acronimul OGPU), unul dintre ei, Leslie Charles Thornton, a semnat o mărturisire remarcabil de detaliată:

> Toate operaţiunile noastre de spionaj de pe teritoriul URSS sunt conduse de British Intelligence Service prin intermediul agentului C.S. Richards, care ocupă postul de director general al Metropolitan-Vickers Electrical Export Company, Ltd. Operaţiunile de spionaj pe teritoriul URSS au fost conduse de reprezentanţi ai companiei britanice sus-menţionate, care au încheiat înţelegeri oficiale cu guvernul sovietic pentru livrarea de turbine şi echipamente electrice şi furnizarea de consultanţă tehnică. Personalul britanic a fost atras treptat în organizaţia de spionaj după sosirea în URSS şi a fost instruit cum să culeagă informaţiile cerute.[353]

Procesul celor cinci ingineri a stârnit o reacţie violentă din partea britanicilor. Prim-ministrul Stanley Baldwin a declarat că acuzaţii erau nevinovaţi, iar o serie de parlamentari au cerut ruperea relaţiilor comerciale şi diplomatice cu Moscova. Presa britanică i-a acuzat în mod unanim pe ruşi că ar fi smuls prin tortură mărturisiri de la arestaţi. „Este o schingiuire a justiţiei – declara cotidianul *Observer* – care n-are nimic în comun cu procedurile judiciare cunoscute în lumea civilizată.”[354] Procurorul sovietic, Andrei Vîşinski, participant pentru prima dată la un proces politic de răsunet – aveau să-i urmeze mai multe în timpul lui Stalin –, era descris de *Daily Express* drept „un rus cu părul roşu ca morcovul [care] scuipă insulte [...] şi bate cu pumnul în masă”. Iar *The Times* se îngrijora: „Domneşte o mare nelinişte în legătură cu ce li se întâmplă [deţinuţilor] la închisoare, între şedinţele de tribunal. Cei

care cunosc de multă vreme metodele Ceka se tem că viaţa lor e în pericol”.

Răspunsul Moscovei a fost publicarea unor declaraţii date de toţi cetăţenii britanici arestaţi, care susţineau că nu fuseseră niciodată trataţi cu mai mare politeţe şi curtoazie. Afirmaţiile lui Allan Monkhouse erau absolut debordante:

> Au fost extrem de amabili cu mine şi perfect rezonabili în cursul interogatoriului. Agenţii care m-au chestionat păreau oameni de toată isprava, care-şi cunoşteau foarte bine meseria. Închisoarea OGPU este remarcabil de eficientă, foarte curată, ordonată şi bine organizată. E prima oară când am fost arestat, dar am vizitat închisorile engleze şi pot să confirm că sediul OGPU le este mult superior. Autorităţile din OGPU s-au îngrijit cu conştiinciozitate de confortul meu.[355]

Dar inginerii acuzaţi şi-au retras „mărturisirile” în faţa tribunalului. Londra a ameninţat cu un embargo comercial, şi cazul s-a încheiat cu deportarea a trei dintre ei şi cu pedepse scurte cu închisoarea pentru ceilalţi doi.

Muncitorii sovietici era mult mai rău hărţuiţi. Încălcările disciplinei în muncă puteau fi pedepsite cu moartea sau cu retragerea cartelelor de alimente, ceea ce uneori însemna acelaşi lucru. Muncitorii care criticau ritmul sau scopul planurilor de industrializare – elaborate de birocraţi din îndepărtata Moscovă, lipsiţi de înţelegerea realităţilor locale – erau etichetaţi drept „necorespunzători din punct de vedere ideologic”. Epurările necontenite inculcau în sufletul oamenilor o teamă constantă – un factor de motivare extrem de eficient, aşa cum arăta în 1932, cu neobişnuită sinceritate, dramaturgul Aleksandr Afinoghenov în piesa *Frica*:

> Trăim într-o epocă a fricii copleşitoare. [...] Motivaţia dominantă a optzeci la sută dintre cetăţenii sovietici este frica. [...] Muncitorii sunt numiţi acum stăpânii ţării, dar mintea lor se teme: muncitorul manual capătă un complex al persecuţiei, străduindu-se constant să-i ajungă din urmă pe alţii şi să-i întreacă, abia trăgându-şi sufletul în cursa nesfârşită a producţiei.[356]

Spre deosebire de cazul Metropolitan-Vickers, procesele demonstrative ale cetăţenilor sovietici se încheiau rareori cu sentinţe blânde. În aşa-numita „Afacere Şahtî” din martie 1928, 53 de directori ale unor mine de cărbuni, care

nu îndepliniseră normele de producţie impuse de partid, au fost acuzaţi că ar fi sabotat în mod deliberat economia sovietică. Li s-a imputat că ar fi complotat cu „duşmani de clasă” din interiorul ţării şi cu guverne ostile de peste hotare pentru a submina înaintarea Uniunii Sovietice către socialism, act care a fost încadrat ca trădare de patrie, pasibilă de pedeapsa cu moartea. Pe 13 aprilie, Stalin le-a spus membrilor Biroului Politic că „timp de cinci ani un grup contrarevoluţionar de specialişti burghezi [acuzaţii] şi-a desfăşurat activitatea, primind directive din partea organizaţiilor antisovietice ale capitalului internaţional [...]. Timp de cinci ani, acest grup contrarevoluţionar de specialişti a dus o acţiune de sabotaj în industria noastră, aruncând în aer cazane, distrugând turbinele ş.a.m.d. Iar noi am stat liniştiţi ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat...”[357]

Autorităţile nu văzuseră acţiunile de sabotaj ale acuzaţilor pentru că, desigur, ele nu existau; incapacitatea de a îndeplini normele de producţie se datora cel mai probabil incompetenţei şi echipamentelor depăşite. Dar statul avea nevoie de ţapi ispăşitori pentru eşecurile sale economice şi de pedepse răsunătoare pentru a-i încuraja pe ceilalţi. Cinci dintre acuzaţii din dosarul Şahtî au fost executaţi, iar alţi 44, trimişi în Gulag. În articolul 58 („Activităţi contrarevoluţionare”) al Codului penal sovietic a fost adăugată o nouă infracţiune, „subminarea economiei naţionale”, care putea aduce pedeapsa cu moartea celui vinovat şi zece ani de detenţie rudelor sale.

Doi ani mai târziu, un alt proces demonstrativ a fost considerat necesar, şi de această dată în boxa acuzaţilor au ajuns mai mulţi economişti şi ingineri sovietici de marcă, învinuiţi că ar fi făcut parte dintr-un prezumtiv „Partid Industrial” susţinut de guvernele Franţei şi Marii Britanii cu scopul de a răsturna regimul sovietic. Acuzaţii, se spunea, uneltiseră ca să saboteze domenii strategice ale industriei şi comunicaţiilor, pregătind terenul pentru invazia forţelor străine. Din nou, cinci au fost condamnaţi la moarte, iar restul, trimişi în lagăre. În luna următoare, Stalin afirma în faţa Primei Conferinţe Unionale a Cadrelor Conducătoare din Industria Socialistă că participanţii trebuiau să tragă învăţămintele potrivite din „bogata înflorire a sabotajului”

în ţară: „Desigur că la baza sabotajului stă lupta de clasă. Desigur că duşmanul de clasă opune o rezistenţă înverşunată ofensivei socialiste.”[358]

Pentru a-i face pe cetăţeni să muncească în continuare cu râvnă la îndeplinirea planurilor cincinale, propaganda sovietică a creat o nouă mitologie naţională. Eroii ei erau muncitorii înşişi, omagiaţi în literatură, arte plastice şi muzică. Troţki se lăuda că Omul Nou sovietic avea „să arate pe unde să se afle munţii şi trecătorile, să schimbe cursurile râurilor şi să scrie regulile oceanelor”[359]. Aproape imediat a fost lansat şi s-a bucurat de mare popularitate un cântec inspirat de cuvintele lui, care proslăvea muncitorul:

Vapoarele plutesc sub stele,
Se-nalţă poduri cu mândrie.
Nu Dumnezeu le-a săvârşit,
Ci tu le-ai construit pe toate!

Tu ridicat-ai edificii,
Cursuri de râu ai îndreptat,
Pe lume nu-i mai nobil titlu
Decât acel de muncitor![360]

Mesajul de neocolit era acela era că muncitorii trebuie să se ridice la nivelul imaginii supraomeneşti care le fusese creată. La mijlocul anilor ’30, la rampă fusese adus deja un nou tip de supereroi: brigăzile de şoc, care aveau să fie avangarda campaniei de dezvoltare industrială. Bardul semioficial al revoluţiei, Vladimir Maiakovski, a fost din nou la datorie ca să le facă o lansare triumfală:

Înainte, tractoare, prin ţelini!
Furnale, daţi sprijin comunei!
Azi comunistul se bate
Pe baricada producţiei.
Din piept colectiv – ca din foale –
Tu suflă, lozincă, răzbate
Muncitoreştile-armate.
De la brigăzi de şoc la secţii de şoc,
De la secţii de şoc, la uzine de şoc!
Înainte, prin noaptea de Egipet, rusească,
Înfige, ca ţinte, luminile!
Nu pierde pasul! Ritmul păstrează!
Să depăşim cincinalul!
Mai zvârle din tehnica veche, băbească,

Zvârle boarfele.
Turbinele-ţi, Niprule, să se-nvârtească!
[...]
Înainte! În patru ani cincinalul
L-om smulge, l-om face, l-om da gata noi!
Electricitatea – râu falnic – sloboade-o!
Uzine porneşte-le-n iureş, puhoi!
[...]
Acum socialismul se-nalţă
Viu, drept şi adevărat.[361]

Marşul brigăzilor de şoc este un exemplu de cea mai bună calitate al agitaţiei şi propagandei sovietice – în rusă este o mostră de poezie remarcabilă prin inventivitate şi prin forţa obsesivă a mesajului transmis. Odată cu îndemnul statului ca oamenii să caute să îndeplinească planul cincinal în patru ani – şi apoi chiar în trei –, a fost lansat conceptul de „întrecere socialistă” – întrecere între fabrici, întrecere între muncitori. În august 1935, Aleksei Stahanov, un miner din bazinul Donbas, a extras 102 tone de cărbune într-un singur schimb, mult peste norma sa de 7 tone. În următoarea lună, Stahanov a reuşit să atingă incredibila cifră de 227 de tone. În cinstea lui a fost proclamată o sărbătoare oficială; cântecele şi filmele au făcut din el noul tip de erou muncitor. Stahanov a fost promovat în funcţia de şef de mină şi apoi într-un post oficial, devenind de asemenea membru al Sovietului Suprem. În decembrie, faima isprăvilor sale l-a adus pe coperta revistei *Time*.

Autorităţile sovietice s-au folosit de exemplul său pentru a-i încuraja pe alţii să-şi depăşească norma de muncă şi să stabilească noi recorduri în producţie. Muncitorii „stahanovişti” erau recompensaţi cu o plată mai bună, cu apartamente şi vacanţe; unii au beneficiat chiar de nemaipomenitul lux de a primi o maşină. În realitate, multe dintre realizările lor erau umflate sau chiar inventate. Se pare că, deşi Stahanov a extras într-adevăr cantitatea remarcabilă de cărbune pe care o proclamau autorităţile, el a fost ajutat în timpul schimbului de o echipă întreagă şi a folosit echipamente de extracţie recent introduse. Dar isprăvile sale şi ale altor deţinători de recorduri i-au permis lui Stalin să mărească normele pentru toată lumea şi să-i

denunţe pe cei care criticau ritmul alert al industrializării. Stahanoviştii erau prezentaţi la adunările publice şi elogiaţi personal de către dictator. La un banchet ţinut în mai 1938 la Kremlin în onoarea „miracolului” stahanovismului, el îşi manifesta astfel entuziasmul:

> Aici, la această masă, stau tovarăşii Stahanov şi Papanin. Nu au nici un titlu ştiinţific, dar cine nu ştie că, în munca lor în industrie, Stahanov şi stahanoviştii au dezminţit standardele curente, stabilite de oameni de ştiinţă şi tehnologi bine-cunoscuţi, au demonstrat că aceste standarde erau depăşite şi au introdus altele noi, care se conformează cerinţelor ştiinţei şi tehnologiei autentice? Şi acum să vedem ce „miracole” se pot încă înfăptui! [...] Ridic în faţa dumneavoastră paharul în cinstea lui Lenin şi a leninismului! În cinstea lui Stahanov şi a stahanoviştilor![362]

Încă din copilărie, idolii comsomolistei Tatiana Feodorova erau membrii brigăzilor de şoc. A devenit ea însăşi stahanovistă atunci când echipa sa a stabilit un nou record de săpat tuneluri în timpul construirii metroului moscovit. Cuvântul ei de mulţumire din 1932 reflectă energia şi entuziasmul pe care le-a inspirat mişcarea stahanovistă:

> Trăim atât de bine, inimile noastre sunt atât de pline de bucurie! În nici o altă ţară nu există tineri atât de fericiţi ca noi, suntem cei mai fericiţi tineri din lume, şi, în numele tuturor tinerilor, vreau să mulţumesc partidului nostru şi iubitului nostru tovarăş Stalin pentru această bucurie.[363]

Tatiana Feodorova a fost felicitată personal de Stalin. 60 de ani mai târziu, după ce fuseseră deja date în vileag toate nedreptăţile sistemului stalinist, ea continua să-şi exprime admiraţia faţă de idealurile stahanovismului şi faţă de omul care-l stimulase:

> Stalin stabilea o sarcină, să construim una sau alta [...], şi, mulţumită faptului că oamenii aveau încredere în el şi mulţumită acestui entuziasm al tinerilor, totul devenea posibil. Nu uitaţi că eram într-o ţară plină de analfabeţi, de oameni care trăiau, practic, în beznă, care purtau opinci din coajă de mesteacăn. Chiar şi azi mi se pare ceva desprins dintr-un basm. Cum a fost posibil ca, într-una dintre cele mai dificile perioade, să ridici aceste şantiere uriaşe? Numai prin unitatea poporului şi prin dragostea lui faţă de idolul său. Fiindcă, pentru noi, Stalin a fost un idol.

Fapt remarcabil, planurile cincinale au continuat până în 1986. Primul lucru pe care l-am văzut pe ziduri când am

vizitat Moscova în copilărie a fost lozinca lui Lenin: „Comunismul înseamnă puterea sovietelor plus electrificarea întregii ţări!” La vremea aceea, influenţa fatală a planificării centralizate afundase economia sovietică în criză. Dar chiar şi în 1934, când aşa-numitul „Congres al Învingătorilor” celebra realizările colectivizării şi ale industrializării, realitatea din spatele mitului era deja întinată.

Marea majoritate a muncitorilor sovietici, oameni obişnuiţi, duceau o viaţă nici pe departe atât de minunată ca a stahanoviştilor. Slujbe şi locuri de muncă se găseau din belşug, dar salariile erau mici. Industrializarea în ritm accelerat dublase populaţia urbană, şi oraşele erau arhipline. Se construiau puţine locuinţe noi, astfel încât statul îi înghesuia pe muncitori în spaţii din ce în ce mai mici. Membrii fostei burghezii, aşa-numiţii „neoameni”, erau daţi afară din case pentru a face loc muncitorilor. Pentru a obţine spaţiu, a fost introdus un sistem de locuire în comun, în care mai multe familii trăiau într-un singur apartament, împărţind bucătăria, baia şi chiar dormitoarele. Conceptul de *kommunalka* (apartament în comun) exprima refuzul bolşevic al valorilor „burgheze”, precum proprietatea privată şi familia nucleară. În practică, situaţia era un coşmar. Între locatari izbucneau certuri aprige, diferite obiecte personale erau furate, se comiteau chiar crime. Cum informatorii poliţiei erau pretutindeni, oamenii se simţeau spionaţi în propriile case. Domnea neîncrederea, tensiunile se acutizau. Pe marile şantiere muncitorii erau siliţi să locuiască în corturi.

Ca măsură suplimentară de control, partidul a introdus în 1932 aşa-numitele „paşapoarte interne”, care precizau originea etnică, locul de muncă şi statutul social al deţinătorului. Un nou sistem de permise obligatorii de reşedinţă – aşa-numitele *propiski* – a îngreunat schimbarea adresei sau mutarea în oraşe mari precum Moscova şi Leningradul (cum se numea acum Petrogradul de dinainte). Şi, în tot acest timp, în vreme ce orăşeanul de rând se zbătea să trăiască, nomenclaturiştii acumulau privilegii, de la case de vacanţă la maşini, bunuri de lux sau alimente de calitate. Resentimentele populaţiei mocneau. Campania de

industrializare a lui Stalin modernizase economia naţională cu preţul sărăciei aproape endemice, stârnind atât admiraţie, cât şi condamnare – sentimente de multe ori împărţite între generaţii. Diplomatul britanic Gareth Jones a rezumat această tensiune într-un articol pentru ziarul londonez *Evening Standard* din martie 1933:

> Cu câteva zile în urmă mă aflam în căsuţa unui muncitor la marginea Moscovei. Un tată şi un fiu – tatăl, muncitor calificat într-o fabrică din Moscova, fiul, comsomolist – se priveau cu furie. Tremurând de emoţie, tatăl şi-a pierdut stăpânirea de sine şi i-a strigat fiului său comunist: „E groaznic ce se-ntâmplă! Noi, muncitorii, murim de foame. Ne macină bolile, iar puţinul pe care-l găsim de mâncare nu se poate mânca. Asta aţi făcut din maica Rusie!” Fiul i-a replicat: „Dar uită-te la giganţii industriali pe care i-am construit! Uită-te la fabricile de tractoare! La Dneprostroi [un baraj enorm]! Tot ce am construit a meritat această suferinţă!” „Halal construit! a replicat tatăl. Ce rost mai are să construiţi când aţi distrus tot ce era mai bun în Rusia?”[364]

Note

348. Acronim al denumirii ruseşti a expoziţiei – *Vîstavka Dostijenii Narodnogo Hozeaistva* (*n.t.*).

349. Complexul expoziţional VDNH a fost redeschis în 2014, când şi-a reluat şi vechiul nume (*n.t.*).

350. *Apud* R. Daniels, *A Documentary History of Communism in Russia: From Lenin to Gorbachev*, University of Vermont, University Press of New England, Hanover, New Hampshire, 1993, pp. 181– 182 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 13, Editura PMR, 1952, pp. 42– 43 – *n.t.*].

351. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 118.

352. (Indivizi) vătămători, care strică (*n.t.*).

353. M. Sayers, A. Khan, *The Great Conspiracy against Soviet Russia*, Boni & Gaer, New York, New York, 1946, p. 60.

354. *Ibid.*, p. 60.

355. *Ibid.*

356. A. Afinoghenov, *Strah* (1930), în *Piesî*, Iskusstvo, Moskva, 1947, pp. 72–73.

357. J.V. Stalin, *Works*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954, vol. 11, p. 38 [trad. rom. I.V. Stalin, „Despre lucrările plenarei comune din aprilie a Comitetului Central şi a

Comisiei Centrale de Control. Raport prezentat la adunarea activului organizaţiei de Moscova a PC(b) al URSS din 13 aprilie 1928”, în *Opere*, vol. 11, Editura PMR, 1951, pp. 38– 39 – *n.t.*].

358. J.V. Stalin, *Problems of Leninism*, Foreign Languages Press, Peking, 1976, p. 526 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 13, Editura PMR, 1952, p. 40 – *n.t.*].

359. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, pp. 434–435.

360. *Rabocii celovek* [*Muncitorul*], cântec de Iu. Levitin şi M. Matusovski, versuri şi interpretare disponibile la adresa http://www.sovmusic.ru/text. php?fname=rabochiy.

361. V. Maiakovski, „Marş udarnîh brigad” (1930), în *Polnoe sobranie socinenii v 13 tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1961, vol. 10, p. 162 [„Înainte, brigăzi de şoc!”, trad. rom. Maria Banuş, în V. Maiakovschi, *Poeme alese*, Cartea Rusă, Bucureşti, 1954, pp. 160–162 – n.t.] .

362. J.V. Stalin, *Works, op. cit.*, vol. 14, pp. 329–330.

363. Înregistrare de arhivă cu Tatiana Feodorova, în documentarul radio al PBS People’s Century, disponibil la adresa http://www.pbs.org/wgbh/peoples-century/about/index.html.

364. Gareth Jones în *Evening Standard* din 31 martie 1933.

Capitolul 29
Avangarda în primii ani ai URSS

Arta a fost multă vreme un univers paralel în Rusia, o altă lume, grădina paradiziacă a creativităţii atunci când discursul politic era strangulat de autocraţia intolerantă. Reprezentanţii ei au sfidat cenzura şi represiunea şi au triumfat asupra lor, oferindu-le ruşilor o viziune mai bună despre ei înşişi.

Revoluţiile din 1917 reînviaseră speranţa într-o epocă de aur a artelor. O pleiadă de pictori, scriitori şi compozitori au profitat de libertatea neîngrădită, cu un febril spirit inovator. Poeţii Aleksandr Blok, Andrei Belîi şi Vladimir Maiakovski şi-au realizat în această perioadă unele dintre operele cele mai importante; prozatorii Mihail Zoşcenko şi Mihail Bulgakov au testat graniţele satirei şi ale unui realism distorsionat; Kazimir Malevici şi suprematiştii au

explorat noi teritorii în pictură, în căutarea purităţii geometrice abstracte; constructiviştii, Aleksandr Rodcenko, Vladimir Tatlin şi alţii, au căutat să împace formele concrete ale arhitecturii şi fotografiei cu valorile „artei de dragul artei”; experimentalismul în muzică a lăsat în urmă legile armoniei, contopindu-se cu jazzul şi propunând orchestre fără dirijor. La modă erau avangarda, ignorarea constrângerilor vechiului realism şi încercările tot mai insistente de a dezlănţui puterea imaginaţiei pure. La început, regimul, ocupat cu probleme mai urgente, a tolerat asemenea manifestări. Dar, la mijlocul anilor ’20, conducerea comunistă privea deja cu dezaprobare radicalismul şi abstracţiunile artei şi începea să formuleze doctrina care avea în cele din urmă să subordoneze toate artele necesităţii de a sluji socialismul.

Din 1932, literatura a fost supusă controlului exercitat de Uniunea Scriitorilor din URSS, iar birocraţii care o conduceau şi-au asumat sarcina de a disciplina munca prozatorilor, poeţilor şi dramaturgilor, definind ce era şi ce nu era permis, în conformitate cu directivele partidului. În 1934, Primul Congres al Uniunii Scriitorilor din URSS a adoptat doctrina realismului socialist. De acum încolo, s-a decretat, toate formele de artă trebuiau să înfăţişeze efortul omului de a înainta pe calea socialistă către o viaţă mai bună. Artistul creator urma să slujească proletariatul şi, pentru aceasta, trebuia să fie realist, optimist şi eroic. Orice formă de experimentalism era degenerată şi antisovietică. Aveau să fie tolerate numai arta oficială şi reprezentanţii ei agreaţi de autorităţi.

Pretenţia lui Stalin de a dirija artele în general şi insistenţa lui asupra faptului că ele trebuiau să servească statul nu erau nimic nou pentru Rusia. Dar autocraţia exercita de data aceasta un control sufocant, rigid, cum nu se mai văzuse în istoria ţării, şi nu le-a lăsat scriitorilor, compozitorilor şi artiştilor plastici decât câteva posibilităţi: să rămână în ţară şi să se supună voinţei tiranului, să rămână şi să facă opoziţie sau să fugă peste hotare. În Rusia stalinistă, un cuvânt nechibzuit te putea trimite la moarte; câteva versuri puteau exploda cu forţa unei bombe. Poetul Osip Mandelştam scria că „Rusia este locul

unde poezia contează cu adevărat – aici oamenii sunt împuşcaţi pentru ea”[365]. Savura aşadar puterea pe care i-o dădea arta, dar se temea de cel care-i trimitea pe artişti la moarte:

Vieţuim, dar sub noi ţara tace mormânt.
Când vorbim, nu se-aude măcar un cuvânt.
Iar când vorbele par să se-nchege puţin,
Pomenesc de plăieşul urcat în Kremlin.[366]

Majoritatea poeziilor lui Mandelştam sunt versuri meşteşugite, şlefuite atent, care deplâng pierderea culturii şi a umanităţii în noua epocă a Revoluţiei; tonul lor este reţinut şi parcă înăbuşit, menit salvării prin artă. O singură dată Mandelştam şi-a dat frâu liber urii faţă de Stalin, distrugătorul artelor şi călăul sufletului rus:

Are degete groase şi grele,
Sunt cuvintele lui de ghiulele.
Râd gândacii mustăţilor strâmbe
Şi-i lucesc a năpastă carâmbii.
[...]
Potcovar de ucazuri, forjează porunci:
Glonţ în ochi, glonţ în frunte şi glonţ în rărunchi.
Orice moarte-i desfată deplin
Pieptu-i larg de cumplit osetin[367].

În 1934, Revoluţia avea deja 17 ani şi începea să-şi exercite deplin autoritatea; cel mai mic cuvânt critic putea să însemne Gulagul. Mandelştam era perfect conştient de pericol. Le-a citit totuşi „epigrama” sa despre Stalin mai multor prieteni şi cunoştinţe, într-o stare de exaltare, avertizându-i aproape triumfător: „Nici o vorbă despre ea, altfel mă împuşcă.”[368] După numai câteva săptămâni a fost arestat.

Stalin a manifestat faţă de soarta anumitor scriitori şi artişti un interes obsesiv, neobişnuit pentru conducătorul unuia dintre cele mai mari imperii ale lumii, care omora milioane de oameni fără prea multe scrupule. Le-a chibzuit şi le-a împărţit singur recompense şi pedepse, ros, după toate aparenţele, de gândul că acţiunile sale aveau să fie judecate de o autoritate superioară lui.

Cu toate că Mandelştam îl insultase şi-l umilise, Stalin a căutat să afle dacă avea de-a face cu un poet cu adevărat mare sau dacă-l putea ucide fără să se simtă vinovat. L-a sunat pe Boris Pasternak, noaptea târziu şi pe neaşteptate, ca să-i ceară părerea. Îngrozit de vocea gruzinului de la celălalt capăt al firului – cel pe care Buharin îl descrisese drept „Genghis-Han cu telefon" –, Pasternak s-a eschivat. A răspuns ambiguu şi a început să vorbească despre virtuţile poeziei. L-a întrebat pe Stalin dacă puteau discuta despre viaţă şi moarte. Dar n-a avut curajul să spună „da, Mandelştam e un mare poet". Stalin şi-a pierdut răbdarea şi a închis. După câteva zile, Mandelştam a fost trimis într-un lagăr de muncă, unde avea să piară în cele din urmă. Fiul lui Pasternak, Evgheni, mi-a spus că tatăl lui a fost obsedat de amintirea acelei convorbiri telefonice tot restul vieţii:

> Stalin voia să ştie dacă tatăl meu cunoştea poezia lui Mandelştam, dar el a evitat un răspuns direct [...]. Spunându-i lui Stalin că voia să discute despre viaţă şi moarte, îi comunica, de fapt, că voia să discute despre toate crimele comise în numele lui Stalin; a fost o conversaţie cumplită, primejdioasă [...]. Din fericire, Stalin a închis telefonul la timp, altfel ea ar fi însemnat moartea tatălui meu.[369]

Stalin era cunoscut pentru gusturile sale convenţionale în materie de muzică şi literatură; deşi citit şi interesat de arte, îi displăceau experimentele şi avangarda. În ultimă instanţă, nu-l interesa decât ce putea sprijini cauza revoluţiei comuniste. Pentru a fi eficientă ca propagandă, arta trebuia să fie inteligibilă maselor largi; orice era mai complicat, mai inovator sau mai original era prin definiţie inutil şi, mai rău, potenţial periculos.

Poeţii futurişti – în primul rând Vladimir Maiakovski – adoptaseră cauza Revoluţiei şi proclamau puterea artei şi a imaginaţiei. Prozatorii simpatizanţi comunişti compuneau texte moderniste, care nu erau întotdeauna pe gustul ultraconservatorilor de la Kremlin. Poeţii care se autointitulau „proletari" cereau ca literatura să fie supusă controlului de partid, pretinzând că ei au dreptul de a vorbi în numele partidului, deşi în cele din urmă s-au lovit şi ei de rigorile schimbătoare ale bolşevicilor. Scriitorii

independenţi, inclusiv cei care au salutat la început Revoluţia, s-au trezit marginalizaţi şi ameninţaţi.

O reacţie obişnuită la această situaţie a fost decizia de a nu mai scrie, de a călca „în picioare propriul vers”, aşa cum spunea Maiakovski[370]. În 1934, Isaac Babel afirma sfidător la Primul Congres al Uniunii Scriitorilor Sovietici: „Mă perfecţionez într-un gen nou, [...] al tăcerii.”[371] Era o afirmaţie în mod deliberat provocatoare, care făcea aluzie la înăbuşirea de către regim a libertăţii creatoare. Babel era unul dintre bolşevicii timpurii, şi povestirile sale din volumul *Armata de Cavalerie* se bucuraseră de mare succes la public (vezi p. 235). Dar, devenind tot mai critic la adresa lui Stalin, ajunsese să nu mai poată publica aproape nimic. Pe deasupra, spiritualul şi cultivatul Babel avusese o relaţie amoroasă cu soţia şefului poliţiei secrete, Nikolai Ejov.

În mai 1939 a fost arestat. Soţia lui nelegitimă, Antonina Pirojkova, a fost dusă împreună cu el în clădirea din piaţa Lubianka, dar i s-a dat drumul la poarta închisorii. În emoţionantul volum de amintiri *Alături de el* (1996), ea îşi aminteşte ultimele lui minute de libertate:

> În maşină, unul dintre miliţieni s-a aşezat în spate, cu Babel şi cu mine, iar celălalt, în faţă, lângă şofer. „Partea cea mai rea e că mama n-o să mai primească scrisori de la mine”, a spus Babel. Apoi s-a aşternut o tăcere lungă. Eu n-am fost în stare să scot nici măcar o vorbă. Babel l-a întrebat pe agentul secret de lângă el: „Deci bănuiesc că nu dormiţi prea mult, nu?” Ba chiar a râs. Când ne-am apropiat de Moscova, i-am spus: „Am să te-aştept; o să fie ca şi cum ai fi plecat la Odessa, doar că n-o să primesc scrisori.” El mi-a răspuns: „Te rog să ai grijă ca viaţa copilului nostru să nu fie nefericită.” [...] Am ajuns la închisoarea Lubianka şi am trecut de porţi. Maşina s-a oprit în faţa uşii masive, închise, unde stăteau de pază două santinele. Babel m-a sărutat apăsat şi mi-a spus: „Într-o zi o să ne revedem.” Şi, fără să privească înapoi, s-a dat jos din maşină şi a intrat pe uşa aceea. Am încremenit. Nu puteam nici măcar să plâng. Mă tot gândeam: „N-o să-i dea nici măcar o ceaşcă de ceai? Altfel nu poate începe ziua.”[372]

Manuscrisele neterminate ale lui Babel au fost confiscate şi distruse. Numele lui a fost şters din toate lucrările de referinţă, şi el a devenit o persoană „inexistentă” în Uniunea Sovietică. Familiei i s-a spus că fusese trimis într-un lagăr de muncă în Siberia, „fără drept de

corespondenţă”. Rămasă singură la Moscova, Pirojkova n-a aflat nimic despre soarta soţului ei până în 1954, când a fost informată brutal că Babel „a murit de stop cardiac pe 17 martie 1941”[373].

Dar şi asta era o minciună. „Confesiunea” pătată cu sânge a lui Babel, care recunoştea în mod absurd că fusese spion occidental plătit de serviciile secrete franceze, a fost făcută publică după căderea Uniunii Sovietice, în 1991, împreună cu stenogramele procesului şi verdictul. Judecata, desfăşurată în încăperile private ale directorului NKVD Lavrenti Beria, durase mai puţin de 20 de minute, şi la finalul ei deţinutul fusese condamnat la moarte. Există un document dactilografiat, datând din ianuarie 1940, prin care Beria îi cere lui Stalin permisiunea de a executa 356 de „duşmani ai URSS”. Dictatorul a scris pe el cu creion albastru: „De acord.” Numele lui Babel este al doisprezecelea pe listă.[374]

În atmosfera înăbuşitoare a represiunii care a cuprins Rusia în anii ’30, poezia a căpătat o semnificaţie nouă, aproape religioasă. Evgheni Pasternak spune că tatăl lui îşi dădea seama foarte bine de puterea secretă, subversivă a creaţiilor sale:

> Cunoaşterea poeziei libere era singurul lucru care putea înlocui exprimarea liberă. Poezia a ajuns să înglobeze tot ce era mai important pentru noi; toate lucrurile în care credeam, după care tânjeam [...]. Ne-a permis să ne păstrăm vie libertatea memoriei şi independenţa gândirii în anii întunecaţi în care „ei” încercau să ne reducă la zero. [...] Pentru că Stalin ştia despre tata, soarta lui nu depindea de birocraţii mărunţi şi de criminalii care au strivit vieţile atâtor altor poeţi. Dar, cum să vă spun, teroarea era atât de densă şi de atotcuprinzătoare, încât cine supravieţuia şi cine nu depindea în bună măsură de hazard [...] sau de mâna lui Dumnezeu.[375]

Se pare că interesul personal al lui Stalin faţă de operele lui Pasternak l-a salvat pe scriitor de la pieire. Atunci când NKVD a cerut îndrumări despre cum să procedeze cu el, Stalin a scris pe marginea raportului poliţiei secrete: „Lăsaţi-l în pace, e cu capul în nori!”[376] Deciziile dictatorului erau arbitrare şi imprevizibile. Se considera instanţa supremă în arte plastice, teatru, muzică şi chiar lingvistică,

şi această încredere oarbă în propria judecată l-a făcut să-l condamne pe un mare poet şi să-l salveze pe altul.

N-a fost decât o chestiune de timp până când Marele Cârmaci şi-a impus gusturile filistine şi asupra scenei muzicale ruse, care deborda de vitalitate şi exuberanţă încă din primii ani ai secolului. Rusia fusese binecuvântată cu o pleiadă de genii muzicale – Aleksandr Skriabin, Serghei Rahmaninov, Igor Stravinski şi, după 1917, tânărul Dmitri Şostakovici.

Prima tentativă a lui Stalin de a-i înregimenta pe compozitori în cohorta creatorilor socialişti a fost provocată de apariţia unei opere controversate. *Lady Macbeth din Mţensk*, o lucrare îndrăzneaţă din punct de vedere muzical, dar suspectă din punct de vedere politic, se juca de doi ani de zile şi fusese primită cu recenzii favorabile, când, în 1936, Stalin s-a hotărât s-o vadă el însuşi. A fost atât de dezgustat de modernitatea muzicii şi de sugestiile intens sexuale ale acţiunii, încât a ieşit valvârtej din sală. Două zile mai târziu, *Pravda* publica un articol ucigător de condamnare a operei şostakoviene, intitulat „Haos în loc de muzică”[377], care semnala sfârşitul libertăţii creatoare în viaţa muzicală a ţării. De acum înainte, omagierea exuberantă a proletariatului avea să fie singurul subiect acceptabil în cultura sovietică.

Citind articolul din *Pravda*, Şostakovici nu s-a îndoit că fusese scris chiar de Stalin. Şi-a dat seama că el însuşi devenise un duşman al poporului, şi convingerea că zilele îi erau numărate nu l-a mai părăsit de atunci încolo. I-am făcut, la Moscova, o vizită Irinei, văduva compozitorului, în apartamentul pe care-l împărţiseră, în apropierea străzii Tverskaia, chiar la nord de Piaţa Roşie, şi am văzut acolo pianul lui cu coadă. Irina încă sorta documentele ultimilor lui ani de viaţă şi mi-a spus că, după atacul din *Pravda*, frica l-a însoţit permanent pe Şostakovici, care a continuat să privească peste umăr chiar şi după moartea lui Stalin:

> E cumplit ca un artist să fie persecutat. Soţul meu era tot timpul sub presiune. Semăna cu pasărea aia micuţă dintr-o veche poezie rusească: o prinzi şi-o strângi de gât [...], şi apoi îi ceri să cânte! [...] Era un om nervos de felul lui, [...] fragil fizic, [...] detesta să apară în public [...]. Dar nu-i adevărat că era un om slab. Avea o forţă

interioară uriaşă. Toate atacurile îndreptate împotriva lui l-au traumatizat, dar el a rămas consecvent şi plin de bun-simţ. Era puternic din punct de vedere moral.[378]

Tot restul vieţii, Şostakovici a simţit că trebuie să-şi dea silinţa să potolească setea de sânge a autorităţilor. A scris muzica pe care i-au cerut-o, ascunzând însă în ea o atitudine sfidătoare: cei care o ascultă cu atenţie vor simţi deseori o notă muşcătoare, chiar persiflantă. Creaţiile triumfaliste solicitate de regim sunt subminate de câte o volută ironică sau de înscrierea insolentă a propriilor iniţiale „DSCH” în notaţia muzicală (în germană, „S” este mi bemol, iar „H” este si). Muzica lui spune una, dar înseamnă alta.[379]

După scandalul stârnit de *Lady Macbeth*, Şostakovici a făcut o demonstraţie de căinţă cu o nouă simfonie – a 5-a –, melodioasă şi înălţătoare, în conformitate cu cerinţele partidului. I-a dat chiar subtitlul „Răspunsul unui artist sovietic la o serie de critici îndreptăţite”. Şi se pare că a reuşit să potolească furia lui Stalin. Finalul lucrării, cu fanfarele lui bombastice în re major, este, în aparenţă, vesel şi optimist – un moment foarte „sovietic” de triumf. Dar ascultaţi-l mai atent şi veţi simţi golul şi mânia înăbuşită din subtext. Compozitorul nu exultă, ci urlă împotriva sistemului.

În scherzoul *Simfoniei a 10-a*, scrisă la vremea morţii lui Stalin, în 1953, Şostakovici îşi dezlănţuie furia ţinută o viaţă întreagă în frâu împotriva celui care încercase să-i schilodească muzica. Compoziţia aceasta este echivalentul simfonic al versurilor fatale în care Mandelştam îl denunţa pe Stalin şi crimele lui. Ritmurile violente, bubuitoare sunt atenuate numai de apariţia, în secţiunea următoare, a semnăturii muzicale a lui Şostakovici. Compozitorul pare să facă o mărturisire personală: „Asta am trăit; la asta am fost martor. Am văzut barbaria şi am supravieţuit ca să-i pot spune povestea”. Deşi Stalin era mort de şase luni la vremea când simfonia a fost interpretată pentru prima oară în public, Şostakovici a rămas bântuit de teama pe care i-o inspira. A confirmat adevăratul înţeles al portretelor muzicale din creaţia sa numai în interviuri, care a insistat să rămână secrete până după moartea lui.

Asemenea lui Şostakovici, Anna Ahmatova a cunoscut pe deplin brutalitatea furiei dictatorului. A fost primul mare poet interzis, în 1925. Soţul ei, poetul Nikolai Gumiliov, fusese executat în 1921, printre cei împuşcaţi aleatoriu ca reacţie la un imaginar complot contrarevoluţionar[380]. Fiul ei Lev a fost arestat în 1935, când Ahmatova se afla la apogeul forţei sale creatoare. Poeta a încercat ani de zile să-l elibereze din Gulag – un şir de pătimiri pe care marele ei poem *Recviem* (1935–1940) l-a transformat într-o mărturie nemuritoare despre toţi cei siliţi să trăiască aceeaşi suferinţă în singurătate. Într-unul dintre pasajele cele mai puternice, Ahmatova descrie statul în rândul nesfârşit de mame şi soţii din faţa închisorii. Când cineva din şir, o femeie cu buze vineţii, o recunoaşte şi o întreabă: „Puteţi descrie toate acestea?”, ea răspunde: „Pot”. Ca şi Şostakovici, poeta afirmă: „Sunt martor şi sunt scriitor; poate ceva din ceea ce scriu va supravieţui”.

Nu, nu cer străin mi-a fost tutorul
Şi nu zbor străin m-a scos din foc:

Eu am fost atunci cu-ntreg poporul,
Unde-a fost şi el în nenoroc.

Şi nu mă rog doar pentru mine, una,
Ci pentru toate cele câte-am stat

Şi-n arşiţă, şi-n ger, când crapă luna,
Sub zidul roşu, orb şi încruntat.
[...]

Chema-le-aş pe nume pe toate ce-au fost,
Dar ei mi-au rupt lista, n-o ştiu pe de rost.

Lor – negru linţoliu şi larg le-am ţesut
Din vorba ce-au spus-o cu glasul scăzut.

Cu ele-s întruna în cugetul meu,
Eu n-am să le uit nici în ceas şi mai greu.

Ci gura prin care mai strigă-un popor,
De-o fi să mi-o-nchidă al zbirilor for,

Să strige chiar ele, cuvânt cu cuvânt,
Atunci când va fi să cobor în mormânt.

Iar dacă în ţara aceasta, cândva
Statuie să-mi ’nalţe poporul ar vrea,

S-o ’nalţe![381]

Versurile poemului erau atât de incendiare, încât nu puteau fi puse pe hârtie; Ahmatova şi prietena ei Lidia Ciukovskaia le-au învăţat pe de rost şi au ars manuscrisul. Ahmatova vorbeşte despre puterea poeziei şi despre nevoia de-a o ţine vie în condiţiile vitrege ale Rusiei staliniste: „Grai rus, te vom duce întreg peste veac / cu braţ neştiind a se frânge. / Curat, strănepoţilor noştri te-om da / Şi slobod, scăpat din robia cea rea, / Scăpat pe vecie.”[382] Tovarăşa de suferinţă a Ahmatovei, Nadejda Mandelştam, văduva lui Osip, spunea mai târziu că în toată Rusia existau femei în vârstă care abia dacă îndrăzneau să doarmă noaptea de teamă că ar fi putut să uite versurile scrise de soţii lor. În ciuda anilor de opresiune din partea regimului, care-i lua în derâdere poezia sacru-senzuală ca pe delirul unei femei etichetate drept „pe jumătate călugăriţă şi pe jumătate târfă”[383], versurile Ahmatovei au rămas extraordinar de populare în rândul cititorilor sovietici, circulând pe larg în samizdat sau fiind pur şi simplu învăţate pe de rost.

Apoi, în 1941, ameninţat de invazia nazistă, Stalin s-a mai domolit. Dându-şi seama de răsunetul vocii ei în conştiinţa poporului aflat în pericol, i-a permis să publice şi să vorbească la postul naţional de radio. Ahmatova a devenit brusc utilă regimului. Răspunsul ei au fost versurile patriotice triumfătoare ale poeziei *Curajul* (1942). Recunoscându-i prestigiul, Stalin a dat dispoziţie să fie scoasă din Leningradul asediat şi trimisă la Taşkent, în siguranţă. În avion, Ahmatova şi-a dat seama că pe jos, pe drumurile nesfârşite ale Rusiei, fiul ei exilat făcuse aceeaşi călătorie în cu totul alte împrejurări. În magistralul său *Poem fără erou* (1940–1965), ea scrie:

Şi mi s-a deschis în faţă drumul
Pe care au păşit cu duiumul,
Pe care fiul meu a fost dus.
Şi-a fost lungă procesiunea
Prin solemna, cristalina
Linişte a pământului rus.[384]

Aşa cum profeţise, Ahmatova a triumfat prin arta sa. Scrisese cândva că gloria lui Puşkin avea să dureze, iar el avea să fie cunoscut şi iubit de generaţii succesive în toate detaliile vieţii sale, în timp ce monarhii şi oficialităţile care-l chinuiseră, în ciuda tuturor titlurilor şi rangurilor înalte, fuseseră deja daţi uitării sau nu mai existau decât ca note de subsol la opera poetului naţional. Nu s-a îndoit că şi ea avea să se bucure de aceeaşi legitimă faimă postumă.

Ahmatova a trăit mai bine de şaptezeci de ani, ca şi Nadejda Mandelştam, care spunea că „am tras un bilet de loterie câştigător care mi-a permis să-mi trăiesc zilele până la capăt”. Amândouă au memorat şi au păzit poezia unei generaţii: mintea lor a păstrat vie, în sensul literal al cuvântului, cultura Rusiei până la ieşirea din epoca barbariei.

Pe Boris Pasternak îl aştepta însă un proces larg mediatizat. Originalul său roman *Doctor Jivago*, scos ilegal din ţară şi recompensat în 1958 cu Premiul Nobel, i-a adus celebritatea internaţională. Modul în care Jivago punea la îndoială idealurile colectiviste ale comunismului sovietic a înfuriat autorităţile de la Kremlin, care au dezlănţuit o campanie de demonizare a autorului. În casa de vacanţă a lui Pasternak din satul Peredelkino de lângă Moscova, curatorul muzeului mi-a arătat biroul la care scriitorul primise şi acceptase premiul şi apoi îl refuzase din pricina uriaşei presiuni exercitate asupra lui de conducerea sovietică. Scandalul de atunci, mi-a spus însoţitoarea mea, l-a zdrobit pe Pasternak, care a fost exclus din Uniunea Scriitorilor, ameninţat şi numit „trădător” pentru că-şi publicase romanul în străinătate, în Occidentul „duşman”. Evgheni Pasternak mi-a povestit cum reacţia înverşunată a autorităţilor şubrezise şi mai mult sănătatea deja fragilă a tatălui său:

> A fost fericit şi încântat când a primit scrisoarea prin care i se oferea Premiul Nobel. Credea, cu naivitate, că avea să-l poată accepta. Dar autorităţile l-au ameninţat. Dacă se ducea să-şi ia premiul, n-aveau să-l mai lase niciodată să intre înapoi în ţară [...]. Aveau să-i aresteze pe cei apropiaţi [...]. L-am văzut în ziua aceea, şi era limpede că primise o lovitură ucigătoare.[385]

Pasternak s-a îmbolnăvit. Doctorii i-au diagnosticat un atac de cord, dar şi un cancer la plămâni, nedetectat până atunci şi foarte agresiv. În ziua morţii lui, pe 30 mai 1960, presa sovietică n-a publicat nici un anunţ, dar în Moscova au apărut afişe scrise de mână care înştiinţau că înmormântarea avea să aibă loc peste două zile la Peredelkino. Afişele au fost rupte de autorităţi, dar şi-au făcut din nou apariţia, aşa încât pe 2 iunie mii de oameni au sosit la Peredelkino să aducă un ultim omagiu scriitorului. Sicriul a fost purtat de fiul lui, Evgheni, şi de Lionea, fratele vitreg al acestuia, peste câmp, spre locul de veci din cimitirul satului.

Mandelştam, Babel, Pasternak, Ahmatova şi Şostakovici au ales să rămână în Rusia după 1917. Dar, în perioada imediat următoare Revoluţiei, un alt drum li s-a deschis celor care se îndoiau de noul regim, un drum pe care au păşit numeroşi artişti plastici, scriitori şi compozitori. Valul de emigranţi care au părăsit Rusia în primii ani, până ce bolşevicii să închidă graniţele ţării, s-a revărsat cu precădere în Europa de Vest. La Berlin, la Praga şi în sudul Italiei au răsărit colonii ruseşti. Dar cel mai mare număr de emigranţi s-a stabilit în Franţa, ocupând câteva arondismente din Paris care-şi păstrează până azi aerul de cartier rusesc.

Exilaţii au adus cu ei toată ura şi toată vrajba care înveninaseră societatea ţării lor de baştină. Grupările politice rivale şi-au continuat disputele pe străzile Parisului; vecinii se suspectau unii pe alţii, iar după 1924 toată lumea a început să se teamă de răzbunarea lui Stalin. Circulau fără încetare zvonuri despre agenţi sovietici care executau sau răpeau oameni. Puţini erau cei care dormeau fără grijă în patul lor.

Tânărul Serghei Efron, fost soldat al Armatei Albe, avea o reputaţie anticomunistă impecabilă şi era privit cu încredere în cercurile de emigranţi. Neştiut însă de familie şi de prieteni, fusese recrutat de serviciile secrete ale URSS. Şefii comunişti i-au cerut să ia parte la asasinarea unui dezertor sovietic, Ignace Reiss, şi el a fost de acord. Numai că poliţia franceză a descoperit participarea lui la

crimă, şi, ca urmare, Efron a fost scos ilegal din Franţa şi adus înapoi în Rusia.

Povestea lui Efron nu e nici pe departe singulară: trădările şi dezertările erau monedă curentă printre emigranţi. Serghei era însă căsătorit cu una dintre marile poete ale epocii moderne, Marina Ţvetaeva, autoarea unora dintre cele mai valoroase şi mai pasionate versuri din literatura rusă.

După o serie de aventuri de tinereţe cu bărbaţi şi femei deopotrivă, Ţvetaeva fugise din Rusia împreună cu Efron, cel pe care-l numea Serioja şi despre care avea să spună că fusese singura ei iubire adevărată. Când soţul i-a fost dat în vileag ca agent sovietic, poeta s-a trezit dintr-odată ostracizată de prietenii din comunitatea pariziană de emigranţi, care au considerat-o duşmancă. A rămas singură. Fiica ei Alia se întorsese deja în Rusia, şi acum venise şi rândul soţului. Ţvetaeva a simţit că nu putea decât să-i urmeze.

Ştia fără îndoială la ce primejdie se expune. Avusese o scurtă poveste de amor cu criticul literar Dmitri Sviatopolsk-Mirski, care ulterior s-a întors în URSS şi a fost executat de bolşevici. Acum Ţvetaeva se simţea ea însăşi nevoită să ia acelaşi drum. Era anul 1939, şi malaxorul epurărilor lui Stalin făcea nenumărate victime; Ţvetaeva se întorcea în epicentrul Terorii.

Efron fusese iniţial recompensat pentru serviciile aduse regimului şi primise o casă de vacanţă nu departe de Moscova. Ţvetaeva a locuit o vreme acolo, împreună cu el. Dar, la începutul anului 1940, Alia şi o prietenă a ei au fost arestate. Sub tortură, l-au învinuit pe Efron că ar fi fost spion francez, şi el a fost la rândul său arestat. Viaţa departe de familie – soţul avea să-i fie executat în scurt timp, iar fiica, trimisă în Gulag – a devenit pentru Ţvetaeva de nesuportat. Nu-şi găsise liniştea nici în exil, nici în Rusia, şi în poezia ei a început să apară tema sinuciderii:

> Mânii, iubiri – ne-au frânt!
> Vai, ochiul plânge, plânge!
> [...]
> Furi, munte – negru nimb –
> Lumina cu încetul...

O, Tată,-i timp, e timp
Să-ţi dau ’napoi biletul![386]

Mai târziu avea să scrie: „Lumea mă crede stăpânită de curaj. Dar nu-i nimeni mai temător ca mine. Mă tem de ochi, de întuneric, de paşi, [...] de un an mă tot deprind cu moartea...”

Lipsită de familie, de mijloace de supravieţuire şi prea deprimată ca să mai scrie poezie, Ţvetaeva s-a spânzurat pe 31 august 1941 în orăşelul provincial Elabuga, unde fusese evacuată din calea invaziei hitleriste.

Pe lângă poeţi precum Ţvetaeva, printre cei trei milioane de ruşi care au părăsit ţara după Revoluţie s-au numărat mari pictori – Marc Chagall şi Wassily Kandinsky –, scriitori – Nabokov şi Ivan Bunin – şi compozitori – Igor Stravinski, Serghei Prokofiev şi Rahmaninov –, cu toţii chinuiţi de conştiinţa faptului că nu puteau trăi nici în patrie, nici fără ea. „Când am plecat din Rusia, scria Rahmaninov, mi-am pierdut dorinţa de a crea. Văduvit de ţara mea natală, m-am pierdut pe mine însumi.”[387]

Exilaţii simţeau cu acuitate că adevărata Rusie încetase să existe în octombrie 1917 şi că ei trebuiau să-i păstreze aprinsă flacăra până când barbarii aveau să fie alungaţi. Se considerau păstrătorii Rusiei autentice – o societate şi o cultură care ajunseseră să vieţuiască în exil. La depărtarea la care erau siliţi să-şi ducă traiul, au creat o Rusie imaginară, imuabilă, în care să poată exista. Scriitorul Ivan Bunin şi-a transformat vila din Grasse, în sudul Franţei, într-un fel de lume închisă, în care se vorbea ruseşte şi din care lipseau atributele vieţii contemporane. Spre deosebire de Rahmaninov, Stravinski nu şi-a pierdut niciodată pofta de a compune muzică, dar lucrările sale din anii ’20 – în particular baletul *Sărutul zânei* – par o încercare disperată de a recrea o lume pierdută. Muzica lui e plină de nostalgie, de cântecele copii din tinereţe şi de melodii ceaikovskiene care tânjesc parcă după un trecut consolator.

În volumul său de amintiri *Vorbeşte, memorie!* (1951), scriitorul Vladimir Nabokov descrie durerea de a se fi rupt de acest trecut, dorul permanent şi nerostit de a se întoarce. Vorbeşte despre exilaţi care nu-şi despachetau

niciodată bagajele, care „mimau în oraşe străine o civilizaţie moartă, mirajele îndepărtate, aproape legendare”[388] ale vechii Moscove şi ale vechiului Petersburg. Textul său zugrăveşte cu emoţie Rusia pe care o cunoscuse în copilărie şi pe care o idealizase în exilul din Europa şi Statele Unite. Dar nostalgia aceasta caldă este otrăvită de conştiinţa amară a faptului că obiectul iubirii sale a fost pângărit de noii conducători ai Rusiei. Nabokov a afirmat întotdeauna că n-avea de gând să se întoarcă în Rusia chiar dacă ar fi putut:

> Revoluţia a fost sânge, înşelăciune şi oprimare. Iar acum nu poate promite decât obiecte materiale: valori filistine la mâna a doua, cópii ale tehnologiilor occidentale şi icre negre pentru generali [...]. O detest. Oricare palat din Italia e mai bun decât asta [întoarcerea]. Nu vreau să stric imaginea locurilor dragi din copilărie pe care am păstrat-o în minte.[389]

În primii ani de exil, povestirile lui Nabokov vorbesc despre dorinţa şi teama întoarcerii. În fantezia gogoliană „Vizită la muzeu” (1938), naratorul caută un vechi tablou rusesc într-o galerie franceză de artă. Vizita se transformă într-o fantezie onirică, în care autorul rătăceşte pe coridoare care nu se mai sfârşesc, ca într-un coşmar, până când deschide o ultimă uşă şi iese nu în Franţa, ci pe străzile înzăpezite ale Petersburgului, transformat acum într-un spaţiu teribil de străin de către regimul bolşevic:

> Iniţial, liniştea şi umezeala de zăpadă a nopţii, care îmi erau cumva uimitor de cunoscute, mi-au făcut plăcere după febrilele mele rătăciri. [...] Am simţit o înţepătură în inimă [...]. Vai! Asta nu era Rusia din memoria mea, ci cea adevărată, de astăzi, interzisă mie, înrobită fără speranţă şi iubită de mine fără speranţă.[390]

Groaza pe care i-o inspirau lui Nabokov sovietizarea ţării şi distrugerea paradisului copilăriei sale îşi găsise confirmarea în soarta tatălui său, înalt funcţionar în guvernul provizoriu din februarie–octombrie 1917. Paginile cărţii reflectă afecţiunea lui Nabokov faţă de tată, iar împrejurările morţii lui violente aveau să se dovedească traumatizante pentru tânărul scriitor. După ce îşi condusese familia în exil în 1918, Nabokov senior continuase să propovăduiască valorile liberal-democratice ale partidului din care făcea parte, constituţional-democraţii, sau

„cadeţii”. În martie 1922, a mers la Berlin pentru a prezida o conferinţă a „cadeţilor” la care trebuia să ţină o cuvântare fostul lider al partidului, Pavel Miliukov. Cei doi se certaseră şi erau acum adversari politici, dar Nabokov senior credea în toleranţă şi şi-a primit fostul coleg cu căldură. În timp ce-l prezenta, doi foşti ofiţeri ţarişti s-au repezit spre scenă cântând imnul Imperiului Rus şi au început să tragă în Miliukov. Nabokov avea peste cincizeci de ani la momentul respectiv, era corpolent şi greoi, dar a sărit de pe scenă şi s-a luptat cu unul dintre ei până l-a pus la pământ. Gestul acesta i-a salvat viaţa lui Miliukov. Nabokov însăşi nu a fost însă la fel de norocos. Celălalt asasin i-a descărcat de două ori pistolul în piept, omorându-l pe loc.

Pentru unii emigranţi, dorul de casă a fost copleşitor. Serghei Prokofiev părăsise Rusia după Revoluţie, reuşind să-şi facă o carieră de succes ca pianist şi compozitor în Europa şi America de Nord. Dar în 1936, la apogeul terorii staliniste, refuzând ferm să recunoască în ce primejdie se punea, a ales să revină la Moscova. Fiul lui, Sviatoslav, care era copil la vremea respectivă şi îşi aminteşte de călătoria cu trenul spre est ca de o mare aventură, mi-a spus că atracţia Rusiei a fost prea puternică pentru tatăl său:

> Dădea vina pe vandalismul bolşevicilor. [...]. Tata scrie în jurnal: „Am crezut că [revoluţia] era inevitabilă, dar că va înceta curând să clocotească şi că boala va lua sfârşit.” Ca toţi ruşii care trăiau în străinătate, adevăraţii emigranţi, era stăpânit de dorul de ţară, de nostalgia patriei. Tata spune la un moment dat în jurnal: „Ce naiba caut eu în Occident, când de muzica mea e atâta nevoie acasă?”[391]

Întoarcerea în Rusia vădeşte naivitatea impresiilor lui Prokofiev despre ce se petrecea în ţară sau poate mai degrabă o amăgire conştientă. Pentru el şi pentru alţi artişti exilaţi, sentimentul de izolare într-o lume occidentală unde opera le era prost înţeleasă, unde intelectualii îl admirau pe Stalin şi-i dispreţuiau pe cei care fugiseră de el era pur şi simplu peste puterea lor de a îndura. Bolşevicii i-au promis lui Prokofiev avere, faimă şi privilegii dacă se întorcea. El i-a crezut... şi s-a întors.

La început, în Uniunea Sovietică i-a mers bine. S-a simţit preţuit – era un compozitor care îndeplinea o importantă

funcţie publică. Iniţial i s-a permis să creeze fără nici un fel de amestec din partea oficialităţilor. A compus, în 1936, *Petrică şi lupul*, care s-a bucurat de mare succes, şi, potrivit lui Sviatoslav, Prokofiev a crezut că poate să rămână apolitic, detaşat de realitatea din jur. „La început era pur şi simplu fericit. Şi-a revăzut prietenii şi s-a cufundat în viaţa muzicală sovietică. Dar curând a venit cumplitul an 1937, cu epurările sale. Tata a rămas stupefiat aflând că unii dintre prietenii lui fuseseră arestaţi.”[392]

Printre aceştia se număra şi vechiul aliat al compozitorului, distinsul regizor de teatru Vsevolod Meyerhold, care, la vremea când a fost arestat, în iunie 1939, încerca să pună în scenă opera lui Prokofiev *Semion Kotko*. „Infracţiunile” săvârşite de Meyerhold n-au fost niciodată numite oficial, dar munca sa în teatru era experimentală şi avangardistă. Regizorul respingea cu toată fiinţa dogmele restrictive ale realismului socialist şi ţinuse o prelegere în care deplângea situaţia culturii, silită să îmbrace o cămaşă de forţă. După ce a fost arestat şi dus la Lubianka, câţiva necunoscuţi au pătruns în apartamentul lui, făcând praf tot ce se putea. Soţia sa, frumoasa şi distinsa actriţă Zinaida Raih, a fost lăsată moartă pe podeaua bucătăriei, cu ochii scoşi – o imagine atroce a profanării culturale practicate de regimul lui Stalin.

Tortura îndelungată la care a fost supus la sediul NKVD l-a distrus pe Meyerhold. N-a mai reuşit decât să scrie apeluri disperate la clemenţă, care au fost făcute publice abia în 1991, când guvernul lui Boris Elţin a dispus desecretizarea arhivelor KGB:

> Sunt supus torturii. Sunt pus cu faţa în jos, întins şi bătut pe spate şi pe picioare. Apoi sunt bătut la tălpi de sus. [...] Când picioarele mi se acoperă de hematoame, sunt bătut peste vânătăile galben-violete [...], parcă sunt opărit cu apă fiartă. Urlu şi plâng de durere [...]. Mă zvârcolesc şi scâncesc ca un căţel. Moartea, cu siguranţă, moartea e mai uşor de îndurat. Încep să mă învinuiesc, în speranţa că voi fi trimis mai repede la eşafod.[393]

Meyerhold a fost executat în februarie 1940, după ce, se spune, ar fi strigat „Trăiască Stalin!”, încredinţat, ca mulţi alţii, că marele Părinte al Poporului n-avea cum să ştie de crimele comise în numele lui.

Serghei Prokofiev a scăpat de arest, poate datorită reputaţiei sale internaţionale, poate graţie eforturilor de a scrie genul de muzică realist-socialistă pretins de regim. *Cantata la a 20-a aniversare a Revoluţiei din Octombrie* (1936–1937) a fost compusă spontan, fără presiuni din partea autorităţilor. Compozitorul a fost încântat de amploarea şi ambiţia proiectului şi a creat o capodoperă, folosind mai multe orchestre, un ansamblu de muzică populară şi câteva cântece pe cuvintele din *Capitalul* lui Karl Marx. Lucrarea aceasta a fost abia recent redescoperită în Occident, unde s-a bucurat de un succes de critică remarcabil. A rămas multă vreme neinterpretată, poate – spune Sviatoslav Prokofiev – din cauza mesajului său declarat comunist:

> Lumea e tentată să spună: „A, a scris muzică pentru bolşevici!”, dar uită că Mozart şi Bach au scris şi ei cantate la comandă. Mie mi se pare însă că unele părţi sună a satiră şi chiar a ironie. De exemplu, există un personaj Lenin care strigă sloganuri revoluţionare, orchestra cântă în timpul ăsta foarte tare, iar Lenin, cu accentul lui tipic, strigă: „Revoluţia a început!” sau aşa ceva. Bineînţeles, şefilor de partid nu le-a plăcut...[394]

Greşeala lui Prokofiev a fost să pună pe muzică cuvinte rostite de Lenin şi Stalin. Aparatcicii, care-i purtau deja pică pentru succesul pe care-l avusese în Occident, au denunţat această îndrăzneală ca pe un sacrilegiu şi au refuzat *Cantata*, care n-a fost niciodată interpretată în timpul vieţii compozitorului. Potrivit fiului său, Prokofiev a început atunci să-şi dea seama în sfârşit că „în ţara asta se petrece ceva foarte urât”[395]. Dar era prea târziu. Cererile de călătorie în străinătate i-au fost refuzate şi, în 1948, Andrei Jdanov, comisarul stalinist responsabil de cultură, i-a condamnat muzica la Congresul Uniunii Compozitorilor din URSS. Câteva zile mai târziu, în timpul conferinţei, soţia lui a fost arestată. Lina Prokofiev, mama lui Sviatoslav, şi-a petrecut următorii opt ani în Gulag. Reputaţia tatălui – şi sănătatea lui – au fost serios zdruncinate. Prokofiev a murit în aceeaşi zi cu Stalin, pe 5 martie 1953. La înmormântarea lui n-au fost flori, pentru că toate fuseseră rechiziţionate pentru Marele Cârmaci şi Îndrumător.

Pe una dintre cele mai exclusiviste străzi din centrul Moscovei se află o casă neobişnuită, foarte frumoasă. Are ziduri de cărămidă aparentă, o friză *style moderne* cu irişi, vitralii spectaculoase şi o superbă scară de travertin şlefuit. A aparţinut unui bancher milionar care a fugit din Rusia după Revoluţia din 1917, dar în 1931 Stalin i-a oferit-o scriitorului Maxim Gorki, preşedintele Uniunii Scriitorilor din URSS şi favorit al regimului. Ca întotdeauna, dictatorul aştepta ceva în schimbul unei asemenea generozităţi. Era hotărât să vadă artele puse în slujba socialismului, iar Gorki era un autor important, care putea să dea greutate intenţiilor regimului.

Iniţial susţinător fervent al Revoluţiei, Gorki fusese îngrozit de abuzul de putere al bolşevicilor şi plecase în 1921 în exil. A petrecut opt ani în sudul Italiei, oscilând între respingerea sinceră a violenţei cinice de care dădea dovadă Revoluţia şi regretul că lăsase în urmă tentaţia puterii şi ale influenţei politice. De la mijlocul anilor ’20, Stalin a încercat să-l atragă înapoi în Rusia promiţându-i bogăţie şi funcţii înalte în lumea culturii sovietice. Din oferta regimului făceau parte vila cea nouă şi spaţioasă şi case de vacanţă lângă Moscova şi în Crimeea. Iar Stalin ştia cum să facă apel la vanitatea scriitorului. Gorki era deja un autor faimos, înstărit, care avea fără îndoială să rămână o mare figură a literaturii ruse. Dar s-a învoit să devină omul de încredere al dictatorului, deşi cunoştea bine crimele comise de regimul comunist.

Ca şef al Uniunii Scriitorilor din URSS din 1934 şi până la moartea sa, în 1936, Gorki a fost un apologet al comunismului sovietic. A elogiat colectivizarea, poliţia secretă şi represiunile. Era prieten bun cu Ghenrih Iagoda, nemilosul şef al NKVD. A cântat construcţia canalului Marea Albă–Marea Baltică, aşa-numitul Belomor, un şantier pe care munceau deţinuţii şi care a costat 9000 de vieţi. Asemenea personajelor credule din Occident care s-au lăsat amăgite de campania de publicitate a lui Stalin, care înfăţişa totul în roz, Gorki a fost şi el o marionetă care s-a lăsat manevrată. După o vizită făcută în lagărul de muncă Solovki[396], una dintre cele mai temute închisori ale Gulagului, a scris entuziasmat despre condiţiile în care

trăiau deţinuţii. Lagărul fusese pregătit în mod special pentru vizita scriitorului, prizonierii primiseră raţii suplimentare de mâncare, haine noi şi obiecte de uz curent, inclusiv ziare, şi fuseseră avertizaţi să nu dea cumva de înţeles că totul era o butaforie pusă la cale pentru Gorki. Nici unul n-a îndrăznit să nu se supună, dar, privind mai atent fotografiile care-l arată pe Gorki în lagăr, se poate vedea că deţinuţii ţin în mod intenţionat ziarele invers, cu frontispiciul în jos, încercând să dea un semn tacit că lucrurile nu sunt aşa cum par.

În schimbul susţinerii, Gorki era celebrat de Stalin şi de alţi oficiali sovietici, care-l vizitau adesea în vila lui moscovită. Principalul bulevard care pleacă spre nord de la Kremlin a fost redenumit după el, şi scriitorul a devenit autorul numărul unu al regimului: cărţile sale erau publicate în tiraje uriaşe şi studiate în şcoală la toate nivelurile.

În limitele pe care i le impunea funcţia sa oficială, se pare că Gorki a făcut tot ce a putut pentru a-şi ajuta colegii de breaslă ameninţaţi cu arestarea sau cu represiunea. Eforturile nu i-au fost întotdeauna încununate de succes şi nu şi-a riscat niciodată situaţia, dar, în comparaţie cu alţii, şi-a păstrat o anume integritate şi omenie. Detestabilul lui succesor la preşedinţia Uniunii Scriitorilor, Aleksandr Fadeev, care a semnat cu mâna sa condamnarea la moarte a unora dintre colegii de breaslă, n-a mai avut asemenea scrupule. Evgheni Pasternak, al cărui tată a fost persecutat de Fadeev, îşi amintea ce s-a întâmplat când mama lui, Zinaida, s-a dus la preşedintele uniunii să-i solicite clemenţă:

> La suprafaţă, Fadeev era un tip prietenos: avea o casă de vacanţă nu departe de a noastră. Când bea, ceea ce se întâmpla des, recita poeziile tatei pe de rost şi le lăuda. Dar, în ziua când Zinaida s-a dus la el să-i ceară îngăduinţă faţă de tata, i-a spus: „Uite ce e! Ţin la bărbatul tău. Însă, dacă o să mi se ceară să-l zdrobesc, am s-o fac fără cea mai mică ezitare”.[397]

În Uniunea Sovietică, artiştii şi scriitorii care-şi scăpau pielea erau acceptaţi şi înţeleşi. Dar cei care făceau asta cu preţul persecutării altora erau dispreţuiţi de toată lumea.

Problema colaborării cu regimul stalinist este o chestiune dificilă. Sute de pictori, scriitori şi compozitori lipsiţi de

talent şi de principii au produs vrafuri de lucrări propagandistice fără nici o valoare. Tiranii precum Fadeev au fost complici la crime şi represiune. Dar chiar şi cei mai mari artişti au făcut uneori compromisuri. Anna Ahmatova a scris o poezie în cinstea lui Stalin în încercarea de a-şi salva fiul din lagăr. Osip Mandelştam la fel: n-a reuşit să scape, dar e posibil ca, mulţumită acestui gest, soţia sa, Nadejda, să fi rămas în viaţă.

Mult mai târziu, ea scria despre anii aceia teribili:

> Oamenii care aveau voce au fost supuşi celei mai mişeleşti dintre torturi: li se smulgea limba, apoi li se poruncea să proslăvească pe suveran cu ciotul ce le mai rămăsese. Instinctul vieţii este invincibil, şi el îi îmboldeşte pe oameni la această formă de autodistrugere, numai pentru a-şi prelungi existenţa fizică.[398]

Măcinat de sentimentul vinovăţiei şi temându-se de represalii după moartea protectorului său, Stalin, Aleksandr Fadeev s-a împuşcat în 1956, stârnind următorul comentariu din partea lui Pasternak: „Aleksandr Aleksandrovici s-a reabilitat singur.”[399]

Fadeev nu mai putea răspunde pentru păcatele sale, dar colegul său de la cârma Uniunii Compozitorilor din URSS a trăit mai bine de nouăzeci de ani, până în 2007. Tihon Hrennikov a fost numit personal de Stalin în 1948 şi – uluitor – a rămas în funcţie până în 1991. Timp de aproape jumătate de secol, a condus destinele muzicii sovietice la fel cum nemilosul Fadeev condusese destinele literaturii. În 1948 s-a supus servil ordinelor lui Stalin denunţându-i pe Şostakovici, Prokofiev şi alţi compozitori importanţi după ce dictatorul decretase că muzica sovietică trebuia curăţată de elementele antisocialiste, burghez-occidentale. Diatriba sa i-a silit pe Şostakovici, Prokofiev, Nikolai Miaskovski şi Aram Haciaturian să se dezică public de compoziţiile lor, să-şi ceară scuze pentru „delictele” lor muzicale şi să promită că vor scrie pe viitor muzică socialistă. Într-un interviu pe care mi l-a acordat în apartamentul său din Moscova cu puţin timp înainte să moară, Hrennikov s-a apărat spunând că nu făcea decât să urmeze ordinele:

> Ei, da, am avut decretul Comitetului Central din 1948, când toate marile nume – Şostakovici, Prokofiev, Haciaturian – au fost atacate pentru că ar fi compus muzică ne-sovietică. Au fost acuzaţi că

> promovau tendinţe occidentale, ostile poporului sovietic. În ce mă priveşte, mie mi s-a cerut – mi s-a impus – să citesc cuvântarea aceea prin care-i atacam pe Şostakovici şi Prokofiev. Ce altceva aş fi putut să fac? Dacă aş fi refuzat, asta ar fi putut să însemne pentru mine sfârşitul... moartea. Cuvântul lui Stalin era lege.[400]

Ca şi în cazul lui Gorki, părerile despre Hrennikov sunt împărţite. Tendinţele „antisovietice” sunt mai greu de identificat în muzică decât în arta scrisului, şi, ca atare, compozitorii au fost persecutaţi mai puţin decât prozatorii şi poeţii. Am întâlnit mai mulţi muzicieni ruşi dispuşi să depună mărturie că Hrennikov făcuse tot ce-i stătuse în puteri ca să-i apere pe oamenii precum Prokofiev sau Şostakovici[401]. Dar, în ciuda unor oarecari remuşcări sugerate iniţial, Hrennikov era mândru de puterea pe care o deţinuse:

> Cuvântul meu era lege! Oamenii ştiau că fusesem numit de Stalin personal şi se temeau de mine. Eram comisarul lui Stalin. Când spuneam „nu” era nu. Toată lumea mă trata cu respect. Dar, atâta vreme cât am fost eu preşedinte, să ştiţi că nici un compozitor şi nici un muzician n-a fost executat! Din alte uniuni, a scriitorilor şi aşa mai departe, peste tot au avut oameni arestaţi şi executaţi. Dar nu în uniunea mea. Nimeni n-a fost executat vreodată.[402]

Execuţia nu era singura tragedie care se putea abate asupra artiştilor Rusiei. Soarta poeţilor Vladimir Maiakovski şi Serghei Esenin este o chintesenţă a destinului multor altora care au iubit sau au încercat să iubească Revoluţia. Pentru cei mai importanţi dintre ei, a fost vorba de o poveste de dragoste pasională, aproape carnală, caracterizată de euforie, trădare, deznădejde şi – mult prea adesea – de sinucidere, un final neobişnuit de frecvent în rândul scriitorilor după 1917. Ca şi cum revoluţia accentuase intensitatea trăirilor până când totul – artă, iubire şi politică – devenise o chestiune de viaţă şi de moarte. În versurile lui Maiakovski abundă tema iubirii – iubirea pentru o femeie şi iubirea pentru Revoluţie. Poezia lui timpurie este o chemare viguroasă şi plină de fantezie la arme, un apel înflăcărat către generaţia sa să se ridice împotriva lumii vechi şi să grăbească venirea celei noi. Magistralele lui poeme *Vladimir Ilici Lenin* şi *Haraşo!*, îndemnurile poetice din *Marşul pe stângul* şi *Odă Revoluţiei*

şi sloganurile politice răsunătoare au devenit însemnele unei generaţii. Toate radiază încredere în puterea poeziei şi în rolul ei primordial în construirea noii societăţi:

Pe limba noastră, rima e butoi.
Butoi cu dinamită e. Versul-fitil.
Ia versul foc, explozie în strofă –
Şi zboară tot oraşu-n aer. Catastrofă!
[...]
Prin vorba noastră clasa glasu-şi ridică,
Noi, proletarii, motor suntem de scris.
[...]
Ni-i datoria din gât de sirenă de-alarmă să urlăm
În ceaţa burgheziei, în clocot de furtună.[403]

După 1917 însă, o teamă subliminală începe să se facă simţită în opera lui, mai întâi tangenţial, apoi cu tot mai mare insistenţă: angoasa din ce în ce mai intensă a iubirii sexuale neîmpărtăşite şi sugestia că dragostea poetului pentru Revoluţie ar putea să aibă aceeaşi soartă.

Poezia lui Maiakovski era inovatoare, intens individualistă şi excepţională din punct de vedere tehnic. Futuriştii erau poeţii epocii moderne, îşi declarau intenţia de a-i arunca „pe Puşkin, Dostoievski, Tolstoi ş.a. ş.a. de pe Nava modernităţii”[404]. „E timpul ca gloanţele să împroaşte muzeele”, anunţa Maiakovski în 1918[405]. Futuriştii voiau să înnoiască limba, să revigoreze societatea şi să creeze o nouă fiinţă umană – scopurile lor păreau să coincidă întru totul cu ale bolşevicilor.

Dar liderii Revoluţiei erau indivizi conservatori din punct de vedere cultural. Lenin considera versurile lui Maiakovski „o neghiobie, o prostie, o imbecilitate şi o preţiozitate”[406]. La sfârşitul anilor ’20, Maiakovski nu mai iubea Revoluţia. Scria piese care atacau filistinismul societăţii sovietice şi birocraţia covârşitoare a aparatului de stat. Iar până în 1930 se săturase. Într-o dimineaţă, într-o cameră de la etajul al treilea al unui bloc chiar din spatele închisorii Lubianka, şi-a scos pantofii şi mantaua, s-a aşezat pe pat şi s-a împuşcat. Timp de 75 de ani, camera a fost păstrată exact aşa cum era atunci – pantofii lui pe podea, mantaua pe pat şi operele complete ale lui Lenin pe raft. Biletul pe

care l-a lăsat, sub forma unui poem, sugerează că dragostea neîmpărtăşită l-a covârşit:

E-al doilea ceas al nopţii; dormi, probabil,
Şi Calea Laptelui în noapte arginteşte.
Nu mă grăbesc şi n-am de ce-ţi trimite
Mesaje-fulger, să tresari din somn.
Epuizat e incidentul, cum s-ar spune,
Luntrea iubirii s-a izbit de traiul
De zi cu zi. Acuma suntem chit,
Durerile-nşirate nu au rost.
Priveşte ce tăcere e în lume,
Noaptea spuzit-a cerul tot de stele.
În aste ceasuri te trezeşti şi ţii taifas
Cu-a lumii facere, cu veacuri de istorie.[407]

Moartea lui Maiakovski a reverberat intens în toată Uniunea Sovietică. Fusese poetul oficial al regimului, versurile sale constituiseră fundalul sonor al revoluţiei. Dacă *el* era deziluzionat...

Cu cinci ani înainte, Esenin, genialul poet-ţăran, luase acelaşi drum al disperării. Talent turbulent, nestatornic şi spontan, care bătea cârciumile Moscovei recitându-şi versurile, Esenin era şi el un om al pasiunilor fatale. Bea prea mult, se încăiera cu alţii şi a fost pentru scurtă vreme căsătorit cu dansatoarea americană Isadora Duncan, deşi nici unul nu vorbea limba celuilalt. Şi-a dat toată silinţa să iubească Revoluţia şi să scrie poezia care i se cerea, dar n-a făcut decât să se întoarcă întruna la cântecele de dragoste, alean şi respect faţă de om – considerate deja învechite – ale „fostei” Rusii. Îl vedem, în poezii, încercând cu disperare şi nereuşind să se împace cu noua ordine socială („Eu vreau să fiu poet / Şi cetăţean / În măreţul stat sovietic”[408]). Dar, în ultimă instanţă, ceea ce l-a transformat în legendarul „poet blestemat” al literaturii ruse şi i-a adus dragostea nepieritoare pe care i-o poartă ruşii a fost refuzul lui de a cânta în corul tern al mediocrităţii socialiste:

Nu-s un canar de rând!
Poet sunt!
Şi nu de teapa unor Demiani[409].
Poate că uneori sunt beţivan,
Dar ochii mei
Văd viziuni vrăjite.[410]

Faima lui Esenin se întemeia pe evocarea lirică a vieţii ruseşti de la ţară. Elevii îi învăţau versurile pe de rost. Dar, ca şi Maiakovski, tânărul poet a ajuns să se distanţeze de Revoluţie. Creaţiile lui au început să exprime îndoieli în privinţa noii ordini, şi opera i-a căzut în dizgraţie. Alcoolismul şi o serie de poveşti de dragoste nereuşite l-au îndemnat în cele din urmă, în 1925, să se spânzure într-un hotel din Leningrad, după ce scrisese o poezie cu propriul sânge.

Mormântul lui Esenin din cimitirul Vagankovskoe din Moscova este de atunci un loc de pelerinaj. Ultima lui iubită s-a sinucis pe piatra de mormânt a poetului, la prima comemorare a morţii lui Esenin. Chiar şi astăzi ştiu că, de fiecare dată când mă duc acolo, voi găsi un grup de vagabonzi gata să-mi recite din versurile lui în schimbul câtorva bănuţi pentru votcă.

Scriitorul şi criticul Viktor Şklovski se plângea în anii ’30: „Cea mai mare nenorocire a artei ruse este că nu i se permite să se mişte în mod organic, aşa cum se mişcă inima în organismul omului, ci este reglementată ca mersul trenurilor.”[411] Întotdeauna bolşevicii au suferit de un soi de monomanie. Dragostea şi lirismul unor poeţi precum Maiakovski şi Esenin îi lăsau indiferenţi. Poezia era folositoare numai dacă devenea socialistă. Sunt cunoscute cuvintele lui Lenin: „Eu nu mă pricep la artă: arta pentru mine e doar un soi de apendice intelectual, şi, când rolul ei de propagandă – de care avem nevoie pe moment – se va epuiza, o vom elimina pur şi simplu. Pentru că va fi inutilă.”[412]

Note

365. O. Mandelştam, citat în O. Lekmanov, *Osip Mandelştam*, Molodaia gvardiia, Moskva, 2009, p. 97.

366. O. Mandelştam, „Mî jiviom, pod soboiu ne ciuia...” (1933), în *Stihotvoreniia*, Merani, Tbilisi, 1990, p. 196 [trad. rom. Emil Iordache – *n.t.*].

367. Pe tot parcursul vieţii lui Stalin au circulat zvonuri că tatăl lui ar fi fost osetin de origine. Osetinii sunt o etnie est-iraniană din nordul Caucazului, care trăieşte în Rusia şi în Gruzia. În

Gruzia erau percepuţi ca un grup etnic primitiv, de ciobani, cu apucături grosolane şi lipsiţi de educaţie (*n.t.*).

368. Mandelştam în conversaţie cu Emma Gerstein, citat în E. Gerstein, *Moscow Memoirs*, trad. engl. J. Crowfoot, Harvill, London, 2004, p. 61.

369. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

370. Citat din poemul „În gura mare”, trad. rom. Cicerone Theodorescu, în Vl. Maiacovski, *În gura mare*, Editura de Stat, Bucureşti, 1947 (n.t.).

371. I. Babel, cuvântare la Primul Congres al Uniunii Scriitorilor din URSS, citat în H. Rappaport, *Josef Stalin: A Biographical Companion*, ABC-CLIO, London, 2000, p. 16.

372. Antonina N. Pirozhkova, *At His Side: The Last Years of Isaac Babel*, trad. engl. A. Frydman, R. Busch, Steerforth Press, South Royalton, Vermont, 1996, p. 113.

373. V. Shentalinsky, *The KGB’s Literary Archive*, trad. engl. J. Crowfoot, Harvill Press, London, 1995, p. 71.

374. *Ibid.*, pp. 67– 71.

375. Interviul luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

376. Citat în R. Tucker, *Stalin in Power*, W.W. Norton & Co, New York, 1990, p. 445. Stalin vădea cunoaşterea poeziei lui Pasternak: remarca sa este o aluzie la ciclul de versuri al acestuia *Geamănul din nori*.

377. *Pravda* din 28 ianuarie 1936.

378. Interviu luat de autor Irinei Şostakovici, 2006.

379. Dacă arta îşi poate ucide creatorii, în universul aparte al fostei Uniuni Sovietice ea pare să-şi fi putut ucide şi prigonitorii. În 1969, la „avanpremiera” *Simfoniei a 14-a* a lui Şostakovici – o interpretare în cerc restrâns, pentru oficialităţile sovietice, după care cenzorii muzicali ai regimului urmau să elimine orice deviere de la doctrina socialistă – a participat şi Pavel Apostolov, un critic care-i persecutase ani de zile pe Şostakovici şi pe alţi compozitori. La vremea aceea, Şostakovici era deja suferind, şi în înregistrarea audio a discursului său introductiv se aude o voce slăbită. Vorbind despre noua sa creaţie, compozitorul, bolnav, spune că a ales să scrie o piesă despre moarte şi reproşează societăţii sovietice că refuză să discute subiectul, ca şi cum el n-ar exista. A fost cu siguranţă un discurs care nu le-a picat tocmai bine arbitrilor oficiali ai gustului prezenţi în public. În timpul concertului care a urmat – un ciclu de cântece inspirate de poezii ce au ca temă moartea –, Apostolov s-a ridicat la un moment dat de pe scaun şi s-a strecurat pe lângă ceilalţi ascultători spre capătul rândului, ca să iasă din sală. În

timp ce uşa se trântea în urma lui, Şostakovici şi mare parte din public au crezut că vestitul critic îşi arăta astfel dezaprobarea faţă de conţinutul simfoniei şi că gestul avea să aibă consecinţe politice. Dar, când au ieşit, au dat afară peste o ambulanţă. Apostolov avusese un atac de cord şi murise chiar în clipele când răsunau ultimele note ale simfoniei. Pentru intelectualitatea moscovită, care suferise atâta din pricina unor birocraţi ca el, întâmplarea a reprezentat cea mai neagră dintre comediile negre. Aparatcicul ucis de o simfonie – aceasta era puterea artei.

380. Gumiliov a fost arestat în august 1921 sub acuzaţia inventată că ar fi uneltit să submineze statul. În favoarea lui au fost lansate numeroase apeluri, dar Lenin şi Dzerjinski au rămas neclintiţi. Când Dzerjinski a fost întrebat dacă aveau dreptul să împuşte pe unul dintre principalii poeţi ai Rusiei, el a răspuns: „Dar avem oare dreptul să facem o excepţie pentru un poet şi să-i împuşcăm pe toţi ceilalţi?” (M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 139).

381. Anna Ahmatova, „Rekviem”, în A. Ahmatova, *Socineniia v dvuh tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1991, vol. 1, p. 107 [Anna Ahmatova, „Recviem”, în *Bătăi în uşă*, trad. rom. Aurel Busuioc, Hyperion, Chişinău, 1990, pp. 13– 19 – *n.t.*].

382. *Idem*, p. 109 [Anna Ahmatova, „Curajul”, în *Poezii*, trad. rom. Madeleine Fortunescu, Editura Tineretului, Bucureşti, 1968, p. 140 – *n.t.*].

383. Expresie folosită de politicianul şi ideologul rus Andrei Jdanov în 1946, în cuvântările sale despre situaţia revistelor culturale *Zvezda* şi *Leningrad* la o şedinţă a activului de partid şi la o şedinţă a Uniunii Scriitorilor din Leningrad. Atacul lui Jdanov a marcat începutul unei campanii furibunde împotriva Annei Ahmatova şi a lui Mihail Zoşcenko, care au fost excluşi imediat din Uniunea Scriitorilor şi n-au mai putut publica (*n.t.*).

384. Anna Ahmatova, „Poema bez gheroia”, în *idem*, vol. 1, pp. 273– 298 [în original, în ultimul vers, „linişte a ţinutului Siberiei” – *n.t.*].

385. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

386. M. Ţvetaeva, „O, sliozî na glazah...”, în *Stihotvoreniia*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1989, p. 127 [M. Ţvetaeva, „Stihuri pen tru Cehia, nr. 8”, în Poezii, trad. rom. Aurel Covaci şi Ion Covaci, Univers, Bucu reşti, 1970, p. 225 – *n.t.*].

387. S. Rahmaninov, citat în A. Wehrmeyer, *Rakhmaninov*, Haus Publishing, London, 2004, p. 102.

388. V. Nabokov, *Speak, Memory*, Penguin, London, 2009, p. 223 [*Vorbeşte, memorie!*, trad. rom. Sanda Aronescu, Universal Dalsi, Bucureşti, 1994, p. 256 – *n.t.*].

389. V. Nabokov, interviu de arhivă dat postului de radio BBC, fără dată.

390. V. Nabokov, „A Visit to the Museum”, în *The Stories of Vladimir Nabokov*, Penguin, London, 1995, pp. 284–285 [„Vizită la muzeu”, în *Povestirile lui Vladimir Nabokov*, trad. rom. Adriana Liciu, Polirom, Iaşi, 2009, pp. 293–294 – *n.t.*].

391. Interviu luat de autor lui Sviatoslav Prokofiev, 2006.

392. *Ibid.*

393. Shentalinsky, *op. cit.*, p. 27.

394. Interviu luat de autor lui Sviatoslav Prokofiev, 2006.

395. *Ibid.*

396. Unul dintre primele şi cele mai mari lagăre de muncă din URSS, înfiinţat în 1923 pe teritoriul insulelor Solovki din Marea Albă, în nordul Rusiei europene. A ocupat incinta fostei mânăstiri Soloveţki, cel mai mare centru religios şi cultural al nordului extrem încă din secolul al XVI-lea. Condiţiile de trai şi de muncă în lagăr erau terifiante (Soljeniţîn le descrie în volumul al II-lea din *Arhipelagul Gulag*). A funcţionat până în 1937, şi cel mai mare număr de deţinuţi (în jur de 50 000) s-a înregistrat în jurul anului 1930. Gorki l-a vizitat în 1929 (*n.t.*).

397. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

398. N. Mandelstam, *Hope against Hope*, Modern Library, New York, 1999, p. 204 [*Memorii*, vol. 1, *Fără speranţă*, trad. rom. Nicolae Iliescu, Polirom, Iaşi, 2003, p. 281 – *n.t.*].

399. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

400. Interviu luat de autor lui Tihon Hrennikov, 2006.

401. Chiar şi văduva lui Şostakovici, Irina, s-a dovedit întru câtva binevoitoare aflând de cuvintele cu care s-a apărat Hrennikov: „Dmitri spunea uneori: «Dacă n-ar fi fost Hrennikov, ar fi făcut-o altul... poate cineva mai rău». Dar Hrennikov era un om rău şi răzbunător şi a provocat multă suferinţă. Foarte multă. Întotdeauna punea ceva la cale. Iar acum încearcă să afirme că n-a fost vina lui... Toate atacurile la care a fost supus l-au traumatizat pe Dmitri. Anul 1948 a fost îngrozitor. I-au interzis compoziţiile, şi-a pierdut postul de la conservator. Trăiam greu. Dar el şi-a scris răzbunarea lui secretă: muzica...” (interviu luat de autor Irinei Şostakovici, 2006).

402. Interviu luat de autor lui Tihon Hrennikov, 2006.

403. V. Maiakovski, „Razgovor s fininspektorom o poezii” (1926), în *Polnoe sobranie socinenii v 13 tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1961, vol. 3, pp. 141– 149 [V. Maiacovschi, *Poeme alese*, trad. rom. Mihai Beniuc, Cartea Rusă, Bucureşti, 1954, pp. 141–149 – *n.t.]*.

404. Citat din manifestul futurist *O palmă dată gustului public* (1912), semnat de Maiakovski împreună cu David Burliuk, Aleksandr Krucionîh şi Viktor (ulterior, Velimir) Hlebnikov. Vezi V. Maiakovski, Eu şi Napoleon, trad. rom. Leo Butnaru, Ideea Europeană, Bucureşti, 2008, p. 115 (*n.t.*).

405. G. Suny, *The Soviet Experiment: Russia, the USSR and the Successor States*, Oxford University Press, Oxford, 1998, pp. 203– 204 [cuvintele fac parte din poemul *E prematur să ne bucurăm – n.t.*].

406. Ibid., p. 205 [vezi Dumitru Bălan, *Viaţa unui cărturar*, Ideea Europeană, Bucureşti, 2015; observaţia lui Lenin datează din 1921 – *n.t.*].

407. *Liubovnaia lodka razbilas o bît* [*Luntrea iubirii*...], în Maiakovski, *op. cit.*, vol. 8, p. 237.

408. S. Esenin, *Rus uhodeaşceaia* [*Rusia care dispare*], în *Sobranie socinenii v 7 tomah*, Moskva, 1988, vol. 2, p. 158.

409. Aluzie la poetul-„ţăran” Demian Bednîi (pseudonimul lui Efim Alekseevici Pridvorov, 1883– 1945), publicat insistent în revistele de partid ale vremii (n.t.).

410. S. Esenin, *ibid.*, vol. 3, p. 25.

411. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 194.

412. V.I. Lenin, convorbire cu Iuri Annenkov, citată în I. McGilchrist, *The Master and His Emissary*, Yale, New Haven, Connecticut, 2009, p. 412.

Capitolul 30
Marea Teroare

Am vizitat la Sankt–Petersburg un splendid apartament de cinci camere în cartierul central Petrogradski. Ghidul meu era un împătimit de istorie, iar apartamentul s-a dovedit uimitor. Din holul încăpător de la intrare, podit cu parchet de lux, se trece într-un şir de camere cu tavan înalt, cu o bibliotecă voluminoasă cu cărţi legate în piele,

aşezate în cabinete de mahon, şi cu trofee de vânătoare pe pereţi. Radioul din lemn de tec lămureşte însă lucrurile: locul acesta a încremenit în timp, a fost păstrat exact aşa cum arăta pe vremea când ultimii săi locatari au ieşit pe uşă, cu multe decenii în urmă. Mobila şi accesoriile sunt atât de luxoase, încât iniţial îţi trece prin cap că au aparţinut unei familii nobile sau vreunui negustor bogat din perioada prerevoluţionară. Dar de ce atârnă pe pereţi portretele lui Stalin şi Lenin?

Răspunsul ni-l oferă unul dintre cele mai importante episoade ale istoriei comunismului. Aceasta a fost într-adevăr reşedinţa unui milionar dinainte de Revoluţie, dar în 1917 a fost naţionalizată de noul guvern bolşevic cu un scop anume, foarte însemnat. Într-o perioadă când majoritatea familiilor se considerau norocoase dacă aveau o cameră numai pentru ele, acest apartament spaţios a fost alocat unui singur om. Serghei Kirov era şeful organizaţiei de partid din Leningrad, membru al Biroului Politic şi un personaj-cheie la vârful conducerii sovietice. Elita din care făcea parte se bucura de un lux şi de privilegii la care restul populaţiei n-ar fi putut decât să viseze. Viaţa lor de răsfăţ n-avea nimic în comun cu traiul greu al poporului – pe lângă apartamente confortabile, membrii acestei elite aveau acces la restaurante exclusiviste, la staţiuni balneare şi la magazine proprii, aprovizionate din plin cu bunuri de toate felurile.

Dar poziţia în partid n-avea să reprezinte o pavăză pentru Kirov. La mijlocul anilor ’30, pe vremea când şeful petersburghez locuia de mai bine de opt ani în luxosul său apartament, Revoluţia a început să-şi înghită propriile odrasle. Membrii elitei de partid aveau să descopere că a pierde încrederea lui Stalin însemna a-şi pierde slujba, locuinţa şi, foarte adesea, chiar viaţa.

În anii ’20, Kirov îi fusese lui Stalin un aliat loial. În timpul Războiului Civil organizase campania bolşevică din Caucazul de Nord, unde devenise faimos pentru cruzimea cu care zdrobise rezistenţa Albilor. Fusese răsplătit în 1926 cu funcţia de secretar de partid al Leningradului, cum se numea pe atunci Sankt-Petersburgul. Şi aici se remarcase ca un administrator eficient, popular printre locuitorii

oraşului pentru modul cum reuşise să gestioneze criza de alimente. Pe măsură ce popularitatea îi creştea, Kirov devenea tot mai mult omul în jurul căruia se raliau opiniile independente din conducerea partidului, şi era admirat pentru că părea dispus să se împotrivească stilului tot mai autoritar al lui Stalin.

Independenţa era însă o sabie cu două tăişuri, şi statutul lui Kirov a fost pus la încercare la Congresul al XVII-lea al partidului, din ianuarie–februarie 1934. Deşi supranumit „Congresul Învingătorilor” în onoarea presupuselor succese ale industrializării şi colectivizării, lucrările sale au fost umbrite de tulburări atât la ţară, cât şi în oraşe. Stalin devenise tot mai ursuz şi mai gâlcevitor de la moartea soţiei sale, Nadejda Allilueva, cu cincisprezece luni înainte. Nadejda se împuşcase în dormitorul ei de la Kremlin după ce plecase furtunos de la un dineu unde ea şi Stalin se certaseră în văzul tuturor. Deşi versiunea oficială punea moartea ei pe seama unei apendicite infectate, zvonuri insistente dădeau vina mai mult sau mai puţin direct pe Stalin.

Problemele personale şi nenorocirile care bântuiau ţara păreau să-l afecteze profund pe Stalin. Colegii săi povesteau că era din ce în ce mai suspicios faţă de cei din jur, bea tot mai des şi avea tendinţa să se înfurie la cea mai mică provocare. Hotărârea lui maniacală de a nu scăpa din mână frâiele puterii începea să capete contururi paranoice.

În cuvântarea sa la congres, Stalin a avertizat că partidul nu trebuie să se culce pe lauri şi a arătat cu degetul spre acei membri ai conducerii sovietice care militau pentru moderaţie în lupta cu elementele burgheze şi pentru reconcilierea cu cei care puseseră la îndoială supremaţia liniei de partid:

> Există primejdia ca unii din tovarăşii noştri, îmbătaţi de succese, să se înfumureze de-a binelea şi să înceapă să se legene cu vorbe lăudăroase, ca, de pildă, „nimic nu e prea greu pentru noi”, „nu ne mai e teamă de nimeni şi de nimic” etc. [...] Nimic nu-i mai primejdios decât asemenea stări de spirit, căci ele dezarmează partidul şi demobilizează rândurile lui. Dacă în partidul nostru ar precumpăni asemenea stări de spirit, ne-am putea trezi în faţa primejdiei ca toate succesele noastre să fie zădărnicite. [...] Aşadar, vor fi greutăţi, va trebui şi să luptăm cu ele. [...] Nu trebuie să

legănăm partidul cu iluzii, ci să dezvoltăm vigilenţa în rândurile lui; nu trebuie să-l adormim, ci să-l ţinem gata de luptă; nu trebuie să-l dezarmăm, ci să-l înarmăm; nu trebuie să-l demobilizăm, ci să-l ţinem în stare de mobilizare.[413]

Când a luat cuvântul, Kirov a adoptat o altă atitudine. Era un bărbat scund şi îndesat, puternic, bun orator, şi s-a adresat congresului cu o siguranţă de sine aproape arogantă. În deschidere l-a lăudat pe Stalin, dar apoi a susţinut că sosise momentul unei abordări mai nuanţate a modului în care era condusă ţara. „Greutăţile cele mai mari au rămas în urmă”, le-a spus el ascultătorilor, părând că dă replica la afirmaţiile liderului. A propovăduit o poziţie mai tolerantă faţă de cei care exprimau opinii diferite în Biroul Politic, întinzând chiar o mână prietenească mişcărilor opoziţioniste din interiorul partidului:

În toate domeniile construcţiei socialiste au triumfat principiile socialiste corecte. Ca atare, ar trebui oare să ne îngrijoreze afirmaţiile foştilor lideri ai opoziţiei din partid? Congresul le-a ascultat cuvântările [...] şi cred că trebuie să privim soarta acestor oameni într-un mod mai uman. Nu vreau să intru în detaliile teoriilor pe care le-au susţinut – şi pe care le-au abandonat. [...] Vor acum să ni se alăture în triumful universal al socialismului. [...] Au stat în linia a doua în timp ce partidul lupta pentru socialism. Dar cred că în curând ei vor intra din nou în rândurile armatei noastre comuniste victorioase. Liderii opoziţiei au fost înfrânţi, dar acum vor să vină alături de noi, să fie părtaşi la victorie.[414]

Afirmaţiile lui Kirov erau ambigue. Păreau să îndemne la împăcare, nu la represalii, aşa încât discursul a stârnit aplauze entuziaste. Când delegaţii la congres au votat pentru alegerea Comitetului Central, Kirov a primit numai trei voturi contra, de departe cele mai puţine. Stalin, dimpotrivă, a fost contestat de peste o sută de delegaţi (deşi adevăratul număr n-a fost niciodată anunţat: potrivit presei oficiale, şi el primise tot numai trei voturi împotrivă).

La sfârşitul congresului, un grup de membri de partid a discutat cu Kirov, în speranţa că acesta s-ar fi putut afirma drept contracandidat al lui Stalin la conducerea partidului. Kirov a refuzat şi l-a informat pe Stalin despre conversaţia avută, dar secretarul general fusese deja înştiinţat de existenţa unui potenţial rival şi nu era deloc dispus să-i ierte îndrăzneala.

În după-amiaza zilei de 1 decembrie 1934, Serghei Kirov a ieşit din apartamentul său şi a plecat cu maşina la birou, la Institutul Smolnîi, o fostă şcoală mânăstirească de fete într-un cartier înverzit al oraşului, pe malurile Nevei. Astăzi, distanţa se parcurge în jumătate de oră, din cauza blocajelor din trafic, dar în anii ’30, când pe străzi nu existau maşini personale, demnitarul a ajuns la destinaţie în câteva minute. Pe când se apropia de birou, un bărbat mărunţel şi subţire s-a apropiat de el, a scos un revolver Nagant şi l-a împuşcat în ceafă. Kirov a murit în mai puţin de un minut. Asasinul, un tânăr muncitor pe nume Leonid Nikolaev, fusese dat afară din partid; ca urmare, îşi pierduse slujba şi se pare că îl învinovăţea de asta pe Kirov.

Nu există dovezi clare că Stalin s-ar fi aflat în spatele acestei crime, dar zvonurile că n-ar fi fost străin de ea circulă de multă vreme. În 1956, Nikita Hruşciov părea să le dea crezare. Nikolaev, care era cunoscut NKVD-ului, căpătase acces la Smolnîi cu o lună în urmă, şi un paznic îi descoperise pistolul în servietă. Fusese arestat, dar, după interogatoriu, fusese eliberat şi, în mod inexplicabil, i se permisese să-şi păstreze pistolul. La ordinul lui Stalin, se pare, măsurile de securitate care-l priveau pe Kirov fuseseră apoi slăbite, astfel încât demnitarul era singur, fără nici o gardă de corp, în momentul când a fost atacat.

Stalin a făcut gestul neobişnuit de a merge la Leningrad ca să asiste la interogatoriul lui Nikolaev. A avut grijă ca ucigaşul să semneze o confesiune în care recunoştea că acţionase în cadrul unui complot inspirat de duşmanii lui Stalin – Troţki, Zinoviev şi Kamenev – şi ca sentinţa de condamnare la moarte să fie pusă imediat în aplicare. O cunoştinţă a lui Kirov care-l văzuse pe acesta în momentul crimei a fost de asemenea omorâtă – NKVD-ul l-a ridicat pe bărbatul respectiv şi l-a lăsat să cadă din camionul în care-l transporta. Singurii doi martori amuţeau astfel pentru vecie.

Oricare ar fi adevărul din spatele asasinării lui Kirov, efectul ei a fost dezlănţuirea unui val de paranoia, teroare şi suferinţă care a cuprins Uniunea Sovietică timp de mai mulţi ani şi a făcut milioane de victime. Kirov a fost imediat canonizat ca martir sovietic; baletul din Leningrad, nave

militare şi chiar oraşe întregi au fost botezate după el. În numele lui, URSS trebuia să redevină o ţară „sigură”. „Deviaţionismul” a fost echivalat cu „terorismul”, şi comentariile lui Stalin pe marginea uciderii colegului său sunau ca un fel de „ţi-am spus eu”, o replică la apelul la toleranţă faţă de vederile politice divergente pe care îl lansase Kirov:

> Mârşava asasinare a tovarăşului Kirov a fost primul avertisment serios care arăta că duşmanii poporului vor duce o politică de făţărnicie şi că, ducând o politică de făţărnicie, se vor camufla sub masca de bolşevic, de membru de partid, pentru a câştiga încrederea şi a-şi deschide drum spre organizaţiile noastre. [CC al PC(b) al URSS] a prevenit în mod hotărât organizaţiile de partid împotriva nepăsării politice şi indolenţei filistine!
>
> [În scrisoarea închisă cu privire la asasinarea tovarăşului Kirov se spune:] „O asemenea presupunere este fundamental greşită. Ea este o răbufnire a devierii de dreapta, care asigură pe toată lumea că duşmanii se vor integra încetişor în socialism, că ei vor deveni, în cele din urmă, adevăraţi socialişti. [...] Nu ne trebuie seninătate, ci vigilenţă, adevărata vigilenţă revoluţionară bolşevică!” [...]
>
> [CC al PC(b) al URSS] a chemat din nou organizaţiile de partid să dea dovadă de maximum de vigilenţă, să ştie să identifice pe duşmanii poporului, oricât de bine s-ar camufla ei.[415]

În numai câteva zile, sute de oameni fuseseră arestaţi şi executaţi fără judecată. Stalin a decretat că parcursul firesc al legii putea fi ignorat pentru a asigura înfăptuirea rapidă a justiţiei. Cadavrele zăceau mormane în subsolurile NKVD-ului din Leningrad. Era începutul Marii Terori.

Cistki (epurările) din partidul comunist fuseseră evenimente obişnuite în Uniunea Sovietică încă de la începutul anilor’ 20. Membrii de partid primeau ordin să predea carnetele roşii şi să răspundă la o serie de întrebări pentru a demonstra că-şi merită locul printre cei privilegiaţi. Nedoriţii erau excluşi şi îşi pierdeau avantajele acordate membrilor. În 1933, o asemenea epurare dusese la retragerea carnetelor de partid a 854 000 de oameni, acuzaţi că ar fi fost „carierişti”, „beţivi”, „leneşi” sau „oportunişti”. Leonid Nikolaev, asasinul resentimentar, fusese probabil unul dintre ei.

Dar abia după moartea lui Kirov epurările au căpătat caracterul sinistru pe care li-l cunoaştem astăzi. Pe tot

parcursul anului 1935 şi în prima jumătate a lui 1936, Stalin a făcut eforturi de a-şi întări controlul asupra partidului. Nu-i mai răbda pe cei care se opuneau planurilor sale de a accelera ritmul creşterii economice, şi un raport al NKVD potrivit căruia Troţki stabilise în secret legături cu grupuri opoziţioniste din partid i-a furnizat pretextul de care avea nevoie pentru a-şi zdrobi definitiv „oponenţii". A înştiinţat comitetele locale de partid că numeroase cadre căzuseră sub influenţa inamicilor politici şi a spionilor. Cei eliminaţi din partid în cursul epurărilor ulterioare au putut fi aşadar condamnaţi pentru spionaj, infracţiune care atrăgea pedeapsa capitală în Uniunea Sovietică. Foşti membri sau indivizi doar suspectaţi că ar fi fost membri ai aşa-numitei opoziţii de stânga erau arestaţi şi interogaţi, deseori cu metode brutale, până când recunoşteau că participaseră la un complot troţkist menit să răstoarne conducerea sovietică. Sub tortură, erau convinşi să-i incrimineze pe alţii – mulţi, neîndoios, nevinovaţi. Cercul denunţurilor a devenit tot mai larg, până când NKVD a considerat că are suficiente „dovezi" pentru a pune în scenă un spectacol de teatru politic care avea să devină emblematic pentru această perioadă a istoriei sovietice.

În vara lui 1936, Kamenev şi Zinoviev, care fuseseră deja condamnaţi la închisoare pentru „complicitate morală" la asasinarea lui Kirov, au fost judecaţi din nou. De data aceasta erau acuzaţi că se aflau la conducerea unei organizaţii teroriste care-l eliminase pe Kirov şi plănuia să-l ucidă pe Stalin. Avea să fie primul dintr-o serie de „procese demonstrative" menite să aţâţe opinia publică şi să-i insufle frenezia paranoică a denunţurilor.

Orice proces public era riscant: nu existau dovezi obiective care să susţină acuzaţiile de conspiraţie, aşa încât succesul lui depindea întru totul de depoziţiile învinuiţilor. Fără ele, procesele ar fi adus a înscenări. Ar fi fost mai simplu ca înfăţişările să se ţină cu uşile închise, însă scopul lui Stalin era să-şi zdrobească „duşmanii", şi fizic, dar şi în ochii opiniei publice. Iar pentru asta avea nevoie să-i transforme din eroi preamăriţi ai revoluţiei bolşevice în sabotori hotărâţi să distrugă societatea socialistă a poporului.

Înainte de proces, NKVD i-a asigurat pe Kamenev şi Zinoviev că viaţa lor şi a familiilor avea să fie cruţată dacă îşi recunoşteau vina şi îi acuzau şi pe alţi bolşevici din vechea gardă, inclusiv pe Nikolai Buharin, Mihail Tomski şi Karl Radek. Obiectivul părea să fie eliminarea tuturor celor care jucaseră roluri-cheie în evenimentele din 1917, pentru ca Stalin să rămână singura verigă de legătură cu Lenin şi singurul lui succesor. Toţi ceilalţi membri de partid aveau să-şi datoreze poziţia şi cariera numai lui.

După luni de pregătire, procesul a început pe 19 august 1936. S-a ţinut în Sala Octombrie a Casei Sindicatelor, fostul sediu al Adunării Nobiliare[416], o clădire albastră, în stil neoclasic, din centrul Moscovei, construită pe vremea Ecaterinei. Maestrul de ceremonii a fost Andrei Vîşinski, procurorul care condusese procesul Metropolitan-Vickers (vezi pp. 280–281) şi care îşi începea acum o carieră remarcabilă de motor al proceselor politice din perioada interbelică. Răsplata avea să-i fie, mai târziu, desemnarea ca procuror-şef din partea sovieticilor în procesul criminalilor de război de la Nürnberg şi apoi numirea în postul de ministru de externe în ultimii ani ai domniei lui Stalin.

Vîşinski a înţeles perfect că scopul acestor spectacole era să stârnească ura oamenilor faţă de acuzaţi. În cuvinte pline de furie şi de dezgust, i-a descris pe Zinoviev şi pe Kamenev drept câini, duşmani perfizi, forme de viaţă întru totul josnice:

> Duşmanul este viclean! Iar un duşman viclean nu trebuie cruţat. Tot poporul s-a ridicat aflând de această neînchipuită ticăloşie. Tot poporul freamătă şi se revoltă. Iar eu, ca reprezentant al acuzării, îmi unesc vocea indignată, scandalizată, de procuror cu vuietul milioanelor de oameni! [...] Vreau să vă amintesc, tovarăşi judecători, că este obligaţia dumneavoastră ca, dacă îi găsiţi pe aceşti oameni, pe toţi şaisprezece, vinovaţi de crime de stat, să aplicaţi în cazul lor, la maximum, acele articole de lege pe care le-a cerut acuzarea. Cer ca aceşti câini turbaţi să fie împuşcaţi – până la unul![417]

Învinuirile fulminante ale lui Vîşinski au fost citite în fabrici şi în gospodăriile colective. Muncitorii ovaţionau şi sărbătoreau demascarea unor trădători atât de abjecţi. Au

fost trimise nenumărate telegrame care cereau pedeapsa cu moartea[418].

Rezultatul procesului era cunoscut de la bun început. În mod remarcabil, Kamenev, Zinoviev şi ceilalţi paisprezece acuzaţi şi-au jucat perfect rolurile. Şi-au recunoscut liber greşelile, în mărturisiri care păreau să fi fost învăţate pe de rost – atât de bine se potriveau una cu alta. Pe 24 august, după cinci zile de audieri, curtea a anunţat că toţi şaisprezece fuseseră găsiţi vinovaţi. Toţi au fost condamnaţi la moarte, iar execuţiile au avut loc chiar a doua zi dimineaţă. Zinoviev şi Kamenev au devenit primii membri ai Comitetului Central care au fost executaţi; nu aveau să fie şi ultimii.

Precedentul fusese creat. În ianuarie 1937, Karl Radek, unul dintre aliaţii cei mai apropiaţi ai lui Lenin, a ajuns în boxa acuzaţilor alături de alte şaisprezece persoane, învinuite de terorism şi sabotaj. Toţi inculpaţii, afară de patru dintre ei, au fost condamnaţi la moarte şi executaţi imediat. Radek însuşi a scăpat de această soartă pentru că s-a învoit să-i implice pe alţii – gest care avea să paveze drumul către cel mai mare proces de acest gen, doi ani mai târziu. Dar, la vremea aceea, Radek era oricum mort, ucis de un asasin al NKVD-ului în lagărul de muncă unde fusese trimis să-şi ispăşească pedeapsa.

În 1937, Uniunea Sovietică era deja în ghearele fricii. Mulţi credeau cu adevărat că în mijlocul lor se strecuraseră spioni, sabotori şi alţi indivizi răuvoitori şi că trebuiau să fie permanent în gardă, atenţi la agenţii duşmanului. Unii au profitat de această atmosferă de suspiciune pentru a-şi regla conturi mai vechi sau pentru a face carieră: dacă îşi denunţau un rival sau un superior imediat, şansele să-i preia postul creşteau. Oamenii îi turnau pe alţii din teama de a nu fi ei înşişi denunţaţi. Oricine era suspectat măcar că ar fi fost culac, simpatizant al Albilor, membru al vreunui partid politic necomunist sau al vreunei naţionalităţi suspecte (germani, polonezi, evrei sau alţii asemenea) se afla automat într-o poziţie vulnerabilă. Nu-i trebuia mult ca să se transforme în victimă.

Dintr-odată, în Uniunea Sovietică n-au mai existat accidente. Dacă izbucnea un incendiu, dacă se strica o

maşinărie din fabrică sau un tractor al colhozului, cineva era sigur de vină şi trebuia tras la răspundere. Odată arestaţi, soarta învinuiţilor era rapid hotărâtă de către temuta „troikă” – formulă extrajudiciară de judecată sumară prin care un membru de partid, un oficial de la procuratură şi un agent NKVD primeau puterea de a împărţi viaţa şi moartea. O serie de legi introduse în 1934 instituiseră responsabilitatea comună a familiei pentru infracţiunile comise de unul dintre membri, aşa încât soţia şi fiii lui Lev Kamenev i-au supravieţuit doar câţiva ani; familia lui Zinoviev a avut o soartă similară.

Cu adevărat monstruoasă era îndoctrinarea copiilor. Sub influenţa propagandei omniprezente, un elev de treisprezece ani din satul Gherasimovka din vestul Siberiei şi-a reclamat tatăl că fusese „influenţat de relaţiile cu culacii”. Era anul 1932, şi numele băiatului, Pavlik Morozov, avea să fie ridicat în slăvi în toată Uniunea Sovietică. A-ţi pârî membrii propriei familii nu era în sine o raritate – la mijlocul deceniului, ziarele erau pline de anunţuri mărunte care spuneau „îmi reclam fratele” sau „rup relaţiile cu mama mea” şi aşa mai departe –, dar soarta ulterioară l-a transformat pe Pavlik într-un erou pentru multă vreme. După ce tatăl lui a fost condamnat la zece ani într-un lagăr de muncă (unde avea să fie împuşcat, până la urmă), Pavlik Morozov a fost ucis. Împrejurările crimei n-au fost niciodată lămurite pe deplin, dar aparatul propagandistic al Kremlinului s-a grăbit s-o metamorfozeze rapid într-o poveste moralizatoare pentru toţi copiii sovietici.

Potrivit versiunii oficiale, Pavlik a fost omorât de rudele furioase ale tatălui său, care fusese condamnat pe drept. Unchiul şi bunicul lui au fost acuzaţi de crimă şi zugrăviţi în presă drept nişte culaci corupţi. Pe măsură ce cazul căpăta faimă, mii de telegrame indignate au cerut pedepsirea cu moartea a vinovaţilor – ceea ce s-a şi făcut fără întârziere. Pavlik a devenit un martir al partidului, sărbătorit ca un cetăţean-erou şi un exemplu pentru toţi. Printr-o răsturnare remarcabilă a moralităţii naturale, loialitatea faţă de idealurile statului a trecut înaintea celei faţă de familie. Maxim Gorki a lăudat „abnegaţia” lui Pavlik şi a tras

concluzia că, „depăşind rudenia de sânge, el a descoperit înrudirea spirituală”[419].

Povestea lui Pavlik Morozov a devenit lectură obligatorie în şcoli; în cinstea lui au fost compuse cântece, piese, o simfonie şi o operă. Filmul lui Serghei Eisenstein *Lunca Bejin* (1937) poartă numele locului unde a fost ucis. Şcoala din Gherasimovka a devenit un altar închinat memoriei sale, şi statuile elevului care a fost onorat cu titlul de „informatorul numărul unu” au apărut în parcurile din toată ţara.

Mulţumită tovarăşului Pavlik, membrii familiilor sovietice au fost obligaţi prin lege să devină delatori. Dacă ştiau de intenţiile criminale ale unui „trădător de patrie” şi nu le raportau, riscau o pedeapsă de cinci ani în Gulag. Chiar şi dacă nu ştiau puteau fi exilaţi. Oamenii începuseră deja să dispară fără urmă, ridicaţi de poliţia secretă în toiul nopţii, fără să se mai ştie vreodată ceva de soarta lor. Spaima pumnului în uşă era atât de mare, încât oamenii dormeau îmbrăcaţi, cu valiza gata făcută sub pat. Nimeni nu era la adăpost de „ciorile negre”, cum erau numite maşinile în care agenţii poliţiei secrete umblau noaptea, tăcuţi, alegându-şi victimele.

Amploarea epurărilor este ilustrată exemplar de soarta celor care au fost responsabili de ele. Ghenrih Iagoda fusese şeful oficial al NKVD din 1934, deşi, practic, condusese această instituţie de la moartea fondatorului ei, Feliks Dzerjinski, cu opt ani înainte. La sfârşitul lui 1936, a fost înlocuit pentru că nu fusese suficient de ferm în chestiunea demascării „sabotorilor troţkişti” – de fapt, pentru că nu arestase destui oameni. Succesorul său, Nikolai Ejov, un bărbat foarte scund, cu o voce stridentă şi picioare crăcănate, şi-a câştigat curând porecla „Ariciul de Fier” (*ioj* în rusă înseamnă „arici”, *ejovîi* – „de arici”) pentru cruzimea entuziastă cu care-şi făcea meseria. La începutul lui 1937, Ejov a anunţat un sistem de cote şi în cazul epurărilor, similar cotelor impuse în industrie şi agricultură. A fost stabilit numărul celor care trebuiau arestaţi în fiecare sector al societăţii şi s-a decretat că 28% dintre aceştia trebuiau împuşcaţi. Ejov şi-a fixat obiectivul de a aresta 260 000 de „elemente antisovietice”; de ce anume se făceau

vinovaţi oamenii era, în esenţă, mai puţin important decât îndeplinirea planului.[420]

La începutul lui 1938, în parte ca să-şi apere viaţa, Ejov a consimţit să-şi aresteze predecesorul. După un an de pensie şi de frică, Ghenrih Iagoda a compărut în ultimul şi cel mai faimos proces de la Moscova, alături de Nikolai Buharin, Aleksei Rîkov şi Nikolai Krestinski, cu toţii foşti membri ai Biroului Politic. Procesul celor 21, cum a rămas cunoscut în istorie, căuta să ducă la bun sfârşit ceea ce rămăsese nerezolvat de celelalte două mari procese anterioare, adică să-i omoare pe toţi bolşevicii din vechea gardă care mai rămăseseră. Acuzaţii erau învinuiţi că făceau parte din „blocul troţkist de dreapta” şi că, în această calitate, comiseseră o serie năucitoare de infracţiuni, inclusiv uciderea lui Kirov şi Maxim Gorki, încercarea de a-i asasina pe Stalin, Lenin, Sverdlov şi Molotov, uneltirea împotriva economiei naţionale, spionaj în favoarea Occidentului şi încheierea unor înţelegeri secrete pentru împărţirea Uniunii Sovietice între duşmanii din est şi cei din vest. Toţi şi-au mărturisit vina, şi, pe 14 martie 1938, 18 dintre ei au fost condamnaţi la moarte, dându-i lui Vîşinski ocazia să proclame triumfător:

> Buruieni şi mărăcini vor creşte pe mormântul acestor trădători mârşavi. Dar asupra noastră şi a ţării noastre va continua să strălucească, vesel şi limpede, soarele nostru, cu razele sale luminoase. Noi, poporul nostru, vom continua să păşim ca şi până acum pe drumul curăţat de ultimele murdării şi mizerii ale trecutului, în frunte cu iubitul nostru cârmaci şi îndrumător, marele Stalin – înainte, tot înainte către comunism![421]

În mod bizar pentru un om care înscenase el însuşi asemenea procese şi care cunoştea inevitabilul lor deznodământ, Iagoda continuase să creadă până în ultima clipă că Stalin n-avea să-l dea pe mâna plutonului de execuţie. În opera sa capitală, *Arhipelagul Gulag* (1973), Aleksandr Soljeniţîn descrie ultimele momente ale torţionarului său la tribunal:

> Acest ucigaş de milioane de oameni nu putea concepe că Asasinul Suprem n-ar fi găsit în inima lui, în ultima clipă, un sentiment de solidaritate. Ca şi când Stalin s-ar fi aflat acolo, în sală, Iagoda i-a cerut stăruitor cruţare, adresându-i-se direct lui: „Mă

> adresez Dumneavoastră! Pentru Dumnea voastră am construit două canale grandioase!...” Şi cineva care asista povesteşte că, în clipa aceea, în spatele ferestruicii de la etajul întâi al sălii, ca după o perdea de muselină în amurg, s-a aprins un chibrit şi, vreme de câteva clipe, s-a zărit umbra unei pipe. [...] Cunoscând caracterul tipic oriental al lui Stalin, sunt foarte sigur că el a ur mărit comediile din Sala Octombrie. Nu pot să cred că şi-ar fi refuzat acest spectacol, această desfătare.[422]

Fitzroy MacLean, diplomat şi aventurier scoţian, afirmă în excelentele sale memorii din perioada şederii la Moscova (*Eastern Approaches*, 1949) că dictatorul se afla într-adevăr acolo, ca un regizor invizibil al întregului spectacol:

> La un moment dat în cursul procesului, un arc de lumină greşit direcţionat le-a dezvăluit în mod dramatic spectatorilor din sală trăsăturile familiare şi mustaţa pe oală care se iveau curioase din spatele geamului negru al unei ferestruici înalte, undeva sub plafonul sălii de tribunal.[423]

Oricum, fie că fusese văzut, fie că nu, inculpaţii trebuie să fi fost conştienţi că mâna lui Stalin era cea care le dirija destinul. Şi asta poate să lămurească întru câtva problema care mi se pare cel mai puţin elucidată dintre toate. Răsfoind stenogramele procesului, încep să mă întreb cum de aceşti oameni inteligenţi şi dotaţi cu voinţă au putut accepta de bunăvoie nişte învinuiri atât de false. Cuvintele autoflagelatoare ale acuzaţilor din boxă mărturisesc în mod limpede crime imaginare, lucruri pe care nişte vechi bolşevici nu le-ar fi putut face. De ce au recunoscut că încercaseră să distrugă tot ceea ce se luptaseră, de fapt, să construiască?

Unul dintre răspunsuri este că fuseseră torturaţi fără milă, privaţi de somn, bătuţi şi interogaţi zile în şir, până când consimţiseră să semneze confesiunile. Fără îndoială, asta s-a întâmplat cu cei mai mulţi dintre ei. În plus, fuseseră avertizaţi că familiile aveau să le fie ucise dacă ei nu făceau ce trebuiau să facă. Dar, în multe cazuri, mărturisirile lor par să reprezinte mai mult decât o simplă capitulare în faţa coerciţiei fizice şi psihice. Buharin, cel pe care Lenin îl descrisese în testamentul său drept „preferatul partidului” (motiv suficient, desigur, pentru ca Stalin să

vrea să se descotorosească de el), a sugerat ceva mai mult în pledoaria sa finală în faţa instanţei:

> Nu există nimic pentru care să merite să mori dacă vrei să mori fără să te căieşti. Şi, din contră, toate acele lucruri bune care strălucesc în Uniunea Sovietică, toate acestea capătă alte dimensiuni în conştiinţa omului. Asta, până la urmă, m-a dezarmat complet, m-a îndemnat să-mi plec genunchii în faţa partidului şi a ţării. [...] Şi, în asemenea momente [...], tot ce e personal, toate consideraţiile personale, resturile de răutate, de orgoliu şi o mulţime de alte lucruri se anulează, dispar.[424]

Dorinţa ca propria moarte să aibă sens, să reprezinte o contribuţie pozitivă la viaţa din jur este firească. Dar de ce şi-ar fi dorit Buharin şi alţii să servească, de fapt, cauza unui partid comunist dispus acum să-i distrugă?

Răspunsul se află, poate, în mentalitatea revoluţionarului socialist. Aceştia erau oameni care-şi petrecuseră toată viaţa în slujba unei cauze şi pentru care, chiar dacă nu erau de acord cu anumite aspecte ale liniei de partid (de fapt, singura lor vină era că nu fuseseră de acord cu Stalin), triumful partidului rămânea binele suprem. Opoziţia faţă de el ar fi însemnat să nege tot ce trăiseră până atunci.

Romanul lui Arthur Koestler *Întuneric la amiază* (1940) are la bază Procesul celor 21 şi abordează chestiunea penitenţei în lumina experienţei personale a autorului de deţinut politic condamnat la moarte[425]. Koestler notează sec că revoluţionarul bolşevic a ajuns „să măcelărească spre a aboli măcelul, să jertfească miei ca să nu mai fie tăiaţi mieii, să biciuiască oamenii pentru ca ei să nu înveţe să se lase biciuiţi, să se lepede de orice scrupule în numele unei înalte scrupulozităţi”[426]. Bolşevicii sacrificaseră milioane de vieţi „pentru binele general”, făcând literă de lege din faptul că partidul era mai important decât orice fel de îndoieli ale individului. Deşi Buharin şi ceilalţi nu comiseseră fărădelegile de-a dreptul ridicole de care erau acuzaţi, ei nu mai susţineau întru totul direcţia în care evoluaseră lucrurile după Revoluţie. Aşadar, logica partidului, logica după care ei înşişi se ghidaseră, le impunea să-şi accepte eliminarea.

Buharin pare să se fi învoit în mod conştient să joace rolul trădătorului în speranţa că asta avea să ajute partidul

să revină, cu timpul, pe drumul cel bun. (Rubaşov, avocatul din *Întuneric la amiază*, acceptă aceeaşi soartă.) Soţia lui Buharin, care a petrecut ea însăşi douăzeci de ani în lagărele staliniste, a confirmat ulterior că „unul din motivele confesiunii pe care a făcut-o el din boxa acuzaţilor a fost exact acesta: spera ca ideea căreia îşi dedicase viaţa să triumfe până la urmă”[427]. Buharin a afirmat în faţa juraţilor: „Să ştiţi, tovarăşi, că lozinca pe care o purtaţi în marşul triumfător spre comunism conţine şi o picătură din sângele meu!”[428] Iar ultima lui scrisoare, pe care soţia lui a învăţat-o pe de rost înainte ca el să moară, începea astfel: „Vă adresez această chemare vouă, viitoarea generaţie de conducători de partid, a căror misiune istorică va include şi obligaţia de a limpezi monstruoasa pâclă de fărădelegi a acestor vremuri cumplite.”[429] A trebuit să treacă cincizeci de ani până la acea generaţie de lideri comunişti să răspundă chemării sale. În 1988, sub Mihail Gorbaciov, Buharin a fost reabilitat şi achitat de toate acuzaţiile care îi fuseseră aduse.

După Procesul celor 21, numărul execuţiilor a mai scăzut. Dar două dintre momentele definitorii ale Marii Terori abia urmau. La sfârşitul lui 1938, Nikolai Ejov a părut să sufere o cădere nervoasă. Colegii săi din NKVD au raportat că nu mai controla munca instituţiei, că se purta bizar la şedinţe, privind ţintă afară pe fereastră şi jucându-se cu avioane de hârtie. S-ar fi zis că anii în care ucisese şi torturase îl făcuseră s-o ia razna. Alţii au speculat că se prefăcea nebun pentru a scăpa de ororile muncii pe care o făcea sau că voia să se retragă înainte să fie şi el epurat. Ejov a fost chemat de Stalin, şi, în urma întrevederii lor, s-a anunţat că „ceruse să fie eliberat din funcţia” de şef al NKVD şi că avea să fie înlocuit de adjunctul său, promiţătorul Lavrenti Beria. Un an mai târziu, când Beria era deja ferm instalat în sediul din piaţa Lubianka, Ejov a fost şi el arestat şi i s-a aplicat exact tratamentul pe care îl primise şi predecesorul său. Asemenea lui Ghenrih Iagoda, a fost dezbrăcat la piele, bătut de mai multe ori şi în cele din urmă împuşcat în ceafă. Începea să pară că fiecare şef al poliţiei secrete trăia sub o sabie a lui Damocles: pe măsură ce rezolvau afacerile murdare ale lui Stalin, secretele pe care le strângeau şi

puterea pe care ajungeau s-o deţină îi transformau în ameninţări din ce în ce mai mari, prea mari pentru ca Stalin să-şi mai permită să-i ţină în viaţă.

După moartea lui Ejov, Stalin a făcut tot posibilul pentru a arunca asupra lui vina Marii Terori: orice zel excesiv în procesul de epurare, pretindea el, se datorase infiltrării în NKVD a unor „elemente fasciste” şi firii sângeroase a lui Ejov, pentru care avusese până la urmă de plătit. Beria a primit instrucţiuni să epureze chiar NKVD-ul, şi, ca urmare, o cohortă întreagă de ofiţeri cu funcţii importante în instituţie a fost trimisă în faţa plutonului de execuţie.

Până în ziua de azi, perioada 1937–1938, apogeul Terorii, este cunoscută în Rusia drept *ejovşcina* („regimul lui Ejov”). Aşa cum păţiseră şi bolşevicii din vechea gardă, imaginea lui Ejov a fost ştearsă din fotografiile oficiale, iar articolul despre el din paginile *Marii Enciclopedii Sovietice*, care îl elogiase drept apărător al Revoluţiei, a fost eliminat şi înlocuit cu un articol lung şi foarte detaliat despre arici[430].

Odată cu moartea lui Ejov, Teroarea a părut să mai slăbească. Dar Stalin mai avea un adversar de înlăturat. În exilul său din Mexic, Lev Troţki, inamicul public numărul unu în Uniunea Sovietică, îşi păstrase atitudinea ostilă faţă de Stalin. În scrisori vehemente şi condamnări publice, amintind de polemica prinţului Andrei Kurbski cu Ivan cel Groaznic (vezi pp. 63–64), Troţki a continuat să denunţe politicile criminale ale fostului său tovarăş şi să înfiereze procesele demonstrative. „Procesul lui Stalin împotriva mea – comunica el publicului internaţional prin apariţii la radio şi declaraţii transmise de agenţiile de ştiri – este construit pe depoziţii false, stoarse prin metode inchizitoriale moderne, în interesul clicii aflate la putere. Nu există în istorie crime mai cumplite ca intenţie şi execuţie decât procesele de la Moscova. Ele sunt produsul nu al comunismului, nu al socialismului, ci al stalinismului, cu alte cuvinte al despotismului iresponsabil al birocraţiei asupra poporului [...]. Adevăraţii criminali se ascund sub veşmintele acuzatorilor [...]. Poliţia secretă stalinistă s-a coborât la nivelul Gestapoului nazist.”[431]

În vara anului 1940, Troţki lucra la o biografie demascatoare a lui Stalin. N-avea s-o termine niciodată. Pe

20 august, după numeroase tentative eşuate de asasinat, dictatorul sovietic şi-a atins scopul. Troţki invitase un tânăr spaniol în vila sa din Ciudad de Mexico, crezându-l unul dintre numeroşii simpatizanţi politici care se adunaseră în jurul lui în anii de când părăsise Rusia. Dar Ramón Mercader era agent sovietic, recrutat de NKVD în timpul Războiului Civil spaniol (1936–1939) şi antrenat la Moscova în arta asasinatului. În timp ce Troţki lucra în biroul său, Mercader l-a lovit cu sălbăticie în ceafă cu un piolet pe care-l ascunsese sub pelerina de ploaie. Fostul erou al Războiului Civil rus a supravieţuit suficient cât să-şi dea seama că murea de mâna necruţătoare a marelui său rival. Ultimele sale cuvinte înainte de a se stinge a doua zi în spital au fost, se spune: „Ştiu că n-am să supravieţuiesc. Stalin şi-a atins în sfârşit scopul pe care-l ratase până acum...”[432]

Mercader avea să execute douăzeci de ani de închisoare. După eliberare a devenit Erou al Uniunii Sovietice şi şi-a trăit ultimii ani la Moscova, unde povestea lui ocupă încă un loc de seamă în expoziţia muzeului KGB din piaţa Lubianka.

Epurările din anii 1930 au schimbat în măsură semnificativă Uniunea Sovietică. În termeni politici, ele i-au permis lui Stalin să-şi îndepărteze practic toţi rivalii reali sau potenţiali. Efectul asupra eşaloanelor superioare ale puterii din Partidul Comunist este ilustrat de soarta celor care au participat la cel de al XVII-lea Congres al partidului din 1934, aşa-numitul „Congres al Învingătorilor”. O mie o sută dintre ei, mai mult de jumătate, au fost arestaţi; iar până în 1939 două treimi dintre cei arestaţi fuseseră executaţi. Comitetul Central a suferit încă mai mult: 119 din cei 139 de membri din 1934 au fost executaţi. Congresul Învingătorilor devenise Congresul celor Condamnaţi.

Potrivit documentelor din arhiva NKVD, 1,6 milioane de oameni au fost deţinuţi de această instituţie în anii 1937–1938, dintre care 681 692 au fost împuşcaţi pentru „activităţi contrarevoluţionare şi ostile statului”. Cifrele reale sunt cu siguranţă mult mai mari. Spre comparaţie, în cei 85 de ani dintre 1825 şi 1910 regimul ţarist executase 3 932 de deţinuţi politici.[433]

Arestările în masă din anii Marii Terori au destabilizat economia sovietică. Producţia industrială şi agricolă a intrat într-un declin accentuat. În 1939, numărul deţinuţilor din Gulag era de ordinul milioanelor. *Zekii*, cum li se spunea, erau puşi să muncească în folosul economiei planificate şi trudeau în mine, în exploatările forestiere şi pe şantiere. Sute de mii au murit de epuizare şi de foame. Ca o variaţiune morbidă pe tema tradiţionalei răspunderi colective din Rusia, deţinuţii îşi primeau raţia întreagă de mâncare numai dacă toată echipa îşi îndeplinea norma de lucru pe ziua respectivă. Un supravieţuitor al Gulagului avea să scrie mai târziu: „Cu cât ne era mai foame, cu atât lucram mai prost. Cu cât lucram mai prost, cu atât ne era mai foame. Nu exista scăpare din cercul acesta vicios”[434].

Poate consecinţa cea mai gravă a epurărilor a fost efectul profund nociv asupra securităţii naţionale. Stalin nu-şi limitase vărsările de sânge la rivalii politici. Comandamentul armatei a suferit de asemenea pierderi grele. În 1936, dictatorul a pretins că membri ai Armatei Roşii unelteau împotriva lui. Nu s-a stabilit niciodată cât adevăr era în aceste acuzaţii, iar aserţiunile ulterioare că Moscova fusese păcălită de dezinformările naziştilor n-au fost nici ele dovedite. În iunie 1937, opt dintre membrii eşalonului militar de vârf au fost învinuiţi de complot progerman. Cu toţii au fost condamnaţi şi executaţi, inclusiv principalul strateg al armatei, mareşalul Mihail Tuhacevski. Vânătoarea de trădători s-a extins rapid şi în rândul ofiţerilor de rang mai mic, şi, între 1937 şi 1939, aproximativ 15 000 de ofiţeri şi cadre politice din armată au fost executate. Dintre cei 85 de membri ai Consiliului Militar al Armatei, 68 şi-au pierdut viaţa.[435]

Momentul era cum nu se poate mai prost pentru asemenea pierderi. Stalin distrusese elita forţelor armate ale Uniunii Sovietice chiar în perioada în care norii războiului se adunau la orizont. Dar nu părea să-şi facă griji. Remarcabila lui conversaţie cu Serghei Eisenstein, a cărei stenogramă a ajuns până la noi, ne arată că se considera un fel de Ivan cel Groaznic modern, care făcea ceea ce era necesar pentru binele naţiunii, netulburat de consideraţiile pământeşti ale dreptăţii şi moralităţii. Aproba

disponibilitatea lui Ivan de a-şi ucide rivalii şi îi reproşa numai faptul că „se ruga şi se căia”. „Dumnezeu l-a încurcat în treburile astea, a conchis Stalin. Ar fi trebuit să fie şi mai hotărât!”[436] Pe exemplarul unei biografii a lui Genghis Han pe care o avea în bibliotecă a subliniat propoziţia următoare: „Moartea învinşilor este necesară pentru liniştea învingătorilor.”[437]

Note

413. Raportul de activitate al CC al PC(b) al URSS la Congresul al XVII-lea al partidului („Congresul Învingătorilor”) prezentat de Stalin pe 26 ianuarie 1934, în J.V. Stalin, *Works*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954, vol. 13, p. 203 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 13, Editura PMR, 1952, pp. 396– 397 – *n.t.*].

414. Cuvântarea lui Kirov la „Congresul Învingătorilor”, în *Stenograficeskii otciot, zasedanie 10-oe, utrom, 31 ianvaria 1934*, Partizdat, Moskva, 1934.

415. Cuvântarea lui Stalin la moartea lui Kirov, în broşura *Defects in Party Work and Measures for Liquidating Trotskyite and Other Double Dealers: Report to the Plenum of the Central Committee of the RKP(b), March 3, 1937 (parts 1– 3 of 5)*, Cooperative Publishing Society of Foreign Workers in the USSR, Moscow, 1937 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Despre lipsurile muncii de partid şi despre măsurile pentru lichidarea troţchiştilor şi a altor făţarnici, raport şi cuvânt de încheiere la plenara CC al PC(b) al URSS din 3–5 martie 1937*, Editura PMR, 1952, pp. 6– 8 – *n.t.*].

416. Organ de autoguvernare al nobilimii ruse începând cu secolul al XVIII-lea şi până în 1917 (*n.t.*).

417. A. Vaksberg, *Vishinski: Le Procureur de Staline, les grands procès de Moscou*, Albin Michel, Paris, 1991, p. 83.

418. O telegramă venită de la muncitorii din regiunea Meşciovski, de lângă Kaluga, la 150 de kilometri sud-vest de Moscova, este tipică pentru tonul indignat şi setea de răzbunare a expeditorilor: „Muncitorii din regiunea Meşciovski cer pedepsirea fără milă a teroriştilor şi a verminei antipartinice a grupurilor apoziţioniste [*sic!*] troţkiste. Jos cu activităţile contrarevoluţionare ale lui Zinoviev, Kamenev şi ale celorlalţi! Moarte duşmanilor clasei muncitoare! Anihilaţi-i pe toţi cei care vor să răstoarne dictatura proletariatului! Trăiască invincibila

clasă muncitoare! Trăiască Partidul Comunist şi marele său conducător, tovarăşul Stalin!”

419. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 286.

420. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 221.

421. Citat în Vaksberg, *op. cit.*, p. 127.

422. A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago, 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation, Part I*, trad. T. Whitney, Collins & Harvill Press, London, 1974, p. 411 [Aleksandr Soljeniţîn, *Arhipelagul Gulag, 1918–1956: Încercare de investigaţie literară, partea întâi*, trad. rom. Nicolae Iliescu, Univers, Bucureşti, 1997, p. 344 – *n.t.*].

423. F. MacLean, *Eastern Approaches*, Penguin, London, 1991, p. 120.

424. N. Buharin, ultima pledoarie, şedinţa de seară din 12 martie 1938, citat în J. şi R. Medvedev, *The Unknown Stalin*, trad. engl. E. Dahrendorf, I.B. Tauris, London, 2006, p. 294.

425. În 1937, în timpul Războiului Civil din Spania, Koestler a plecat acolo pe post de corespondent al unui ziar britanic, de partea loialiştilor, dar a fost prins de naţionaliştii lui Franco şi deţinut, din februarie până în iunie, sub ameninţarea pedepsei cu moartea. A fost în cele din urmă schimbat cu un personaj franchist important care fusese capturat de regalişti (*n.t.*).

426. A. Koestler, *Darkness at Noon*, trad. engl. D. Hardy, Penguin, London, 1983, p. 122 [*Întuneric la amiază*, trad. rom. Sanda Aronescu, Humanitas, Bucureşti, 2008, p. 112 – *n.t.*].

427. A. Larina, *This I Cannot Forget: The Memoirs of Anna Larina, Nikolai Bukharin’s Wife*, Pandora, London, 1994, p. 72.

428. S. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938*, Wildwood House, London, 1974, p. 371.

429. Larina, *op. cit.*, pp. 344– 345.

430. Acelaşi lucru avea să se petreacă în 1953, când succesorul lui Ejov la cârma NKVD, Lavrenti Beria, a căzut în dizgraţie. În cazul său, cititorii *Marii Enciclopedii Sovietice* aveau să se trezească foarte bine informaţi pe tema strâmtorii Bering.

431. L. Troţki, interviu înregistrat în Mexic în 1938 pentru tele viziunea americană.

432. Citat în J. Gorkin, *L’Assassinat de Trotsky*, Julliard, Paris, 1970, p. 141.

433. R. Pipes, *Communism: A History of the Intellectual and Political Movement*, Phoenix Press, London, 2001, pp. 66– 67.

434. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 468.

435. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. de H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 109.

436. Service, *op. cit.*, pp. 226– 227.

437. *Ibidem*, p. 226.

Capitolul 31
Invazia Germaniei naziste

În fotografiile făcute în seara zilei de 23 august 1939, Stalin apare, cu un zâmbet larg pe faţă, lângă ministrul de externe german, Joachim von Ribbentrop, în grandiosul salon de primire al Marelui Palat din Kremlin. Un portret al lui Lenin îi priveşte din spate de pe perete; în prim-plan, Viaceslav Molotov, comisarul sovietic pentru afaceri externe, semnează, la un birou, unul dintre cele mai cunoscute tratate internaţionale din istorie. Potrivit lui Viaceslav Nikonov, nepotul lui Molotov, acesta din urmă îşi amintea că Ribbentrop salutase semnarea acordului cu un concis *Heil Hitler!* În încăpere, povesteşte el, s-a lăsat deodată tăcerea; apoi Stalin a scos un chicotit şi a făcut o plecăciune. „Tratatul de neagresiune dintre Reichul german şi Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste” garanta că fiecare din cele două ţări va rămâne neutră dacă cealaltă va fi atacată de o a treia sau dacă va ataca un alt stat. Pactul Ribbentrop–Molotov, cum a ajuns să fie cunoscut, avea să provoace moartea a milioane de oameni şi divizarea Europei.

A fost dactilografiat în grabă pe hârtie obişnuită, fără sigiliile şi înfloriturile obişnuite în asemenea ocazii. Pare mai degrabă o improvizaţie – poate pentru că semnarea lui a fost atât de neaşteptată. În anii anteriori, Hitler nu făcuse decât să denunţe regimul lui Stalin ca pe „o bandă de

criminali internaţionali”, în timp ce propaganda sovietică discutase pe larg o eventuală confruntare cu „ameninţarea nazistă”. Ostilitatea dintre cele două state fusese atât de intensă, încât ajunseseră să poarte un soi de război prin procură, susţinând fiecare câte o parte combatantă în Războiul Civil din Spania.

Dar după 23 august Germania a încetat să mai fie un duşman al statului bolşevic. Dintr-odată, Hitler era prietenul URSS-ului, iar opinia publică sovietică trebuia încredinţată că naziştii erau personaje pozitive. Cărţile şi tratatele care-i denunţau pe el şi pe adepţii lui au fost retrase din bibliotecile sovietice. Fascismul n-a mai fost menţionat în presă. În marile oraşe s-au deschis centre culturale germane, au început să fie popularizate muzica, filmele şi piesele nemţeşti. Filmul lui Serghei Eisenstein *Aleksandr Nevski*, care, la cererea lui Stalin, înfăţişa rezistenţa Rusiei în faţa agresorilor teutoni în epoca medievală, a fost retras peste noapte din cinematografe, şi lui Eisenstein i s-a solicitat în schimb să regizeze o nouă versiune a *Walkiriei*, de Richard Wagner (compusă în 1870). În anii anteriori, Uniunea Sovietică executase câteva mii de oameni învinuiţi că fuseseră agenţi sau spioni fascişti. Aşadar de ce a optat Stalin pentru un pact cu foştii săi duşmani de moarte?

Tratatul conţinea şi o anexă secretă, care a fost ţinută departe de ochii poporului sovietic şi ai lumii. „Protocolul secret” al pactului Ribbentrop–Molotov era o înţelegere prin care Stalin şi Hitler îşi împărţeau între ei Europa Centrală şi de Est. Paragrafele lui delimitează „sferele de influenţă” în care fiecare dictator avea libertatea să facă ceea ce voia. Stalin primea Letonia, Estonia, parte din Lituania, Finlanda şi Basarabia. Ca în multe alte tratate ruso–germane, cel mai mult avea de pierdut Polonia:

> În cazul unei transformări teritoriale şi politice a teritoriilor aparţinând statului polonez, sferele de interes, atât ale Germaniei, cât şi ale URSS, vor fi delimitate aproximativ de linia râurilor Narev, Vistula şi San. [...] Problema dacă în interesul ambelor părţi ar fi de dorit menţinerea unui stat polonez independent şi a modului în care vor fi trasate frontierele acestui stat poate fi soluţionată definitiv numai în cursul evenimentelor politice ulterioare.[438]

Hitler avea acum mână liberă să invadeze partea de vest a Poloniei; Stalin primise permisiunea să anexeze restul ţării – tot teritoriul de la est de Vistula. Spre încântarea lui, Moscova ar fi putut să-şi recapete ţinuturile pierdute în urma Războiului Ruso–Polonez din 1919–1921 şi chiar să obţină mai mult. La fel ca în urma împărţirilor din secolul al XIX-lea, statul polonez era din nou sortit să dispară de pe hartă (vezi pp. 333–335)

Chiar în condiţiile în care protocolul a rămas necunoscut lumii[439], tratatul a şocat comunitatea internaţională. Revista *Time* l-a numit „pactul comunazist”, iar pe semnatarii lui, „comunazişti”. Churchill a declarat: „Vestea aceasta sinistră a căzut asupra lumii ca o bombă”[440], şi avea motive serioase să fie surprins. Chiar în timpul în care se pregăteau să semneze Pactul Ribbentrop–Molotov, sovieticii purtaseră la Paris negocieri paralele cu guvernul britanic. Pe 23 iulie, cu numai o lună înainte de plecăciunea făcută de Stalin lui von Ribbentrop, conducerea de la Kremlin le spusese ambasadorilor britanic şi francez la Moscova că era gata să semneze o înţelegere. Cele trei state păruseră pentru o clipă gata să se alieze în aşteptarea unui război pe care Germania părea hotărâtă să-l declanşeze.

Dar Stalin flirtase întotdeauna cu câte doi potenţiali aliaţi. Pentru Hitler, avantajul de a evita, cel puţin o vreme, războiul pe două fronturi era important – Berlinul credea că prima conflagraţie mondială fusese pierdută pentru că-şi împărţise forţele între două teatre de război –, iar Hitler era pregătit să-i ofere lui Stalin termeni teritoriali aparent generoşi. Aliaţii nu-l curtaseră pe dictatorul sovietic nici pe departe cu aceeaşi râvnă. În timp ce Germania îşi trimisese la Moscova demnitarii cei mai importanţi, inclusiv pe von Ribbentrop, prim-ministrul britanic, Neville Chamberlain, nu părea să considere discuţiile cu Kremlinul o prioritate. Nu şi-a trimis în Rusia secretarul de stat pentru afaceri externe, iar delegaţia desemnată de el a plecat cu una dintre cele mai încete nave din marina britanică: vasului *City of Exeter* i-au trebuit cinci zile pentru a ajunge la Leningrad, după care mesagerii au mai petrecut două zile pe drum până la Moscova. Conducătorul lor, amiralul sir Reginald Drax, nu era pregătit temeinic pentru această

misiune (ambasada britanică din capitala sovietică a întrebat de ce nu fusese trimis cineva mai experimentat) şi a făcut o impresie ştearsă la Kremlin. A doua zi după semnarea pactului cu Germania, delegaţiile engleză şi franceză au cerut o întâlnire urgentă cu negociatorul militar al URSS, mareşalul Kliment Voroşilov, care le-a spus verde în faţă: „Dată fiind schimbarea situaţiei politice, continuarea discuţiilor nu mai are rost.”[441]

Principala piedică în încheierea unei înţelegeri între Uniunea Sovietică şi puterile occidentale era neîncrederea reciprocă datând încă de pe vremea Războiului Civil din Rusia. Stalin nu uitase intervenţia Marii Britanii şi a Franţei de partea Albilor, iar Aliaţii priveau cu suspiciune dorinţa declarată a bolşevicilor de a aţâţa revoluţia în toată lumea şi de a răsturna orânduirea capitalistă. În plus, Moscova se îndoia – lucru uşor de înţeles – de fermitatea cu care erau hotărâţi Aliaţii să se împotrivească naziştilor. Conferinţa de la München din 1938, la care Stalin nu fusese invitat, şi politica împăciuitoristă practicată ulterior de occidentali stârniseră la Kremlin bănuiala că Vestul ar fi putut fi tentat să conspire alături de nazişti sau să lase Germania şi Uniunea Sovietică să se lupte una cu alta până la anihilare reciprocă.

În 1939, Stalin simţea deja că nu mai are timp. Voia să se asigure că Uniunea Sovietică era protejată de expansionismul german. Dacă nu putea face asta semnând un tratat cu Anglia şi Franţa, atunci avea să încheie unul cu Germania însăşi.

A crezut el oare în promisiunile lui Hitler? Istoricii sovietici au susţinut că pactul era un subterfugiu, care-i permitea să câştige timp pentru a se înarma de război. Epurările anilor anteriori slăbiseră catastrofal armata sovietică, şi e posibil ca Stalin să fi sperat că Germania avea să se epuizeze în bătăliile cu Aliaţii. Dar comportamentul său pe parcursul următorilor doi ani nu sugerează că ar fi fost în vreun fel pregătit de război în momentul când URSS a fost atacată. Nu avea încredere în Hitler, dar i se părea că ştie cum să-l ia. „Hitler a vrut să ne păcălească, le-a spus el membrilor Biroului Politic, dar l-am dus de nas.”[442] Era o falsă impresie.

Pe 1 septembrie 1939, Germania a invadat Polonia. Franţa şi Marea Britanie i-au declarat război două zile mai târziu. Nevrând să se creadă că acţionează în consens cu Germania, Armata Roşie a aşteptat două săptămâni înainte de a intra în estul Poloniei, sub pretextul de „a-i ajuta şi proteja pe ucrainenii şi bieloruşii care locuiesc pe teritoriul polonez”[443]. Restul Europei a urmărit comportamentul Moscovei cu o uimire nedisimulată. Nu era limpede dacă ruşii se pregăteau să-i înfrunte pe nemţii care avansau ori profitau pur şi simplu de haosul în care se afundase Polonia. Într-o cuvântare ţinută în faţa Camerei Comunelor pe 1 octombrie 1939, primul lord al Amiralităţii, Winston Churchill, declara: „Nu vă pot prezice acţiunile Rusiei. Este o ghicitoare învelită în mister înăuntrul unei enigme. Dar poate că există un indiciu, şi acesta este interesul naţional al Rusiei [...]. Rusia a promovat cu sânge-rece o politică a interesului propriu”[444].

Churchill formulase lucrurile succint. Curând, sovieticii au silit statele baltice să semneze cu URSS tratate de „întrajutorare”, care au permis Armatei Roşii să construiască baze pe teritoriul lor. În Letonia, Lituania şi Estonia, ca şi în vestul Ucrainei şi în Bielorusia, alegerile falsificate au dus la formarea unor parlamente dominate de comunişti, care au votat apoi „spontan” pentru înglobarea ţărilor baltice, până atunci independente, în Uniunea Sovietică. Timp de aproape doi ani, din 1939 până în 1941, Stalin a impus un control rigid asupra teritoriilor din „sfera sa de influenţă”. În ţările baltice, opoziţia a fost strivită, iar potenţialii lideri naţionalişti, reprimaţi. Mii de politicieni, sindicalişti, intelectuali şi profesori au fost arestaţi şi deportaţi sau executaţi. Casele şi slujbele lor au revenit unor etnici ruşi – un reviriment al celor mai drastice politici de rusificare de pe vremea ţarului. Represiunea din această perioadă avea să influenţeze atitudinea unei bune părţi din populaţia locală atunci când nemţii au sosit, doi ani mai târziu, să-i alunge pe sovietici.

În Polonia, orice urmă de rezistenţă faţă de regimul impus de bolşevici a fost întâmpinată cu represalii feroce. Patru sute de mii de polonezi au fost arestaţi. Peste 20 000 dintre ei – ofiţeri, oficialităţi, medici şi intelectuali – au fost

trimişi în lagărele de prizonieri din apropierea oraşului Smolensk, în vestul Rusiei. După şase luni în care au fost anchetaţi de poliţia secretă sovietică, a fost înaintată propunerea de a-i executa. Şeful NKVD, Lavrenti Beria, l-a informat pe Stalin că deţinuţii erau elemente periculoase „angajate în activităţi contrarevoluţionare şi agitaţie antisovietică. Fiecare dintre ei nu aşteaptă decât să fie eliberat pentru a începe imediat lupta contra puterii sovietice”[445]. Stalin s-a arătat fără milă. Asasinarea premeditată a elitei societăţii poloneze a început pe 3 aprilie 1940: fiecare om a fost împuşcat în ceafă, de aproape, cu un singur glonţ de revolver. 21 857 de gloanţe, 21 857 de morţi. Crimele au avut loc în mai multe locuri, dar au ajuns să fie cunoscute în mod colectiv drept masacrul de la Katyń. În 1941, când trădarea Germaniei avea să transforme din nou Polonia într-un aliat al URSS, sovieticilor li s-au cerut explicaţii în legătură cu soarta ofiţerilor polonezi dispăruţi. Stalin a sugerat iniţial că fuseseră trimişi în Manciuria; ulterior, i-a învinuit pe nazişti. Abia în 1990 Mihail Gorbaciov a recunoscut responsabilitatea bolşevicilor.

Dar Moscova privea nu numai spre vest pentru a anexa noi teritorii. În octombrie 1939, Stalin a trimis şi Finlandei textul unui pact de „întrajutorare”, cerând ca graniţa dintre cele două ţări, situată la 30 de kilometri nord de Leningrad, să fie mutată mai sus. Guvernul finlandez a respins solicitarea Moscovei, care a considerat gestul un act de ostilitate.

La sfârşitul lunii noiembrie 1939, trupe sovietice numărând aproape o jumătate de milion de soldaţi – de trei ori mai mulţi decât oponenţii lor – au intrat pe teritoriul finlandez. Armata Roşie era atât de sigură de victorie, încât şi-a avertizat recruţii să nu avanseze prea mult, ca să nu rişte să intre în Suedia. Lui Dmitri Şostakovici i s-a cerut să compună o *Suită pe motive finlandeze*, care urma să fie interpretată de fanfarele militare sovietice în timp ce mărşăluiau prin Helsinki. Dar, la temperaturi de până la –45°, Armata Roşie s-a dovedit mult mai puţin eficientă decât oştenii lui Aleksandr Nevski pe gheaţa lacului Ciudskoe cu şapte secole mai înainte.

Forţele finlandeze s-au retras în tranşee în spatele unei linii defensive nu tocmai impenetrabile, cunoscute drept Linia Mannerheim. Fortificaţiile de-a lungul ei erau aproape inexistente, iar soldaţii nu fuseseră echipaţi satisfăcător, dar au luptat cu tenacitate, dovedindu-se pricepuţi în războiul de gherilă.[446] Mulţi militari ruşi n-aveau uniforme de iarnă şi erau uşor de observat pe zăpadă, devenind ţinte sigure pentru puşcaşii finlandezi. Unul dintre ei, Simo Häyhä, a ucis peste 500 de soldaţi ai Armatei Roşii; ruşii au ajuns să numească glonţul trăgătorilor de elită „moartea albă”. După o lună de lupte, un general sovietic nota cu amărăciune: „Am cucerit teren numai atât cât să ne îngropăm morţii.”[447]

În ianuarie 1940, Stalin a ordonat reluarea ofensivei sub conducerea mareşalului Semion Timoşenko, iar în martie Armata Roşie avansase suficient în interiorul ţării ca URSS să poată impune Finlandei un tratat de pace în propriii termeni.[448] Stalin a obţinut mare parte din teritoriul pe care-l ceruse, dar Uniunea Sovietică pierduse 100 000 de oameni şi fusese făcută de râs de armata unei ţări mici. „Războiul de Iarnă” din 1939–1940 a pătat şi mai tare reputaţia internaţională a Moscovei. URSS a fost exclusă din Liga Naţiunilor şi pusă pe lista agresorilor, alături de Germania, Japonia şi Italia.

Războiul din Finlanda a dovedit că Armata Roşie nu era nici pe departe o forţă invincibilă. Când Franţa a căzut, în iunie 1940, iar Marea Britanie a rămas singură şi vulnerabilă în faţa naziştilor, Stalin s-a confruntat cu perspectiva unui atac german asupra Uniunii Sovietice într-un război pe un singur front. Luase deja măsuri de întărire a forţelor armate – criteriile de încorporare fuseseră modificate pentru a permite creşterea efectivelor de la două la cinci milioane de oameni, iar producţia de avioane, tunuri şi puşti fusese sporită –, dar ţara mai avea nevoie de timp. I-a mărturisit lui Molotov că „n-o să fim pregătiţi să înfruntăm Germania de pe picior de egalitate decât în 1943”[449].

Moscova era prizoniera unui pact faustic. Ca să-i împace pe nazişti, Uniunea Sovietică trimitea Germaniei mii de tone de petrol şi cereale. La începutul lui 1941, Stalin s-a învoit

să sporească ajutorul material oferit nemţilor, cu doar câteva luni înainte ca Hitler să-l folosească pentru a invada URSS. După semnarea dezastruosului Pact Ribbentrop–Molotov, Marea Britanie încercase să-şi îmbunătăţească relaţiile cu Kremlinul, dar strădaniile ei fuseseră respinse de conducerea sovietică, îngrozită de orice gest care ar fi putut să-l îndepărteze pe Hitler.

Stalin pare să se fi amăgit că Hitler n-avea să rişte un război împotriva URSS (sau cel puţin nu atâta vreme cât lupta încă în Vest cu Aliaţii). A ignorat pur şi simplu dovezile contrare. La începutul lui 1941, Winston Churchill l-a informat că serviciile de informaţii britanice aveau date că Germania pregătea un atac iminent asupra URSS, dar Stalin a respins mesajul, considerându-l o stratagemă prin care Anglia încerca să-l convingă s-o ajute. Richard Sorge, un spion sovietic de la ambasada germană din Tokyo, a raportat că văzuse planuri ale viitoarei invazii. La începutul lui mai, trimisese deja o schiţă a planului de atac şi chiar data exactă când acesta urma să aibă loc. Şi totuşi Stalin a refuzat să-şi mobilizeze trupele la graniţa apuseană a ţării. Ba chiar şi pe 21 iunie îi spunea lui Timoşenko, ministrul apărării: „E mult zgomot pentru nimic”[450]. Nikita Hruşciov avea să relateze însă mai târziu că toată lumea ştia de iminenţa atacului. „Vrăbiile ciripeau despre el la toate răscrucile”[451], îşi amintea el în 1956, sugerând că Stalin îşi pierduse curajul după greutăţile din Finlanda şi se iluziona singur. Chiar în ajunul invaziei, un sergent-major german care traversase Bugul în Polonia ca să avertizeze Armata Roşie a fost împuşcat ca agent provocator al inamicului.[452]

Operaţiunea Barbarossa, cea mai mare operaţiune militară din istorie, a început în primele ore ale zilei de 22 iunie 1941. Armata sovietică nu era pregătită să reziste unui atac de o asemenea amploare şi înverşunare. Cu patru milioane de oameni şi peste 750 000 de cai, 47 000 de piese de artilerie, 5 000 de avioane şi aproape 3 000 de tancuri, invadatorii au înaintat rapid printre rândurile dezorganizate ale sovieticilor.[453] Hitler descrisese URSS ca pe o clădire putredă – era de ajuns să spargă uşa, spunea el, ca tot edificiul să se dărâme.[454] Numai în prima dimineaţă, bombardierele Luftwaffe au distrus la sol 1 200

de avioane sovietice, forţele speciale germane au sabotat sistemul de comunicaţii al Armatei Roşii, iar artileria a decimat apărarea din prima linie.

Când a fost informat de cele întâmplate, Stalin a refuzat să creadă că Hitler ordonase atacul. I-a spus şefului de stat-major, mareşalul Gheorghi Jukov, să nu ia nici o contramăsură până când nu se discuta cu ambasada germană. „Nu răspundeţi la provocări şi nu deschideţi focul!” a fost ordinul transmis trupelor de la sol.[455] După numai câteva minute, generalul Boldin, adjunctul comandantului Regiunii Militare de Vest, suna la Kremlin. „Cum e posibil? a ţipat el în receptor. Trupele noastre sunt silite să se retragă. Oraşele ard; mor oameni!”

Centralizarea puterii sovietice, descurajarea oricărei iniţiative venite de jos şi amintirea anilor de epurări însemnau că nimic nu putea fi făcut fără autorizaţie primită de sus. Totul depindea de Stalin, şi, în acest moment de criză, el a clacat. Când s-a confirmat în sfârşit că Germania declarase război, s-a prăbuşit într-o stare de deznădejde, incapabil de cea mai mică acţiune. Molotov a fost cel care a anunţat declanşarea războiului:

> Cetăţeni ai Uniunii Sovietice! Astăzi la patru dimineaţa, fără să transmită nici un fel de pretenţii Uniunii Sovietice, fără nici o declaraţie de război, forţele germane au lansat o ofensivă asupra ţării noastre, ne-au atacat frontierele în mai multe locuri şi au bombardat oraşe. [...] [Este] un act de trădare fără precedent în istoria naţiunilor civilizate. [...] Răspunsul poporului nostru la invazia lui Napoleon a fost un Război Patriotic [...]. Acum, încă o dată, Armata Roşie şi întreaga naţiune vor purta un Război Patriotic victorios pentru a ne apăra ţara iubită.[456]

Abia în după-amiaza zilei de 22 iunie, la mai bine de opt ore după începutul invaziei, comandanţii din prima linie au primit ordin să lanseze „un contraatac hotărât pentru a distruge principalele forţe ale inamicului şi a împinge operaţiunile militare pe teritoriul duşman”[457]. Era o cerinţă imposibil de îndeplinit. Numeroase unităţi sovietice fuseseră deja izolate şi încercuite. Dar Armata Roşie a luptat cu vitejie. Fortăreaţa de la Brest-Litovsk, castelul din secolul al XIX-lea unde Troţki semnase armistiţiul cu Germania în martie 1918, a rezistat eroic. Timp de zece

zile, trei mii de soldaţi sovietici s-au împotrivit forţelor germane copleşitoare, în lupte sângeroase, pierind până la unul. Apărătorii Brestului au dovedit că Wehrmachtul nu era infailibil. Şeful statului-major german remarca: „Peste tot, ruşii luptă până la ultimul om. Rareori capitulează.”[458] Dar, în alte părţi, Armata Roşie se retrăgea în pripă.

Stalin a rămas în stare de şoc şi, pe 28 iunie, a fugit la casa lui de vacanţă din afara Moscovei. Timp de trei zile, izolat de lume, n-a dat nici un ordin şi a primit doar puţine ştiri. Refuzul său de a se pregăti de război amplificase dezastrul; epurările în rândul ofiţerilor superiori ai Armatei Roşii vlăguiseră conducerea militară. Până la urmă, Molotov, Mikoian şi Beria s-au dus cu maşina să afle ce face. Văzându-i, se spune că Stalin ar fi mormăit: „De ce-aţi venit?” Părea să creadă că erau acolo ca să-l aresteze. Când Molotov i-a sugerat crearea unui Comitet de Stat pentru Apărare, Stalin a întrebat sfios: „Şi cine să-l conducă?” Reacţia imediată a lui Molotov – că el, Stalin, ar trebui, fireşte, să fie în frunte – a părut să-l scoată deodată din letargie. Pe 3 iulie, după unsprezece zile, s-a adresat naţiunii pentru prima oară de la izbucnirea războiului:

„Tovarăşi! Cetăţeni! Fraţi şi surori! [...] Vouă mă adresez, prietenii mei!”, a început el în termeni pe care nu-i folosise niciodată până atunci în cuvântările sale publice. „Istoria arată că nu există şi n-au existat armate invincibile. Armata lui Napoleon era o armată considerată invincibilă, dar ea a fost zdrobită [...]. Acelaşi lucru trebuie spus şi despre armata fascistă germană de astăzi a lui Hitler.”[459]

În înregistrarea radio a acestei cuvântări, glasul lui Stalin pare stins şi obosit. Tonul este la început sfidător, dar apoi se strecoară o undă de îndoială, o încercare chinuită de justificare, care sugerează un anume sentiment de vină:

> Unii ar putea să întrebe: cum s-a putut întâmpla că guvernul sovietic a consimţit să încheie un pact de neagresiune cu nişte mişei şi monştri ca Hitler şi Ribbentrop? N-a săvârşit oare guvernul sovietic o greşeală în cazul de faţă? Fireşte că nu! [...] Nici un stat iubitor de pace nu poate refuza să încheie un tratat de pace cu o putere vecină, chiar dacă în fruntea acestei puteri se află nişte monştri şi canibali ca Hitler şi Ribbentrop. [...] Ce-am câştigat noi încheind un pact de neagresiune cu Germania? Am asigurat ţării noastre pacea timp de un an şi jumătate şi posibilitatea de a pregăti forţele noastre

în vederea unei riposte în cazul când, în pofida pactului, Germania fascistă s-ar fi încumetat să atace ţara noastră. [...] Toţi oamenii cei mai buni din Europa, America şi Asia [...] au o atitudine de simpatie faţă de guvernul sovietic, aprobă comportarea guvernului sovietic. [...] Războiul împotriva Germaniei fasciste nu poate fi socotit un război obişnuit. [...] El este, totodată, marele război al întregului popor sovietic împotriva trupelor fasciste germane, [...] [un] război pentru apărarea Patriei[460].

Vechea retorică despre lupta de clasă fusese abandonată. Cuvântarea lui Stalin era o întoarcere la limbajul patriotismului, al spiritului naţionalist din anul 1812, un apel la naţiunea dezbinată să se unească pentru a-şi apăra patria.

Abordarea a părut să funcţioneze. La fel ca în 1812, peste tot s-au format miliţii populare. Punctele de recrutare au fost inundate de voluntari – numai în Moscova s-au înrolat 120 000 de oameni. „În regiunile cotropite trebuie să se creeze condiţii insuportabile pentru duşman şi pentru toate uneltele lui; ei trebuie să fie urmăriţi şi nimiciţi la fiecare pas”[461], a cerut Stalin. Peste tot au apărut unităţi de partizani, ajutate de trupele Armatei Roşii care fuseseră prinse în spatele liniilor inamice. Muncitorii tineri şi studenţii au fost învăţaţi să saboteze operaţiunile germane. Una dintre cele mai cunoscute tinere cercetaşe, Zoia Kosmodemianskaia, avea numai 18 ani când a fost prinsă în timp ce tăia cablurile telefonice nemţeşti. A fost torturată atât de brutal, încât chiar şi unii soldaţi nazişti s-au simţit dezgustaţi, dar ea a refuzat cu încăpăţânare să-şi dezvăluie identitatea sau să-şi dea în vileag tovarăşii. Pe eşafodul improvizat, cu ştreangul deja de gât, s-a adresat populaţiei civile care se adunase s-o vadă murind:

Hei, tovarăşi, nu mai fiţi atât de posomorâţi! E timpul să fim curajoşi! Mie nu mi-e frică. Mă bucur să mor pentru patrie – şi pentru voi toţi. O să mă spânzure, dar nu sunt singură. Suntem două sute de milioane. Nu ne pot spânzura pe toţi! Rămas-bun, tovarăşi! Nu vă temeţi![462]

Zoia Kosmodemianskaia a devenit prima femeie din Marele Război pentru Apărarea Patriei decorată ca Erou al Uniunii Sovietice. Naziştii îi fotografiaseră execuţia şi trupul pe jumătate gol aruncat în zăpadă. În mâinile propagandei

sovietice, aceste imagini s-au transformat în instrumente extrem de eficiente, dovada incontestabilă a barbariei invadatorilor. Toată retorica antinazistă care fusese retrasă în grabă în august 1939 a fost scoasă la lumină. *Aleksandr Nevski*, filmul lui Eisenstein, a fost relansat şi s-a bucurat de o primire fulminantă.

Probleme de logistică au zădărnicit în parte efortul de război. Voluntarii n-au avut timp să se antreneze corespunzător, iar armele nu erau de ajuns pentru toţi. Nikita Hruşciov îşi amintea cum încercase să facă rost de puşti pentru tinerii recruţi din Kiev şi i se spusese că nu era nici una. Fusese sfătuit să-i echipeze cu „suliţe, săbii, arme improvizate sau orice puteţi produce în fabrici”[463]. A trimite voluntari neantrenaţi şi prost înarmaţi împotriva soldaţilor Wehrmachtului era un act disperat, dar, când golurile din linii au trebuit umplute, conducerea n-a ezitat. Divizii întregi ale Armatei Roşii au fost nimicite în valuri succesive de contraatacuri sinucigaşe, ordonate de ofiţeri care se temeau într-atât de Stalin, încât trimiteau zeci de mii de oameni la o moarte aproape sigură.

Hitler le spusese generalilor săi în martie 1941 că „războiul cu Rusia va fi de aşa natură încât nu va putea fi purtat cu cavalerism; este o luptă între ideologii şi diferenţe de rasă şi va trebui dusă cu o asprime fără precedent, fără milă şi fără preget”[464]. Toţi comisarii politici capturaţi (ofiţerii cu rol politic ataşaţi fiecărei unităţi de armată) trebuiau executaţi pe loc. Stalin a răspuns în august declarând că orice soldat al Armatei Roşii care era luat prizonier comitea o infracţiune. Prizonierii de război urmau să fie pedepsiţi dacă şi când se întorceau; iar cât timp erau captivi, cartelele de raţii militare ale familiei aveau să fie suspendate. „Nu există prizonieri sovietici de război, ci numai trădători”, a decretat el.[465]

Nemţii nu s-au obosit prea mult să-i hrănească pe soldaţii sovietici capturaţi. Dintre cei trei milioane prinşi până la sfârşitul anului 1941, două milioane au murit de inaniţie, de boli sau din cauza tratamentului inuman până în februarie 1943.[466] Pe puţinii supravieţuitori îi aşteptau lagărele staliniste. Operaţiunea Barbarossa a fost o luptă pe viaţă şi pe moarte, mai feroce şi mai înfricoşătoare decât tot ce s-a

petrecut pe Frontul de Vest şi poate chiar în toată istoria războaielor.

Atacul pe trei fronturi al Wehrmachtului a avansat rapid spre Leningrad, la nord, spre Moscova, în centru, şi spre Kiev şi Rostov-pe-Don, în sud. Până la mijlocul lui iulie, nemţii erau la Smolensk, la jumătatea distanţei până la capitală. La sfârşitul lui august, Grupul de Armate Nord ameninţa direct Leningradul, iar în septembrie Kievul a căzut. Hitler ştia că nu-şi poate permite un război de uzură. Combustibilul folosit de Wehrmacht fusese până acum furnizat de Uniunea Sovietică însăşi, dar rezervele n-aveau să mai ţină mult. Nemţii trebuiau să-şi incapaciteze cât mai repede duşmanul, şi asta însemna să cucerească Moscova, Leningradul şi – vital pentru ei – terenurile petrolifere din Caucaz.

Dar, în ciuda pierderilor şi a debandadei iniţiale, Armata Roşie nu a cedat aşa cum prevăzuse Hitler, iar majoritatea populaţiei nu i-a întâmpinat pe nemţi cu bucurie, ca pe nişte salvatori. În Estonia şi Lituania mai ales, ocupate nu demult, unde trupele germane erau percepute ca aliate în lupta popoarelor baltice împotriva jugului rusesc, unii s-au alăturat naziştilor, dar, în mare, poporul sovietic i-a rămas credincios lui Stalin. Hitleriştii au tratat populaţia cu atâta brutalitate, încât nu i-au putut câştiga de partea lor decât pe prea puţini. În Ucraina, unde milioane de oameni urau dominaţia sovietică şi sperau ca naziştii să-i elibereze, satele i-au întâmpinat mai întâi pe soldaţii germani cu pâine şi sare, semnul tradiţional al ospitalităţii, dar au fost răsplătite cu un val de atrocităţi. Nemţii au rechiziţionat alimentele şi animalele şi i-au silit pe ţărani să lucreze în continuare în detestatele gospodării colective. În retragere, Armata Roşie aplicase aceeaşi tactică a pământului pârjolit care-i silise pe soldaţii lui Napoleon să rabde de foame în 1812, aşa că recolta de pe câmpurile arse era extrem de slabă, spre furia ocupanţilor nazişti. Drept răspuns la sabotajele antigermane, Gestapoul lua ostatici şi-i împuşca. Pentru fiecare soldat german ucis de partizani erau executaţi între 50 şi 100 de „comunişti” (de obicei cetăţeni obişnuiţi, ridicaţi la întâmplare).

Asasinarea în masă a evreilor sovietici a fost explicată soldaţilor de rând ca o componentă a campaniei „împotriva partizanilor”, sub lozinca „Orice evreu e un bolşevic, e un partizan”[467]. Rezultatele au fost terifiante. În septembrie 1941, un presupus atac asupra unor ofiţeri germani a furnizat pretextul celui mai cumplit masacru. Pe 26 septembrie, în ziarele şi pe străzile din Kiev au apărut anunţuri că evreii din oraş urmau să fie mutaţi în alte părţi din Ucraina.

> Jidanii[468] din oraşul Kiev şi din împrejurimi trebuie să se adune în ziua de luni, 29 septembrie, la orele 8.00, la colţul străzilor Melnikova şi Doktorivskaia, lângă cimitir. Trebuie să-şi ia cu ei toţi banii, documentele şi lucrurile de valoare, lenjerie şi haine călduroase. Orice jidan care nu va îndeplini ordinul şi va fi găsit în orice alt loc va fi împuşcat.[469]

Ceea ce a urmat este cel mai mare asasinat în masă din istoria Holocaustului. Miile de oameni care au răspuns acestui anunţ au fost adunaţi în grupuri şi puşi să mărşăluiască spre suburbia kieveană Babii Iar. Raportul nazist asupra operaţiunii relatează pe un ton arogant: „Ne aşteptaserăm la numai cinci sau şase mii, dar au apărut treizeci de mii. Mulţumită bunei noastre organizări, au continuat să creadă până în momentul execuţiei că erau mutaţi...”[470] Pe măsură ce coloanele se apropiau de Babii Iar, evreii erau duşi spre marginea unei râpe adânci, unde erau siliţi să se dezbrace şi să-şi pună bunurile într-un morman. Un soldat german a urmărit ce se întâmpla după aceea:

> Totul s-a petrecut foarte repede. Gărzile ucrainene îi grăbeau pe cei care ezitau cu lovituri de picior şi ghionturi [...]. Evreii erau duşi pe poteci înguste în josul râpei şi, când ajungeau acolo, Schutzpolizei [poliţiştii orăşeneşti] îi apucau şi îi sileau să se întindă peste cadavrele celor deja împuşcaţi. N-a durat decât foarte puţin. De îndată ce un evreu se culca pe jos, un agent din Schutzpolizei venea cu un automat şi-l împuşca în ceafă. Evreii care coborau în râpă erau atât de îngroziţi de ceea ce vedeau, încât îşi pierdeau orice speranţă. Unii au ales chiar să se întindă singuri pe jos şi să aştepte împuşcătura. [...] Erau trei rânduri de trupuri, fiecare lung cam de şaizeci de metri. N-aş putea să spun câte straturi mai erau sub fiecare. Trupurile mai tresăreau din când în când şi erau acoperite de sânge.[471]

Până la sfârşitul războiului, peste un milion de evrei sovietici muriseră în Holocaust. Am vizitat Babii Iar în toamna lui 2010, în ziua comemorării a 69 de ani de la masacrele din Ucraina. Am găsit un mic monument memorial, dar astăzi nu li se acordă prea mare atenţie întâmplărilor din 1941 – implicarea etnicilor ucraineni în persecutarea evreilor şi în mod direct în evenimentele de la Babii Iar a lăsat în urmă un sentiment de stânjeneală.

Dar, la peste o sută de kilometri de Kiev, în oraşul Berdicev, am dat peste o autentică verigă de legătură cu Holocaustul. În apropierea mânăstirii carmelite a oraşului, o mică adunare de evrei bătrâni – ultimii rămaşi din cei 30 000 care locuiau cândva aici – comemora ziua în care Gestapoul începuse „purificarea” oraşului. În septembrie şi octombrie 1941, ghetoul din Berdicev a fost lichidat, şi peste 20 000 dintre locuitorii săi au fost ucişi[472]. Unul dintre vorbitorii la comemorare, o femeie, făcuse parte din convoiul de evrei duşi la moarte în octombrie 1941. Cu voce tremurată, a povestit cum reuşise să evite glonţul călăului şi căzuse încă vie în groapa comună. Acoperită de alte trupuri, zăcuse acolo, nemişcată şi tăcută, până la căderea nopţii, când se târâse afară şi apoi într-un loc sigur. Anii nu-i domoliseră mânia. „Nu trebuie să uităm niciodată ce ne-au făcut fasciştii – nouă şi ţării noastre! a strigat ea. Oamenii vorbesc de iertare, dar cum am putea ierta vreodată ce au făcut monştrii aceia? Dragi tineri! Nu uitaţi şi nu iertaţi niciodată!”

La marginea Berdicevului există şi azi un loc care aminteşte de generaţia asasinată: cimitirul evreiesc abandonat, ultimul lăcaş de odihnă al evreilor oraşului timp de sute de ani, plin de statui şi de pietre de mormânt bogat ornamentate. Atâta doar că, de la o vreme, n-a mai rămas nimeni care să se ocupe de el, iar azi este năpădit de buruieni şi abandonat. Liniştea din jur e întreruptă numai de câte un tren care trece zăngănind prin apropiere şi de ţipetele păsărilor poposite pe morminte.

În vara şi toamna lui 1941, nemţii au repurtat succese militare impresionante. Polonia răsăriteană, Estonia, Letonia, Lituania, Bielorusia şi vestul Ucrainei au căzut toate în mâinile lor. Dar cei 180 000 de oameni ucişi sau

răniţi în numai trei luni, până în septembrie, erau mai mulţi decât tot ce pierduse Wehrmachtul pe întreg Frontul de Vest pe parcursul anului 1940. Pierderile sovieticilor erau mult mai mari, dar naziştii începuseră să creadă că inamicul avea o rezervă inepuizabilă de recruţi. Generalul Halder, şeful Comandamentului Suprem german, comenta cu amărăciune pe marginea capacităţii înverşunate a Armatei Roşii de a continua lupta:

> Întreaga situaţie ne dă tot mai mult de înţeles că am subestimat colosul rus [...]. Diviziile lor nu sunt înarmate şi echipate aşa cum înţelegem noi aceşti termeni, iar tacticienii lor nu sunt grozavi. Dar dacă nimicim zece apar alţi zece în loc. Ei se află în apropierea propriilor resurse, în timp ce noi ne depărtăm tot mai mult de ale noastre. Trupele noastre, răsfirate pe o linie enormă a frontului, sunt supuse atacurilor neîncetate ale inamicului.[473]

Hitler făcea presiuni asupra generalilor săi să grăbească cucerirea Moscovei şi a Leningradului. Din directiva sa din 22 septembrie se vede limpede că voia ca ocuparea oraşului de pe Neva să devină o pildă a invincibilităţii naziştilor:

> Führerul a decis să şteargă oraşul Petersburg de pe faţa pământului. Nu sunt interesat de existenţa pe mai departe a acestui mare centru urban după înfrângerea Rusiei sovietice. [...] Propunem asedierea oraşului şi ştergerea lui de pe faţa pământului cu foc de artilerie de toate calibrele şi cu bombardament aerian constant.[474]

Astfel a început blocada de nouă sute de zile a Leningradului. În următorii doi ani şi jumătate, oraşul avea să supravieţuiască într-o stare de teroare, bombardat continuu şi lăsat fără combustibil şi fără nici un fel de resurse. Numai convoaiele armate care traversau suprafaţa îngheţată a lacului Ladoga au furnizat raţiile minimale de alimente care au permis populaţiei să rămână în viaţă. Când venea primăvara şi se topea gheaţa, situaţia devenea şi mai precară. Aproape o treime din cei 2,5 milioane de locuitori ai oraşului aveau să moară de foame, şi soarta Leningradului avea să atârne în balanţă între înverşunarea maniacală a lui Hitler şi rezistenţa eroică a asediaţilor.

În timp ce Grupul de Armate Nord decima apărarea Leningradului, Grupul Centru avansa pe traseul străbătut cu 129 de ani înainte de La Grande Armée a lui Napoleon.

Ţinta era Moscova, şi nemţii îşi învăţaseră bine lecţia de istorie. Scopul principal al Operaţiunii Taifun, lansată la începutul lui octombrie, era să ocupe capitala şi să ofere astfel adăpost forţelor invadatoare înainte de instalarea iernii. Mulţi comandanţi germani citiseră povestirile sumbre despre retragerea lui Napoleon şi erau hotărâţi să nu aibă aceeaşi soartă. În prima săptămână a operaţiunii, Grupul de Armate Centru a obţinut victorii răsunătoare la Viazma şi la Briansk[475], încercuind defensiva sovietică şi capturând cinci sute de mii de soldaţi. Drumul spre Moscova era deschis; căderea capitalei părea doar o chestiune de timp.

Oraşul fusese cuprins de panică, şi Stalin a ordonat evacuarea imediată a ministerelor, oficialităţilor, directorilor de fabrici şi a personalului economic important. Flotile de avioane i-au dus pe toţi în siguranţă la Kuibîşev, un oraş pe Volga, la 750 de kilometri sud-est de Moscova. Documentele guvernamentale şi alte acte secrete au fost arse – scene care aminteau de zilele dinaintea sosirii lui Napoleon în 1812; centralele energetice, podurile şi clădirile publice au fost înţesate cu explozibil. Locuitorii de rând ai oraşului şi-au luat ce puteau duce cu ei şi s-au luptat pentru un loc în trenurile care reuşeau să mai plece din capitală. Într-o formidabilă mobilizare logistică, echipamente industriale, utilaje şi chiar fabrici întregi au fost dezasamblate şi expediate spre est, în Ural, unde au fost reinstalate şi şi-au reluat producţia în timp record. Până la sfârşitul operaţiunii, aproximativ cinci sute de fabrici şi două milioane de oameni fuseseră evacuaţi din capitală.[476] Lenin s-a aflat printre primii plecaţi – trupul lui a fost scos în secret din mausoleul din Piaţa Roşie la începutul lui iulie şi trimis la loc sigur în oraşul vest-siberian Tiumen.

La mijlocul lui octombrie, nemţii au ajuns la Borodino. Semnificaţia istorică a acestui fapt nu scăpa nimănui. Divizia 82 puşcaşi a colonelului Polosuhin a rezistat aici timp de cinci zile înainte ca forţele inamice superioare s-o silească să bată în retragere. Pe câmpul de bătaie se află azi un monument, aproape la fel de mare ca acela din 1812, şi eroismul apărătorilor de la Borodino a fost slăvit cu promptitudine într-un cântec popular plin de însufleţire:

Borodino! Pământul tău rezistă!
Doar numele-ţi victoria aduce,
Îi cheamă pe vitejii-aici căzuţi,
Inspiră bărbăţie-n cei de azi.
Dac-ar putea strămoşii-acum să vadă
Printr-a mormântului întunecime
Cu cât curaj le apără onoarea
Urmaşii demni de-aceeaşi nemurire![477]

Dar, la începutul lui noiembrie, nemţii ajunseseră la mai puţin de o sută de kilometri de Moscova. Stalin i-a ordonat mareşalului Gheorghi Jukov, cel care organiza apărarea Leningradului, să vină să salveze capitala. Jukov a cântărit avantajele abandonării Moscovei, aşa cum făcuse Kutuzov în 1812, dar în cele din urmă i-a spus lui Stalin că oraşul putea fi salvat şi că avea să fie. Stalin, comandantul suprem oficial al Armatei Roşii, a anunţat la radio că el avea să rămână la Moscova pentru a dirija defensiva. Peste o jumătate de milion de moscoviţi au răspuns la chemarea lui de a participa la construirea de fortificaţii la periferiile oraşului şi alte zeci de mii s-au oferit voluntar să-l apere. Chiar dacă rămăseseră fără încălzire şi alimente suficiente, locuitorii capitalei erau hotărâţi să se apere. Patru sute de mii de femei, multe dintre ele soţii de soldaţi plecaţi pe front, au început să lucreze în uzine de armament care fabricau cocktailuri Molotov, aruncătoare de flăcări şi mitraliere.

Scriitorul Konstantin Simonov a înţeles încă de la începutul războiului că oamenii nu luptau pentru Stalin, pentru Revoluţie şi pentru Uniunea Sovietică, ci pentru pământul Rusiei – pentru oraşul sau satul pe care-l considerau casa lor şi pentru oamenii de acolo.

> Satul era mic, dar avea un cimitir mare, întins pe o movilă întreagă, plină de cruci vechi, strâmbe, fărâmate, spălate de ploi şi ninsori. [...] Sentimentul intens şi dureros al dragostei pentru pământul natal, care acolo, în urma lui, a şi fost călcat de cizma nemţească, iar aici poate fi călcat chiar mâine – sentimentul acesta îi răscolea sufletul. Ceea ce văzuse în ultimele două zile îi confirma că e adevărat: da, nemţii pot ajunge şi aici – şi totuşi îi era cu neputinţă să-şi imagineze acest pământ sub stăpânire nemţească. Atâtea nenumărate rânduri de strămoşi necunoscuţi – bunici, străbunici şi stră-străbunici – se odihnesc sub aceste cruci, unul peste altul, de

veacuri, încât pământul acesta era al lor până la o mie de stânjeni adâncime şi nu putea, nu avea dreptul să devină străin.[478]

Stalin cunoştea şi el importanţa trecutului şi a patriotismului naţionalist. Cuvântarea sa din Ziua Revoluţiei, 7 noiembrie, a fost transmisă pe fundalul sonor al tunurilor germane. De la paradă, trupele au plecat direct pe front, la mai puţin de 60 de kilometri.[479] Stalin i-a comparat pe luptătorii din 1941 cu eroii naţionali din trecutul Rusiei:

Toate popoarele ţării noastre sprijină armata noastră, flota noastră, ajutându-le să nimicească hoardele cotropitoare ale fasciştilor germani. Rezervele noastre de oameni sunt nesecate. [...] Fie ca în acest război să vă însufleţească figurile pline de bărbăţie ale marilor noştri strămoşi: Aleksandr Nevski, Dmitri Donskoi, Kuzma Minin, Dmitri Pojarski, Aleksandr Suvorov şi Mihail Kutuzov! Moarte ocupanţilor germani! Trăiască glorioasa noastră patrie![480]

Asaltul german asupra Moscovei fusese încetinit de ceea ce se numeşte *rasputiţa*, sezonul de ploi şi de noroaie care face drumurile ruseşti impracticabile înaintea îngheţurilor de iarnă. Când, la mijlocul lui noiembrie, temperatura a scăzut în sfârşit, tancurile germane au putut să-şi reia înaintarea pe şleaurile îngheţate. Dar sovieticii mai aveau un avantaj important. Armata Roşie învăţase din experienţa avută cu un an înainte, în războiul din Finlanda. Soldaţii ştiau acum să lupte pe schiuri şi aveau echipament alb de camuflaj, haine de blană şi cizme groase de pâslă. Majoritatea trupelor germane nu aveau aşa ceva, căci Berlinul mizase pe cucerirea Moscovei înainte de sosirea iernii. Ca şi în 1812, vremea le-a venit ruşilor în ajutor. Mii de soldaţi germani au suferit degerături severe, în timp ce forţele lui Jukov se retrăgeau cât puteau de încet spre capitală. Sovieticii au avut pierderi uriaşe, dar înaintarea Wehrmachtului a fost până la urmă oprită pe 19 noiembrie, când unităţile de avangardă ale nemţilor raportau că desluşesc în zare cupolele Kremlinului.

Cât de aproape de Moscova s-au aflat trupele germane este evident oricărui vizitator al oraşului care soseşte pe aeroportul internaţional Şeremetievo. Pe marginea şoselei principale care duce în capitală, gropile uriaşe săpate pentru a opri înaintarea tancurilor marchează şi azi până

unde au ajuns nemţii, la numai 15 kilometri de Piaţa Roşie. Wehrmachtul avusese doi ani de victorii neîntrerupte în toată Europa, dar neputinţa de a cuceri Moscova a fost un moment critic. După ce armata germană pătrunsese cale de 900 de kilometri în interiorul URSS, ocupând un teritoriu cât Marea Britanie, Franţa, Spania şi Italia la un loc, după ce două cincimi din populaţia sovietică ajunsese sub control inamic, după ce ţara avea deja pierderi de aproape patru milioane de morţi şi răniţi, Armata Roşie reuşise să-i oprească pe nemţi la porţile Moscovei. În faţa trupelor invadatoare, aproape epuizate, se profila perspectiva unei ierni geroase, a liniilor de comunicaţie întinse la maximum şi a lipsei unor echipamente absolut necesare: haine călduroase, bocanci, căciuli de blană şi antigel. Uniunea Sovietică fusese la un pas de anihilare, dar supravieţuise. Aşa cum remarca generalul francez Antoine-Henri Jomini în ajunul invaziei lui Napoleon, „Rusia e o ţară în care e uşor să intri […], dar din care e foarte greu să ieşi”[481].

Note

438. W. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, Nationwide Book Service, USA, 1960, p. 541 [trad. rom. în Bogdan Murgescu (coord.), *Istoria României în texte*, Corint, Bucureşti, 2001, p. 329 – *n.t*].

439. Existenţa protocolului secret a fost oficial negată în Uniunea Sovietică până în 1989, când o masivă demonstraţie în ţările baltice, la a cincizecea aniversare a semnării pactului, la care au participat două milioane de oameni, l-a obligat pe Mihail Gorbaciov să înfiinţeze o comisie de investigaţie şi ulterior să-şi ceară scuze pentru urmările tratatului asupra statelor care avuseseră de suferit de pe urma lui.

440. G. Roberts, *Stalin’s Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 2006, p. 30.

441. Shirer, *op. cit.*, pp. 541–542.

442. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 257.

443. Roberts, *op. cit.*, p. 37.

444. *Ibidem*, p. 38.

445. Raport al lui Beria către Stalin din 5 martie 1940, marcat „strict secret”, aflat printre documentele desecretizate de guvernul rus în aprilie 2010. Facsimilul originalului este disponibil la adresa http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/8649435.stm.

446. Sovieticii s-au trezit atacaţi în mod frecvent cu o armă improvizată surprinzătoare – o sticlă umplută cu benzină şi echipată cu un fitil foarte lung, care era aruncată de aproape şi s-a dovedit extrem de eficientă pentru a incendia camioanele şi tancurile. Finlandezii au numit-o „cocktail Molotov”, şi denumirea s-a răspândit apoi în toată lumea. Când fusese întrebat de ce bombardau sovieticii oraşele finlandeze, Molotov declarase că Moscova arunca nu bombe, ci pachete cu alimente pentru populaţia înfometată. Finlandezii au deci s să-i răsplătească pentru generozitate oferindu-le „o băutură care să meargă cu mâncarea”. Până la sfârşitul războiului au fost produse 500 000 de cocktailuri Molotov, care au distrus sute de tancuri ruseşti.

447. A. Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, Harper Collins, London, 1991, p. 730.

448. În ultimele săptămâni ale războiului, Marea Britanie şi Franţa elaboraseră tot mai serios planuri de a trimite trupe în ajutorul finlandezilor. Consecinţa cea mai probabilă ar fi fost un război catastrofal între Rusia şi Occident. Din fericire, norvegienii nu le-au dat permisiunea să le traverseze teritoriul.

449. R. Service, *Stalin: A Biography*, Macmillan, London, 2004, p. 406.

450. M. Heller şi A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 361.

451. *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*, trad. engl. J.L. Schecter, V. Luchkov, Little, Brown & Co., Boston, Mass., 1990, p. 50.

452. R. Braithwaite, *Moscow 1941: A City and Its People at War*, Profile Books, London, 2006, p. 67; şi Service, *Russia*, *op. cit.*, p. 260.

453. Service, *Russia, op. cit*., p. 261.

454. Roberts, *op. cit.*, p. 85.

455. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 371.

456. Braithwaite, *op. cit*., p. 75.

457. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 371.

458. Service, *Russia,* ed. cit., p. 264.

459. Cuvântarea lui Stalin la radio din 3 iulie 1941, în *The World's Great Speeches: 292 Speeches from Pericles to Nelson Mandela*, eds L. Copeland, L. Lamm, S. McKenna, Dover Publications, New York, NY, 1999, pp. 495–496 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Despre Marele Război al URSS pentru Apărarea Patriei*, Editura PMR, 1953, pp. 9–15 – n.t.].

460. Aceasta este originea denumirii pe care al Doilea Război Mondial o poartă şi astăzi în Rusia: Marele Război pentru Apărarea Patriei (*n.t.*).

461. Braithwaite, *op. cit*., p. 310 [trad. rom. cit. – *n.t*].

462. Citat în P. Lidov, *Gheroi Sovetskogo Soiuza Zoia Anatolievna Kosmodemianskaia*, Moskva, 1942, pp. 14– 15. Însă M. Gorinov, în „Zoia Kosmodemianskaia, 1923– 1941”, *Otechestvennaia istoriia*, no. 1/2003, reproduce transcrierea interogatoriului luat de nazişti Zoiei şi sugerează că „ultimele ei cuvinte” ar putea fi o invenţie ulterioară a propagandei sovietice.

463. Heller şi Nekrich, *op. cit.*, p. 375.

464. Roberts, *op. cit*., p. 84.

465. Citat în R. Brakman, *Sekretnaia papka Iosifa Stalina* [*Dosarul secret al lui Stalin*], Ves Mir, Moskva, 2004, p. 297. Problema este discutată de Iu. Tepleakov în „Stalin's war against his own troops: The tragic fate of Soviet prisoners of war in German captivity”, apărut într-o formă uşor modificată în *The Journal of Historical Review*, vol. XIV, nr. 4/iulie–august 1994, pp. 4–10.

466. Roberts, *op. cit.*, p. 85.

467. *Ibidem*, p. 87.

468. Este folosit cuvântul rusesc *jidî*, un termen peiorativ.

469. Fotografia originalului la adresa http://www.archives.gov.ua/Sections/B-Yar/?88

470. Tribunalul Militar de la Nürnberg, sentinţa din procesul Einsatzgruppen; transcrierea citează proba de dosar NO-3157, 426.

471. M. Berenbaum, *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Museum*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 2006, pp. 97–98.

472. Printre cei morţi se afla şi mama vestitului autor sovietic Vasili Grossman, care era plecat pe front, pe post de corespondent de război pentru ziarul Armatei Roşii. Grossman n-avea să-şi ierte niciodată că nu făcuse mai mult ca să-şi salveze mama, şi în romanul său cel mai cunoscut, *Viaţă şi destin*

(1959), îşi imaginează scrisoarea pe care ea ar fi putut să i-o scrie în apropierea morţii.

473. Braithwaite, *op. cit.*, p. 180.

474. Roberts, *op. cit., p. 104.*

475. Viazma se află la aproximativ 230 de kilometri nord-vest de Moscova, Briansk, la aproximativ 320 de kilometri sud-vest (*n.t.*).

476. Braithwaite, *op. cit.*, p. 276.

477. *Moskva za nami!* [*Moscova stă în spatele nostru!*], text şi muzică de B. Vasiliev (1942), citat în G. Alferova, *Borodino, pole russkoi slavî* [*Borodino, câmpul gloriei ruse*], Muzeul de Stat din Borodino, 2002.

478. Braithwaite, *op. cit.*, p. 102 [K. Simonov, *Vii şi morţi*, trad. rom. Vladimir Cogan, Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1963, p. 39 – *n.t.*].

479. Din motive de securitate, tradiţionala şedinţă din ajunul paradei a trebuit să fie ţinută în staţia de metrou Maiakovskaia, unde trenurile au fost folosite ca garderobe şi săli de dineu.

480. Cuvântarea lui Stalin din 7 noiembrie 1941. Textul complet în original este disponibil la adresa http://cccp.narod.ru/work/book/stal_parad.html [trad. rom. în I.V. Stalin, „Cuvântarea rostită la parada Armatei Roşii din Piaţa Roşie din Moscova, 7 noiembrie 1941”, în *Despre Marele Război pentru Apărarea Patriei*, Editura PMR, 1953, pp. 35– 36 – *n.t.*].

481. C. Ailsby, *Images of Barbarossa: The German Invasion of Russia, 1941*, Ian Allan Publishing, London, 2001, p. 50.

Capitolul 32
Marele Război pentru Apărarea Patriei

Moscova rezistase. Crăciunul şi Anul Nou fuseseră sărbătorite modest în capitala sleită de puteri. Şi totuşi profunda depresie a lui Stalin părea să fi lăsat locul unui optimism maniacal. I-a spus secretarului britanic pentru afaceri externe, Anthony Eden, că se ajunsese la un moment de cotitură:

> Armata germană e vlăguită. Comandanţii ei au sperat să încheie războiul înainte de instalarea gerului şi nu s-au pregătit cum trebuie pentru o campanie de iarnă. Soldaţii sunt prost îmbrăcaţi, prost

hrăniţi, şi moralul lor scade. Dar URSS dispune de rezerve uriaşe de oameni, care intră acum în acţiune [...]. Vom continua să avansăm pe toate fronturile.[482]

Exuberanţa lui Stalin nu era împărtăşită de comandanţii săi militari. Trupele mareşalului Jukov îi împinseseră pe nemţi înapoi vreo 120 de kilometri, dar balanţa nu se înclinase încă în favoarea sovieticilor. Jukov susţinea că Armata Roşie avea nevoie de timp să se regrupeze; Stalin a ordonat o contraofensivă totală. Le-a spus generalilor săi că trebuie să păşească pe urmele lui Kutuzov cel de la 1812 şi să izgonească armatele invadatoare de pe pământul rusesc. Dar atacul lansat în ianuarie 1942 nu s-a dovedit eficace. Forţele sovietice erau prea slabe ca să-i disloce pe nemţi, şi, în aprilie, ofensiva lor s-a împotmolit în noroaiele *rasputiţei* de primăvară.[483] Au mai pierdut patru sute de mii de oameni, luaţi prizonieri sau răniţi. Stalin a fost silit să abandoneze campania. A urmat o scurtă perioadă de relativă acalmie.

Nu doar cei de pe front sufereau. Populaţia rămasă la vatră avea şi ea multe de îndurat. Puţine erau familiile care să nu aibă tatăl, vreun fiu sau vreun frate plecat la război, şi, până la sfârşitul conflictului, puţini aveau să fie cei care să nu fi pierdut vreo rudă. Dorul şi grija celor despărţiţi de război au fost surprinse într-o poezie de Konstantin Simonov, *Jdi menea* (*Să m-aştepţi!*), care a devenit la fel de populară printre ruşi cum erau cântecele Verei Lynn[484] în Marea Britanie sau ale lui Marlene Dietrich în Germania. Ritmul său hipnotic este de fapt o rugăciune pe jumătate liniştitoare, pe jumătate disperată pentru întoarcerea milioanelor de soldaţi care n-aveau să se mai întoarcă niciodată:

Să m-aştepţi, şi-am să mă-ntorc!
Spună cine-o vrea
Că-s demult pierit, în foc,
Fugi şi n-asculta!
Maică-mea, copilul chiar,
De-ai să-i vezi plângând,
Iar prietenii, cu-amar,
Lângă vatră stând,
Las' să bea dup-obicei
La priveghiul meu!

Râzi, şi nu boci cu ei!
Tu s-aştepţi mereu![485]

Dar femeile sovietice nu s-au mulţumit să aştepte. Au trebuit să umple golurile din industrie şi agricultură. În decembrie 1941, o lege nouă i-a mobilizat la muncă pentru front pe toţi muncitorii neînrolaţi în armată. Orele peste program au devenit obligatorii, zilele libere au fost anulate, iar ziua de muncă a crescut la 12 ore. Femeile cu vârste cuprinse între 16 şi 55 de ani au ocupat slujbele eliberate de bărbaţii plecaţi să lupte, alimentând furnalele, conducând tractoarele şi acţionând maşinile grele.

Tot mai multe fabrici au fost dezasamblate şi mutate în est, apoi reconstruite în grabă în Ural, Siberia, Kazahstan şi Asia Centrală. Milioane de oameni au fost evacuaţi odată cu ele şi aruncaţi într-o viaţă nouă în cine ştie ce regiune necunoscută. Condiţiile de trai erau foarte dure, pentru că mai întâi au fost refăcute fabricile şi abia apoi mediul de viaţă al oamenilor. Societatea răspundea lozincii omniprezente în afişe, ziare şi discursuri: „Totul pentru front!” Pe tot parcursul iernii aspre din 1941–1942, sute de mii de oameni au trăit în cocioabe de lut şi în corturi. În unele cazuri, utilajele au fost asamblate imediat, pentru ca producţia să poată începe fără întârziere, şi abia apoi corpurile de fabrică au fost construite în jurul lor. Dar până la mijlocul anului 1943 producţia industrială a URSS o depăşise pe cea a Germaniei. Între 1940 şi 1944, producţia de muniţie a crescut de patru ori. La capitolele la care industria sovietică stătea mai prost, precum producţia de camioane, cauciucuri şi telefoane, deficitul a fost acoperit cu bunuri împrumutate de SUA şi Marea Britanie.[486]

Produsele alimentare au rămas însă o mare problemă. Nemţii stăpâneau acum mare parte din cele mai fertile pământuri ale URSS, şi sovieticii trebuiau să găsească repede metode de adaptare la situaţie dacă voiau să hrănească armata, ca să nu mai vorbim de restul populaţiei. Producţia agricolă scăzuse catastrofal; recolta de cereale din 1942 a fost de numai o treime din cea a anului 1940. Kremlinul a impus cote mari gospodăriilor colective, dar, spre deosebire de perioada Războiului Civil,

ţăranilor li s-a dat voie să-şi păstreze micile loturi personale şi să-şi vândă produsele. Ca şi în industrie, munca din colhozuri rămăsese acum în seama femeilor. Scriitorul Feodor Abramov sublinia eforturile supraomeneşti făcute de toate segmentele societăţii pentru a păstra agricultura în stare de funcţionare:

> Erau trimişi bărânii vlăguiţi de ultimele puteri, adolescenţii, ba până şi fetişcanele abia trecute de vârsta copilăriei, fără să mai pomenim de femei, oricâţi plozi ar fi avut [...]. Mai ales ele prin câte nu trecuseră în aceşti ani! Aici nu se mai ţinea seama de nimic – nici de vârstă, nici de altceva. N-aveau decât să înţepenească, să crape în pădure, dar nu se putea întoarce nimeni la baracă fără să-şi fi îndeplinit norma. Să fi îndrăznit careva să crâcnească! [...] Daţi metri cubi! Frontul o cere![487]

Orăşenii cultivau fiecare petic de pământ liber ca să-şi suplinească regimul alimentar drastic cu legume, iar Aliaţii furnizau cantităţi imense de conserve de carne. Primeau raţii de alimente numai cei care veneau la muncă. Întreaga societate sovietică devenise o maşinărie militară. Orice absenţă nejustificată de la slujbă era considerată dezertare şi putea fi pedepsită, ca şi pe front, cu moartea. Din femei, adolescenţi şi vârstnici au fost formate unităţi locale defensive şi de pompieri. Pe străzi au fost ridicate în pripă fortificaţii, iar o parte din muncitorii din uzine s-au înscris în miliţiile populare. Aparatele private de radio au fost confiscate pe perioada războiului, şi cei care nu veneau să le predea puteau fi pedepsiţi. „Elogierea tehnologiei americane” a devenit un delict pentru care puteai fi arestat. (SUA erau acum aliatul URSS-ului, dar vechea neîncredere şi prudenţă nu dispăreau aşa de uşor.) A fost creată o întreagă categorie de infracţiuni noi pentru care vinovaţii puteau ajunge în lagărele de muncă, inclusiv „răspândirea de zvonuri” şi „semănarea panicii”. Cei condamnaţi şi trimişi în Gulag se alăturau sutelor de mii de oameni deportaţi din Polonia şi ţările baltice şi erau puşi la muncă în sprijinul efortului de război, repartizaţi în echipe care construiau aeroporturi, piste de aterizare şi drumuri în nordul şi în estul ţării.[488]

Până în primăvara anului 1942, invadatorii nazişti pierduseră peste un milion de oameni, şi Hitler a

recunoscut că nu mai putea relansa triplul atac al Operaţiunii Barbarossa. A decis, în schimb, să ajungă la câmpurile petrolifere din Caucaz, vitale pentru ca Wehrmachtul să aibă suficient combustibil şi să continue războiul. Prima sarcină a trupelor germane era să ajungă pe fluviile Don şi Volga, unde puteau să taie liniile de aprovizionare ale forţelor sovietice şi să-şi acopere flancul în timp ce-şi croiau drum spre sud, către oraşele Groznîi şi Baku, centre ale prelucrării petrolului. La începutul verii, forţele lui Hitler au respins o nouă ofensivă sovietică în Ucraina şi au început să înainteze spre est, în stepele Donului. La sfârşitul lui iunie, au ridicat svastica pe vârful muntelui Elbrus, cel mai înalt din Europa. Wehrmachtul pătrunsese în Rusia mai adânc decât orice altă armată europeană de până atunci, ocupând aproape două milioane de kilometri pătraţi din teritoriul sovietic. În iulie, Hitler le spunea încrezător generalilor săi că „ruşii sunt terminaţi”[489].

Optimismul lui Stalin de la sfârşitul lui 1941 începea să se clatine. La sfârşitul lui iulie 1942, a recurs la o metodă absolut barbară pentru a se asigura că Armata Roşie lupta până la ultimul strop de sânge. Ordinul numărul 227 a fost distribuit tuturor unităţilor de pe front, şi de conţinutul lui trebuia să ia cunoştinţă fiecare soldat în parte:

> Populaţia ţării noastre, care priveşte Armata Roşie cu dragoste şi respect, începe să fie dezamăgită de acţiunile ei, să-şi piardă credinţa în ea, ba unii chiar o blestemă pentru că îi lasă pe concetăţenii noştri sub jugul asupritorilor nemţi, în timp ce ea se retrage spre răsărit. Sunt unii, nu prea răsăriţi la minte, [...] care se consolează spunând că [...] avem teritoriu suficient şi putem să ne retragem şi mai mult în est. [...] A sosit momentul să oprim retragerea: nici un pas înapoi! Acesta trebuie să fie cuvântul nostru de ordine. Să ţinem cu dinţii de fiecare petic de pământ sovietic şi să-l apărăm fără a precupeţi nici un efort. [...] Trebuie [...] să-l izgonim pe duşman şi apoi să-l zdrobim cu orice preţ. Panicarzii şi laşii trebuie nimiciţi pe loc. [...] Ei trebuie trataţi ca nişte trădători de ţară.[490]

Stalin a ordonat ca orice ofiţer care permitea oamenilor săi să se retragă fără instrucţiuni exprese în acest sens de la comandamentul armatei să fie judecat sumar de curtea marţială. Vinovaţii erau degradaţi şi lipsiţi de orice decoraţii, apoi împuşcaţi. Pentru a-i descuraja pe „laşi şi

panicarzi” au fost create batalioane disciplinare. „Cei care s-au făcut vinovaţi de încălcări ale disciplinei militare din laşitate sau şovăială”, spunea ordinul lui Stalin, urmau să fie trimişi „în sectoarele mai dificile ale frontului, pentru a-şi putea răscumpăra cu sânge fărădelegile săvârşite faţă de Patrie”.[491] Pentru a preveni retragerea în faţa inamicului, în spatele diviziilor în care nu se putea avea încredere urmau să fie plasate „detaşamente de baraj” dotate cu mitraliere. „În caz de panică şi de retragere dezordonată, detaşamentele de baraj sunt obligate să-i împuşte pe loc pe panicarzi şi pe laşi şi în felul acesta să-i ajute pe ostaşii cinstiţi să-şi îndeplinească datoria faţă de Patrie.”

Ordinul numărul 227 miza pe vechiul precept rusesc potrivit căruia individul trebuia să fie gata să se sacrifice pentru binele general al statului. Retorica „ispăşirii prin sânge” – *iskupit kroviu* – este comună şi cronicilor medievale şi evocă o întreagă istorie rusească, mergând înapoi până la martiriul lui Boris şi Gleb (vezi pp. 31–32). Batalioanele disciplinare erau trimise în cele mai periculoase misiuni, precum deminarea terenurilor înainte de lansarea ofensivelor sovietice sau minarea celor pe unde aveau să treacă tancurile germane. Deţinuţii din lagărele de muncă primeau şansa de a-şi ispăşi pedeapsa înrolându-se în ele. Rata mortalităţii din aceste batalioane putea ajunge la 50%, iar eliberarea ulterioară a membrilor lor era deseori o promisiune falsă.

Peste 150 000 de oameni au fost condamnaţi la moarte pentru „semănarea panicii, laşitate şi părăsirea fără ordin a câmpului de luptă”[492]. Stalin a luat obiceiul să-i sune pe comandanţi şi să-i întrebe de ce nu-i aplicau ordinele. Ordinul 227 a avut efectul scontat. A impus disciplină şi unitate în rândul trupelor, crescându-le moralul. Din acest moment, mottourile sale gemene – „Nici un pas înapoi!” şi „Victori,e sau moarte!” – aveau să definească etosul Armatei Roşii pe tot parcursul războiului.

Statul era categoric dispus să mizeze pe frică pentru a obţine rezultatele necesare. Atunci când Nikolai Baibakov, devenit ulterior şeful Comitetului de Stat pentru Planificare (Gosplan), a fost numit responsabil de sondele şi rafinăriile din Caucaz, Stalin l-a avertizat: „Dacă le laşi nemţilor fie şi

numai o tonă de petrol, ai să sfârşeşti cu un glonţ în ceafă. Dar dacă distrugi instalaţiile şi ne laşi fără combustibil ai să păţeşti la fel”[493].

Contraofensiva sovietică, 1942– 1945

Dar sacrificiul de sine putea fi motivat în egală măsură de frică şi de dragoste, şi Kremlinul ştia să facă apel la resursele profunde ale patriotismului rus. Conflictul cu Hitler a primit numele oficial de „Marele Război pentru Apărarea Patriei”, pentru a evoca „Războiul Patriotic” împotriva lui Napoleon. Au apărut noi decoraţii cu numele unor eroi din istorie – Ordinele Suvorov, Kutuzov şi Nevski –,

iar în uniformele militare a fost reintrodus firetul aurit. Comisarii politici au fost subordonaţi comandanţilor militari; iar trupele au primit ordin să pornească la luptă cu strigătul „pentru Patrie şi pentru Stalin!”. Apelul la „spiritul rus” a dat însă naştere unei probleme. El excludea naţionalităţile neruse, care luptau şi ele în forţele armate. Apelul la „spiritul sovietic” ar fi fost mult mai puţin convingător; pentru multe minorităţi etnice, el avea chiar conotaţii negative. Aparatul propagandistic a făcut eforturi considerabile pentru a rezolva această dilemă. Naţionalităţile neruse au fost îndemnate „să se alăture fraţilor ruşi”. Li s-a spus că „ţara ruşilor este şi ţara voastră”[494]. „Ţara ucrainenilor şi a bieloruşilor este şi a voastră!” Stalin însuşi, gruzin de origine, a vorbit despre poporul rus ca despre forţa dominantă şi naţiunea conducătoare printre popoarele sovietice. Părea o promisiune subînţeleasă către naţionalităţile mai mărunte că vor beneficia de libertate şi egalitate dacă pun umărul la efortul de război. Într-o anumită măsură, ideea aceasta a avut ecou. Cooperarea dintre naţionalităţi s-a intensificat în faţa duşmanului comun. Timp de douăzeci de ani, „frăţia între popoare” imaginată de Revoluţie nu fusese decât o vorbă în vânt, dar în timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, pentru scurtă vreme, ea a părut aproape să devină realitate.

Rusia a fost însă întotdeauna naţiunea esenţială. În 1943, Biroul Politic a decis să înlocuiască *Internaţionala* – care proclama valorile supranaţionale ale luptei de clasă – cu un nou imn naţional, care elogia rolul conducător al Rusiei în Uniune:

Republice libere-n strânsă Uniune
Măreaţa Rusie pe veci a-nchegat
Trăiască zidită din vreri de popoare
Uniunea Sovietică, marele stat.
 Înalţă-te-n glorie patrie liberă
 Stâlp al dorinţei popoarelor eşti...[495]

Prioritatea lui Stalin era nevoia de a uni naţiunea; de aceea a lăsat să se înţeleagă că ar fi fost posibile anumite concesii în favoarea celorlalte naţionalităţi şi a permis compromisuri şi în alte direcţii. A dat, de pildă, ceva mai

multă libertate culturii. Artiştii puteau crea orice, cu condiţia să evite critica deschisă a marxism-leninismului. Poeţilor interzişi până atunci li s-a dat voie să publice din nou. Anna Ahmatova şi-a citit versurile patriotice pline de emoţie la radioul sovietic. Compozitorii care până nu demult fuseseră denunţaţi de Kremlin şi-au adus contribuţia muzicală la cauza naţională. Şostakovici începuse să scrie *Simfonia a 7-a*, dedicată Leningradului natal, în timp ce funcţiona ca pompier cu jumătate de normă în oraşul asediat. A fost evacuat, ca şi Ahmatova, şi şi-a terminat lucrarea în oraşul Kuibîşev, anunţând la radio: „Toţi suntem soldaţi astăzi, iar cei care activează în domeniul culturii şi al artelor îşi fac datoria cot la cot cu ceilalţi cetăţeni ai Leningradului”[496]. Atunci când simfonia a fost interpretată în Marea Sală a Filarmonicii din Leningrad, pe 9 august 1942, blocada dura de aproape un an, şi atât muzicienii, cât şi publicul sufereau de foame. Grupul de suflători a primit raţii suplimentare pentru a putea cânta. Conducerea sovietică a spus că simfonia reprezenta un denunţ al ororilor nazismului şi a ordonat un bombardament al poziţiilor germane pentru a opri tirul de artilerie asupra oraşului pe timpul concertului, care a fost transmis prin megafoane pe străzi şi apoi în toată lumea. *Simfonia Leningradului* nu e nici pe departe cea mai reuşită operă a lui Şostakovici, iar ulterior el a pretins că era, de fapt, un denunţ al oricărei dictaturi – comuniste şi fasciste deopotrivă –, dar a avut un extraordinar efect de încurajare.

Chiar şi Biserica Ortodoxă, ţintă a atacurilor comuniste, demonizată, redusă de multă vreme la o activitate în mare parte subterană, a primit îngăduinţa să-şi reia slujbele. A fost reinstaurat patriarhatul Rusiei, desfiinţat încă de ţari. Preoţii au fost încurajaţi să se roage pentru triumful armatei sovietice şi să strângă donaţii pentru efortul de război. Tancurile care plecau pe front erau deseori binecuvântate. Stalin a insistat ca preoţii şi episcopii să fie numiţi numai cu acordul statului, căruia trebuiau să-i jure credinţă. Biserica nu s-a împotrivit acestor cerinţe, şi între ea şi stat s-a încheiat un pact tacit – unii i-ar putea spune „colaborare” – care durează până în ziua de azi. Nikolai, mitropolitul de

atunci al Moscovei, îl numea adesea pe Stalin „tatăl nostru, al tuturor”[497].

Concesiile făcute de Kremlin şi atmosfera de reconciliere naţională atent încurajată i-au convins pe mulţi că aveau să aibă în sfârşit un cuvânt de spus când venea vorba de destinul ţării lor. Romancierul Viaceslav Kondratiev, el însuşi veteran, scria: „Pentru generaţia noastră, războiul a fost cel mai important. [...] Te simţeai de parcă soarta Rusiei ar fi fost în mâinile tale. Era un sentiment adevărat, autentic de a fi cetăţean, de a fi responsabil de destinul patriei tale.”[498]

Armata a VI-a germană, sub conducerea experimentatului general Friedrich von Paulus, a ajuns la Stalingrad, pe malurile fluviului Volga, în august 1942. Hitler nu-şi ascundea hotărârea de a cuceri oraşul numit după inamicul său suprem. Cei doi dictatori se pregăteau de un duel personal pe viaţă şi pe moarte.

Stalin le-a spus generalilor săi: „Apărarea Stalingradului are o importanţă decisivă pentru toate fronturile sovietice. Comandamentul Suprem al Armatei vă ordonă să nu precupeţiţi nici un efort, să nu vă daţi în lături de la nici un sacrificiu pentru a apăra oraşul şi a-l distruge pe duşman.”[499] Perspectiva bătăliei căpătase şi mai multă greutate după vizita făcută în Rusia, cu numai câteva zile mai înainte, de către Winston Churchill şi Averell Harriman, membru al Camerei Reprezentanţilor din Statele Unite. Zgomotul motoarelor bombardierului *US Liberator* cu care cei doi oameni de stat veniseră de la Cairo la Moscova făcuse în mod cert conversaţia imposibilă, şi cei doi comunicaseră prin bilete scrise cu creionul. Când citeşti acum paginile acelea mâzgălite neglijent, e limpede că Aliaţii îi aduceau lui Stalin veşti proaste: Churchill şi Harriman l-au informat pe Stalin că armatele aliate nu puteau încă să deschidă un al doilea front în Europa. Armata Roşie trebuia să-i înfrunte singură pe nemţi în Est pentru cel puţin încă un an.[500]

Apărarea Stalingradului a fost încredinţată nou formatei Armate a 62-a sovietice sub comanda generalului Vasili Ciuikov, un ofiţer de 42 de ani, care luptase în Revoluţia din Octombrie din 1917 şi mai târziu în Polonia şi Finlanda. Memoriile lui Ciuikov, *Srajenie veka* (*Bătălia secolului*)

(1963) sunt o relatare destul de monotonă a rolului jucat de autor – cu greu îţi poţi da seama de eroismul de care a dat dovadă –, dar, din când în când, generalul îşi permite câte o tresărire de emoţie. Prima apare în ajunul bătăliei, când Ciuikov i-a făcut lui Stalin, în particular, o promisiune: „Vom salva oraşul – şi-a luat el angajamentul – sau cu toţii vom muri la post.”[501]

Unul dintre instructorii politici ai Armatei a 62-a – cadre politice asociate fiecărui regiment pentru a preveni actele de indisciplină şi de sabotare a interesului naţional – era Nikita Hruşciov, care fusese înainte şeful Partidului Comunist Ucrainean şi se remarcase prin râvna cu care îşi epurase şi executase colegii de partid. Participase alături de Armata Roşie la invazia Poloniei şi, mai apoi, în 1941, contribuise la organizarea apărării Kievului.

Chiar înainte ca forţele terestre germane să sosească la Stalingrad, Luftwaffe bombardase intens oraşul, distrugându-l aproape complet. Portul la Volga, pe care sovieticii îl folosiseră pentru aprovizionare, fusese distrus şi el. Un soldat sovietic, Nikolai Razuvaev, scria în jurnal:

> O voce a bubuit prin megafoane: „Raid aerian!”, şi, două sau trei minute mai târziu, artileria antiaeriană a deschis focul. Cinci minute după aceea, au început să cadă mii de bombe. După zece minute, soarele nu s-a mai văzut. Pământul mi se zguduia sub picioare. Totul era acoperit de fum şi de praf. De pretutindeni se auzea un muget continuu, iar din cer zburau schije şi bucăţi de piatră. Aşa a ţinut până la căderea întunericului. Oraşul era în flăcări. Şi, odată cu zorii, raidurile aeriene au reînceput.[502]

Stalin hotărâse să nu evacueze Stalingradul, convins că trupele ar fi fost mai puţin motivate să apere un oraş pustiu. În primele două zile de bombardament au fost ucişi 25 000 de civili. În cursul următoarelor şase luni, două milioane de soldaţi aveau să se bată pentru un oraş deja în ruine. Nemţii au fost iniţial în superioritate numerică, au avut mai multe tancuri şi mai multe avioane, dar Ciuikov şi-a ţinut cuvântul. Oamenii lui au luptat pentru fiecare casă şi fiecare curte de pe străzile ciuruite de obuze. Cu cât oraşul devenea tot mai mult un morman de moloz, cu atât situaţia se înrăutăţea pentru invadatori: luptele de stradă nu erau specialitatea Wehrmachtului; tancurile şi unităţile sale

motorizate nu puteau opera în spaţiile acestea strâmte. Sovieticii au învăţat repede cum să se folosească de condiţiile locului, împărţindu-se în mici unităţi mobile, deplasându-se rapid dintr-o parte într-alta şi hărţuind inamicul. Ciuikov şi-a instruit oamenii „să se ţină aproape de duşman”, păstrând întotdeauna cele două linii ale frontului suprapuse, pentru ca nemţii să nu poată cere sprijinul artileriei fără a risca să-şi nimerească trupele.

Stalin i-a cerut insistent mareşalului Jukov să lanseze o contraofensivă pentru a izola armata germană din jurul Stalingradului şi din Caucaz, mai spre sud, dar Jukov i-a spus că nu putea face nimic timp de încă minimum două luni. În acest timp, Ciuikov trebuia să apere oraşul fără întăriri, căci toate rezervele umane, de tancuri şi de avioane erau necesare pentru pregătirea ofensivei. La vremea aceasta, bătălia coborâse la nivelul celei mai brutale lupte corp la corp. Câteodată, nemţii luau în stăpânire etajele superioare ale unei clădiri, în timp ce ruşii erau grupaţi în subsol, bătându-se pentru nivelurile de deasupra sau de dedesubt. Un soldat german scria: „Stalingradul nu mai e un oraş. Ziua este un nor de fum arzător, care te orbeşte. La căderea nopţii, câinii se aruncă în Volga şi înoată cu disperare către malul opus. Animalele fug din iadul acesta.[503] Nici măcar pietrele cele mai tari nu rezistă. Numai oamenii.”[504]

Femeile serveau drept curieri, agenţi de semnalizare sau chiar combatanţi pe linia frontului. Cele mai cunoscute erau regimentele de „vrăjitoare ale nopţii”, aviatoare care pilotau nişte modele vechi de biplane sovietice la adăpostul întunericului. Avioanele acestea făceau puţin zgomot şi bombele lor cădeau fără avertisment. Ţinteau în primul rând podurile şi aerodromurile şi-i terorizau pe nemţi cu atacurile lor prin surprindere.

Lunetiştii, ascunşi în spatele grămezilor de moloz, omorau sute de nazişti şi erau apoi elogiaţi pentru asta. Tânărul ţăran siberian Vasili Zaiţev a avut la activ peste 300 de victime, devenind un erou al propagandei sovietice. De aceeaşi faimă s-a bucurat Mila Pavlicenko, pe care trupele germane o porecliseră „Walkiria rusă”[505]. Soldaţii inamici trăiau cu sentimentul că ea hotăra cine trăieşte şi

cine moare pe câmpul de bătălie. Pavlicenko a fost purtată cu onoruri prin toată Uniunea Sovietică şi dusă în turneu prin Marea Britanie şi SUA, pentru a transmite din partea Kremlinului mesajul că şi Aliaţii ar trebui să dea dovadă de tot atâta curaj deschizând un al doilea front în Europa de Vest. Scriitorul Vasili Grossman s-a aflat la Stalingrad vreme de şase luni în timpul bătăliei şi a descris-o în detalii înspăimântătoare în romanul său *Viaţă şi destin* (1959). Într-una dintre povestirile sale mai puţin cunoscute, „Prin ochii lui Cehov" (1942), personajul principal este un lunetist de nouăsprezece ani, Anatoli Cehov, care îşi îndeplineşte misiunile fatale:

> De după colţul casei apăru un neamţ cu o căldare smălţuită. Mai târziu, Cehov băgă de seamă că soldaţii ieşeau întotdeauna cu căldările la ora asta. Aduceau ofiţerilor apă pentru spălat. Îşi potrivi rozeta de distanţă, încrucişarea firelor de la lunetă pluti în sus şi, luând linia de ochire – cu patru centimetri mai departe de nasul soldatului –, trase. În clipa aceea, o pată întunecată se ivi de sub cască, apoi capul se lăsă pe spate, căldarea scăpă din mână, şi soldatul se rostogoli pe o parte. Cehov fu zguduit de un fior [...]. Peste un minut, apăru de după colţ un al doilea neamţ, având un binoclu în mână. Cehov apăsă iar pe trăgaci...[506]

Lumea întreagă privea bătălia cu convingerea tot mai fermă că dacă ruşii salvau Stalingradul războiul putea fi câştigat.

Încet-încet, Wehrmachtul şi-a extins ocupaţia asupra oraşului. Forţele sovietice au rămas în stăpânirea suburbiilor dinspre răsărit şi a fâşiei înguste de pământ care despărţea Stalingradul de Volga. Von Paulus îl informase deja pe Hitler că flamura nazistă flutura deasupra Stalingradului; nu mai rămânea decât să-i împingă pe ultimii apărători dincolo de fluviu. Dar nemţii nu puseseră la socoteală tenacitatea şi spiritul de sacrificiu cu care ruşii îşi apăraseră patria de aproape o mie de ani. „Dincolo de Volga n-avem ce căuta!" a fost deviza pe care au primit-o trupele. „Nici un pas înapoi!" era în egală măsură un îndemn şi un avertisment – retragerea peste fluviu avea să fie urmată de represalii. Sovieticii au suferit pierderi uriaşe. Până la sfârşitul lui septembrie, Divizia a 13-a de gardă condusă de generalul Aleksandr Rodimţev a pierdut 95%

dintre cei 10 000 de oameni.[507] În memoriile sale, Ciuikov afirmă că sacrificiul în masă al soldaţilor a fost factorul determinant al victoriei:

> La sfârşitul atacului, inamicul avansase cu numai un kilometru şi jumătate, şi asta nu pentru că ne retrăseserăm, ci pentru că oamenii noştri fuseseră ucişi mai repede decât îi putuserăm înlocui. Nemţii avansaseră numai peste trupurile morţilor noştri. Dar i-am împiedicat să treacă Volga. Au pierdut zeci de mii de soldaţi pe mai puţin de un kilometru de teren şi n-au putut ţine pasul. Înainte să-şi poată suplini trupele cu rezerve proaspete, noi am lansat o ofensivă generală.[508]

Trupele sovietice nu s-au retras dincolo de Volga. Poate cea mai eroică acţiune a campaniei a fost apărarea Casei Pavlov, un bloc de apartamente fortificat, apărat de un grup de numai 24 de soldaţi conduşi de sergentul Iakov Pavlov. Aceştia cuceriseră clădirea cu patru niveluri la sfârşitul lui septembrie şi au rezistat timp de două luni împotriva valurilor succesive de atacuri duşmane. Iscoadele germane vorbeau de ea ca despre o fortăreaţă şi presupuneau că are un număr uriaş de apărători. Pavlov a fost surprins când a fost ulterior proclamat erou şi copleşit cu medalii. Bravura sa atât de firească îl înrudeşte cu artileristul Tuşin din *Război şi pace* şi cu toţi acei „oameni mărunţi” despre ale căror fapte de vitejie credea Tolstoi că sunt forţa conducătoare a istoriei. Ciuikov scria că în încercarea de a cuceri Casa Pavlov au murit mai mulţi germani decât în timpul cuceririi Parisului. Soarta Stalingradului a fost hotărâtă de asemenea biruinţe.

Tenacitatea apărătorilor Stalingradului i-a dat lui Jukov timp să-şi adune forţele, şi contraofensiva rusă, cu numele de cod Operaţiunea Uranus, a fost lansată pe 19 noiembrie 1942. Vasili Grossman a descris-o astfel: „două ciocane colosale, unul din nord şi altul din sud, fiecare compus din milioane de tone de metal şi de trupuri omeneşti”[509]. Este uluitor că Armata Roşie reuşise să ţină comasarea atâtor tancuri, tunuri şi oameni departe de ochii nemţilor. De data aceasta, Stalin nu-şi mai grăbise comandanţii, şi ofensiva a fost pregătită cu minuţie. Orbit de dorinţa de a ocupa oraşul, Hitler mutase trupe de pe flancurile armatei sale, lăsându-le slăbite. Jukov a profitat ca s-o prindă ca într-un

cleşte. Până la 23 noiembrie, aproximativ 300 000 de nemţi şi de aliaţi ai lor români erau încercuiţi într-o enclavă pe care au numit-o *Kessel*, „Cazanul”.[510] Hitler le-a cerut comandanţilor Armatei a 6-a să nu încerce să spargă încercuirea, ci să-şi sape tranşee şi să aştepte ca avioanele Luftwaffe să le aducă arme şi resurse. Decizia s-a dovedit dezastruoasă. Aviaţia germană n-a fost în stare să transporte nici pe departe cantităţile necesare de materiale, iar soldaţii prinşi în capcană s-au trezit curând izolaţi şi pradă foametei. Pentru majoritatea, Crăciunul anului 1942 avea să fie ultimul. Jurnalele şi scrisorile celor prinşi în *Kessel*, cu comentariile lor despre zăpadă, pomi de Crăciun şi piese de Schubert la pian, sunt o lectură cutremurătoare când te gândeşti că oamenii aceştia începeau să-şi dea seama că fuseseră abandonaţi unui destin implacabil. Foametea şi degerăturile făceau ravagii. La începutul lui ianuarie, von Paulus raporta: „Armata e flămândă şi îngheţată. N-avem muniţie. Nu mai putem mişca tancurile”[511]. Când un general Luftwaffe a ajuns în *Kessel* ca să anunţe că operaţiunile de aprovizionare nu mai erau posibile, von Paulus i-a spus: „Nu vă daţi seama că oamenii sunt atât de înfometaţi, încât se năpustesc asupra cadavrelor de cai, le sparg capetele şi le devorează creierul crud?”[512] La 2 februarie 1943, când, nemaiţinând seama de ameninţările lui Hitler, s-au predat, numai 90 000 de soldaţi din efectivul iniţial de 300 000 mai rămăseseră în viaţă. Dintre aceştia, doar 5 000 aveau să se întoarcă acasă, după ce rămăseseră prizonieri în lagărele sovietice încă multă vreme după încheierea războiului.[513] Armata a 6-a, care mărşăluise triumfal prin Belgia şi Franţa, era anihilată. Peste un milion de oameni au murit în Bătălia de la Stalingrad, dar rezultatul ei a înclinat balanţa războiului în favoarea Aliaţilor. După victoria sovietică, germanii n-au mai putut decât să se retragă.

În nord, blocada Leningradului continua. Oraşul se afla sub tirul neîncetat al artileriei germane din august 1941, şi numai în 1942 suferise 254 de zile de bombardament. Populaţia fusese decimată. Pe Nevski Prospekt, principala arteră comercială a oraşului, există şi azi mementouri ale acelor vremuri crunte, inclusiv o inscripţie pe un perete:

„Cetăţeni! În timpul raidurilor aeriene, latura aceasta a străzii este mai primejdioasă!” Nemţii erau atât de aproape, încât muzica lor răzbătea până în oraş; din megafoane anunţurile în limba rusă îi chemau pe leningrădeni să se predea. La periferia oraşului, trupele naziste au devastat marile palate imperiale – reşedinţa de vară a lui Petru cel Mare de la Petrodvoreţ, palatul Ecaterinei de la Ţarskoe Selo şi cel de la Gatcina. Încercările repetate de a sparge încercuirea fuseseră sortite eşecului, şi mii de oameni mureau de foame în fiecare lună. Leningrădenii mâncau câini şi pisici; animalele dispăreau din grădina zoologică a oraşului. Trupurile celor care se prăbuşeau de epuizare erau lăsate să zacă pe stradă. Dintre cei aproximativ 2,5 milioane de locuitori de la începutul blocadei, se crede că aproape 800 000 au murit de inaniţie şi alţi 200 000 au fost ucişi de bombardamente.[514] Distrugerile erau inimaginabile. Oraşul lui Petru cel Mare rămăsese ca o cochilie goală. Întorcându-se la Leningrad în mai 1944, Anna Ahmatova scria despre durerea de a găsi „fantoma înfiorătoare care pretindea că este oraşul meu”[515].

Dar Leningradul n-a căzut. Eroismul şi îndărătnicia „asiatică” a poporului rus au respins hoardele naziste. Îmi amintesc cum, pe când eram elev, am stat la faimosul hotel Astoria (care nu-şi recăpătase încă – pe atunci – splendoarea din trecut, destul de scumpă, de altfel) şi am văzut nişte documente îngălbenite expuse sub sticlă la recepţie. Erau invitaţii trimise de Adolf Hitler la recepţia în cinstea victoriei, pe care, foarte sigur de sine, avusese de gând s-o ţină la Astoria. Fuseseră tipărite în avans şi precizau chiar şi ziua din anul 1942 când petrecerea ar fi urmat să aibă loc.[516]

În timp ce nemţii erau împinşi înapoi, Hitler a ordonat ceea ce avea să fie ultima sa ofensivă pe Frontul de Est. Forţele sovietice înaintau spre vest cu viteze diferite în diferite sectoare ale frontului, şi cele din jurul oraşului Kursk, la aproximativ 450 de kilometri sud de Moscova, avansaseră considerabil mai mult decât cele de la sud şi de la nord de ele. Efectul a fost apariţia unui „arc”, a unei proeminenţe pe care Hitler a considerat-o o ţintă vulnerabilă. Pe 4 iulie 1943, aproximativ 900 000 de soldaţi

germani şi aproape 3 000 de tancuri au lansat Operaţiunea Citadela.[517] Scopul era atacarea „arcului” de la Kursk într-o mişcare de învăluire de la nord şi de la sud şi izolarea forţelor sovietice avansate. A fost prima etapă a ceea ce avea să devină cea mai mare bătălie de tancuri din istorie. Jukov primise rapoarte de contrainformaţii despre intenţiile lui Hitler şi a putut să pregătească poziţii defensive cu un milion de oameni, 4 000 de tancuri şi 3 000 de avioane. Bătălia a durat 50 de zile. Niciodată până atunci o ofensivă germană de tip *Blitzkrieg* nu eşuase în misiunea de a penetra liniile inamice, dar de data aceasta sovieticii au rămas fermi pe poziţie. Ca şi la Borodino în 1812, apărătorii au pierdut mai mulţi oameni decât inamicul, dar victoria psihologică le-a aparţinut în totalitate. Odată stopat atacul german, sovieticii au trimis batalioane disciplinare să demineze terenurile inamicului, şi mii de tancuri T-34 au năvălit prin spărtura făcută în liniile germane. Hitler a fost din nou silit să se retragă.

Victoria sovieticilor la Kursk a coincis cu debarcarea americanilor şi britanicilor în Sicilia, în iulie 1943. Puterile Axei erau acum asediate dinspre est şi dinspre sud, şi Aliaţii erau tot mai siguri de victoria finală. În noiembrie 1943, liderii celor trei mari aliaţi occidentali s-au întâlnit la prima dintre conferinţele lor de război, la Teheran. Stalin şi-a repetat cererea ca Winston Churchill şi Franklin D. Roosevelt să deschidă un al doilea front în Europa de Vest şi aceştia au consimţit s-o facă cel târziu în mai 1944. Mai disputată a fost soarta Poloniei după război. Stalin a insistat ca URSS să păstreze vestul Ucrainei, Bielorusia şi teritoriile din estul Poloniei care aparţinuseră cândva vechii Rusii, spunând că Polonia putea fi recompensată cu teritorii germane de la graniţa ei vestică. Churchill şi Roosevelt s-au învoit pentru moment ca graniţa postbelică dintre URSS şi Polonia să urmeze Linia Curzon din 1919. Uniunea Sovietică păstra astfel cea mai mare parte din teritoriul anexat graţie protocolului secret la Pactul Ribbentrop–Molotov, inclusiv oraşele Lvov, Brest-Litovsk şi Vilnius. Guvernul polonez în exil de la Londra, recunoscut oficial de Aliaţi ca guvern legitim al ţării, n-a fost nici măcar consultat. Reacţia de revoltă a membrilor lui după ce au aflat de intenţia marilor

puteri occidentale de a ceda sovieticilor o parte din pământul Poloniei a fost primită cu răceală.

În vara lui 1944, trupele Wehrmachtului au fost alungate de pe ultima palmă de pământ sovietic. Operaţiunea Bagration, lansată la două săptămâni după debarcările în Normandia din Ziua Z, reuşise să disloce forţele Axei din Bielorusia şi din răsăritul Poloniei. 57 000 de prizonieri germani au fost aduşi la Moscova şi puşi să străbată străzile printre şiruri de oameni care izbucneau în urale.[518] La sud, Armata Roşie a trecut ca un tăvălug prin România, Ungaria şi Slovacia; la nord, la începutul lui august se apropiase de suburbiile estice ale Varşoviei.

Anticipând bătălia care avea să urmeze, Armia Krajowa, mişcarea de rezistenţă poloneză necomunistă, credincioasă guvernului în exil de la Londra, a organizat o insurecţie concertată împotriva ocupanţilor nazişti. Momentul declanşării, 1 august, era ales în aşa fel încât să le ofere polonezilor şansa de a contribui la eliberarea Varşoviei, pentru ca Moscova să nu poată susţine că numai ea salvase Polonia. Partizanii ştiau că Armata Roşie era pe malul răsăritean al Vistulei şi se aşteptau ca sovieticii să le vină în ajutor împotriva germanilor. Într-adevăr, Radio Moscova emisese chemări către polonezi să se ridice la luptă împotriva invadatorului. Dar ruşii n-au mişcat un deget. Timp de două luni, Armata Roşie a stat şi s-a uitat cum polonezii se luptă singuri. La început, Armia Krajowa, susţinută de populaţia civilă a oraşului, a avut un oarecare succes, preluând controlul asupra unor porţiuni întinse ale oraşului. Dar forţele ei erau limitate şi insuficient înarmate. La mijlocul lui august, roata s-a întors: nemţii se regrupaseră şi le-au provocat pierderi grele. Urmând instrucţiunile lui Heinrich Himmler, SS i-a declarat pe toţi locuitorii Varşoviei ţinte militare şi a pornit din casă în casă, împuşcând bărbaţi, femei şi copii. Până la 50 000 de civili au fost executaţi de nazişti şi mult mai mulţi au murit în bombardamente şi în schimburile de focuri. Armia Krajowa a cerut ajutor, dar Moscova nu i-a răspuns. Churchill l-a rugat pe Stalin să se alăture polonezilor, dar acesta a refuzat. La începutul lui septembrie, era deja limpede că insurecţia eşuase. Partizanii au încercat să scape prin

canalizarea Varşoviei, dar mulţi au fost prinşi şi împuşcaţi. După ce rămăşiţele forţelor de rezistenţă s-au predat, naziştii au hotărât să-i pedepsească pe polonezi distrugându-le în mod sistematic oraşul. Când sovieticii au sosit în cele din urmă, în ianuarie 1945, aproximativ 85% din capitala poloneză era în ruine. A fost cea mai mare distrugere urbană din timpul războiului. O poezie a unui tânăr partizan polonez, Józef Szczepański, descoperită printre dărâmături, adresa un mesaj sfidător către ruşii care-i lăsaseră pe el şi pe tovarăşii lui să moară:

> N-aveţi cum să ne faceţi rău, să ştiţi!
> Puteţi să ne-ajutaţi, s-aduceţi libertatea,
> Sau încă s-amânaţi – şi să pierim...
> Ştim să murim, de moarte nu ni-i teamă.
> Dar, din mormintele ce vom lăsa,
> Va naşte o Polonie nouă,-nvingătoare!
> Şi n-ai să calci nicicând pământul nostru,
> Ţar roşu, cu-ale tale forţe bestiale![519]

Din nefericire, Szczepański s-a înşelat. Stalin amânase în mod deliberat cucerirea Varşoviei pentru ca germanii să-i omoare pe principalii reprezentanţi ai naţionalismului polonez. Rivala Armiei Krajowa, mişcarea comunistă de rezistenţă Armia Ludowa (Armata Populară), mult mai mică, fusese avertizată de Moscova să nu ia parte la insurecţie, şi partizanii ei supravieţuiseră. La insistenţele lui Stalin, ei aveau să formeze după război guvernul prosovietic al ţării, instaurând jugul comunist care avea să apese Polonia timp de patru decenii.

După Varşovia, Armata Roşie şi-a reluat înaintarea rapidă. În februarie 1945, se afla deja la aproximativ 70 de kilometri de Berlin şi lupta cu forţele germane care opuneau o rezistenţă disperată. În ultimele luni de război un număr – enorm – de 300 000 de soldaţi sovietici au fost ucişi şi peste un milion au fost răniţi pe pământ german.[520] Sovieticii erau porniţi să se răzbune pentru atrocităţile comise de nazişti în Uniunea Sovietică. Au avut loc nenumărate violuri, jafuri şi ucideri de civili. Comandanţii sovietici au intervenit prea puţin şi numai atunci când asemenea crime puneau în pericol disciplina armatei. Stalin însuşi ştia că soldaţii Armatei Roşii violau zeci de mii de

femei germane şi a încercat să justifice situaţia într-o conversaţie cu liderul iugoslav, Iosip Broz Tito, în aprilie 1945:

> Bănuiesc că l-aţi citit pe Dostoievski, nu? Aşa că ştiţi cât de complicat e sufletul omului, nu? Ei bine, imaginaţi-vă un bărbat care a luptat de la Stalingrad la Belgrad, străbătând mii de kilometri în propria ţară devastată, peste cadavrele tovarăşilor săi şi ale celor dragi. Cum vă puteţi aştepta ca un asemenea om să reacţioneze normal? Şi, oricum, ce-i atât de rău că se distrează şi el puţin cu o femeie după asemenea orori? Armata Roşie nu e formată din sfinţi şi nici n-ar putea fi [...]. Ceea ce contează e că-i învinge pe nemţi.[521]

Scriitorul Ilia Ehrenburg, care, alături de Vasili Grossman, a fost printre cei mai mari corespondenţi de război sovietici, culesese în anii precedenţi mărturii despre atrocităţile nemţilor. Scriind în ziarul Armatei Roşii, *Steaua Roşie*, el transmitea fără echivoc un mesaj înverşunat de răzbunare:

> Nemţii nu sunt fiinţe umane [...]. Dacă l-ai omorât pe unul, nu te opri, omoară! Nimic nu e mai bun decât un cadavru de neamţ. Nu socoti kilometrii pe care i-ai parcurs; socoteşte nemţii pe care i-ai omorât! Omoară-l pe neamţ! Îţi cere măicuţa rămasă acasă. Omoară-l pe neamţ! Te roagă cu lacrimi copilul tău. Omoară-l pe neamţ! Îţi strigă pământul care te-a născut. Nu da greş! Nu ezita! Omoară![522]

Ehrenburg, ca şi Grossman, era evreu, şi amândoi au iniţiat un proiect în cadrul căruia voiau să detalieze crimele naziştilor împotriva evreilor sovietici. *Cartea neagră a Holocaustului din URSS* este plină de mărturii ale masacrelor şi persecuţiilor, dar a rămas nepublicată ani la rând. Atitudinea ambivalentă faţă de antisemitism şi refuzul de „a distrage atenţia de la suferinţa poporului sovietic” au determinat autorităţile sovietice s-o interzică. Din ianuarie 1945, Armata Roşie a început să elibereze prizonierii din lagărele de concentrare ale Europei Centrale: Auschwitz, Bełżec, Chełmno, Sobibór şi Treblinka. Articolul lui Grossman „Iadul de la Treblinka” (1944), pentru care a intervievat supravieţuitori şi localnici, avea să fie folosit drept probă în Procesul de la Nürnberg.

În timp ce trupele sovietice se apropiau de Berlin, Aliaţii s-au întâlnit din nou. De data aceasta, la insistenţa lui Stalin, conferinţa s-a ţinut în staţiunea litorală Ialta, pe

malul Mării Negre, pe 4 februarie 1945. Aici s-a hotărât în sfârşit soarta Europei şi s-au pus bazele împărţirii între Est şi Vest care avea să dureze o jumătate de secol. Roosevelt era deja bolnav, nu mai avea decât două luni de trăit. Filmările de la conferinţă prezentate în jurnalele de ştiri ale vremii îl arată tras la faţă şi slăbit, ridicând cu greu braţul pentru a da mâna cu ceilalţi participanţi. Stalin a profitat de situaţie, silindu-l să-i accepte viziunea despre viitorul Europei şi tratându-l cu răceală pe Churchill ori de câte ori acesta încerca să intervină. S-a convenit ca guvernul polonez în exil să se întoarcă de la Londra pentru a se alătura guvernului provizoriu dominat de comunişti care fusese deja instalat la Varşovia. Stalin a acceptat ca în cel mai scurt timp să se ţină alegeri, convins că forţele comuniste ţineau deja situaţia sub control. Dacă punem la socoteală şi faptul că drept hotar între Polonia şi Uniunea Sovietică a fost recunoscută Linia Curzon, măsurile adoptate au însemnat o trădare totală a intereselor poloneze. Chiar şi astăzi, polonezii consideră „Ialta” un sinonim pentru înşelăciune şi ipocrizie.

La mijlocul lui aprilie a început asaltul final asupra Berlinului. Forţele mareşalilor Jukov şi Konev s-au luat la întrecere pentru trofeul cel mare, bombardând capitala germană cu baraje necontenite de artilerie şi aruncând asupra ei mai multe obuze decât lansaseră Aliaţii până atunci în cursul întregului război.[523] După o săptămână de lupte pentru fiecare stradă, sovieticii au ajuns în centrul oraşului pe 2 mai. Hitler se sinucisese cu două zile înainte în buncărul său de sub Cancelaria Reichului. Trupele care i-au descoperit cadavrul carbonizat – alături de trupul Evei Braun, al lui Josef Goebbels şi ale membrilor familiei acestuia – au distrus, se pare, dovezile, pentru ca rămăşiţele să nu devină obiect de cult pentru simpatizanţii nazişti. Faimoasa fotografie a soldaţilor sovietici care ridică steagul cu secera şi ciocanul deasupra Reichstagului a fost făcută în aceeaşi după-amiază, într-o reconstituire a scenei care avusese loc cu o seară înainte, când nu existase aparatul foto necesar.[524] Nici măcar fotografia aceasta aranjată nu i-a mulţumit pe cenzorii sovietici. În ea se vedea limpede că unul dintre cei doi soldaţi poartă două

ceasuri, semn sigur că se dedase la jafuri. Unul din ceasuri a fost şters înainte ca poza să fie lansată în lume.

În primele ore ale zilei de 8 mai, Germania a semnat actul de capitulare necondiţionată în faţa Aliaţilor. Stalin a toastat pentru victorie la o recepţie dată la Kremlin în cinstea comandanţilor Armatei Roşii:

> Îngăduiţi-mi, tovarăşi, să ţin un ultim toast. Aş vrea să ţin un toast în sănătatea poporului sovietic şi, în primul rând, a poporului rus. (*Aplauze furtunoase, îndelungate, strigăte de „ura!”*) Beau în primul rând în sănătatea poporului rus, pentru că este cea mai de seamă naţiune dintre toate naţiunile care alcătuiesc Uniunea Sovietică [...], forţă conducătoare în Uniunea Sovietică între toate popoarele ţării noastre.[525]

Pe 24 iunie, la patru ani şi două zile după ce naziştii năvăliseră peste graniţa sovietică, Jukov a condus parada victoriei din Piaţa Roşie călare pe un armăsar alb. Spectacolul calului în galop şi strigătele asurzitoare de „ura!” erau un spectacol magnific, dominat de bucuria supravieţuitorilor, dar şi de suferinţa după cei dispăruţi. (Stalin voise să conducă parada el însuşi, dar fusese de două ori azvârlit de cal din spinare şi atunci se oţărâse: „Naiba s-o ia de treabă! Ia să se ducă Jukov!”[526]) Trupele Armatei Roşii mărşăluiau prin faţa Mausoleului lui Lenin, aruncând pe jos grămezile de steaguri naziste luate de la inamic. Uniunea Sovietică îşi sărbătorea cel mai mare moment de triumf.

Naţiunea îşi dovedise eroismul şi acum spera să-şi primească răsplata. Ca şi în 1812, poporul rus se aştepta ca statul să-i recunoască sacrificiul, acordându-i libertate şi dreptul de a participa la conducerea ţării. Dar aspiraţiile civice de după război aveau să fie din nou spulberate. Stalin se pregătea să revină la vechile sale metode.

Note

482. G. Roberts, *Stalin’s Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 2006, p. 114.

483. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 495.

484. Cântăreaţă britanică (născută în 1917), ale cărei melodii au fost extraordinar de populare în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. A cântat deseori pentru soldaţii britanici, în Egipt, Birmania şi India (*n.t.*).

485. K. Simonov, *Jdi menia i ia vernus, tolko ocen jdi...*, în K. Simonov, *Polnoe sobranie socinenii*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1987, vol. 2, p. 90 [K. Simonov, „Să m-aştepţi, şi-am să mă-ntorc...”, în *Poezii,* trad. rom. Mihu Dragomir, Editura Tineretului, Bucureşti, 1961, pp. 85– 86 – *n.t.*].

486. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 376.

487. Hosking, *op. cit*., p. 502 [Feodor Abramov, *Două ierni şi trei veri*, trad. rom. Ada Borcescu-Orleanu şi Rodica Şiperco, Univers, Bucureşti, 1972, p. 123 – *n.t.*].

488. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, pp. 376–381.

489. Roberts, *op. cit.*, p. 126.

490. *Ni şagu nazad* [*Nici un pas înapoi*], ordinul nr. 227 al comisarului poporului pentru apărare (I.V. Stalin) din 28 iulie 1942. Textul integral în original este disponibil la adresa http://postrana.narod.ru/PR_227.HTM [pentru traducerea românească s-a folosit şi fragmentul din Jacques de Launay, *Mari decizii ale celui de-al Doilea Război Mondial*, trad. rom. Marcel şi Dan Ghibernea, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1988, vol. 2, p. 28 – *n.t.*].

491. *Ibid.*

492. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. de H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 118.

493. R. Service, *Stalin: A Biography*, Macmillan, London, 2004, p. 453.

494. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 283.

495. *Noul imn sovietic* (1944), versuri de S. Mihalkov, muzica de A. Aleksandrov. Interpretarea şi textul integral sunt disponibile la adresa http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=ussr44

496. A. Axell, *Russia’s Heroes, 1941–45*, Constable, London, 2001, pp. 93– 94.

497. Hosking, *op. cit.*, p. 503.

498. *Ibidem*, p. 505.

499. Roberts, *op. cit.*, p. 134.

500. Însemnări în creion ale lui W. Churchill şi A. Harriman. Facsimilul documentului original este disponibil la adresa http://www.loc.gov/exhibits/churchill/interactive/_html/wc0176.html.

501. V. Ciuikov, *Srajenie veka* [*Bătălia secolului*], Sovetskaia Rossiia, Moskva, 1975, p. 48.

502. J. Bastable, *Voices from Stalingrad*, David & Charles, London, 2006, pp. 41– 42.

503. Câinii aveau motive să fugă, căci nemţii primiseră ordin să-i împuşte pe loc. Sovieticii antrenaseră câinii-lup să caute mâncare pe sub vehicule şi îi trimiteau cu explozive în spinare să le detoneze sub tancurile germane.

504. *Ibidem*, p. 136.

505. Axell, *op. cit.*, p. 110.

506. V. Grossman, „An Everyday Stalingrad Story”, în *Krasnaia zvezda* din 20 noiembrie 1942 [„Prin ochii lui Cehov”, în V. Grossman, *Nuvele*, trad. rom. Constantin Argeşanu şi Lidia Popovici, Cartea Rusă, Bucureşti, 1952, p. 108 – *n.t.*].

507. Roberts, *op. cit.*, p. 147.

508. Axell, *op. cit.*, p. 172.

509. Bastable, *op. cit.*, p. 152.

510. Cifra este aproximativă şi imposibil de verificat precis. Antony Beevor sugerează 290 000 în *Stalingrad*, Penguin, London, 2007, p. 281 [A. Beevor, *Stalingrad*, trad. rom. Delia Răzdolescu, RAO, Bucureşti, 2005, p. 390 – *n.t.*].

511. *Ibid.*, p. 320.

512. După înfrângerea de la Stalingrad, Hitler l-a îndemnat pe von Paulus să se sinucidă, dar acesta a refuzat. În perioada de prizonierat în URSS, generalul german a devenit un critic vehement al nazismului şi a fost în cele din urmă eliberat în 1953.

513. William Craig, *Enemy at the Gates: The Battle for Stalingrad*, Penguin, New York, 1973, p. 369.

514. Heller, Nekrich, *op. cit.*, pp. 401–402.

515. Citat din „Pe scurt despre mine”, în Anna Ahmatova, *Poeme. Proze*, trad. rom. Livia Cotorcea, Editura Universităţii Al.I. Cuza, Iaşi, 2004 (*n.t.*).

516. Când am fost din nou la hotel mai de curând, mi s-a spus că invitaţiile fuseseră retrase după ce mai mulţi vizitatori germani se plânseseră de ele. Acum pot fi văzute în Muzeul Memorial al Asediului Leningradului.

517. D. Glantz, J. House, *The Battle of Kursk*, Ian Allan Publishing, Hersham, Surrey, 1999, pp. 64– 65.

518. Roberts, *op. cit.*, p. 202.

519. Citat de Andrzej Wajda ca inspiraţie pentru filmul său *Canalul*. Vezi traducerea în engleză a poeziei lui Szczepański pe site-ul lui Wajda: http://www.wajda.pl/en/filmy/film02.html.

520. Cifrele sunt din nou, în mod inevitabil, aproximative. Se estimează că, în cursul asaltului final asupra Berlinului, 80 000 de soldaţi ai Armatei Roşii au murit şi 300 000 au fost răniţi. Roberts, *op. cit.*, p. 262.

521. *Ibidem*, p. 264.

522. Bastable, *op. cit.*, pp. 64– 65.

523. A. Beevor, *Berlin: The Downfall, 1945*, London, 2002, p. 217 [A. Beevor, *Berlin. Căderea – 1945*, trad. rom. Diana Elena Puşcaşu şi Daniela Truţia, RAO, Bucureşti, 2005, p. 311 – *n.t.*].

524. Roberts, *op. cit*., p. 263.

525. D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*, Harvard University Press, Cam bridge, Massachusetts, 2002, p. 131 [„Cuvântarea tovarăşului I.V. Stalin la Recepţia de la Kremlin în onoarea comandanţilor trupelor Armatei Roşii, 24 iunie 1945”, în *Despre Marele Război al URSS pentru Apărarea Patriei*, Editura PMR, 1953, p. 35 – *n.t.*].

526. Service, *Stalin, op. cit.*, p. 480.

Capitolul 33
Primii ani de după război

Uniunea Sovietică a pierdut între 20 şi 25 de milioane de oameni în al Doilea Război Mondial – peste zece la sută din populaţie. Spre Germania a pierdut aproximativ 7 milioane, Marea Britanie, 500 000, iar Statele Unite, 300 000; numai Bătălia de la Stalingrad a făcut tot atâtea victime printre sovietici câte au avut Marea Britanie şi SUA în tot războiul.[527] Acest uriaş preţ uman a produs un dezechilibru demografic pronunţat între femei şi bărbaţi, astfel încât rata natalităţii în generaţia postbelică a scăzut vertiginos. Regiunile Uniunii Sovietice care fuseseră sub ocupaţie erau devastate. Tactica pământului pârjolit folosită de Armata Roşie în retragere defertilizase solul şi distrusese recoltele; la plecare, nemţii inundaseră minele, distruseseră căile

ferate şi aruncaseră fabricile în aer. Mare parte din vestul Rusiei era un câmp răvăşit, unde milioane de oameni hălăduiau printre ruinele oraşelor şi satelor.

Stalin a cerut reparaţii de război imense. La Conferinţa de la Potsdam, organizată la sfârşitul lui iulie-începutul lui august 1945, Aliaţii au împărţit Germania şi Austria, cu tot cu capitalele lor, în patru zone de ocupaţie, administrate, respectiv, de SUA, Marea Britanie, Uniunea Sovietică şi Franţa. Fiecare dintre învingători urma să primească o parte din bunurile germane, şi sovieticii au trimis rapid 11 000 de tone de echipament industrial înspre est. La Potsdam, Stalin rămăsese singurul dintre cei trei mari lideri de stat încă la putere. Roosevelt, recent decedat, fusese înlocuit de Harry Truman, iar Clement Attlee devenea prim-ministru ales în locul lui Winston Churchill chiar în timpul conferinţei[528]. Stalin era convins că ştie cum să-i ia pe partenerii săi novici, şi poziţia sa de negociator a fost fermă. Înaintarea Armatei Roşii în ultimele luni de război lăsase în urmă ţările baltice, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Bulgaria şi România ca state ocupate. Împărţirea Europei exista deja de facto, iar la Potsdam Stalin a făcut presiuni asupra britanicilor şi americanilor ca ea să fie consfinţită şi *de iure*, avansând clasicul argument că Rusia trebuie să-şi protejeze graniţele vulnerabile şi, ca atare, are nevoie să-şi păstreze influenţa în teritoriile din jur. Ţările din Europa Centrală şi Estică urmau să devină „state-tampon” ale Moscovei, o sferă de influenţă în care Aliaţii n-ar fi avut aproape nici un cuvânt de spus. Pentru naţiuni precum Polonia, ai cărei soldaţi luptaseră alături de Aliaţi timp de aproape şase ani – şi al cărei guvern în exil n-avea acum să mai joace nici un rol în patria recent „eliberată” –, împărţeala aceasta a fost o trădare josnică. Cât despre ţările baltice, ele urmau să-şi piardă cu totul independenţa de stat şi să devină simple republici în „frăţia de naţiuni” pe care o reprezenta Uniunea Sovietică.

Bărbaţii şi femeile de toate naţionalităţile – nu numai ruşii – luptaseră cu vitejie pentru ca URSS să supravieţuiască; peste tot, lumea se aştepta acum la o viaţă mai bună şi la o societate mai liberă. Retorica publică a lui Stalin era încurajatoare. Într-o cuvântare rostită pe 9

februarie 1946, marele conducător îşi dădea toată silinţa să elogieze felul cum diversele naţionalităţi îşi uniseră eforturile în timpul războiului: „Orânduirea de stat sovietică s-a dovedit un model de stat multinaţional – a spus el –, […] reprezintă un sistem de organizare a statului în care problema naţională şi problema colaborării dintre naţiuni sunt rezolvate mai bine decât în oricare alt stat multinaţional.”[529] Dar cuvintele calde şi lauda aceasta de sine ascundeau o realitate mai sumbră. Acum, că inamicul din afară fusese învins, atenţia lui Stalin se îndrepta deja spre „duşmanul” (real sau imaginar) „dinăuntru”.

Chiar de la începutul războiului, Moscova lansase o campanie bine orchestrată de inginerie etnică pe teritoriul URSS, arestând, alungând şi deportând membri ai unor grupuri naţionale pe care Stalin îi considera potenţiali colaboratori cu naziştii. Totul începuse în august 1941 cu germanii de pe Volga. Aceştia erau descendenţi ai savanţilor, artiştilor, inginerilor şi consilierilor militari invitaţi să se aşeze în Rusia, cu aproape două sute de ani înainte, de împărăteasa Ecaterina cea Mare, ea însăşi de sorginte germană. Familiile lor trăiau în Rusia de atâta vreme, încât erau rusificate întru totul – mai puţin cu numele. După 1930, germanii de pe Volga fuseseră lăudaţi pentru că se situaseră în avangarda colectivizării. Şi totuşi, Stalin era încredinţat că aceşti oameni aveau să întâmpine cu bucurie trupele hitleriste şi să contribuie la distrugerea Uniunii Sovietice. A ordonat desfiinţarea Republicii Autonome Germane şi deportarea locuitorilor ei. Aproximativ 400 000 de oameni au fost ridicaţi, scoşi din casele lor şi duşi cu forţa în stepele kazahe din Asia Centrală sau în regiunea Altai din Siberia. La sosire, majoritatea au fost recrutaţi în Trudarmiia, Armata Muncii, practic o reţea de lagăre de muncă creată pentru a sprijini efortul de război.[530]

Războiul a părut să fie pentru Stalin un pretext de a acţiona împotriva oricărei naţionalităţi pe care o socotea suspectă. Ocupaţia nazistă a Caucazului şi a Crimeii în 1942 îi stârnise o adevărată paranoia în legătură cu populaţiile autohtone din aceste regiuni. În memorii confidenţiale, el declara că nu se poate avea încredere în naţionalităţile

locale şi dădea limpede de înţeles că aştepta ca împotriva lor să fie luate măsuri drastice.[531] Exact aşa cum făcuse în 1939 în ţările baltice, a decis că graniţele sudice ale URSS trebuiau populate cu elemente „mai de încredere” (ruşi sau ucraineni). Începând cu primele luni ale lui 1944, sute de mii de ceceni, inguşi, balkari, karaceai, calmuci şi tătari au fost deportaţi din patriile lor dintotdeauna din nordul Caucazului şi Crimeea, pasămite ca pedeapsă pentru colaborarea cu naziştii. De fapt, numai o minoritate restrânsă se făcuse vinovată de colaboraţionism, nu cu mult mai numeroasă decât în Ucraina sau în alte părţi ale Uniunii Sovietice.[532] Vasta majoritate a bărbaţilor din Caucaz fusese încorporată în Armata Roşie, la fel ca în cazul celorlalte naţionalităţi, şi luptase cu vitejie împotriva cotropitorului. În timp ce ei îşi dădeau viaţa pentru URSS, familiile lor – femei, copii şi vârstnici – au fost îngrămădite în vagoane pentru vite şi „strămutate pe termen nedefinit” în Siberia, Ural, Uzbekistan sau Kazahstan. Deportările au fost făcute în mare grabă, deseori fără nici un avertisment. Cei care erau bolnavi sau refuzau să plece erau împuşcaţi, aşa cum relata, în februarie 1944, un deportat cecen în jurnalul său nepublicat:

> Preşedintele unuia dintre sovietele din sat, bătrânul Tuşa, om de optzeci de ani, a dat o mână de ajutor la deportarea consătenilor săi. Familia lui fusese şi ea deportată, numai nora lui rămăsese cu el, cu copilul la sân. Adresându-se unui ofiţer gruzin, Tuşa i-a spus într-o rusă stricată: „Eu aici născut, aici mor. Eu nu merg nicăieri!” Şi-a desfăcut braţele şi s-a postat în faţa porţii. Nora lui a înţeles. A scos un strigăt şi, strângându-şi copilul la piept, l-a apucat pe socrul ei. L-a tras încăpăţânată spre grupul nostru, strigând întruna: „Bunicule, vino, bunicule! O să te omoare!” Totul s-a petrecut într-o clipită. Ofiţerul a dat ordin unui soldat rus care stătea cu pistolul automat pregătit: „Împuşcă-i! Pe toţi trei!” Soldatul s-a făcut alb la faţă şi a început să tremure. A spus: „Pe el îl împuşc, dar pe femeie şi pe copil, nu”. În mâna ofiţerului a apărut un pistol. Înainte să-şi fi încheiat ultimul cuvânt, soldatul zăcea la pământ, cu un glonţ în cap. În aceeaşi clipă, ofiţerul i-a împuşcat pe Tuşa, pe nora lui şi pe copil. Ne-au dus apoi în grabă pe poteca spre şosea, unde ne aşteptau camioanele. Cei care rămâneau în urmă erau ucişi. Aşa a fost.[533]

Călătoria spre est dura mai mult de o lună, şi mulţi mureau în acest timp de foame şi de boli. Morţii erau îngropaţi la marginea drumului sau a căii ferate. Cei care

supravieţuiau descopereau că la destinaţie nu-i aştepta nimic. Erau închişi în „colonii speciale” în condiţii cu totul primitive, şi cifrele NKVD-ului arată că 20% dintre ei mureau în primul an. Kremlinul pedepsea acele grupuri etnice, deseori musulmane, care se opuseseră integrării în stilul de viaţă sovietic. Deportaţilor li s-a interzis să-şi folosească limba maternă, iar accesul la educaţie le-a fost îngrădit în mod sever.[534]

Pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice, chestiunea naţionalităţii a căpătat o importanţă vitală. Atmosfera de xenofobie din timpul războiului şi zvonurile despre forţe străine sinistre care ar fi acţionat, pasămite, în interiorul societăţii sovietice însemnau că toată lumea era suspectă. Propaganda oficială denunţa anumite grupuri etnice – tătarii din Crimeea, cecenii, germanii şi, tot mai mult, evreii – şi-i îndemna pe cetăţenii sovietici să fie vigilenţi în privinţa lor. Vechea retorică a duşmanului de clasă a fost înlocuită de retorica duşmanului etnic. În *Viaţă şi destin*, Vasili Grossman evidenţiază felul cum naţionalitatea devenise, luând locul originii sociale, cea mai importantă informaţie din paşapoartele interne sovietice:

> 5. Naţionalitatea [...]. Atât de simplu, de neînsemnat înainte de război, dar care acum pare întru câtva deosebit. Apăsând peniţa, Strum scrise cu litere ferme: „evreu”. Nu ştia ce avea să însemne în curând pentru sute de mii de oameni răspunsul la întrebarea a cincea din chestionar: calmuc, balkar, cecen, tătar din Crimeea, evreu... Nu ştia că, an după an, în jurul acestui punct cinci se vor îndesi patimi întunecate, că frica, furia, disperarea, impasul, sângele se vor muta, vor migra în el de la punctul vecin, al şaselea – „originea socială” –, că peste câţiva ani mulţi oameni vor începe să completeze punctul cinci având sentimentul fatalităţii, aşa cum în deceniile trecute îl avuseseră copiii ofiţerilor cazaci, ai nobililor şi fabricanţilor, fiii preoţilor când răspundeau la întrebarea vecină, a şasea.[535]

Presa oficială aţâţa mânia publică împotriva influenţelor „străine” – despre care se spunea că subminează sentimentul patriotic al populaţiei – denunţând grupurile etnice incriminate drept „cosmopolite”. Termenul a ajuns să fie tot mai mult asociat cu evreii. În perioada apropierii de Germania nazistă avusese loc o recrudescenţă a antisemitismului, dar acesta s-a estompat apoi în haosul

războiului şi în sentimentul general al cauzei comune împotriva duşmanului. După 1941, Kremlinul aprobase existenţa organizaţiilor evreieşti care coagulaseră opoziţia faţă de nazism. Cea mai influentă dintre ele era Comitetul Evreiesc Antifascist, condus de popularul actor Solomon Mihoels, directorul artistic al Teatrului Evreiesc de Stat din Moscova, faimos în toată ţara pentru rolul din musicalul *Circul*, care omagia frăţia dintre popoarele sovietice. Mihoels şi alţi membri ai comitetului au călătorit în Occident ca să facă propagandă pentru Uniunea Sovietică în rândurile diasporei evreieşti, strângând sume considerabile pentru efortul de război. Dar acasă îi aşteptau veşti nu tocmai bune. În 1943, evreii au fost sistematic excluşi din aparatul politic al armatei, şi au început să fie răspândite zvonuri neîntemeiate despre laşitatea şi dezertările lor.[536] În 1948, crearea statului Israel, socotit un aliat al Occidentului acum anatemizat, a întărit prejudecăţile. Evreii care supravieţuiseră războiului în regiunile ocupate de nazişti au fost acuzaţi de colaboraţionism. Cum altfel ar fi putut rămâne în viaţă? Aproximativ jumătate din populaţia evreiască a Uniunii Sovietice de dinainte de război fusese ucisă în Holocaust[537] – mai bine de un milion de oameni –, şi totuşi încercările comitetului de a pune în lumină această tragedie n-au fost pe placul Kremlinului. Asemenea *Cărţii negre* a lui Grossman şi Ehrenburg, atenţia aparte acordată de comitet tratamentului inuman aplicat de nazişti evreilor era socotită incompatibilă cu linia oficială potrivit căreia întreaga Uniune Sovietică suferise în mod egal. Informaţiile despre Holocaust au fost cenzurate şi, în atmosfera de intens naţionalism din perioada imediat postbelică, evreii au avut încă o dată de suferit.

Odată cu încheierea războiului, valoarea propagandistică a comitetului a dispărut. Legăturile pe care membrii lui le stabiliseră cu alte organizaţii evreieşti din lume l-au făcut suspect în ochii oficialităţilor, şi Stalin a ordonat desfiinţarea lui în 1948 pe motiv că era „un focar al propagandei antisovietice”.[538] Versiunea oficială afirma că Mihoels fusese călcat de un camion la Minsk; a fost înmormântat cu funeralii de stat la mânăstirea Donskoi, din Moscova. În realitate, vestitul actor fusese omorât în bătaie

de agenţii serviciilor secrete bieloruse la ordinul direct al lui Stalin. Uciderea lui a semnalat începutul unei perioade de antisemitism intens sprijinit de stat, care avea să dureze până la moartea dictatorului. În iunie 1949, alţi 15 membri ai comitetului executiv al organizaţiei – actori, scriitori şi medici de frunte – au fost arestaţi la ordinele lui Stalin şi închişi în celulele Lubiankăi. Timp de trei ani au fost ţinuţi în izolare, bătuţi şi torturaţi. Rapoartele interogatoriilor la care au fost supuşi dezvăluie furia Kremlinului împotriva unor oameni pe care, cu numai câţiva ani în urmă, îi elogia ca pe nişte aliaţi loiali. „Evreii sunt un popor murdar şi mârşav", le-a strigat deţinuţilor un anchetator cunoscut drept colonelul Vladimir Komarov. Nişte lepădături cu toţii. Opoziţia faţă de partidul nostru e formată numai din evrei. Evreii din Uniunea Sovietică nu dau doi bani pe puterea sovietică. Vor să-i elimine pe ruşi."[539] Se spune că unul dintre cei arestaţi ar fi primit două mii de lovituri. În august 1952, cei 15 au fost acuzaţi de înaltă trădare, spionaj şi naţionalism burghez. Cum presa de stat ducea o campanie violentă de condamnare a „cosmopolitismului fără rădăcini", verdictul n-avea cum să fie pus la îndoială. Pe 12 august 1952, dată ce avea să devină cunoscută drept „noaptea poeţilor ucişi", 13 acuzaţi au fost condamnaţi la moarte şi executaţi neîntârziat.

Antisemitismul era deja o politică de stat semioficială. Evreii n-au mai avut acces la numeroase posturi, iar accesul la educaţia superioară le-a fost sever restricţionat. Manualele au încetat să mai menţioneze naţionalitatea evreului Karl Marx. Mai multe filme, inclusiv *Circul*, au fost montate din nou pentru a elimina apariţiile lui Mihoels. Şi lucrurile nu s-au oprit aici.

Dacă vreun grup etnic se aştepta la o soartă mai bună după război, aceştia erau ruşii. De la mijlocul anilor 1930, ei fuseseră proclamaţi naţiune favorizată printre popoarele sovietice. Un editorial apărut în 1936 în *Pravda* este tipic pentru această retorică oficială:

> Toate popoarele participante la marea construcţie socialistă se pot mândri cu rezultatele muncii lor; fiecare dintre ele, de la cel mai mic la cel mai numeros, este format din patrioţi sovietici. Dar primul între aceşti egali este poporul rus [...], al cărui rol pe tot parcursul

Marii Revoluţii Proletare a fost excepţional de important, de la primele victorii până la extraordinara epocă de înflorire de astăzi.[540]

La fel cum muncitorii erau ridicaţi în slăvi ca avangardă a luptei de clasă, ruşii deveniseră naţiunea conducătoare în Uniunea Sovietică. Învăţarea limbii ruse a devenit obligatorie în şcolile din republicile neruse, şi, în timpul războiului, Rusia a fost dată drept pildă de urmat şi considerată sursă de inspiraţie pentru toate popoarele Uniunii. În *Viaţă şi destin*, echilibratul şi curajosul maior Erşov, capturat de nazişti, rezumă astfel pentru ce luptau el şi nenumăraţi alţii:

> Simţea, îi era limpede că, luptând împotriva nemţilor, luptă pentru o viaţă rusească liberă, că victoria asupra lui Hitler va fi o victorie şi asupra acelor lagăre ale morţii unde pieriseră mama, surorile, tatăl lui.[541]

Dar Stalin nu avea nici o intenţie să răsplătească poporul rus. Ştia bine istoria rusă şi era hotărât să nu repete ceea ce el considera drept greşelile predecesorilor săi. La numai câteva zile după căderea Berlinului, îi spusese prozatorului Konstantin Simonov că nu voia o reluare a ceea ce se întâmplase după victoria Rusiei împotriva lui Napoleon. „Stalin se temea de o nouă mişcare decembristă, scria Simonov. Simţea că-i făcuse mujicului rus cunoştinţă cu Europa, exact aşa cum făcuse Alexandru I în 1813–1814.”[542]

Stalin ştia că trupele lui Alexandru I fuseseră impresionate de libertatea şi prosperitatea pe care le văzuseră în timpul ocupaţiei Parisului şi că asta le inspirase să lupte pentru schimbare în propria lor ţară. Dorinţa de reformă a decembriştilor îşi avea rădăcinile în ceea ce aceşti oameni trăiseră în străinătate, şi acum soldaţii Armatei Roşii tocmai avuseseră prilejul unei experienţe similare. În 1945, soldaţii sovietici ajunşi în Germania strânseseră toate bunurile de consum pe care putuseră pune mâna, de la ceasuri la aparate radio şi covoare. Luaseră contact cu trupele americane şi britanice, cu atitudinile şi mentalităţile occidentale, cu libertăţile Vestului. În ochii lui Stalin, fuseseră în mod inevitabil „infectaţi” cu toate valorile primejdioase de care el se străduise să ţină Uniunea Sovietică departe, şi liderul de la

Kremlin era decis să nu lase această contagiune să-i afecteze guvernarea.

Susceptibili de furia dictatorului erau în primul rând soldaţii sovietici care fuseseră luaţi prizonieri de nemţi. Statul sovietic nutrea convingerea că ostaşii care se predaseră inamicului săvârşiseră o infracţiune şi i-a considerat pe foştii prizonieri de război nişte trădători. Kremlinul refuzase semnarea Convenţiei de la Geneva, renegându-şi, practic, propriii cetăţeni şi împiedicând Crucea Roşie internaţională să-i protejeze. Din cei aproape şase milioane de prizonieri de război sovietici, mai puţin de jumătate supravieţuiseră până la sfârşitul războiului.

Naziştii se folosiseră de spaima, foamea şi disperarea celor pe care-i capturaseră, oferindu-le mâncare şi îmbrăcăminte dacă erau de acord să schimbe tabăra şi să se alăture forţelor germane. Unii acceptaseră, inclusiv, printre cei mai cunoscuţi, generalul Andrei Vlasov, unul dintre eroii Bătăliei pentru Moscova. Într-o mişcare spectaculoasă de propagandă, naziştii îi ceruseră lui Vlasov să creeze o Armată Rusă de Eliberare formată din foşti prizonieri de război, pe care urma s-o conducă în bătălie împotriva Uniunii Sovietice. Vlasov a declarat că scopul său era să construiască „o Rusie fără bolşevici şi capitalişti”, denunţând comunismul pentru măsurile sale brutale de colectivizare, pentru represiunea împotriva ţărănimii (el însuşi era fiul unui culac care avusese de suferit) şi pentru ceea ce el numea „călcarea în picioare a tot ce înseamnă Rusia”.[543] Istoria îl consideră pe Vlasov un trădător şi un oportunist, dar „Manifestul de la Praga” emis de el în noiembrie 1944 arată limpede că avea convingeri antibolşevice, nu antiruseşti. Generalul a făcut turul lagărelor de prizonieri răspândind mesajul că Germania luptă împotriva comunismului, nu a patriei lor, dar n-a reuşit să obţină un sprijin prea larg. În ciuda ameninţării cu moartea prin inaniţie, mai puţin de o zecime dintre prizonierii de război i s-au alăturat. Armata lui Vlasov nu s-a angajat niciodată decât în hărţuirea forţelor sovietice şi până la urmă a trecut din nou de partea lor şi împotriva naziştilor.

Pentru Stalin însă, faptul că *unii* soldaţi ai Armatei Roşii trădaseră Uniunea Sovietică îi întina pe toţi. În mentalitatea sa maniheistă, fiecare prizonier de război care se întorcea în ţară era un potenţial duşman. NKVD-ul a înfiinţat lagăre de filtrare pentru a-i interoga pe foştii prizonieri de război despre cum fuseseră capturaţi şi de ce nu luptaseră până la moarte, ca nişte adevăraţi patrioţi. Nimeni nu era crezut: până la sfârşitul lui 1946, milioane de cetăţeni sovietici trecuseră prin aceste lagăre şi 300 000 fuseseră executaţi sumar sau condamnaţi la ani lungi de Gulag.[544] Mai bine de o jumătate de milion au fost repartizaţi în batalioane de muncă grea, care reconstruiau zonele devastate ale Uniunii Sovietice, şi peste un milion, trimişi înapoi în serviciul Armatei Roşii. Toţi, chiar şi cei eliberaţi fără pedeapsă, aveau să-şi trăiască restul vieţii stigmatizaţi din cauză că fuseseră prinşi de nemţi[545].

Mulţi prizonieri de război erau conştienţi de soarta care-i aştepta la întoarcerea în ţară, şi mulţi dintre ei au încercat să rămână în ţările aflate sub tutelă britanică sau americană. Acordurile la care se ajunsese la Conferinţa de la Ialta conţineau însă o garanţie că toţi cei desemnaţi drept cetăţeni sovietici – fie civili, fie militari – trebuiau obligatoriu repatriaţi. În cadrul Operaţiunii Keelhaul (1946–1947), Aliaţii au transferat peste două milioane de oameni autorităţilor sovietice. Denumirea rău-prevestitoare a operaţiunii[546] sugerează că e posibil ca Aliaţii să fi ştiut ce avea să se întâmple cu ei, dar că îşi voiau propriii cetăţeni înapoi din URSS. Pe teritoriul controlat de Franţa, de pildă, la sfârşitul războiului se aflau aproape o sută de mii de cetăţeni sovietici – oameni care fie se înscriseseră în Wehrmacht, fie fuseseră condamnaţi la muncă forţată, plus o serie de prizonieri de război care scăpaseră din captivitate şi se alăturaseră Rezistenţei franceze. Parisul s-a simţit obligat să satisfacă doleanţele sovieticilor pentru că solicita el însuşi returnarea a 13 000 de cetăţeni francezi, majoritatea proveniţi din Alsacia şi Lorena, regiunea de graniţă cu Germania, care fuseseră capturaţi pe Frontul de Est ca ostaşi ai trupelor germane.[547] Ca urmare, francezii n-au mai încercat să facă deosebire între categoriile de

cetăţeni sovietici pe care-i aveau în subordine şi i-au trimis pur şi simplu înapoi în URSS să-şi înfrunte soarta.

Stalin a cerut de asemenea returnarea tuturor emigranţilor ruşi, inclusiv a celor care locuiau de mai multe decenii în străinătate[548]. Spre surprinderea sa, Aliaţii au consimţit să-i dea o mână de ajutor. NKVD-ul a primit permisiunea să înfiinţeze un lagăr de tranzit la Château de Beauregard, la periferia Parisului, unde mii de prizonieri de război şi alte persoane care refuzau să se înapoieze voluntar în URSS au fost date pe mâna sovieticilor. Agenţii NKVD-ului umblau pe străzile Parisului răpindu-i pe ruşi, în timp ce autorităţile franceze se făceau că nu văd nimic. Cei care fugiseră de Revoluţie şi-şi petrecuseră anii de până atunci opunându-se regimului bolşevic se întorceau în URSS ca să-şi pună capul pe butuc.[549] Andrei Vlasov se predase americanilor, dar a fost dat pe mâna trupelor sovietice care înconjuraseră maşina în care se afla. După ce a fost interogat timp de un an în Lubianka, el şi şapte alţi generali au fost spânzuraţi în august 1946. În schimbul cooperării francezilor, britanicilor şi americanilor, sovieticii i-au returnat pe prizonierii aliaţi pe care-i eliberaseră din lagărele naziste din estul Germaniei.

Întoarcerea întru câtva neaşteptată a atâtor prizonieri de război a provocat Moscovei anumite probleme. Gulagul s-a umplut rapid cu ofiţeri şi soldaţi ai Armatei Roşii şi cu deţinuţi din ţările baltice reintegrate în URSS. Cu toţii aveau motive serioase să urască regimul sovietic. Făcându-şi serviciul militar în război, adesea în condiţii cumplite, se deprinseseră să fie disciplinaţi, să gândească independent şi să-şi rămână credincioşi unul altuia. Au refuzat să se lase nimiciţi de lagărele staliniste. N-au devenit informatori unul împotriva altuia şi i-au tratat fără milă pe cei care colaborau cu autorităţile din lagăr. La sfârşitul anilor 1940 şi începutul anilor 1950, tulburările şi revoltele din Gulag deveniseră monedă curentă.

Lăsând la o parte lagărele, soldaţii care se întorceau fără să aibă de suferit de pe urma „măsurilor speciale” ale lui Stalin descopereau şi ei că viaţa nu era uşoară. Fuseseră demobilizaţi într-o ţară devastată de război, unde domnea un deficit cronic de alimente şi produse de bază, iar

locuinţele şi slujbele rămâneau insuficiente. Mulţi foşti soldaţi au fost nevoiţi să-şi sape adăposturi temporare în pământ, foarte asemănătoare cu cele de pe front. După patru ani de luptă pentru cauza sovietică, se întorseseră şi-şi găsiseră oraşele natale distruse, iar soţiile şi copiii incapabili să înţeleagă prin ce trecuseră. Experienţele cumplite trăite atât de cei care luptaseră pe front, cât şi de cei care rămăseseră acasă făceau ca, de multe ori, viaţa să nu mai poată fi reluată de acolo de unde se întrerupsese[550].

Într-un fel, foştii soldaţi erau percepuţi ca o ameninţare la adresa regimului. Erau oameni pe care experienţele trăite împreună îi legaseră puternic, atât de puternic, încât, se temeau autorităţile, legătura aceasta ar fi putut deveni mai importantă decât loialitatea faţă de stat. Organizarea asociaţiilor de veterani a fost interzisă. Soldaţii au fost descurajaţi în mod consecvent să participe la viaţa publică, să-şi exprime opiniile sau să-şi scrie memoriile. Sentimentul că erau împiedicaţi să vorbească despre experienţele prin care trecuseră – ceea ce sugera, în mod voalat, că experienţele acestea erau cumva condamnabile – i-a făcut pe mulţi dintre ei să se simtă frustraţi şi abandonaţi. Statul căuta acum să suprime înseşi calităţile pe care le încurajase în anii luptei antifasciste. Trăsături precum curajul, iniţiativa şi spiritul întreprinzător fuseseră esenţiale în timpul războiului; acum erau din nou socotite fără valoare – sau, chiar mai rău, periculoase – într-o societate care insista asupra conformismului, a obedienţei şi a servilităţii. Pe măsură ce sentimentul de dezamăgire se intensifica, rata alcoolismului a crescut alarmant în rândul foştilor soldaţi şi al civililor deopotrivă.

Pentru populaţia civilă, viaţa postbelică a fost la fel de plină de deziluzii. Războiul părea să fi schimbat prea puţine; n-au avut loc îmbunătăţiri substanţiale nici în privinţa nivelului de trai, nici în cea a drepturilor cetăţeneşti. În 1946 a venit foametea, din cauza lipsei de pământ arabil, a numărului scăzut de oameni în stare să-l muncească şi a faptului că războiul distrusese organizarea din agricultură; aproape o sută de milioane de oameni au ajuns să sufere de pe urma ei. Două milioane au murit de inaniţie, inclusiv 500 000 de ruşi din regiunile tradiţional agricole de pe

Volga.[551] S-a pus capăt relativei libertăţi religioase din timpul războiului, iar creştinii practicanţi au fost din nou persecutaţi. Tendinţa de liberalizare a artelor, care inspirase atât de intensele sentimente de patriotism şi de loialitate, a fost inversată. În august 1946 s-a decretat încă o dată că orice operă de literatură, artă plastică sau muzică trebuie să servească scopurile marxism-leninism-stalinismului şi să respingă influenţele occidentale, burgheze.[552] (Noua campanie este cunoscută sub denumirea de *jdanovşcina*, după numele comisarului pentru cultură Andrei Jdanov.) După o scurtă perioadă în care fusese acceptată de stat, Annei Ahmatova i s-a interzis total să mai publice, iar prozatorul Mihail Zoşcenko a fost criticat cu înverşunare pentru povestirile sale satirice. Delictul de „formalism” – sub incidenţa căruia cădea orice operă care nu se conforma şabloanelor simpliste ale exuberanţei şi platitudinii – a fost pretextul folosit pentru răfuielile cu Şostakovici, Prokofiev şi Haciaturian. Stalin însuşi i-a muştruluit pe unii scriitori şi regizori, inclusiv pe deja înspăimântatul Serghei Eisenstein. Speranţele oamenilor se prăbuşeau: Uniunea Sovietică revenea la vechile sale metehne.

Note

527. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 443.

528. Alegerile s-au ţinut pe 5 iulie, dar rezultatele au fost anunţate abia pe 26 iulie, mai ales din cauza dificultăţii de a număra voturile militarilor din străinătate. Astfel, Churchill a participat la primele zece zile ale conferinţei şi a fost înlocuit de Attlee în ultima săptămână.

529. „Cuvântarea lui Stalin la o adunare a alegătorilor din circumscripţia electorală Stalin din oraşul Moscova pe 9 februarie 1946”, redată în Pravda din 10 februarie 1946; citată în R. McNeal, *Stalin: Man and Ruler*, New York University Press, New York, 1988, p. 208 [I. Stalin, *Cuvântări rostite la adunările electorale ale alegătorilor din circumscripţia electorală „Stalin” din oraşul Moscova, 11 decembrie 1937 şi 9 februarie 1946*, Editura PPMR, 1952, p. 17 – *n.t.*].

530. R. Conquest, *The Nation Killers*, Macmillan, London, 1970, p. 60. Chiar şi în anii ’80 aveam prieteni la Moscova ale căror rude se aflau în continuare în exil; tatăl unuia dintre ei era redactorul-şef al ziarului *Vozrojdenie* (*Renaşterea*) al germanilor de pe Volga, care milita de patruzeci de ani pentru întoarcerea la vatră. În mod neaşteptat, problema a fost rezolvată parţial în epoca Gorbaciov, când membrii acestui grup etnic au primit permisiunea să emigreze şi când ambasada Germaniei Federale a fost dintr-odată asediată de mulţimi de oameni cu nume de rezonanţă germană, care au primit imediat vize. Le-au fost puse puţine întrebări şi n-au fost stabilite atunci nici un fel de cote de imigrare. Autorităţile vest-germane erau extrem de receptive la soarta concetăţenilor lor rămaşi „prizonieri” în Rusia în diferite perioade istorice, începând cu secolul al XVIII-lea şi până la al Doilea Război Mondial. Legea liberală a „întoarcerii” a îngăduit mai multor mii de oameni să-şi construiască o viaţă nouă în Occident.

531. Tipic pentru această atitudine este ordinul confidenţial al lui Stalin numărul 5859ss, referitor la tătarii din Crimeea, emis pe 11 mai 1944: „Mulţi tătari şi-au trădat patria, părăsind unităţile Armatei Roşii care apărau Crimeea şi trecând de partea inamicului, alăturându-se unor unităţi de voluntari formate de nemţi pentru a lupta împotriva Armatei Roşii; ca membri ai unor detaşamente de pedeapsă în timpul ocupaţiei fasciste a Crimeii, tătarii în particular s-au remarcat prin represaliile crunte împotriva partizanilor sovietici şi i-au ajutat de asemenea pe invadatori să organizeze razii violente în rândul populaţiei sovietice aflate sub jug german şi exterminarea în masă a poporului sovietic. Luând în considerare toate aceste fapte, tătarii urmează a fi ridicaţi de pe teritoriul Crimeii şi mutaţi permanent, cu statut de colonişti speciali, în regiuni ale RSS Uzbece. Mutarea va fi lăsată în seama NKVD (tovarăşului Beria), care urmează să încheie operaţiunea până la 1 iunie 1944” (D. Koenker şi R. Bachman (red. coord.), *Revelations from the Russian Archives*, Library of Congress, Washington, DC, 1997, pp. 205– 207. Vezi şi W. Fuller, „The Great Fatherland War and Late Stalinism, 1941–1953”, în G. Freeze (red. coord.), *Russia: A History*, Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 337).

532. Deşi e adevărat că o serie de grupuri cecene care militau pentru independenţă au văzut în invazia germană o ocazie de a se împotrivi stăpânirii sovietice, colaboraţionismul activ fusese de fapt mai răspândit în alte părţi ale URSS-ului. În statele baltice, vestul Bielorusiei, al Ucrainei şi în Moldova existaseră

încă dinaintea invaziei naziste mişcări incipiente de rezistenţă împotriva regimului sovietic. La sosirea nemţilor, o parte dintre membrii lor s-au oferit să colaboreze, în speranţa – care s-a dovedit neîntemeiată – că vor avea posibilitatea să-şi reafirme identitatea naţională. Forţele naţionaliste din anumite regiuni au încercat să lupte împotriva ambilor combatanţi, nădăjduind în van să-şi elibereze patria şi de comunişti, şi de fascişti, iar rezistenţa faţă de dominaţia rusească a continuat chiar şi după ce nemţii fuseseră învinşi. Într-un prea puţin cunoscut episod al istoriei (autorităţile sovietice au interzis orice fel de referire la el), Organizaţia Naţionaliştilor Ucraineni şi Armata Insurecţională Ucraineană au continuat operaţiuni militare de amploare încă multă vreme după încheierea războiului, încercând să prevină reintegrarea Ucrainei în URSS. Împotrivirea lor a fost remarcabilă: în 1946, Armata Roşie avea peste o jumătate de milion de oameni angajaţi în acţiuni împotriva partizanilor, şi a fost nevoie de încă un val de deportări în masă pentru a pune capăt rezistenţei ucrainene.

533. A. Nekrich, *The Punished Peoples: The Deportations and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, trad. engl. G. Saunders, Norton & Company, New York, New York, 1978, p. 59.

534. Heller, Nekrich, *op. cit.*, pp. 379–380.

535. V. Grossman, *Jizn i sudba*, Knijnaia palata, Moskva, 1998, p. 577 [Vasili Grossman, *Viaţă şi destin*, trad. rom. Laurenţiu Checicheş, Editura Univers, Fundaţia Culturală Română, Bucureşti, 2000, p. 493 – n.t.].

536. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 486.

537. G. Hosking, *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2006, p. 265.

538. J. Rubenstein, V.P. Naumov (red. coord.), *Stalin's Secret Pogrom: The Post-War Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, trad. engl. L.E. Wolf son, Yale University Press, London, 2001, pp. 2– 10.

539. J. Rubenstein, „The Night of the Murdered Poets”, în *New Republic*, 25 august 1997.

540. D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*, Harvard University Press, Cam bridge, Massachusetts, 2002, p. 43.

541. Grossman, *op. cit.*, p. 316 [trad. rom. cit., p. 266 – *n.t.*]

542. R. Conquest, *Stalin, Breaker of Nations*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1991, p. 271.

543. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 499.

544. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 123.

545. Până în anii 1980, întrebarea „Dumneavoastră sau rudele dumneavoastră aţi locuit în teritoriile ocupate sau aţi fost luat prizonier?” era comună pe formularele care trebuiau completate la angajare. Un răspuns pozitiv indica în mod clar vinovăţia sau o suspiciune de vinovăţie.

546. În engleză, termenul denumeşte o pedeapsă marinărească din vechime: vinovatul era tras cu o funie prin apa de sub chila navei (*n.t.*).

547. P. Polian, „Le Rapatriement des citoyens soviétiques depuis la France et les zones françaises d’occupation en Allemagne et en Autriche”, în *Cahiers du monde russe*, Éditions de l’École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, vol. 41, nr. 1/ianuarie– martie 2000, p. 176.

548. Mulţi dintre ei se născuseră în Rusia prerevoluţionară şi nu fuseseră niciodată cetăţeni sovietici, aşa că, tehnic vorbind, nu intrau sub incidenţa prevederilor de la Ialta.

549. S. Courtois, J.-L. Panné, „The Comintern in Action”, în M. Kramer (ed.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999, p. 320 [St. Courtois, J.-L. Panné, *Cartea neagră a comunismului. Crime, teroare, represiune*, trad. rom. Maria Ivănescu et al., Humanitas şi Fundaţia Academia Civică, Bucureşti, 1998, pp. 299–300 – n.t.].

550. Un deficit grav de paturi de spital şi de medici a îngreunat îngrijirea soldaţilor răniţi; multora li s-au refuzat şi tratamentul medical, şi serviciile sociale. În anii ’70 am fost consternat să văd cât de mulţi veterani cu membre amputate se întâlneau pe străzile oraşelor ruse. După război s-a făcut prea puţin pentru a-i ajuta, şi mulţi au fost siliţi să cerşească. Cei mai terifianţi erau aşa-nu miţii samovari, oameni care-şi pierduseră şi braţele, şi picioarele şi care erau purtaţi în nişte cărucioare primitive de lemn, deseori cu o inscripţie scrisă de mână în care cereau de pomană. În loc să se ocupe de oamenii care se sacrificaseră în numele cauzei sovietice, Kremlinul îi trimisese cu cruzime în Nordul îndepărtat, unde faptul că fuseseră

abandonaţi de stat bătea mai puţin la ochi (Hosking, *Rulers and Victims, op. cit.*, p. 239).

551. Hosking, *Rulers and Victims, op. cit.*, p. 222.

552. *Ibidem*, p. 241.

Capitolul 34
Începutul Războiului Rece. Moartea lui Stalin

Pe 22 mai 1945, la numai două săptămâni de la capitularea Germaniei, Winston Churchill a primit un document strict secret pe care îl ceruse de la Statul-Major Unificat pentru Planificare Strategică din cadrul Comandamentului Militar Britanic. Acest document, intitulat „Operaţiunea Inimaginabil”, expunea planul de atac în cazul unei reluări a ostilităţilor. Pe prima pagină erau scrise de mână cu cerneală cuvintele „Rusia: o ameninţare la adresa civilizaţiei occidentale”, urmate de o afirmaţie care rezuma direct scopul acestui plan: „Să se impună Rusiei voinţa Statelor Unite şi a Imperiului Britanic”. Lucrarea analiza mai departe posibilitatea unei lovituri preventive împotriva Uniunii Sovietice. „Un succes rapid i-ar putea face pe ruşi să se supună voinţei noastre, cel puţin pentru moment. Dar, dacă vor război total, ei sunt capabili de aşa ceva [...]. Singurul mod în care ne putem atinge obiectivul cu certitudine şi cu rezultate durabile este să obţinem victoria într-un război total.” În capitolele „Înfrângerea decisivă a forţelor ruseşti” şi „Ocuparea regiunilor vitale ale Rusiei”, documentul discuta mai departe avantajele şi dezavantajele eventualităţii în care Marea Britanie şi SUA s-ar fi angajat într-un asemenea „război total”. Aşa cum era de aşteptat, nevoia de a păstra secretul se dovedea fundamentală: „Dat fiind caracterul strict confidenţial al documentului – se spunea în text –, angajaţii din cadrul ministerelor de serviciu n-au fost consultaţi.”[553]

Ofensiva n-a fost lansată niciodată. Generalii britanici au conchis cu discreţia obişnuită că invadarea Uniunii Sovietice ar fi fost „hazardată”. Dar urmările erau limpezi:

Europa şi, până la urmă, lumea întreagă erau din nou divizate, de data aceasta între tabăra capitalistă şi cea comunistă. În Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, Bulgaria, România şi Albania erau deja la putere guverne prosovietice. Occidentul se agăţase de Grecia, dar chiar şi acolo rezista cu greu. Mişcările comuniste luau avânt în Italia şi Franţa.

Uniunea Sovietică şi Aliaţii occidentali luptaseră împreună într-o coaliţie de convenienţă, şi, odată ce ameninţarea fascistă fusese înlăturată, suspiciunile antebelice au revenit. Neîncrederea personală a lui Churchill faţă de Stalin era limpede, dar raţionamentul care stătuse la baza Operaţiunii Inimaginabil nu izvora dintr-o simplă intuiţie. În 1945, forţele sovietice staţionate pe teritoriul Europei erau uriaşe; Stalin dăduse clar de înţeles că Moscova nu avea să renunţe la influenţa pe care o exercita acum asupra părţii răsăritene a continentului, şi existau temeri bine întemeiate că avea planuri şi în privinţa Occidentului – că şi el ar fi putut să-şi imagineze inimaginabilul.

La sfârşitul lui iulie, Churchill nu mai era prim-ministru. Arhitectul victoriei britanice fusese înlocuit de guvernul laburist reformist, cu nuanţe de stânga, al lui Clement Attlee. Churchill n-a plecat însă în tăcere. Aşa cum în anii ’30 tunase şi fulgerase împotriva ameninţării tot mai mari a nazismului, avertizând naţiunile civilizate să nu se amăgească, acum şi-a îndreptat privirea profetică spre ameninţarea comunismului. Discursul lui „Forţele Păcii”, ţinut la Fulton, în Missouri, pe 5 martie 1946, a imprimat în memoria lumii întregi o imagine care avea să definească realităţile Europei postbelice pentru următorii patruzeci de ani:

> De la Sczeczin, pe ţărmul Balticii, până la Trieste, la Marea Adriatică, o cortină de fier s-a lăsat asupra continentului. Dincolo de această linie se află toate capitalele vechilor state ale Europei Centrale şi de Est. Varşovia, Berlin, Praga, Viena, Budapesta, Belgrad, Bucureşti şi Sofia, toate aceste oraşe se află în ceea ce sunt nevoit să numesc „sfera sovietică” şi toate sunt supuse, într-un fel sau altul, nu doar influenţei sovietice, ci şi unui control foarte apăsat şi, în unele cazuri, din ce în ce mai apăsat din partea Moscovei. [...] Partidele comuniste au fost ajutate să acceadă la o supremaţie şi o

putere nejustificate de numărul de membri şi încearcă pretutindeni să preia controlul într-o manieră totalitară [...]. În mod cert, nu aceasta este Europa eliberată pe care ne-am luptat s-o construim şi nici nu se întrevăd în ea garanţiile unei păci permanente.[554]

Avertismentul era neechivoc, şi Stalin a reacţionat cu vehemenţă. Pe 12 martie, într-un interviu în *Pravda*, a vorbit în termeni belicoşi despre dorinţa de război a imperialismului vestic, susţinând că „dl Churchill şi prietenii săi amintesc uimitor pe Hitler şi prietenii lui [...], afirmând că naţiunile care vorbesc limba engleză sunt naţiuni superioare, chemate să hotărască soarta lumii întregi”[555]. Fără a avea acces la alte ştiri sau informaţii decât cele din presa oficială, care titra numai declaraţiile lui Stalin, marea majoritate a cetăţenilor sovietici a crezut că America şi Marea Britanie aţâţau acum la război şi aveau să le fie, cel mai probabil, inamici. Răspunsul lui Stalin la acuzaţia de „expansionism sovietic” pe care i-o lansase Churchill a fost pe înţelesul fiecărui rus: având în vedere lunga istorie a invaziilor străine pe teritoriul rus, crearea unor „state-tampon” în ţările Europei de Est era un obiectiv firesc.

Dl Churchill califică toate acestea ca nemărginite „tendinţe expansioniste” ale Uniunii Sovietice. [...] Nu se poate să fie uitate următoarele împrejurări. Nemţii au putut să ne invadeze prin aceste ţări pentru că în aceste ţări existau, pe atunci, guverne duşmănoase Uniunii Sovietice [...]. Ce poate fi de mirare în faptul că Uniunea Sovietică, dorind să se asigure pentru viitor, caută să obţină ca în aceste ţări să existe guverne care să aibă o atitudine loială faţă de Uniunea Sovietică? Cum se poate ca cineva, fără a-şi pierde minţile, să califice aceste tendinţe paşnice ale Uniunii Sovietice ca tendinţe expansioniste ale statului nostru? [...] Nu ştiu dacă dl Churchill şi prietenii săi vor reuşi să organizeze [...] o nouă campanie militară împotriva „Europei de Est” [referire la intervenţia occidentală împotriva regimului bolşevic instalat după Revoluţie – *n.a.*]. Dar, dacă vor reuşi s-o facă, [...] se poate afirma cu încredere că ei vor fi bătuţi tot aşa cum au fost bătuţi în trecut, acum 26 de ani.[556]

Era un avertisment brutal, dar lăudăroşenia lui Stalin ascundea o teamă reală. În ciuda dimensiunilor Armatei Roşii din timpul războiului şi a succeselor repurtate de ea, Uniunea Sovietică nu poseda ceea ce SUA deţineau deja: bomba nucleară. Efectele pe care noua armă americană le avusese în oraşele japoneze Hiroshima şi Nagasaki, în

august 1945, îl convinseseră pe Stalin că forţa numerică a Armatei Roşii era de acum inutilă. Societatea sovietică a fost cuprinsă brusc de spaima că autorităţile belicoase de la Londra şi Washington dispuneau de mijloacele de a şterge Moscova, Leningradul şi numeroase alte oraşe de pe faţa pământului. Alexander Werth, corespondentul ziarului *Sunday Times* la Moscova, relata că teroarea nucleară era atotprezentă:

> Ştirea [despre Hiroshima şi Nagasaki] a avut un efect profund deprimant asupra tuturor. Toată lumea îşi dădea seama că era vorba de o Nouă Realitate în jocurile de putere ale politicii mondiale, că bomba reprezintă o ameninţare la adresa Rusiei, şi unii pesimişti ruşi cu care am vorbit în ziua aceea observau cu groază că victoria în faţa Germaniei, obţinută de ruşi cu atâtea eforturi supraomeneşti, era acum „practic pierdută”.[557]

Werth a primit permisiunea să-i pună lui Stalin câteva întrebări despre bombă, şi dictatorul i-a răspuns cu un optimism studiat: „Bombele atomice sunt destinate pentru înspăimântarea celor cu nervii slabi”, i-a spus el intervievatorului, „dar ele nu pot decide soarta unui război. [...] Desigur că stăpânirea monopolistă a secretului bombei atomice creează o ameninţare, dar împotriva acestui lucru există cel puţin două remedii: a) stăpânirea monopolistă a bombei atomice nu poate să dureze mult, şi b) întrebuinţarea bombei atomice va fi interzisă”[558].

Este evident că Stalin nu credea în interzicerea acestui tip de armament. Moscova refuzase să facă parte din nou creata Comisie pentru Energia Atomică, organism care primise misiunea de a reglementa utilizarea armelor nucleare, aşa că nu-i rămânea decât o singură opţiune: să-şi construiască propria bombă – şi încă repede. Nevoia a devenit şi mai presantă după ce, în martie 1947, preşedintele Truman şi-a proclamat doctrina potrivit căreia Statele Unite aveau să sprijine ţările care luptau pentru libertate şi democraţie, doctrină menită iniţial să împiedice Grecia şi Turcia să cadă în mâinile comuniştilor, dar care a ajuns apoi să vizeze toate statele est-europene aflate deja sub jugul sovietic. Era o confirmare a faptului că SUA şi URSS se aflau în conflict.

Trei luni mai târziu, Washingtonul a anunţat un program de asistenţă economică şi tehnică pentru statele europene care se zbăteau să-şi refacă economia devastată de război. Programul de Reconstrucţie Europeană, mai cunoscut sub numele de Planul Marshall, oferea ajutor ţărilor aflate de oricare parte a Cortinei de Fier. Sumele furnizate au depăşit, în cele din urmă, 13 miliarde de dolari, adică 5 la sută din venitul naţional brut al Statelor Unite[559], dar generozitatea Washingtonului venea la pachet cu anumite obligaţii. Ţările sprijinite trebuiau să furnizeze detalii despre economia lor şi să coopereze cu consilierii americani în cadrul unui program de modernizare şi restructurare. Dacă ţările vest-europene s-au înscris imediat printre beneficiarii Planului Marshall, Stalin a fost precaut. Vladimir Erofeev, un membru al echipei sovietice care a negociat cu americanii, era de părere că lui Stalin i-ar fi plăcut să încaseze banii, dar nu credea în motivaţiile lui Truman. „Stalin era întotdeauna suspicios, scria el, şi ideea îi displăcuse de la bun început. «Staţi să vedeţi! spunea el. Situaţia e cu totul alta decât atunci când americanii ne-au dat o mână de ajutor în timpul războiului. Dacă mai pui şi Doctrina Truman, îţi dai seama că nu-i interesează de fapt să ne ajute. E o stratagemă de-a lui Truman. Vor să smulgă democraţiile populare din sfera noastră de influenţă, să le câştige de partea lor, să se infiltreze acolo şi să le îndepărteze de Uniunea Sovietică.»„[560] Când Cehoslovacia şi Polonia au anunţat că ar dori să primească sprijin financiar de la americani, Stalin le-a cerut să refuze. Hotărâse să modeleze economiile foste capitaliste din „statele-tampon” după tiparul sovietic al planificării centralizate. Influenţa Americii era considerată un amestec ostil în treburile lor.

Pentru a contracara Planul Marshall, Moscova a creat în ianuarie 1949 CAER, Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc. Noua instituţie a emis o declaraţie sfidătoare la adresa puterilor occidentale:

> Guvernele Statelor Unite ale Americii, ale Marii Britanii şi ale anumitor state vest-europene boicotează comerţul cu ţările democraţiei populare şi cu URSS pentru că acestea nu au găsit potrivit să se supună dictaturii Planului Marshall, care le-ar fi violat suveranitatea şi interesele economiei lor naţionale. Date fiind aceste

împrejurări [...], ţările democraţiilor populare [Bulgaria, Ungaria, Polonia, România şi Cehoslovacia] şi URSS consideră necesar să înfiinţeze Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc, pe baza reprezentării egale între statele membre [...], pentru a accelera refacerea şi dezvoltarea economiilor naţionale.[561]

Blocul răsăritean tăia punţile. Dar, pentru Stalin, socialismul avea să fie în siguranţă numai după ce Moscova îşi fabrica şi ea bomba nucleară.

Cercetările asupra fisiunii nucleare începuseră în Uniunea Sovietică la sfârşitul anilor ’30, dar epurările în rândul oamenilor de ştiinţă şi izbucnirea războiului le zădărniciseră. Spionii sovietici îl înştiinţaseră încă din primele zile ale războiului pe Stalin despre stadiul în care se afla în Occident producţia bombei atomice, şi, în 1943, Uniunea Sovietică şi-a înfiinţat propriul program de cercetare. Conducătorul lui avea să fie extraordinarul fizician Igor Kurceatov, cunoscut de colegii săi drept Boroda, „Bărbosul”, datorită perciunilor lungi şi stufoşi şi personalităţii afabile şi distrate. La mai puţin de o săptămână după ce Statele Unite au lansat bomba pentru a pune capăt războiului în Pacific, Stalin i-a chemat pe Kurceatov şi pe membrii echipei sale la Kremlin. „Un singur lucru vă cer, tovarăşi, le-a spus el. Fabricaţi-ne o bombă atomică în cel mai scurt timp! Hiroshima a zguduit lumea. Echilibrul puterilor a fost distrus. Trebuie să faceţi bomba ca să ne feriţi de un mare pericol.” Pe când savanţii ieşeau pe uşă, Stalin i-a chemat înapoi. „Cereţi orice doriţi, tovarăşi! Nu veţi fi refuzaţi! Vorba proverbului: până nu plânge copilul, mama nu-i dă ţâţă.”[562]

Starea ştiinţei sovietice nu era nici pe departe grozavă. Înainte de Revoluţie, Rusia produsese câteva dintre minţile cele mai strălucite ale omenirii, de la Dmitri Mendeleev, inventatorul tabelului periodic, la Konstantin Ţiolkovski, pionierul astronauticii. Dar, ca în atâtea alte domenii ale vieţii sovietice, ştiinţa fusese subminată de dogmatismul ideologic. Culturile de grâu ale URSS fuseseră aproape distruse când Stalin insistase să implementeze teoriile trăsnite ale agronomului Trofim Lîsenko, în mare măsură pentru că Lîsenko era la origine ţăran şi intrase în graţiile dictatorului denunţându-i pe „culacii ştiinţei”.[563] Teoria

relativităţii enunţată de Einstein, pe de altă parte, era respinsă pentru că ar fi fost „burgheză, reacţionară şi incompatibilă cu marxism-leninismul”, probabil pentru că autorul ei era un evreu germano-american. Abia când Kurceatov a informat Kremlinul că nu puteau fabrica nici o armă atomică fără cercetările lui Einstein Stalin a cedat, spunându-i lui Beria: „Lasă-i în pace – putem oricând să-i împuşcăm mai târziu”.

Pentru a accelera cercetările, în 1946 a fost construit un nou laborator de cercetări nucleare, cunoscut după numele de cod Arzamas-16 şi amplasat în oraşul închis Sarov, la circa 400 de kilometri est de Moscova. Kurceatov şi-a poreclit noul cămin „Los Arzamas”, un joc de cuvinte cu trimitere la laboratorul Los Alamos din New Mexico, care funcţionase în cadrul Proiectului Manhattan şi unde fuseseră obţinute bombele lansate în Japonia. Pe tot teritoriul Uniunii Sovietice au fost construite laboratoare auxiliare, şi fizicienii erau ţinuţi la mare preţ – salariile lor s-au dublat sau chiar triplat pe măsură ce munca lor devenea din ce în ce mai apreciată. Erau feriţi de privaţiunile şi penuria de alimente pe care le îndura restul populaţiei după război, lucru care l-a făcut pe Lazar Kaganovici, membru al Biroului Politic, să mormăie că oraşele lor erau „ca nişte staţiuni balneare”.[564]

Dar pentru oamenii de ştiinţă viaţa nu era nici pe departe o sărbătoare. Arzamas-16 a fost înconjurat de o zonă interzisă; oraşul Sarov a fost şters de pe hărţile publice, şi paza înarmată patrula pe lângă gardurile de sârmă ghimpată. Chiar şi a pleca din Arzamas era complicat. Principalii specialişti erau însoţiţi de agenţi de securitate oriunde mergeau, şi în echipele de lucru fuseseră infiltraţi informatori care să dea constant raportul despre oamenii de ştiinţă angajaţi. Sediul central şi laboratoarele auxiliare de pe tot cuprinsul ţării au devenit cunoscute sub numele de „Arhipelagul Alb”, o versiune mai confortabilă şi privilegiată a Arhipelagului Gulag, dar nu mai puţin izolată.[565]

Fizicienii ştiau că ar fi avut de suferit dacă nu reuşeau să-i ofere lui Stalin ceea ce voia. O serie de membri ai echipei lui Kurceatov erau evrei şi, ca atare, vizaţi de o ameninţare

dublă în condiţiile în care antisemitismul încurajat de stat cunoscuse o recrudescenţă după război. Unul dintre personajele-cheie ale Arzamasului, directorul ştiinţific Iuli Hariton, era cu deosebire vulnerabil. Hariton nu era doar evreu, studiase şi doi ani la Cambridge înainte de război. Amândoi părinţii lui fugiseră din Uniunea Sovietică şi lui i se interzisese orice legătură cu ei; tatăl lui avea să fie mai târziu prins şi trimis la moarte în Gulag.

La Arzamas lucrau aproape 10 000 de ingineri şi oameni de ştiinţă, aşa încât necesitatea de a menţine secretul era imperioasă. Andrei Saharov, care avea să joace ulterior un rol fundamental în fabricarea bombei sovietice cu hidrogen, a fost avertizat de un coleg la prima vizită făcută în complexul Arzamas: „Există secrete peste tot, şi, cu cât ştii mai puţin din ceea ce nu te priveşte, cu atât mai bine pentru tine. Din fericire pentru noi, Hariton a luat asupra lui sarcina de a şti totul”[566].

Motivaţiile fizicienilor sovietici care lucrau la proiectul nuclear erau complicate. Teama permanentă de Stalin şi de NKVD era, desigur, una dintre ele. Dar amintirea teribilelor suferinţe ale ţării în război era încă proaspătă în minţile acestor oameni şi la fel de puternic era şi patriotismul lor. Saharov, care ulterior avea să înceapă să se îndoiască de implicaţiile morale şi politice ale muncii sale, n-a şovăit câtuşi de puţin la vremea respectivă. „Noi socoteam că munca noastră era absolut necesară, scria el. Era mijlocul prin care în lume se putea atinge un echilibru de forţe [...]. Investisem atât de mult în această cauză şi avusesem atâtea reuşite! La vremea aceea [...] statul, naţiunea şi idealurile comunismului erau încă intacte în inima mea.”[567] Hariton credea şi el că fabricarea bombei atomice era „necesară pentru asigurarea apărării naţionale” – o continuare a războiului, un mijloc de a proteja Patria de perpetua ameninţare externă. Kurceatov nu luptase în război, dar acum, spunea el, „mă consider un soldat în acest nou război al ştiinţei” şi îşi semna deseori scrisorile „soldatul Kurceatov”[568].

În 1948, când primul reactor nuclear sovietic capabil să producă uraniu îmbogăţit suficient pentru o bombă a fost terminat în nou construitul oraş Celiabinsk-40 din munţii

Ural, Kurceatov a citat în discursul său sărbătoresc din poemul lui Puşkin *Călăreţul de aramă*:

> Vă amintiţi că Petru cel Mare a spus [despre întemeierea Petersburgului]: „Aici noi un oraş vom face / În ciuda mândrului vecin”[569]. Ei bine, din nefericire, noi avem şi azi câţiva „mândri vecini”. Aşa că, pentru a le face în ciudă, am înfiinţat şi noi un oraş. Încă în vremurile noastre vom avea aici de toate: grădiniţe, magazine frumoase, un teatru şi, dacă vreţi, o orchestră simfonică. Şi apoi, peste treizeci de ani, copiii voştri, născuţi aici, vor prelua tot ce am făcut noi. Iar succesele noastre vor păli în faţa izbânzilor lor, mult mai mari. Şi, dacă în acele vremuri nici o bombă cu uraniu nu va exploda peste capetele oamenilor, noi putem fi fericiţi! Iar oraşul nostru poate să devină un monument închinat păcii. Nu merită oare să trăim pentru aşa ceva?[570]

Pentru a produce un stoc de arme nucleare, Uniunea Sovietică avea nevoie de cantităţi industriale de uraniu şi plutoniu. Economia stalinistă planificată era foarte potrivită pentru un astfel de proiect; zeci de mii de deţinuţi din lagăre puteau fi puşi să muncească în regim de sclavie. Începând cu 1946, deţinuţii au săpat după uraniu în minele din Asia Centrală practic neprotejaţi de radiaţii. În Germania Democrată şi în Cehoslovacia, numeroşi muncitori au fost atraşi la lucru în acelaşi scop. În 1950, un raport al CIA estima că între 150 000 şi 200 000 de oameni trudeau la proiectul nuclear numai în Germania de Est controlată de sovietici, în timp ce numărul celor din URSS era cu siguranţă mult mai mare.[571] Mulţi dintre ei aveau parte de o moarte lentă şi dureroasă din cauza expunerii la radon, gaz radioactiv. În rândurile populaţiei din apropierea centrului Celiabinsk-40 a început să se facă simţit sindromul de iradiere acută, căci râurile din zonă erau permanent contaminate. Până în 1951, Celiabinsk-40 eliminase peste 75 de milioane de metri cubi de deşeuri radioactive. Aceste informaţii n-au fost făcute publice, iar cei care aveau de suferit n-au primit nici un fel de date despre cauza bolii. Când un muncitor murea, un altul era pur şi simplu adus în locul lui.[572]

Serviciile sovietice de spionaj au recrutat simpatizanţi comunişti din cadrul programelor nucleare ale Statelor Unite şi Marii Britanii, care le-au transmis informaţii preţioase pe tot parcursul anilor 1940. Klaus Fuchs, un

fizician de origine germană implicat în Proiectul Manhattan, le-a oferit sovieticilor schema bombei de la Nagasaki. Datele furnizate de el au trebuit verificate prin teste riguroase, căci Moscova se temea că Occidentul i-ar fi putut înmâna informaţii voit greşite; aceste date au contribuit în mod cert la fabricarea mai rapidă a primei arme nucleare sovietice.

Pe 29 august 1949, într-un test cu numele de cod „Primul Fulger”, Uniunea Sovietică şi-a testat prima bombă atomică RDS-1 la Semipalatinsk[573], în deşerturile Kazahstanului. Profesorul Vladimir Komelkov, care lucrase la construirea mecanismului de detonare, a urmărit explozia de la postul de observaţie dinspre nord, situat la nouă kilometri depărtare:

> În vârful turnului izbucni un fulger de o strălucire insuportabilă, care o clipă, poate chiar mai puţin, păru că descreşte, dar ţâşni din nou, cu o forţă nouă. Sfera albă de foc înghiţi turnul şi atelierul, se extinse cu repeziciune, schimbându-şi culoarea, apoi se năpusti în sus. La baza ei, explozia mătură din cale construcţii, case de piatră, utilaje, se rostogoli ca un val, antrenând laolaltă pietre, buşteni, bucăţi de lemn, piese de metal şi praf, totul învălmăşit într-o masă haotică. Sfera de foc se înălţă învârtindu-se şi deveni portocalie, apoi roşie. După care apărură fâşii întunecate care absorbiră ca într-o pâlnie curenţii de praf, fragmente de cărămizi şi de cherestea. Depăşind furtuna de foc, unda de şoc se înălţă spre straturile superioare ale atmosferei, trecu prin câteva niveluri de inversiune şi acolo, ca într-o cameră cu ceaţă, începu condensarea vaporilor de apă. [...] Sunetul ajunse la noi ca mugetul unei avalanşe.[574]

În timp ce norul în formă de ciupercă se înălţa în văzduh, Lavrenti Beria, şeful poliţiei secrete sovietice şi cerberul politic al proiectului, i-a sărutat pe Kurceatov şi pe Hariton pe frunte. Pentru acesta din urmă a fost un moment de triumf şi de salvare. „Am simţit o mare uşurare – scria el –, chiar euforie. Acum, că URSS avea această armă, ştiam că alţii n-o mai puteau folosi împotriva noastră nepedepsiţi.”[575]

Testul sovieticilor i-a şocat pe americani. CIA îl informase pe preşedintele Truman că Moscova n-avea cum să fabrice o bombă decât cel devreme pe la mijlocul anilor ’50, cel mai probabil până în 1953. Stalin n-a făcut în mod intenţionat nici un anunţ public despre explozia de la Semipalatinsk şi, în replică la speculaţiile internaţionale, a

declarat că Uniunea Sovietică deţinea bomba din 1947. Scopul lui era să-i convingă pe americani că URSS avea deja stocuri considerabile de armament nuclear.[576]

Bomba atomică a sovieticilor a consfinţit noua geometrie bipolară a lumii, şi viaţa politică internaţională a intrat într-un impas. Cele două superputeri nu aveau dispute teritoriale, dar confruntarea dintre dogma capitalistă şi cea comunistă avea să ducă în următorii ani la rivalităţi şi conflicte indirecte. Lumea era acum ameninţată de spectrul distrugerii nucleare, cu consolarea mult prea slabă a ceea ce a ajuns să fie numit *Mutually Assured Destruction* (MAD, distrugere reciproc asigurată) – convingerea că nici una din părţi nu putea scăpa neatinsă şi că asta avea să le facă pe amândouă să se abţină de la iniţierea unui război.

Prima confruntare s-a produs în Germania ocupată. Britanicilor, francezilor şi americanilor le venea tot mai greu să colaboreze cu sovieticii, şi la intersecţia zonelor de ocupaţie avuseseră loc hărţuieli. Scopul Occidentului era să reinstaureze stabilitatea şi să sprijine economia germană ca parte esenţială a refacerii postbelice a Europei. Dar Stalin prefera o Germanie slabă, în parte ca represalii, în parte pentru a fi sigur că n-avea să mai fie vreodată capabilă să pornească un război. La începutul lui 1948, Aliaţii au propus crearea unei Republici Federale Germane independente (Bundesrepublik Deutschland), formată din sectoarele francez, britanic şi american. Sovieticii au acuzat Occidentul că face jocul foştilor nazişti. Sectorul sovietic n-avea să facă parte din ţara cea nouă, au spus ei, ci urma să formeze un alt stat, Republica Democrată Germană (RDG), unde socialismul avea să reprezinte o garanţie împotriva tendinţelor fasciste revanşarde.

Pe 18 iunie, Aliaţii au anunţat că introduceau în zonele vestice o nouă monedă, marca germană. Sovieticii au răspuns că aceasta nu putea fi folosită la Berlin, asupra căruia puterile ocupante exercitau în comun autoritatea. Peste câteva zile, RDG a anunţat că introduce propria sa monedă, marca est-germană, şi că aceasta avea să fie moneda oficială în tot Berlinul. Pentru a se face bine înţeleşi, sovieticii au blocat aprovizionarea oraşului de către occidentali, invocând „dificultăţi tehnice” ale reţelei de

transport. Mărfurile vestice trebuiau să parcurgă cu trenul sute de kilometri din teritoriul german ocupat de sovietici, care separa capitala de zonele Aliaţilor. Din cauza blocajului feroviar sectoarele vestice ale Berlinului au început să rămână fără alimente şi combustibil. Existenţa acestei „insule de capitalism într-o mare a comunismului” îl rodea pe Stalin, al cărui scop era să-i alunge pe ceilalţi Aliaţi din metropola germană. Hruşciov a recunoscut mai târziu: „Am vrut să exercităm presiune asupra Occidentului pentru a avea un Berlin unit în interiorul RDG, care urma apoi să-şi închidă porţile”. Stalin, spunea el, „împungea lumea capitalistă cu vârful baionetei”.[577] Dar dictatorul subestimase fermitatea vest-europenilor.

Truman a ordonat mai multor bombardiere B29 să zboare până la bazele americane din Germania şi Marea Britanie, dând (în mod fals) de înţeles că erau încărcate cu arme nucleare. În acelaşi timp, forţele aeriene britanice şi americane au început să facă transporturi aeriene de produse în capitala aflată sub blocadă. În a doua jumătate a lui 1948 şi primele luni ale lui 1949 au organizat aproape 300 000 de zboruri, ale căror încărcături totalizau mai bine de 2,3 milioane de tone.[578] A fost suficient pentru a-i împiedica pe locuitorii Berlinului de Vest să ceară ajutor sovieticilor – ceea ce ar fi însemnat, practic, ca Moscova să preia controlul şi asupra acestui sector. Armata sovietică a încercat să împiedice transporturile aeriene sunând alarma şi luminând aparatele de zbor cu proiectoare puternice, pentru a-i orbi pe piloţi, dar n-au îndrăznit să le doboare. În primăvara lui 1949, era limpede că operaţiunea Occidentului fusese încununată de succes. Pe 12 mai, Moscova a anunţat ridicarea blocadei. Prima confruntare a anilor postbelici a lăsat în urmă un gust amar şi o atmosferă de neîncredere. Începuse Războiul Rece.

La sfârşitul anilor ’40, Stalin se confrunta de asemenea cu un val de nemulţumiri mocnite în „ţările democraţiei populare” care alcătuiau centura de „state-tampon” din Europa Răsăriteană. Republica Populară Federativă Iugoslavia era cea mai recalcitrantă dintre ele. Preşedintele ei, Iosip Broz Tito, fusese conducătorul mişcării comuniste de partizani, care luptase cu vitejie în timpul războiului

pentru a elibera ţara de nazişti. Spre deosebire de celelalte state est-europene, iugoslavii nu avuseseră nevoie de ajutor substanţial din partea Armatei Roşii, şi, deşi noul guvern se considera comunist, Iugoslavia simţea că merită mai multă autonomie decât ceilalţi membri ai Cominformului (organizaţia statelor comuniste, susţinută de Moscova).

Tito a refuzat tot mai insistent să se supună ordinelor venite de la Kremlin. Nerespectând dispoziţiile lui Stalin, a încercat să ocupe câteva oraşe italiene de la graniţa cu Iugoslavia şi i-a sprijinit în mod activ pe comuniştii greci în războiul civil. Stalin era furios şi afirma în faţa Biroului Politic că „numai degetul mic să-l mişc, şi Tito nu va mai fi”[579]. În 1948 Iugoslavia a fost exclusă din Cominform, şi Moscova a acuzat-o de naţionalism burghez şi de legături cu mişcarea troţkistă. Tito a fost demonizat în presa sovietică, unde guvernul iugoslav era numit „Tito şi clica sa însetată de sânge”[580]. Potrivit generalului de armată şi istoricului militar sovietic Dmitri Volkogonov, au fost elaborate planuri de a-l asasina prin inoculare cu ciumă bubonică, dar n-au fost niciodată puse în practică.[581]

Tito a continuat să urmeze „calea iugoslavă către socialism”, cum îi spunea el, o demonstraţie de independenţă socotită un afront la adresa ortodoxiei comuniste. Liderul iugoslav îşi declara intenţiile într-o scrisoare trimisă Moscovei în mai 1948:

> Cu toate că studiem sistemul sovietic şi-l luăm drept exemplu, noi dezvoltăm socialismul în ţara noastră într-o formă întru câtva diferită. Facem asta [...] pentru că ne-o impun condiţiile vieţii noastre de zi cu zi.[582]

După excluderea din Cominform, Iugoslavia a iniţiat o epurare brutală a propriului partid comunist, în care până la 50 000 de membri loiali liniei moscovite au fost torturaţi şi ucişi. Tito a urmat „calea iugoslavă spre socialism” implementând o politică îndârjită de nealiniere[583], care i-a permis să obţină sprijin atât din partea comuniştilor, cât şi a capitaliştilor. (Moscova a încercat să-l atragă înapoi în tabăra socialistă după moartea lui Stalin, dar el a continuat să beneficieze de ajutor economic american şi a făcut o

faimoasă vizită reginei Elisabeta II, la Palatul Buckingham, în 1972, unde a primit Ordinul Bath.)

Hotărât să nu lase alte state să urmeze exemplul lui Tito, Stalin a ordonat epurări pe tot teritoriul lagărului răsăritean, pentru a-i elimina pe potenţialii rebeli. În Ungaria şi Cehoslovacia au avut loc procese exemplare ale conducerii de partid, care aminteau de epurările sovietice din anii '30. La Praga, paisprezece membri ai Biroului Politic, inclusiv secretarul general al partidului, au fost deferiţi justiţiei pentru activitate subversivă titoistă şi pentru înaltă trădare. Mărturiile au fost măsluite; unsprezece dintre ei au fost executaţi, iar ceilalţi, condamnaţi la închisoare pe viaţă.[584]

În alte părţi, comunismul părea să ia avânt. Adepţii lui Mao Zedong îi învinseseră pe membrii Gomindanului naţionalist în Războiul Civil Chinez (1947–1949) şi în octombrie 1949 înfiinţaseră Republica Populară Chineză. Dar victoria pe care o aduseseră marxismului nu a fost salutată cu prea mare căldură la Kremlin. Stalin nu fusese sigur că insurecţia lui Mao avea să reuşească şi susţinuse alte personaje din Partidul Comunist Chinez. Chiar şi atunci când Mao preluase iniţiativa, Stalin fusese zgârcit cu ajutorul trimis. Când s-a dus la Moscova în decembrie 1949, Mao n-a fost întâmpinat aşa cum s-ar fi cuvenit celui care aducea cea mai populată ţară a lumii în tabăra comunistă. Hruşciov îşi amintea cum fusese informat că avea un vizitator pe nume „Maţadun". Când a întrebat „cine?", i s-a răspuns: „Ştiţi dumneavoastră, chinezul ăla"[585]. Mao a trebuit să aştepte şase zile ca să fie primit la Kremlin. Şi-a dat seama foarte bine că era insultat şi a ţipat la unul din oficialii sovietici: „N-am venit aici doar ca să mănânc şi să mă uşurez!"[586]

Dar, la un an după aceea, Stalin îi cerea deja ajutorul. În 1945, Coreea fusese divizată de-a lungul paralelei 38: trupele sovietice ocupaseră nordul, iar cele americane, sudul ţării. Trei ani mai târziu, nordul a devenit Republica Populară Democrată Coreeană, iar sudul, Republica Coreea. În 1950, când liderul nord-coreean Kim Ir Sen i-a cerut Moscovei permisiunea să invadeze Sudul, Stalin a fost de acord. Uniunea Sovietică s-a oferit să furnizeze armament şi echipamente, dar a dat limpede de înţeles că soldaţii

sovietici n-aveau să joace un rol direct în confruntarea militară. Pe 25 iunie 1950 a început Războiul din Coreea. Armata lui Kim a câştigat o serie de victorii rapide, şi Seulul a căzut în trei zile, silind forţele sud-coreene să se retragă la marginea de sud-est a peninsulei.

Dar, spre surprinderea sovieticilor, în ajutorul Sudului au venit SUA. Profitând de absenţa ambasadorului sovietic la Naţiunile Unite[587], Washingtonul a promovat o rezoluţie care trimitea trupe ONU în ajutorul sud-coreenilor. Armata americană a ajutat Sudul să recapete controlul asupra Seulului şi a traversat paralela 38 spre nord. Stalin şi-a dat seama că judecase greşit situaţia: acum trebuia să decidă dacă voia să rişte un război total cu America. Potrivit lui Hruşciov, când a fost întrebat despre perspectiva ca trupele americane să ajungă la graniţa sovietică, Stalin a dat din umeri şi a răspuns: „Şi ce dacă? Să vină Statele Unite şi să fie vecinii noştri în Extremul Orient! Dacă vin, noi n-o să ne luptăm. Nu suntem pregătiţi de luptă.”[588]

Însă Stalin s-a adresat Chinei. A început să-l preseze pe Mao să trimită trupe chineze, deghizate în unităţi de voluntari, în zona de conflict, şi Mao s-a învoit. Luptele au continuat timp de mai bine de un an, până când, la sfârşitul lui 1951, s-a ajuns într-un impas. Semnarea armistiţiului a mai durat doi ani. Nici un tratat de pace n-a fost convenit vreodată. Hotarul dintre cele două ţări a redevenit paralela 38, şi relaţiile tensionate continuă până în ziua de azi.

Când prim-ministrul chinez Ciu En-Lai a făcut o vizită la Moscova în 1952, Stalin a susţinut că războiul fusese o reuşită pentru că scosese la iveală slăbiciunile americanilor. „Americanii nu sunt absolut deloc capabili să poarte un război de amploare, i-a spus el, mai ales după Războiul din Coreea. [...] Abia porniseră lupta cu micuţa Coree, şi poporul american deja se văita. Ce s-ar întâmpla dacă ar porni un război de amploare? Tot poporul ar plânge şi s-ar văita!”[589]

De fapt, Războiul din Coreea fusese o eroare tactică pentru Stalin. Foarte puţini dintre cei aproximativ două milioane de morţi sau răniţi fuseseră soldaţi sovietici, dar Moscova nu reuşise nici pe departe să obţină ceea ce voia în Coreea. A fost primul conflict indirect al Războiului Rece,

şi agresorii comunişti fuseseră respinşi. În plus, faptul că nu-şi trimisese trupele în sprijinul Coreei de Nord tensionase relaţiile conducătorului sovietic cu Kim Ir Sen şi, mai important, cu Mao Zedong.

În ciuda eşecurilor de la Berlin şi din Coreea, statutul URSS în lume nu fusese niciodată atât de prestigios. Ţara îşi dovedise forţa armată în război şi îşi crease un arsenal militar. Numai „gloriosul cârmaci” al naţiunii părea să fi intrat în declin. În 1952, Stalin avea 73 de ani. Memoria şi viclenia înnăscută începeau să-l lase; uneori arăta pierdut. Hruşciov îşi aminteşte o întâmplare când Stalin, părând să nu-şi dea seama de prezenţa altora, a mormăit de mai multe ori: „Sunt terminat. N-am încredere în nimeni, nici măcar în mine însumi…”[590]

Doctorul Vladimir Vinogradov era medicul personal al dictatorului de mai mulţi ani. Îl tratase după atacul de cord suferit în vara lui 1945 şi-l ajutase să-şi ascundă boala. Dar acum se confrunta cu o provocare şi mai dificilă. Era 19 ianuarie 1952, şi, de câteva luni, şeful statului sovietic avea momente când memoria nu-l mai slujea, când manifesta schimbări bruşte de dispoziţie, comportament iraţional şi o oboseală paralizantă. Vinogradov i-a sugerat că suferă de hipertensiune şi arterioscleroză. Ambele boli ar fi trebuit luate în serios, şi, pentru ca tratamentul să fie eficient, Stalin avea nevoie de odihnă completă. Cu alte cuvinte, i-a spus medicul, dacă voia să evite eventualitatea unei morţi subite, conducătorul Uniunii Sovietice trebuia să se retragă din activitatea publică.

Stalin a reacţionat cu furie. L-a dat pe Vinogradov afară din cameră şi a cerut să fie demis şi arestat. Dar Vinogradov avea dreptate. Stilul de viaţă al dictatorului îşi spunea în cele din urmă cuvântul. Stalin făcea rareori mişcare şi, deşi nu bea decât ocazional, stilul lui de viaţă nocturn îl îndemna să se culce de obicei la orele dimineţii. Toate acestea, la care se adăuga stresul funcţiei pe care o deţinea, nu trecuseră fără urmări. Deşi cândva urca treptele mausoleului cu pas mândru în zilele de paradă, acum îşi târa picioarele, abia trăgându-şi sufletul. Şi, cu cât sănătatea i se deteriora mai mult, cu atât părea mai înclinat către paranoia. Profitase de lunga boală a lui Lenin

în anii ’20 ca să uzurpe puterea bătrânului lider şi acum părea să se teamă că oamenii din anturajul lui aveau să facă acelaşi lucru.

Stalin a trecut de la învinuirea medicului său la neîncrederea faţă de toţi doctorii. Se temea de multă vreme să nu fie asasinat, şi acum a început să creadă că oamenii care aveau grijă de sănătatea lui plănuiau de fapt să-l omoare pe el şi pe toţi tovarăşii săi. „Mor pe capete”, i-a spus el unui coleg din Biroul Politic după ce câţiva bolşevici de marcă îşi dăduseră obştescul sfârşit din cauze naturale. „Şcerbakov, Jdanov, Dimitrov [...] – mor atât de repede! [...] Trebuie să-i schimbăm pe doctori!”[591]

În închipuirea lui febrilă, sugestia lui Vinogradov că ar trebui să se retragă din activitate a devenit un complot ostil menit să-l îndepărteze de la putere. În următoarele luni, a ordonat arestarea altor medici care-i trataseră pe membrii conducerii de partid. Nu era o coincidenţă faptul că mare parte dintre ei erau evrei – 1952 a fost anul de vârf al antisemitismului din Rusia postbelică: în august, membrii Comitetului Evreiesc Antifascist aveau să fie eliminaţi; în decembrie, acuzaţii din procesele de la Praga pe care Moscova avea să-i aleagă să fie executaţi erau tot evrei[592].

Mintea bolnavă şi bănuitoare a lui Stalin se fixase asupra breslei medicale şi a evreilor. Cu o siguranţă sinistră, a anunţat că fusese deconspirată o intrigă de mari proporţii: securitatea Uniunii Sovietice era ameninţată de un „complot al doctorilor evrei”. Pe 13 ianuarie 1953, *Pravda* a publicat un articol pe prima pagină sub titlul „Spioni şi ucigaşi josnici sub masca unor membri ai colegiului medicilor”:

> Acest grup terorist de doctori-sabotori a uneltit să scurteze viaţa conducătorilor Uniunii Sovietice prin intermediul sabotajului medical. Profitând de funcţia lor, au subminat în mod intenţionat şi mârşav sănătatea pacienţilor punând diagnostice false şi apoi i-au ucis cu tratamente incorecte şi vătămătoare [...]. Toţi membrii grupului terorist de medici s-au aflat în slujba serviciilor de informaţii străine, cărora li se vânduseră trup şi suflet. Majoritatea au fost recrutaţi de organizaţia internaţională burghez-naţionalistă evreiască, o unealtă a serviciilor de spionaj americane. Chipul murdar al acestei organizaţii sioniste de spioni şi acţiunile ei ticăloase sunt acum date în vileag [...]. Tovarăşul Stalin ne-a avertizat în repetate rânduri [...].

Trebuie să eliminăm sabotajul şi lipsa de vigilenţă din rândurile noastre.[593]

Sute de oameni au fost arestaţi, majoritatea evrei. Mai multor scriitori şi intelectuali evrei de seamă li s-a cerut să semneze o scrisoare deschisă, deja redactată pentru ei de către funcţionarii de la Kremlin, în care solicitau măsuri aspre împotriva „uneltitorilor”. Mulţi au fost de acord, dar câţiva, printre care scriitorul Ilia Ehrenburg, au avut curajul să refuze. Ca de obicei, poliţia secretă a folosit tortura pentru a obţine confesiuni de la arestaţi. Stalin l-a chemat pe judecătorul de caz şi l-a instruit să apeleze la „bătaie, bătaie şi iar bătaie”; pe ministrul de interne l-a avertizat că „i se ia capul” dacă medicii nu-şi recunosc vina.[594] Când arestaţii au fost siliţi să semneze mărturisiri false, Stalin le-a spus membrilor Biroului Politic: „Sunteţi orbi ca nişte pui de pisică! Ce-o să vă faceţi fără mine? Ţara va pieri, pentru că nu sunteţi în stare să recunoaşteţi duşmanii!”[595]

Se prefigura o nouă epurare. Pentru medicii învinuiţi a fost pregătit un proces demonstrativ, dar scopul lui a fost de fapt atragerea mult mai multor victime, până la nivelurile cele mai de sus ale conducerii. La al XIX-lea Congres al partidului din octombrie 1952, Stalin îi atacase pe Mikoian şi Molotov pentru „munca făcută de mântuială”, părând să pregătească terenul pentru a-i înlocui cu personaje mai tinere şi mai puţin ameninţătoare. Beria avea şi el motive să se teamă că dictatorul plănuia să-l demită. Stalin părea să intenţioneze o repetare a aşa-numitului „dosar Leningrad”, care ieşise la iveală cu doi ani înainte şi în care liderii de partid percepuţi drept rivali fuseseră acuzaţi de corupţie şi delapidare. Şase dintre ei fuseseră executaţi şi peste două mii, demişi.

Dar Vinogradov, colegii lui şi restul „complotiştilor” n-aveau să mai ajungă la tribunal. Pe 5 martie 1953, Stalin a murit.

Pe 17 februarie plecase din Kremlin la casa lui de vacanţă din raionul Kunţevo, la periferia vestică a Moscovei. Timp de zece zile, toate treburile statului au fost dirijate prin telefoane date la Kremlin şi prin documente transportate de maşina oficială. În ziua de astăzi, casa cea

mare, cu ziduri verzi, stă nelocuită într-o pădure de mesteceni de la marginea capitalei. Gardul ei dublu şi paznicii înarmaţi îi descurajează pe vizitatorii curioşi. Pe vremea aceea era apărată şi mai bine, cu armament antiaerian camuflat şi cuiburi de mitralieră în care membri ai trupelor NKVD erau la post zi şi noapte. Sâmbătă, pe 28 februarie, Stalin le-a spus gărzilor sale că nu iese din casă, dar apoi s-a răzgândit. I-a cerut şoferului să-l ducă în oraş, unde şi-a petrecut seara uitându-se, împreună cu colegii din Biroul Politic – Malenkov, Beria, Hruşciov şi Bulganin –, la un western american în cinematograful său privat din Kremlin.

Toţi cinci s-au întors la casa de vacanţă în jur de ora 11 seara. Potrivit gărzilor, „şeful” era binedispus, şi personalul de la bucătărie a primit ordin să pregătească cina. Deseori, Stalin îşi servea musafirii cu băutură din belşug, aşteptând vreo observaţie spusă la beţie pe care s-o poată folosi apoi împotriva lor ca dovadă de lipsă de loialitate. Dacă era prost dispus, îi zeflemisea pentru lăcomie şi alcoolism. Uneori îl silea pe corpolentul Hruşciov să danseze gopacul ucrainean[596]. De această dată, şeful a cerut două sticle de vin, apoi, puţin mai târziu, şi altele. Şi-a condus musafirii spre ieşire la ora trei dimineaţa şi s-a retras în dormitorul său după o oră, spunând gărzilor: „Mergeţi şi dormiţi puţin! Mă duc şi eu la culcare, azi n-o să am nevoie de voi.”[597]

Stalin suna de obicei soneria la trezire. Dar în dimineaţa duminicii de 1 martie liniştea casei de vacanţă a rămas netulburată. Personalul era nedumerit: şeful îi instruise să nu intre în camera lui până nu suna, dar, pe măsură ce orele treceau, oamenii au început să se îngrijoreze. La ora 6 după-amiaza, în cameră s-a aprins lumina, spre uşurarea tuturor. Dar Stalin n-a ieşit şi nici n-a chemat pe nimeni. În cele din urmă, la ora 10 noaptea, Pavel Lozgaciov, responsabilul adjunct al vilei, a fost ales să-i ducă un pachet. L-a găsit căzut pe podea, aproape inconştient, într-o baltă de urină. Conducătorul Uniunii Sovietice zăcea neputincios; o comoţie cerebrală îl adusese în pragul morţii, dar nimeni nu îndrăznise să-i încalce ordinele şi să vină să vadă ce era cu el.

Potrivit lui Lozgaciov, Stalin era conştient, dar nu putea să vorbească. A fost ridicat pe canapeaua de pe care căzuse şi au fost anunţate neîntârziat autorităţile de la Kremlin. Ştirea a stârnit panică. Primul ministru care a preluat apelul a refuzat să răspundă. Până la urmă, Beria s-a dus la telefon şi a cerut detalii, dar el şi Malenkov au sosit la casa de vacanţă după mai bine de două ore[598]. Stalin zăcea inconştient, cu ochii închişi, şi cei doi s-au apropiat de el cu prudenţă, în vârful picioarelor. Lozgaciov îşi amintea că Beria i-a cerut lui Malenkov „să-l trezească”. Malenkov a refuzat, şi atunci Beria s-a întors către cei prezenţi şi a spus: „La ce vă tot uitaţi? Nu vedeţi că tovarăşul Stalin doarme? Vă speriaţi pentru nimic. Dacă se întâmplă ceva, mă sunaţi, şi venim cu doctorii.”

Era deja ora 2 dimineaţa, şi viaţa dictatorului atârna de un fir de păr. Personalul vilei era atât de înspăimântat de furiile sale, încât a rămas paralizat, incapabil să ia o hotărâre. Nici un medic n-a fost chemat până la mijlocul dimineţii de luni, 2 martie, dar atunci era deja prea târziu[599]. După ce a mai zăcut inconştient timp de trei zile, Stalin a suferit o hemoragie cerebrală şi, în dimineaţa zilei de 5 martie, a vomat sânge. Cei prezenţi au venit să-i aducă un ultim omagiu. Potrivit fiicei lui, Svetlana Allilueva, Beria a sărutat mâna muribundului şi a început să suspine, dar imediat după aceea a părut să se bucure. Relatarea ultimelor minute de viaţă ale dictatorului este înfiorătoare:

> În ultimele douăsprezece ore de viaţă, insuficienţa oxigenului s-a acutizat. Obrajii şi buzele i s-au înnegrit – pe măsură ce, treptat, se sufoca. Agonia morţii a fost cumplită. S-a înecat pur şi simplu până a murit, sub ochii noştri. În ultima clipă de viaţă, şi-a deschis ochii şi i-a cuprins cu privirea pe toţi cei din cameră. A fost o căutătură înspăimântătoare, nebunească sau poate furioasă şi plină de spaima morţii. Şi-a ridicat brusc mâna stângă, ca şi cum ar fi arătat spre ceva din tavan şi ar fi proferat un blestem asupra tuturor. Gestul era ininteligibil şi ameninţător.[600]

La ora 21.50, Iosif Vissarionovici Djugaşvili, fiul unui cizmar gruzin, conducătorul celui mai mare imperiu al lumii timp de aproape trei decenii, a murit la vârsta de 74 de ani. A doua zi, pe 6 martie, ziarele au fost tipărite cu chenar negru şi radioul sovietic a transmis, în locul emisiunilor,

muzică funebră. Iuri Levitan, cel mai cunoscut crainic din Uniunea Sovietică, a anunţat cu voce gravă moartea lui Stalin:

> Dragi tovarăşi şi prieteni! Comitetul Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice [...] anunţă cu profundă mâhnire că Iosif Vissarionovici Stalin, preşedintele Consiliului de Miniştri al URSS şi secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, a murit după o gravă suferinţă. Inima tovarăşului de arme al lui Lenin, a inspiratului continuator al cauzei leniniste, a conducătorului înţelept şi a îndrumătorului Partidului Comunist şi al poporului sovietic, a încetat să bată [...]. Numele nemuritor al lui Stalin va trăi pentru totdeauna în inima poporului sovietic şi a întregii omeniri progresiste. Trăiască marile şi atotputernicele învăţături ale lui Marx, Engels, Lenin şi Stalin![601]

Au fost decretate patru zile de doliu naţional, în timpul cărora diverse personaje publice s-au întrecut să-l laude pe dictator. Au fost repetate la nesfârşit titlurile care-i flataseră nesătula vanitate de-a lungul anilor: „conducător şi îndrumător al muncitorilor din toată lumea”, „părinte al popoarelor”, „prieten şi călăuză a tuturor celor ce trudesc”, „conducătorul înţelept şi priceput al poporului sovietic”, „cel mai mare geniu al tuturor timpurilor şi popoarelor”, „soarele strălucitor al omenirii”, „noul Lenin” şi „vultur de munte şi cel mai bun prieten al tuturor copiilor”.[602]

Pe 9 martie, într-o zi geroasă şi cenuşie, nouă oameni au purtat sicriul lui Stalin de la Casa Sovietelor, scena proceselor sale demonstrative, până la nou denumitul Mausoleu Lenin–Stalin din Piaţa Roşie. Malenkov a mers în fruntea procesiunii alături de Ciu En-Lai, ministrul de externe chinez, urmat de Beria şi Hruşciov, iar discursurile de rămas-bun au fost citite de Molotov, Beria şi Malenkov. Apoi Iosif Vissarionovici Stalin a fost înmormântat lângă „tovarăşul său de arme”, cel care, în testamentul lui, avertizase în van asupra pericolului pe care îl reprezenta Stalin (vezi pp. 258–259).

Pentru cetăţenii sovietici, educaţi de decenii de propagandă în spiritul preamăririi Marelui Cârmaci, moartea lui Stalin a fost un motiv de suferinţă autentică. O mulţime uriaşă a sfidat gerul de afară pentru a participa la ceremonie, acoperind Piaţa Roşie cu un covor de flori[603]. Mulţi au declarat că se simt „orfani” după moartea

dictatorului, temându-se că, fără mâna lui călăuzitoare, Uniunea Sovietică avea să fie acum copleşită de forţele capitaliste ameninţătoare. Romancierul Aleksandr Zinoviev avea să comenteze mai târziu isteria colectivă din subtextul suferinţei populare:

> Învăţat cu deceniile de minciuni şi prefăcătorie, poporul sovietic s-a convins de unul singur, fără greutate şi fără regret, că simte o durere sinceră, [...] la fel cum mai târziu fiinţele dresate de comunism s-au autosugestionat cu mare uşurinţă să simtă o mânie sinceră la gândul fărădelegilor comise de fostul lor idol şi de camarila lui, fărădelegi despre care spuneau că nu ştiuseră nimic, deşi ele însele îi ajutaseră pe acoliţii lui Stalin să le săvârşească.[604]

În cursul funeraliilor lui Stalin s-a produs o tragedie asemănătoare cu dezastrul de pe câmpul Hodînka, cel care aruncase o umbră asupra domniei lui Nicolae II (vezi pp. 169–170): cum Piaţa Roşie era asaltată de sute de mii de oameni, miliţia a încercat să oprească mulţimea instalând bariere de camioane pe principalele artere ale capitalei. Dar în apropierea acestor stăvilare înghesuiala a fost atât de mare, încât mai mult de cinci sute de persoane au fost pur şi simplu strivite. Vestea acestei catastrofe a fost cenzurată şi, ca şi subiectul Hodînka, a devenit tabu. Poetul Evgheni Evtuşenko afirma că acesta a fost momentul când şi-a dat seama că în ţară se petrecea ceva necurat:

> Suflarea a zeci de mii de oameni înghesuiţi unul într-altul se ridica asemenea unui nor alb [...]. Torente noi se vărsau din spate în fluviul acesta uman, crescând presiunea. [...] Eram prinşi între zidurile caselor, pe o parte, şi un şir de camioane militare, pe alta. „Daţi camioanele din drum! urlau oamenii. Daţi-le la o parte!” „Nu pot. N-am primit ordin!” striga un ofiţer de miliţie, foarte tânăr şi derutat, aproape plângând de disperare. Mulţimea împingea oamenii în maşini, le zdrobea capetele; laturile camioanelor erau pline de şiroaie de sânge. Am simţit dintr-odată o ură feroce faţă de tot ce dăduse naştere acelui „n-am primit ordin”, încât oamenii puteau să moară din cauza tâmpeniei cuiva. Pentru prima dată în viaţă m-am gândit cu ură la omul pe care-l înmormântam. Nu putea fi neştiutor de acest dezastru. Acel „n-am primit ordin” era ceea ce provocase haosul şi vărsarea de sânge.[605]

Obiectul furiei lui Evtuşenko era autocraţia sovietică, felul în care societatea fusese îndoctrinată să nu gândească singură şi uşurinţa sinistră cu care era lăsată pradă

haosului şi vărsării de sânge. Estimările numărului total de victime ale regimului stalinist variază enorm. Aleksandr Soljeniţîn afirma că până la 60 de milioane de oameni au murit ca urmare a brutalităţii lui Stalin – în război, de foame, torturaţi şi executaţi; Robert Conquest, faimosul cronicar al Terorii, vorbeşte despre 20 de milioane, iar istoricul britanic Norman Davies, ale cărui lucrări au beneficiat de cele mai recente cercetări în domeniu, estimează 50 de milioane.

La vremea morţii lui Stalin, URSS suferea de un deficit uriaş de bărbaţi tineri, în cea mai mare parte din cauza războiului, dar şi pentru că foarte mulţi dispăruseră în Gulag. Producţia industriei grele revenise aproape la nivelul antebelic, dar economia în ansamblul ei se afla într-o situaţie dificilă. Agricultura sovietică făcea eforturi disperate să hrănească o populaţie urbană tot mai mare; producţia de bunuri de consum şi de servicii crescuse infim, iar reţeaua şi mijloacele de transport erau în continuare foarte prost organizate. Criza de locuinţe nu se sfârşise, şi forţa de muncă trăia în condiţii deplorabile, fără stimulente care să asigure creşterea randamentului muncii. Succesorii lui Stalin aveau să se confrunte cu probleme materiale de amploare, adânc înrădăcinate, şi cu o populaţie care fusese decimată fizic şi traumatizată psihologic. Mai presus de toate, se punea însă întrebarea cum să se raporteze la moştenirea celui care condusese ţara atâta vreme cu atâta brutalitate.

Note

553. Documente de la UK Public Records Office: CAB120/691/109040/002. Facsimilul este disponibil la adresa http://www.history.neu.edu/PRO2/pages/002.htm; vezi şi J. Lewis, *Changing Direction: British Military Planning for Post-War Strategic Defence*, Routledge, London, 2008, pp. xxix– xxxix.

554. J. Muller (ed.), *Churchill's „Iron Curtain" Speech Fifty Years Later*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri, 1999, pp. 9–10.

555. Robert McNeal (ed.), *Lenin, Stalin, Khrushchev: Voices of Bolshevism*, Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey,

1963, p. 120 [„Declaraţiile generalissimului I.V. Stalin cu privire la discursul d-lui Churchill”, în *Scânteia*, vineri, 1 martie 1946, p. 4 – n.t.].

556. *Ibid.*, pp. 121–123. Textul integral este disponibil la adresa http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1946/03/x01.htm [trad. rom. în „Declaraţiile generalissimului...”, art. cit. – *n.t.*].

557. T.B. Cochran, R.S. Norris, O.A. Bukharin, *Making the Russian Bomb: From Stalin to Yeltsin*, Westview Press, Oxford, 1995, p. 24.

558. D. Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–56*, Yale University Press, London, 1994, p. 171 [David Holloway, *Stalin şi bomba atomică*, trad. rom. Mihaela Andreiovici şi Agop Bezerian, Institutul European, Editura Maşina de Scris, Iaşi, 1998; răspunsul lui Stalin este reprodus după broşura *Interview acordat domnului Alexander Werth*, corespondentul din Moscova al ziarului Sunday Times, la *17 septembrie 1946*, Editura Partidului Comunist Român, 1946, p. 7 – n.t.].

559. A. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945–51*, Methuen, London, 1984, p. 46.

560. V. Erofeev, interviu pentru un documentar radio PBS, fără dată.

561. R. Bideleux, I. Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, Routledge, London, 1998, p. 528.

562. Cochran, Norris, Bukharin, *op. cit.*, p. 10 [trad. rom. în David Holloway, trad. cit., pp. 125– 126 – *n. t.*].

563. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 482.

564. *Ibid.*, p. 440.

565. Holloway, *op. cit.*, pp. 201– 202 [trad. rom. cit., p. 192 – *n.t.*].

566. *Ibid.*, p. 202 [trad. rom. cit., p. 192 – *n.t.*].

567. *Ibid.*, p. 204; vezi şi G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 522 [trad. rom. cit., p. 194 – *n.t.*].

568. Holloway, *op. cit.*, p. 207 [trad. rom. cit., p. 196 – *n.t.*].

569. Citat după A.S. Puşkin, *Călăreţul de aramă*, trad. rom. George Lesnea, Editura Cartea Rusă, Bucureşti, 1949 (*n.t.*).

570. Holloway, *op. cit.*,p. 186 [trad. rom. cit., p. 177 – *n.t.*].

571. *Ibidem*, p. 194 [trad. rom. cit., p. 184 – *n.t.*].

572. Hosking, *Russia, op. cit.*, p. 513.

573. Semnificaţia iniţialelor n-a fost niciodată confirmată oficial, dar se crede că e vorba de un acronim al expresiei *Rossiia delaet sama* („Rusia face [asta] singură”).

574. Holloway, *op. cit.*, p. 217 [trad. rom. cit., pp. 205– 206 – *n.t.*].

575. *Ibidem*, p. 216 [trad. rom. cit., p. 205 – *n.t.*].

576. Procedând astfel, Stalin sădea de asemenea bănuiala că URSS ar fi putut să pregătească deja următorul pas în cursa înarmării nucleare, şi anume bomba cu hidrogen. Căutarea unei noi arme avea să dureze până în 1961, când Uniunea Sovietică a testat o bombă de o sută de megatone, de cinci ori mai puternică decât orice testaseră vreodată Statele Unite până atunci şi de o mie de ori mai puternică decât bomba de la Hiroshima. „Ţarul”, cum avea să fie cunoscută bomba, era capabil să radă de pe faţa pământului o localitate de mărimea Londrei.

577. *Ibid.*, p. 259 [trad. rom. cit., p. 248 – *n.t.*].

578. R. Miller, *To Save a City: The Berlin Airlift, 1948–1949*, Texas A&M University Press, College Station, Texas, 2000, p. 201.

579. S. Sebag-Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2003, p. 511 [*Stalin – curtea ţarului roşu*, trad. rom. Cătălin Drăcsineanu, Polirom, Iaşi, 2014 – *n.t.*].

580. În legătură cu modul servil, dar uneori stângaci, în care opinia publică sovietică încerca să susţină linia politică oficială circulă următoarea anecdotă: în 1956, în timpul unei scurte perioade de reconciliere între cele două ţări, mulţimea s-a adunat să-l întâmpine pe liderul iugoslav sosit într-o vizită la Moscova. Pe pancarte stătea scris: „Trăiască Tito şi clica sa însetată de sânge!”

581. Articol în *Independent* din 12 iunie 1993: http://www.independent.co.uk/news/world/europe/stalin-planned-to-kill-tito-by-infecting-him-with-the-plague-1491079.htm

582. Articol în revista Time din 23 august 1948: http://www.time.com/time/magazine/article/0, 9171, 799003-3,00.html. Despărţindu-se de Moscova şi mergând singur mai departe, Tito a reuşit ceea ce Ungaria şi Cehoslovacia aveau să rateze în următoarele două decenii. Amintirea sfidării iugoslave a contribuit aproape sigur la hotărârea Kremlinului de a zdrobi re voltele ulterioare din alte ţări.

583. Încă în 1945, Tito avertizase cele două superputeri: „Cerem ca oricine să fie lăsat să rămână stăpân în casa lui [...]; nu vrem ca marile puteri să ne implice în vreo politică a sferelor de interese.” (S. Ramet, *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation, 1918–2005*, Indiana University Press, Blooming ton, Indiana, 2006, p. 176).

584. A. London, *On Trial*, trad. engl. A. Hamilton, Macdonald, London, 1968, pp. 315– 316.

585. D. Halberstam, *The Coldest Winter: America and the Korean War*, Hyperion, New York, NY, 2007, p. 352.

586. *Ibidem*, pp. 352–353.

587. Moscova boicota ONU de la începutul anului în semn de protest faţă de prezenţa Taiwanului în Consiliul de Securitate.

588. Holloway, *op. cit.*, p. 280 [trad. rom. cit. – *n.t.*].

589. G. Roberts, *Stalin’s Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 2006, p. 370.

590. Holloway, *op. cit.*, p. 273 [trad. rom. cit. – *n.t.*].

591. Sebag-Montefiore, *op. cit.*, p. 515 [trad. rom. cit., p. 491 – *n.t.*].

592. Klement Gottwald, preşedintele cehoslovac, declara: „În timpul anchetei şi al procesului intentat centrului conspirativ antistatal, am descoperit un nou canal prin care trădarea şi spionajul pătrund în Partidul Comunist. E vorba de sionism” (K. Gottwald, *Selected Speeches and Articles, 1929–1953*, Orbis, Praga, 1954, pp. 230–231).

593. *Pravda* din 13 ianuarie 1953, citat în Ia. Rapoport, *The Doctors’ Plot of 1953*, trad. engl. N. Perova, R. Bobrova, Harvard University Press, Cam bridge, Mass, 1991.

594. Sebag-Montefiore, *op. cit.*, p. 558 [trad. rom. cit., p. 491– *n.t.*].

595. Holloway, *op. cit.*, p. 292 [trad. rom. cit., p. 51 – *n.t.*].

596. Hruşciov era ucrainean de origine (*n.t.*).

597. S. Deveatov şi V. Iliaev, *Blijniaia dacea Stalina* [*Casa de vacanţă a lui Stalin*], Moscova, 2008, pp. 42 şi urm.

598. În vremurile acelea, drumul până la casa de vacanţă lua în jur de cincisprezece minute, aşa că o asemenea întârziere a devenit motiv de numeroase speculaţii. Oare Beria şi colegii săi au fost prea speriaţi ca să se ducă, sau încercau cumva în secret să-i lase lui Stalin mai mult timp să moară?

599. E o ironie a sorţii faptul că mulţi dintre medicii cei mai buni ai ţării erau în vremea aceasta la Lubianka, în spatele gratiilor, chiar din vina lui Stalin.

600. R. Conquest, *Stalin, Breaker of Nations*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1991, p. 312.

601. Anunţ la postul de radio sovietic, 6 martie 1953. Pentru o relatare din perspectivă occidentală a momentului respectiv vezi Victor Zorza (corespondentul ziarului britanic *The Guardian*), la adresa http://theguardian.com/century/1950-1959/Story/0,,105154,00.html.

602. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 507.

603. Serghei Prokofiev, care a murit în aceeaşi zi cu Stalin, n-a avut flori la înmormântare; toate fuseseră rechiziţionate pentru ceremonia oficială. Doar pentru că o vecină de treabă a adus câteva ghivece la mormântul lui a avut compozitorul parte de câteva flori (S. Morrison, *The People's Artist: Prokofiev' Soviet Years*, Oxford University Press, Oxford, 2009, p. 388).

604. A. de Jonge, S*talin and the Shaping of the Soviet Union*, Collins, London, 1986, p. 508.

605. E. Evtuşenko, *A Precocious Autobiography*, Dutton, New York, 1963, pp. 85– 86.

Capitolul 35
Moştenirea lui Stalin

Stalin nu permisese nici un fel de discuţii despre cine avea să-i urmeze la conducere. În confuzia care a urmat morţii acestuia, Lavrenti Beria, Viaceslav Molotov, Gheorghi Malenkov şi Nikita Hruşciov şi-au asumat în grabă guvernarea ţării. Una dintre primele lor acţiuni a fost să oprească dosarul „doctorilor-sabotori" şi să încerce să potolească discursul antisemit. S-au apucat să pună hârtiile lui Stalin „în ordine", sarcină dificilă şi potenţial primejdioasă pentru nişte oameni care luaseră ei înşişi parte la excesele stalinismului. Toţi aveau ceva de ascuns şi toţi voiau să-şi protejeze interesele. Circulă numeroase zvonuri că Beria ar fi furat seiful cu documente din casa de vacanţă a dictatorului pentru a distruge materialele compromiţătoare pe care Stalin le strânsese despre el (şi ca să culeagă informaţii similare despre colegii săi). „Conducerea colectivă" părea fericită să împartă

responsabilităţile puterii; în realitate, fiecare îşi dorea cu disperare să rămână singurul conducător.

Malenkov, discipol credincios al lui Stalin, descris de Evtuşenko drept „un bărbat cu chip efeminat şi dicţie studiată”, părea candidatul cel mai probabil. A fost numit imediat preşedintele Consiliului de Miniştri, practic prim-ministrul ţării. În septembrie, Hruşciov a preluat de la Malenkov rolul de secretar al partidului, şi a început o perioadă de duumvirat. Beria domnea însă în continuare ameninţător, în fundal, ca şef al serviciilor de securitate, deţinător al multor informaţii secrete despre toată lumea. Temerea neexprimată era că un nou dictator ar fi putut să acumuleze tot atâta putere ca şi Stalin, iar Beria părea să se potrivească cel mai bine acestui profil. Descrierea bucuriei pe care Svetlana Allilueva spune că o simţise Beria la moartea lui Stalin este întărită de o afirmaţie ulterioară a lui Hruşciov şi a dat naştere la speculaţii potrivit cărora Beria l-ar fi otrăvit pe dictator.[606] Cadavrul a fost autopsiat, dar concluziile medicilor legişti „s-au pierdut”, şi cauza oficială a morţii nu a fost stabilită niciodată.

Imediat după moartea lui Stalin, Beria decretase o amnistie pentru toţi condamnaţii care aveau pedepse mai mici de cinci ani, cu excepţia deţinuţilor politici. În vara lui 1953, străzile erau pline de pungaşi şi mici infractori eliberaţi din lagăre, şi circulau zvonuri că Beria plănuia să-i folosească pentru a prelua puterea. Hruşciov n-a mai stat pe gânduri. L-a avertizat pe Malenkov că „Beria ne pregăteşte ştreangul” şi i-a propus o alianţă pentru a preveni această ameninţare.[607] Malenkov, care lucrase îndeaproape cu Beria în ultimii ani ai epurărilor şi care avea multe de ascuns, a fost de acord. Hruşciov şi-a asigurat şi sprijinul mareşalului Jukov şi al câtorva membri ai Prezidiului Comitetului Central (cum se numea acum fostul Birou Politic). La următoarea şedinţă a acestuia, pe 26 iunie, a luat cuvântul şi l-a acuzat pe Beria că ar fi fost spion britanic. A propus excluderea lui din Comitetul Central, propunere care a fost adoptată fără întârziere. Luat prin surprindere, Beria abia a apucat să mormăie: „Ce se întâmplă, Nikita Sergheevici? De ce-mi căutaţi nod în papură?”[608], că Jukov şi un grup de ofiţeri înarmaţi au dat

buzna în sală să-l aresteze. La procesul din decembrie 1953, Beria a fost condamnat pentru înaltă trădare, terorism şi activitate contrarevoluţionară. Auzind sentinţa, şeful serviciilor secrete s-a prăbuşit în genunchi şi a implorat în zadar să-i fie cruţată viaţa. A fost luat imediat şi dus în faţa plutonului de execuţie. Trupul i-a fost incinerat şi cenuşa împrăştiată undeva în afara Moscovei. În comentariul lui Hruşciov se simte o undă de uşurare: „Beria a fost ucis în şedinţa Prezidiului în cadrul căreia el se aşteptase să preia întreaga putere”[609]. Serviciile de securitate au fost trecute sub controlul partidului şi redenumite KGB (*Komitet Gosudarstvennoi Bezopasnosti* – Comitetul pentru Securitatea Statului). Foştii aliaţi ai lui Beria au fost demişi.[610]

Ca şef al poliţiei secrete, Beria fusese răspunzător de trimiterea unui număr uriaş de oameni în lagăre, precum şi de administrarea Gulagului. Pe tot cuprinsul ţării, deţinuţii au întâmpinat vestea morţii lui azvârlind cu căciulile în aer de bucurie. De la sfârşitul războiului, diverse grupuri de soldaţi şi partizani condamnaţi creaseră probleme în Gulag, şi căderea lui Beria a dezlănţuit un val de revolte. Cea mai amplă s-a desfăşurat în lagărul Kenghir, din Kazahstan, unde, în vara lui 1954, aproximativ 13 000 de deţinuţi au intrat în grevă. Potrivit lui Soljeniţîn, în climatul de incertitudine politică de după moartea lui Stalin, conducerea instituţiilor de detenţie era derutată. „Nimeni nu ştia cum e mai bine, şi exista pericolul să greşească! Făcând exces de zel şi trăgând în mulţime, se puteau trezi că sunt acoliţi ai lui Beria. Dar şi dacă nu se străduiau şi nu-i determinau în mod energic să iasă la lucru riscau să fie consideraţi acoliţi ai aceluiaşi.”[611]

În timp ce autorităţile şovăiau, revoltaţii au preluat controlul lagărului. Şi-au format propria administraţie provizorie, condusă de foşti ofiţeri de armată, cerând scurtarea zilei de muncă, condiţii mai bune şi o revizuire a tuturor pedepselor. Nu erau pur şi simplu nişte infractori răsculaţi; voiau ca regimul să le facă dreptate şi cereau o doză de omenie în modul în care erau trataţi de către stat. După 42 de zile de ezitări, trupele Armatei Roşii au fost trimise să înăbuşe revolta cu tancuri T-34 şi au omorât 700

de oameni.[612] Dar sacrificiul deţinuţilor de la Kenghir şi din alte lagăre din toată ţara nu a fost cu totul zadarnic. Revoltele au demonstrat conducerii sovietice că sistemul judiciar era viciat. A fost înfiinţată o comisie de anchetă condusă de secretarul Comitetului Central Piotr Pospelov. Raportul acesteia, încheiat la începutul anului 1956, descria limpede abuzurile sistemului de justiţie sumară din URSS începând cu anii ’30, într-o perioadă, deci, când nici unul dintre conducătorii din 1956 ai partidului nu fusese cu totul inocent.

Raportul Pospelov a dat naştere unei dileme. Dacă liderii îl ţineau secret, însemna că muşamalizează crimele stalinismului, lăsând poate cale deschisă unui nou dictator, în viitor. Dar, dacă-l publicau, riscau să fie acuzaţi de complicitate la abuzuri. Al XX-lea Congres al partidului, primul de la moartea lui Stalin, era programat pentru februarie 1956, la mai puţin de o lună după apariţia raportului. Trebuiau să ia o decizie rapidă. Şi cel care a făcut-o a fost Hruşciov.

Nikita Sergheevici Hruşciov era un personaj surprinzător de machiavelic. Iniţial oier, devenise apoi miner în Bazinul Donului. În timpul Primului Război Mondial participase activ la mişcarea muncitorească şi, în Revoluţie, luptase de partea Roşiilor, înscriindu-se în 1918 în partidul bolşevic. Avansase în sistemul organizaţiilor locale de partid şi în 1938 fusese numit prim-secretar al Partidului Comunist Ucrainean. În 1949 devenise secretar al Comitetului Central de la Moscova.[613]

Sir William Hayter, ambasadorul britanic în Uniunea Sovietică din anii 1950, îl descria pe Hruşciov drept inteligent, energic şi ambiţios. Nu era un intelectual, mi-a spus Hayter trei decenii mai târziu, şi avea o fire grosolană, necizelată, dar poseda o tenacitate încăpăţânată care i-a prins bine. Conversaţia lui era presărată cu zicale populare şi accentul ucrainean îl făcea uneori greu de urmărit, dar Hruşciov profita chiar şi de aceste împrejurări, punându-şi oponenţii pe picior greşit cu comentarii colorate, adesea scabroase. În memoriile sale, Hayter îl descrie ca pe „un tăuraş care, îndreptat în direcţia potrivită, o pornea în trombă şi-şi spulbera ţinta, trântind la pământ tot ce-i

stătea în cale”. La început, diplomatul britanic îl subestimase, indus în eroare de manierele lui grosiere, ţărăneşti. În 1954, la un dineu, i se păruse că lui Hruşciov îi era greu să urmărească discuţia – fusese nevoie ca Malenkov să-i explice despre ce era vorba „în cuvinte monosilabice”. Ca toţi ceilalţi angajaţi ai ambasadei britanice, Hayter crezuse că Malenkov, un bărbat de origine aristocratică, cu o vorbire şi o educaţie aleasă, era cel mai probabil candidat la conducerea ţării. Dar curând aveau să-şi dea seama cât de tare se înşelaseră.[614]

Hruşciov îşi asigurase victoria încă dinaintea congresului din februarie 1956. Ca şi Stalin cu câteva decenii mai devreme, se folosise de poziţia sa de prim-secretar pentru a-şi instala oamenii de încredere în poziţii influente. Malenkov fusese silit să renunţe la postul de preşedinte al Consiliului de Miniştri, pe care îl preluase Bulganin, aliatul lui Nikita Sergheevici. Simţind primejdia, Malenkov se aliase cu vechii săi tovarăşi de stalinism, Molotov şi Kaganovici, opunându-se aspiraţiilor lui Hruşciov.

Acesta a fost nevoit să reacţioneze, şi Raportul Pospelov s-a dovedit o armă utilă. Oponenţii lui fuseseră cu toţii implicaţi în epurările din anii ’30; ei ar fi avut cel mai mult de pierdut dacă raportul era dat publicităţii, şi Hruşciov a insistat să fie adus la cunoştinţa tuturor. „Dacă nu spunem adevărul la congres, a spus el, va trebui s-o facem altă dată, ulterior. Şi atunci noi nu vom mai fi cei care vor ţine discursurile, ci cei anchetaţi.”[615] Malenkov şi ceilalţi au obiectat, astfel încât pe 14 februarie, în ziua când lucrările congresului au fost deschise, conducerea nu ajunsese încă la un consens.

În chiar ultima zi a reuniunii, pe 25 februarie, Hruşciov a anunţat o sesiune neprogramată, cu uşile închise, care urma să se ţină fără observatori sau delegaţi străini. S-a apropiat de microfon în sala Marelui Palat din Kremlin şi a ezitat o clipă înainte de a începe. Textul pe care-l ţinea în mână şi care avea să rămână în istorie drept „Raportul despre cultul personalităţii şi urmările sale” – sau, mai simplu, „Raportul secret” – se baza pe o versiune preliminară pe care i-o furnizase Pospelov. Dar Hruşciov lărgise sfera dezvăluirilor pe care avea de gând să le facă.

Pentru prima dată au fost citite în public două documente ale lui Lenin: testamentul care îl condamna pe Stalin şi scrisoarea în care ameninţa să rupă orice relaţie cu el. În sală s-a produs rumoare, dar Hruşciov a continuat. Stalinismul, a spus el, fusese o pervertire nefericită a idealurilor comunismului; cultul personalităţii, care făcea ca un singur om să devină atât de puternic, încât deciziile lui să fie suficiente pentru a distorsiona valorile autentic comuniste, violase normele conducerii colective şi afectase negativ reputaţia partidului.

> După moartea lui Stalin, Comitetul Central al partidului a început să promoveze cu fermitate şi consecvenţă politica de explicare a caracterului inadmisibil, străin spiritului marxism-leninismului, al preamăririi unei personalităţi, al transformării ei într-un supraom cu trăsături supranaturale, asemenea unei zeităţi. Un asemenea om părea că ştie totul, vede totul, gândeşte pentru toţi, poate face totul, este infailibil. O asemenea concepţie despre individ şi, în mod concret, despre Stalin a fost cultivată mulţi ani la noi. [...] Cultul personalităţii [...], la un moment dat, s-a transformat într-o sursă de denaturări dintre cele mai grosolane şi mai grave ale principiilor de partid, ale democraţiei de partid, ale legalităţii revoluţionare.[616]

Rezultatul, a spus Hruşciov, a fost o stare generală şi necontrolată de ilegalitate şi nedreptate, cu represiuni şi crime la scară naţională. Cuvintele lui au fost întâmpinate de un murmur în sală: discursul devenea incendiar.

> Stalin era foarte bănuitor, de o susceptibilitate bolnăvicioasă. [...] El putea să se uite la om şi să-i spună: „Azi îţi cam joacă ochii” sau „Astăzi îţi întorci capul cam des, nu mă priveşti în ochi”. Această susceptibilitate patologică i-a produs o neîncredere nemotivată, inclusiv faţă de activiştii de frunte ai partidului, pe care îi cunoştea de mulţi ani. El vedea pretutindeni şi peste tot numai „duşmani”, „duplicitari”, „spioni” [...], făcând astfel posibil ca toţi cei care nu erau de acord într-o anumită privinţă cu Stalin [...] să fie supuşi celor mai crunte represalii. [...] „Recunoaşterea” [...] era obţinută prin presiuni fizice asupra acuzatului. Aceasta a condus la [...] transformarea în victime a multor oameni nevinovaţi care, în trecut, militaseră pentru linia partidului. [...] Arestările în masă şi deportările a mii şi mii de oameni, execuţiile fără judecată şi anchetă normală au generat neîncrederea oamenilor unii în alţii, spaimă şi chiar înverşunare.[617]

Stalin fusese amestecat în asasinarea lui Serghei Kirov, a spus Hruşciov, iar dosarul doctorilor-sabotori şi dosarul

Leningrad fuseseră nişte invenţii. Epurările criminale din anii ’30 şi represaliile îngrozitoare împotriva participanţilor la Congresul Învingătorilor din 1934 fuseseră toate puse în practică la cererea lui Stalin; chiar şi modul cum gestionase războiul se dovedise un dezastru naţional. „A fost un laş, a spus Hruşciov. A intrat în panică. Nu s-a dus pe front nici măcar o dată în tot războiul.”[618]

Timp de patru ore, delegaţii au ascultat în stare de şoc. Încheierea discursului a fost urmată de „o tăcere de moarte”; apoi oamenii s-au ridicat şi au început să se împrăştie, neştiind ce ar fi trebuit să-şi spună. Unii dintre cei prezenţi erau încântaţi că umbra dictatorului fusese alungată, cel puţin în parte; alţii se temeau de dezvăluirea participării lor la abuzurile staliniste. În zilele şi săptămânile care au urmat au apărut relatări despre delegaţi care făcuseră atac de cord şi despre oameni care se sinuciseseră. Cuvântarea n-a fost publicată în presa sovietică, dar a fost citită membrilor de partid în şedinţe speciale. Comuniştii din alte ţări, care nu putuseră asculta discursul lui Hruşciov, au aflat curând de el şi au transmis mare parte din ideile lui peste hotare. Nişte delegaţi polonezi au înmânat textul redacţiilor *The New York Times* şi *Observer*.[619]

Hruşciov fusese fără îndoială curajos dezavuând moştenirea stalinistă, dar discursul lui fusese un compromis. Se concentrase asupra represiunii membrilor Partidului Comunist, nu asupra suferinţelor îndurate de cetăţenii de rând; se ocupase numai de evenimentele de după 1934 şi dăduse toată vina pe Stalin. Sugerase că el, Hruşciov, şi alţi lideri de partid nu ştiuseră suficient despre acţiunile lui Stalin la vremea respectivă ca să poată interveni şi să-l oprească. Insistase totuşi să-l critice pe Beria şi făcuse anumite aluzii la faptul că Malenkov avea o legătură strânsă cu crimele lui Stalin.

Discursul a însemnat pentru Hruşciov asumarea unui risc uriaş. Partidul ar fi putut să se întoarcă împotriva lui, şi el însuşi era vulnerabil la critici pentru acţiunile din trecut. În toată ţara au urmat discuţii aprinse şi câteva demonstraţii vehemente împotriva „calomnierii” lui Stalin. Mihail Gorbaciov, tânăr pe atunci, a fost stupefiat de reacţia la

„raportul secret” a locuitorilor oraşului său natal, Sevastopol, unde mulţi îl considerau încă pe Stalin părintele poporului, nu opresorul lui. În Gruzia, protestatarii au ieşit pe străzi apărând onoarea liderului mort. Mii de oameni au scandat „Slavă marelui Stalin!” şi „Jos Hruşciov!”. Protestele au degenerat în tulburări de stradă, în care au fost omorâţi sau răniţi zeci de oameni. Anii de propagandă şi dezinformare dezorientaseră populaţia, care nu mai era capabilă să despartă adevărul de minciună.[620]

În ciuda protestelor, iniţiativa lui Hruşciov s-a bucurat de o susţinere substanţială.[621] Oficialii de partid şi de stat de nivel mijlociu şi inferior, majoritatea prea tineri ca să fi putut lua parte la crimele epocii staliniste, erau bucuroşi că teroarea şi „cultul personalităţii” aveau să fie interzise în favoarea „conducerii colective” şi a „legalităţii socialiste”.[622] Voiau garanţii că abuzurile trecutului n-aveau să se repete şi că ţara avea s-o ia pe calea democratizării. Sprijinul „de jos”, pe care Hruşciov l-a primit în 1956, avea să-i prindă bine în lupta ulterioară pentru putere, slăbind în acelaşi timp poziţia viitorilor săi oponenţi – Molotov, Malenkov şi Kaganovici, stalinişti înveteraţi.

„Raportul secret” a avut urmări imediate şi nu tocmai bine-venite în Europa Centrală şi de Est. În Ungaria şi Cehoslovacia avuseseră deja loc tulburări după moartea lui Stalin, căci oamenii simţiseră prilejul de a se elibera într-o anumită măsură de dominaţia sovietică. În Germania Democrată, cinci sute de muncitori aflaţi în grevă fuseseră ucişi după ce solicitaseră demisia guvernului stalinist.[623] Cuvântarea lui Hruşciov dădea acum speranţe noi mişcărilor reformiste şi de opoziţie din toată Europa de Est. În Polonia, intelectualii au cerut schimbări, iar muncitorii au intrat în grevă; 38 de oameni au fost ucişi la Poznań în ciocnirile dintre protestatari şi miliţie. Hruşciov a ameninţat că trimite tancurile la Varşovia dacă autorităţile nu reinstaurează ordinea. Tensiunile s-au mai aplanat după ce Władysław Gomułka a devenit şeful partidului, în 1956, înlocuind fostul guvern stalinist şi introducând un soi mai liberal de comunism „naţional”. Ţăranilor li s-a permis să părăsească gospodăriile colective, iar Bisericii Catolice i s-a permis să predea religia în şcoli. Amintindu-şi poate de

concluzia sarcastică a lui Stalin că „a impune comunismul în Polonia e ca şi cum ai încerca să pui şaua pe o vacă”, Moscova a acceptat.[624]

Criza din Ungaria avea să fie mult mai profundă. De la sfârşitul războiului, ţara suferea sub dictatura lui Mátyás Rákosi, „cel mai bun discipol maghiar al lui Stalin”. Dar concesiile obţinute de polonezi îi făcuseră pe unguri să creadă că ar fi putut căpăta şi ei un anumit grad de autonomie. În paralel cu schimbările din Polonia, Rákosi a fost înlăturat de la putere în vara lui 1956. N-a fost însă suficient. Reformele limitate au dat speranţe populaţiei. Pe 23 octombrie, 20 000 de studenţi au ieşit pe străzile Budapestei, cerând dreptul la liberă exprimare, alegeri libere la care să poată participa partide de opoziţie autentice şi retragerea forţelor sovietice de ocupaţie. Până seara, mulţimea număra aproape 200 000 de oameni, care au răsturnat o statuie de zece metri înălţime a lui Stalin, au desfăşurat steagul Ungariei cu stema comunistă decupată şi au atacat sediul poliţiei secrete maghiare. Miliţia a tras în demonstranţi, şi între aceştia şi trupele sovietice şi maghiare au izbucnit lupte de stradă.[625] Prim-ministrul vremii, Imre Nagy, a avut de gestionat o adevărată revoluţie. El însuşi reformist, Nagy se simţea solidar cu manifestanţii în privinţa mai multor doleanţe şi, după o discuţie tensionată cu membrii cabinetului său, a anunţat că guvernul susţine cauza populaţiei. Nagy a rămas în legătură cu Kremlinul şi, pe 28 octombrie, păreau să fi ajuns la o înţelegere. A fost anunţat un armistiţiu, şi trupele sovietice s-au retras din Budapesta.

La Moscova, membrii prezidiului aveau păreri împărţite. Într-un efort de a păstra unitatea blocului comunist în faţa Occidentului, Hruşciov îi făcuse avansuri lui Tito, încercând să resusciteze relaţiile sovieto–iugoslave. Ajunsese la un compromis şi cu Polonia. Dar acum Ungaria ameninţa să submineze totul. După mai multe ezitări, prezidiul a decis să acţioneze. Ţările membre ale Pactului de la Varşovia au fost înştiinţate că împotriva „forţelor contrarevoluţionare” din Ungaria aveau să fie luate măsuri de natură militară. (Într-o discuţie cu Tito, Hruşciov întreba pe un ton de văicăreală: „Ce variante avem? Dacă lăsăm lucrurile în voia

lor, Occidentul va spune că suntem fie proşti, fie slabi, ceea ce-i tot una. Nu ne putem permite aşa ceva, nici în calitate de comunişti, nici de internaţionalişti, şi nici noi, statul sovietic. Am avea capitalişti la frontiera Uniunii Sovietice”[626].)

Pactul de la Varşovia fusese creat de Uniunea Sovietică în 1955 ca replică militară la NATO şi ca modalitate de a lega Europa de Est de Uniunea Sovietică. Actul lui fondator promitea „respect pentru independenţa şi suveranitatea statelor membre” şi „neamestec în treburile lor interne”. Ungaria avea să descopere curând cât de goală era această retorică.

Pe 4 noiembrie, trupele Armatei Roşii, însoţite de 3 000 de tancuri şi conduse de mareşalul Konev, unul dintre eroii Bătăliei pentru Berlin, au dezlănţuit Operaţiunea Vârtejul, pentru a recăpăta controlul asupra Budapestei.[627] (Rezoluţia adoptată de Comitetul Central sovietic justifica această iniţiativă spunând că ar fi „de neiertat” ca Uniunea Sovietică „să nu ajute clasa muncitoare din Ungaria în lupta ei împotriva contrarevoluţiei”.) Invazia i-a luat pe maghiari prin surprindere. Imre Nagy negociase cu Iuri Andropov, ambasadorul Moscovei la Budapesta, neştiind că tancurile erau deja pe drum. A declarat imediat că Ungaria se retrage din Pactul de la Varşovia şi a cerut ajutor Naţiunilor Unite. Occidentul era însă implicat în criza Canalului Suez şi, cum trupele britanice şi franceze invadaseră Egiptul, Statele Unite nu prea aveau cum să condamne Uniunea Sovietică. Lăsaţi singuri în faţa agresorilor, maghiarii au luptat cu vitejie. Grupuri izolate au rezistat timp de o săptămână.[628] Dar, pe 10 noiembrie, după ce mii de oameni muriseră deja şi mare parte din centrul capitalei fusese prefăcut în ruine, revoluţia a fost înăbuşită. Nagy a fost arestat, închis de autorităţile sovietice timp de 18 luni şi spânzurat în iunie 1958.[629] Secretarul general al partidului comunist maghiar, János Kádár, care cooperase cu invadatorii sovietici, a fost desemnat şeful guvernului. Moscova reuşise să dea un exemplu şi să-şi păstreze intactă centura de „state-tampon”. Dar acţiunile ei îi revoltaseră pe numeroşi comunişti din Occident şi afectaseră autoritatea lui Hruşciov şi acasă, şi peste hotare.

Discursul lui secret dăduse naştere la nesiguranţă în URSS şi la tulburări în Europa răsăriteană. Denunţarea stalinismului alienase unele state comuniste tradiţionaliste precum Albania şi, mai important, China. Comunismul chinez era intransigent şi doctrinar, potrivit cu ideologia stalinistă. Cu cât Hruşciov vorbea mai mult despre coexistenţa paşnică alături de Occident, cu atât Mao Zedong se temea mai tare de o îndulcire a ortodoxiei comuniste şi de o posibilă lipsă de fermitate din partea Moscovei când ar fi fost vorba să-l sprijine în opoziţia sa faţă de Statele Unite. În câţiva ani, Beijingul avea să denunţe oficial „clica trădătoare revizionistă din interiorul conducerii sovietice”[630].

Poziţia dominantă a lui Hruşciov în conducerea colectivă aflată la cârma ţării începea să se şubrezească. Părând să nu-şi dea seama de primejdie, el acţiona în continuare cu o încredere în sine triumfătoare şi chiar cu aroganţă – trăsătură care îl avantajase până atunci. În ciuda faptului că atacase „cultul personalităţii”, avea grijă ca imaginea lui să apară zi de zi în presă, cerea să fie adulat la radio, la televizor şi în cinematografe şi insista să se dea în spectacol de pe poziţii de autoritate; a fost foarte încântat când nepotul lui l-a întrebat: „Bunicule, tu eşti ţarul?”[631] Dar stilul grosolan şi condescendent i-a îndepărtat pe potenţialii susţinători, iar slăbiciunea pentru alcool şi bancurile fără perdea au iscat temeri că un asemenea lider ar fi putut să facă Uniunea Sovietică de râs pe scena internaţională.

Molotov, în particular, voia de mult să scape de Hruşciov. Ca apropiat al lui Stalin, îi displăceau revelaţiile legate de procesul de liberalizare iniţiat de noul conducător al partidului. În iunie 1957, împreună cu Malenkov şi cu Kaganovici, i-a convins pe majoritatea membrilor prezidiului să ceară demisia lui Hruşciov. La o şedinţă a Consiliului de Miniştri, colegii i-au spus acestuia în faţă ce doreau şi i-au cerut să se retragă. Hruşciov a refuzat. Încercând să câştige timp, a argumentat că fusese ales de tot efectivul Comitetului Central şi că nu avea să demisioneze fără acordul lui. A reuşit să scape de data aceasta cu faţa curată, dar avea nevoie să-şi strângă suficienţi susţinători pentru a supravieţui votului care urma.[632] S-a adresat încă o

dată mareşalului Jukov, acum ministru al apărării, şi l-a rugat să mobilizeze forţele aeriene pentru a-i aduce din toată ţara cât mai mulţi membri ai Comitetului Central care erau de partea lui. Sprijinul lor a fost de ajuns pentru a-l salva pe Hruşciov şi a-i asigura funcţia de secretar general al partidului. Atacându-şi adversarii, acesta i-a acuzat acum de complicitate la crimele lui Stalin şi i-a botezat „grupul antipartinic”. Lui Jukov i s-a cerut să-i denunţe pe Molotov şi Malenkov drept principalii complici la epurările lui Stalin. Împreună cu Lazar Kaganovici, cei doi au fost excluşi din Comitetul Central – soartă care, în alte timpuri, ar fi fost urmată de arestare şi, poate, de execuţie. (Kaganovici l-a sunat pe Hruşciov să-i ceară îndurare, şi acesta i-a răspuns vesel: „Cuvintele dumneavoastră confirmă încă o dată ce metode aveaţi de gând să folosiţi pentru a vă atinge scopurile [...]. Îi măsuraţi pe alţii după propriile dumneavoastră standarde. Dar mă subapreciaţi.”[633]) Hruşciov a anunţat că Molotov avea să fie trimis ambasador în Mongolia, Malenkov urma să conducă o centrală electrică în Siberia, iar Kaganovici a fost făcut şeful industriei cimentului din Sverdlovsk. Toţi trei fuseseră astfel înlăturaţi; dar, lăsându-i în libertate, Hruşciov semnala faptul că utilizarea metodelor staliniste devenise inadmisibilă. Bulganin, care jucase şi el un rol în conspiraţie, a fost silit să-şi dea demisia din funcţia de preşedinte al Consiliului de Miniştri, şi Hruşciov a rămas atât prim-secretar al partidului, cât şi prim-ministru al ţării. Poziţia lui de conducător suprem era sigură, dar firea lui instabilă şi imprevizibilă avea să influenţeze hotărâtor cursul la fel de instabil şi de imprevizibil al ţării sale în anii următori.

Note

606. În memoriile sale, Molotov pretinde că Beria însuşi s-ar fi lăudat că-l otrăvise pe Stalin, spunându-le membrilor Biroului Politic că Stalin avusese de gând să-i înlăture şi că el, Beria, îi salvase pe toţi.

607. N. Khrushchev, *Memoirs of Nikita Khrushchev, Volume 2: Reformer*, red. Sergei Khrushchev, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2006, p. 186.

608. C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Sceptre, London, 1991, pp. 423– 424.

609. N. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York, New York, 1963, p. 598 [N. Riasanovski, *O istorie a Rusiei*, trad. rom. Areta Voroniuc, Institutul European, Iaşi, 2001, p. 554 – *n.t.*].

610. Beria n-a fost în mod cert spion britanic, dar soarta lui n-ar trebui să ne inspire milă. Anul 1998 a scos la iveală o nouă dovadă teribilă a firii sale. La proces, Beria fusese acuzat de o serie de violuri şi violenţe sexuale, dar asemenea învinuiri erau monedă curentă în timpul lui Stalin, ca mijloc de a-l umili pe acuzat, şi nu toată lumea le credea. Când, ulterior, casa lui Beria din Moscova a devenit ambasada Tunisiei şi în grădină s-a lucrat la conductele de apă, aici au fost descoperite osemintele a cinci fete tinere. Documentele din arhi vele declasificate au confirmat ceea ce mulţi putuseră doar să bănuiască: există declaraţii date de gărzile de corp ale lui Beria potrivit cărora el îi punea să-l plimbe prin Moscova şi le arăta fete care urmau să fie răpite şi aduse la el pentru a fi violate. Cele care se împotriveau prea tare sau ameninţau să-l dea în vileag sfârşeau îngropate în grădina cu trandafiri a soţiei sale.

611. A.I. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago, Part V,* trad. engl. H.T. Willetts, Collins & Harvill, London, 1978, p. 289 [A. Soljeniţîn, *Arhipelagul Gulag*, trad. rom. cit., vol. 3, p. 250 – *n.t.*].

612. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 520.

613. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 348.

614. W. Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, Free Press, London, 2003, pp. 334– 335. Vezi şi V. Molotov, *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics – Conversations with Felix Chuev*, Ivan R. Dee, Chicago, Illinois, 1993, p. 161.

615. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 529.

616. M. Charlton, *Footsteps from the Finland Station: Five Landmarks in the Collapse of Communism*, Transaction Publ., New Brunswick, New Jersey, 1992, pp. 35 şi urm. Textul integral în traducere engleză este disponibil la adresa

http://www.marxists.org/archive/khrushchev/1956/02/24.htm [trad. rom. Vasile Limbide în Doina Jela, Vladimir Tismăneanu (eds), *Ungaria 1956: revolta minţilor şi sfârşitul mitului comunist*, Curtea Veche, Bucureşti, 2006, pp. 7– 8 – *n.t.*].

617. *Ibidem* [trad. rom. cit., pp. 34–35, 14 şi 16 – *n.t.*].

618. Taubman, *op. cit.*, p. 273.

619. Hosking, *Russia, op. cit.*, p. 530.

620. Taubman, *op. cit*., p. 287.

621. *Ibid.*, p. 282.

622. Patruzeci de ani mai târziu, Mihail Gorbaciov a organizat o conferinţă în cinstea celui de-al XX-lea Congres al partidului, lăudând „curajul politic” al lui Hruşciov şi admirând „uriaşele riscuri politice” pe care şi le asumase acesta. A susţinut că Hruşciov dovedise „un caracter moral” iniţiind procesul de demascare a crimelor staliniste. Un reformator sovietic modern recunoştea astfel cât de mult îi era dator unui predecesor cu o gândire asemănătoare.

623. Heller, Nekrich, *op. cit*., p. 538.

624. S. White, *Communism and Its Collapse*, Routledge, Londra, 2001, p. 36.

625. Hosking, *op. cit.*, p. 531.

626. Taubman, *op. cit.*, p. 297.

627. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 542.

628. Service, *op. cit.*, p. 343.

629. În 1989, la a 35-a comemorare a execuţiei lui Nagy, am participat la reînhumarea ceremonială a rămăşiţelor sale în Cimitirul Muni cipal din Budapesta. Nimeni nu se aştepta ca sute de mii de maghiari să vină să asiste la acest act de reparare a uneia dintre nedreptăţile trecutului comunist. Impactul ceremoniei a grăbit căderea comunismului în Ungaria.

630. L. Luthi, *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2008, pp. 219 şi urm.

631. Service, *op. cit.*, p. 349.

632. Hosking, *op. cit.*, p. 531.

633. Service, *op. cit.*, p. 345.

Partea a V-a
Democraţi cu picioare de lut

Capitolul 36
Nikita Hruşciov. Dezgheţul

Pe 12 aprilie 1961, la orele 9.06 dimineaţa, ora Moscovei, Iuri Gagarin a răsucit în contact cheia navei spaţiale *Vostok* şi s-a înălţat deasupra cosmodromului Baikonur din Kazahstan strigând *poehali!* („am plecat!”). „Am auzit un fluier şi un zgomot din ce în ce mai puternic, scria el. Am simţit cum racheta gigantică tremură din toate încheieturile şi cum încet, foarte încet, începe să se desprindă de pe platforma de decolare. Zgomotul nu era mai puternic decât te-ai fi aşteptat să auzi într-un avion cu reacţie, dar avea un asemenea spectru de tonuri şi timbre muzicale, încât nici un compozitor n-ar putea nici măcar să spere să-l redea vreodată – nici un instrument muzical şi nici o voce omenească n-ar putea să-i reproducă vreodată măreţia.”[634]

Timp de 108 minute, Gagarin a călătorit în jurul Pământului cu o viteză de peste 25 000 de kilometri pe oră. A ţâşnit în sus spre est şi s-a depărtat peste Pacific şi America de Nord. Undeva deasupra Africii de vest, retro-rachetele navei au pornit timp de 40 de secunde, împingând-o cu un salt energic înainte, după care *Vostok* a decelerat, s-a răsucit şi şi-a început coborârea înapoi spre atmosfera Pământului, spre locul pe care şi-l câştigase pentru totdeauna în istoria izbânzilor ştiinţifice şi a realizărilor omenirii.

Poporul sovietic a aflat pentru prima oară despre proiectul spaţial abia când presa sovietică i-a anunţat succesul. Conducerea de la Kremlin se îndoise atât de tare de calitatea propriilor tehnologii, încât însăşi existenţa unei rachete cu echipaj uman fusese ţinută secretă. Chiar şi

părinţii lui Gagarin au aflat că fiul lor era primul om trimis în spaţiu abia când ştirea a fost anunţată la radio. Înainte de lansare, agenţia sovietică de presă TASS primise trei plicuri diferite, fiecare cu câte un alt comunicat, în funcţie de rezultatul misiunii: unul pentru caz de reuşită, altul pentru eventualitatea în care Gagarin ar fi fost silit să aterizeze în afara Uniunii Sovietice şi al treilea pentru situaţia unui eşec total.[635]

Când a sărit din *Vostok*, după ce a aterizat în siguranţă într-o zonă rurală de lângă Saratov, în centrul Rusiei, Gagarin s-a trezit înconjurat de săteni care s-au apropiat de el cu teamă şi suspiciune. A fost luat drept spion, şi neîncrederea oamenilor s-a mai risipit abia când le-a arătat literele *CCCP* de pe cască. „Sunt rus, le-a spus cu mândrie. Şi tocmai aţi întâlnit primul cosmonaut din lume!”

Iuri Gagarin a devenit instantaneu o celebritate. A fost făcut Erou al Uniunii Sovietice şi plimbat pe străzile Moscovei într-o limuzină decapotabilă, alături de Hruşciov. Ca şi în cazul satelitului *Sputnik*, lansat în 1957, URSS o luase din nou înaintea SUA, şi pentru Hruşciov acesta a fost un prilej de revanşă. „Comentatori aroganţi au afirmat că ruşii, cu opincile lor de curmeie şi cu obielele lor, n-au să fie niciodată o mare putere”, a spus el în timp ce toasta în cinstea primului cosmonaut. „Dar Rusia cea analfabetă de pe vremuri este pioniera călătoriei în cosmos. Asta ai făcut tu, Iuri! Să ştie de acum înainte toţi cei care îşi ascuţeau ghearele împotriva noastră! Să ştie că Iurka a fost în cosmos; că a văzut totul; că ştie totul!”[636]

Gagarin a fost trimis într-un turneu mondial al victoriei. La întâlnirea cu regina Elisabeta II la Palatul Buckingham, mii de oameni au venit să-l salute, iar *The Times* relata că fusese întâmpinat cu „un bun venit vecin cu isteria”.[637] Gagarin era în mod natural un om sociabil: a discutat cu presa într-un mod plin de farmec şi de bunăvoinţă. A fost, în plus, un ambasador eficient al valorilor colectiviste ale Uniunii Sovietice, afirmând în mod repetat că el fusese într-adevăr omul din capsulă, dar că succesul lui ar fi fost imposibil fără munca devotată de ani de zile a mii de oameni de ştiinţă, muncitori şi tehnicieni sovietici.

Istoria explorărilor spaţiale începuse în Rusia încă înainte de Revoluţie. Vizionarul Konstantin Ţiolkovski, care a trăit între 1857 şi 1935, a fost pionierul rachetelor în mai multe trepte şi este unanim recunoscut ca părinte al astronauticii. Opera sa a fost continuată de oamenii de ştiinţă sovietici în anii 1930, şi unul dintre ei, Serghei Koroliov, avea să conceapă atât racheta care l-a purtat pe Gagarin în spaţiu, cât şi primele rachete balistice intercontinentale ale Uniunii Sovietice. Dar în vremea lui Stalin ştiinţa era o îndeletnicire primejdioasă, şi orice dovadă cât de mică de lipsă de loialitate era pedepsită fără milă. În 1938, Koroliov a fost denunţat de un fizician rival: condamnat la zece ani într-un lagăr de muncă, a fost atât de crunt bătut în timpul interogatoriului, încât a avut maxilarul rupt şi şi-a pierdut aproape toţi dinţii din gură. Tot restul vieţii i-a venit greu să deschidă gura şi să-şi sucească gâtul.

După izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, a fost transferat într-un lagăr special pentru ingineri, unde a lucrat la proiectarea unor avioane militare, iar după sfârşitul războiului a revenit la construcţia de rachete. Identitatea lui şi a colegilor a fost ţinută secretă, astfel încât n-a primit nici un fel de recunoaştere publică a rolului pe care-l jucase în triumful lui Gagarin.[638] Nava spaţială *Vostok* a fost de asemenea ţinută ascunsă, pentru a păstra secretul proiectului. Abia după mulţi ani lumea avea să afle că navele spaţiale sovietice erau aproape complet automatizate; cosmonauţii aveau puţine sarcini de îndeplinit şi nu erau încurajaţi să ia iniţiativa în rezolvarea problemelor. Nu există indicii că Gagarin ar fi atins butoanele panoului de control după decolare, iar Koroliov se lăuda că *Vostok* era atât de sofisticată, încât „până şi iepurii pot să zboare cu ea”.[639] Antrenamentul pentru cosmonauţi din complexul secret Zvezdanîi Gorodok (Steaua) de lângă Moscova se concentra asupra repetitivităţii, a stabilităţii emoţionale şi a capacităţii cosmonauţilor de a rămâne calmi în situaţii de stres. Principalul contracandidat al lui Gagarin la călătoria în cosmos fusese Gherman Titov, un om educat, căruia îi plăcea să recite versuri de Puşkin în camera de izolare; Gagarin a fost însă preferat pentru că avea origini ţărăneşti,

ceea ce cadra mai bine cu imaginea Uniunii Sovietice de stat proletar.

În 1963, Valentina Tereşkova a devenit prima femeie care a ieşit în spaţiu, ceea ce i-a permis lui Hruşciov să se laude cu „egalitatea dintre bărbaţi şi femei din ţara noastră”. Dar întrecerea cu americanii pentru a duce primul om pe Lună a determinat Kremlinul să solicite progrese tot mai rapide din partea oamenilor săi de ştiinţă şi să-şi asume riscuri din ce în ce mai mari în privinţa siguranţei cosmonauţilor. Koroliov a primit ordin să lanseze primele misiuni spaţiale cu echipaj format din mai multe persoane şi a reuşit s-o facă numai eliminând toate caracteristicile de securitate ale navei *Vostok*, înghesuind trei oameni într-o capsulă concepută pentru unul singur şi trimiţându-i pe orbită fără nici un mijloc de salvare în situaţii de urgenţă.

În martie 1965, Aleksei Leonov a devenit primul om care „a păşit” în spaţiu, în timpul misiunii *Voshod II*. Dar Koroliov fusese din nou împins de la spate să lanseze nava spaţială înainte să fi apucat să rezolve definitiv toate problemele tehnice. Leonov aproape că a rămas pe afară atunci când costumul i s-a lărgit în spaţiu, împiedicându-l să intre la loc în ecluza pneumatică detaşabilă, destul de fragilă, prinsă pe o latură a capsulei. A fost nevoit să scadă manual presiunea din interiorul costumului, încât aproape că a leşinat atunci când s-a strecurat înapoi în navă. Apoi sistemul automat de ghidare a cedat şi cosmonauţii au fost siliţi să-şi piloteze nava manual la întoarcere, aterizând în cele din urmă în Siberia, la aproape 2 500 de kilometri de ţintă, unde şi-au petrecut noaptea agăţaţi în copaci, pe ger, pândiţi de lupi.

Întregul program spaţial sovietic era deja, la această dată, în piuneze. În acelaşi an, în octombrie, Leonov, Gagarin şi Titov au semnat o scrisoare adresată conducerii sovietice în care avertizau că „situaţia s-a schimbat: Statele Unite ne-au ajuns şi chiar ne-au depăşit în anumite privinţe. [...] Din nefericire, în ţara noastră se fac numeroase greşeli în planificarea, organizarea şi gestionarea activităţilor fundamentale”. N-au primit nici un răspuns. În ianuarie 1966, Serghei Koroliov a murit, la vârsta de 59 de ani. Viaţa îi fusese scurtată de bătăile cumplite suferite în Gulag. Era

începutul sfârşitului. Savanţii lucraseră la pregătirea unui zbor în timpul căruia două nave *Soiuz* urmau să se întâlnească şi să se cupleze în spaţiu, dar proiectul fusese presărat cu probleme. Kremlinul a insistat pentru continuarea lui, căci lansarea urma să coincidă cu sărbătoarea de 1 mai din 1967, şi experimentatul cosmonaut Vladimir Komarov a fost ales să piloteze nava spaţială. Komarov ştia că aparatul nu e gata pentru un zbor în spaţiu. Şeful lui din KGB, Veniamin Russaev, a stat de vorbă cu el cu puţin timp înainte de lansare şi ulterior rememora astfel conversaţia:

> În timp ce ne conducea la uşă, ne-a spus: „N-am să mă mai întorc din misiunea asta”. L-am întrebat atunci: „Dacă eşti atât de convins că ai să mori, de ce nu refuzi să te duci?” El mi-a răspuns: „Pentru că dacă nu mă duc eu îl vor trimite pe Iura [Gagarin], şi o să moară el în locul meu. Trebuie să avem grijă de el”.[640]

În filmările făcute pe 23 aprilie 1967 pe platforma de lansare apar Komarov, cu chipul lipsit de zâmbet, şi câţiva tehnicieni cu o prezenţă discretă. La scurt timp după decolare, computerele de ghidare ale navei au încetat să mai funcţioneze şi vehiculul a început să dea rateuri tehnice. Komarov s-a plâns staţiei de control de la sol: „Fir-ar a dracului de navă! Pe orice pun mâna, merge prost!”[641] După 26 de ore, misiunea a fost abandonată şi lui Komarov i s-a cerut să reintre în atmosferă, dar, încercând să schimbe cursul rachetei, cosmonautul a descoperit că-i era imposibil să alinieze nava corect. La Washington, un angajat al Agenţiei Naţionale de Securitate care monitoriza comunicaţiile dintre Komarov şi staţia de control de la sol a auzit toată desfăşurarea dramei.

> Ştiau că au probleme cam cu două ore înainte de moartea lui Komarov şi se chinuiau să le rezolve. [Viceprim-ministrul Aleksei] Kosîghin l-a sunat personal pe Komarov. Au avut o conversaţie prin videotelefon, în timpul căreia Kosîghin a plâns. I-a spus că era un erou [...]. Soţia lui Komarov s-a conectat şi ea, şi au vorbit o vreme. El i-a spus cum să se ocupe de toate mai departe şi ce să facă pe viitor cu copiii. A fost îngrozitor. În ultimele câteva minute, el a cedat nervos.[642]

În timp ce *Soiuz* se năpustea în stepă cu o viteză de peste 600 de kilometri pe oră, Komarov le-a strigat celor

care-l trimiseseră în spaţiu în vehiculul insuficient pregătit: „M-aţi omorât…”

După tragedia navei *Soiuz*, Gagarin s-a întors la fosta sa profesie de pilot de avioane de luptă. În anul următor, în cursul unui zbor de rutină, a fost la un moment dat cât pe ce să se ciocnească de o altă aeronavă. Nu şi-a putut redresa aparatul şi s-a prăbuşit. Rămăşiţele i-au fost incinerate, şi cenuşa, aşezată în zidul Kremlinului alături de a lui Komarov, prietenul şi tovarăşul său. Programul spaţial sovietic se dezintegra. Caracterul greoi şi restrictiv al planificării centralizate, amestecul excesiv al conducerii şi concentrarea asupra victoriilor propagandistice în detrimentul dezvoltării pe termen lung eclipsaseră izbânzile ştiinţifice şi eroismul individual al participanţilor. În 1969, americanii au trimis primii oameni pe Lună; nici un cosmonaut sovietic nu avea să le calce vreodată pe urme.

„Cursa spaţială” a întruchipat tot ce era mai bun şi mai rău în epoca Hruşciov, promiţând multe, dar nereuşind să ducă decât puţine la bun sfârşit. Ca prim-secretar, Hruşciov a aspirat să revigoreze Uniunea Sovietică după perioada neagră a stalinismului, să modernizeze o ţară a cărei dezvoltare fusese zădărnicită de decenii de represiune; dar a fost împiedicat de moştenirea trecutului şi de hibele fatale ale sistemului.

Consecinţele Raportului secret al lui Hruşciov din 1956 au reverberat în toată societatea sovietică. Milioane de victime ale lui Stalin aveau să fie reabilitate, multe dintre ele postum; puţine familii din ţară rămăseseră neafectate de represiune. Deţinuţii eliberaţi din lagăre au început să se întoarcă acasă, relatându-şi experienţele şi dezvăluind adevăratele dimensiuni ale nedreptăţii şi abuzurilor. Anna Ahmatova scria pe atunci despre o naţiune împărţită între victime şi torţionari: „Arestaţii se vor întoarce, şi două Rusii se vor privi în ochi: cea care a trimis oamenii în lagăre şi cea care a fost trimisă”[643]. Raportul secret a convins o generaţie de comunişti că partidul renunţa la opresiune ca mijloc de control şi revenea la ceea ce Hruşciov a numit „adevărata cale a lui Lenin”. (Ani mai târziu, Mihail Gorbaciov se va descrie pe sine şi îi va descrie şi pe aliaţii

săi reformatori drept „odraslele celui de-al XX-lea Congres”.)

Aşteptările erau mari, şi Hruşciov s-a grăbit să le impulsioneze şi mai mult. În 1961 a anunţat că lupta dintre clasele sociale fusese câştigată; societatea era unită, şi statul conducea în numele „întregului popor”. Încă din 1936, când Stalin declarase că socialismul fusese înfăptuit în URSS, liderii de la Kremlin îndemnaseră poporul sovietic să lupte pentru construirea comunismului; perfecţiunea comunistă era considerată un soi de nirvana îndepărtată. Veşnic optimistul Hruşciov declara acum că nirvana era la îndemână. Construirea comunismului, declara el, avea să se încheie în Uniunea Sovietică până în 1980. Un nou program al Partidului Comunist (al treilea) a stabilit chiar etapele detaliate pe 20 de ani:

> În cursul anilor 1970, locuinţele, transportul public, apa, gazele şi încălzirea vor deveni gratuite pentru toţi cetăţenii. Vom avea servicii medicale gratuite, sanatorii şi medicamente gratuite. Va începe trecerea la mâncare gratuită în fabrici şi gospodării colective. Preţurile vor scădea [...]. Impozitul pe venit va fi desfiinţat [...]. Săptămâna de lucru va fi de 34 de ore (30 pentru cei care desfăşoară muncă grea) [...] şi [vom avea] o creştere cu 500% a producţiei, în urma căreia URSS va deveni ţara cu cea mai mare producţie pe cap de locuitor. Veniturile reale vor creşte de trei ori şi jumătate, încât poporul sovietic va beneficia de cel mai înalt nivel de trai din lume.[644]

Propoziţia finală a celui de-al Treilea program al partidului a devenit un adevărat slogan naţional, apărând pe pancarte şi afişe:

> Partidul declară solemn că generaţia de astăzi a cetăţenilor sovietici va trăi în comunism![645]

Hruşciov şi-a continuat campania de destalinizare, aruncând vina pentru atrocităţile dezvăluite exclusiv pe umerii lui Stalin, minimalizând rolul jucat de el şi de aliaţii săi. Corpul dictatorului a fost scos din Mausoleul lui Lenin şi îngropat sub un bust de marmură lângă zidul Kremlinului. Străzile şi oraşele au fost redenumite: Stalingrad, simbolul rezistenţei sovietice din timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, a devenit Volgograd. Sistemul judiciar a fost reformat, şi „tribunalele” ad-hoc „de urgenţă”, care

condamnaseră atâţia oameni nevinovaţi, au fost desfiinţate. Acuzaţiile predilecte din procesele demonstrative ale epocii staliniste, „activitate contrarevoluţionară” şi „intenţii teroriste”, au fost eliminate din Codul Penal.

O instituţie care n-a fost însă remaniată era KGB-ul. Uniunea Sovietică rămânea un stat poliţienesc. Libertatea de exprimare şi de asociere au fost în continuare sever îngrădite, şi criticii regimului aveau toate şansele să fie alungaţi din ţară sau, tot mai frecvent, declaraţi nebuni. În URSS a fost inventată o boală numită „schizofrenie cu evoluţie lentă”; era imposibil să demonstrezi că nu suferi de ea, şi permitea statului să-i închidă pe bolnavi în spitale, pentru „tratament psihiatric”[646]. Institutul Serbski din Moscova era una dintre cele câteva *psihuşki* (spitale pentru alienaţi mintal) care au dobândit o reputaţie sinistră din cauza abuzurilor asupra disidenţilor. Ca atare, Hruşciov a putut să declare în 1961 că în Uniunea Sovietică „nu mai există deţinuţi politici”.[647]

Pe vremea lui Stalin, URSS ignorase în bună măsură opinia Occidentului despre politica ei internă. Puterea militară fusese suficientă pentru a asigura reputaţia ţării. Monopolul partidului asupra diseminării informaţiei împiedicase poporul să cunoască realizările statelor occidentale, standardele superioare de viaţă din Europa şi America de Nord. Hruşciov a continuat să ia în derâdere eşecurile capitalismului pentru a preamări avantajele comunismului (cu expresivitatea caracteristică, a descris capitalismul drept o „scrumbie moartă în lumina lunii, care scânteiază în timp ce putrezeşte”[648]), dar a manifestat un entuziasm aparte faţă de competiţia cu Occidentul.

În mai 1957, la o conferinţă a specialiştilor în agricultură, Hruşciov a afirmat că URSS avea „să ajungă din urmă şi să întreacă America”. În Vest, expresia aceasta a fost luată drept un indiciu al agresivităţii sovietice în cursa înarmării nucleare, dar contextul demonstrează limpede că Hruşciov vorbea în termeni economici. Scopul lui era să ridice nivelul de trai al cetăţenilor sovietici deasupra celui american; o sumedenie de afişe făceau apel la poporul sovietic să colaboreze pentru „a ajunge din urmă şi a depăşi America

în privinţa producţiei individuale de carne, lapte şi unt”[649]. Miza era mândria sovietică – scopul de „a-i bate pe americani” urmărea să impulsioneze randamentul muncii în toate sectoarele economiei. Era un joc tipic pentru Hruşciov: ca lider sovietic, el cunoştea – cel puţin în linii mari – realităţile economice de ambele părţi ale Cortinei de Fier şi ştia cât de mult rămăsese Moscova în urmă; dar entuziasmul şi spiritul lui bătăios erau mai puternice.

Hruşciov trebuia totuşi să-şi justifice lăudăroşenia. La începutul deceniului al şaptelea, a lansat un amplu program de construcţii de locuinţe. Mii de blocuri-turn de beton au fost ridicate în toată ţara şi, până la mijlocul deceniului, spaţiul locativ din oraşe crescuse simţitor. În memoriile sale, Hruşciov avea să proclame: „În cuvintele lui John Reed, «am zguduit lumea» cu campania noastră de construcţie a locuinţelor pentru popor”[650]. Dar succesul a fost numai relativ, iar rezultatele au rămas slabe după standardele americane. Orăşeanul mediu sovietic avea în 1965 la dispoziţie numai nouă metri pătraţi de spaţiu locativ, şi mai mult de jumătate din populaţia urbană locuia încă în aglomeratele *kommunalki* (apartamente în comun).[651] Noile blocuri fuseseră înălţate la repezeală şi prost. Multe dintre plăcile de prefabricate folosite în construcţia blocurilor au trebuit înlocuite în numai câţiva ani, şi clădirile de apartamente au fost curând botezate *hruşciobî* – „cocioabele lui Hruşciov”[652]. Campania de construcţii a inspirat glume şi mituri urbane; chiar şi Şostakovici s-a simţit îndemnat să compună pe tema ei o operetă, *Ceriomuşki* (1958), în care un tânăr cuplu sovietic se luptă cu birocraţia sovietică pentru a obţine un apartament nou, cu rezultate comice.

Economia a răspuns greu la chemările lui Hruşciov. Acesta anulase o bună parte din legislaţia draconică a muncii de pe vremea lui Stalin: muncitorii nu mai puteau fi consideraţi infractori dacă-şi schimbau meseria fără permisiunea oficialităţilor sau dacă veneau la lucru cu o întârziere mai mare de douăzeci de minute. Dar existau puţine stimulente financiare care să-i determine pe oameni să muncească mai mult, şi zicala comună „noi ne facem că muncim, ei se fac că ne plătesc” era cât se poate de

adevărată. În 1961, Hruşciov flirta din nou cu metodele staliniste de coerciţie. Codul moral al muncitorului comunist, promulgat în vremea lui, reintroducea vechiul avertisment „cine nu munceşte nu mănâncă” şi introducea un nou delict, „parazitismul”, pedepsindu-i pe cei care evitau munca sau nu lucrau suficient de serios cu închisoarea ori cu detaşarea în regiuni îndepărtate. Oamenii au început să fie din nou încurajaţi „să manifeste intoleranţă faţă de nesocotirea interesului public”, de fapt să-şi denunţe colegii de serviciu care nu-şi dădeau suficient silinţa.[653]

Cea mai mare provocare pentru Hruşciov a fost agricultura. El însuşi era fiu de ţăran şi şi-a asumat personal responsabilitatea de a creşte producţia alimentară dezastruoasă a ţării. A stabilit obiective concrete în încercarea de „a ajunge America din urmă”, dar gospodăriile colective au reacţionat destul de slab. Cerinţele lui ca în 1957 producţia de carne să crească de trei ori au fost atât de nerealiste, încât majoritatea specialiştilor în agricultură le-au declarat imposibile. Hruşciov avea nevoie de un exemplu ca să arate că avea dreptate şi l-a găsit în modul cum era condusă Regiunea Riazan, de la sud de Moscova. Şeful organizaţiei locale de partid, Aleksei Larionov, s-a angajat să îndeplinească obiectivul în decurs de un an, şi în ianuarie 1959 Hruşciov a dezvăluit această promisiune în ziarul *Pravda*, îndemnând şi alte regiuni să facă acelaşi lucru. Larionov a fost recompensat cu Ordinul Lenin şi a fost dat drept exemplu, dar nici el nu prea avea idee cum să-şi ţină cuvântul. Soluţia lui a fost să măcelărească tot efectivul de bovine pentru carne al regiunii şi mare parte din cel pentru lapte; vitele crescute în particular de către colhoznici au fost expropriate şi din regiunile învecinate s-au cumpărat cantităţi suplimentare de carne. Aceste măsuri au falimentat bugetul Riazanului şi au lăsat infrastructura agricolă în ruine. Dar, la plenara Partidului Comunist din decembrie 1959, Hruşciov a anunţat triumfător că obiectivul fusese atins şi, ca atare, cotele pentru anul următor aveau să fie şi mai mari. Metodele iresponsabile ale lui Larionov au fost curând date în vileag, şi producţia

de carne a regiunii a scăzut vertiginos la numai o fracţiune din cea prevăzută. Larionov a fost demis şi, la scurt timp după aceea, s-a sinucis.[654]

Caracterul fantezist al măsurilor miraculoase propuse de Hruşciov a afectat şi proiectele agricole mult mai vaste. Planul de „deţelenire a pământurilor virgine”, lansat în 1954, era menit să aducă agriculturii stepele necultivate din vestul Siberiei şi nordul Kazahstanului. Într-o mobilizare uriaşă, cum nu se mai văzuse din anii ’30, un sfert de milion de tineri au migrat pentru a crea ceea ce sperau să devină un nou mare grânar al Uniunii Sovietice. Campania a fost elogiată în romane şi cântece; filme şi afişe care aminteau de era colectivizării înfăţişau tineri veseli care munceau pământul, cu certitudinea că URSS n-avea să mai sufere vreodată de foamete. În expresia spontană a acestui spirit rusesc de pionierat, entuziasmul se îmbina cu idealismul. Dar ceea ce nu mai arăta propaganda era faptul că, pe lângă numeroşii voluntari de neam slav, campania exploata şi grupurile etnice deportate de Stalin în timpul războiului. Ceceni, germani de pe Volga, inguşi şi tătari din Crimeea – cu toţii au contribuit la succesele rapide ale proiectului lui Hruşciov. Deşi unora li se permisese să revină pe pământurile natale după „raportul secret” din 1956, tătarii şi germanii au fost consideraţi prea importanţi pentru reuşita programului şi au trebuit să rămână.

Până în 1960, zeci de milioane de hectare de pământ fuseseră desţelenite şi producţia naţională de grâu crescuse cu 50%.[655] Programul de desţelenire a fost trâmbiţat ca un mare succes, dar, câţiva ani mai târziu, s-a dovedit o mare păcăleală. Noile pământuri erau fertile, dar se aflau la periferia deşerturilor central-asiatice. În graba de a obţine rezultate rapide, solul nu fusese pregătit sau fertilizat cum trebuia, şi regiunea a devenit semiaridă, aşa cum se întâmplase în anii ’30 în statele din sudul Americii. Pe măsură ce solul s-a erodat, zone încă şi mai întinse s-au deşertificat. Vremea nefavorabilă din primăvara şi vara lui 1962 a dus la o recoltă slabă în toată Uniunea Sovietică, şi, din cele 37 de milioane de hectare semănate cu porumb, numai de pe 7 milioane s-a strâns o producţie bună. În ciuda promisiunilor lui Hruşciov că URSS îşi va asigura

singură necesarul de alimente, Moscova a trebuit să cumpere 20 de milioane de tone de cereale din Canada pentru a alunga spectrul foametei.[656]

În paralel cu campania de desţelenire, Hruşciov a iniţiat o altă întreprindere hazardată. Delegaţiile sovietice plecate în Statele Unite se întorseseră cu relatări admirative despre uriaşele şi foarte productivele terenuri cultivate cu porumb din Vestul Mijlociu american. Recolta superioară a agricultorilor de peste Ocean era atribuită unui soi hibrid de porumb creat de un fermier, director al unei companii de seminţe din Iowa, pe nume Roswell Garst. Garst a fost invitat să viziteze Ununea Sovietică şi s-a împrietenit, în mod surprinzător, cu prim-secretarul Partidului Comunist, convingându-l să cumpere cinci mii de tone de seminţe de porumb hibrid, care urmau să fie plantate în toată ţara. În 1959, în cursul primei vizite de stat a unui lider sovietic în SUA, Hruşciov a insistat să viziteze ferma lui Garst şi a fost fotografiat zâmbind larg în mijlocul lanurilor înalte de porumb, fluturând un cocean şi declarând că agricultura Uniunii Sovietice avea să fie un model de succes chiar şi pentru SUA. „Până acum voi, americanii, v-aţi descurcat mai bine decât noi, a spus el. Aşa că o să învăţăm de la voi. Şi, odată ce am învăţat, vom munci încă mai bine decât voi. Aşa că va trebui să prindeţi şi voi trenul socialismului, care se îndreaptă spre viitor. Altfel veţi rămâne mult în urmă, iar noi vă vom face cu mâna din vagon.”[657]

Entuziasmul lui Hruşciov în chestiunea porumbului i-a adus porecla de *kukuruznik*, „porumbarul”; optimismul lui era contagios, dar încrederea exagerată în sine l-a făcut să ignore orice sfat care-i contrazicea convingerile. Atunci când agronomii sovietici l-au avertizat să planteze porumb numai în regiunile sudice, calde, ale URSS, el a refuzat să-i asculte, cerând să fie semănat în zonele nepotrivite climatic din Rusia europeană. Decizia a produs recolte dezastruoase şi a generat deficite catastrofale pentru culturile tradiţionale, precum grâul şi cartofii, care fuseseră înlocuite cu lanuri de porumb.

Hruşciov mizase pe proiecte nerealiste, şi amploarea greşelilor lui a împins agricultura sovietică pe marginea prăpastiei. Mâncarea ieftină cu care se obişnuiseră cetăţenii

sovietici a dispărut. După ce preţurile la carne şi lactate au crescut, ţara a fost inundată de un val de nemulţumiri. La fabrica de locomotive din Novocerkassk, din sudul Rusiei, câteva mii de muncitori au intrat în grevă şi, în iunie 1962, mulţi dintre ei au ieşit în stradă, cerând alimente ieftine şi salarii mai bune. Pentru că au refuzat să se împrăştie, trupele trimise au tras la întâmplare în mulţime, omorând cel puţin 16 oameni şi rănind câteva zeci. Peste o sută au fost arestaţi şi judecaţi; şapte oameni au fost condamnaţi la moarte pentru că ar fi instigat la „banditism”[658].

În toată ţara au apărut cozi la pâine, şi statul a fost nevoit să cheltuiască rezerve preţioase de valută pentru a cumpăra alimente din alte ţări. Înainte de Revoluţie, Rusia fusese un exportator net de cereale, dar acum Uniunea Sovietică nu era în stare să se hrănească singură. Fiul lui Hruşciov, Serghei, îşi amintea cum criza alimentară îl convinsese pe tatăl lui că sistemul sovietic avea nişte tare fundamentale:

> Tata nu înţelegea ce se petrece. A devenit nervos, certăreţ, furios, căuta vinovaţi fără să-i găsească. Undeva în fundul sufletului, a început să înţeleagă că problema nu ţinea de detalii. Sistemul însuşi era cel care nu mergea. Dar nu-şi putea schimba convingerile.[659]

Criza economică l-a silit pe Hruşciov să ia decizii dure. Bugetul militar a fost tăiat pentru a putea susţine importurile de alimente şi masivul program de construcţii de locuinţe de la începutul anilor ’60. Hruşciov a ajuns la concluzia că Uniunea Sovietică nu-şi putea permite să concureze SUA pe toate fronturile. A anunţat, aşadar, că antagonismul Est–Vest din ultimii ani ai lui Stalin avea să fie înlocuit de noua doctrină a „coexistenţei paşnice”. Era o politică greu de explicat conducerii militare sovietice, şi Hruşciov pare s-o fi făcut într-un mod cu totul lipsit de tact, spunându-le pur şi simplu comandanţilor forţelor armate că acum erau, în esenţă, inutili, din moment ce Uniunea Sovietică obţinuse bomba atomică şi deci nu mai avea nevoie să „arunce” bani pe armele convenţionale.

Moscova se bizuise în mod tradiţional pe puterea forţelor sale armate. Pentru a înlocui această abordare, Hruşciov a conceput un demers cu dublă finalitate în relaţiile

internaţionale. A încercat să-şi facă aliaţi printre statele africane şi asiatice devenite recent independente, făcând vizite în India, Afganistan şi Birmania în 1955 şi împrietenindu-se cu preşedintele egiptean Nasser graţie ajutorului dat în construirea barajului de la Asswan. Victoria forţelor comuniste ale lui Fidel Castro în revoluţia cubaneză din 1959 i-a adus Moscovei un alt aliat strategic plasat, care putea fi exploatat pentru a exercita presiune asupra Washingtonului. În acelaşi timp, Hruşciov a încercat să ascundă reducerea bugetului de apărare al URSS făcând paradă de lăudăroşenie şi printr-o campanie de intimidare. A afirmat în faţa unui grup de ambasadori occidentali la Moscova că victoria comunismului era inevitabilă. „Că vă place sau nu, a spus el, istoria e de partea noastră. O să vă îngropăm.”[660] Remarca era o reformulare a clasicei convingeri marxiste din *Manifestul comunist* conform căreia „proletariatul va fi groparul capitalismului”, dar Hruşciov a făcut prea puţin pentru a descuraja temerile Occidentului că ameninţa de fapt cu un conflict nuclear.

Serghei Hruşciov îşi aminteşte că, în timpul vizitei în Anglia din aprilie 1956, tatăl lui „a întrebat într-o doară [...] dacă gazdele sale ştiu de câte focoase nucleare ar fi nevoie pentru a şterge insula de pe faţa pământului. A urmat o tăcere stânjenitoare. Dar tata nu a abandonat subiectul, şi, cu un zâmbet larg pe faţă, i-a informat pe cei prezenţi că, dacă nu ştiau, poate să-i ajute el – şi a spus un număr. Apoi a adăugat vesel: «Iar noi avem o mulţime de focoase nucleare, plus rachetele cu care să le lansăm»„.[661] În limbajul lui colorat, Hruşciov a anunţat apoi că Uniunea Sovietică „produce rachetele ca pe cârnaţi”, deşi fiul său a susţinut ulterior că şi aceasta era o cacealma:

> Când l-am întrebat cum de putuse spune aşa ceva, dat fiind că Uniunea Sovietică nu deţinea mai mult de cinci-şase rachete cu rază intercontinentală de acţiune, tata n-a făcut decât să râdă: „N-avem de gând să pornim un război, aşa că nu contează câte rachete deţinem. Important e ca americanii să creadă că avem suficiente pentru o replică masivă. Asta o să-i facă să se gândească de două ori înainte de a ne ataca”.

În 1959, în centrul expoziţional din parcul Sokolniki, la periferia Moscovei, s-a organizat o expoziţie comercială

americană, la care au fost etalate ultimele realizări tehnologice în domeniul aparaturii de uz casnic – frigidere, maşini de spălat, televizoare şi maşini de spălat vase. Hruşciov a intrat, lipsit de tact şi în văzul tuturor, într-o dispută cu vicepreşedintele american Richard Nixon, care venise să inaugureze expoziţia, refuzând să creadă afirmaţiile acestuia că americanul de rând îşi putea permite o casă în care să beneficieze de toată aparatura expusă, şi a susţinut cu îndârjire, dar neconvingător, că televizoarele sovietice erau mai bune decât cele americane. Mai mult, a luat în râs obsesia americanilor pentru gadgeturi şi i-a întrebat dacă nu cumva inventaseră şi vreo maşină care „să le bage oamenilor mâncarea în gură”. Pe măsură ce discuţia se încingea, Hruşciov i-a aruncat oaspetelui său faimoasa replică: „O să v-o arătăm noi pe mama lui Kuzma!” – expresie colocvială rusească însemnând „o să vă arătăm noi vouă!”. Discuţia, transmisă în parte la televiziunea sovietică, i-a agasat pe mulţi spectatori, care s-au simţit ruşinaţi de lipsa de maniere şi de cultură a conducătorului lor. Sofisticarea produselor americane îi impresionase pe vizitatori, şi paharele cu Pepsi Cola oferite gratis s-au bucurat de mare succes. Un banc al vremii relata cum, întrebaţi ce părere aveau despre această băutură capitalistă, oamenii răspundeau că era dezgustătoare, dar apoi fugeau înapoi la coadă să mai prindă un pahar[662].

Ceva mai târziu în acelaşi an, Hruşciov a mers în vizită în SUA hotărât şi mândru să elogieze realizările sovietice. „Cine ar fi crezut, scria el în memoriile sale, că ţara capitalistă cea mai puternică din lume avea să invite un comunist s-o viziteze? Cine ar fi crezut că aceşti capitalişti ar fi putut să mă invite pe mine, un muncitor, în vizită la ei? E incredibil. Astăzi sunt siliţi să ne bage în seamă. Trebuie să ne recunoască existenţa şi puterea. Ia uitaţi-vă ce am reuşit să facem! [...] Dintr-o Rusie devastată, înapoiată, analfabetă ne-am transformat într-o Rusie ale cărei succese uimesc lumea.”[663]

Într-un discurs ţinut la Pittsburgh, Hruşciov şi-a repetat angajamentul de „a ajunge din urmă şi a depăşi America”, adăugând cu un hohot de râs: „Cred că lozinca asta i-a

speriat pe unii dintre dumneavoastră. Dar de ce? [...] O să ne apărăm şi o să vă depăşim. Vă avertizăm să vă puneţi mintea la treabă dacă nu vreţi să rămâneţi prea mult în urmă...”[664] S-a enervat când jurnaliştii l-au luat la întrebări în legătură cu invadarea Ungariei cu trei ani înainte, dar, în general, vizita a decurs bine. Era hotărât să-şi înfrâneze ieşirile şi să nu exprime prea mare admiraţie faţă de ceea ce vedea. La Los Angeles s-a dus să vadă studiourile de film 20th Century Fox, unde i-a cunoscut pe Frank Sinatra, Gary Cooper, Elizabeth Taylor şi Marilyn Monroe, care fusese rugată să poarte rochia ei cea mai strâmtă şi mai sexy şi să-l lase acasă pe Arthur Miller. Spre tristeţea lui, nu i s-a permis să viziteze Disneylandul, pentru că poliţia din Los Angeles susţinea că nu-i poate garanta securitatea. În Uniunea Sovietică, vizita lui Hruşciov în SUA a fost intens mediatizată. Purtarea lui bătăioasă era apreciată de naţionaliştii încăpăţânaţi, dar alţii s-au simţit stânjeniţi. Spiritul competitiv al lui Hruşciov a făcut obiectul multor bancuri. Unul dintre ele îl imagina pe Eisenhower răspunzând trăncănelii liderului sovietic cu sugestia de a se întrece la alergare, ca să vadă „cine ajunge din urmă şi depăşeşte pe cine”. Întrucât Eisenhower, cu alura lui sportivă, a câştigat fără probleme, presa sovietică a trebuit să dea dovadă de oarecare ingeniozitate ca să prezinte cursa în mod adecvat. „Conducătorul nostru, Nikita Hruşciov, s-a clasat pe locul al doilea într-o întrecere de nivel mondial, a relatat *Pravda*, în timp ce preşedintele american a ocupat abia umilitorul loc penultim.”

Istoricii consideră că vizita lui Hruşciov în SUA a aplanat în parte tensiunea Războiului Rece, dar, curând, aceasta a crescut din nou. Pe 1 mai 1960, un avion de spionaj american U-2 care decolase de la o bază secretă din Pakistan a fost doborât în timpul zborului deasupra Siberiei, unde fotografia amplasamentele rachetelor balistice cu rază intercontinentală de acţiune. Gary Powers, pilotul, a fost nevoit să sară cu paraşuta şi a fost capturat de sovietici, oferindu-i lui Hruşciov prilejul să-şi afirme superioritatea morală. Liderul sovietic a anunţat interceptarea unui avion de spionaj, dar n-a menţionat nimic despre pilot. Eisenhower a presupus că Powers

murise în explozie şi a autorizat publicarea în mass media americane a unei poveşti false, cum că un „avion meteorologic” american „s-a prăbuşit undeva la nord de Turcia”. Washingtonul a declarat că „nu existase nici cea mai mică intenţie din partea americanilor de a viola spaţiul aerian sovietic –şi nici n-a existat vreodată”[665]. Pe 7 mai, într-o cuvântare în faţa Sovietului Suprem, Hruşciov a dezvăluit adevărul cu o expresie triumfătoare: „Trebuie să vă dezvălui un secret [...]. Când am vorbit prima dată despre asta, am ascuns în mod intenţionat faptul că pilotul era viu şi nevătămat [...], şi acum uitaţi-vă câte prostii spun americanii!”[666]

Liderii american şi sovietic s-au întâlnit două săptămâni mai târziu la un „summit al păcii” la Paris, unde Hruşciov s-a folosit de incidentul cu avionul U-2 pentru a-l ataca pe Eisenhower, insistând ca acesta să-şi ceară scuze, să promită oficial că aşa ceva n-avea să se mai întâmple şi să-i pedepsească pe vinovaţi. Americanii au refuzat; Hruşciov a ţinut un discurs iritat, făcându-i morală lui Eisenhower pentru „trădarea” lui, şi a ieşit de la întâlnire trântind uşa. Mulţi membri ai delegaţiei sovietice au considerat purtarea lui extrem de stânjenitoare, şi Hruşciov a susţinut mai târziu că, de fapt, criza avionului U-2 fusese începutul seriei de probleme care aveau să ducă în cele din urmă la căderea sa. În 1969 i-a spus unui medic american care vizita URSS: „Totul mersese bine până atunci. Dar, din clipa în care Gary Powers a fost prins, n-am mai deţinut controlul în totalitate. Cei care considerau că America nutrea intenţii imperialiste [conservatorii de la Kremlin] şi că cea mai importantă era forţa militară a ţării au căpătat dovada de care aveau nevoie. După incidentul acela, n-am mai fost în stare să contracarez această impresie”[667].

Hruşciov a făcut încă o scenă în timpul Adunării Generale a ONU din octombrie 1960, când a întrerupt de mai multe ori discursul prim-ministrului britanic Harold Macmillan. Premierul a criticat Uniunea Sovietică pentru politicile ei opresive în Europa de Est, şi atunci Hruşciov a lovit cu pantoful în masă în semn de protest. (În imaginile filmate, Hruşciov pare să poarte încă ambii pantofi; e posibil să fi împrumutat unul de la vreun asistent al său.) A părut însă

mulţumit de efectul pe care-l produsese fanfaronada sa, căci i-a spus consilierului Oleg Troianovski: „Ai pierdut o adevărată scenă! M-am distrat pe cinste!”[668] Mai târziu avea să spună că fusese inspirat de poveştile pe care le auzise despre Duma din 1905, unde oamenii nu se temeau să utilizeze mijloace extreme pentru a-şi transmite mesajul. Dar mai mulţi membri ai delegaţiei sovietice, ca şi oponenţii lui din Comitetul Central de la Moscova, au fost îngroziţi. Tot mai multă lume era de părere că acţiunile lui Hruşciov începeau să-i submineze reputaţia şi, odată cu ea, şi statutul internaţional al ţării.

Când, în iunie 1961, la Viena, s-a întâlnit din nou cu un preşedinte american, proaspăt alesul John F. Kennedy, Hruşciov a ţinut în mod special să-i arate mai tânărului său confrate cine era cel mai grozav. A adoptat un ton condescendent şi dominator, plângându-se fără încetare în legătură cu recenta operaţiune din Golful Porcilor, unde o trupă de exilaţi cubanezi antrenaţi de CIA fusese trimisă fără succes să răstoarne regimul comunist al lui Fidel Castro. Cei doi lideri s-au înfruntat de asemenea pe tema statutului Berlinului, căci Hruşciov a continuat să ceară încorporarea lui în Republica Democrată Germană. Încă de la divizarea Germaniei, imediat după război, cetăţenii statului socialist profitaseră de graniţele deschise ale Berlinului pentru a fugi în Vest, şi Walter Ulbricht, liderul est-german, îl îndemnase pe Hruşciov să ia măsuri pentru a opri acest exod. Hruşciov a fost de acord: în august 1961, între sectorul sovietic şi cel occidental a fost instalat un gard de sârmă ghimpată. Cum Occidentul n-a făcut nimic pentru a-l îndepărta, Hruşciov a autorizat construcţia unui zid care să înconjoare sectorul occidental din toate părţile, blocând accesul de pe teritoriul est-german. Occidentul n-a reacţionat nici la această măsură. Hruşciov a tras concluzia că-l pusese pe Kennedy la încercare şi ieşise învingător. Construirea Zidului Berlinului fără a întâmpina probleme avea să-i insufle credinţa greşită că Moscova putea să-l intimideze pe tânărul preşedinte american fără teamă de consecinţe.

De fapt, Kennedy şi administraţia sa erau tot mai îngrijoraţi de comportamentul imprevizibil al lui Hruşciov şi

de retorica lui belicoasă. În octombrie 1961, testarea de către URSS a aşa-numitei „bombe-ţar” (vezi p. 396), cea mai mare armă nucleară produsă până atunci, a sporit tensiunea în întreaga lume; ceasul conflictului nuclear părea să se apropie. Memoriile lui Hruşciov sugerează că el considera cursa înarmărilor nucleare un soi de confruntare personală cu liderul american, în care trebuia să-şi descurajeze oponentul.

> Îmi amintesc cum preşedintele Kennedy a afirmat odată că Statele Unite aveau capacitatea nucleară de a şterge Uniunea Sovietică de două ori de pe faţa pământului, în timp ce URSS avea suficiente bombe atomice pentru a face acelaşi lucru cu Statele Unite o singură dată. [...] Când jurnaliştii m-au rugat să comentez, am spus în glumă: „Da, Kennedy are perfectă dreptate. Dar nu mă plâng. [...] Noi suntem mulţumiţi să eliminăm Statele Unite din prima. Ce rost are să anihilezi o ţară de două ori? Nu suntem un popor sângeros.”[669]

Probabil că Hruşciov avea de gând să se folosească de armele atomice numai ca instrument de negociere, fără nici o intenţie de a le utiliza efectiv. Dar ieşirile sale au convins administraţia americană că era un personaj instabil şi poate chiar oarecum dezechilibrat. Credinţa Washingtonului că Moscova ar fi putut iniţia, în anumite circumstanţe, un război nuclear avea să dea naştere celui mai periculos moment din istoria Războiului Rece.

Victoria lui Fidel Castro în Cuba le dăduse sovieticilor şansa de a-i sfida pe americani de foarte aproape. SUA trimiseseră rachete în Turcia, la o distanţă de la care Moscova putea fi lovită, şi Hruşciov a vrut să reechilibreze situaţia. La începutul lui octombrie 1962, avioanele de spionaj americane au detectat o activitate neobişnuită în bazele sovietice din Cuba şi au identificat ceea ce păreau a fi baterii de rachete capabile să transporte focoase nucleare. Şefii statului-major american au insistat să iniţieze o lovitură preventivă care să distrugă bazele de rachete, dar Kennedy a ezitat. La mijlocul lui octombrie, lumea se afla pe buza prăpastiei nucleare; Kennedy a dat clar de înţeles că el nu voia un război, dar că, dacă sovieticii îl sileau să-l înceapă, n-avea să ezite. Fratele lui,

Robert Kennedy, a confirmat ulterior că ameninţarea americană era reală:

> Ne trebuia un angajament ferm pentru a doua zi că bazele aveau să fie desfiinţate. Nu le dădeam un ultimatum, ci făceam o afirmaţie despre cum stăteau lucrurile. Trebuiau să înţeleagă că, dacă nu desfiinţau aceste baze, aveam să le desfiinţăm noi. Poate că [ei] aveau să simtă nevoia să ne dea replica; dar în cele din urmă ar fi murit nu doar americani, ci şi ruşi.[670]

Scopul lui Hruşciov, după cum scria el mai târziu, fusese „să protejeze existenţa Cubei ca ţară socialistă” şi „să ofere un exemplu celorlalte ţări din regiune”.[671] Miza era credibilitatea personală a lui Hruşciov, care părea hotărât să ducă lucrurile până la capăt. „Nu avuseserăm timp de ajuns ca să facem toate livrările către Cuba, îşi amintea el, dar instalaserăm deja suficiente rachete pentru a distruge New Yorkul, Chicago şi celelalte oraşe industriale, ca să nu mai vorbim de un sătuc precum Washingtonul. Dacă vreuna dintre marile noastre rachete supravieţuia [unui atac], n-avea să mai rămână mare brânză din New York [...]. Nu cred că America se confruntase vreodată cu o ameninţare atât de reală de a fi distrusă.”

După succesul de la Berlin, Hruşciov se aştepta, pesemne, la încă o victorie uşoară. A întrebat retoric: „Cum aş putea să discut în mod serios cu un om care e mai tânăr decât fiul meu?”[672] Dar îl subestimase pe Kennedy. Casa Albă a anunţat că navele de război americane aveau să instituie o blocadă în jurul Cubei şi că orice vapor sovietic care încerca s-o străpungă avea să fie distrus. O flotă sovietică aflată în drum spre insulă cu o presupusă încărcătură de rachete a fost la câteva zile distanţă de o confruntare militară. Dar, chiar în clipa când sfârşitul părea aproape, atât Moscova, cât şi Washingtonul au făcut propuneri de dezamorsare a crizei. Dacă sovieticii dezasamblau rachetele, SUA se angajau să nu mai organizeze niciodată o invazie de tipul celei din Golful Porcilor; în schimb, Uniunea Sovietică promitea că n-avea să atace Turcia, cu condiţia ca America să-şi retragă armele staţionate acolo. Pe 28 octombrie, Radio Moscova a transmis o declaraţie a lui Hruşciov că URSS îşi retrăgea toate rachetele din Cuba. SUA şi-au ţinut făgăduiala de a-şi

retrage rachetele din Turcia, dar au evitat să facă public anunţul, astfel încât Moscova a părut să iasă învinsă şi umilită din această confruntare. Kennedy le-a spus consilierilor săi că „îi dăduse peste nas domnului H”, iar mass media americane au declarat că victoria fusese de partea Statelor Unite.

Prezidiul Sovietului Suprem n-a fost nici pe departe impresionat de felul în care Hruşciov gestionase situaţia. Liderul URSS făcuse de la bun început o greşeală trimiţând rachetele în Cuba şi se înşelase apoi crezând că-l poate intimida pe preşedintele american. Moscova ieşise cu imaginea şifonată în ochii lumii; Castro, aliatul ei, era furios că viitorul ţării sale fusese decis fără ca el să fie consultat, iar China, încă ţâfnoasă după ce fusese martora procesului – pe care-l considera umilitor – de destalinizare iniţiat de Hruşciov, a denunţat întregul episod ca pe „o dovadă de aventurism prost orientat, urmată de o capitulare”.

Dezastrul din Cuba şi eşecul proiectelor agricole subminaseră autoritatea lui Hruşciov. La vremea când programul spaţial al sovieticilor a început să se destrame, el era deja un lider anacronic. Ultimul lui gest de conducător al URSS a fost să-i felicite pe membrii echipajului misiunii *Voshod*, pe 12 octombrie 1964. I-a sunat din casa lui de vacanţă de pe litoralul Mării Negre, şi în aceeaşi zi a primit un mesaj de la Prezidiul moscovit. Membrii lui organizaseră o şedinţă urgentă a Comitetului Central pentru a discuta situaţia agriculturii şi-l rugau să se întoarcă în capitală pentru a participa. Când a ajuns acolo, Hruşciov a fost primit cu brutalitate. Instigatorul loviturii de stat era chiar protejatul lui, Leonid Brejnev, pe care-l susţinuseră toţi ceilalţi membri ai Prezidiului. Principalul ideolog al partidului, Mihail Suslov, a citit o condamnare a greşelilor făcute de Hruşciov în calitate de secretar al partidului, înfierând comportamentul lui schimbător şi arogant, denunţându-i nereuşitele în politica agricolă, criza rachetelor din Cuba şi ruptura cu China şi cerându-i demisia. Hruşciov era singur; a cerut clemenţa pe care o acordase şi el conspiratorilor din 1957. „Tovarăşi, iertaţi-mă dacă m-am făcut vinovat de ceva! a spus el. Am lucrat împreună. E adevărat că nu am realizat tot ce ne

propuseserăm. […] Acum, evident, dumneavoastră veţi face cum veţi crede de cuviinţă. Ce pot să spun? Am primit ce am meritat.”[673] Şi-a dat apoi demisia „din motive de sănătate”. I-a fost acceptată, şi a doua zi Comitetul Central, pe care Suslov îl câştigase deja de partea sa, a validat-o prin vot.[674]

Editorialul de pe 16 octombrie din *Pravda* vorbea despre „subiectivism şi devieri în construcţia comunismului, proiecte necugetate, concluzii pripite, decizii luate în grabă şi acţiuni desprinse de realitate, laudă de sine şi fanfaronadă, tendinţa de a conduce prin decrete arbitrare şi refuzul de a lua în considerare ceea ce ne-au învăţat deja ştiinţa şi experienţa practică”.[675] Era o mare umilinţă. Mulţi îl considerau pe Hruşciov un ţăran necioplit care făcuse Uniunea Sovietică de râs pe scena internaţională şi fusese la un pas de a declanşa fără să vrea un război care ar fi putut însemna sfârşitul lumii. Încrederea lui nelimitată în sine, combinată cu puterea fără margini pe care i-o oferise postul de prim-secretar, îl făcuse să insiste asupra unor planuri himerice dezastruoase.

Şi, totuşi, el reuşise să facă trecerea de la abuzurile sângeroase ale lui Stalin la o societate mai deschisă, mai puţin bântuită de spectrul represiunilor arbitrare. „Sunt bătrân şi obosit”, i-a spus Hruşciov unui prieten în seara demisiei. „Lasă-i să se descurce singuri! Am făcut lucrul cel mai important. Şi-ar fi putut cineva imagina să-i spună lui Stalin că nu mai era dorit şi că trebuie să se retragă? Ar fi fost nimicit pe loc. Acum lucrurile stau altfel. Teama a dispărut; putem vorbi ca de la egal la egal. Este meritul meu.”[676]

Note

634. J. Doran, P. Bizony, *Starman: The Truth Behind the Legend of Yuri Gagarin*, Bloomsbury, London, p. 103.

635. *Ibidem*, p. 110.

636. W. Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, Free Press, London, 2003, p. 492.

637. Doran şi Bizony, *op. cit.*, p. 139.

638. F. French, *Into That Silent Sea: Trailblazers of the Space Era, 1961–65*, University of Nebraska Press, Lincoln, Nebraska, 2007, p. 26.

639. S. Gerovitch, „«New Soviet Man» Inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism”, în *OSIRIS*, vol. 22, no. 1, University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 2007, p. 141. Vezi şi French, *op. cit.*, p. 370.

640. Doran şi Bizony, *op. cit.*, p. 196.

641. *Ibidem*, p. 199.

642. *Ibidem*, p. 200.

643. Ahmatova, citată în Taubman, *op. cit.*, p. 285.

644. W. Tompson, *Khrushchev: A Political Life*, St Martin’s Press, New York, New York, 1997, p. 238.

645. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 363. Abia la al XXVII-lea Congres, din februarie 1986, partidul a recunoscut optimismul exagerat şi nefondat al afirmaţiilor lui Hruşciov: „În anii care au trecut de la adoptarea celui de-al Treilea program al partidului s-au schimbat multe, mărturisea Mihail Gorbaciov. Nu toate estimările noastre s-au dovedit corecte. Ideea aplicării în practică a comunismului integral s-a dovedit prematură [...]. Stabilirea unui cadru cronologic de realizare a etapelor programatice nu se justifică.” Venirea comunismului era amânată pe termen nelimitat. Vezi M. Gorbachev, *Report to the Twenty-Seventh Party Congress of CPUS*, 1986 [„Raportul politic al Comitetului Central al PCUS la Congresul al XXVII-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice”, 25 februarie 1986, în Mihail Gorbaciov, *Scrieri alese*, Editura Politică, Bucureşti, 1987, pp. 267, 269].

646. Fără că lucrul acesta să fi fost vreodată afirmat în mod deschis, se presupunea tacit că, „dacă cineva se opune statului popular, menit să aducă fericire lumii întregi, persoana respectivă trebuie să fie prin definiţie nebună”.

647. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, New York, 1986, p. 590.

648. Service, *op. cit.*, p. 356.

649. S. Khrushchev, „The Cold War through the Looking Glass”, în *American Heritage Magazine*, vol. 50, nr. 6/oct. 1999.

650. N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, trad. engl. S. Talbott, André Deutsch, London, 1974, p. 423.

651. J. Sillince, *Housing Policies in Eastern Europe and the Soviet Union*, Routledge, London, 1990, p. 16.

652. În cursul programului său de construcţii, Hruşciov a demolat cartierul istoric Arbat, din centrul Moscovei, inclusiv numeroase clădiri de valoare. Grupul de blocuri care formează acum un front neregulat chiar la bulevardul principal poartă încă numele de „proteza lui Hruşciov”.

653. N. Hruşciov, *Report to the Twenty-Second Congress of the PCUS* (1961).

654. R., Zh. Medvedev, Khrushchev: The Years in Power, trad. engl. A. Durkin, W.W. Norton & Co., New York, NY, 1978, pp. 97–101.

655. Service, *op. cit.*, p. 350.

656. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 539.

657. S. Khrushchev, „The Cold War ...”, *op. cit.*

658. S. Baron, Bloody Saturday in the Soviet Union: Novocherkassk, 1962, Stanford University Press, Stanford, California, 2001, pp. 66–67. Evenimentele de la Novocerkassk n-au fost niciodată menţionate în presa sovietică şi detaliile masacrului au rămas secrete până în 1992.

659. Taubman, *op. cit.,* p. 608.

660. S. Khrushchev, *Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2001, p. 242.

661. S. Khrushchev, „The Cold War...”, *op. cit.*

662. După treisprezece ani, Pepsi avea să semneze un contract cu firma producătoare de votcă Stolichnaya pentru ca fiecare să-şi vândă produsele în ţara celeilalte. Pe tot parcurul epocii Brejnev, Pepsi a fost una dintre mărfurile occidentale care au putut fi cumpărate la liber în URSS.

663. Taubman, *op. cit.*, pp. 420–423.

664. N. Khrushchev, *Memoirs*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2006, vol. 2, p. 101.

665. F.G. Powers, *Operation Overflight: The U-2 Spy Pilot Tells His Story for the First Time*, Hodder & Stoughton Ltd, London, 1970, pp. 132– 133.

666. Powers a fost judecat la Moscova pentru spionaj şi condamnat la trei ani de închisoare plus şapte ani de muncă silnică. A fost eliberat înainte de termen, în 1962, în schimbul unui spion sovietic care fusese prins de americani.

667. Taubman, *op. cit.*, p. 447.

668. *Ibidem*, pp. 466–467.

669. N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, ed. cit., p. 530.
670. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 577.
671. *Ibidem*, p. 575.
672. Taubman, *op. cit.*, p. 566.
673. Service, *Russia*, ed. cit., p. 377.
674. În 1964, „centralismul democratic” al statului sovietic funcţiona încă fără probleme: reţeaua de dominaţie care radia de la Kremlin făcea ca ordinele emise de partidul comunist să fie puse în aplicare în toată ţara. Cine deţinea controlul asupra organelor comuniste de la vârf avea în mână şi vasta structură administrativă care se infiltra până la nivelurile cele mai de jos ale societăţii, asigurându-şi astfel obedienţa funcţionarilor civili, a armatei, a miliţiei şi a serviciilor de securitate a statului. Era deci suficientă o lovitură de palat restrânsă precum cea din octombrie 1964 ca să se producă un transfer total şi automat de putere. Merită să notăm că, atunci când o tentativă similară avea să aibă loc din nou în august 1991, condiţiile se schimbaseră într-atât, încât aşteptările complotiştilor că vor putea asigura o tranziţie la fel de lină s-au dovedit complet nerealiste.
675. Taubman, *op. cit.*, p. 620.
676. *Ibidem*, p. 13.

Capitolul 37
Leonid Brejnev. Perioada stagnării

Noul regim era hotărât să se distanţeze de ceea ce se petrecuse până atunci. Leonid Brejnev, proaspătul lider de partid, era un om fără caracter şi lipsit de obiective ideologice clare; lua deciziile împreună cu consilierii săi, Iuri Andropov, Konstantin Cernenko, Mihail Suslov, Aleksei Kosîghin şi Andrei Gromîko. Dacă Hruşciov era picant şi excentric, Brejnev era cenuşiu şi anost. Hruşciov se străduise să schimbe lucrurile, să împingă ţara înainte; Brejnev s-a mulţumit s-o lase să stagneze şi să se scufunde încet-încet. O vreme, a fost considerat un lider provizoriu; puţini ar fi putut să prevadă că domnia lui avea să ţină 18 ani – întrecută, ca durată, doar de regimul lui Stalin.

Leonid Ilici Brejnev era fiul unui muncitor metalurgist ucrainean. Născut în 1906, subţire şi chipeş în tinereţe, opusul bătrânului corpolent şi cu sprâncene groase care avea să-şi bălmăjească discursurile spre sfârşitul vieţii, Brejnev făcuse studii de inginerie şi se înscrisese în partid în 1929. În anii de după 1941 fusese comisar politic în Armata Roşie din Ucraina, post ce-i prilejuise contacte strânse cu prim-secretarul republicii, Hruşciov, care, în calitatea sa de reprezentant al lui Stalin în faţa comandanţilor armatei, era în legătură cu Kremlinul zi de zi. Brejnev n-a participat la prea multe acţiuni militare, dar contactul cu Hruşciov şi, prin el, cu Stalin i-a fost de folos. După război, Hruşciov i-a sprijinit ascensiunea în partid, aşa încât, în 1952, Brejnev a devenit membru al Comitetului Central. Ajuns secretar general după moartea lui Stalin, Hruşciov l-a numit prim-secretar al Republicii Kazahe, unde a supervizat primii ani ai campaniei de desţelenire. În 1960, tot Hruşciov a jucat un rol esenţial în numirea lui Brejnev în funcţia de preşedinte al Prezidiului Sovietului Suprem.

După ce şi-a îndepărtat mentorul, Brejnev s-a apucat să inverseze reformele lui Hruşciov, întorcând ţara la mentalitatea conservatoare şi precaută a trecutului şi declanşând un proces de dezagregare care avea în cele din urmă să îngenuncheze Uniunea Sovietică. Anii guvernării sale au ajuns să fie cunoscuţi drept „perioada stagnării” – în politică, economie şi cultură.

În epoca hruşciovistă a „dezgheţului”, populaţia sovietică se bucurase de o anumită libertate, căci destalinizarea atenuase restricţiile asupra gândirii şi exprimării. Hruşciov personal permisese publicarea povestirii lui Soljeniţîn *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici* (1962), o relatare a vieţii dintr-un lagăr stalinist. Dar liberalizarea rămăsese parţială. Hruşciov nu fusese dispus să accepte o critică de anvergură a regimului sovietic, şi, în ultimii săi ani, spiritul acesta liberal începuse să se subţieze. Operele ulterioare ale lui Soljeniţîn fuseseră interzise, şi alţi scriitori continuaseră să sufere. Poeţii precum Andrei Voznesenski şi Evgheni Evtuşenko erau extrem de populari, umplând stadioane întregi cu lecturile lor publice, dar atitudinea lor ambiguă faţă de regim le crease duşmani la Kremlin. La o expoziţie

de artă modernă din 1963, Hruşciov spusese că tablourile erau „mai rele decât dac-ar fi fost mâzgălite de un măgar cu coada”[677]; şi când unul dintre artişti, sculptorul Ernst Neizvestnîi, îi spusese că funcţia de prim-secretar nu-l făcea şi critic de artă Hruşciov făcuse un scandal nemaivăzut, plecând până la urmă vijelios de la expoziţie.[678]

Hruşciov manifestase o bunăvoinţă destul de capricioasă faţă de libertatea de creaţie, dar cârmuirea sa a ajuns să fie rememorată cu nostalgie în anii opresivi ai lui Brejnev. Literatura şi arta ajunseseră din nou sub călcâiul unei cenzuri stricte, iar scriitorii care refuzau să zugrăvească totul cu pasta monocromă a realismului socialist au trebuit să intre în clandestinitate. Samizdatul a cunoscut o perioadă de înflorire – numeroase poezii, romane şi memorii erau trecute dintr-o mână într-alta în exemplare dactilografiate laborios cu indigo, din ce în ce mai şterse pe măsură ce fuseseră mai la fundul teancului de file. Vocile independente s-au făcut astfel auzite într-o societate opresivă, deşi autorii de samizdat riscau destul de mult. Disidentul veteran Vladimir Bukovski scria despre izolarea şi anxietatea pe care i le adusese profesia: „Eu scriu, eu redactez, eu mă cenzurez, eu public, eu distribui şi eu merg la închisoare pentru ce am scris”[679].

Când poetul leningrădean Iosif Brodski a fost deferit justiţiei în 1964, judecătorii i-au minimalizat valoarea numindu-l „pornograf” şi „pseudopoet în pantaloni de catifea” care „nu-şi face datoria faţă de patrie”. Delictul de care era acuzat, şi anume că „nu îndeplinea un rol social util”, a stârnit în sala de tribunal o discuţie suprarealistă despre natura poeziei. „Cine v-a autorizat ca poet? l-a întrebat judecătorul. Cine v-a desemnat poet?” „Nimeni, a răspuns Brodski. Cine m-a desemnat om?” „Aţi studiat poezia? N-aţi încercat să absolviţi un curs de liceu unde să fi învăţat cum se face poezie?” „N-am crezut că asta se poate învăţa la liceu.” „Atunci cum?” „Cred că… vine de la Dumnezeu.”[680]

Brodski a fost condamnat la cinci ani de muncă silnică. Persecuţiile la care fusese supus au provocat nemulţumire, dar abia procesul scriitorilor Andrei Siniavski şi Iuli Daniel, doi ani mai târziu, a generat reacţii negative pe plan

internaţional şi a încurajat mişcarea de disidenţă. Cei doi au fost acuzaţi de „agitaţie şi propagandă antisovietică”, dar singura dovadă în sprijinul acestei învinuiri au fost părerile exprimate de personajele din creaţiile lor literare. La proces, Siniavski şi Daniel s-au declarat nevinovaţi, demascându-i în pledoariile lor pe procurorii care încercau să demonstreze că autorul trebuie să fie de acord cu opiniile personajelor sale. În cuvântarea sa finală în faţa juraţilor, Siniavski s-a întrebat de ce era necesar un astfel de proces. „Sunt altfel, a recunoscut el. Dar nu mă consider duşman [...]. În atmosfera fantastică, tensionată a acestei săli, oricine e «altfel» ar putea părea duşman, dar o asemenea concluzie e ilogică. Nu văd de ce trebuie inventaţi duşmani, de ce să construim monştri peste monştri printr-o interpretare literală a imaginilor din literatură.”[681] Daniel a fost condamnat la cinci ani de muncă silnică, iar Siniavski la şapte[682].

Procesul lui Siniavski şi Daniel a fost un moment crucial în istoria disidenţei din Uniunea Sovietică. De acum înainte, lupta disidenţilor avea să se concentreze asupra chestiunii drepturilor omului şi a ilegalităţii statului. O scrisoare de protest despre procesul Daniel–Siniavski, semnată de fizicianul Andrei Saharov şi de o mulţime de alţi intelectuali de marcă, a avut o largă circulaţie în samizdat. S-au organizat demonstraţii publice. Protestatarii s-au strâns de mai multe ori pentru un „priveghi tăcut” în Piaţa Puşkin din centrul Moscovei, având grijă să nu acţioneze ilegal şi purtând pancarte pe care scria „Respectaţi Constituţia, legea fundamentală a URSS!”. Acuzaţia tacită era că regimul sovietic nu respecta *nici un fel* de legi, nici măcar pe ale sale, acţionând ca o autocraţie totalitară samavolnică. Parcă pentru a confirma această acuză, Kremlinul a reacţionat introducând o nouă infracţiune, „tulburarea ordinii publice”, care dădea miliţiei libertatea să disperseze orice adunare publică neagreată de regim. Scriitorilor şi academicienilor care luau parte la demonstraţii li s-a spus că vor avea de suferit în carieră; cei care au ignorat avertismentele s-au trezit demişi şi siliţi să ocupe slujbe mărunte – oameni de serviciu, garderobieri sau fochişti.[683] KGB-ul a început să folosească tot mai des

reţele de informatori pentru a se infiltra în grupurile de disidenţi şi a-i deconspira pe liderii lor.

Represiunea s-a intensificat după invadarea Cehoslovaciei în 1968. Politica lui Alexander Dubček, care vorbea despre o „cale separată către socialism” pentru ţara sa, propusese o libertate mai mare de expresie, descentralizarea puterii şi poate chiar crearea unui sistem multipartinic. „Primăvara de la Praga” ameninţa liniştea regimului comunist în Europa de Est, şi Brejnev a fost tot mai alarmat de faptul că admonestările lui păreau să fie ignorate. În primele ore ale zilei de 21 august 1968, 200 000 de soldaţi şi 2 000 de tancuri ale Pactului de la Varşovia, din URSS, Polonia, Bulgaria şi Ungaria, au intrat pe teritoriul cehoslovac.[684] Şaptezeci de civili au fost ucişi în timp ce încercau să se împotrivească invadatorilor; cehoslovacii au acoperit cu vopsea indicatoarele de circulaţie, iar oraşele au fost redenumite Dubček sau Svoboda (însemnând „libertate”, respectiv numele preşedintelui cehoslovac) pentru a induce în eroare trupele agresoare. Dar anvergura luptelor a fost considerabil mai mică decât fusese în Ungaria cu 12 ani înainte, iar Kremlinul a putut să anunţe rapid că „ordinea” fusese restabilită.

Atunci când Dubček, învins, a fost dus sub pază la Moscova, Brejnev l-a muştruluit pentru că pusese în primejdie corabia socialismului. „Te-am crezut; te-am apărat în faţa altora, s-a plâns el. Am spus că Saşa [Alexander] al nostru e un tovarăş de ispravă. Dar uite ce-ai făcut: ne-ai lăsat pe toţi baltă!”[685] Un editorial apărut în *Pravda* la scurt timp după criză sugera limpede că gândirea politică independentă în Europa Răsăriteană rămânea supusă unor limitări severe. „Căile separate către socialism”, afirma ziarul, erau legitime numai în măsura în care nu tulburau „nici socialismul din ţara lor, nici interesele fundamentale ale celorlalte state socialiste, nici mişcarea muncitorească internaţională”.[686] Aşa-numită „doctrină Brejnev”, expusă într-un discurs din noiembrie al secretarului general, proclama că statele membre ale Pactului de la Varşovia sunt „libere să aplice principiile de

bază ale marxism-leninismului şi ale socialismului, dar nu pot să se depărteze de aceste principii”.

La Moscova, invazia a fost denunţată în texte publicate în samizdat, şi, pe 25 august, opt protestatari au încercat să organizeze o demonstraţie în Piaţa Roşie, o acţiune fără precedent într-o zonă a capitalei plină de miliţieni şi de oameni. Imediat ce au ridicat pancartele pe care scria „Jos mâinile de pe Cehoslovacia!” şi „Pentru libertatea voastră şi a noastră!”, au fost înconjuraţi de miliţieni echipaţi cu bastoane, bătuţi şi târâţi de acolo. Patru au fost condamnaţi la închisoare, trei la deportare şi unul a fost închis într-un spital de psihiatrie. Dar curajul lor a inspirat şi a consolidat grupurile tot mai puternice de disidenţi. Pe tot parcursul anului 1968, presa sovietică prezentase pe larg revoltele studenţeşti de la Paris, din luna mai, şi demonstraţiile împotriva Războiului din Vietnam organizate în Statele Unite şi în Marea Britanie. Ca o ironie a soartei, transmisiunile acestea au contribuit la impulsionarea forţelor de opoziţie din URSS, care au căutat şi ele mijloace de a se face auzite.

Invadarea Cehoslovaciei a stârnit de asemenea reacţii de condamnare din partea statelor ceva mai independente în gândire din chiar blocul estic – România, Iugoslavia şi chiar Albania. Relaţiile cu China, deja oscilante, au suferit o deteriorare. În martie 1969, tensiunile dintre Moscova şi Beijing au erupt într-o serie de hărţuieli armate la graniţa ruso–chineză, soldate cu zeci de morţi şi sute de răniţi de ambele părţi. Primejdia a fost în cele din urmă îndepărtată cu ajutorul negocierilor diplomatice, dar neîncrederea reciprocă s-a menţinut. Ruptura sino–sovietică a împins ambele ţări să-şi caute alţi aliaţi, şi atât Moscova, cât şi Beijingul au adoptat ulterior o politică de apropiere de vechiul lor inamic comun, Statele Unite.

În timpul lui Brejnev au fost semnate o seamă de înţelegeri americano–sovietice care limitau producţia şi utilizarea armamentului nuclear, inclusiv Tratatul de neproliferare nucleară din 1969, două tratate de limitare a armamentului strategic (SALT I şi SALT II) şi Tratatul de limitare a rachetelor antibalistice din 1972. Brejnev a făcut o vizită la New York în 1973, iar preşedinţii Richard Nixon şi

Gerald Ford au mers fiecare în Uniunea Sovietică pentru a contribui la „destinderea” politică – *razreadka*, cum i se spunea în rusă. Tensiunea Războiului Rece a început să scadă, dar nici una din părţi nu credea într-o pace de durată.

Principala motivaţie a Kremlinului de a căuta „destinderea” a fost de natură financiară. De când preluase conducerea, Brejnev îşi făcuse o prioritate din paritatea militară cu SUA, permiţând o creştere cu 40% a bugetului de apărare în primii şase ani.[687] Economia sovietică în stagnare abia dacă putea duce o asemenea povară, şi sectorul civil a avut mult de suferit. Aversiunea lui Brejnev faţă de schimbare a dus la adoptarea unor decizii greşite, care n-au făcut decât să crească impactul negativ asupra industriei. Progresul tehnologic, precum introducerea unor utilaje noi în fabrici, a fost amânat sau anulat complet, pentru că economia rigid planificată nu-şi putea permite scăderile de scurtă durată, dar substanţiale, ale producţiei care ar fi apărut până când noile echipamente ar fi fost instalate iar muncitorii ar fi învăţat să le folosească. De fapt, o creştere a randamentului era considerată dezavantajoasă de multe întreprinderi: dacă productivitatea creştea, anul următor normele de producţie ar fi crescut şi ele sau un număr de muncitori ar fi fost transferaţi în alte părţi. Oamenii ştiau că dacă munceau mai mult sau mai bine ar fi primit mai multă muncă fără să fie recompensaţi în plus, aşa că majoritatea îşi economiseau energia pentru timpul liber, când trebuiau să stea la cozi la mâncare şi la diferite alte bunuri sau încercau să câştige bani din alte surse. Economia oficială era dublată de o economie neagră, căci oamenii îşi suplimentau veniturile lucrând *po-levomu* („pe stânga”), schimbând servicii şi bunuri între ei. Deseori, o făceau în complicitate cu şefii lor, furând unelte sau schimbând produse şterpelite de la locul de muncă şi mituindu-i pe superiori ca să fie protejaţi. Abuzurile erau larg cunoscute şi în general tolerate; chiar şi Brejnev recunoştea că „nimeni nu trăieşte doar din salariu”[688].

Propaganda oficială a numit anii ’70 „perioada socialismului dezvoltat”, în care ţara se afla cu un pas mai aproape de comunism, deşi avertiza că aceasta urma să fie

„o perioadă istorică de durată”. Spre deosebire de Hruşciov, Brejnev n-a făcut promisiuni măreţe pe care ştia că nu le poate ţine, aşa că a prevăzut doar un progres treptat al producţiei de bunuri de consum şi al nivelului de trai. Creşterile salariale şi de productivitate a muncii au fost neglijabile. Lumea exterioară avea însă numai un acces foarte limitat la secretele economiei sovietice, şi propaganda Moscovei, care insista că totul „mergea cât se poate de bine în cea mai bună dintre lumile socialiste posibile”, a reuşit să-i convingă pe mulţi că URSS prospera. Criza petrolului din 1973, când ţările membre ale OPEC au redus drastic producţia, a ajutat URSS să obţină preţuri mai mari pentru petrolul extras, şi ţara a rămas principalul producător mondial de oţel, fier şi ciment. Dar dincolo de suprafaţă realitatea nu era câtuşi de puţin roz.

Când Brejnev a proclamat al cincilea plan cincinal un succes deosebit, prim-secretarul gruzin, Eduard Şevardnadze, a reacţionat cu câteva comentarii mai realiste: „Unul din patru produse de larg consum pe care le producem este de slabă calitate”, scria el în *Pravda* în 1976. „În primii patru ani ai cincinalului au fost construite, în medie, doar 91 de apartamente la fiecare 10 000 de cetăţeni ai Uniunii Sovietice”[689]. Brejnev anunţase că în cursul cincinalului următor 172 de miliarde de ruble aveau să fie investite în agricultură, dar Şevardnadze observa: „Pentru fiecare rublă pe care o investim în agricultură câştigăm numai 39 de copeici”. Productivitatea muncii era cu 50% mai mică decât în SUA; în agricultură, diferenţa era de 75%. Andrei Saharov estima că puterea de cumpărare a muncitorului sovietic obişnuit era cam o zecime din cea a muncitorului american. Din când în când, penuria acută de produse făcea ca până şi acele câteva ruble să-şi piardă valoarea: ce rost aveau banii dacă nu puteai cumpăra nimic cu ei? Singurii oameni care puteau miza pe un flux constant de bunuri şi produse erau nomenclaturiştii, oficialii de partid şi de stat, care aveau acces la o serie de magazine speciale, ascunse cu grijă în spatele unor intrări nesemnalizate, pentru a nu înfuria populaţia lipsită de privilegii. Colapsul total al economiei sovietice era amânat doar graţie exporturilor debordante de materii prime, care

făceau ţara la fel de dependentă de ţiţei şi gaze naturale cum fusese şi Rusia de dinainte de 1917.

Dar, spre deosebire de vremurile prerevoluţionare, acum nu mai existau surplusuri agricole care să poată hrăni populaţia şi să poată fi vândute contra valută; acum URSS importa masiv cereale. Agricultura colectivizată era mai puţin productivă ca oricând; loturile limitate de pământ pe care colhoznicii erau lăsaţi să le cultive în timpul liber dădeau recolte considerabil mai mari, reprezentând 28% din producţia agricolă brută a ţării, deşi nu constituiau decât 1% din terenurile cultivate. Pentru a păstra preţurile de la oraş scăzute, statul era silit să plătească subsidii uriaşe gospodăriilor colective, subsidii care în 1981 atinseseră astronomica cifră de 31 de miliarde de dolari.[690]

Pe măsură ce nivelul de trai scădea, rata alcoolismului, a bolilor psihice, a divorţurilor şi a sinuciderilor creştea. În 1964, lituanienii consumau în medie 8 litri de votcă pe an; în 1973, cantitatea se ridica la 28,5 litri. Femeile în special sufereau din cauza dublei poveri a grijii faţă de familie şi a slujbei. Nevoia unor venituri suplimentare apăsa căsniciile; numărul avorturilor şi al divorţurilor a crescut, şi numeroase familii din zonele urbane se limitau la un singur copil din pricina lipsei de spaţiu locativ.[691] Rata natalităţii a continuat şi ea să scadă. Populaţia din Ucraina, Rusia, Bielorusia şi republicile baltice era în declin în termeni reali, şi dominaţia popoarelor slave în cadrul Uniunii părea ameninţată. În 1959, etnicii ruşi reprezentau 55% din populaţie, dar în 1979 procentul scăzuse la 52. În acelaşi timp, tadjicii, uzbecii şi kazahii se înmulţeau rapid, semănând în mintea unora dintre ruşi teama că „orientalii" aveau să-i depăşească numeric.[692]

Resentimentele naţionaliste erau în ascensiune: minorităţile etnice respingeau ceea ce ele considerau a fi şovinismul rusesc al Kremlinului, în timp ce naţionaliştii ruşi acuzau Moscova că le ignoră interesele culturale şi sociale. Combinaţia avea un potenţial exploziv, dar în timpul lui Brejnev problema a rămas, ca atâtea altele, neluată în seamă. Liderii regionali erau nişte adevăraţi satrapi, corupţia se dezvolta nestingherită, iar „ţarii tribali" care conduceau republicile îşi promovau membrii familiei şi ai

clanului propriu în poziţii-cheie. Elitele au început să fie tot mai mult compuse din etnici locali, în timp ce ruşii care locuiau în republici încă din anii ’30 erau marginalizaţi şi discriminaţi. Practic fiecare republică şi fiecare naţionalitate, inclusiv ruşii, avea plângeri la adresa centrului. La sfârşitul anilor ’60 au existat tulburări în capitala armeană, Erevan, la Tartu, în Estonia, şi la Kiev, în Ucraina. Începeau deja să apară faliile care aveau să se caşte ulterior, în ultimii ani furtunoşi ai Uniunii Sovietice.

Brejnev evitase să abordeze direct problema naţională, dar nu se sfiise să caute ţapi ispăşitori. Emisiunile de televiziune, cărţile şi filmele potretizau „sionismul” ca pe o ameninţare reală la adresa statului sovietic, şi în cadrul Academiei de Ştiinţe a URSS a fost înfiinţată o comisie permanentă care „să coordoneze cercetările dedicate demascării şi criticii istoriei, ideologiei şi activităţii practice ale sionismului”[693]. Evreii au devenit o ţintă tot mai frecventă a represiunii după Războiul de Şase Zile din 1967, suferind discriminări la locul de muncă, având accesul restricţionat la educaţia superioară şi fiind supuşi la agresiuni fizice pe stradă. Tot mai mulţi căutau să emigreze în Israel, dar erau împiedicaţi. Guvernul sovietic evitase întotdeauna să permită emigraţia în masă, în parte pentru că aceasta ar fi subminat imaginea URSS de paradis socialist unde oamenii trăiau ca în sânul lui Avram. Dar motivaţia oficială oferită numeroşilor evrei pentru refuzul acordării vizei de ieşire era faptul că reprezentau „un risc pentru securitatea ţării”[694].

Sub presiunea Occidentului, Moscova acorda uneori vize evreilor care demonstrau că au membri ai familiei în străinătate, dar ceilalţi solicitanţi îngroşau rândurile aşa-numiţilor *otkaznici*, sau „refuznici”, cum erau cunoscuţi în Vest. Însuşi faptul că cineva cerea să emigreze îl făcea suspect în ochii partidului, şi *otkaznicii* au devenit nişte paria – şi-au pierdut slujbele, au fost hărţuiţi de autorităţi şi defăimaţi în presă.

Atât *otkaznicii*, cât şi disidenţii, insinua presa, erau agenţi ai Vestului imperialist, hotărâţi să submineze Uniunea Sovietică. Gânditorii independenţi precum Andrei Saharov, Andrei Amalrik, Vladimir Bukovski, Roy Medvedev

şi Aleksandr Soljeniţîn erau denunţaţi drept extremişti, aflaţi probabil pe statul de plată al puterilor străine.

În realitate, nu erau nici una, nici alta. Denumirea pe care şi-o asumaseră era *inakomîsleaşcie*, literalmente „oameni care gândesc altfel”, care voiau să producă schimbări pozitive în Uniunea Sovietică.[695] În 1970, Saharov a sprijinit înfiinţarea Comitetului pentru Drepturile Omului, un grup care se declara „o asociaţie creatoare acţionând în conformitate cu legea pământului”. Membrii ei au condamnat folosirea ilegală a încarcerării şi medicaţiei psihiatrice împotriva oponenţilor regimului şi au cerut ca inculpaţilor să li se respecte întru totul dreptul la apărare. Modul lor de operare era demascarea comportamentului ilegal al autorităţilor, pe care le trăgeau la socoteală potrivit înseşi legislaţiei sovietice. Kremlinul a răspuns înmulţind numărul arestărilor şi întărind represiunea, justificată de Iuri Andropov, şeful KGB, cu argumente desprinse parcă din Orwell. „Toţi cetăţenii sovietici ale căror interese coincid cu ale societăţii ca întreg se bucură de toate libertăţile democratice, a decretat el. Dar pentru cei ale căror interese nu coincid lucrurile stau cu totul altfel.”[696] Cu alte cuvinte, „eşti liber să gândeşti ce vrei atâta vreme cât gândeşti ce vrem noi”.

Aleksandr Soljeniţîn nu şi-a ascuns convingerea că sistemul comunist sovietic era condamnat. În 1973 a compus o *Scrisoare către autorităţile sovietice* în care îi îndemna pe Brejnev şi pe colegii lui „să renunţe la ideologia depăşită care ameninţă să ne distrugă din punct de vedere militar şi economic”. „Când deschideţi ziarele sau aprindeţi televizorul – îi provoca el pe ideologii de la Kremlin –, credeţi cu adevărat, măcar pentru o clipă, în discursurile pe care le citiţi sau auziţi acolo? Nu, voi înşivă aţi încetat de mult să le credeţi, sunt sigur. Şi, dacă voi nu le credeţi, atunci înseamnă că v-aţi desprins cu totul de adevărata viaţă a acestei ţări.”[697] Era apogeul nebuniei puterii, scria Soljeniţîn, ca ruşii să încerce să rezolve problemele omenirii când propria lor ţară se afla într-o asemenea degringoladă. Făcând în mod conştient trimitere la slavofilii secolului al XIX-lea, Soljeniţîn susţinea că singura speranţă de salvare a Rusiei erau satele ei tradiţionale, păstrătoarele spiritului

autentic colectivist, al vechiului *mir* ţărănesc (un soi de sfat sătesc), ferite de ideile nocive ale progresului şi modernităţii, care aduseseră atâta nefericire patriei sale. Soljeniţîn era un tradiţionalist, un naţionalist ortodoxist, şi ideile lui au multe în comun cu ale conservatorilor de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Asemenea apologetului autocraţiei ţariste Konstantin Pobedonosţev, el afirma că nu democraţia este soluţia necazurilor Rusiei şi că pentru a prospera ţara are nevoie de o conducere autoritară. „Pentru un popor nepregătit, a sări direct de pe stânca [totalitarismului] în democraţie, scria el, ar însemna o cădere fatală, după care n-ar mai rămâne decât un terci anarhist.”[698] În anul următor, scriitorul a fost arestat şi exilat în Occident. Presa oficială a răspândit zvonul fals că era un *otkaznik* evreu şi că ceruse el însuşi să plece din Rusia.

După plecarea lui Soljeniţîn, liderul spiritual al mişcării de disidenţă a devenit Andrei Saharov. El sprijinea principiile destinderii în relaţiile cu SUA şi afirma că statul sovietic îşi făcea singur rău restricţionând libertatea intelectualităţii şi lăsând ştiinţa şi tehnologia să rămână în urma Vestului. „Tradiţiile antidemocratice şi normele vieţii publice instaurate în epoca stalinistă, scria el, n-au fost eliminate definitiv nici până astăzi […]. Încercările intelectualităţii de a-şi lărgi libertatea sunt legitime şi fireşti.”[699] În ciuda încercării autorităţilor de a-l intimida în repetate rânduri, Saharov a refuzat să dea înapoi. „Omul poate fi văduvit de orice speranţă, conchidea el, dar trebuie totuşi să spună ce crede, pentru că nu poate, pur şi simplu nu poate să rămână tăcut.” Era datoria disidentului „să fie onest, principial, altruist şi gata să se sacrifice”.

În 1975, Saharov a primit Premiul Nobel pentru pace, distincţie care nu se potrivea prea bine cu Premiul Lenin, Premiul Stalin şi cele trei medalii de Erou al Muncii Socialiste, toate acordate de statul sovietic pentru serviciile lui în slujba fabricării bombei atomice. Acţiunile lui Saharov s-au numărat printre gesturile care au atras atenţia opiniei publice internaţionale asupra situaţiei disidenţilor din Uniunea Sovietică, şi atunci când, în acelaşi an, a iniţiat Acordurile de la Helsinki, Occidentul a insistat asupra includerii unui capitol care cerea tuturor statelor semnatare

„să respecte drepturile omului şi libertăţile fundamentale”. Moscova a acceptat să-şi asume obligaţiile legate de respectarea drepturilor omului exclusiv pentru că era hotărâtă să ţină cu dinţii de celelalte prevederi ale tratatului, prin care Vestul se angaja să recunoască graniţele postbelice ale Europei de Est; Brejnev avea să denunţe încercările ulterioare ale altor state de a sili Uniunea Sovietică să respecte Acordurile de la Helsinki drept „amestec în treburile interne ale ţărilor socialiste”[700]. Dar tratatul oferea grupurilor persecutate de militanţi pentru drepturile omului din Uniunea Sovietică un punct de sprijin în legislaţia internaţională. Acesta i-a inspirat pe Saharov şi pe colegii săi să înfiinţeze Grupul Helsinki de la Moscova, care încerca să oblige statul să-şi respecte obligaţiile asumate, şi a furnizat liderilor occidentali care făceau vizite în capitala URSS un reper legitim în raport cu care să poată reproşa autorităţilor sovietice cazurile de abuz. Şi Ronald Reagan, şi Margaret Thatcher au făcut acest lucru şi au reuşit să obţină concesii din partea Kremlinului în chestiunea vizelor pentru evrei şi a eliberării anumitor deţinuţi politici.

Saharov avea să fie pedepsit până la urmă pentru refuzul său de a tăcea. În 1980, a fost exilat împreună cu soţia sa, Elena Bonner, în oraşul de provincie Gorki, dar reputaţia lui în Occident şi faima anterioară de erou al cercetărilor militare sovietice l-au salvat de la lagăr sau de la spitalul psihiatric.

Toleranţa faţă de Saharov reflecta, în parte, dependenţa tot mai mare a sovieticilor de Occident. Nu mai era vorba doar de cereale: tehnologia şi experţii de peste hotare deveniseră esenţiali pentru funcţionarea economiei sovietice, şi solvabilitatea financiară a ţării era menţinută cu ajutorul unor împrumuturi uriaşe de la bănci din Vest.[701] În 1974, URSS luase credite de 13 miliarde de dolari, cifră care, în 1978, crescuse la 50 de miliarde, din care o treime fuseseră acordate de bănci britanice. Lumea capitalistă şi Uniunea Sovietică erau strâns unite într-o simbioză financiară care modificase atitudinea de ambele părţi. În comparaţie cu perioada timpurie a Revoluţiei, când Occidentul trimisese forţe militare pentru a anihila statul

bolşevic şi refuzase să-i acorde recunoaştere internaţională, politica Europei şi a Americii suferise o întoarcere de 180 de grade: erau acum silite să menţină stabilitatea lumii socialiste pentru ca Moscova să poată continua să-şi plătească datoriile. De partea lor, sovieticii nu rezolvaseră criza cheltuielilor militare semnând tratatele de limitare a armamentului de la începutul anilor ’70, iar acordul SALT II, care ar fi permis Moscovei să reducă sumele irosite pe rachetele cu rază lungă de acţiune, fusese denunţat de Washington atunci când trupele sovietice intraseră în Afganistan, în decembrie 1979. Invadarea acestei ţări a întrerupt brusc procesul de destindere şi a marcat reluarea cursei înarmărilor dintre cele două superputeri; atunci când SUA au decis să-şi sporească din nou cheltuielile militare, Kremlinul a simţit că trebuia să facă acelaşi lucru. Dificila ocupaţie a Afganistanului avea să se dovedească în deceniul următor o piatră de moară atârnată de gâtul Uniunii Sovietice, limitând şi mai mult sumele disponibile pentru îmbunătăţirea condiţiilor de trai ale populaţiei.

Următoarea provocare la adresa absolutismului sovietic a apărut în Polonia. În 1980, creşterea bruscă a preţurilor la alimente i-a făcut pe docherii din portul Gdańsk, de la Marea Baltică, să iasă în stradă, şi, în timpul verii, grevele s-au extins în alte industrii şi în alte regiuni ale ţării. Spiritul de revoltă şi-a găsit un lider influent în electricianul naval Lech Wałęsa: sindicatul Solidaritatea, condus de el, s-a aflat în fruntea confruntărilor cu comuniştii şi a transformat mişcarea dintr-o revoltă limitată la solicitări materiale într-o luptă pentru libertate, independenţă şi demnitate naţională. Brejnev a luat în calcul încă o invazie militară, dar până la urmă a renunţat la idee şi l-a convins pe preşedintele polonez, Wojciech Jaruzelski, să declare starea de urgenţă, care a fost pusă în aplicare de forţele armate ale ţării. Legea marţială a fost în vigoare din decembrie 1981 până în iulie 1983, timp în care mii de activişti ai opoziţiei au fost închişi şi mai bine de o sută de protestatari au fost ucişi în ciocnirile de stradă. În perioada imediat următoare a fost instaurată o aparenţă de ordine, dar nemulţumirile poporului au continuat să mocnească şi aveau să iasă din nou la suprafaţă la sfârşitul deceniului.

La vremea crizei din Polonia, Brejnev era în declin: sănătatea i se deteriorase, se îngrăşase mult şi deseori părea dezorientat în cursul apariţiilor publice, vorbind nedesluşit şi uitând ce avea de spus. Populaţia îl lua în bătaie de joc fără milă. Brejnev fusese întotdeauna un personaj vanitos. Spre sfârşitul anilor ’70 a făcut o pasiune pentru onoruri şi medalii, declarând că liderul ţării nu se putea mulţumi cu gradul de locotenent-colonel. „Îmi scriu oamenii”, i-a anunţat el pe membrii Biroului Politic. „Îmi cer ca, în calitatea mea de comandant suprem, să acced la un rang potrivit cu poziţia mea [...]. Presiunea opiniei publice, mai ales în rândul militarilor, este foarte puternică.”[702] Nimeni n-a crezut nici măcar o secundă că existase vreo asemenea solicitare, dar Brejnev a fost făcut în 1976 mareşal al Uniunii Sovietice. Până în 1979, acumulase peste şaizeci de decoraţii, întrecându-l de departe pe eroicul mareşal Jukov. Când au fost publicate, din memoriile lui s-a aflat că încăierările minore la care luase parte în timpul celui de-al Doilea Război Mondial în vecinătatea oraşului Novorossiisk, din sudul Rusiei, fuseseră de fapt momente decisive în lupta împotriva fascismului. Cartea a fost, desigur, recompensată cu Premiul Lenin pentru literatură. Cultul personalităţii pe care şi l-a întreţinut l-a transformat pe Brejnev într-un personaj ridicol. Conştient de glumele pe care le stârnea în rândurile populaţiei, el le-a spus la un moment dat colegilor: „Dacă oamenii glumesc pe seama mea, înseamnă că mă plac”.

După o viaţă în care fumase şi băuse din greu, Brejnev a ajuns la bătrâneţe să aibă probleme fizice şi cognitive. Dezbaterile din Comitetul Central îl depăşeau deja. Cu fiecare apariţie tot mai jalnică, devenea o încarnare tot mai autentică a sistemului asupra căruia domnea: indiferent cât de stricată sau de învechită era starea de lucruri, riscul de a o schimba era considerat prea mare. La începutul anilor ’80, vârsta medie a membrilor Biroului Politic se apropia de şaptezeci de ani. Singurul care făcea excepţie, energicul Mihail Gorbaciov, era şocat de ramolismentul conducătorului ţării, dar când a discutat chestiunea cu Andropov acesta i-a spus că secretarul general trebuia păstrat „ca factor de stabilitate în partid şi în stat, ca şi de

stabilitate internaţională”.[703] Brejnev n-a mai apărut aproape deloc în public în anul 1982 şi, în cele din urmă, pe 10 noiembrie, a murit. Când a descoperit că, în ultimele sale săptămâni de guvernare, liderul sovietic fusese în comă, ziarul *Sun* a titrat: Dezvăluiri: Rusia era condusă de o legumă (roşie)[704].

Epoca stagnării avea să continue: în locul lui Brejnev, Biroul Politic l-a numit pe fostul şef al KGB-ului, Iuri Andropov. Acesta avea 68 de ani, şi faptul că organizase invadarea Ungariei îl recomanda drept un adept fără rezerve al principiilor vechiului regim. A fost totuşi prezentat presei occidentale drept un personaj liberal, un reformator şi un iubitor al jazzului; în cele 15 luni cât s-a aflat la putere a făcut anumite eforturi de a pune capăt corupţiei şi proastei gestiuni economice din epoca Brejnev. Dar atunci când a murit, în februarie 1984, s-a dovedit că liberalismul său era tipic pentru un aparatcic KGB-ist, că reformele sale nu fuseseră decât încercări de cârpăcire a unei economii care avea nevoie de prefaceri radicale şi că detesta jazzul.

Chiar şi minimele schimbări introduse de Andropov au fost anulate în timpul succesorului său. Konstantin Cernenko, un om de 72 de ani, fusese aliatul cel mai apropiat al lui Brejnev şi rămăsese un discipol devotat al politicii stagnării. Era deja atât de bolnav când a fost ales, încât abia dacă a fost în stare să rostească necrologul la funeraliile lui Andropov; a murit şi el 12 luni mai târziu. Era al treilea conducător de stat care se stingea în mai puţin de trei ani. Auzind de moartea lui Cernenko, Ronald Reagan nu s-a putut abţine şi i-a spus soţiei sale, Nancy: „Cum Dumnezeu să fac ceva cu ruşii ăştia dacă ei îmi mor unul după altul?”[705]

Relaţiile sovieto–americane îngheţaseră de la invadarea de către URSS a Afganistanului în 1979; fiecare parte a boicotat Jocurile Olimpice ale celeilalte (la Moscova, în 1980, şi la Los Angeles, în 1984), iar Statele Unite au continuat să furnizeze armament şi antrenament gherilelor mujahedine afgane. Reagan a decis de asemenea să continue fără ezitare construirea scutului laser antirachetă cunoscut sub numele de Iniţiativa Strategică pentru

Apărare sau, mai adesea, „Războiul Stelelor”. Scutul inspira teamă membrilor Biroului Politic: dacă ar fi asigurat Washingtonului capacitatea de a distruge rachetele balistice sovietice lansate în direcţia Statelor Unite, asta ar fi anulat doctrina distrugerii reciproc asigurate, lăsând URSS vulnerabilă la un eventual prim atac nuclear al americanilor. Bugetul problematic al Uniunii Sovietice însemna că ţara îşi putea doar cu mare greutate permite să se înarmeze pe măsura noilor tehnologii americane, dar teama de „Războiul Stelelor” era atât de mare, încât şi Andropov, şi Cernenko au acceptat creşterea cheltuielilor militare. Începuse numărătoarea inversă.

Note

677. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, New York, 1986, p. 589.

678. Aleksandr Şelepin, şeful KGB-ului, i-a şuierat sculptorului: „Ai să putrezeşti într-un lagăr”, dar Neizvestnîi n-a fost arestat. După moartea lui Hruşciov, văduva lui l-a rugat pe Neizvestnîi să sculpteze piatra de mormânt a fostului conducător al partidului, şi acesta a creat un monument me mo rial impresionant, împărţit de sus până jos în două bucăţi de marmură, una albă şi alta neagră, care reflectă contradicţiile din firea şi din politica perso nalităţii complexe care a fost Nikita Hruşciov.

679. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 556.

680. Necrologul lui Brodski în *The New York Times* din 29 ianuarie 1996.

681. *Apud On Trial: The Soviet State versus „Abram Tertz” and „Nikolai Arzhak”*, trad. engl. Max Hayward, Harper & Row, London, 1966, p. 182.

682. După ce şi-a ispăşit pedeapsa, Siniavski a emigrat în Franţa, de unde i s-a permis să revină în Rusia abia în 1989, pentru a participa la înmormântarea lui Daniel. Am stat de vorbă cu el în apartamentul moscovit al lui Daniel, după slujba funerară, şi mi-a spus că adevărata natură a fărădelegii lor fusese dezvăluirea fragilităţii şi ilegitimităţii sistemului sovietic. A spus că regimul avea nevoie de duşmani şi de „monştri” care să slujească drept ţapi ispăşitori ai propriilor sale eşecuri, până

într-acolo încât chiar şi operele de ficţiune erau considerate ţinte legitime ale represaliilor statului. Dar nu regreta ce făcuse şi nici pedeapsa pe care o primise. Era încurajat de reformele lui Gorbaciov, dar susţinea că Rusia va avea întotdeauna nevoie de poeţi şi de prozatori care să se împotrivească autocraţiei.

683. Hosking, *op. cit.*, p. 557.

684. Cifrele legate de efectivul de trupe şi de tancuri sunt subiect de dispută. Este limpede că ele au crescut rapid. K. Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, p. 112, menţionează 165 000 de soldaţi şi 4 600 de tancuri, efective care au crescut la 500 000 şi, respectiv, 6 000 în cursul săptămânii.

685. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 291. Spre deosebire de liderii revoluţiei ungare din 1956, Dubček a scăpat cu viaţă, petrecând mulţi ani ca angajat al unei regii a pădurilor într-o zonă rurală din Slovacia. A revenit pentru scurt timp în politică după Revoluţia de Catifea din 1989.

686. Hosking, *op. cit.*, p. 547.

687. M. Sandle, E. Bacon (red. coord.), *Brezhnev Reconsidered*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2002, p. 90.

688. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 384.

689. Heller, Nekrich, *op. cit.*, pp. 644– 645.

690. Service, *op. cit.*, p. 401.

691. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 664.

692. Service, *op. cit.*, p. 422.

693. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 670.

694. Absurditatea acestui pretext era zeflemisită într-un banc povestit de remarcabilul disident evreu Natan Şaranski: „Un evreu vine la un ofiţer KGB”, spune bancul, „şi-l întreabă de ce i s-a refuzat viza. «Nu vă putem permite să plecaţi pentru că ştiţi secrete de stat», i se răspunde. «Ce secrete? întreabă evreul. Acolo unde am lucrat eu eram în urmă cu zece ani faţă de Occident.» «Păi tocmai asta e! îi spune agentul. Ăsta e secretul!»„ (N. Sharansky, *Fear No Evil: A Memoir*, trad. engl. Stefani Hoffman, Weidenfeld & Nicolson, London, 1988, p. 61).

695. R. Boobyer, *Conscience, Dissent and Reform in Soviet Russia*, Routledge, London, 2005, p. 75.

696. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 662.

697. A. Solzhenitsyn, *Letter to Soviet Leaders*, trad. engl. H. Sternberg, Collins & Harvill, London, 1974, pp. 28, 31, 47.

698. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 684.

699. Boobyer, *op. cit.*, pp. 91, 223.

700. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 651.

701. *Idem*, p. 649.

702. Volkogonov, *op. cit.*, p. 303.

703. Hosking, *op. cit.*, p. 542.

704. În original, „Revealed: Red Cabbage Ruled Russia” (*n.t.*).

705. M. Dowd, „Where’s the Rest of Him?”, *The New York Times*, 18 nov. 1990.

Capitolul 38
Mihail Gorbaciov. Perestroika şi glasnost

Kremlinologia n-a fost niciodată o disciplină precisă; a deduce cine urca în ierarhie şi cine cădea în dizgraţie însemna a citi indicii greu descifrabile – cine şi unde apărea în fotografiile oficiale ale Biroului Politic, cine stătea cel mai aproape de secretarul general la paradele din Piaţa Roşie şi cine era cel mai des menţionat în *Pravda*. Din cauza faţadei de unanimitate pe care o afişa conducerea ţării, era greu de desluşit cine ar fi putut nutri rezerve faţă de linia oficială a partidului. Viaţa privată, hobby-urile, familia – uneori chiar şi cine era căsătorit şi cine nu – erau subiecte tabu.

Aşadar, atunci când un membru al Biroului Politic a sosit într-o vizită oficială în Marea Britanie în decembrie 1984 şi şi-a luat tânăra şi atrăgătoarea soţie într-un tur al frumuseţilor oraşului, mulţi au ridicat din sprâncene a mirare şi curiozitate. Mihail şi Raisa Gorbaciov s-au dus să depună omagii în locurile frecventate de Lenin şi de Marx la Londra; apoi, în timp ce el se întâlnea cu prim-ministrul britanic Margaret Thatcher, ea s-a dus la cumpărături pe Oxford Street, într-un gest de recunoaştere tacită a faptului că societatea burgheză materialistă pe care Moscova o ridiculiza şi o condamna de atâta vreme avea totuşi ceva de oferit. Cu pătrunderea ei psihologică, Margaret Thatcher

a simţit imediat semnificaţia comportamentului celor doi oaspeţi, aşa cum îşi aminteşte în memoriile sale:

> Raisa Gorbaciova era la prima ei vizită în Europa de Vest şi ştia doar foarte puţină engleză – din câte mi-am dat seama, soţul ei nu ştia deloc; dar ea purta haine elegante în stil occidental, un deux-pièces gri cu o dungă albă – exact genul pe care l-aş fi purtat eu însămi, m-am gândit. Ceea ce ştiam atunci era că doamna Gorbaciova este o marxistă devotată şi conservatoare [...]. Dar am aflat ulterior de la ea – după ce părăsisem postul de prim-ministru – că bunicul ei fusese unul dintre milioanele de culaci omorâţi în timpul colectivizării forţate a agriculturii din vremea lui Stalin. Familia ei n-avea nici un motiv să-şi facă iluzii în privinţa comunismului.[706]

Cât despre soţul Raisei, doamna Thatcher a detectat un subtext la fel de nuanţat în spatele convingerilor lui comuniste ortodoxe, chiar dogmatice:

> Domnul Gorbaciov a insistat asupra superiorităţii sistemului sovietic, întrucât nu doar rata creşterii economice anuale în cadrul lui era mai mare, dar, dacă veneam în URSS, aş fi văzut cum trăiau oamenii sovietici – „plini de bucurie” [...]. Dacă aş fi dat atenţie numai conţinutului unor asemenea comentarii, ar fi trebuit să conchid că era făcut din aluatul comunist tipic. Dar personalitatea lui era cum nu se poate mai diferită [...]. Zâmbea, râdea, îşi sublinia cuvintele cu gesturi ale mâinilor, îşi modula vocea, ducea argumentele până la capăt şi era un foarte bun interlocutor. Avea încredere în el însuşi şi, deşi îşi presăra observaţiile cu referiri respectuoase la domnul Cernenko, nu părea deloc stânjenit să intre în discuţii pe tema politicii la cel mai înalt nivel. Ideile lui erau exact ce mă aşteptam să aud, dar stilul era net deosebit. Mi-am dat seama că-l plăceam. În timp ce pleca, am sperat că stătusem de vorbă cu următorul lider sovietic. Căci, aşa cum am spus după aceea presei, era în sfârşit un om cu care ne puteam înţelege.[707]

Margaret Thatcher descoperise o parte din complexitatea specifică firii lui Mihail Gorbaciov, care avea să-i determine în mare măsură acţiunile în anii următori. Observase cu sagacitate că Gorbaciov credea cu tărie în sistemul comunist („Fiecare dintre noi crede în propriul sistem politic, confirma ea. El crede cu tărie în al lui; eu cred cu tărie în al meu...”[708]), dar sugerase că respectul lui faţă de mastodonţii brejnevişti de la Kremlin era întru câtva mimat. Şi identificase corect doi dintre factorii fundamentali care-l făceau deja să creadă că sistemul comunist avea nevoie de

schimbări majore pentru a putea fi salvat şi consolidat: „neîncrederea faţă de intenţiile administraţiei Reagan în general şi faţă de planurile lor referitoare la Iniţiativa Strategică de Apărare în particular”.

Doamna Thatcher a spus BBC-ului că motivul pentru care Gorbaciov era atât de pornit împotriva programului „Războiul Stelelor” era faptul că acesta intensifica o cursă a cheltuielilor militare care distrugea economia sovietică. Unul după altul, conducătorii de la Kremlin se simţiseră obligaţi să răspundă pe măsură fiecărei generaţii de arme americane; dar Gorbaciov îşi dădea seama că asta sufocă economia civilă, afectează standardul de viaţă şi ameninţă statul cu falimentul. Le-a spus Raisei şi tovarăşilor săi apropiaţi: „Nu putem continua să trăim aşa”[709]. Pentru a rupe spirala vicioasă a declinului era nevoie însă de decizii dure, şi Mihail Gorbaciov avea să se confrunte cu provocarea de a le pune în aplicare.

Pe 10 martie 1985, în ziua morţii lui Konstantin Cernenko, a fost convocată în 24 de ore o plenară extraordinară a Comitetului Central pentru a-i numi succesorul. Alternativa era fie un om de aceeaşi factură – Viktor Grişin, un conservator în vârstă, foarte asemănător cu ultimii trei lideri –, fie un candidat mai tânăr şi mai energic. Mihail Gorbaciov tocmai îşi sărbătorise cea de a cincizeci şi patra aniversare şi avea energie din belşug. Nu era însă socotit un reformator radical. A fost propus de unul dintre reprezentanţii cei mai de seamă ai conservatorismului comunist, Andrei Gromîko, veteranul ministru de externe, care a vorbit despre forţa „convingerilor” lui „de partid”. Iar atunci când a primit un vot unanim Gorbaciov a răspuns cu un discurs care părea să fie al unui comunist înveterat: „Partidul nostru are un potenţial uriaş [...]. Nu trebuie să ne schimbăm politica. Este o politică adevărată, corectă, autentic leninistă!” Gromîko a comentat aprobator: „Omul acesta are un zâmbet plăcut, dar dinţi de oţel”[710]. Era inversul observaţiei făcute de Margaret Thatcher – că personalitatea zâmbitoare era mai importantă decât profesiunea de credinţă comunistă.

Dualitatea fundamentală a firii lui Gorbaciov a fost un factor major. Deşi nu există îndoială în privinţa traiectoriei pe care URSS a luat-o în timpul lui – devenind dintr-un stat monopartinic strict controlat o ţară haotică şi cvasidemocratică; dintr-o economie centralizată de comandă o piaţă nereglementată a capitalismului dezlănţuit; dintr-o uniune multinaţională, multietnică, ţinută la un loc de exerciţiul unei discipline neobosite, o colecţie centripetă de state şi viitoare state aflate în competiţie unul cu altul –, modul cum s-au petrecut aceste prefaceri este în continuare intens dezbătut. Unii istorici occidentali afirmă că Gorbaciov a fost un reformator liberal *ab initio*, că a venit la putere cu gândul să reformeze şi că a declanşat modernizarea ţării dacă nu după un plan de ansamblu, premeditat, atunci măcar potrivit credinţelor sale democratice liberale. Explicaţia aceasta aminteşte de remarca doamnei Thatcher că loialitatea lui Gorbaciov faţă de principiile comunismului ortodox era numai o aparenţă, o mască sub care se ascundeau instinctele unui social-democrat. Autorii ruşi, pe de altă parte, tind să favorizeze opinia lui Gromîko, şi anume că Gorbaciov era un comunist şi că aşa a şi rămas, şi că, deşi o parte dintre acţiunile sale au facilitat poate apariţia forţelor schimbării, el n-a intenţionat niciodată decât să modernizeze şi să întărească sistemul comunist al Uniunii Sovietice.[711]

Am trăit anii lui Gorbaciov în Rusia, şi mi se pare că liderul sovietic a fost silit să adopte o politică de transformări din cauza situaţiei dificile în care se afla economia ţării, dar că o concepuse numai ca pe o schimbare „intrasistemică”, menită să revitalizeze statul monopartinic prin descătuşarea unui anumit spirit de iniţiativă, a spiritului întreprinzător şi a energiilor populaţiei. Într-o cultură politică în care recunoaşterea posibilelor lipsuri era descurajată, Gorbaciov n-a vrut nici măcar să folosească termenul „reformă”, vorbind în schimb despre *uskorenie* („accelerare”) sau *perestroika* („restructurare”).

Când politicile sale au întâmpinat rezistenţa grupurilor de interese din ierarhia de partid, Gorbaciov a apelat, peste capetele colegilor săi, la opinia publică: politica sa de *glasnost* („transparenţă”) era menită să ofere cetăţenilor

sovietici acces la informaţiile de care aveau nevoie ca să-şi dea seama că ceea ce propunea el era util şi să-i denunţe pe cei care se opuneau Perestroikăi. Scopul lui era să mobilizeze sprijinul societăţii pentru măsurile sale de modernizare economică şi organizaţională; dar, contrar intenţiilor lui, oamenii şi-au folosit noile drepturi pentru a cere reforme mai consistente şi mai rapide decât cele pe care le avusese el în vedere.

Din acest moment, Gorbaciov n-a mai controlat procesul de schimbare; a fost târât înainte de locomotiva tot mai puternică a opiniei publice, pe care o pornise el însuşi. Sentimentul de exaltare pe care l-a trezit descoperirea faptului că detestata autocraţie putea fi schimbată s-a răspândit în toată societatea până când întregul edificiu s-a prăbuşit, în mare măsură împotriva intenţiilor celui care pusese totul în mişcare şi care ar fi vrut să rămână la conducerea unei Uniuni Sovietice întărite şi revigorate, unite şi, fireşte, comuniste.

S-au încercat numeroase raţionalizări *post factum* ale evenimentelor dintre 1985 şi 1991, nu în ultimul rând de către cei care conduceau pe atunci ţara – inclusiv Gorbaciov. Dacă revenim însă la cronica zilnică a acelor ani, putem desluşi modul cum planurile, strategiile şi ordinele au fost prefigurate de ceea ce, după cum credea Tolstoi, face cu adevărat istoria: oamenii şi evenimentele.

Guvernarea lui Gorbaciov a început aproape fără nici un indiciu al zguduirilor ce aveau să vină. La trei săptămâni după alegerea noului lider, ambasadorul american la Moscova, Arthur Hartman, îl informa pe preşedintele Reagan că „Gorbaciov e un tip îngust la minte, cu vederi înţepenite”, al cărui principal interes avea să fie consolidarea propriei puteri.[712] Privind retrospectiv, judecata pare rizibilă, dar în 1985 puţini dintre noi ne dădeam seama că intrăm într-unul dintre acele mari „momente de cotitură ale destinului” care au punctat istoria milenară a Rusiei cu şansa unei schimbări de durată.

Mihail Gorbaciov se născuse în 1931 într-o familie de ţărani din regiunea Stavropol, în sudul Rusiei. Şi-a păstrat accentul local, cu „g”-urile sale moi (îşi pronunţă numele de familie „Horbaciov”) şi căldura sufletească tipică oamenilor

din sud, cu zâmbetul întotdeauna la îndemână şi umorul sincer. În copilărie a fost extrem de inteligent şi perfect conformist. La şcoală era lăudat pentru „conştiinţa politică” şi a devenit un membru-model al organizaţiei tineretului comunist, Comsomolul, apoi membru plin de partid la numai 18 ani. Tatăl şi bunicul lui fuseseră amândoi activişti în gospodăria colectivă, dar tânărul Mihail a primit Ordinul Steagul Roşu pentru munca pe câmp în timpul vacanţelor şcolare. În 1950 s-a înscris la Facultatea de Drept din cadul Universităţii de Stat din Moscova, unde Raisa îşi scria deja teza despre viaţa ţărănimii colectivizate. După ce s-au căsătorit în 1953, ea a devenit lector în teorie marxistă, iar el şi-a început cariera în partid. Poziţiile ocupate în conducerea Comsomolului din regiunea Stavropol i-au permis să-şi etaleze talentul administrativ şi i-au adus câţiva prieteni influenţi. La vârsta de 35 de ani, era deja prim-secretarul de partid al regiunii, cu responsabilităţi speciale în domeniul agriculturii; un an mai târziu, devenise membru al Comitetului Central şi participa în mod regulat la şedinţe la Moscova. L-a cunoscut astfel pe Iuri Andropov, pe atunci şef al KGB-ului, care l-a luat sub aripa sa pe tânărul promiţător. Intenţiile lui Andropov de a moderniza economia sovietică şi-au găsit un discipol fervent în Gorbaciov; în 1984, aflat pe patul de moarte, Andropov a încercat fără succes să-l lase pe tânărul lui protejat în locul său la conducerea partidului.[713]

Când a devenit, în cele din urmă, lider, un an mai târziu, retorica lui Gorbaciov nu dădea aproape nici un semn de înclinaţii reformiste: cuvântarea lui la prima plenară a Comitetului Central la care a participat, în aprilie 1985, a fost o mostră de marxism-leninism canonic – şi, în mod evident, sincer. „Întreaga viaţă şi întregul curs al istoriei – a spus el în faţa delegaţilor – confirmă adevărul învăţăturilor leniniste. Acestea rămân principiul călăuzitor al tuturor acţiunilor noastre, sursa noastră de inspiraţie şi adevăratul reper al strategiei şi tacticii noastre în mersul înainte.” Gorbaciov susţinea în mod explicit principiile statale concepute de Lenin: sistem monopartinic, economie planificată şi devotament faţă de lupta de clasă, cu scopul de a instaura comunismul la nivel mondial.[714]

Şi totuşi, în funcţia de secretar general, a început prin a da de înţeles că partidul avea să fie condus altfel. Voia să demonstreze că nu era un Brejnev sau un Cernenko, şi a făcut-o atacându-le stilul de conducere. În aprilie 1985 le-a spus membrilor Biroului Politic că „ostentaţia, aroganţa, proslăvirea şi linguşeala” care caracterizaseră comportamentul conducerii de partid în ultima vreme trebuiau să înceteze. Măgulirile servile şi glorificarea liderului aveau să fie abandonate. A declarat război corupţiei din interiorul nomenclaturii şi a anunţat tăierea sporurilor şi privilegiilor nemeritate pentru activiştii de partid. În primii săi ani la putere a făcut schimbări substanţiale în rândul activului de partid.[715]

La începuturile sale, Perestroika a fost în mare măsură un proces desfăşurat prin încercări şi erori. Gorbaciov nu şi-a ascuns obiectivul: voia să însănătoşească economia şi societatea sovietică; numai că nu ştia exact cum s-o facă. Într-o cuvântare în faţa oficialilor de partid din aprilie 1985 a susţinut planul nerealizat al lui Andropov de a acorda fabricilor o mai mare independenţă financiară, dar a menţinut în mod explicit controlul centralizat asupra economiei şi planificării, moştenit încă din epoca stalinistă. A dat clar de înţeles că nu agrea mecanismele unei economii de piaţă necontrolate, afirmând în faţa reprezentanţilor popoarelor „frăţeşti” din Europa de Est:

> Mulţi dintre dumneavoastră cred că problemele noastre se vor rezolva apelând la mecanismele pieţei în locul planificării directe. Unii privesc piaţa ca pe un colac de salvare pentru economiile lor. Dar, tovarăşi, nu trebuie să vă mai gândiţi la colace de salvare, trebuie să vă gândiţi la corabie: corabia este socialismul.[716]

Gorbaciov a promovat rapid un anumit spirit întreprinzător *în limitele* economiei centralizate de comandă. În 1987, Legea întreprinderilor de stat a dat mai multă libertate directorilor de fabrici, delegându-le puterea de decizie şi lăsându-le un anumit spaţiu de manevră în stabilirea preţurilor şi a normelor de producţie, în scopul creşterii eficienţei muncii. Dar structura generală a economiei central planificate nu s-a schimbat, iar motivaţia profitului, care guvernează economia capitalistă, a rămas absentă. Rezultatele au fost inegale.

În 1988, Gorbaciov a mers mai departe. Legea cooperativelor prevedea că în anumite ramuri ale activităţii economice – în mare, în domeniul serviciilor –, urma să fie tolerată proprietatea privată a întreprinderilor mici. Au fost impuse restricţii considerabile asupra dimensiunilor şi cifrei lor de afaceri; numărul angajaţilor era strict limitat, şi toţi trebuiau să fie coproprietari. În plus, cooperativele urmau să fie taxate cu sume mari. Şi totuşi a devenit imediat evident că ele descătuşaseră un nou spirit antreprenorial. Pe străzile Moscovei şi ale altor oraşe s-au deschis restaurante noi; au apărut dintr-odată patiserii, frizerii şi firme de taxi private. La fel ca toţi ceilalţi corespondenţi străini, şi eu am fost fascinat de cooperative. La fiecare nouă firmă pe care o vizitam, descopeream ceva ce nu mai văzusem niciodată în Uniunea Sovietică: oameni care erau hotărâţi să muncească din greu şi să reuşească.[717] Era prima oară după Noua Politică Economică a lui Lenin din 1921–1928 când capitalismul îşi făcea simţită prezenţa, şi totul părea neaşteptat de încurajator.

Oamenii se aşteptau ca restricţiile economice să fie treptat atenuate şi ca libera iniţiativă să-şi intre în drepturi. Dar Gorbaciov avea alte idei. A anunţat că păstra planificarea centralizată, ca şi proprietatea statului asupra mijloacelor de producţie. Scopul lui nu era o economie de piaţă, ci revigorarea economiei planificate inerte cu ajutorul unor metode discret capitaliste. Hibridul părea însă prea puţin viabil.

Şi totuşi, chiar şi acest flirt timid cu metodele „capitaliste” stârnise o opoziţie violentă în aripa conservatoare a partidului, exact aşa cum se întâmplase şi cu Noua Politică Economică a lui Lenin în anii 1920 (vezi pp. 252–254). Reformele lui Gorbaciov în politica militară şi în politica externă au întâmpinat aceeaşi rezistenţă. În calitatea lui de prim lider sovietic dispus să scadă copleşitoarele cheltuieli militare ale ţării (mai bine de o treime din resurse erau destinate armatei), Gorbaciov a avut o misiune extrem de grea. Cu cât negocia mai mult cu americanii limitarea şi apoi reducerea producţiei de armament, cu atât era mai contestat de către influenţii reprezentanţi ai complexului militar-industrial sovietic.

Criticile pe care i le aduceau aceştia s-au intensificat după ce liderul partidului a decis retragerea forţelor sovietice din Afganistan. URSS cheltuia miliarde de ruble şi pierdea mii de oameni într-un conflict hazardat peste hotare care dura de mai mult timp decât durase a doua conflagraţie mondială. Încă din 1986 Gorbaciov ceruse un plan de abandonare a războiului, dar opoziţia conservatorilor din Ministerul Apărării şi din cel al Securităţii Statului a făcut ca ultimele trupe sovietice să se retragă abia în februarie 1989, şi chiar şi atunci anumite categorii de reprezentanţi ai armatei şi-au putut cu greu înghiţi frustrarea.[718]

În faţa acestei rezistenţe conservatoare, Gorbaciov a făcut un gest nemaivăzut: a apelat direct la opinia publică pentru a-şi susţine politicile. Chiar mai mult decât *uskorenie* sau Perestroika, pentru care existau precedente în perioada lui Hruşciov şi în cea a lui Andropov, *glasnost* a fost o ruptură radicală cu tradiţia sovietică. Bolşevicii considerau de multă vreme controlul asupra informaţiei o premisă fundamentală a puterii; faptele trecutului sau ale prezentului nu puteau fi aduse la cunoştinţa poporului pentru că l-ar fi putut îndemna să se opună regimului. Încă din primele zile ale Revoluţiei, presa fusese strict cenzurată; ziarele tipăreau numai ştirile socotite „utile” de către Kremlin; literatura şi arta fuseseră silite să sprijine cauza puterii sovietice, iar istoria fusese rescrisă fără scrupule pentru a elimina adevărurile incomode. Mihail Gorbaciov n-a stat prea mult pe gânduri în iniţiativa sa de a înlătura restricţiile informaţionale. A permis publicarea unor lucrări până atunci interzise, inclusiv *Arhipelagul Gulag*, de Soljeniţîn, *Doctor Jivago*, de Pasternak şi *Viaţă şi destin*, de Grossman. Dar aceasta a fost partea cea mai uşoară: cărţile respective dezvăluiau crimele trecutului stalinist, de care partidul se distanţase deja. Mai problematice erau chestiunile politicii curente. Înainte, monopolul comunist asupra informaţiei însemnase că realităţile dificile, problemele producţiei industriale şi agricole, ştirile despre dezastre, eşecuri, despre nemulţumirile de natură politică sau despre ilegalităţile şi caracterul corupt al statului nu ajungeau niciodată în spaţiul public. Informaţiile despre

succesele Occidentului lipseau pentru că accesul la publicaţiile străine era interzis, iar transmisiunile secţiilor în limba rusă ale BBC, ale US Radio Liberty şi ale Vocii Americii erau bruiate.

La început ezitant, Gorbaciov a relaxat o bună parte dintre aceste restricţii. Vorbise deja cu amărăciune despre forţele din interiorul partidului care se împotriveau politicilor sale – „un nou soi de oameni care recurg la expresii sforăitoare pentru a evita să acţioneze”[719] – şi considera că glasnost era un mod de a ocoli această rezistenţă. „Extinderea *glasnostului* este o problemă de principiu, a afirmat el în faţa participanţilor la al XXVII-lea Congres al partidului. Şi o problemă *politică*. Fără publicitate nu există şi nu pot exista democratismul, creativitatea politică a maselor, participarea lor la conducere.”[720] Gorbaciov ştia ce face: instigarea opiniei publice era menită să contracareze opoziţia faţă de reforme. Ceea ce nu prevăzuse a fost că, odată lăsată liberă, opinia publică avea să devină o forţă greu de controlat.

Două evenimente neprevăzute i-au venit în ajutor. Mai întâi, pe 26 aprilie 1986, reactorul nuclear al centralei atomice de la Cernobîl a explodat, omorând mai mulţi muncitori şi aruncând un nor radioactiv în atmosferă. Autorităţile au reacţionat aşa cum făcuseră întotdeauna în asemenea cazuri: au impus o blocadă completă asupra informaţiei. La televiziunea sovietică, accidentul a fost menţionat abia după două zile, timp în care mii de oameni fuseseră deja contaminaţi în mod fatal şi mai multe staţii de monitorizare din străinătate detectaseră radiaţii venite de peste graniţa sovietică. Cernobîlul a scos la iveală multe dintre slăbiciunile structurale ale sistemului, pe care Gorbaciov le criticase deja. Cu ocazia acestei tragedii – şi profitând de sentimentul de jenă pe care accidentul îl provocase Kremlinului –, el a insistat din nou asupra nevoii de transparenţă. „Cernobîlul, a spus el, a dat în vileag multe dintre bolile sistemului nostru în ansamblul lui. Tot ce s-a adunat de-a lungul anilor a devenit deodată vizibil în această dramă: ascunderea sau muşamalizarea

accidentelor ori a veştilor proaste, iresponsabilitatea şi neglijenţa, munca făcută de mântuială şi beţivăneala.”[721]

Apoi, pe 28 mai 1987, un tânăr german pe nume Mathias Rust a aterizat cu un avion uşor Cessna 172, venind de la Helsinki, în chiar centrul Moscovei, pe Vassilievski Spusk, în capătul Pieţei Roşii. Străbătuse sute de kilometri de spaţiu aerian sovietic şi trecuse chiar pe deasupra Kremlinului fără să fie detectat sau interceptat. În Occident, întâmplarea a părut desprinsă dintr-o carte de aventuri pentru adolescenţi, dar pentru conducerea sovietică violarea spaţiului aerian al URSS a reprezentat o mare umilinţă. Gorbaciov i-a convocat pe comandanţii militari ai ţării. „Cum aţi putut să nu detectaţi aparatul de zbor, când el s-a aflat deasupra districtului Armatei a VI-a timp de două ore şi jumătate? l-a întrebat pe generalul Piotr Luşev. Vi s-a raportat ceva?” „Nu, i-a răspuns generalul. Am aflat de el numai după ce a aterizat în Moscova.” „Da, bănuiesc că v-au spus miliţienii de la circulaţie!” s-a răstit Gorbaciov. Înainte de sfârşitul şedinţei, şeful districtului militar de apărare aeriană Moscova fusese demis, laolaltă cu ministrul apărării şi comandantul-şef al trupelor sovietice de grăniceri.[722] Epurarea avea să continue. Până în 1990, mai mult de o sută de generali şi colonei fuseseră înlocuiţi cu ofiţeri care susţineau demersurile Perestroikăi.

În lunile de după alegerea sa ca secretar general, Gorbaciov începuse să-şi numească aliaţii în poziţii influente. Dinozauri precum Gromîko şi Grişin au fost scoşi discret la pensie. În conducerea centrală au apărut oamenii lui de încredere, cei care-l ajutaseră să formuleze principiile Perestroikăi şi ale glasnostului. În iulie 1985, Eduard Şevardnadze, liderul de partid gruzin şi confidentul lui Gorbaciov, l-a înlocuit pe Gromîko în postul de ministru de externe, în ciuda faptului că nu avea aproape nici un fel de experienţă diplomatică. Înlocuitorul lui Grişin la conducerea organizaţiei moscovite de partid a fost Boris Elţin, un politician carismatic, originar din oraşul Sverdlovsk, din munţii Ural (oraş care avea să-şi reia ulterior vechea denumire de Ekaterinburg). Gorbaciov avusese de-a face cu el de la mijlocul anilor ’70 şi îl considera un activist plin de

energie, uneori imprevizibil, dar aflat de partea schimbării. În 1985, Elţin părea un aliat firesc al forţelor Perestroikăi.

Iakovlev, Şevardnadze şi Elţin, alături de consilierii Gheorghi Şahnazarov, Abel Aganbeghian, Tatiana Zaslavskaia şi Anatoli Cerneaev, au reprezentat vârful de lance al reformei la Kremlin. Existau însă în conducerea sovietică şi alte figuri influente, mai puţin înclinate spre liberalism. Egor Ligaciov, un politician cu zece ani mai în vârstă decât Gorbaciov, originar din Siberia, un bărbat cărunt cu ochi albaştri, a fost numit secretar adjunct al PCUS, devenind practic liderul secund al partidului şi al ţării. Graţie zâmbetului prietenos şi neobişnuitei disponibilităţi de a sta de vorbă cu reporterii străini, Ligaciov avea aerul unui unchiaş simpatic, dar politica pe care o făcea era mult mai dură. Deşi susţinea eforturile lui Gorbaciov de a combate corupţia şi era, declarativ, de partea Perestroikăi, Ligaciov a ajuns, cu timpul, să fie asociat din ce în ce mai mult cu forţele conservatoare ale comunismului. Se opunea chiar şi iniţiativei private limitate promovate de Gorbaciov prin Legea cooperativelor, aşa cum avea să explice într-un discurs doi ani mai târziu:

> Proprietatea publică uneşte. Proprietatea privată dezbină interesele cetăţenilor, generează stratificare socială [...]. Pentru ce a fost iniţiată Perestroika? Pentru a descătuşa întregul potenţial al socialismului! Dar oare iniţiativa privată promovează dezvoltarea potenţialului socialist? Nu. Singurul mod de a merge înainte pe calea reînnoirii socialiste este să păstrăm supremaţia partidului. Fără partidul comunist, Perestroika e o cauză pierdută [...]. Există forţe în ţara noastră care luptă împotriva sistemului socialist, împotriva partidului comunist. Acestea acţionează energic şi folosesc mass media, aplaudă eforturile de subminare a socialismului şi de subminare a partidului. Şi le prezintă drept „Perestroika”.[723]

O astfel de retorică deschis antiperestroika a apărut abia la sfârşitul anilor ’80. La început, bătălia dintre reformişti şi conservatori s-a purtat în culise, dar n-a fost mai puţin intensă. De o parte era Boris Elţin, liderul vocilor liberale care cereau accelerarea ritmului reformelor radicale, de alta, Ligaciov şi alţi conservatori care li se opuneau la fiecare pas, astfel încât Gorbaciov a trebuit să gestioneze solicitări contradictorii de la ambele capete ale spectrului

politic. „Calea de mijloc” pe care o urmărea el părea să nu mulţumească pe nimeni.

În 1986, Andrei Saharov se afla în cel de-al şaselea an de exil intern în oraşul închis Gorki, la aproape 400 de kilometri est de Moscova. El şi soţia sa, Elena Bonner, deveniseră simbolurile rezistenţei faţă de despotismul sovietic, atrăgând sprijin internaţional şi unind în jurul lor vocile disidenţei din URSS. Gorbaciov justificase la început pedeapsa lui Saharov într-un limbaj care amintea foarte bine de tradiţionala intransigenţă comunistă. În februarie 1986, declara unui reporter al ziarului francez comunist *L’Humanité*: „Profesorul Saharov a comis o serie de acte ilegale. Justiţia a luat măsurile fireşti în cazul lui. A fost pedepsit în mod corect”[724]. Dar la sfârşitul anului, după mai multe luni de oscilaţie între radicalii şi conservatorii din anturaj, Gorbaciov era pregătit să facă un gest spectaculos. Pe 15 decembrie 1986, un electrician a apărut la uşa lui Saharov şi l-a anunţat că avea dispoziţii să-i instaleze un telefon. A doua zi dimineaţă, disidentul a primit un apel şi s-a trezit la celălalt capăt al firului cu Gorbaciov, care l-a informat că exilul lui luase sfârşit. Saharov a pus problema altor deţinuţi politici şi a cerut şi eliberarea lor. Văzând că Gorbaciov nu vrea să se angajeze la nimic, a pus pur şi simplu receptorul în furcă. Avea să se întoarcă la Moscova de Anul Nou şi să-şi reia imediat activitatea politică, aliindu-se în cele din urmă cu Boris Elţin şi cu alţi radicali pentru a cere democraţie şi libertate deplină în Uniunea Sovietică.

Eliberarea lui Andrei Saharov a provocat o reacţie virulentă din partea conservatorilor. Au apărut tot mai multe relatări despre obstrucţionarea deliberată a politicilor lui Gorbaciov de către membrii „duri” ai aparatului de partid – birocraţia tradiţională care controla toate domeniile vieţii sovietice şi putea să zădărnicească orice nouă politică pur şi simplu prin faptul că nu o punea în aplicare. Gorbaciov s-a plâns Comitetului Central că Perestroika era încetinită în mod intenţionat şi a arătat cu degetul spre ministere anume care puneau beţe în roate reformelor. La începutul lui 1987, i-a chemat în mod public pe muncitori să-i susţină iniţiativele împotriva birocraţilor de partid care încercau să le dejoace. Într-o cuvântare ţinută în faţa

sindicatelor din Moscova, a vorbit deschis despre disputele care aveau loc la vârful partidului în legătură cu ritmul reformelor.

Egor Ligaciov i-a răspuns cu un discurs ţinut în oraşul Saratov, în care chema aproape făţiş la frânarea procesului de perestroikă. În loc să condamne vechiul stil de conducere comunistă drept „stagnare”, a spus el, politicienii ar trebui să-i recunoască realizările. La plenara din ianuarie, Gorbaciov a propus alegeri secrete cu mai mulţi candidaţi pentru directorii de fabrici, dar conservatorii s-au opus unei asemenea măsuri, şi liderul a dat înapoi.

A devenit de acum ţinta criticii liberalilor, conduşi de Boris Elţin. La o plenară a Comitetului Central din octombrie 1987, desfăşurată cu uşile închise, cei doi s-au certat cu îndârjire. Elţin a susţinut că Gorbaciov nu răspunsese propunerilor lui de intensificare a Perestroikăi şi a lansat un atac la persoană nimicitor, scoţând în evidenţă trăsăturile de caracter de care dădea dovadă liderul sovietic. „Am observat în ultima vreme, a spus el, o intensificare vizibilă a ceea ce nu pot numi decât adularea secretarului general de către anumiţi membri ai Biroului Politic [...]. Această tendinţă de adulare este absolut inacceptabilă [...]. A prinde gustul acestei adulări înseamnă a pregăti terenul pentru un nou «cult al personalităţii». Şi nu putem permite aşa ceva.” Reacţia lui Gorbaciov a fost la fel de dură: „Boris Nikolaevici, a spus el, aţi ajuns la un asemenea nivel de vanitate şi îngâmfare, că puneţi propriile dumneavoastră ambiţii mai presus de interesele partidului. Acum, când Perestroika a atins un stadiu atât de critic, aceasta mi se pare o atitudine absolut iresponsabilă”. Elţin s-a simţit jignit, a spus că nu-şi mai găsea locul în Biroul Politic şi şi-a dat demisia.[725]

Gorbaciov nu l-a îndepărtat de pe arena politică, ci i-a oferit postul de şef-adjunct al Comitetului de Stat pentru Construcţii, cu rang de ministru secretar de stat. Elţin a acceptat, dar umilinţa pe care a simţit-o după confruntarea de la plenară s-a transformat treptat într-o ură personală. Pe parcursul următorilor trei ani, atacurile sale la adresa lui Gorbaciov şi solicitarea constantă a unor schimbări radicale imediate aveau să devină tot mai vehemente. Câmpul de

bătălie fusese trasat. Confruntarea finală nu avea să se lase aşteptată.

De Perestroika erau nemulţumiţi atât liberalii, cât şi conservatorii, şi fiecare tabără se străduia să-l atragă pe Gorbaciov de partea sa. În martie 1988, în timp ce liderul sovietic făcea o vizită în Iugoslavia, ziarul *Sovetskaia Rossiia* a publicat ceea ce avea să devină un manifest al rezistenţei intransigente faţă de Perestroika. Prezentat sub forma unei scrisori de la o profesoară din Leningrad pe nume Nina Andreeva, dar aproape sigur publicat la comanda lui Ligaciov şi a partizanilor săi, articolul era intitulat „Nu-mi pot renega principiile” şi rezuma nemulţumirea resimţită de milioane de comunişti care considerau Perestroika o monstruozitate:

> Perestroika [...] şi glasnost stârnesc emoţii în mase (îndeosebi la tinerii noştri) în legătură cu unele chestiuni născocite de posturile de radio occidentale sau de propriii noştri compatrioţi care nu înţeleg adevărata natură a socialismului: sistemul multipartinic, libertatea propagandei religioase, posibilitatea de a emigra şi de a trăi în altă parte, dreptul de a discuta pe larg chestiunile sexuale în presă, nevoia de a descentraliza gestionarea culturii, eliminarea serviciului militar obligatoriu. Oamenii de ştiinţă se angajează în controverse despre trecutul nostru [...]. Sunt consternată să aud că „lupta de clasă” este azi o expresie învechită, ca şi „rolul conducător al proletariatului” [...]. Oare clasa muncitoare internaţională nu se mai opune capitalului mondial întruchipat de statele [capitaliste] şi organismele lor politice?[726]

Pravda a publicat un răspuns la scrisoarea Ninei Andreeva abia după trei săptămâni, şi între timp s-au făcut numeroase speculaţii că partida conservatoare preluase conducerea în lupta pentru putere de la Kremlin. Gorbaciov a decis că trebuie să ia iniţiativa. El guverna URSS ca secretar general al Partidului Comunist, poziţie în care fusese ales şi din care putea la fel de bine să fie demis. Pentru a contracara o posibilă provocare din partea conservatorilor, trebuia să-şi lărgească baza de susţinere, să-şi câştige mandatul de conducător de la cineva care să fie mai puţin dispus sau mai puţin capabil să-l înlăture. La a XIX-a Conferinţă Naţională a partidului din iunie 1988, a propus ca vechiul parlament, Sovietul Suprem, care nu făcea decât să aprobe mecanic ceea ce i se supunea

atenţiei, să fie înlocuit cu un nou organism, numit Congresul Deputaţilor Poporului. Congresul avea să-şi aleagă un conducător, care urma să devină şeful statului sovietic şi să fie numit preşedinte. Pentru a da noului sistem o notă de legitimitate democratică, deputaţii din Congres aveau să fie desemnaţi în urma unor alegeri naţionale parţial libere; aveau să se reunească de două ori pe an, iar între cele două sesiuni un organism mai restrâns, format tot din membri ai Congresului, avea să constituie un fel de parlament naţional semipermanent.

Noul preşedinte al statului urma să preia multe dintre atribuţiile deţinute anterior de liderul PCUS, inclusiv controlul politicii externe, al securităţii statului şi al apărării, responsabilitatea generală a adoptării legilor noi, strategia economică şi dreptul de a nominaliza un prim-ministru. Candidatul ales – toată lumea presupunea că va fi Gorbaciov – putea deţine în paralel funcţia de secretar general al partidului, dar din care putea fi demis acum numai de întregul parlament. N-ar mai fi fost deci ameninţat de soarta lui Hruşciov, care fusese îndepărtat din postul de lider al partidului (şi, ca atare, al ţării) de un mic grup din elita nomenclaturii.

În ciuda anumitor rezerve, propunerea lui Gorbaciov „Despre democratizarea societăţii sovietice şi reforma sistemului politic" a fost, în principiu, aprobată de conferinţă. Delegaţii conservatori au continuat să spere că ar fi putut să anuleze mai târziu propunerea prin metodele obişnuite ale formalismului birocratic şi ale amânărilor nesfârşite. Dar Gorbaciov a pus la cale o lovitură de maestru: chiar la sfârşitul conferinţei, când toată lumea se pregătea să plece acasă, a scos din buzunar o bucată mototolită de hârtie şi a spus pe un ton pragmatic: „Tovarăşi, am aici un program de punere în aplicare a propunerilor mele. Hai să votăm pentru aprobarea lui!" Fără să-şi dea prea bine seama la ce se învoiau, delegaţii au ridicat mâinile în favoarea lui. Gorbaciov le-a mulţumit şi a declarat conferinţa închisă.[727] Primele alegeri cu mai mulţi candidaţi din istoria Uniunii Sovietice aveau să aibă loc în martie 1989, iar parlamentul rezultat urma să se

întrunească imediat după aceea pentru a numi un nou preşedinte.

Regulile stabilite pentru alegeri demonstrau clar că nu era vorba de o democraţie în stil occidental. Nici un alt partid politic afară de Partidul Comunist al Uniunii Sovietice nu putea propune candidaţi, şi o treime dintre locurile din Congres urmau să fie rezervate pentru organizaţii sprijinite oficial de PCUS. Gorbaciov a subliniat că scopul lui era „pluralismul *socialist*”, stimularea unor platforme politice diferite în cadrul comunităţii comuniste[728], şi nu pluralismul generic (adică un sistem pluripartit în care PCUS să fie doar un partid între altele).

Mişcarea abilă de la conferinţă a dat impresia că Gorbaciov conducea şi ţinea încă în mână procesul de reformă. Dar alegerile din 1989 aveau să marcheze momentul când a pierdut controlul, care a fost preluat de opinia populară.[729] Campania electorală a fost marcată de o uluitoare explozie de energie, pasiune şi furie, exprimate de o populaţie până atunci temătoare şi supusă. Am asistat în vremea aceea la marile mitinguri din pieţele, de pe terenurile virane şi din parcările Moscovei, la care au vorbit Saharov, Elţin, Serghei Stankevici, Gavriil Popov şi toate viitoarele vedete ale mişcării liberale, şi am simţit că în Uniunea Sovietică prindea contur o formă de democraţie populară. Fiecare activist care împărţea un teanc de broşuri cu mesaj politic era imediat înconjurat de sute de mâini care se luptau să prindă una; fiecare vorbitor, oricât de ezoteric în exprimare, era ascultat cu atenţie, discutat, aplaudat sau huiduit cu entuziasmul unei naţiuni care îşi descoperea dreptul la o existenţă civică neîngrădită. Valul revoluţiei populare avea curând să ajungă la porţile Kremlinului.

Dacă Gorbaciov crezuse că alegerile pentru Congresul Deputaţilor Poporului aveau să fie un mijloc de a-şi întări atât propria legitimitate, cât şi pe cea a partidului, realitatea trebuie să-l fi uluit prin întorsătura pe care a luat-o. La Moscova, Leningrad, Kiev şi Minsk, o mulţime de candidaţi ai partidului au suferit înfrângeri umilitoare. Chiar şi acolo unde comuniştii interziseseră candidaţilor independenţi să se înscrie pe liste, electoratul a tăiat

deseori singurul nume de pe buletinul de vot, lipsind candidatul de cele 50 de procente de care avea nevoie pentru a fi ales. În republicile cu veleităţi de independenţă, candidaţii separatişti au avut o zi fastă. Susţinătorii mişcării lituaniene Sajudis au obţinut 31 dintre cele 42 de locuri ale republicii: în Letonia, simpatizanţii Frontului Popular au câştigat 25 din cele 29 de mandate; iar în Estonia, 15 din 21. La Moscova, criticul cel mai vehement al lui Gorbaciov, Boris Elţin, a obţinut o victorie răsunătoare, fiind preferat de 90% dintre alegători.[730]

De acum înainte, oponenţii cei mai puternici ai lui Gorbaciov nu mai aveau să fie conservatorii din Partidul Comunist, ci radicalii care voiau să introducă reforme mai rapide şi mai profunde decât era el pregătit să accepte. Iar poporul îi auzise cerând libertate şi democraţie şi acum li se alătura.

Gorbaciov a reacţionat lent la rezultatele alegerilor. La trei zile după aceea, încerca încă să apere partidul şi să-i justifice eşecul. Credea încă în posibilitatea de a reforma sistemul comunist şi excludea posibilitatea pluralismului politic. Un sistem pluripartit în Uniunea Sovietică, spunea el, ar fi „absurd în condiţiile noastre”.[731]

În mai 1989, nou alesul Congres al Deputaţilor Poporului s-a întrunit la Kremlin în prima sa sesiune. Era cel mai divers şi mai puternic parlament din toată istoria Uniunii Sovietice, dar mulţi deputaţi făceau totuşi parte din „vechea gardă”. 86% dintre ei făceau parte din Partidul Comunist; numai aproximativ 300 din cei 2 250 de delegaţi erau sprijinitori autentici ai reformelor liberale.[732]

Votul Congresului pentru a-l numi pe Gorbaciov în funcţia de preşedinte (şi a-l face, aşadar, şi preşedinte al ţării) a decurs conform planului. Mulţi liberali au rămas totuşi suspicioşi. Motivul enunţat de Gorbaciov pentru a introduce un nou sistem parlamentar şi prezidenţial era nevoia de a crea un stat guvernat de legi şi condus de autorităţi responsabile în faţa poporului. Congresul fusese ales de popor, aşa cum foştii aparatcici comunişti nu fuseseră aleşi niciodată. Dar Gorbaciov însuşi nu fusese supus nici unui scrutin democratic: el fusese unul dintre candidaţii impuşi de partid, iar Congresul îl numise preşedinte. Liberalii

începeau să se întrebe de ce omul care vorbea de democraţie nu se supunea el însuşi mecanismului unor alegeri populare.

Congresul a ales 542 de deputaţi care urmau să formeze parlamentul permanent, în formulă restrânsă (şi care prelua numele predecesorului său discreditat, Sovietul Suprem). La fel ca organismul-mamă, acesta era şi el dominat de comunişti. Boris Elţin n-a reuşit să obţină suficiente voturi şi a devenit membru al noului Soviet Suprem numai când un alt deputat i-a cedat locul.

Sesiunile Congresului au fost electrizante. Prima a durat două săptămâni şi a fost transmisă în direct la televiziunea naţională. Absenteismul la locul de muncă a atins cote uriaşe; oamenii au stat acasă să urmărească spectacolul nemaivăzut al exprimării libere. Deputaţii din toată ţara puneau deodată în cuvinte tot ceea ce oamenii de rând simţeau de multă vreme, dar fuseseră prea înfricoşaţi ca să spună cu voce tare. Vorbitorii tunau şi fulgerau unul după altul împotriva nedreptăţilor şi nereuşitelor sistemului sovietic, atacând KGB-ul, armata, cenzura, falsificarea istoriei şi chiar pe Gorbaciov însuşi. Pentru un observator occidental, zilele petrecute în Palatul Congreselor, la dezbateri, pe coridoare, în întâlniri neîngrădite cu foştii disidenţi – Saharov, Elţin, Roy Medvedev –, ca şi cu oameni din Kremlin care până atunci le fuseseră inaccesibili, au fost incredibile. Părea de neconceput ca sistemul represiv, totalitar despre care relataserăm atâţia ani de zile să poată deodată deschide ecluzele. Duhul libertăţii fusese eliberat din sticlă şi, ni se părea nouă, nici un fel de represiune n-ar mai fi putut acum să-l închidă la loc.

În ciuda interzicerii partidelor de opoziţie, delegaţii radicali conduşi de Elţin, de Saharov şi de istoricul liberal Iuri Afanasiev au format un bloc reformator cunoscut drept Grupul Interregional de Deputaţi. Conferinţa lor fondatoare din iulie a atras 316 dintre cei 2 250 de membri ai Congresului, oameni care aveau în comun hotărârea de a sprijini din toate puterile democratizarea fundamentală a ţării. Aceştia au căzut de acord că principalele prevederi ale programului lor aveau să fie pluralismul politic, abolirea statului monopartit şi acordarea dreptului la

autodeterminare republicilor sovietice înclinate spre separatism, ca şi crearea unei economii de piaţă şi dreptul la proprietate privată.

Gorbaciov se temea de Grupul Interregional. Declaraţiile lor, spunea el, erau „iresponsabile şi incendiare”, liderii lor abia dacă se deosebeau de „o bandă de gangsteri”.[733] A afirmat limpede că nu avea să permită formarea nici unui alt partid în afară de PCUS. Am vorbit cu Boris Elţin în 1989, pe vremea când se afirma ca purtătorul cel mai vizibil de cuvânt al opoziţiei, şi s-a arătat alunecos când a fost vorba să-şi definească adevăratele ţeluri. „Sunt unii care spun că eu nu încerc să îmbunătăţesc sistemul, ci să-l desfiinţez, mi-a spus el. Ei bine, nu pot să le dau dreptate. Dar pot să le spun că susţin o serie întreagă de lucruri care sunt – în toate sensurile – revoluţionare.”[734] Ca în majoritatea conversaţiilor pe care le avusesem cu el în trecut, şi de data aceasta Elţin vorbea în limbajul codificat pe care disidenţii fuseseră siliţi să-l folosească de teama statului. Acum însă, statul îşi pierduse omnipotenţa. Zeci de mii de oameni îşi manifestau sprijinul pentru Elţin pe străzile Moscovei; lucrătorii din minele de cărbune de la Vorkuta[735] şi din Bazinul Donului au intrat în grevă, cerând concesii politice şi economice. Întrebat dacă era gata să răspundă la chemarea lor de a pune capăt comunismului, Elţin a răspuns prudent:

> Democraţia pluripartită este o chestiune atât de serioasă, încât trebuie să ascultăm nu numai părerile lui Gorbaciov şi Elţin – care nu contează atât de mult –, ci şi pe ale poporului. Iar dacă întreaga societate o doreşte [democraţia pluripartită], atunci asta devine o chestiune foarte serioasă. Democraţia pluripartită n-ar trebui să fie un tabu: oamenii trebuie să aibă libertatea de a discuta despre ea; atunci vom putea trage concluziile necesare...[736]

Democraţia pluripartită, propovăduită de Elţin şi de radicali, dar refuzată cu încăpăţânare de Gorbaciov, Ligaciov şi aparatul de la Kremlin, era pe punctul de a deveni terenul decisiv de luptă pentru viitorul ţării. Monopolul comunist asupra puterii fusese consfinţit de Constituţia sovietică încă din anii ’30. Articolul VI al legii supreme afirma că:

> Forţa conducătoare şi călăuzitoare a societăţii sovietice şi nucleul sistemului ei politic, al tuturor organizaţiilor de stat şi publice, este Partidul Comunist al Uniunii Sovietice. Înarmat cu doctrina marxist-leninistă, PCUS determină direcţia de dezvoltare a societăţii şi cursul politicii sale interne şi externe. El direcţionează şi controlează [...] lupta pentru victoria comunismului.[737]

Campania pentru abrogarea articolului VI din Constituţie a fost condusă de Andrei Saharov. Petiţia lui a strâns semnături din toată ţara şi, pe 12 decembrie 1989, fostul disident a luat cuvântul în faţa Congresului Deputaţilor Poporului. Într-o reprezentaţie de teatru politic, Saharov a scos petiţia cu cele 60000 de semnături şi telegrame îngrămădite în cutii de carton, provocându-l pe Gorbaciov să tăgăduiască legitimitatea acestei cereri. „Uniunea Sovietică trebuie să decidă, a spus el, dacă vrea să fie un imperiu sau o democraţie.”[738] Congresul era televizat în direct, şi Gorbaciov, prins în această ambuscadă publică, a rămas cu gura căscată. „Veniţi aici, l-a chemat el pe Saharov, şi am să vă arăt mii de alte telegrame [care susţin păstrarea articolului VI]. Hai să nu încercăm să ne intimidăm unul pe altul, Andrei Dmitrievici; să nu ne coborâm la nivelul unor tentative de a manipula opinia publică!” Eforturile lui Gorbaciov de a contracara provocarea lui Saharov au fost întâmpinate cu aplauze anemice din public. Dar, întrucât a argumentat cu înflăcărare necesitatea de a păstra sistemul monopartinic, majoritatea conservatoare a Congresului a avut câştig de cauză – moţiunea de abrogare a articolului VI a fost respinsă, cu 1 138 de voturi contra şi 839 pentru. Pe coridor, după vot, Saharov le-a spus reporterilor: „La nevoie, va trebui să apărăm Perestroika de înşişi iniţiatorii ei dacă aceştia adoptă o poziţie reacţionară sau dacă tărăgănează lucrurile în mod nejustificat”[739].

Două zile mai târziu, Andrei Saharov a încetat din viaţă. În seara zilei de 14 decembrie, în timp ce pregătea o cuvântare care să răspundă intransigenţei lui Gorbaciov, a suferit un atac de cord fatal la masa lui de scris. Am stat lângă sicriul lui Saharov, alături de alţi 80 000 de oameni, şi am ascultat elogiile aduse celui care fusese „vocea conştiinţei naţiunii”. Evgheni Evtuşenko l-a comparat cu

marii umanişti ai istoriei ruse, Tolstoi, Dostoievski şi Cehov. „A fost întruchiparea a tot ce e mai bun în marea tradiţie a intelighenţiei ruse”, a spus el.[740] Locuitorii Moscovei purtau pancarte pe care scria de mână „Saharov, iartă-ne!” – pentru că nu avuseseră curajul să susţină poziţia lui în apărarea drepturilor civile. Un exemplar al discursului în care cerea democraţie pluripartită a fost aşezat pe sicriu.

A fost un moment de emoţie intensă, şi Gorbaciov pare să fi fost afectat în adâncul lui. A venit să-şi prezinte omagiile văduvei lui Saharov, Elena Bonner, şi a elogiat contribuţia fostului disident la reformarea ţării. Cum demonstraţiile în favoarea revocării articolului VI căpătau amploare – o mulţime de un sfert de milion de oameni a manifestat la Kremlin în februarie 1990 –, Gorbaciov a fost silit să accepte inevitabilul. Pe 14 martie, Constituţia a fost modificată, şi textul cel nou afirma: „Pot participa la viaţa politică a statului sovietic Partidul Comunist al Uniunii Sovietice şi alte partide politice, organizaţii ale muncitorilor, ale tineretului şi alte organizaţii publice şi mişcări de masă.”[741] După mai bine de 70 de ani de existenţă, Uniunea Sovietică devenea un stat pluripartit.

În primăvara lui 1990, era limpede că Gorbaciov pierduse controlul asupra procesului politic. Ne adunaserăm ca de obicei la parada anuală de 1 Mai în Piaţa Roşie. Conducătorii ţării urcaseră treptele până la tribună, pe acoperişul Mausoleului lui Lenin, iar noi, corespondenţii, eram înghesuiţi pe o latură, în faţa zidului Kremlinului. Marşul a început nespectaculos, cu obişnuiţii copii fericiţi şi cu carele alegorice de rigoare, care înfăţişau bucuria vieţii în URSS. Dar, pe măsură ce parada continua, am început să observăm printre manifestanţi oarecare agitaţie. Au început să răsune strigăte de „Jos Gorbaciov!” şi am auzit scandându-se în mod organizat chemări la democraţie şi libertate. La urechile noastre a ajuns vestea că un grup de susţinători ai lui Elţin se lipise de un capăt al procesiunii oficiale a muncitorilor; în mod incredibil, fuseseră lăsaţi să pătrundă în Piaţa Roşie, literalmente sub ochii membrilor Biroului Politic. Am văzut deasupra noastră degetele nervoase ale lui Gorbaciov bătând darabana pe parapetul mausoleului, şi apoi, într-o fracţiune de secundă, liderul

sovietic s-a repezit în jos pe scări, urmat de colegii săi, retrăgându-se, umilit, în Kremlin.

Din acel moment, Gorbaciov nu a mai reuşit să ţină pasul cu evenimentele. A propus o întărire a prerogativelor preşedintelui – noile reguli i-ar fi acordat puteri comparabile cu cele deţinute de preşedinţii american sau francez –, dar a refuzat din nou să organizeze alegeri pentru această funcţie cu puteri sporite. A aranjat în schimb să fie din nou desemnat preşedinte la o sesiune a Congresului Deputaţilor Poporului. Privind retrospectiv, aceasta a fost ultima lui şansă de a fi ales şi de a obţine un mandat autentic din partea populaţiei ţării. O asemenea manifestare a aprobării poporului i-ar fi împiedicat pe Boris Elţin sau pe oricare alt oponent să-i conteste dreptul de a conduce; aşa, Gorbaciov a rămas un politician desemnat, nu ales, întinat de rămăşiţele comunismului de modă veche pe care încercase să-l reformeze.

Liderul URSS se înconjurase treptat de un guvern format din conservatori şi fanatici ai socialismului. Sovietul Suprem votase respingerea câtorva dintre cei nominalizaţi de el pentru posturi de ministru, inclusiv a mareşalului Dmitri Iazov ca ministru al apărării şi a lui Ghennadi Ianaev ca vicepreşedinte al ţării, dar Gorbaciov a insistat cu propuneri până când a obţinut ceea ce voia. Ministrul de interne Boris Pugo, prim-ministrul Valentin Pavlov şi purtătorul de cuvânt al Sovietului Suprem Anatoli Lukianov îşi datorau numirea tot recomandărilor personale ale lui Gorbaciov. Aproape în toate cazurile, unele voci liberale importante avertizaseră asupra pericolului de a oferi unor astfel de oameni acces la pârghiile puterii; unii deputaţi vorbiseră chiar despre faptul că prezenţa lor la Kremlin lăsa deschisă posibilitatea unei lovituri militare de stat.

Sfâşiat între criticile radicalilor care-i reproşau că stă în calea reformelor şi ameninţările tradiţionaliştilor că trăda URSS şi PCUS, Gorbaciov a şovăit şi s-a împotmolit. Încerca în van să mulţumească ambele tabere. A început să-şi schimbe echipa de consilieri cu o rapiditate alarmantă.

Elţin, în schimb, dădea dovadă de intuiţie politică. La sfârşitul lui mai, reuşise să fie nominalizat preşedinte al Sovietului Suprem al Rusiei. Mulţumită reformelor lui

Gorbaciov din 1989, fiecare dintre cele 15 republici sovietice avea acum propriul organ parlamentar, cu puteri reale, dar limitate. În timp ce Gorbaciov conducea parlamentul naţional (Sovietul Suprem unional), anumite responsabilităţi fuseseră delegate republicilor. Elţin era acum liderul *de facto* al Rusiei, în timp ce Gorbaciov era conducătorul Uniunii Sovietice. Formal, preşedintele sovietic îi era superior – el conducea toate cele 15 republici, în timp ce Elţin guverna peste una singură. Dar sistemul era nou, nimeni nu înţelegea cu adevărat liniile de demarcaţie, şi politica evolua prin încercări şi erori. Rusia – cea mai mare şi mai populată republică – era forţa dominantă din uniune, şi Elţin a simţit că poate forţa graniţele autorităţii cu care fusese învestit. Părea să se prefigureze o nouă perioadă de dublare a puterii, asemănătoare cu *dvoevlastie* (dubla cârmuire) din 1917 (vezi p. 201), şi atât Elţin, cât şi Gorbaciov aveau să-şi dea toată silinţa să iasă învingători.

Cea mai puternică armă a lui Elţin era dexteritatea sa politică, plus faptul că poporul sovietic ştia că el sfidase autorităţile comuniste încă din timpul plenarei din octombrie 1987, când avusese un conflict cu Gorbaciov. De atunci, liderul Rusiei se reinventase ca politician populist, călătorind ostentativ cu transportul în comun, apărând la cozile la pâine ca să-i întrebe pe oamenii de rând care le erau doleanţele şi grijile şi manifestându-se virulent împotriva abuzurilor şi corupţiei aparatului comunist. În timp ce Gorbaciov încă apăra PCUS, agăţându-se de credinţa că partidul putea fi reformat şi resuscitat, Elţin îl condamna. La al XXVIII-lea Congres, din iulie 1990, a anunţat că nu mai poate rămâne membru de partid. „Întrucât am fost ales preşedinte al Sovietului Suprem al Rusiei – a rostit el în sala care-l asculta tăcută – şi în lumina responsabilităţii pe care o am faţă de poporul Rusiei, având în vedere tranziţia ţării la un sistem pluripartit, nu-mi mai pot permite să îndeplinesc ordinele Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Îmi depun aşadar demisia...”[742] A coborât de pe podium în timp ce din public răzbăteau murmure şi a pornit cu pas încet spre ieşire, pe marginea sălii din Palatul Congreselor, printre şirurile de delegaţi, însoţit de rânjete,

fluierături şi strigăte de „Ruşine!” Viitorul lui – şi al ţării – nu mai erau legate de PCUS.

Elţin a ascuţit lupta cu Gorbaciov adoptând o declaraţie (mai mult simbolică) a suveranităţii Rusiei. Cei doi s-au certat încercând să determine ce legi – unionale sau ruse – ar trebui să aibă prioritate pe teritoriul Republicii Ruse. Au acceptat însă să conlucreze pentru a elabora o strategie de salvare a economiei aflate în stare de dezintegrare. În august 1990, o echipă combinată de economişti, numită de Gorbaciov şi Elţin, a conceput un plan de reforme radicale menit să pună bazele unei economii moderne de piaţă în 500 de zile. „Programul celor 500 de zile” propunea privatizarea în masă, anularea subvenţiilor de la buget, preţuri stabilite de piaţă, nu de stat, o integrare rapidă în sistemul economic mondial şi delegarea multor atribuţii economice de la nivel unional către republici. Elţin a acceptat programul cu entuziasm şi a anunţat că Rusia avea să-l pună în aplicare. Dar Gorbaciov a fost echivoc. Consilierii lui conservatori au condamnat planul ca pe o mostră de capitalism intrat pe uşa din dos, şi Gorbaciov l-a respins. Elţin voia reforme radicale, şi încă imediat; Gorbaciov voia şi el schimbarea, dar într-o abordare treptată. Incapacitatea lor de a coopera a lăsat cale deschisă forţelor revanşarde ale comunismului dogmatic, ale căror acţiuni decisive n-aveau să se lase aşteptate.

La sfârşitul lui noiembrie, ministrul apărării, Dmitri Iazov, a apărut la televiziunea naţională ca să anunţe o extindere a puterii acordate armatei. Din cauza unor incidente recente în care trupele sovietice fuseseră hărţuite, îndeosebi în statele baltice, unde demonstraţiile separatiste deveneau tot mai tumultuoase, a spus Iazov, soldaţii aveau acum dreptul de a se apăra pe ei înşişi şi proprietatea statului sovietic cu armele din dotare. Tensiunile politice erau în creştere, şi ideea că trupele sovietice puteau să tragă asupra civililor n-a făcut decât să pună paie pe foc. La începutul lui decembrie, şeful KGB Vladimir Kriucikov a ţinut un lung discurs televizat într-un limbaj tipic Războiului Rece, cum rar se mai auzise de pe vremea lui Brejnev. Kriucikov avertiza că patria sovietică era într-un pericol iminent: elemente anticomuniste, instigate de forţe sinistre

de peste hotare, aţâţau la tulburări şi violenţă. Naţiunea trebuia să fie conştientă că KGB era pregătit să facă uz de toată puterea pe care o deţinea pentru a înfrânge „forţele duşmane” şi a-i pune pe „stăpânii lor de peste hotare” cu botul pe labe. Ca primă măsură de siguranţă, patrule mixte formate din soldaţi şi miliţieni urmau să fie trimise pe străzile oraşelor mari pentru a preveni infracţiunile şi dezordinea. Sugestia era clară: demonstranţii şi protestatarii aveau să fie consideraţi ţinte legitime.

Semnele că se punea la cale o represiune păreau greu de ignorat, şi totuşi Gorbaciov nu le-a luat în seamă. La mijlocul lui decembrie, Aleksandr Iakovlev, consilierul liberal al preşedintelui, a scris un articol pentru ziarul *Moskovskii komsomoleţ* în care avertiza: „Elementele conservatoare şi reacţionare vor să se răzbune fără milă, pregătesc o ofensivă. Sunt profund tulburat de inerţia dovedită de forţele democratice.”[743]

Apariţia lui Eduard Şevardnadze în faţa Congresului Deputaţilor Poporului, pe 20 decembrie, a fost şi mai dramatică. „Reformatorii s-au ascuns, a afirmat el. Se apropie o dictatură. Vă spun asta cu toată responsabilitatea. Nimeni nu poate spune cum va fi această dictatură sau ce fel de dictator va veni la putere […]. Am venit aici să vă înştiinţez că îmi dau demisia din guvern […]. Vreau ca acest avertisment să fie contribuţia mea, protestul meu faţă de dictatura care se anunţă.” Şevardnadze nu l-a criticat direct pe preşedintele sovietic – erau de multă vreme prieteni şi colegi –, dar a sugerat că Gorbaciov ar fi trebuit să acţioneze mai ferm împotriva forţelor conservatoare în ascensiune: „Vreau să-mi exprim gratitudinea sinceră faţă de Mihail Gorbaciov. Sunt prietenul lui, şi avem acelaşi mod de a gândi. Dar nu-mi rămâne decât să demisionez [...]. Nu pot să mă împac cu ceea ce se întâmplă în ţara mea şi cu încercările la care va fi supus poporul nostru”[744].

La vremea respectivă, l-am întrebat pe Aleksandr Iakovlev dacă e de părere că zvonurile unei lovituri de stat militare împotriva lui Gorbaciov sunt credibile. El mi-a arătat o broşură care, se pare, circula printre soldaţii din armata sovietică. „Avem nevoie de un nou Hitler, nu de

Gorbaciov, afirma textul. Armata trebuie urgent să preia puterea pentru a salva ţara. În Siberia e loc destul pentru cei care ne-au adus blestemata de Perestroikă.”[745] Comentatorul liberal Ales Adamovici a adăugat că garda conservatorilor înveteraţi „îl înconjoară pe preşedinte cu colonei şi generali... îl înconjoară şi-l ia ostatic”[746].

Primul semn că Iakovlev şi Şevardnadze aveau dreptate a apărut în ianuarie 1991, şi terenul ales pentru confruntare au fost statele baltice. Comuniştii tradiţionalişti erau alarmaţi şi înfuriaţi de ameninţarea la adresa unităţii sovietice pe care o reprezenta activarea mişcărilor separatiste din republici. Letonia, Lituania şi Estonia – toate încorporate în URSS după cel de-al Doilea Război Mondial – îşi declaraseră independenţa. Glasnostul descătuşase sentimentele naţionaliste, înăbuşite până atunci de teama în faţa folosirii forţei.

Chemarea la acţiune a mizat pe spectrul ameninţător al dezordinii şi violenţei. Într-un articol din ziarul armatei, *Krasnaia zvezda*, fostul şef al Marelui Stat-Major, mareşalul Serghei Ahromeev, a făcut apel la forţele armate „să acţioneze pentru a proteja unitatea patriei noastre [...]. A venit timpul – scria el – să ne apărăm statul cu bărbăţie şi fermitate”[747]. Ministrul de interne sovietic, Boris Pugo, era el însuşi leton; ca şef al KGB în republica sa natală îşi câştigase pe vremuri reputaţia de călău al aspiraţiilor naţionale. Acum avea la dispoziţie aproape jumătate de milion de soldaţi din forţele speciale. Atenţia lumii era concentrată asupra iminentului Război din Golf, aşa că Moscova şi-a trimis trupele în ţările baltice. În capitala letonă, Riga, o tipografie care fusese folosită pentru a publica ziare separatiste a fost luată cu asalt şi ocupată. În jurul clădirii parlamentului din Vilnius au izbucnit încăierări, care au silit guvernul naţionalist să se baricadeze înăuntru. Forţele speciale au ocupat şi alte clădiri, inclusiv sediul televiziunii lituaniene, şi 13 civili au fost ucişi. La numai o săptămână după ce primise Premiul Nobel pentru pace, Gorbaciov cauţiona masacrarea propriilor cetăţeni. Boris Elţin l-a numit „criminal”. „Am avertizat în 1987 că Gorbaciov este dependent de putere, a susţinut el la

televiziunea naţională. Acum are o dictatură cu un nume simpatic [...]. Cerem demisia lui imediată."[748]

Violenţele l-au determinat în sfârşit pe Gorbaciov să acţioneze. La o săptămână după sângeroasele incidente din republicile baltice, Moscova a cerut trupelor sale să se retragă. Gorbaciov şi-a cerut scuze pentru violenţele de la Vilnius şi Riga, declarând Sovietului Suprem: „Nu ne-am dorit niciodată să se întâmple aşa ceva"[749]. Dar nu i-a înlocuit pe cei care ordonaseră atacul. Pugo, Iazov, Ianaev, Pavlov şi Ahromeev au rămas în posturi şi au continuat să-i învinuiască pe separatişti de vărsarea de sânge care avusese loc. Consecinţele următoarei lor tentative de a prelua puterea aveau să fie mult mai grave.

Note

706. M. Thatcher, *The Downing Street Years*, Harper Collins, London, 1993, pp. 460–461.

707. *Idem*, p. 462.

708. *Ibid*.

709. A. Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1997, p. 336; D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 445. Gorbaciov a repetat remarca în mai multe interviuri, inclusiv pentru *Der Spiegel*, reluat în *Izvestiia*, 25 martie 1991.

710. Volkogonov, *op. cit.*, p. 438.

711. Istoricul Archie Brown susţine că Gorbaciov a promovat în mod conştient schimbări hotărâtoare ale sistemului sovietic şi trage concluzia că a fost un „transformator de sistem". Dimpotrivă, Dmitri Volkogonov argumentează că Gorbaciov a fost şi a rămas întotdeauna un comunist ortodox, care a declanşat fără să-şi dea seama o serie de procese ce au dus la schimbări pe care el nu şi le dorise niciodată.

712. J. Matlock, „Washington's view of Gorbachev's Perestroika", prelegere ţinută la ICCEES, Stockholm, 26 iulie 2010.

713. Volkogonov, *op. cit., passim*, şi Brown, *passim*; vezi şi M. Gorbachev, *Memoirs*, Random House, New York, NY, 1997, *passim*.

714. Pe tot parcursul carierei sale politice, Gorbaciov a subliniat în mod repetat că rămăsese comunist şi leninist în

gândire. Prima dată când s-a întâlnit cu Ronald Reagan le-a spus colegilor săi că preşedintele american era „duşmanul de clasă cu care luptăm”. În octombrie 1987, a afirmat în faţa membrilor Biroului Politic că „dialectica leninistă este cheia modului în care trebuie să rezolvăm problemele vremurilor noastre”. Doi ani mai târziu, a marcat aniversarea naşterii lui Lenin denunţând dezvăluirile tot mai insistente despre ilegalităţile şi eşecurile primului lider sovietic. „A ne întoarce faţa de la Lenin – a spus el într-o cuvântare din aprilie 1990 – ar însemna să tăiem rădăcinile societăţii noastre şi ale statului, să devastăm inimile şi minţile unor generaţii întregi.” Chiar şi în august 1991, după ce fusese sechestrat şi umilit de reprezentanţii comunismului ortodox, Gorbaciov a refuzat să condamne Partidul Comunist, avertizându-l pe Boris Elţin asupra „isteriei anticomuniste şi a vânătorii de vrăjitoare”. Declaraţiile sale de credinţă comunistă nu erau falsuri teatrale. Ţelul lui, ca reformator, era să revitalizeze şi să consolideze comunismul, nu să-l distrugă.

715. Volkogonov, *op. cit.*, p. 450.

716. S. Bialer, J. Afferica, „The Genesis of Gorbachev’s World”, *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 3/1985, pp. 605– 644.

717. Am descoperit de asemenea dovezi ale prezenţei tot mai ameninţătoare a crimei organizate. În Uniunea Sovietică existaseră întotdeauna grupuri criminale puternice, dar acum *mafiozniki* prosperau graţie taxelor de protecţie pe care le cereau de la micii afacerişti nou apăruţi. Cei care refuzau să plătească deveneau ţinta represaliilor. O patiserie privată pe care o vizitasem la începuturile ei a fost ulterior incendiată, iar proprietarul unei alte afaceri a trebuit s-o vândă pentru a plăti răscumpărarea cerută de răpitorii fetei sale.

718. Am însoţit ultimul convoi sovie tic care pleca din Afganistan; am amintiri foarte vii. Mujahedinii sărbătoriseră victoria bombardând convoiul dinaintea noastră, şi tinerii recruţi au fost foarte uşuraţi când am ajuns în oraşul sovietic Termez, dincolo de frontieră. În timp ce comandantul Boris Gromov păşea peste graniţă – a fost ultimul militar sovietic care părăsea teritoriul afgan –, l-am întrebat pe unul dintre adjuncţii lui cum se simţea întorcându-se acasă. „E o mare umilinţă, mi-a spus acesta cu o grimasă amară. Trădătorul de Gorbaciov ne-a vândut pe toţi.” Ştiam, ca toată lumea, de împotrivirea cu care fuseseră întâmpinate reformele lui Gorbaciov, dar abia în clipa aceea mi-am dat seama de dispreţul profund, visceral cu care era privit de anumite sectoare ale establishmentului sovietic.

719. Volkogonov, *op. cit.*, p. 455.

720. M. Gorbaciov, *Report to Twenty-Seventh Party Congress of the PCUS*, 1986.

721. R. Service, A *History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 447.

722. Volkogonov, *op. cit.*, p. 521; Brown, *op. cit.*, pp. 409–500.

723. E. Ligaciov, cuvântare la cel de al XXVIII-lea Congres al PCUS, iulie 1990. Vezi şi Ligachev, I*nside Gorbachev's Kremlin*, Pantheon, New York, 1993, p. 321, pentru opiniile lui Ligaciov despre proprietatea privată.

724. Articol în *L'Humanité* din 7 februarie 1986; M. Sixsmith, *Moscow Coup: The Death of the Soviet System*, Simon & Schuster, London, 1991, p. 66.

725. Sixsmith, *op. cit*., pp. 104–105; vezi şi Volkogonov, *op. cit*., pp. 471–472, 505.

726. Sixsmith, *op. cit.*, p. 68; Brown, *op. cit.*, 504– 505. Textul integral al scrisorii Ninei Andreeva este disponibil la adresa http://www.revolucia.ru/nmppr.htm

727. Brown, *op. cit*., p. 515; Sixsmith, *op. cit*., p. 69.

728. Punând astfel capăt interdicţiei asupra „facţionalismului”, pe care Lenin o impusese la al X-lea Congres al partidului din 1921.

729. Gorbaciov însuşi înţelegea veridicitatea maximei lui Alexis de Tocqueville potrivit căreia orice concesie făcută de un regim autocratic avea să fie luată de popor drept motiv de a cere schimbări şi mai mari. „Sunt condamnat să merg înainte şi numai înainte, îi spunea el consilierului său Anatoli Cerneaev la apogeul Perestroikăi, în 1989. Pentru mine, drumul înapoi este închis. Dacă dau bir cu fugiţii, am să pier...” şi totuşi, atunci când ritmul reformelor s-a accelerat, Gorbaciov şi-a uitat cuvintele. În loc să meargă înainte, a încercat să întârzie valul schimbărilor acţionând şovăielnic şi echivoc. (Vezi A. Chernyayev, *My Six Years with Gorbachev*, trad. engl. R. English, E. Tucker, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2000, p. 272. Vezi şi Service, *Russia, op. cit*., p. 486.)

730. Sixsmith, *op. cit*., pp. 71– 72.

731. *Idem,* p. 72.

732. *Ibid*.

733. *Idem*, p. 75.

734. Interviu luat de autor lui Boris Elţin, 1989.

735. Oraş în nord-estul Republicii Komi, în Rusia, imediat deasupra Cercului Polar de Nord, centru de extracţie a cărbunelui încă din anii ’30 (*n.t.*).

736. Interviu luat de autor lui Boris Elţin, 1989.

737. Text preluat din Constituţia sovietică din 1977; articolul VI „Despre rolul conducător al partidului”.

738. D. Murray, *A Democracy of Despots*, Westview, Oxford, 1995, pp. 71– 80; Sixsmith, *op. cit*., p. 75.

739. Saharov despre Perestroika; Murray, *op. cit*.

740. Evtuşenko despre Saharov în Paul Quinn-Judge, *Boston Globe*, 19 decembrie 1989.

741. Relatare RIA Novosti, 14 martie 1990.

742. Cuvântarea lui Elţin la al XXVIII-lea Congres al PCUS, iulie 1990; Sixsmith, *op. cit.*, p. 77.

743. Articol de Aleksandr Iakovlev în *Moskovskii komsomoleţ*, 14 decembrie 1990; Sixsmith, op. cit., p. 79.

744. Sixsmith, *op. cit.*, p. 79.

745. Interviu luat de autor lui Aleksandr Iakovlev, decembrie 1990; Sixsmith, *op. cit*., p. 88.

746. Sixsmith, *op. cit.*, p. 80.

747. *Ibidem*, p. 97.

748. *Ibidem*, p. 99.

749. *Ibid.*

Capitolul 39
Puciul din august 1991. Sfârşitul Uniunii Sovietice

Violenţele grave din republicile baltice au aruncat un văl peste sărbătoarea Revelionului de la cumpăna dintre anii 1990 şi 1991. Nimeni n-a crezut că ameninţarea unei lovituri de stat conservatoare dispăruse atunci când trupele au fost retrase; conspiratorii din Kremlin nu făceau decât să câştige timp. O serie de evenimente neobişnuite din primele luni ale anului au crescut şi mai mult tensiunea.

În ianuarie, prim-ministrul Valentin Pavlov a anunţat că toate bancnotele de 50 şi 100 de ruble erau retrase din circulaţie: cetăţenii puteau să schimbe o anumită sumă la banca de stat, dar tot ce depăşea limita respectivă era confiscat. Scopul declarat al acestei măsuri a fost pedepsirea celor care operau pe piaţa neagră şi care îşi

ţineau profiturile ilegale în bancnote mari. Numai că infractorii au găsit metode de a ocoli măsura, în timp ce cetăţenii de rând şi-au văzut economiile de o viaţă evaporându-se peste noapte. Opinia publică a fost revoltată de inepţia guvernului, iar conservatorii din partidul comunist l-au învinuit pe Gorbaciov.

Şi lucrurile nu s-au oprit aici. Magazinele din Moscova au fost afectate în mod repetat de penuria de alimente de bază; de două ori, pâinea a dispărut cu totul din oraş, dând naştere la cozi interminabile la brutăriile care aşteptau în van camioanele cu marfă. Când alimentele, în cantităţi foarte limitate, apăreau până la urmă, se crea panică, fiindcă toată lumea voia să cumpere, apoi se iscau certuri şi bătăi. Ameninţarea tulburărilor sociale părea cât se poate de reală, iar asemănările cu situaţia din Sankt-Petersburg din 1917, când lipsa pâinii provocase Revoluţia din Februarie (vezi p. 194), nu le-au scăpat politicienilor. Moscova îşi alesese un consiliu orăşenesc reformist, condus de primarul Gavriil Popov, şi au circulat vorbe că penuria de alimente fusese pusă la cale pentru a-i submina autoritatea: comuniştii „de stil vechi" care conduceau regiunile rurale de unde proveneau resursele de hrană pentru orăşeni au fost acuzaţi că reţinuseră în mod intenţionat produsele. Mai întâi laptele, apoi ouăle, apoi carnea dispăreau subit. Uneori, în marile magazine alimentare din centrul oraşului nu mai rămâneau pe rafturi decât sardele la cutie.

Zvonurile periodice despre masări de trupe la periferiile Moscovei alarmau autorităţile orăşeneşti. Elţin a afirmat în faţa Parlamentului Rusiei că era îngrijorat de intenţiile armatei, iar Popov a convocat la un moment dat o conferinţă de presă pentru a-şi expune temerile. „Din informaţiile pe care le avem – a spus el jurnaliştilor printre care mă număram – reiese că un grup de extremişti pregăteşte o acţiune militară, în ideea că forţele politice conservatoare se vor folosi de acest prilej pentru a impune starea de urgenţă."[750]

Bugetul statului era într-un deficit profund, încât salariile au început să nu mai fie plătite; creşterea pensiilor şi a altor beneficii a fost sistată; nemulţumirea populaţiei s-a

accentuat, şi oamenii l-au învinuit din nou pe preşedintele sovietic. Gorbaciov a plecat la Londra pentru a convinge ţările industrializate din grupul G7 să investească în economia sovietică, dar a fost refuzat categoric. La îndemnul americanilor, britanicilor şi japonezilor, grupul a refuzat să ofere URSS vreun ajutor în bani lichizi. La Moscova, duşmanii preşedintelui jucau cu pricepere cartea umilirii. Îl înfăţişau pe Gorbaciov drept omul care îngenunchease Uniunea Sovietică, transformând-o dintr-o superputere într-o ţară deznădăjduită şi neputincioasă, călcându-i în picioare mândria naţională şi emasculându-i armata cândva puternică. Comuniştii dogmatici sugerau că acestea nu fuseseră accidente, ci că Gorbaciov distrusese în mod intenţionat ţara pentru că era un agent plătit, un trădător sinistru în slujba Occidentului malefic. Filmări de televiziune ale „gorbymaniei” din SUA, Marea Britanie şi alte ţări europene, cu mulţimile entuziaste care îl adulau pe liderul sovietic venit în vizită, erau date drept dovezi că Gorbaciov nu reprezenta decât o marionetă a Vestului. Cu cât era mai iubit în Occident, cu atât preşedintele devenea mai detestat de populaţia ţării, înverşunată de declinul vertiginos al nivelului de trai şi de mândria naţională călcată în picioare în anii de după venirea lui la putere.

„Pierderea” Europei de Est după 1989 a fost o lovitură puternică pentru cei care socoteau dominaţia Moscovei asupra „popoarelor frăţeşti” o expresie a puterii sovietice; iar omul care a supervizat destrămarea Pactului de la Varşovia a fost luat în râs pentru lipsa de voinţă – sau perfidia – cu care le lăsase pe mâna Occidentului. Purtătorul de cuvânt al lui Gorbaciov a glumit la un moment dat că doctrina Brejnev fusese înlocuită de doctrina Sinatra (Europa Răsăriteană era lăsată să facă lucrurile „în felul său”[751]), afirmaţie pe care reprezentanţii presei vestice au considerat-o o recunoaştere elegantă a noilor realităţi politice[752]; dar ea a fost citată cu furie de către loialiştii comunişti ca dovadă că Gorbaciov era complicele duşmanului capitalist. Faptul că preşedintele URSS nu putuse preveni căderea Zidului Berlinului, reunificarea Germaniei şi „dezertarea” fostelor state-satelit a

impulsionat hotărâtor opoziţia conservatoare faţă de el şi de Perestroika.

Se pare că atunci când republicile sovietice au început să emuleze exemplul statelor est-europene, exercitând presiuni asupra Moscovei ca să le permită să acţioneze „în felul lor”, Gorbaciov şi-a dat seama că lucrurile îi scăpaseră deja în mod primejdios de sub control. Dacă până atunci oponenţii lui îl înfieraseră pentru toleranţa inadmisibilă manifestată faţă de state precum Polonia sau Ungaria, furia avea să le fie cu atât mai mare dacă ar fi acceptat pierderea unor teritorii care făceau parte din URSS, precum Letonia, Lituania sau Estonia.

„Problema naţionalităţilor” existase şi în imperiul ţarist, şi pe toată durata regimului bolşevic. Cât timp statul fusese o autocraţie monolitică, lucrurile putuseră fi ţinută sub control, chiar dacă Moscova trebuise uneori să recurgă la măsuri extreme, precum represiunile şi deportările în masă ale lui Stalin. Dar atunci când „noua gândire” a lui Gorbaciov a pus sub semnul întrebării disponibilitatea statului de a ucide şi oprima, când glasnostul a dat popoarelor sovietice acces la adevărul despre istoria lor, separatiştii au căpătat curaj. Din ţările baltice până în Gruzia, Moldova, Armenia şi Ucraina, cererile de ieşire din uniunea „voluntară” a republicilor sovietice socialiste deveneau de la o zi la alta mai vehemente.

Perspectiva colapsului iminent al statului sovietic a fost de departe factorul cel mai important care a întreţinut furia conservatorilor. Chiar înainte de episoadele din Letonia şi Lituania, dogmaticii de la Kremlin trimiseseră trupe să înăbuşe demonstraţii naţionaliste în Gruzia şi Azerbaidjan. Douăzeci de demonstranţi pentru independenţă fuseseră ucişi în aprilie 1989 la Tbilisi, iar în ianuarie 1990 armata sovietică omorâse aproape o sută de azeri după pogromurile în rândul armenilor din Baku, capitala Azerbaidjanului.[753] Tulburările interetnice din enclava Nagorno-Karabah, disputată între Armenia şi Azerbaidjan, din regiunea Transnistria a Republicii Moldoveneşti şi din Uzbekistan au sporit teama conservatorilor că URSS era lăsată pur şi simplu să se dezintegreze. Violenţele creau tensiuni şi în interiorul armatei, ai cărei comandanţi nu

voiau să fie trimişi în prima linie de politicieni civili pe care-i considerau slabi şi ineficienţi.

În ziua aniversării a 50 de ani de la semnarea Pactului Ribbentrop–Molotov, care cedase Lituania, Estonia şi Letonia sferei sovietice de dominaţie, două milioane de oameni au protestat alcătuind un lanţ uman pe teritoriul tuturor celor trei state baltice. Până în ianuarie 1991, toate trei îşi declaraseră independenţa. Exemplul lor avea să fie curând urmat şi de alte republici.

Rusia însăşi începea să se frământe. Republica Rusă fusese în mod tradiţional o componentă fundamentală a Uniunii: ruşii fuseseră trimişi în posturi de vârf în celelalte 14 republici pentru a le asigura loialitatea faţă de Moscova; ei erau „fraţii mai mari” dintre popoarele URSS şi se bucurau de o putere şi de privilegii inaccesibile altor grupuri etnice; limba rusă se preda pe tot teritoriul sovietic, iar cultura rusă era folosită ca instrument de nivelare a identităţilor locale, potenţial naţionaliste. Acum însă, în republică mocnea o nemulţumire întreţinută de ideea tulbure că suveranitatea Rusiei fusese subordonată autorităţii mai mari a Uniunii Sovietice, că spiritul rus fusese cumva înecat într-o identitate sovietică omogenă.

Dacă Gorbaciov se străduia să ţină Uniunea laolaltă, Boris Elţin nu avea asemenea preocupări. Perioada dublei cârmuiri îl lansase într-o luptă pentru supremaţie cu liderul sovietic, şi el considera naţionalismul rus unul din atuurile pe care le avea în faţa lui Gorbaciov. Conflictul dintre cei doi oameni de stat s-a împletit inextricabil cu lupta republicilor împotriva centrului, şi Elţin a transformat chestiunea independenţei Rusiei – şi dreptul la independenţă al tuturor republicilor – într-un deziderat esenţial al platformei sale politice. Era o sfidare deliberată a intenţiilor lui Gorbaciov de a păstra Uniunea şi avea să se încheie cu un episod violent.

Atunci când vorbea despre perioada timpurie a vieţii sale, Elţin se portretiza ca un tânăr aflat în conflict cu autorităţile, care se certa cu profesorii, cu colegii şi cu mentorii politici. Memoriile sale sugerează însă foarte limpede că în toate aceste conflicte el era cel care avea dreptate, iar ceilalţi greşeau. Dacă pierdea într-o

confruntare era întotdeauna pentru că fusese nedreptăţit; atunci purta pică şi încerca să se răzbune. Elţin avea câteva atribute definitorii: o încredere în sine excesivă, care se transforma lesne în aroganţă; hotărârea ascunsă de a îndrepta răul, real sau imaginar, pe care i-l făcuseră alţii; nevoia de a-i fi recunoscute meritele personale, chiar de a fi adulat; şi o atitudine necruţătoare faţă de duşmani odată ce-i pusese la pământ.

Boris Elţin era o prezenţă impunătoare, un uriaş urs siberian care radia grosolănie şi farmec. Femeile se îndrăgosteau de el, iar bărbaţii îi admirau autoritatea înnăscută. Avea chipul boţit al unui boxer de categorie grea, iar zâmbetul îi părea împrumutat de pe chipul unui băiat răutăcios. Mihail Gorbaciov avea o anumită prestanţă intelectuală şi o minte agilă, dar îi lipsea aerul acela ameninţător al lui Elţin. „Dacă nu eşti de acord cu mine”, păreau să spună ochii acestuia din urmă, „am să te strivesc”. Când se enerva, Gorbaciov se aprindea la faţă; Elţin rămânea calm, îndreptându-şi furia cu o răceală nemiloasă direct asupra adversarului. Se pricepea să manipuleze mulţimile cu o dibăcie extraordinară; era în stare să inspire deopotrivă o loialitate ieşită din comun şi o ură nestinsă.

Născut cu numai o lună înainte de Gorbaciov, în februarie 1931, se înscrisese în tinereţe în singurul partid politic permis în URSS. Ambiţios şi avid de recunoaştere, a avansat rapid în ierarhie; în 1976 era deja şeful organizaţiei de partid în oraşul său natal, Sverdlovsk. Cuvântările sale din anii ’70 şi de la începutul anilor ’80 nu prefigurează în nici un fel liberalismul radical de mai târziu. „Oamenii îi sunt profund recunoscători tovarăşului Brejnev – afirma el la o paradă de 1 Mai la Sverdlovsk – pentru eforturile sale titanice. Îi mulţumim pentru rolul remarcabil pe care-l joacă în ameliorarea şi punerea în practică a tuturor aspectelor politicii naţionale în ţară şi peste hotare...”[754] Cel care i-a oferit însă lui Boris Nikolaevici Elţin promovarea pe care o aştepta a fost un alt tip de lider. Mihail Gorbaciov l-a adus în 1985 la Moscova ca secretar al Comitetului Central, l-a făcut şeful organizaţiei moscovite de partid şi apoi, în februarie 1986, membru al Biroului Politic. Elţin a făcut

parte din echipa lui Gorbaciov timp de doi ani, până când a fost copleşit de ambiţie. Cearta dintre cei doi politicieni la plenara din octombrie 1987 a fost provocată în parte de sensibilitatea exagerată a lui Elţin. Scrisoarea trimisă atunci liderului sovietic, în care îşi exprima doleanţele, arată limpede că Gorbaciov nu dăduse suficientă atenţie persoanei şi ideilor lui: „Am simţit o schimbare vizibilă de la o atitudine de sprijin prietenesc la una de indiferenţă faţă de chestiunile care privesc Moscova şi de răceală faţă de mine personal”[755].

După umilinţa pe care o suferise la plenară, colegii apropiaţi relatau că Elţin încercase să se sinucidă.[756] A fost convocat câteva săptămâni mai târziu de pe patul de spital pentru a fi demis din postul său de partid, insultă pentru care Elţin n-avea să-l ierte niciodată pe fostul său ocrotitor. În următorii trei ani, motivaţia acţiunilor lui a fost dorinţa de răzbunare, care l-a făcut să se bucure de dificultăţile lui Gorbaciov şi să le sporească el însuşi prin reproşurile repetate în legătură cu ritmul lent al reformei. Atunci când liderul sovietic vorbea de obstacolele din calea schimbărilor politice şi economice, Elţin îl ridiculiza într-un limbaj muşcător. Populismul lui, abilitatea de a zădărî mulţimea se întemeiau pe promisiuni care nu puteau fi niciodată îndeplinite; principala lui dorinţă era să-şi facă de râs şi să-şi înjosească rivalul. În documentele confidenţiale, administraţia americană îl descria drept „excentric”.

Dar Elţin se bucura de susţinerea populaţiei. Atunci când mass media controlate de Kremlin l-au atacat pentru că apăruse beat într-un turneu de prelegeri în Statele Unite, a crescut în ochii majorităţii ruşilor. Când a fost pescuit dintr-un râu unde ajunsese cu un buchet de flori în mână, oamenii au zâmbit şi au dat aprobator din cap, imaginându-şi complice că o încasase probabil de la vreun soţ gelos în cursul vreunei aventuri amoroase nocturne. La un moment dat, l-am filmat în timp ce asista la un antrenament de rutină al unor paraşutişti, antrenament care includea un salt spectaculos de pe o clădire înaltă într-o baltă de ţiţei în flăcări. „Am stat să mă gândesc dacă aş fi sărit şi eu în balta aia de ţiţei, a reflectat el apoi în faţa camerei. Poate

că nu, dar nu se ştie niciodată – în fundul sufletului sunt un mare golan, aşa că poate aş fi sărit până la urmă.”[757]

Exact acest act de „golănie” l-a făcut pe Elţin preferatul ruşilor. Îi admirau curajul cu care se împotrivea comuniştilor duri şi îi respectau independenţa în gândire. Când în Letonia şi Lituania au fost trimise trupe, Elţin a luat avionul până la Riga pentru a declara că Rusia susţine cauza autodeterminării. A făcut apel la soldaţi să nu tragă în civili şi a cucerit inimile luptătorilor penru independenţă de pretutindeni afirmând că ar trebui „să ia atâta suveranitate câtă pot duce”. Ferm hotărât să-l discrediteze pe Gorbaciov şi politicile sale, a proclamat că Kremlinul era acum sinonim cu represiunea, cu sfârşitul reformelor şi cu impunerea regimului sovietic. „Dar noi avem puterea să oprim forţele reacţiunii, a spus el în faţa parlamentului Rusiei. Stă în puterea noastră să stopăm întoarcerea la samavolnicie a autorităţilor sovietice şi folosirea forţei. Trebuie să arătăm că democraţia este ireversibilă.”[758]

Elţin a declarat că avea să răspundă la ameninţarea autocraţiei cu sabia democraţiei. Avea să participe la alegeri libere şi deschise pentru preşedinţia Rusiei. Ocupantul noului post urma să aibă puteri executive considerabile, şi – spre deosebire de Mihail Gorbaciov – câştigătorul ar fi avut legitimitatea dată de un mandat democratic din partea poporului.

Gorbaciov a înţeles imediat primejdia. A mobilizat forţele comuniste din parlamentul rus pentru a încerca să zădărnicească această iniţiativă şi, pe 28 martie 1991, bătălia s-a mutat în stradă. Cum propunerea lui legată de postul de preşedinte era blocată de oponenţii săi politici, Elţin a convocat o sesiune extraordinară a Congresului Deputaţilor Poporului din Rusia care s-o aprobe. Zeci de mii de susţinători ai lui Elţin s-au strâns în cursul şedinţei. La sfârşitul după-amiezii, întrucât criza constituţională nu era rezolvată, un sfert de milion de oameni se înghesuiau pe principala arteră din centrul Moscovei, strada Gorki, şi ameninţau să pornească spre Kremlin.

În timp ce mulţimea cobora dealul, la faţa locului au venit detaşamente ale miliţiei, blocând drumul: răfuiala care mocnea de mult între Elţin şi Gorbaciov părea gata să

erupă violent. Dar când primele rânduri ale demonstranţilor au ajuns la cordonul de miliţie criza s-a rezolvat în mod misterios. Ambele părţi păreau să fi primit un ordin de ultim moment să se retragă şi, deşi miliţia a făcut oarecare uz de bastoane în seara aceea, ceea ce ar fi putut deveni o baie de sânge a rămas doar un moment de cumpănă politică. Elţin a câştigat majoritatea necesară pentru a organiza alegeri prezidenţiale, şi data a fost fixată pe 12 iunie 1991. Pe valul susţinerii populare, şi-a învins zdrobitor contracandidaţii, inclusiv pe candidatul Kremlinului, fostul prim-ministru Nikolai Rîjkov. Platforma lui care promitea democraţie, o piaţă liberă şi dreptul la autodeterminare pentru republicile sovietice i-a adus un mandat fără echivoc din partea poporului rus. Gorbaciov nu se mai putea lupta cu realitatea; parlamentul rus îi dăduse lui Elţin dreptul de a conduce prin decrete, şi, dacă era vorba de a alege între decretele lui Elţin şi ale lui Gorbaciov, alegerile arătaseră încotro mergeau preferinţele majorităţii. Preşedintelui sovietic nu-i mai rămânea decât să-şi caute o alianţă.

Rezultatul cel mai vizibil al armistiţiului a fost faptul că Gorbaciov a acceptat că Uniunea va fi nevoită să acorde puteri mai mari republicilor. În iulie, după negocieri cu Elţin şi cu liderii a opt alte republici (la care ţările baltice, Moldova, Gruzia şi Armenia au refuzat să ia parte), Gorbaciov a venit cu planul unei noi structuri a Uniunii Sovietice în faţa Sovietului Suprem al URSS. Tratatul Unional al lui Gorbaciov propunea o confederaţie mult mai laxă de state, care ar fi urmat să se numească Uniunea Republicilor Sovietice Suverane; membrii ei s-ar fi bucurat de o largă autonomie naţională, ar fi deţinut controlul asupra resurselor naturale, inclusiv petrolul, gazele naturale şi zăcămintele minerale, iar legile republicilor ar fi avut preeminenţă garantată asupra celor ale uniunii. Ca preşedinte sovietic, Gorbaciov ar fi păstrat controlul asupra politicii de apărare şi externe, dar ar fi pierdut mare parte din autoritatea legislativă, îndeplinind în schimb un rol coordonator, aproximativ în stilul preşedintelui Uniunii Europene de azi.

În ciuda reţinerilor membrilor săi conservatori, Sovietul Suprem a aprobat planul, şi Gorbaciov a anunţat că tratatul

avea să fie semnat oficial pe 20 august. Între timp, el avea să le ia pe Raisa, pe fiica lor şi pe cele două nepoate într-una dintre rarele lui vacanţe la vila prezidenţială din staţiunea Foros, de pe malul Mării Negre, în Crimeea.

Duşmanii lui Gorbaciov au profitat de absenţa lui. Îngroziţi de ceea ce considerau a fi distrugerea cu bună ştiinţă a URSS şi renunţarea la ţelurile comunismului (înlocuirea cuvântului „socialiste” cu „suverane” în denumirea noii confederaţii era un măr al discordiei aprig disputat), conservatorii din conducerea sovietică şi-au pus la cale ultima ofensivă. Anatoli Lukianov, preşedintele Sovietului Suprem, s-a străduit să-i ralieze în jurul său pe cei care se împotriveau tratatului, luând legătura cu o serie de colegi pentru a stabili cât de departe erau dispuşi să meargă. Un nucleu de comunişti devotaţi a ţinut o serie de şedinţe secrete, presărate cu retorica patriotismului şi a sacrificiului de sine: patria pentru apărarea căreia luptaseră părinţii lor era în pragul dezmembrării; era datoria lor s-o apere, chiar şi cu preţul vieţii. Pe măsură ce data semnării noului tratat se apropia, 12 dintre ei şi-au înscris numele în componenţa unui Comitet de Stat pentru Starea de Urgenţă care avea să se declare puterea legitimă în ţară şi să restaureze un regim bolşevic în stil vechi. Membrii comitetului erau oameni pe care Gorbaciov îi promovase în poziţii înalte în stat: vicepreşedintele său, Ghennadi Ianaev, şeful KGB-ului, Vladimir Kriucikov, prim-ministrul, Valentin Pavlov, ministrul de interne, Boris Pugo, şi ministrul apărării, mareşalul Dmitri Iazov, fuseseră lăudaţi şi învestiţi cu încredere de către cel pe care se pregăteau să-l trădeze.

În după-amiaza zilei de duminică 18 august, Gorbaciov lucra în cabinetul casei de vacanţă când şeful gărzilor sale a venit să-i spună că sosise o delegaţie de la Moscova. Gorbaciov a devenit bănuitor; a decis să pună câteva întrebări la telefon înainte s-o primească. „Aveam o serie întreagă de telefoane”, avea să-şi amintească el mai târziu. „Un telefon guvernamental, un telefon obişnuit, unul strategic, un telefon prin satelit şi aşa mai departe. Când am ridicat receptorul, am descoperit că toate fuseseră deconectate. Chiar şi telefonul interior fusese tăiat. Eram izolat.”[759] Şi-a chemat soţia, fiica şi ginerele. „Ştiam că avea

să urmeze o tentativă de a mă intimida sau o încercare de a mă aresta şi a mă duce undeva. Orice era posibil, [...] ar fi putut încerca orice, chiar şi cu membrii familiei mele.” Casa de vacanţă era acum înconjurată de trupe KGB şi de grăniceri sovietici loiali conspiratorilor. Treizeci dintre gărzile lui Gorbaciov erau în casă şi au promis că-l vor apăra până la capăt. Se întrevedea o confruntare armată. Convins că pe soţul ei îl aştepta moartea, Raisa s-a prăbuşit; copiii au fost duşi în grabă la etaj.

Atunci când a fost primită, delegaţia complotiştilor l-a anunţat pe Gorbaciov că-l arestase pe Elţin. I-au spus că starea de urgenţă era singurul mod de a salva ţara de la dezastru şi i-au dat un ultimatum: fie semna el însuşi declararea stării de urgenţă, caz în care putea fi în continuare preşedinte, dar avea să rămână sub pază în Crimeea, fie semna un act prin care îşi transfera puterile noului preşedinte, autoproclamat, Ghennadi Ianaev. Potrivit relatării lui Gorbaciov însuşi despre cele întâmplate, şeful statului a folosit un limbaj atât de încărcat de înjurături, încât chiar şi cei care veniseră să-l demită au fost consternaţi. „Le-am spus că ei şi oamenii care-i trimiseseră nu erau decât nişte jucători şi criminali iresponsabili. [...] Acţiunile lor aveau să-i ducă şi pe ei, şi întreaga ţară la dezastru; [...] numai un sinucigaş ar fi propus introducerea unui asemenea regim totalitar în ţara noastră...”[760]

Gorbaciov a refuzat să semneze ceva. Poziţia lui părea disperată, dar el a rămas ferm, spunându-le complotiştilor că gestul lor avea să declanşeze un război civil – adică vărsare de sânge şi moarte. Poporul sovietic, a spus el, avea să demonstreze că nu mai era un popor de sclavi care se lăsau călcaţi în picioare: glasnostul şi libertatea schimbaseră totul. „«Vă înşelaţi dacă credeţi că oamenii vor face orice le ordonaţi voi să faceţi», le-am spus. «Vă înşelaţi să mizaţi pe faptul că oamenii vor fi gata să se supună primului dictator care le iese în cale.»„[761]

În următoarele trei zile, Gorbaciov şi familia lui au fost în stare de asediu. Solicitările sale de a fi dus cu avionul la Moscova au fost ignorate. Temându-se că oponenţii săi aveau de gând să-l otrăvească, preşedintele a refuzat mâncarea pe care aceştia i-o aduceau. Singurul lui contact

cu lumea din afară – despre care Gorbaciov a spus apoi că-i întărise sufletul în orele cele mai negre – a fost un mic aparat de radio pe unde scurte pe care i-l încropiseră gărzile sale. Asculta relatările BBC despre evenimentele de la Moscova şi a prins curaj atunci când a aflat că lucrurile nu mergeau pentru complotişti chiar aşa cum speraseră aceştia.

În dimineaţa zilei de 19 august, după ce intrasem cu maşina în centrul Moscovei şi descoperisem coloanele de tancuri care coborau spre Kremlin, am dat un tur al principalelor locuri pe care oricine ar fi vrut să preia controlul asupra ţării ar fi trebuit să le ocupe. La sediul radioului şi televiziunii de stat din suburbia Ostankino, maşinile blindate înconjuraseră clădirile principale; dar Casa Albă rusă, sediul parlamentului lui Boris Elţin, părea neatinsă – convoaiele militare treceau pe lângă ea, îndreptându-se spre centrul oraşului. Cea mai mare concentrare de trupe era în jurul Kremlinului. Lângă Hotelul Naţional, sub zidul Kremlinului, un cerc de tancuri şi de transportoare blindate închisese accesul în Piaţa Roşie. M-am apropiat cu oarecare emoţie de soldaţii care se plimbau printre vehicule, le-am arătat legitimaţia de presă şi am întrebat politicos dacă puteam trece. Tânărul ofiţer care mi-a răspuns şi-a cerut scuze, dar mi-a explicat că avea ordin să nu lase pe nimeni să treacă. L-am întrebat dacă i se spusese de ce fusese adusă acolo unitatea lui şi mi-a răspuns: „Nu tocmai”. Mi-a confirmat însă că oamenii lui aveau muniţie adevărată şi că, dacă superiorii le-ar fi comandat să tragă, n-aveau să stea pe gânduri.

La ora 11, un nou anunţ prin radio al Comitetului de Stat pentru Starea de Urgenţă declara că starea de urgenţă va dura şase luni. „Patria noastră este în primejdie de moarte. Politica reformistă începută de M.S. Gorbaciov a ajuns în impas. [...] Autorităţile existente au pierdut încrederea poporului. Manevrele politice au înlocuit orice grijă pentru soarta ţării. Instituţiile statului sunt batjocorite pe faţă şi ţara nu mai poate fi guvernată.”[762] Scopul Comitetului era „să depăşească criza profundă şi totală, luptele interne, politice, etnice şi civile, haosul şi anarhia care ameninţă viaţa şi securitatea cetăţenilor Uniunii Sovietice”.

Stând de vorbă cu moscoviţii de pe străzi, am descoperit că unii dintre ei erau de acord cu obiectivele proclamate de autorii loviturii de stat: oamenii erau atraşi de promisiunile lor de a revitaliza economia, de a pune capăt penuriei şi de a reface statutul URSS de superputere mondială. Dar am dat şi peste oameni tot mai revoltaţi. Unii civili mustrau soldaţii sau se puneau în calea tancurilor. Am văzut la un moment dat demonstranţi care se căţăraseră pe un transportor blindat şi începuseră să-l tragă afară pe şofer. Din expresia îngrozită a tânărului recrut am înţeles că unii soldaţi nu ardeau de dorul luptei.

La mijlocul după-amiezii, armata era peste tot. Un şir de vehicule blindate s-a apropiat de Casa Albă într-un nor de fum, duduind pe cheiul râului Moscova şi lăsând pe asfalt urme de şenile. A început să se răspândească zvonul că Boris Elţin le scăpase soldaţilor trimişi de către conspiratori şi se refugiase înăuntrul clădirii. Privind şirul de tancuri care se alinia la baza scării către intrarea în sediul parlamentului, am fost convins că veniseră aici ca să ocupe clădirea şi să-i aresteze pe Elţin şi pe toţi cei care se opuneau noilor stăpâni de la Kremlin.

Dar ordinul de atac n-a venit. În momentul crucial, Elţin însuşi a fost cel care a preluat iniţiativa. Ieşind teatral pe uşa principală a clădirii parlamentului, a coborât treptele şi s-a îndreptat cu paşi mari către primul tanc din coloană. Pentru o clipă, toţi ne-am ţinut răsuflarea. Elţin era vulnerabil, nimic nu l-ar fi apărat de glonţul unui lunetist sau de o încercare de a-l aresta. S-a urcat greoi pe spatele tancului şi apoi sus pe turelă. Gâfâind de efort, s-a aplecat şi a strâns mâna tanchiştilor rămaşi cu gura căscată, care îl priveau dinăuntru. Cu un vag zâmbet pe chip, s-a ridicat cât era de înalt şi, cu o voce hotărâtă, a îndemnat poporul rus să se unească împotriva loviturii de stat:

> Cetăţeni ai Rusiei! Preşedintele legitim a fost înlăturat de la putere. Este în curs o lovitură de stat de dreapta, reacţionară, anticonstituţională. Tratatul unional, care trebuia semnat mâine, [...] a înfuriat forţele reacţionare şi le-a împins la un act iresponsabil, criminal. Este o lovitură de stat care discreditează Uniunea Sovietică în ochii lumii. Ne întoarce în epoca Războiului Rece. Asumarea puterii de către aşa-numitul Comitet de Stat pentru Starea de

Urgenţă este un act ilegal. Gorbaciov a fost izolat; am fost împiedicat să iau legătura cu el. Îi chemăm pe cetăţenii Rusiei să respingă acest puci. Îi chemăm pe toţi soldaţii şi militarii să-şi îndeplinească datoria civică şi să refuze participarea la această lovitură de stat reacţionară. Chemăm întreaga naţiune la grevă generală până la satisfacerea tuturor revendicărilor noastre.[763]

Apelul lui Elţin la reţinere, într-un moment când vărsarea de sânge părea inevitabilă, a fost remarcabil de convingător. A fost un spectacol de bravură care a încurajat campania de rezistenţă ce avea să se dovedească decisivă pe parcursul următoarelor zile. Forţele opoziţiei n-aveau acces la mass media – comunicările lor erau limitate la transmisiuni radio intermitente din interiorul Casei Albe –, dar discursul lui Elţin s-a răspândit ca un fulger prin oraş. De îndată ce a terminat de vorbit, tancurile s-au întors şi au plecat, stârnind zvonuri că militarii fuseseră convinşi să dezerteze şi să se alăture opoziţiei. În decurs de o oră, mulţimea a început să se adune în jurul clădirii şi, în următoarele trei zile, au venit tot mai mulţi oameni. Casa Albă devenise fortul Alamo[764] al democraţiei, şi cetăţenii Rusiei erau hotărâţi s-o apere.

În cealaltă parte a oraşului, autorii loviturii de stat se pregăteau să ofere şi varianta lor. În sala de conferinţe a Ministerului de Externe sovietic, noul „preşedinte”, Ghennadi Ianaev, şi patru dintre camarazii săi de complot stăteau cu chipuri împietrite în faţa reprezentanţilor presei internaţionale. Îl intervievasem pe Ianaev cu numai două săptămâni înainte, şi el îmi zâmbise şi-şi declarase fidelitatea faţă de Mihail Gorbaciov şi de idealurile Perestroikăi. Mă frapase atunci senzaţia că era un comunist înveterat silit să se prefacă a fi de acord cu politica reformelor liberale, dar acum, că uzurpase tronul protectorului său, dădea frâu liber dispreţului pe care-l resimţea faţă de Gorbaciov.[765] „Ţara noastră se dezintegrează, le-a spus el ascultătorilor săi. Suntem hotărâţi să luăm măsurile cele mai serioase pentru a reinstaura domnia legii şi a ordinii, pentru a-i elimina pe infractorii de pe străzi. [...] Afirmăm cu tărie că nu vom permite puterilor străine să încalce suveranitatea şi integritatea teritorială ale Uniunii Sovietice. Nu ne temem

să ne afirmăm mândria şi patriotismul şi suntem hotărâţi ca şi generaţiile următoare să fie crescute în acelaşi spirit.”[766]

Ianaev părea sigur de sine şi de puterea pe care o avea atunci când a îndemnat poporul sovietic să susţină Comitetul de Stat pentru Starea de Urgenţă. Dar când a fost întrebat despre Boris Elţin, care le cerea oamenilor să se împotrivească puciului, chipul lui Ianaev a început să se contracte şi degetele să i se chircească nervos pe birou. „Dacă cheamă la greve – a spus el –, Elţin acţionează iresponsabil. Şi asta e ceva ce nu putem permite. Elţin şi conducerea Rusiei joacă un joc foarte periculos, care ar putea să ducă la o provocare armată. Este datoria Comitetului de Stat pentru Starea de Urgenţă să-i avertizeze pe toţi cetăţenii sovietici asupra pericolelor unor asemenea acţiuni.”[767]

Dacă Comitetul prelua conducerea, a promis Ianaev, aveau să aibă loc îmbunătăţiri imediate în economie – mai multe apartamente, aprovizionare mai bună cu produse alimentare, preţuri mai mici şi o dublare a salariilor, pensiilor şi a ajutoarelor sociale. Mita funcţionase în cazul celor care-l răsturnaseră pe Nikita Hruşciov în 1964 şi părea şi acum să îndulcească întru câtva atitudinea unora faţă de Ianaev şi complicii săi.

Dar aceştia au anunţat totodată măsuri dure, interzicând orice mişcare între orele 23.00 şi 5.00. Moscova avea să fie împărţită în 33 de regiuni militare şi pusă sub controlul unui comandant militar, care avea mână liberă să zdrobească orice împotrivire faţă de lovitura de stat. Soldaţii primeau dreptul să ocupe orice fabrică sau uzină care ameninţa cu greva, să organizeze transportul public şi să controleze toate aspectele vieţii publice. Vehiculele din afara oraşului aveau să fie împiedicate să intre în Moscova, iar armata avea să fie trimisă să percheziţioneze apartamente, maşini şi pietoni. Descoperirea oricăror arme sau a oricăror „materiale scrise de mână sau tipărite care ar chema la încălcarea ordinii publice” urma să atragă „măsuri legale severe”. Demonstraţiile, manifestaţiile, întâlnirile, marşurile şi vele fuseseră, desigur, deja interzise. Acum chiar şi evenimentele sportive şi de divertisment, inclusiv teatrele şi cinematografele, aveau nevoie de permisiunea

comandantului de regiune militară. Partidele politice sau grupurile considerate ostile procesului de „normalizare” erau suspendate imediat.

La căderea serii, m-am întors la Casa Albă a lui Elţin. Am găsit-o înconjurată de mii, poate zeci de mii de oameni. Bărbaţi şi femei, elevi, simpli muncitori, pensionari şi invalizi veniseră să manifesteze pentru drepturile lor: apărătorii democraţiei erau dovada vie a faptului că anii de reformă nu fuseseră în van. Înainte de 1985 aşa ceva nu s-ar fi putut întâmpla. Dar experienţa glasnostului le arătase oamenilor că viaţa putea fi altfel, că *ei* puteau să schimbe lucrurile, iar ei nu erau dispuşi să lase să le fie răpit rodul acestor libertăţi.

Oamenii construiau acum baricade improvizate şi obstacole antitanc pentru a respinge atacul pe care toţi îl considerau iminent. Totul – de la băncile din parc, plăcile de ciment şi conductele de apă până la materialele găsite pe şantiere – se dovedea folositor; până la miezul nopţii, fiecare drum de acces către parlament era blocat cu o barieră defensivă. Nici una n-ar fi putut să întârzie un asalt concertat, dar erau bune pentru moral; cu toţii ne simţeam mai în siguranţă văzându-le între noi şi tancurile care ne temeam că se apropie deja.

În mulţime începuseră să apară deja focuri de tabără; oamenii frigeau cârnaţi şi împărţeau mâncare şi băutură. Uriaşe drapele tricolore ruseşti – steagul prerevoluţionar care devenise simbolul opoziţiei – se ridicaseră deasupra apărătorilor Casei Albe şi atârnau din balcoane şi de la ferestre. Se montau spitale de campanie pentru victimele eventualelor violenţe, dar lumea era într-o stare de spirit optimistă. Deasupra noastră, Casa Albă părea o apariţie albă în întuneric.

Târziu în seara aceea, poetul Evgheni Evtuşenko a venit la biroul BBC din Casa Albă, unde tocmai apăruse la balcon împreună cu Elţin în timp ce acesta din urmă încurajase mulţimea şi apelase la cetăţenii Rusiei să apere libertatea şi democraţia. Evtuşenko adusese cu el o poezie mâzgălită pe spatele unei broşuri cu decretul prin care Elţin declara puciul ilegal, şi mi-a cerut ajutorul de câteva ori ca s-o

traducă în engleză. O oră mai târziu, o citea în faţa întregii lumi:

Ziua aceasta va fi proslăvită
în cântece şi balade.
Astăzi suntem poporul,
Nu mai suntem proşti
fericiţi să fie prostiţi.
Iar Saharov e viu
din nou, cu noi
pe baricade,
ştergându-şi timid ochelarii
cu lentilele crăpate de mulţime.
Conştiinţa se trezeşte chiar şi în tancuri.
Elţin se urcă pe turelă,
şi în spatele lui
nu sunt fantomele Kremlinului,
ci oamenii noştri simpli,
aparent simpli –
încă nedispăruţi –
şi femeile noastre obosite –
victime ale cozilor nesfârşite.
Nu,
Rusia n-are să mai cadă niciodată în genunchi!
Cu noi sunt Puşkin, Tolstoi;
cu noi este poporul,
deşteptat pe veci.
Iar parlamentul rus,
ca o lebădă de marmură, rănită, a libertăţii,
apărată de oamenii noştri,
pluteşte înainte pe apele eternităţii.[768]

Amintindu-şi momentul acesta după cincisprezece ani, Evtuşenko a zâmbit şi mi-a spus că versurile acelea fuseseră „cea mai bună poezie proastă” pe care o scrisese. Fusese purtat pe aripile emoţiei acelor zile de august, mi-a spus, înspre o grandilocvenţă falsă. Dar în 1991 fuseseră cuvintele potrivite la momentul potrivit. Toţi cei aflaţi la Moscova în noaptea aceea simţiseră că Rusia pornea pe o cale nouă a libertăţii, toleranţei şi democraţiei. Dacă speranţele acelea fuseseră strivite mai apoi – şi amândoi am căzut de acord că aşa era –, momentul a rămas viu în amintirea oamenilor şi în cuvintele poetului. Evtuşenko mi-a spus că se simţea mândru şi ruşinat în acelaşi timp. „Da. Şi când compar – foarte romantic, puţin cam stupid – clădirea

parlamentului rus cu o lebădă albă – o lebădă albă rănită – îţi vine să mă strângi de gât! Astăzi sună complet stupidă (*sic!*), dar la momentul acela suna perfect. A fost o poezie ca o scânteie, înţelegeţi? Ca o stea care a luminat pentru o clipă; apoi a căzut, a atins pământul şi a murit...”[769]

Acel moment dramatic al lui Boris Elţin a însemnat începutul unei schimbări decisive în echilibrul de forţe. Epoca Gorbaciov, epoca reformelor în cadrul Partidului Comunist şi a restructurării în graniţele Uniunii Sovietice, se sfârşea, lăsând locul epocii Elţin. Începând din 1991, procesul n-avea să mai fie doar o reformă, ci o schimbare radicală care avea să mături partidul, sistemul şi Uniunea însăşi.

În următoarele două zile, confruntarea dintre complotişti şi populaţia Moscovei a ţinut ţara şi lumea întreagă cu sufletul la gură. Ianaev, Iazov, Pugo şi Pavlov au trimis şi mai multe tancuri pe străzi. S-a crezut că o unitate de blindate care venea pe centura Moscovei se îndrepta spre Casa Albă, şi zvonul a fost imediat transmis mulţimii care apăra clădirea. Dar tancurile au fost interceptate de un grup de civili într-un pasaj din apropierea ambasadei americane. În ciocnirea aceea, trei tineri au fost împuşcaţi sau striviţi sub şenile.

Cursese, aşadar, sânge. La Casa Albă, Boris Elţin şi ceilalţi lideri ai opoziţiei au ieşit la balcon pentru a se adresa celor 50 000 de oameni care se adunaseră ca să-i apere. Alături de Elţin erau Eduard Şevardnadze, Aleksandr Iakovlev, Gavriil Popov şi Serghei Stankevici. Stankevici a exprimat mânia mulţimii adunate. „Mă bucur că s-a produs această lovitură de stat, a spus el. Mă bucur, pentru că acum ştim cine ne sunt inamicii; acum am văzut adevărata faţă a ticăloşilor care vor să distrugă democraţia! Şi când vom respinge acest puci, credeţi-mă, o să-i dăm pe toţi la o parte!”[770] A fost întâmpinat cu aplauze tumultuoase.

Boris Elţin a început pe o notă mai sumbră; mulţimea a amuţit.

> Umbrele întunericului au coborât peste ţara noastră, peste Europa şi peste lume. Dar un lucru pot să vă spun. Am hotărât să mă împotrivesc acestor oameni! Să-i înving pe uzurpatorii[771] de la Kremlin! Am hotărât să fac asta şi vă chem să faceţi acelaşi lucru!

> Fără ajutorul vostru nu pot face nimic [...], dar împreună cu voi, împreună cu poporul rus, suntem în stare de cele mai mari fapte de eroism! Împreună îi putem înfrânge pe aceşti trădători! Împreună putem asigura triumful democraţiei![772]

În seara aceea, administraţia lui Elţin i-a invitat pe jurnaliştii străini înăuntrul Casei Albe. BBC şi CNN transmiteau încă de la Moscova, şi relatările noastre erau transmise înapoi în Uniunea Sovietică prin satelit. Am fost trecuţi prin mai multe birouri care fuseseră fortificate pentru eventualitatea unui atac. Elţin a apărut numai ca o prezenţă fugitivă pe coridoare: ni s-a spus că el şi ajutoarele sale cele mai apropiate aveau un adăpost, un buncăr fortificat care ar fi servit drept refugiu ultim în cazul unui atac armat. Câţiva parlamentari aveau la ei arme automate, dar majoritatea păreau speriaţi şi nu erau în apele lor. Vicepreşedintele lui Elţin, Aleksandr Ruţkoi, fost locotenent în aviaţia sovietică, părea mai calm. Curajul lui în zilele acelea de august a fost neîndoielnic – el a organizat apărarea în interiorul Casei Albe şi i-a instruit pe demonstranţi cum să menţină scutul uman din jurul clădirii –, dar politica rusă evolua cu atâta repeziciune, încât doi ani mai târziu Ruţkoi avea să se numere printre duşmanii cei mai înverşunaţi ai lui Elţin.

În afara Casei Albe, mai mulţi oficiali îi sfătuiau pe oameni cum să reacţioneze la venirea tancurilor – să formeze o serie de lanţuri umane, să se prindă de mâini şi să rămână ferm pe poziţii. Fără ştirea mulţimii, Elţin vorbise cu ministrul rus al apărării, Pavel Graciov, şi-şi asigurase cooperarea unei părţi a armatei. Şase vehicule blindate au venit să se alăture zidului defensiv de oameni, în aclamaţiile celor prezenţi.

Timp de încă 24 de ore, mulţimea a aşteptat. Miercuri, 21 august, în aer a început să plutească un început de optimism precaut. Complotiştii avuseseră ocazia să-şi trimită trupele, dar n-o făcuseră. Acum părea că, în faţa zecilor de mii de oameni adunaţi la Casa Albă, a sciziunii din armată şi a rezistenţei furibunde pe care ar fi trebuit s-o înfrunte, hotărârea lor începea să şovăie. Circulau zvonuri că autorii loviturii de stat erau dezbinaţi şi se certau între

ei; că Pavlov avusese un atac de cord, că Ianaev şi Pugo erau beţi şi incapabili, că Iazov îşi dăduse demisia.

La două după-amiaza, pe bulevardul Leningrad – continuarea străzii Gorki acolo unde aceasta iese din centrul Moscovei – au apărut tancuri, care de data aceasta se îndepărtau de Kremlin. O oră mai târziu, coloane blindate au fost văzute ieşind din oraş pe şoseaua spre Vnukovo. După încă o oră, Radio Moscova a confirmat că avea loc o retragere generală. Mareşalul Iazov cântărise, se pare, consecinţele unui asalt asupra Casei Albe şi ezitase în faţa inevitabilei vărsări de sânge. Ordonase tancurilor să se întoarcă de unde veniseră.

În biroul baricadat al parlamentului rus, Elţin i-a adunat pe deputaţii liberali care-i rămăseseră loiali şi a făcut un anunţ care a provocat haos. „Un grup de turişti – a spus el – a fost observat în drum spre aeroport.”[773] Conspiratorii, a spus Elţin, încercau să scape cu viaţă – coloana lor de motociclete se strecura prin convoiul de tancuri pe care le trimiseseră pe străzi. Ulterior s-a aflat că se duceau cu avionul la Foros pentru a încerca să ajungă la o înţelegere cu Mihail Gorbaciov, încă prizonier acolo. Ajunşi la vilă, şi-au cerut scuze şi au pledat pentru clemenţă, dar Gorbaciov i-a tratat cu dispreţ, ordonând gărzilor sale să-i aresteze. Majoritatea membrilor Comitetului de Stat pentru Starea de Urgenţă, ca şi Anatoli Lukianov şi câteva zeci de alţi politicieni, au fost arestaţi. Boris Pugo, care se aştepta la o pedeapsă teribilă după actul de trădare comis, şi-a împuşcat soţia şi apoi s-a împuşcat şi el. Mareşalul Serghei Ahromeev, care susţinuse lovitura de stat, dar nu luase parte activ, s-a spânzurat în propriul birou.

Dimineaţa devreme pe 22 august, într-o zi de joi, Mihail Gorbaciov a coborât scara unei aeronave a aviaţiei sovietice pe un aerodrom din apropierea Moscovei. Într-o cămaşă cu gulerul desfăcut, ciufulit şi epuizat, a părut să nu înţeleagă pe deplin amploarea schimbărilor care se produseseră. Poporul sovietic se împotrivise loviturii de stat, a spus el, pentru că anii de glasnost şi Perestroika îl învăţaseră să gândească singur, cu capul lui. „Toată munca pe care am făcut-o din 1985 încoace a dat roade. Oamenii şi societatea s-au schimbat, şi asta a reprezentat principalul

obstacol în calea reuşitei puciului. [...] Felicit poporul sovietic. Aceasta este o mare victorie a Perestroikăi.”[774] Diagnosticul lui era corect; dar Gorbaciov părea prea nerăbdător să-şi asume triumful, prea lent în recunoaşterea rolului crucial al rivalului său, Boris Elţin. Părea că se aştepta ca viaţa politică să-şi reia pur şi simplu cursul.

La o conferinţă de presă din aceeaşi zi, Gorbaciov a părut emoţionat, a ţinut un discurs cu vocea întretăiată, abia reţinându-şi lacrimile. Părea sincer surprins că lovitura de stat fusese condusă de oameni pe care nu-i suspectase niciodată de lipsă de fidelitate. „S-au dovedit a fi oameni din miezul conducerii, apropiaţi ai preşedintelui, a spus el. Erau oameni pe care i-am promovat, în care am crezut şi pe care i-am învestit personal cu încredere.”[775] Dar o clipă mai târziu a continuat să apere Partidul Comunist, incapabil să accepte că partidul însuşi fusese forţa organizatoare a puciului. „Nu pot să fiu de acord cu oamenii care condamnă partidul în general, care îl consideră o forţă reacţionară. Există mii de comunişti care sunt democraţi autentici. [...] Eu cred că, pe baza noului program al partidului, e posibil să unim elementele cele mai bune şi mai progresiste din societate.”

Gorbaciov a respins criticile aduse Comitetului Central, care ulterior s-a aflat că trimisese instrucţiuni organizaţiilor locale de partid din toată Uniunea să susţină lovitura de stat. A refuzat să-i condamne pe şefii partidului, chiar şi atunci când au existat dovezi că luaseră parte la puci. În calitatea lui de comunist convins, a spus că rămânea devotat idealurilor partidului şi fondatorului său, Vladimir Ilici Lenin. Gorbaciov nu înţelesese că zilele comunismului se încheiaseră.

Elţin nu a ezitat să se afişeze în câteva apariţii triumfale pe străzile Moscovei. Eroismul lui din timpul loviturii de stat îi adusese un val uriaş de gratitudine şi adulaţie, pe care el l-a exploatat la maximum. În timp ce Gorbaciov avertiza asupra „vânătorii de vrăjitoare” comuniste, Elţin sărbătorea triumful democraţiei şi răspundea la cererile de răzbunare. „Toţi cei implicaţi în lovitura de stat – a promis el – vor suporta rigorile legii. Nu va exista milă pentru nici un oficial care a susţinut puciul sau nu i s-a opus!”[776] A ordonat

îndepărtarea unui mare număr de funcţionari de partid şi a anunţat că televiziunea sovietică, vinovată de a fi transmis propaganda conspiratorilor, avea să fie epurată şi adusă sub controlul său direct. Toate celulele comuniste din armată şi din KGB trebuiau desfiinţate, pentru că îndemnaseră la colaborare cu puciştii; urma să fie creată o gardă naţională rusă, independentă, pentru „a proteja Rusia de dictatură”. Elţin a declarat ziua de 22 august sărbătoare naţională şi a anunţat că steagul sovietic cu secera şi ciocanul comuniste avea să fie înlocuit cu vechiul tricolor rusesc – alb, albastru şi roşu dispuse pe orizontală.

În seara aceea, lângă sediul KGB din piaţa Lubianka, impunătoarea statuie de bronz a detestatului fondator al instituţiei, Feliks Dzerjinski, a fost atacată de o mulţime înarmată cu topoare şi ciocane. Oamenii n-au reuşit s-o dărâme, şi atunci primarul Moscovei, Gavriil Popov, a trimis o echipă de demolatori profesionişti să lege un cablu de gâtul statuii şi s-o doboare la pământ. Sediului din piaţă, simbolul deceniilor de represiuni, tortură şi crimă, i-au fost sparte geamurile, iar zidurile i-au fost mâzgălite cu graffiti. Febra anticomunistă atingea cotele înalte pe care le cunoscuse şi în Europa Răsăriteană, unde măturase regimurile comuniste.

Sfârşitul săptămânii a adus şi răfuiala politică finală care avea să determine viitorul ţării. În după-amiaza zilei de vineri, 23 august, Elţin l-a invitat pe Gorbaciov să apară în faţa unei sesiuni plenare a parlamentului rus. Era o cursă: Elţin şi-a încolţit rivalul şi l-a umilit într-o confruntare transmisă în direct la televiziunea naţională. Când Gorbaciov a repetat apărarea îndărătnică a Partidului Comunist, Elţin a străbătut podiumul cu paşi mari şi i-a aruncat un teanc de hârtii sub nas. „Ar trebui să citiţi ce scrie în aceste documente, Mihail Sergheevici”, a spus el cu grosolănie.[777] Gorbaciov, consternat, s-a uitat la acte şi a văzut că erau minutele unei şedinţe de guvern ţinute în prima zi a loviturii de stat. Dovedeau că fiecare membru al guvernului – cu toţii, oameni care fuseseră numiţi în post de Gorbaciov – susţinuse cerinţele conspiratorilor. Gorbaciov a fost îngrozit. „După ce am citit aşa ceva – a spus el încet – sunt de acord că întregul guvern trebuie demis; trebuie să

alegem unul nou.” Dar Elţin nu l-a lăsat. Toţi miniştrii care se dezonoraseră în felul acesta, a spus el, fuseseră numiţi personal de către însuşi preşedintele sovietic: avea acesta să accepte acum că întreg Partidul Comunist era de vină? Gorbaciov nu a vrut nici acum să se dezică de el. „Nu, nu pot fi de acord că PCUS este un partid criminal. Conţine o seamă de reacţionari, care trebuie daţi afară. Dar n-am să accept niciodată că milioane de muncitori, buni comunişti, sunt nişte infractori. N-am să accept niciodată!”

Elţin a făcut mişcarea decisivă. „În acest context – a spus el privind foaia de hârtie din faţa lui –, am să semnez un decret care interzice Partidului Comunist al Republicii Ruse să mai desfăşoare vreo activitate în viaţa politică a ţării.” Gorbaciov a încercat să protesteze. „Sunt sigur că Sovietul Suprem nu va fi de acord cu aşa ceva, s-a bâlbâit el, cu glasul acoperit de ropotul de aplauze izbucnite în sală. Cred că interzicerea Partidului Comunist va fi o mare greşeală.” Dar era prea târziu. Ideea de a interzice Partidul Comunist (chiar dacă doar ramura lui rusă, nu întreg PCUS) fusese rostită în public, fusese întâmpinată cu aplauze şi, cel mai important, fusese auzită la televizor de milioane de oameni obişnuiţi, care, în majoritatea lor, au fost încântaţi.

La numai câteva ore după drama desfăşurată în clădirea parlamentului rus, aliaţii lui Elţin transformau decretul în realitate. Primarul Gavriil Popov a ordonat unităţilor de miliţie să pătrundă în sediile partidului din toată Moscova şi să-i dea afară pe ocupanţi. Oficialilor comunişti nu le-a venit să creadă: erau oameni care conduseseră Rusia timp de 70 de ani, al căror drept de a conduce fusese consfinţit de lege cu numai şase luni în urmă. Acum sediile organizaţiilor de partid erau confiscate, uşile, sigilate, sertarele şi seifurile, percheziţionate în căutarea documentelor compromiţătoare. În clădirea Comitetului Central, unde îşi avea sediul şi organizaţia de partid a oraşului Moscova, mulţimea s-a strâns să-i vadă pe detestaţii aparatcici daţi afară din încăperi. Înainte de a li se permite să iasă pe uşă, conducătorii de ieri au fost puşi să-şi deschidă servietele şi să-şi golească buzunarele pentru a demonstra că nu luau cu ei nici un fel de dovadă a

vreunor delicte anterioare; apoi reprezentanţii lui Boris Elţin s-au instalat în birourile comuniştilor.

A doua zi dimineaţă, sâmbătă 24 august, atât Elţin, cât şi Gorbaciov au participat la funeraliile celor trei tineri care fuseseră ucişi în încercarea de a opri tancurile care se îndreptau spre Casa Albă a Rusiei. Mii de oameni stăteau înşiraţi pe marginile drumului, şi Elţin a ţinut o cuvântare emoţionantă, cerându-le iertare celor trei cupluri de părinţi pentru că nu fusese în stare să le salveze viaţa fiilor lor. Părea un moment de renaştere spirituală: un om care n-avea nici un motiv să se scuze accepta povara responsabilităţii, în contrast cu deceniile de guvernare comunistă dezastruoasă, când puţini puteau fi făcuţi răspunzători chiar şi de cele mai negre crime.

În timp ce Elţin era ridicat la rangul de erou al poporului, Gorbaciov s-a întors la Kremlin să-şi rumege gândurile. Târziu după-amiaza, în aceeaşi zi, a înregistrat o scurtă alocuţiune care urma să fie transmisă naţiunii. În lumina evenimentelor ultimei săptămâni, anunţa el, simţea că nu mai poate să rămână secretar general al Partidului Comunist sovietic; recomanda Comitetului Central al PCUS să ia decizia de a dizolva partidul. Cei 74 de ani de dominaţie politică a comunismului sovietic fuseseră anulaţi în doar şase zile.

În biroul meu am înrămate pe perete două prime pagini din ziarul *Pravda*. Prima, datată 20 august 1991, conţine anunţul Comitetului de Stat, care decreta starea de urgenţă, instaura regimul militar şi făcea apel la guvernele lumii şi la Naţiunile Unite să-i recunoască autoritatea. Deasupra lui tronează frontispiciul tradiţional al ziarului de zeci de ani: „*Pravda* – organ al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – Proletari din toate ţările, uniţi-vă!” şi, într-o parte, deasupra unei schiţe a profilului marelui lider – „fondat de V.I. Lenin pe 5 mai 1912”.

A doua primă pagină a apărut două zile mai târziu. Acum frontispiciul anunţă că este un „ziar politic general”; editorialul conţine fotografii – a lui Mihail Gorbaciov zâmbind şi a lui Boris Elţin cu o faţă serioasă. Iar în colţul din dreapta sus se găseşte unul dintre marile texte

jurnalistice de scuze din vremurile noastre. „Anunţ al echipei editoriale a ziarului *Pravda*: În ultimele zile, un grup de oameni a încercat o lovitură de stat ilegală şi anticonstituţională în ţara noastră. Ca şi celelalte ziare, *Pravda* a dat dovadă de lipsă de obiectivitate în relatările sale [în favoarea puciului]. Recunoaştem deschis că la baza ei stă o lungă perioadă în care ceea ce tipărea ziarul depindea de ordinele primite de sus. Mare parte din vina lipsei de integritate demonstrate de acest ziar aparţine redactorilor principali. În zilele următoare, echipa editorială va fi înlocuită.”

În acest timp scurt, lucrurile se schimbaseră irevocabil. În zilele de după puciul eşuat, fiecare dintre cele 15 republici sovietice şi-a declarat intenţia de a părăsi Uniunea. Ultimele trei luni ale lui Gorbaciov ca preşedinte sovietic – deşi nu şi ca lider autentic – au fost o luptă disperată de a salva măcar o parte din ceea ce fusese cândva marea Uniune Sovietică. În octombrie, a semnat împreună cu alţi opt lideri republicani un tratat de cooperare economică, dar pe 1 decembrie ultimele lui speranţe de a menţine unitatea imperiului sovietic au fost strivite atunci când populaţia Ucrainei a votat cu majoritate covârşitoare pentru ieşirea din URSS. (După cum recunoştea chiar Gorbaciov, „nu poate exista Uniune fără Ucraina”[778].) Fără să-l consulte pe preşedintele sovietic, Boris Elţin s-a întâlnit cu liderii ucrainean şi bielorus lângă Minsk, şi toţi trei au căzut de acord că ţările lor vor forma o confederaţie numită Comunitatea Statelor Independente (CSI). În comunicatul emis, Elţin a invitat şi alte republici să se înscrie în CSI. „URSS ca subiect al legislaţiei internaţionale şi ca realitate geopolitică a încetat să existe”[779], a declarat el. Gorbaciov a susţinut că manevrele lui Elţin erau ilegale, dar pe 17 decembrie a acceptat inevitabilul – statul pe care se luptase să-l păstreze şi să-l întărească nu mai exista. Într-un discurs emoţionant transmis la televiziune pe 25 decembrie, Gorbaciov a anunţat disoluţia Uniunii Sovietice şi demisia sa din funcţia de preşedinte. „Îmi părăsesc postul cu emoţie”, s-a adresat el milioanelor de telespectatori. „Dar şi cu speranţă, cu încredere în dumneavoastră, în înţelepciunea şi forţa spiritului

dumneavoastră. Suntem moştenitorii unei mari civilizaţii, şi acum fiecare dintre noi poartă răspunderea de a-i reda, poate, o viaţă nouă, modernă şi demnă.”[780]

La miezul nopţii, pe 31 decembrie 1991, secera şi ciocanul sovietice au fost date jos de pe turnurile Kremlinului şi înlocuite cu steagul rus. Boris Elţin era deja instalat în fostul birou al lui Mihail Gorbaciov, gata să călăuzească Rusia în noua epocă de democraţie, libertate şi economie liberală de piaţă. El reprezenta viitorul Rusiei, dar şansa lui de a remodela ţara era rezultatul acţiunilor predecesorului său.

Gorbaciov a fost – şi a rămas – un comunist devotat; a încercat să reformeze şi să revitalizeze partidul pentru a-i întări poziţia ca deţinător al unei puteri autocratice; dar planurile sale de reformă limitată au dezlănţuit un val de cereri din partea populaţiei de a transforma viaţa politică a ţării, val care i-a scăpat de sub control. Aşa cum scria generalul de armată şi istoricul rus Dmitri Volkogonov, paradoxul rolului istoric al lui Gorbaciov a fost să fie „un comunist ortodox care, în ciuda propriilor intenţii, a devenit groparul sistemului comunist”[781].

Note

750. Conferinţă de presă a lui Popov, 28 septembrie 1990; citată în M. Sixsmith, *Moscow Coup: The Death of the Soviet System*, Simon & Schuster, London, 1991, p. 90.

751. În orig. *their way*, trimitere la celebrul şlagăr al lui Frank Sinatra *My way* (*În felul meu*) (*n.t.*).

752. De fapt, Biroul Politic discutase posibilitatea unei intervenţii armate pentru a împiedica „popoarele frăţeşti” să părăsească blocul sovietic, dar Gorbaciov a dat de înţeles fără echivoc că n-avea să susţină folosirea forţei. Încă din iunie 1988, le-a spus participanţilor la a XIX-a Conferinţă a partidului că „«noua gândire» reprezintă un angajament faţă de libertatea de alegere [...]. Politica forţei şi-a trăit traiul” (Sixsmith, *op. cit.,* p. 68).

753. A. Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1997, pp. 560–561. Masacrul de la Tbilisi s-a petrecut în timpul cât Gorbaciov era plecat din ţară într-o vizită la Londra, iar Egor Ligaciov rămăsese preşedintele Biroului Politic. Măsurile

luate la Baku au fost iniţiate de trimisul Kremlinului Evgheni Primakov.

754. Sixsmith, *op. cit.*, p. 104.

755. *Ibidem*, pp. 104-105.

756. *Ibidem*, p. 106.

757. *Ibidem*, p. 107.

758. *Ibidem*, p. 109.

759. *Ibidem*, pp. 122–123. Vezi şi M. Ebon, *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport, Connecticut, 1994, pp. 3 şi urm. pentru detalii despre evenimentele de la Foros.

760. Sixsmith, *op. cit*., p. 123.

761. *Ibid*.

762. *Ibidem,* p. 11.

763. *Ibidem*, p. 15.

764. Fostă misiune catolică şi fortăreaţă în Texas (pe atunci parte a Mexicului), asediată de mexicani în cursul faimoasei Bătălii de la Alamo (februarie–martie 1836) din timpul Revoluţiei Texane (în care coloniştii americani din Texas au luptat pentru independenţa faţă de Mexic). Toată garnizoana americană a fost ucisă, dar cruzimea asediatorilor i-a însufleţit pe alţi texani să-i învingă până la urmă definitiv pe mexicani (*n.t.*).

765. Privindu-le retrospectiv, ultimele cuvinte pe care mi le-a spus Ianaev au fost un soi de avertisment: „M-am înscris în Partidul Comunist acum treizeci de ani şi continui să cred că am făcut alegerea corectă. Sunt şi am să rămân un comunist. Comunismul nu a murit în Uniunea Sovietică. [...] Daţi-mi voie să vă spun: e prematur să spuneţi că idealurile comunismului au murit aici” (interviu luat de autor lui Ghennadi Ianaev, iulie 1991).

766. Conferinţă de presă a lui Ianaev, 19 august 1991; Sixsmith, *op. cit*., p. 23.

767. *Ibidem*, p. 24.

768. Poezie de Evtuşenko citată în Sixsmith, *op. cit*., pp. 16–17; vezi şi interviul luat de autor lui Evtuşenko, august 1991.

769. Interviu luat de autor lui Evtuşenko, iulie 2008.

770. Sixsmith, *op. cit*., p. 34.

771. Elţin a folosit aici cuvântul *samozvanţî*, trimiţând la impostorii sau pretendenţii din istoria Rusiei care au îndrăznit în mai multe rânduri să uzurpe puterea conducătorilor legitimi şi au plătit pentru trădarea lor.

772. Sixsmith, *op. cit.*, p. 36.

773. *Ibidem*, pp. 118– 119.

774. *Ibidem*, p. 121.

775. *Ibidem*, pp. 122–125.
776. *Ibidem*, p. 126.
777. *Ibidem*, pp. 130–131.
778. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2000, p. 589.
779. *Ibid*.
780. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 507.
781. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 474.

Capitolul 40
Boris Elţin. Eşecul reformelor

La scurt timp după ce, în ziua de Crăciun a anului 1991, Mihail Gorbaciov a vorbit pentru ultima oară la televiziunea naţională în faţa poporului în calitate de preşedinte, preşedintele George Bush s-a adresat naţiunii americane. Mesajul de Crăciun al lui Bush nu avea nimic din emoţia şi tristeţea discursului ţinut de Gorbaciov; avea, din contră, exaltarea unui antrenor de baseball a cărui echipă tocmai câştigase campionatul mondial:

> Bună seara şi Crăciun fericit tuturor americanilor din marea noastră ţară! În ultimele luni, am fost martorii uneia dintre cele mai mari drame ale secolului al douăzecilea – transformarea istorică a unei dictaturi totalitare, Uniunea Sovietică, şi eliberarea popoarelor ei. [...] Timp de peste patruzeci de ani, Statele Unite au condus lupta Occidentului împotriva comunismului şi a ameninţării pe care acesta o reprezenta la adresa principalelor noastre valori. Această luptă a influenţat viaţa tuturor americanilor. [...] Dar confruntarea a luat acum sfârşit! Ameninţarea nucleară păleşte. Europa de Est e liberă. Uniunea Sovietică însăşi nu mai există. Este o victorie a democraţiei şi libertăţii! O victorie a forţei morale a valorilor noastre! Fiecare american poate să fie mândru de ea, de la milioanele de bărbaţi şi femei care au slujit patriei noastre în uniformă până la milioanele de americani care şi-au susţinut ţara şi politica ei de apărare sub nouă preşedinţi![782]

Suna ca şi cum Statele Unite anihilaseră singure autocraţia din Rusia. Cuvintele lui Bush sugerau că „valorile americane” triumfaseră şi că Rusia avea să le adopte şi ea de aici înainte. Această siguranţă mărginită că liderii ruşi puteau pur şi simplu să fie instruiţi cum să devină buni capitalişti, „ca noi”, avea să fie o trăsătură definitorie a modului cum Occidentul avea să trateze Rusia în următorii zece ani.

Mulţi ruşi auziseră despre libertăţile şi prosperitatea Occidentului şi, în mod firesc, îşi doreau acelaşi lucru. Oamenii s-au grăbit să înlăture şi ultimele rămăşiţe ale comunismului pentru a face loc noii societăţi capitaliste: a fost compus un nou imn naţional, steagul a fost schimbat şi vechile nume au revenit în actualitate: Leningradul s-a transformat în Sankt-Petersburg, strada Gorki din Moscova a redevenit Tverskaia, bulevardul Marx s-a prefăcut în Ohotnîi Riad şi aşa mai departe în toată ţara. Am participat la un eveniment bizar în parcul moscovit Gorki, unde statuile epocii comuniste – toţi Leninii şi Brejnevii, ca şi uriaşul Dzerjinski pe care mulţimea încercase să-l răstoarne în piaţa Lubianka – erau aruncate pur şi simplu pe o parcelă cu iarbă măruntă. Primarul Moscovei, Gavriil Popov, a declarat că acesta avea să fie „un muzeu în aer liber de istorie socială”. „O epocă a istoriei s-a încheiat, a spus el mulţimii. Acum trebuie să construim o epocă nouă.”[783]

Dar exorcizarea comunismului din societatea rusă n-avea să se dovedească atât de uşoară. PCUS fusese mult mai mult decât un simplu partid politic; în cursul a 70 de ani devenise practic statul. Purtătorul de cuvânt al lui Gorbaciov, Vitali Ignatenko, a vorbit despre „golul” pe care eliminarea lui îl lăsase în guvernarea ţării şi în minţile cetăţenilor ei.

> A fost o societate ale cărei resurse fuseseră alocate şi ale cărei nevoi fuseseră satisfăcute timp de zeci de ani de partid. Totul fusese făcut de către partid şi prin intermediul lui. Îmi amintesc chiar o poezie scrisă de o fetiţă în ziarul tineretului comunist, care spunea: „Iarna a plecat; vara a venit – mulţumită partidului”. Astăzi pare naiv şi caraghios, dar în vremurile acelea îi mulţumeam partidului pentru orice. Şi să te trezeşti dintr-odată că partidul nu mai există ca să-ţi spună cum să-ţi trăieşti viaţa, cum să-ţi construieşti viitorul...[784]

Pentru fiecare rus care întâmpina cu bucurie perspectiva unei noi societăţi întemeiate pe democraţie şi capitalism, erau alţii – majoritatea, dar nu în totalitate, membri ai generaţiei mai vârstnice – care regretau trecutul comunist. Comuniştii nu vor pleca uşor, avertiza la un moment dat Eduard Şevardnadze, forţele revanşarde erau încă active. „În august 1991 am învins nişte proşti, spunea el. Dar acum îşi găsesc lideri mai inteligenţi. Comuniştii sunt încă puternici, şi ar fi o naivitate să credem că au fost măturaţi de pe scena istoriei. Dacă ne permitem să ne dezbinăm, vor fi mai puternici decât noi.”[785]

Sentimentul acesta subconştient al fragilităţii noului regim, al vulnerabilităţii lui în faţa puternicelor forţe comuniste care puteau să pună în orice moment la cale o revenire a impulsionat eforturile lui Boris Elţin de a se instala ferm la putere şi de a impune societăţii ruse valorile pe care le reprezenta el însuşi. Asta a însemnat că preşedintele rus era gata să asculte de fiecare dată când Washingtonul îi oferea sfaturi despre cum să pună în cel mai scurt timp bazele democraţiei şi ale economiei de piaţă.

În lunile de după destrămarea Uniunii Sovietice s-a făcut mult caz de aşa-numitul „consens de la Washington”: faptul că modelele economice capitaliste triumfaseră şi erau acum singura cale de urmat pentru economiile emergente ale lumii. Teoreticieni învăţaţi au fost trimişi în Europa de Est pentru a propovădui evanghelia preţurilor libere, a deficitelor bugetare reduse, a comerţului liber, a creşterii economice întemeiate pe exporturi şi a integrării în economia mondială. O echipă de economişti occidentali condusă de Jeffrey Sachs, de la Universitatea Harvard, se pusese deja pe treabă în Polonia, cu rezultate încurajatoare. Acum aceeaşi echipă a venit la Moscova şi, sub influenţa lor, Elţin s-a dedicat unui program de „terapie economică de şoc”.

Ideea din spatele acestei politici era să înlocuiască stagnarea adusă de planificarea centralizată a comuniştilor cu o economie în care concurenţa şi iniţiativa privată să revigoreze statul. Economiştii de la Harvard, cu sprijinul unor economişti liberali din guvernul rus, în primul rând a

prim-ministrului Egor Gaidar şi a consilierului economic Anatoli Ciubais, l-au convins pe Elţin că orice întârziere ar complica lucrurile şi că transformarea trebuia să fie încheiată înainte ca vechii comunişti să se regrupeze şi să reuşească să dea timpul înapoi. Numai prin crearea unei noi elite economice şi a unei clase de mijloc care să fie interesată să apere sistemul puteau să fie siguri că puterea nu se va întoarce niciodată în mâinile comuniştilor. Reformatorii recunoşteau că viteza schimbărilor – cea mai mare şi mai rapidă privatizare făcută vreodată în lume – avea să producă suferinţe pe termen scurt, dar considerau că pe termen lung câştigurile ar fi meritat.

Prăbuşirea Uniunii Sovietice, 1991

Suferinţele n-au întârziat să apară. În ianuarie 1992, Kremlinul a anunţat că toate preţurile, afară de cele ale bunurilor şi serviciilor de strictă necesitate, aveau să fie liberalizate. După decenii de control sever din partea

statului, întemeiat pe subsidii de miliarde de ruble, eliminarea bruscă a oricărei plafonări a făcut ca preţurile să crească vertiginos. În prima lună, inflaţia a atins 400%; economiile unei părţi a populaţiei au fost cheltuite pe mâncarea pe câteva zile.[786] N-a durat mult până când cerşetorii au devenit un fenomen comun pe străzi şi oamenii au fost siliţi să vândă ce aveau pentru a-şi hrăni familiile. Într-o încercare de a echilibra bugetul naţional, cheltuielile statului au fost reduse drastic şi impozitele au fost mărite. Accesul la serviciile gratuite de sănătate a fost redus, şi puţini şi-au mai permis să plătească serviciile private care le-au înlocuit. Rata de îmbolnăvire a populaţiei şi mortalitatea infantilă au crescut, la fel rata alcoolismului şi a sinuciderilor; până la mijlocul anilor 1990, speranţa de viaţă pentru bărbaţi scăzuse la 57 de ani.

Popularitatea lui Elţin, care fusese enormă după actele sale de eroism din august 1991, a început să scadă vertiginos. Efectele „terapiei de şoc” au fost respinse de majoritatea populaţiei, iar guvernul n-a explicat suficient de bine de ce era necesară – pentru că în ultimele zile ale comunismului ţara fusese la un pas de faliment; pentru că datoria naţională a Rusiei era atât de mare, încât nimeni nu mai era dispus s-o împrumute; pentru că ţara trebuia să înghită un medicament amar. Mare parte din oprobriul public s-a îndreptat către Gaidar, Ciubais şi echipa lor de tineri economişti. Vicepreşedintele lui Elţin, Aleksandr Ruţkoi, care se dovedise atât de curajos în timpul asediului Casei Albe moscovite, s-a alăturat corului de critici, descriindu-i pe reformatori drept „băieţaşi în şorturi roz şi ghetuţe galbene”[787]. Elţin considera prioritară privatizarea proprietăţii statului, pe care o socotea cheia descătuşării iniţiativei private şi a energiei populaţiei şi întruchiparea valorilor democraţiei şi pieţei libere. Era hotărât să nu vândă averea statului către străini; dar investitori ruşi care să dispună de capitalul necesar pentru a cumpăra coloşii industriali ai statului pe care voia el să-i vândă erau puţini. Aşa încât prima tentativă de privatizare, de la sfârşitul anului 1992, concepută de Gaidar şi Ciubais, a fost o strategie cu certificate care intenţiona să „împartă” populaţiei industriile de stat ale Rusiei. Fiecare cetăţean a

primit un certificat în valoare de 10 000 de ruble (aproximativ 60 de dolari), reprezentând o părticică infimă din economia naţională. Era o încercare donquijotescă de a crea peste noapte o clasă mijlocie de acţionari. O încercare eşuată însă, pentru că oamenii care aveau într-adevăr bani şi ştiau din interior că certificatele erau cheia unei viitoare averi – întreprinzători precum Boris Berezovski, Roman Abramovici şi Mihail Hodorkovski – au cumpărat certificate cu sutele de mii. La fiecare colţ de stradă întâlneai comercianţi ambulanţi cu pancarte care spuneau „cumpărăm certificate – preţuri bune”; idealismul operaţiunii se evaporase. Chiar şi matematica părea ilogică într-un mod pervers. Populaţia Rusiei era de aproape 150 de milioane de oameni, aşa că fuseseră emise 150 de milioane de certificate... adică cea mai mare parte a economiei ruseşti fusese evaluată la doar 9 miliarde de dolari. Nu e de mirare că viitorii oligarhi erau hotărâţi s-o cumpere.

Privatizarea i-a lăsat pe cei mai mulţi într-o stare mai rea decât la început; însă câţiva s-au îmbogăţit inimaginabil. Berezovski avea să se laude mai târziu, cu insolenţă, că principalii şapte oameni de afaceri ai Rusiei controlau jumătate din economia ţării.[788] Oligarhii erau în general dispreţuiţi de populaţia de rând, care-i acuza că „jefuiseră averea statului”; iar faptul că majoritatea erau evrei nu făcea decât să sporească furia oamenilor.

Epoca Elţin, începută cu atâtea speranţe, se transforma într-o mare dezamăgire. În 1992, producţia de alimente a scăzut cu 9%; cea industrială, cu 18%.[789] Majoritatea ruşilor trăiau în cele mai rele condiţii de după război. Salariile nu erau plătite, inflaţia scăpase de sub control; numărul celor rămaşi fără adăpost şi al săracilor a crescut la niveluri nemaiîntâlnite până atunci. Vicepreşedintele Aleksandr Ruţkoi, care devenise principala voce a opoziţiei faţă de Elţin, descria politicile lui economice drept „genocid economic”. Dar o minoritate acumula bogăţii uriaşe. *Novîie russkie* – „ruşii noi” – îmbrăcaţi de la Gucci şi Prada, cu bodyguarzii lor, cu Mercedesuri şi Rolls-Royce-uri cu geamuri fumurii, ieşeau în evidenţă pe străzile sărace ale Moscovei ca o condamnare tăcută a noului liberalism. Cum

peste noapte puteau fi câştigate averi enorme, gangsterismul, corupţia şi violenţa înfloreau.

Dacă liberalizarea economică nu dădea rezultatele scontate, cealaltă promisiune a noii epoci – democratizarea – era şi ea în primejdie. Exploatarea pe faţă a strategiei de privatizare a lui Elţin pusese o putere financiară uriaşă în mâinile oligarhilor, care, în scurt timp, au început să aspire şi la puterea politică. Câţiva au cerut şi au primit posturi în guvern. Boris Berezovski a devenit un intim al Kremlinului, direcţionând decizii politice din umbră şi devenind, cum se spunea, puterea din spatele tronului lui Elţin. A luat naştere astfel o nouă ordine plutocratică, în care elitele din domeniul afacerilor şi cele politice se îmbinau strâns. Urmarea avea să fie un pact faustic, în care fiecare parte credea că o păcăleşte pe cealaltă.

Anii de după 1991 au fost un moment de răscruce în Rusia, o perioadă în care ţara a scuturat lanţurile autocraţiei şi a experimentat valorile democraţiei liberale. Dar după entuziasmul iniţial oamenii au devenit tot mai dezamăgiţi. Economia se prăbuşea, Rusia îşi pierduse statutul de superputere şi violenţa interetnică mocnea în enclavele naţionale din cadrul Federaţiei Ruse. Elţin părea să nu aibă nici o soluţie. Când opoziţia faţă de politicile lui a atins punctul de fierbere, la sfârşitul lui 1992, el a cerut să-şi prelungească dreptul de a emite decrete prezidenţiale, ocolind examinarea lor de către parlament, ceea ce i-ar fi permis să conducă, practic, asemenea unui dictator. Profetul democraţiei apela la metodele sistemului autocratic pe care se luptase să-l dărâme. Ironia aceasta n-a rămas neobservată; tradiţia adânc înrădăcinată a conducerii autocratice nu era uşor de lăsat în urmă.

Dar parlamentul rus, Congresul Deputaţilor Poporului, şi organul său legislativ permanent, Sovietul Suprem, au refuzat să lărgească puterile lui Elţin şi au refuzat să-l numească din nou pe Egor Gaidar premier. Ambele refuzuri erau măsuri de protest faţă de politicile economice care aduseseră ţării atât de multă suferinţă fără prea multe semne de recompensă pe termen lung. Elţin a convocat un referendum naţional, cerându-le ruşilor să aleagă între el şi parlament, între liberalizarea economică pe mai departe şi

întoarcerea la stilul vechi de a face lucrurile. La referendum, în aprilie 1993, întrebările au fost formulate în aşa fel încât alternativa la politicile lui Elţin părea să sugereze un adevărat dezastru. Elţin a câştigat sprijinul majorităţii votanţilor; dar parlamentarii, sub conducerea lui Ruţkoi şi a lui Ruslan Hasbulatov, preşedintele Sovietului Suprem, au continuat să-i blocheze reformele. Elţin a ameninţat să dizolve parlamentul. Confruntarea dintre preşedinte şi organele legislative paraliza munca guvernului. Ziarul *Izvestiia* comenta cu sarcasm: „Preşedintele emite decrete ca şi cum n-ar exista nici un Soviet Suprem, în timp ce Sovietul Suprem suspendă decretele ca şi cum n-ar exista nici un preşedinte”[790]. La sfârşitul lui septembrie, Elţin a anunţat că suspendă negocierile pe marginea unei noi constituţii, convoacă un alt referendum şi dizolvă Sovietul Suprem. Parlamentul a răspuns suspendându-l şi proclamându-l preşedinte pe Aleksandr Ruţkoi. Dubla cârmuire era din nou o realitate, şi în balanţa ei atârna viitorul Rusiei.

La începutul lui octombrie, demonstranţii mărşăluiau în sprijinul parlamentarilor, câştigaţi de promisiunile lor de a opri reformele economice, de a reinstaura controlul statului asupra economiei şi de a stabiliza preţurile. Pe străzile Moscovei au izbucnit confruntări armate; poliţia şi armata s-au împărţit între trupele loiale preşedintelui şi cele care-i susţineau pe rebeli. La sediul televiziunii naţionale din Ostankino s-a dat o bătălie sângeroasă, în care au fost ucişi 62 de oameni.[791]

Parlamentarii baricadaseră deja clădirea parlamentului, aceeaşi Casă Albă a Rusiei pe care Elţin o apărase cu succes de comuniştii înveteraţi în august 1991, şi apelau la populaţia Moscovei să le vină în ajutor. În 1991, Elţin fusese apărat de peste 50 000 de civili, dar acum mult mai puţini au venit în ajutorul lui Ruţkoi şi al lui Hasbulatov. În 1991, conservatorii ezitaseră să atace Casa Albă, dar Elţin n-a mai avut asemenea scrupule. În primele ore ale zilei de 4 octombrie 1993, tancurile armatei ruse au lansat un bombardament susţinut asupra clădirii şi, până la mijlocul dimineţii, etajele superioare erau în flăcări. La amiază, soldaţii de elită din unităţile speciale Vîmpel şi Alfa au intrat

în parlament şi au început să elibereze clădirea etaj cu etaj. Înăuntru se aflau sute de rebeli înarmaţi până-n dinţi, dar care nu s-au putut împotrivi trupelor speciale. În câteva ore, morţii erau întinşi pe coridoare, iar parlamentarii asediaţi, baricadaţi în sala de consiliu, dezbăteau tot mai disperaţi ce aveau de făcut mai departe. Când au ieşit, târziu după-amiază, fluturând steaguri albe, peste 200 de oameni erau deja morţi şi mult mai mulţi, răniţi. Fuseseră cele mai grave violenţe de stradă de la Moscova din 1917 şi până atunci.

Boris Elţin a denunţat rebeliunea parlamentarilor drept un complot „pus la cale de revanşarzi comunişti, de fascişti şi de foşti deputaţi care au acţionat în numele sovietelor". „Organizatorii sunt nişte criminali şi nişte bandiţi – a anunţat el –, o bandă de politicieni care recrutează mercenari deprinşi cu violenţa şi crimele şi care încearcă, prin forţă armată, să-şi impună voinţa asupra întregii ţări. [...] Cei care flutură steagul roşu au pătat încă o dată cu sânge Rusia."[792] Dar parlamentarii revoltaţi nu fuseseră nici revanşarzi, nici fascişti. Nu erau nici dinozaurii comunişti care conduseseră lovitura de stat din 1991. Erau politicieni care se opuneau reformelor liberale ale lui Elţin şi ale căror vederi, exprimate într-un forum parlamentar democrat, fuseseră ignorate. Boris Elţin propovăduise poate libertatea şi democraţia, dar acum se coborâse la folosirea forţei pentru a le impune; poate că luptase împotriva vechii autocraţii, dar acum făcea uz exact de metodele ei. Casa Albă din Moscova, clădirea care în 1991 fusese simbolul democraţiei ruseşti – „lebăda albă" a lui Evtuşenko –, era o ruină.

După evenimentele din octombrie, Ruţkoi şi Hasbulatov au fost închişi. Elţin a impus o nouă constituţie şi a instituit un organ legislativ bicameral format din Duma de Stat şi Consiliul Federaţiei. Puterile acestora erau semnificativ mai reduse decât ale vechiului parlament: preşedintele îşi păstra dreptul de a conduce prin decrete, de a numi prim-ministrul şi de a dizolva Duma; nu mai putea fi suspendat şi avea drept de veto asupra legislaţiei care trecuse de parlament cu majoritate simplă în camera inferioară. Concentrarea unei puteri atât de mari în mâinile

preşedintelui şi neutralizarea parlamentului au dat naştere unei variante trunchiate a democraţiei pe care Boris Elţin o propovăduise cândva. La fel ca Ecaterina cea Mare, Elţin descoperise că idealurile democratice sunt foarte bune până când cer împărţirea puterii. Experimentul cu valorile liberale în stil occidental se dilua – şi lucrurile nu aveau să se oprească aici.

În alegerile pentru noua Dumă, din decembrie 1993, partidul lui Elţin şi Gaidar a ieşit abia pe locul al treilea, în urma Partidului Liberal Democratic, formaţiunea ultranaţionalistă şi antioccidentală a lui Vladimir Jirinovski, un demagog populist care se angaja să trimită armata rusă să mărşăluiască prin Afganistan şi Persia până când soldaţii „şi-ar fi putut spăla ghetele în Oceanul Indian”[793]. Doi ani mai târziu, în alegerile pentru Dumă din 1995, marele câştigător a fost Partidul Comunist, reconstituit şi resuscitat, într-o victorie zdrobitoare care spunea multe despre cât de dezamăgit de guvern şi de preşedinte era poporul. Combinaţia dintre „terapia de şoc” iresponsabilă, inspirată din Occident, şi gestiunea dezastruoasă a economiei promovată de Boris Elţin generase un deficit bugetar imens. Statul nu colecta decât o fracţiune din taxele de care avea nevoie pentru a rămâne solvabil; profesorii, funcţionarii publici şi miliţia erau neplătiţi cu lunile; pensionarii nu-şi primeau pensiile; producţia industrială era în cădere. La o bază de submarine nucleare din portul Murmansk, în nord-vestul Rusiei, marina militară s-a trezit cu electricitatea tăiată după ce nu-şi plătise facturile timp de şase luni; reactoarele navelor erau în pericol iminent de topire. Rusia era în haos. Mai rău, în anul următor aveau să aibă loc alegeri prezidenţiale, şi comuniştii, sub conducerea noului lor lider, Ghennadi Ziuganov, ameninţau să revină în forţă la putere – de data aceasta prin intermediul urnelor de vot.

Elţin şi aliaţii lui au intrat în panică. Aveau nevoie de o infuzie masivă de bani lichizi în economie ca s-o menţină pe linia de plutire dacă voiau să aibă vreo şansă de succes la alegeri; şi, ca să îndepărteze ameninţarea comunistă, aveau nevoie ca oligarhii, care controlau deja mare parte din mass media ţării, să le vină în ajutor. Nici pentru

oligarhi perspectiva unei victorii a comuniştilor, cu ororile renaţionalizării promise, cu procesele de corupţie şi răzbunarea politică, nu era tocmai fericită. Doi dintre cei mai importanţi, Vladimir Potanin şi Mihail Hodorkovski, au propus ca marii deţinători de averi ai Rusiei să împrumute preşedintelui echivalentul a 1,8 miliarde de ruble, care ar fi permis Kremlinului să reducă povara salariilor şi pensiilor neplătite şi să ofere câteva pomeni electorale.[794] Oligarhii ar fi urmat să se ocupe de asemenea de influenţarea mass media în sensul dorit de campania lui Elţin. Dar Potanin şi Hodorkovski voiau multe în schimb. Ca garanţie pentru banii împrumutaţi, voiau ca guvernul să scoată la vânzare titlurile de proprietate ale ultimelor industrii rămase de stat în Rusia, inclusiv ale sectoarelor-cheie ale producţiei de fier, oţel, gaze naturale şi ţiţei. Strategia aceasta avea să rămână cunoscută sub numele de „împrumut contra acţiuni” şi, întrucât guvernul falimentar avea prea puţine şanse de a returna vreodată împrumutul, a fost limpede de la bun început că oligarhii aveau să pună mâna pe perlele economiei ruse. Dar mai întâi trebuiau să-şi folosească banii şi influenţa pentru a-l ajuta pe Elţin să fie reales: dacă ieşeau câştigători comuniştii, ei ar fi readus vechea ordine. N-aveau să mai existe nici proprietate privată, nici oligarhi, nici Elţin.

Banii pompaţi şi susţinerea totală din partea mijloacelor de comunicare în masă l-au ajutat pe Elţin să se ridice de la procentele catastrofale din sondajele de opinie la victoria asupra comunistului Ziuganov în a doua rundă a alegerilor prezidenţiale din iulie 1996. Oligarhii şi-au cerut atunci răsplata. În septembrie, statul a organizat o serie de licitaţii foarte ciudate pentru companiile care fuseseră promise oligarhilor ca garanţii suplimentare ale împrumuturilor. În fiecare caz, singurul ofertant pentru proprietăţile respective era oligarhul care-i dăduse bani lui Elţin înainte de alegeri. Potanin a primit principala companie de nichel şi aluminiu a ţării la un preţ derizoriu; lui Berezovski şi partenerului şi protejatului său Roman Abramovici le-a revenit compania petrolieră Sibneft, iar Hodorkovski a obţinut un pachet preferenţial de acţiuni în masivul conglomerat petrolier

Iukos, pe atunci al doilea producător al Rusiei, la preţul minuscul de 309 milioane de dolari.[795]

Pactul cu oligarhii l-a discreditat pe Elţin. Acuzaţiile de corupţie la adresa consilierilor şi a membrilor familiei lui au început să aibă urmări. Elţin părea un politician care acţiona impulsiv, al cărui comportament – asemenea purtării lui Nikita Hruşciov – era imprevizibil. Eticheta de „excentric” pe care i-o pusese CIA părea să se adeverească. Ca şi Lech Wałęsa în Polonia, Elţin fusese omul unui moment dramatic, dar în mod cert nu era potrivit pentru povara de zi cu zi a politicii pe termen lung. Anii în care băuse peste măsură începuseră să producă momente stânjenitoare: o tentativă impulsionată de alcool de a dirija o fanfară în timpul unei vizite în Germania, o apariţie şovăielnică la o conferinţă de presă alături de mai mulţi lideri mondiali sau o cuvântare la care citise acelaşi pasaj de trei ori înainte de a fi oprit de aghiotanţii săi. (Când am vorbit cu el înainte de alegerile prezidenţiale din 1996, avea faţa buhăită, îşi bălmăjea cuvintele şi părea să nu mai ştie sigur ce promisese electoratului; imediat după aceea s-a făcut nevăzut.)

Zvonurile că Elţin era grav bolnav au fost negate cu stăruinţă de Kremlin, dar în primele săptămâni ale campaniei prezidenţiale din 1996 a fost absent. Apoi a revenit brusc, apărând la un concert electoral în oraşul său natal, Sverdlovsk, unde a sărit pe scenă şi a dansat rumba cu o energie maniacală şi cu un simţ impresionant al ritmului. Abia ani mai târziu a ieşit la iveală adevărul: Elţin suferise un atac de cord sever, unul dintre cele câteva pe care avea să le aibă în următorii patru ani, şi fusese sfătuit de medici să ia o pauză lungă de politică; la insistenţele echipei sale, i se făcuseră însă injecţii cu adrenalină, după care îşi revenise spectaculos.[796] Efectele pe termen lung ale unui asemenea tratament puteau fi dezastruoase şi, în tot restul timpului cât Elţin a rămas preşedinte, n-a mai fost niciodată limpede în ce măsură controla el însuşi lucrurile şi în ce măsură era manipulat de „consilierii” influenţi pe care şi-i alesese din rândul oligarhilor.

Devotamentul lui Elţin faţă de democraţia liberală a fost subminat de deteriorarea climatului economic şi politic, iar

susţinerea pentru minorităţile naţionale din Rusia, pe care o proclamase, părea şi ea să se evapore. Sfatul pe care-l dăduse acestora de a lua „câtă suveranitate pot duce” ajunsese să se întoarcă împotriva lui; încă din 1991, tulburările interetnice proliferaseră, căci diferite regiuni naţionale luaseră de bune cuvintele lui. Cecenia îşi alesese un preşedinte nou, pe fostul general sovietic de aviaţie Djokar Dudaev, care declarase independenţa ţării; discriminările la care fuseseră supuşi ulterior ruşii din republică provocaseră confruntări violente. Timp de trei ani, Elţin a evitat folosirea forţei, organizând negocieri cu separatiştii prin intermediar, dar în decembrie 1994 Cecenia ajunsese practic în pragul războiului civil. Kremlinul a anunţat că trimite armata pentru a „restabili ordinea”. Ministrul apărării, Pavel Graciov, s-a lăudat că luptele aveau să dureze numai câteva zile, dar forţele sale au suferit o serie de înfrângeri ruşinoase. Numărul morţilor şi al răniţilor creştea, iar despre soldaţii ruşi luaţi prizonieri se spunea că sunt torturaţi şi executaţi; Moscova a replicat printr-o campanie de bombardament total, cea mai intensă de după bombardarea Dresdei de către Aliaţi în al Doilea Război Mondial.[797] La vremea când trupele ruse au cucerit capitala cecenă, o lună mai târziu, mare parte din oraş era un morman de moloz; palatul prezidenţial era în ruine şi zeci de mii de civili fuseseră ucişi.

Rusia învăţase după secole de experienţă că a supune teritoriile muntoase din nordul Caucazului nu era o sarcină uşoară, şi luptele sporadice au continuat aproape pe tot parcursul celor doi ani care au urmat. Imamii au proclamat rezistenţa cecenă un jihad – un război sfânt, în care cei căzuţi pe câmpul de luptă primesc răsplată cerească –, şi ţara a fost năpădită de luptători islamici din Orientul Apropiat. Forţele de gherilă au continuat să hărţuiască armata rusă, provocând un mare număr de morţi şi răniţi. Atrocităţile erau înfăptuite pe scară largă de ambele părţi: prizonierii nu se puteau aştepta la milă, şi civilii au suferit la fel de mult ca şi trupele. Detaşamente cecene luau în mod regulat ostatici – unul dintre cazurile cele mai spectaculoase a fost ocuparea spitalului din Budionnovsk, în sudul Rusiei, în iunie 1995. Dudaev a fost asasinat de

ruşi cu o rachetă teleghidată în aprilie 1996, dar luptele au continuat până în august, când a fost semnat un armistiţiu. Primul Război din Cecenia (1994–1996) s-a soldat cu moartea a peste 100 000 de ceceni, majoritatea civili, şi a unui număr între 5 şi 10 000 de soldaţi ruşi. Imaginea de democrat a lui Elţin era la pământ; viabilitatea unui guvern liberal ca instrument de guvernare a Rusiei era pusă în mod deschis la îndoială.

În cea mai mare parte a anilor 1990, Occidentul avusese impresia că experimentele democratice din Rusia sunt în propriul lui interes. La urma urmei, ele puseseră capăt Războiului Rece, opriseră cursa distructivă a înarmărilor şi transformaseră Moscova dintr-un adversar temut, într-un aliat prietenos. Dorinţa de zeci de ani a Occidentului de a vedea că regimul totalitar şi represiunile politice iau sfârşit se împlinise; reformele îndrăzneţe ale lui Elţin fuseseră lăudate de Washington şi de Londra, aşa că acum, când el era la ananghie, se aştepta ca Vestul să-l ajute să o scoată la capăt. Dar mesajul de Crăciun al lui George Bush din 1991 şi alte declaraţii similare ale liderilor occidentali promiseseră sfârşitul ameninţării ruse, nu o campanie scumpă de susţinere a guvernului ei, oricât de proocidental ar fi fost acesta.

Rusia fusese primită ca membru al grupului G7, devenit astfel G8, şi Fondul Monetar Internaţional (FMI) îi acordase un pachet de stimulare economică în valoare de aproape 10 miliarde de dolari. Dar alte ajutoare n-au mai venit la fel de repede. Încă din octombrie 1992 Elţin începuse să dea glas frustrărilor Moscovei în legătură cu lipsa de sprijin a Occidentului. „Rusia nu e o ţară care poate fi lăsată să aştepte în anticameră”[798], afirma el, în timp ce Kremlinul îşi exprima dorinţa de a se integra în sistemul occidental. În diferite momente, Elţin a sugerat că Rusia putea deveni membră a Uniunii Europene, a Organizaţiei Mondiale a Comerţului şi chiar a NATO. Dar toate sugestiile sale au fost respinse. NATO şi-a continuat expansiunea în fostele state-satelit ale Uniunii Sovietice din Europa de Est, încorporând Polonia, Ungaria şi Republica Cehă şi oferind Rusiei doar un acord de cooperare. Moscova s-a alarmat, dându-şi seama

că fostele republici sovietice, inclusiv Ucraina, Georgia (Gruzia) şi statele baltice, puteau fi recrutate la rândul lor.

La sfârşitul anilor 1990, relaţiile dintre Rusia şi Occident erau cum nu se poate mai reci. Elţin a denunţat intervenţia NATO în Serbia şi Kosovo fără un mandat ONU, iar Bill Clinton a răspuns condamnând reluarea acţiunilor militare ale Moscovei în Cecenia. La o întrunire a Organizaţiei pentru Securitate şi Cooperare în Europa, preşedintele Clinton a arătat cu degetul spre preşedintele rus şi i-a cerut să înceteze bombardarea capitalei Groznîi; Elţin a ieşit furtunos din sală. La scurt timp după aceea, şi-a dat frîu liber frustrărilor. „Ieri – a spus el –, preşedintele Clinton a încercat să exercite presiuni asupra Rusiei. A uitat pentru o clipă, pentru o secundă, că Rusia are un arsenal complet de arme nucleare. A uitat acest lucru.”[799] Era un ecou al retoricii agresive practicate de Hruşciov şi Kennedy.

Criza economică mondială din 1998 a aruncat o lumină crudă asupra dezechilibrelor economice din Rusia. Prăbuşirea preţurilor la petrol, gaze naturale, metale şi cherestea însemna că Moscova nu se mai putea bizui pe exportul masiv de resurse naturale pentru a-şi finanţa deficitul bugetar în creştere accentuată. În august, Kremlinul a anunţat că devaloriza rubla şi suspenda achitarea datoriei externe. Pieţele financiare, alarmate de perspectiva neplăţii, au scăzut masiv valoarea acţiunilor. Până la sfârşitul anului, mii de oameni îşi pierduseră economiile de o viaţă, pe măsură ce o serie de bănci dădeau faliment; sute de firme şi afaceri s-au închis; inflaţia a atins 88%[800] şi magazinele au rămas din nou cu rafturile goale. Pe străzile Moscovei şi ale altor oraşe mari au apărut demonstranţi care cereau stoparea reformelor economice liberale. Elţin a răspuns demiţându-şi premierul şi guvernul. A anunţat că suspendă reformele, şi experimentul Rusiei cu democraţia liberală în stil occidental a fost oprit.

În august 1999, cum criza nu dădea semn că s-ar atenua, Elţin a numit din nou un alt prim-ministru. Era vorba de un birocrat puţin cunoscut pe nume Vladimir Putin, care fusese desemnat cu un an în urmă şef al FSB, succesorul KGB-ului. Aproape nimeni nu se aştepta ca Putin să reziste în această funcţie. Dar el a adus la Kremlin o atitudine necruţătoare,

manifestând o lipsă completă de scrupule în legătură cu tulburările din Cecenia şi – în spatele declaraţiilor de susţinere a reformelor lui Elţin – credinţa că Rusia avea nevoie de putere şi stabilitate mai mult decât de democraţie.

Pe aproape toată durata anilor ’90, Kremlinul renunţase în bună măsură la puterea autocratică, permiţând activismul politic şi libertatea economică. Epoca Elţin nutrise speranţa că Rusia ar fi putut întoarce spatele trecutului său „asiatic” şi s-ar fi alăturat spaţiului „european”. Dar rezultatele fuseseră nule. În ajunul Anului Nou 2000, Boris Elţin a întâmpinat noul mileniu cu un discurs dramatic la televiziune. Preşedintele, acum bătrân şi bolnav, a anunţat că se retrage cu şase luni mai devreme.

„Dragi prieteni, a început el. Astăzi vă fac pentru ultima oară urări de Anul Nou. Astăzi, în ultima zi a secolului care se încheie, mă retrag.” Cuvântarea lui Elţin a fost plină de emoţie; din când în când, preşedintele abia părea să-şi tragă sufletul. Şi, deşi a vorbit despre speranţa în viitor, mesajul lui principal a fost despre eşec – eşecul experimentului pe care-l iniţiase în zilele haotice din august 1991, când s-ar fi zis că Rusia azvârlea mantia milenară a autocraţiei şi păşea pe un nou drum, al libertăţii şi democraţiei. „Astăzi, în această zi extrem de importantă pentru mine – a spus el –, aş vrea să vă cer iertare, pentru că multe dintre speranţele pe care le-am nutrit nu s-au împlinit; pentru că ceea ce am crezut cu toţii că va fi uşor s-a dovedit nespus de dificil. Vă rog să mă iertaţi că n-am împlinit speranţele celor care credeau că putem face un salt de la trecutul cenuşiu, stagnant, totalitar la un viitor luminos, bogat şi civilizat. Am crezut eu însumi că vom reuşi. Dar lucrurile n-au mers chiar aşa de simplu [...], şi în sufletul meu am trăit durerea pe care a încercat-o fiecare dintre voi. Acum, când mă retrag, am semnat decretul prin care transfer sarcinile de preşedinte al Rusiei lui Vladimir Vladimirovici Putin.”[801]

Un om bătrân, gras şi bolnav, cu pleoapele căzute şi ochii mijiţi la foaia de pe care citea, rostind cuvintele cu greutate – o imagine tristă ca epitaf la ultimul mare „moment de

răscruce” al Rusiei din secolul al XX-lea. Reformele lăsau încă o dată loc tradiţiei renăscute a autocraţiei.

Note

782. Textul integral al cuvântării lui George Bush este disponibil la Biblioteca Prezidenţială G. Bush: http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3791&year=1991&month=12

783. M. Sixsmith, *Moscow Coup: The Death of the Soviet System*, Simon & Schuster, London, 1991, p. 165.

784. *Ibid.*

785. *Ibidem*, p. 166.

786. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 589.

787. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 512.

788. M. Sixsmith, *Putin’s Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia*, Continuum, New York, New York, 2010, pp. 30–31.

789. Service, *Russia, op. cit.*, p. 517.

790. *Izvestiia* din 13 august 1993. Vezi şi J. Carey, M. Shugart, *Executive Decree Authority*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, p. 76.

791. Printre cei morţi s-a aflat şi cameramanul independent Rory Peck, care lucrase înainte pentru BBC.

792. Declaraţie de presă prezidenţială din 4 octombrie 1993.

793. Cuvântare a lui Jirinovski în timpul campaniei pentru alegerile parlamentare din Rusia din decembrie 1993.

794. Sixsmith, *Putin’s Oil, op. cit.*, p. 34.

795. *Ibidem*, p. 35.

796. Relatarea autorului pentru BBC News, iunie 1993.

797. Relatări ale autorului pentru BBC News, *passim*.

798. Remarci făcute de Boris Elţin la întâlnirea cu oficialităţi din Ministerul de Externe al Rusiei, 27 octombrie 1992, citate în *International Affairs*, vol. 38, nr. 11/1992, pp. 1–2. Vezi şi Hosking, *Russia*, ed. cit., p. 609.

799. M. Laris, „Yeltsin Lashes Out at Clinton: Criticisms of Chechen War Are Met with Blunt Reminder of Russian Nuclear Power”, *Washington Post*, 10 decembrie 1999.

800. *Moscow Times*, septembrie 1998.

801. Cuvântarea lui Elţin la postul naţional de televiziune, 31 decembrie 1999.

Capitolul 41
Vladimir Putin. Revenirea la autocraţie

Transferul de putere a fost transmis la televizor: o ceremonie modestă, stângace, în care bătrânul rege – îmbrăcat deja cu paltonul şi grăbit să părăsească scena – îi făcea semn tânărului înlocuitor să intre în noul său cabinet, mormăind: „Aici este biroul dumneavoastră”. Sub ochiul atent al patriarhului Bisericii Ruse, valiza nucleară a trecut dintr-o mână într-alta, iar Boris Elţin s-a îndreptat târşâindu-şi picioarele spre maşină, ţinându-şi cu greu căciula de blană şi dispărând pe bancheta din spate.

În mesajul său de Anul Nou către popor, Putin le-a cerut tuturor ruşilor să ridice paharul pentru „o epocă nouă” în istoria ţării. „Nu va exista nici un vid de putere – a spus el –, şi oricine va încerca să acţioneze neconstituţional va fi oprit cu cea mai mare fermitate. [...] Important este ca statul rus să fie puternic şi independent.”[802] Era un alt ton, un ton aspru, în contrast cu discursul părintesc al lui Elţin; ruşii îşi dădeau deja seama că noul lor preşedinte era un tip dur.

Vladimir Vladimirovici Putin se născuse la Leningrad în 1952. Bunicul lui fusese bucătarul lui Stalin, tatăl lui fusese decorat pentru fapte de vitejie în Marele Război pentru Apărarea Patriei, iar mama lui avea amintiri cumplite despre suferinţele din timpul blocadei Leningradului. Putin spune că a fost crescut într-un apartament la comun, înghesuit, unde trebuia tot timpul să gonească şobolanii. După o perioadă de cvasidelincvenţă juvenilă („Eu eram huligan, nu pionier”[803]), a hotărât că avea să-şi dedice viaţa apărării patriei. La vârsta de 16 ani, a intrat în sediul KGB din Leningrad şi a declarat că e gata să intre în serviciul instituţiei. Într-o scurtă autobiografie distribuită în timpul campaniei prezidenţiale din 2000, Putin susţinea că deciziile sale s-au bazat pe pasiunea pentru artele marţiale, care îl învăţaseră nevoia de disciplină şi muncă intensă, şi pe interesul faţă de un popular serial de televiziune, *Sabia şi scutul*, în care vitejii agenţi KGB îşi riscau viaţa ca să

apere Uniunea Sovietică de nazişti. Din nefericire pentru Putin, KGB i-a spus că era prea tânăr; ar fi fost mai bine să meargă la facultate şi să aştepte să fie chemat. A absolvit facultatea de drept şi s-a angajat la KGB în 1975, dar cariera lui n-a fost nici pe departe fulminantă. Singura sa misiune în străinătate a fost la sediul deloc confortabil al KGB-ului din Dresda, în Germania Democrată. Se afla acolo când a căzut Zidul Berlinului, în 1989 – arzând documente compromiţătoare până când s-a stricat incineratorul. Umilinţa trăită atunci i-a afectat părerea despre comunismul sovietic şi l-a convins că Rusia trebuia să redevină puternică. A părăsit KGB-ul în 1991, fără să uite valorile pe care şi le însuşise. „Un ofiţer KGB nu demisionează nicidată, avea să spună el mai târziu. Poţi intra în KGB, dar nu-l poţi părăsi niciodată.”[804]

În climatul de nesiguranţă politică şi economică al anilor ’90, Putin a lucrat pentru primarul Sankt-Petersburgului, câştigându-şi reputaţia unei persoane eficiente. Asta l-a făcut pe Elţin să-l numească şef al FSB în 1998 şi premier în 1999. Majoritatea celor care deţinuseră acest post nu rezistaseră mai mult de câteva luni, şi Putin era hotărât să facă impresie. O serie de bombe care au explodat în septembrie 1999 în câteva blocuri de apartamente din Moscova şi din sudul Rusiei, ucigând sute de oameni, i-au dat ocazia să-şi vadă visul cu ochii.

Kremlinul a pus imediat exploziile pe seama teroriştilor ceceni. Războiul purtat de Elţin în Cecenia din 1994 până în 1996 nu pusese capăt dorinţei de independenţă a republicii şi nici anarhiei. Banii promişi pentru reconstrucţia capitalei, Groznîi, fuseseră deturnaţi, ajungând la oficialii corupţi şi la grupuri ale crimei organizate; miile de răpiri transformaseră Cecenia într-un ţinut al extorcării de bani şi al fărădelegii. Ruşii o vedeau ca pe o sursă de criminalitate violentă.

Pe 17 septembrie, Putin a convocat o şedinţă de urgenţă a Consiliului Federaţiei. A propus măsuri decisive pentru „a apăra Rusia”, printre are un cordon defensiv de-a lungul graniţei cecene şi bombardamente aeriene ale teritoriului republicii. A apărut apoi la televizor pentru a anunţa că urmau să fie întreprinse „măsuri cât se poate de ferme” împotriva „bazelor bandíteşti” din Cecenia. „Bandiţii trebuie

anihilaţi, a spus el. Nici o altă cale nu este posibilă.”[805] Nici un suspect nu fusese arestat în cazul exploziilor din apartamente, şi grupurile de gherilă cecene, care îşi asumau de regulă responsabilitatea pentru acţiunile lor, rămăseseră acum tăcute. Dar siguranţa lui Putin că cecenii erau vinovaţi a impresionat electoratul: cota sa de popularitate din sondajele de opinie, care se învârtea în jurul a 2% de ceva vreme, a crescut odată cu severitatea discursurilor sale. În replici atent şelfuite, care păreau o adevărată parodie a discursului „Dunkerque” („Vom lupta pe ţărmuri”), ţinut de Churchill în 1940[806], Putin a promis „să-i urmărească pe terorişti oriunde s-ar duce: dacă sunt în aeroporturi, îi vom lovi acolo; şi dacă – iertată-mi fie exprimarea – o să-i prindem când stau pe budă, o să-i distrugem pe budă. Asta e tot; lucrurile sunt hotărâte”[807].

Pe 4 octombrie 1999, armata rusă a lansat a doua invazie a Ceceniei. În decembrie, Groznîi era asediat, separatiştii erau în defensivă; exploziile din blocurile de apartamente nu se mai repetaseră. Cota de popularitate a lui Putin a sărit la peste 60%; la alegerile prezidenţiale din martie 2000, el a obţinut o victorie remarcabilă.[808] Alegătorii îl considerau antiteza lui Elţin, alcoolic şi greoi – era tânăr, abstinent, aspru şi părea capabil să reinstaureze cu mână forte ordinea în Rusia după eşecul experimentului liberal.

Asul lui Putin a fost continuarea viguroasă a războiului în Cecenia. Dar existau voci în mass media ruse care se întrebau dacă exploziile care reaprinseseră conflictul nu veniseră cumva la momentul oportun. Un jurnalist de la ziarul de investigaţie *Novaia gazeta* l-a abordat pe Putin direct, întrebându-l dacă apartamentele nu fuseseră cumva aruncate în aer în mod intenţionat, pentru a justifica invadarea Republicii Cecenia. Răspunsul preşedintelui a fost categoric: „Poftim? Să ne aruncăm în aer propriile clădiri? a replicat Putin. E absurd! Delirant! Nu există în sistemul Serviciilor Speciale ruse oameni care ar fi capabili de asemenea crime împotriva propriului popor. Chiar şi numai o asemenea presupunere este amorală şi, în esenţa ei, nu reprezintă nimic mai mult decât un element în războiul informaţional împotriva Rusiei.”[809]

Dar acuzaţiile n-au dispărut. S-a dovedit că trei agenţi FSB fuseseră prinşi în timp ce plasau dispozitive explozive într-un alt bloc de apartamente, de această dată la Riazan, la sud-est de Moscova. Cartierul fusese evacuat, şi 30 000 de oameni îşi petrecuseră noaptea sub cerul liber.[810] Întrebat despre descoperirea de la Riazan, directorul FSB Nikolai Patruşev a afirmat că bomba fusese o păcăleală, un „test” făcut de forţele de securitate, şi-i felicitase pe locuitorii cartierului pentru vigilenţa cu care dăduseră la iveală acest „exerciţiu”. Dar afirmaţiile Kremlinului au fost ridiculizate de oponenţii săi, inclusiv de către un fost agent de securitate, Aleksandr Litvinenko. „FSB a avut de gând să arunce în aer locuinţe din Riazan, Tula, Pskov şi Samara, a afirmat Litvinenko. Era important ca Rusia să fie atrasă cât mai rapid într-un război în Cecenia pentru ca alegerile prezidenţiale să fie ţinute pe fundalul unui conflict armat major. A fost o conspiraţie menită să permită fostului KGB să obţină puterea [...], şi FSB a reuşit să-şi impună propriul candidat în postul de preşedinte. Putin poate fi descris perfect prin definiţia tiranului din *Marea Enciclopedie Sovietică*: «un conducător a cărui putere se întemeiază pe decizii arbitrare şi pe violenţă».” Litvinenko era cel mai zgomotos dintre susţinătorii teoriei conspiraţiei, şi acuzaţiile i-au adus o ură neîmpăcată din partea noului preşedinte al ţării.

Putin se lăuda că crescuse cu fotografia lui Feliks Dzerjinski pe peretele din dormitor şi că nu-şi uitase niciodată rădăcinile din KGB. La o adunare a ofiţerilor FSB care-i sărbătorea instalarea la putere, a glumit spunând că „grupul însărcinat să preia controlul asupra guvernului şi-a îndeplinit prima etapă a misiunii”[811].

O viziune a ceea ce Putin considera a fi această „misiune” apare într-un document elaborat de el în anul 2000. „Rusia la cumpăna dintre milenii” dădea clar de înţeles că, după părerea lui, democraţia liberală fusese un eşec în Rusia şi că ţara avea nevoie de o mână forte la conducere pentru a prospera. „Rusia nu poate deveni o versiune a Statelor Unite sau a Marii Britanii, de pildă – scria el –, unde valorile liberale au rădăcini istorice adânci. La noi, statul, instituţiile şi structurile sale au jucat

întotdeauna un rol extrem de important în viaţa ţării şi a poporului. Pentru ruşi, un stat puternic nu este o anomalie de care trebuie să se descotorosească. Dimpotrivă, este o sursă de ordine."[812]

Mesajul era limpede: epoca Elţin fusese o aberaţie nedorită, iar experienţa guvernării de tip occidental, ca şi toate cele dinaintea sa, era dovada incompatibilităţii Rusiei cu acest sistem; Rusia avea nevoie de un stat puternic care să impună ordine unei naţiuni ce arătase cât putea să fie de greu de strunit în absenţa autocraţiei. Cuvintele lui Putin rezonau cu cele ale lui Konstantin Pobedonosţev sau cu cele ale vechilor slavi care îl chemaseră pe Rurik vikingul să-i conducă. A adăugat însă un amănunt important, şi anume că „Rusia modernă nu pune semnul egalităţii între un stat puternic şi eficient şi un stat totalitar"[813]. Rusia se întorcea poate la tradiţia regimului autocratic, dar nu trebuia să se întoarcă neapărat şi la ororile trecutului.

Scopul imediat al lui Putin era să scoată naţiunea din declinul economic al perioadei Elţin; să reinstaureze ordinea în societate, să pună capăt violenţelor şi infracţionalităţii de pe străzi şi să redea Rusiei statutul de mare putere. (În timp ce Boris Elţin considera destrămarea imperiului sovietic cea mai mare izbândă a vieţii sale, Putin a descris prăbuşirea URSS drept „cea mai mare tragedie geopolitică a secolului"[814].) Avea să atingă aceste obiective şi să câştige gratitudinea marii majorităţi a poporului rus. Dar criticii lui Putin se plângeau că aceste succese fuseseră obţinute cu preţul sacrificării democraţiei. În timpul mandatelor sale de preşedinte, puterile parlamentului au fost slăbite, iar ale preşedintelui, întărite; guvernatorii celor 89 de regiuni federale ale Rusiei au început să nu mai fie aleşi, ci numiţi de Kremlin. Alegerile naţionale pentru Dumă şi pentru preşedinte au continuat să se ţină, dar partidele de opoziţie au fost discriminate, hărţuite şi excluse din mijloacele de comunicare în masă; demonstraţiile politice au fost reprimate, iar protestatarii au fost închişi. Libertatea presei a fost îngrădită. Ştirile de la televizor erau controlate de Kremlin.

Putin şi-a descris stilul de guvernare drept „democraţie dirijată". Criticii, precum Lilia Şevţova, de la Institutul

Carnegie din Moscova, aveau însă o altă descriere: „Ţara noastră e pe cale de a construi un stat de tip Potemkin, un surogat de democraţie”, scria ea.

> Ambalajele democraţiei sunt aceleaşi: alegeri, parlament, partide [...]. Esenţa este total diferită. În cazul Rusiei, avem de-a face cu [...] folosirea deliberată a instituţiilor democratice pe post de sate ale lui Potemkin [vezi p. 113] pentru a masca aranjamente de putere tradiţionale. [...] Regimul politic care s-a consolidat seamănă cu „autoritarismul birocratic” al regimurilor latino-americane din anii ’60 şi ’70. Are toate caracteristicile necesare: puterea personalizată, birocratizarea societăţii, excluderea populaţiei de la viaţa politică [...] şi rolul activ al serviciilor secrete (în America Latină acel rol l-a avut armata).[815]

Putin însuşi avea o atitudine ambivalentă faţă de asemenea descrieri. A continuat să se pretindă „democrat”, dar nu şi-a ascuns credinţa că numai un stat puternic putea reda Rusiei măreţia de odinioară. Dacă asta însemna pierderea anumitor libertăţi civile pe parcurs, era un preţ care trebuia plătit. „Rusia se află în mijlocul uneia dintre cele mai dificile perioade din istoria sa”, scria el.

> Pentru prima dată în ultimii două sau trei sute de ani, Rusia se confruntă cu primejdia de a coborî în al doilea sau chiar al treilea eşalon al statelor lumii. Nu avem prea mult timp la dispoziţie pentru a împiedica acest proces. Trebuie să facem apel la toate forţele intelectuale, fizice şi morale ale naţiunii. Avem nevoie de o muncă creatoare şi bine coordonată. Nimeni altcineva n-are s-o facă pentru noi. Totul depinde numai şi numai de noi – de capacitatea noastră de a percepe dimensiunea acestei ameninţări, de a ne consolida toate forţele, de a ne concentra la o muncă dificilă şi de durată.[816]

La vremea când a rostit mesajul de Anul Nou 2001, Putin a putut deja să enumere primele succese ale politicilor sale „etatiste”. „Au fost momente dificile şi decizii dificile – a spus el –, dar s-a întâmplat ceva ce părea imposibil cu numai un an în urmă: există astăzi semne de stabilitate în ţara noastră, în politică şi în economie – lucru extrem de preţios. Am învăţat să respectăm demnitatea şi valoarea ţării.”[817]

Aroganţa lui Putin în plan extern a primit aprobarea ruşilor patrioţi, încântaţi să aibă un conducător puternic după un deceniu de slăbiciune economică şi militară. Putin a reînviat multe dintre accesoriile epocii sovietice, inclusiv

vechiul imn de stat al URSS (deşi cu versuri noi) şi paradele din Piaţa Roşie, cu coloane de rachete, tancuri şi regimente în marş care strigă „ura!” către preşedinte. Fotografia lui Putin a fost atârnată pe pereţi în clase şi în clădirile publice; a căpătat gust pentru pompă şi ceremonie, făcându-şi intrări regale pe covoare roşii, în sunet de trompete. A reacţionat violent la criticile din mass media. Când o populară emisiune de satiră de la televizor l-a portretizat drept şobolan, Putin a interzis-o.

Cultul personalităţii lui nu a atins dimensiunile celui stalinist, dar Putin a fost bucuros să apară în uniformă la bazele militare, pe uscat şi pe mare, copilotând un avion de bombardament sau stând lângă un tanc. O serie de fotografii oficiale ale preşedintelui la bustul gol, pescuind într-un râu sclipind în soare şi călărind undeva în munţi, a stârnit entuziasmul alegătoarelor şi, desigur fără intenţie, al site-urilor homosexualilor ruşi. Ziarul *Komsomolskaia pravda* a publicat fotografiile pe prima pagină sub titlul „Fii ca Putin!”, şi cântecul *Putin e un om puternic* a cucerit topurile de muzică uşoară. O revistă obscură a cerut chiar ca Petersburgul să fie redenumit Putinburg.[818]

Imaginea de ţar atotputernic a preşedintelui l-a ajutat să supravieţuiască dezastrelor de relaţii publice care ar fi şubrezit probabil serios poziţia altor lideri. În vara anului 2000, Putin se afla în vacanţă în staţiunea sudică Soci când submarinul nuclear *Kursk* s-a scufundat în Marea Barents cu 118 marinari la bord. Marina militară a Marii Britanii şi cea a Norvegiei s-au oferit să organizeze misiuni de salvare, dar au fost refuzate, cel mai probabil pentru că Moscova nu voia ca ţările occidentale să capete acces la tehnologia nucleară a submarinului. Timp de cinci zile, Putin a rămas în vacanţă şi nu a făcut nici un fel de declaraţie publică; toţi membrii echipajului au murit în condiţii îngrozitoare. Mass media ruse, privatizate în timpul lui Boris Elţin şi care se bucurau de o rară perioadă de independenţă, l-au criticat pentru că pusese interesele politice mai presus de viaţa oamenilor. Când mama unui tânăr marinar a încercat să vorbească despre moartea fiului ei la un briefing televizat, un oficial i-a făcut cu forţa o injecţie, iar femeia şi-a pierdut

cunoştinţa. Filmarea incidentului a făcut ocolul lumii; Putin a fost acuzat de intoleranţă şi represiune.

Dezastrul submarinului *Kursk* a provocat un atac violent asupra mijloacelor de comunicare în masă. Cel mai virulent critic al modului în care Kremlinul gestionase tragedia fusese un canal de televiziune deţinut de oligarhul Vladimir Gusinski.[819] Putin ştia bine cum prezentarea ostilă a Primului Război Cecen afectase reputaţia lui Boris Elţin şi era hotărât să nu aibă de suferit în acelaşi fel. La început, asupra lui Gusinski s-au exercitat presiuni pentru a ceda statului acţiunile deţinute în mass media, apoi omul de afaceri a fost arestat şi închis până când a semnat ce trebuia. La scurt timp după aceea, Gusinski a emigrat în Israel.

Faptul că Putin era dispus să se răfuiască şi cu oligarhii i-a adus din nou o creştere a cotei de popularitate. Magnaţii care deţineau controlul asupra industriei ruse şi despre care se credea că exercită o influenţă secretă asupra guvernului erau dispreţuiţi de majoritatea ruşilor. Aşa încât atunci când Putin a anunţat, evocând în mod deliberat ameninţările lui Stalin împotriva culacilor, că „avem de gând să lichidăm clasa oligarhilor”, a fost întâmpinat cu aplauze.[820] La început fusese nevoit să acţioneze cu prudenţă: principalii oligarhi ai ţării contribuiseră la campania lui electorală, iar Boris Berezovski fusese principalul sponsor al partidului său politic, Edinstvo (Rusia Unită). Berezovski se aştepta să devină eminenţa cenuşie a lui Putin, puterea din spatele tronului, aşa cum fusese şi pentru Elţin; ceilalţi se aşteptau la gratitudine şi la respect pentru sprijinul acordat în timpul alegerilor. Dar aşteptările aveau să le fie înşelate.

În iulie 2000, Putin i-a chemat la Kremlin pe principalii oligarhi ca să le explice regulile jocului la care trebuiau să se conformeze. Le-a spus că nu se va amesteca în afacerile lor şi nu va inversa procesul de privatizare care-i îmbogăţise pe toţi câtă vreme se ţineau departe de politică. N-aveau voie să sponsorizeze partide politice, să urmărească dobândirea puterii politice pentru ei înşişi şi, mai ales, să-l sfideze sau să-l critice pe preşedinte.

Reacţia unora dintre oligarhi a fost vehementă. Berezovski s-a simţit insultat personal de către

impertinentul Putin, pe care avea pretenţia că-l adusese la putere, şi s-a angajat într-o opoziţie de durată. În 2001, l-a urmat pe Gusinski în exil şi şi-a instalat tabăra la Londra, de unde a continuat să vocifereze la adresa stăpânului de la Kremlin. Roman Abramovici a fost de acord cu termenii propuşi de Putin, rămânând *persona grata* la Moscova şi câştigându-şi respectabilitatea în Marea Britanie după ce a cumpărat un club de fotbal de mărime mijlocie. Cel mai mare spin în coasta lui Putin însă, omul care a crezut că poate să-l înfrunte pe preşedinte şi să câştige, a fost Mihail Hodorkovski.

În anii de după achiziţionarea companiei petroliere Iukos, în cadrul procesului corupt de privatizare supervizat de Boris Elţin în 1996, Hodorkovski o transformase în cel mai puternic jucător de pe piaţa ţiţeiului din Rusia şi unul dintre cei mai mari din lume. A finanţat din averea sa fabuloasă mai multe partide din parlamentul rus şi a vorbit deschis despre cum voia să se insinueze la Kremlin cu ajutorul lor. L-a supărat pe Putin invitându-i pe americani – consideraţi acum rivalii, dacă nu chiar inamicii internaţionali ai ţării – să cumpere acţiuni la Iukos. Şi a început să se pregătească pentru candidatura la preşedinţia Rusiei. Într-o răfuială înverşunată în biroul lui Putin, cei doi au făcut schimb de insulte, acuzându-se reciproc de corupţie.[821]

Putin ştia că dacă-l zdrobea pe Hodorkovski şi confisca Iukos ar fi devenit sperietoarea liberalilor şi a Occidentului; ar fi ajuns să pară un tiran capricios şi să-i sperie pe investitori. Dar ştia de asemenea că petrolul era cheia viitorului ţării. În octombrie 2003, a trimis trupe înarmate să intercepteze avionul lui Hodorkovski pe pista unui aeroport din Siberia. Cel mai bogat om din Rusia a fost dus înapoi la Moscova cu cătuşe la mâini şi cu o cagulă pe cap. Kremlinul s-a folosit de acuzaţii false de evaziune fiscală pentru a falimenta Iukos şi a transfera statului activele companiei, iar Hodorkovski a fost condamnat la opt ani într-un lagăr de muncă. Scopul era să fie ţinut departe de politică şi departe de politicile lui Putin.

Abuzurile sistemului judiciar au provocat numeroase critici în Vest şi din partea opoziţiei liberale ruse. Dar, în termeni pur pragmatici, Putin avea nevoie ca statul să

recupereze rezervele de petrol ale Rusiei. Preţurile în creştere vertiginoasă la energie şi combustibili au contribuit mult la întărirea autorităţii lui; economia Rusiei a devenit, dintr-o ruină, o sursă constantă de bani. Moscova putea din nou să se impună pe scena internaţională şi să-şi reia locul la masa celor puternici.

Evenimentele legate de compania Iukos au avut consecinţe politice importante. Când venise la putere, Putin moştenise echipa de miniştri şi oficiali a lui Elţin. Majoritatea covârşitoare erau reformatori. Primul guvern instalat de Putin, condus de prim-ministrul proocidental Mihail Kasianov, lucrase în acelaşi spirit liberal. Dar curând Putin a început să-şi aducă oamenii săi la Kremlin – apropiaţi de pe vremea când era la Sankt-Petersburg, mulţi dintre ei foşti KGB-işti. Echipa condusă de consilierii săi Viktor Ivanov şi Igor Secin şi de noul ministru al apărării Serghei Ivanov a format un colectiv puternic, cunoscut sub denumirea de *siloviki*, „forţoşii”[822]. În scurt timp, au intrat în conflict cu liberalii de la Kremlin.

Siloviki erau în primul rând „etatişti”, adică socoteau că interesul naţional direct era principalul – poate chiar singurul – criteriu în formularea politicilor macroeconomice. Considerau că programul de privatizare al lui Elţin fusese un dezastru pentru Rusia şi îi urau din suflet pe oligarhii care profitaseră de această „afacere a secolului”. Putin l-a pus pe amicul său Secin să se ocupe de baronii petrolului. Secin a fost numit în consiliul de administraţie al companiei petroliere de stat, Rosneft, cu sarcina de a readuce rezervele ţării înapoi sub controlul statului.[823]

Liberalii de la Kremlin, conduşi de Kasianov, au continuat să lupte pentru piaţa liberă şi integrarea economică în Occident, considerând că oamenii de afaceri bogaţi erau un ingredient firesc al unei economii funcţionale. Dar în 2003 oponenţii lor ajunseseră mai puternici. Decizia de a-l îndepărta pe Hodorkovski a fost luată de Putin şi Secin împreună şi a consfinţit victoria grupului de *siloviki*. De acum înainte, industriile strategice aveau să fie controlate de guvern şi folosite pentru a sfida Occidentul, nu pentru a-i câştiga bunăvoinţa. Misiunea lui Putin de „a readuce Rusiei măreţia” a dus la o schimbare de ton în relaţiile ei

internaţionale: retorica Moscovei a devenit mai stridentă, iar vecinii Rusiei au fost ţinuţi în şah prin tăierea furnizării de ţiţei şi gaze naturale.

Publicul a aplaudat arestarea mai-marilor de la Iukos; liberalii rămaşi la Kremlin, inclusiv Kasianov, şi-au dat demisia în semn de protest. În anii care au urmat, Kremlinul a adoptat o atitudine vizibil mai dură în relaţia sa cu opoziţia internă – soarta lui Mihail Hodorkovski i-a făcut pe oamenii de marcă să se teamă să mai intre pe scena politică, iar cetăţenii de rând care au încercat să protesteze sau să se organizeze s-au trezit că trebuie să înfrunte bastoanele miliţienilor.

Invadarea Ceceniei în 1999 provocase un alt război brutal şi îndelungat. Rachetele ruseşti transformaseră din nou Groznîi în ruine şi uciseseră nenumăraţi civili. Sute de mii de oameni s-au refugiat în Inguşetia vecină; cei rămaşi au fost consideraţi terorişti. Arkadi Babcenko, un soldat rus care a luptat în ambele războaie cecene, mi-a spus în 2007 că Cecenia îi transformase – pe el şi pe mulţi alţi tineri ca el – în nişte unelte inumane ale morţii; la trei ani după ce plecase din armată, încă nu putea dormi. În jurnalele sale, care, odată publicate, aveau să fie întâmpinate în egală măsură cu entuziasm şi cu revoltă, Babcenko descrie spirala criminală pe care unitatea sa a descoperit-o în capitala cecenă:

Luptele continuă neîmblânzite la Groznîi. Nimeni nu mai strânge cadavrele. Zac pe asfalt, pe trotuare, între copacii striviţi, ca şi cum ar face parte din oraş. Transportoarele blindate trec peste ele în viteză, huruind; exploziile le aruncă dintr-o parte într-alta. În jurul vehiculelor carbonizate sunt împrăştiate oase înnegrite. [...] Toată generaţia noastră a murit în Cecenia, o generaţie întreagă de ruşi. Chiar şi cei care au rămas în viaţă pot oare să mai fie cu adevărat băieţii care au fost cândva atunci când au fost trimişi încoace, băieţii care râdeau inocent? Nu, am murit, cu toţii am murit în războiul acela.[824]

Condiţiile cumplite ale războiului au alimentat disperarea şi corupţia. Beţiile şi suferinţa au încurajat cinismul. Torturile, violurile şi jafurile erau considerate normale; puţini au fost cei deferiţi justiţiei.[825] Atunci când colonelul Iuri

Budanov a fost acuzat de violarea şi uciderea unei adolescente cecene, Elza Kungaeva, el a pretins că fata fusese o lunetistă. În mod neobişnuit, cazul lui a ajuns în faţa completului de judecată, dar reacţia indignată a mai multor foşti militari şi a politicienilor de dreapta l-a transformat într-o cauză celebră. Avocatul lui Budanov s-a plâns că „ne trimitem ofiţerii în Cecenia să cureţe o hazna; după ce o curăţă cu mâinile goale, nimeni nu mai are dreptul să le spună că miros urât”[826]. Budanov a fost eliberat înainte de ispăşirea pedepsei.

Răpirile erau monedă curentă de ambele părţi; cei răpiţi erau vânduţi înapoi familiilor sau, dacă nu se obţineau răscumpărări, erau torturaţi şi ucişi. Un ofiţer rus estima că 20% dintre „dispariţii” erau opera gherilelor cecene, 30%, a grupurilor criminale, şi 50%, a forţelor ruse.[827] Bărbaţii ceceni luaţi prizonieri de ruşi se întorceau rareori vii.

În ciuda brutalităţii, opinia publică nu s-a împotrivit, în general, războiului. Puţinii jurnalişti care au încercat să relateze despre suferinţele provocate de armata rusă au fost reduşi la tăcere. Andrei Babiţki, care a contrazis afirmaţiile Moscovei că numai luptătorii de gherilă erau omorâţi la Groznîi, a fost denunţat de Putin ca „trădător al Rusiei” şi „fost jurnalist rus”.[828] Anna Politkovskaia, care a expus, în faimoasele ei articole din *Novaia gazeta*, corupţia şi violenţa din Cecenia, a fost asasinată în 2006, de ziua lui Putin.[829]

Drept răspuns la ocupaţia rusească, extremiştii ceceni au organizat atacuri în oraşele Rusiei. În 2002, un grup de 40 de terorişti, printre care şi câteva femei, a luat 850 de ostatici la Teatrul Dubrovka din Moscova. După două zile de negocieri sterile, forţele speciale ruse au pompat gaz toxic în clădirea teatrului şi au luat-o cu asalt: toţi teroriştii au fost ucişi, dar şi 130 de ostatici au murit otrăviţi cu gaz.[830]

În 2003, Moscova l-a instalat pe Ahmat Kadîrov ca lider-marionetă al republicii şi i-a dat mână liberă să impună ordinea. Kadîrov a fost asasinat un an mai târziu, şi fiul lui a preluat puterea. Ramzan Kadîrov a devenit cunoscut pentru sălbăticia cu care şi-a reprimat opozanţii; regimul său s-a folosit de escadroane ale morţii, de tortură şi de crime. Potrivit lui Movladi Baisarov, unul dintre foştii lui

comandanţi, Kadîrov acţiona „ca un tiran medieval. Poate să facă orice vrea. Poate să ia orice femeie şi să-şi facă mendrele cu ea după plac. [...] Acţionează complet nepedepsit. Ştiu de mulţi oameni care au fost executaţi la ordinul lui şi ştiu şi unde sunt îngropaţi. [...] Dacă cineva spune adevărul despre el, e ca şi cum şi-ar semna singur condamnarea la moarte”[831]. În noiembrie 2006, Baisarov a fost omorât la Moscova, la un kilometru de Kremlin.

Kadîrov a continuat să se bucure de susţinerea lui Putin. Brutalitatea regimului său era acceptată ca un rău necesar pentru asigurarea securităţii Rusiei. Kadîrov i-a spus unui jurnalist britanic că sarcina sa era „să protejeze întrega Rusie, pentru ca locuitorii Moscovei şi Sankt-Petersburgului să trăiască în pace”. „Putin e un tip excepţional, a susţinut el. Ar trebui să fie făcut preşedinte pe viaţă. Avem nevoie de un regim puternic. Democraţia e o fantezie americană.”

Dar Kadîrov nu putea proteja Rusia la nesfârşit. În 2004, „văduvele negre”, femei ale căror soţi fuseseră ucişi de forţele ruse, au detonat bombe în metroul moscovit, într-un tren şi în două avioane, omorând câteva sute de oameni. La scurt timp după aceea, gherilele cecene au ocupat o şcoală la Beslan, un oraş din regiunea Osetia de Nord, din nordul Caucazului. Timp de trei zile, teroriştii au ţinut o mie de elevi şi profesori în sala de sport a şcolii, în timp ce părinţii disperaţi, unii cu arma în mână, aşteptau împreună cu trupele speciale ruse care înconjurau clădirea. În după-amiaza zilei de 3 septembrie, armata rusă a luat şcoala cu asalt, făcând uz de tancuri, rachete şi armament greu. În lupta care a urmat, sala de sport a fost cuprinsă de flăcări. Mai mult de trei sute de ostatici, majoritatea copii, şi-au pierdut viaţa.

Vladimir Putin a dat vina pentru tragedia de la Beslan pe autorităţile locale şi a cerut măsuri suplimentare de securitate. „Ne-am dovedit slabi – a spus el –, şi cei slabi sunt înfrânţi.”[832] A pretins că unii dintre terorişti fuseseră arabi, dovadă, a spus el, a faptului că Rusia purta acelaşi război împotriva terorismului internaţional ca şi Occidentul. Asta i-a permis să nu dea prea mare atenţie vocilor occidentale care criticau brutalitatea trupelor ruseşti din Cecenia. La o conferinţă de presă din 2006, când George W.

Bush a îndemnat Moscova să facă „schimbări instituţionale [...] asemenea celor din Irak, unde acum există presă liberă şi libertatea religiei”, Putin a răspuns dispreţuitor: „Sincer, nu vrem să avem în Rusia democraţia din Irak.”[833]

Cu toate acestea, Cecenia a rămas cea mai mare provocare pentru Putin. Atacurile asupra ţintelor civile ruseşti au continuat, inclusiv prin noi atentate în metroul din Moscova. Putin a exclus însă negocierile pe tema independenţei republicii. Iar eforturile lui de a convinge Occidentul că toată campania împotriva „teroriştilor” ceceni era echivalentul moral al intervenţiei britanico-americane în Afganistan şi Irak au fost la fel de lipsite de succes.

Ceea ce Rusia percepea drept amestecul Occidentului în fostele republici şi state-satelit sovietice din Europa de Est – „vecinătatea apropiată” a Rusiei – a sporit nemulţumirea Moscovei. Extinderea NATO în ţările baltice în 2004 a fost rapid urmată de triumful candidaţilor sprijiniţi de SUA în alegerile prezidenţiale din Ucraina şi Georgia. Rusia a învinuit Washingtonul de amestecul în tradiţionala ei „sferă de influenţă”. După o dezbatere aprinsă despre planurile Pentagonului de a trimite în Polonia şi Republica Cehă sisteme americane de rachete defensive, Putin a declarat la o conferinţă internaţională pentru securitate de la München:

> Statele Unite şi-au transgresat graniţele naţionale în toate modurile posibile. Au impus altor naţiuni politici economice, sociale, culturale şi educaţionale. Cui îi place aşa ceva? Cine se simte bine? Este un act extrem de periculos. Asta înseamnă că nimeni nu se poate simţi în siguranţă. Vreau să subliniez acest lucru – nimeni nu se poate simţi în siguranţă! Pentru că nimeni nu simte că legislaţia internaţională îl poate proteja. O asemenea politică stimulează cursa înarmărilor.[834]

După ce se „îmblânzise” în perioada Elţin, Rusia şi-a recăpătat sub Putin siguranţa de sine din trecut. Atunci când, în vara anului 2008, guvernul proamerican din Georgia şi-a afirmat suveranitatea asupra teritoriilor separatiste din Abhazia şi Osetia de Sud, Kremlinul a trimis armata, care a pătruns adânc pe teritoriul georgian şi a bombardat capitala Tbilisi. A replicat la „dezertarea” Ucrainei (apropierea de NATO şi de Vest) ridicând preţul la

petrol şi gaze naturale. Preşedintele proocidental al Ucrainei, Viktor Iuşcenko, a fost otrăvit în timpul campaniei pentru alegerile din 2004 şi a rămas cu sănătatea afectată şi cu faţa brăzdată de cicatrici. Kremlinul, s-a afirmat insistent, deşi fără dovezi, fusese amestecat în această poveste, şi zvonurile au întărit credinţa că Moscova se întorcea la practica sovietică de a-şi elimina fizic duşmanii de peste hotare.

În noiembrie 2006, Aleksandr Litvinenko a fost asasinat la Londra. După ce-l acuzase pe Putin că înscenase exploziile din apartamentele moscovite din 1999, Litvinenko fugise în Marea Britanie, unde fusese iniţial angajat de oligarhul Boris Berezovski. Amândoi au continuat să-l denunţe pe Putin în termenii cei mai virulenţi şi să transmită chemări la revoluţie la un post de radio rusesc independent. O anchetă a poliţiei britanice a stabilit că Litvinenko fusese ucis prin ingerarea de poloniu lichid, şi urme ale acestui element radioactiv au fost găsite în locurile din Londra vizitate de doi foşti agenţi FSB, Andrei Lugovoi şi Dmitri Kovtun. Scotland Yard a emis un mandat de arestare pe numele lui Lugovoi, dar Moscova a refuzat să-l predea. Putin a declarat că Marea Britanie acţiona ca o putere colonială. „Ei ne spun că ar trebui să schimbăm Constituţia [pentru a permite extrădarea]. Eu socotesc acest lucru o insultă la adresa ţării noastre şi a poporului nostru. Ei sunt cei care trebuie să-şi schimbe modul de gândire, nu să ne spună nouă să ne schimbăm Constituţia!”[835] La scurt timp după aceea, Lugovoi a fost ales membru al parlamentului Rusiei, poziţie care i-a asigurat imunitatea faţă de o posibilă extrădare.[836]

Comentatorii de la televiziunea de stat rusă au comparat uciderea lui Litvinenko cu ordinul de eliminare pe care Stalin l-a dat în privinţa lui Troţki. Remarcile erau menite să-i ponegrească pe opozanţii Kremlinului, dar reflectau de asemenea un fapt nou: disponibilitatea erei Putin de a reabilita memoria dictatorului. În decembrie 1999, la scurt timp după ce devenise prim-ministru, Putin îşi sărbătorise victoria cu un toast în cinstea lui Stalin; în martie 2003 permisese ca aniversarea a 50 de ani de la moartea fostului lider să fie celebrată în Piaţa Roşie. Mii de oameni au venit

să depună un omagiu. Manualele de istorie din şcoli nu mai insistau asupra crimelor şi suferinţei epocii staliniste, preferând să-i sublinieze realizările.[837]

Îngrijorarea Europei Occidentale faţă de atitudinea tot mai radicală a Rusiei în problema drepturilor omului a fost temperată de dependenţa de petrolul şi gazele ruseşti. Germania, Grecia, Finlanda, Italia, Austria şi Franţa, ca şi toate statele est-europene, consumau mari cantităţi de gaze naturale provenite din Rusia, aşa că puţine ţări au fost dispuse să se arate prea critice. Creşterea preţurilor energiei la nivel mondial şi rezervele uriaşe ale Rusiei au fost un avantaj în relaţiile lui Putin şi cu Statele Unite. După prăbuşirea economică din anii ’90, el a fost arhitectul unui reviriment al ţării care a dat din nou Rusiei greutate pe scena internaţională. Crahul din 1998 scăzuse dramatic produsul intern brut, dar Putin oprise declinul, astfel încât nivelul de trai crescuse din nou la nivelul din 1990. Salariile crescuseră şi ele, iar inflaţia rămăsese în limite decente. Un impozit fix de 13% încurajase populaţia să-şi plătească taxele în loc să alimenteze economia neagră, şi veniturile statului crescuseră.[838] Erau însă şi probleme care persistau. Deşi averea medie sporise, decalajul dintre săraci şi bogaţi a continuat să crească. Economia a rămas constant dependentă de exportul de materii prime, iar în alte sectoare s-au făcut puţine eforturi de a diversifica sau îmbunătăţi productivitatea. Agricultura, în particular, a continuat să fie cronic ineficientă. În 2008, petrolul şi gazele naturale furnizau jumătate din veniturile statului, mai mult decât dublu faţă de 1999.

Succesul economic a menţinut cota impresionantă de popularitate a lui Putin, care oscila în jur de 80%, fără să scadă vreodată mai jos de 65%.[839] În alegerile parlamentare din 2007, partidul lui, Rusia Unită, a obţinut două treimi din voturi. Au existat indicii clare de nereguli în procesul electoral (inclusiv un procent de 99% în Cecenia), dar Putin era simpatizat în mod autentic. Puţini ar fi fost surprinşi de o modificare a Constituţiei pentru a-i permite un al treilea mandat. Însă Putin a preferat să-şi aleagă un prinţ moştenitor, pe relativ necunoscutul Dmitri Medvedev. S-a anunţat că, dacă Medvedev avea să câştige alegerile, Putin

avea să devină prim-ministru; un afiş din campania electorală în care cei doi stăteau unul lângă altul proclama: „Împreună vom învinge”. Succesiunea era astfel aranjată cu dibăcie, şi n-a fost de mirare că Medvedev a câştigat cu 70% din voturi în alegerile din martie 2008. El a devenit al treilea preşedinte al Federaţiei Ruse şi, la 42 de ani, cel mai tânăr conducător rus după Nicolae II.

Ca şi Putin, avocatul Medvedev era din Sankt-Petersburg, şi lucrase şi el în biroul primarului înainte de a deveni vicepremier în 2005. Era un aliat sigur al lui Putin, şi, cu o înălţime de 1,58 metri, era confortabil mai scund decât ocrotitorul său (1,67 metri). Îi lipsea însă din carieră un post în KGB, şi asta a părut să influenţeze stilul, dacă nu şi substanţa mandatului său prezidenţial. Proaspăt instalat, Medvedev a numit printre obiectivele prioritare ale politicii sale instaurarea „domniei legii”. „Cred că ţelurile mele cele mai importante sunt protecţia libertăţilor civile şi economice, a anunţat el. Trebuie să luptăm pentru respectarea autentică a legii şi să depăşim nihilismul legal, care este un obstacol serios în calea unei dezvoltări moderne.”[840]

În aparenţă, a părut o întoarcere la retorica „societăţii civile” a unor epoci mai liberale. „Nihilismul legal” se referea la tradiţia rusească a curtenilor care se supun oricărei dorinţe a oficialilor şi politicienilor. Kremlinul avusese întotdeauna ultimul cuvânt în cazuri care aveau legătură cu statul sau cu economia naţională; practica aceasta era cunoscută în popor sub numele de „justiţie prin telefon”, pentru că judecătorii aşteptau lângă telefon să afle ce verdict trebuiau să dea. Acum Medvedev părea dispus să cedeze o parte din puterea autocratică a Kremlinului şi să ofere mai multă libertate sistemului judiciar.

Un test intens mediatizat al sincerităţii sale a fost al doilea proces al lui Mihail Hodorkovski, din 2009. Cum în 2012 aveau să aibă loc alegeri prezidenţiale, Kremlinul avea prea puţin interes să elibereze din închisoare un potenţial oponent politic. Împotriva oligarhului au fost aduse învinuiri noi – că furase milioane de tone de petrol din propria companie –, care îi garantau o pedeapsă mult

mai îndelungată. Acuzaţiile au fost atât de exagerate, încât până şi mass media au părut conştiente de faptul că era un proces politic. Dacă Medvedev ar fi vorbit serios despre libertatea justiţiei, iar judecătorii ar fi avut voie să ia o decizie nepărtinitoare, fără îndoială că verdictul nu l-ar fi încriminat pe Hodorkovski. Dar învinuirile au fost confirmate. Sentinţa judecătorului a citat ad litteram din acuzaţiile procurorilor, şi tribunalul a acordat pedeapsa de 14 ani – în paralel cu cea iniţială, de opt ani – cerută de acuzare. Medvedev nu fusese dispus sau, poate, capabil să schimbe vechile obiceiuri.

Corupţia oficială nu se limita la sistemul judiciar. În noul sistem „etatist” de guvernare a Rusiei, membrii grupului de *siloviki* fuseseră desemnaţi să se ocupe de sectoarele esenţiale ale economiei. Igor Secin a rămas în fruntea gigantului petrolier Rosneft după ce acesta preluase activele companiei Iukos a lui Hodorkovski; Serghei Ivanov conducea cea mai mare uzină de armament a ţării; Dmitri Patruşev (fiul directorului FSB) era şeful băncii de exporturi a ţării; Vladimir Iakunin avea în subordine căile ferate; Medvedev însuşi fusese preşedinte al companiei monopoliste de stat Gazprom. Situaţia financiară a tuturor acestor întreprinderi a rămas în mod evident opacă, deşi ele rulau milioane de dolari pe zi. Prilejurile de îmbogăţire personală nu lipseau, şi comentatorii ruşi i-au acuzat pe oficialii de la Kremlin că profitaseră de ele. Despre Vladimir Putin, în particular, se credea că-şi pusese deoparte bani mai mult decât suficienţi pentru atunci când avea să se retragă din viaţa politică[841].

Relaţia dintre preşedintele Medvedev şi prim-ministrul Putin a fost subiectul multor speculaţii. Retorica lui Medvedev sugera că era înclinat spre valorile liberale ale democraţiei şi ale economiei de piaţă, în timp ce Putin rămânea un etatist înverşunat. Dar asemenea aserţiuni puteau fi cu greu verificate, şi sensul general al politicii Kremlinului nu s-a schimbat semnificativ după sosirea lui Medvedev. Poate că „liberalismul” acestuia a fost exagerat de comentatorii politici sau poate că Putin şi-a păstrat ultimul cuvânt în materie de decizii fundamentale. Faptul că-l tutuia pe Medvedev, în timp ce acesta îi răspundea

politicos cu „dumneavoastră”, spune multe. Nina Hruşciova, nepoata lui Nikita, l-a numit pe Medvedev „prima doamnă [...], pusă acolo doar pentru a păstra aparenţele”[842].

Sloganul adoptat de Medvedev pentru mandatul său prezidenţial a fost „modernizare”. S-a plâns de faptul că Rusia se bizuia în continuare atât de mult pe exportul de petrol şi gaze naturale şi a chemat la o mai mare diversificare economică, mai ales în domeniul industriilor moderne intens tehnologizate. După o vizită în California, s-a întors cu un entuziasm demn de Hruşciov şi a decretat că Rusia trebuie să-şi construiască propria Silicon Valley. Din când în când, sugera că modernizarea economică avea să fie însoţită de liberalizare politică şi de reforme democratice. „În locul economiei primitive bazate pe materii prime trebuie să creăm o economie nouă, inteligentă, care să genereze cunoştinţe originale, produse şi tehnologii inedite şi utile, spunea el în noiembrie 2009. În locul societăţii arhaice, în care liderii gândesc şi iau hotărâri pentru toată lumea, vom deveni o ţară de oameni inteligenţi, liberi şi responsabili.”[843] Această nouă retorică a fost întâmpinată cu simpatie la Washington: preşedintele Obama a cerut o „regândire” a relaţiilor cu Moscova şi a renunţat la programul scutului antirachetă, care-i irita atât de mult pe ruşi. Dar situaţia respectării drepturilor omului n-a suferit îmbunătăţiri majore în Rusia lui Medvedev, şi Kremlinul n-a dat semne de diminuarea a presiunii pe care o exercita asupra oponenţilor politici. „Nihilismul legal” şi-a păstrat influenţa asupra societăţii ruse, economia a crescut lent, iar tulburările din nordul Caucazului au continuat să facă victime, inclusiv 35 de ruşi şi de cetăţeni străini care au murit în atacul sinucigaş cu bombă care a avut loc pe principalul aeroport internaţional al Moscovei în ianuarie 2011.

Misiunea istoricului nu este să prevadă viitorul. Dar cartea aceasta a trasat câteva linii directoare ale istoriei Rusiei, şi cred că ne putem pune în mod legitim întrebarea dacă ele au să se manifeste şi pe mai departe.

Ruşii au caracterizat de obicei dihotomia specifică identităţii lor naţionale drept o oscilaţie între atracţia Europei şi dominaţia Asiei. Fiecare înglobează o matrice de valori sociale – „Europa” reprezintă guvernarea participativă, societatea civilă caracterizată de libertăţi personale şi economice, în timp ce „Asia” este conducerea centralizată, autoritară, care ştirbeşte, în consecinţă, libertatea individului.

De ce s-a dovedit „tirania Asiei” atât de durabilă în Rusia? În Rusia Kieveană a existat un sâmbure de guvernare participativă, o fulguraţie surprinzătoare a valorilor civice „europene”. Dar care s-a stins. Kievul a căzut pentru că puterea delegată cnejilor din oraşele-state şi, prin ei, poporului nu a lăsat în loc nici o autoritate suficient de puternică pentru a asigura unitatea şi apărarea naţională. Mongolii au adus cu ei o altă idee de stat, care nu recunoştea alte drepturi decât ale statului. Şi, atunci când mongolii au plecat, Moscova a prosperat pentru că a adoptat un model similar. Bucuria cu care ruşii i-au primit întotdeauna pe conducătorii puternici aici îşi are obârşia.

Când autocraţia a devenit forma de guvernare de la sine înţeleasă în Rusia, absenţa unei societăţi civile dezvoltate a făcut imposibilă iniţiativa schimbării „de jos”. Singurul mod în care populaţia putea aduce schimbarea era prin revoluţie. Aşa că fiecare tentativă de reformă a venit „de sus” (de la conducerea ţării) şi fiecare a fost motivată – convingător – de faptul că autocraţia era ameninţată.

Atunci când s-a produs cu adevărat, în februarie 1917, revoluţia pornită „de jos” a promis schimbări colosale, transformarea paradigmei istorice a Rusiei într-un sistem parlamentar liberal. Dar şi ea a fost confiscată de o altă formă de autocraţie, întruchipată de despoţii idealişti ai socialismului leninist. Lenin şi Stalin au renăscut mitul misiunii mesianice a Rusiei; Moscova a Treia Romă a devenit Moscova Internaţionala a Treia, menită să aducă mântuirea lumii prin intermediul noii religii a comunismului.

Reformele introduse de Gorbaciov i-au fost de fapt impuse. La fel cum schimbările aduse de Petru cel Mare şi Ecaterina vizau apărarea autocraţiei ţariste, scopul lui Gorbaciov a fost să menţină şi să resusciteze Partidul

Comunist. Dar acum ceva se schimbase. Poporul Rusiei nu s-a mai mulţumit să urmeze instrucţiunile venite de sus; învăţase să gândească singur. Convingerea dintotdeauna că schimbarea de jos în sus era imposibilă dispăruse şi, în august 1991, oamenii au fost cei care au cerut libertate şi democraţie. A fost o zguduire de mari proporţii, care lăsa să se înţeleagă că lucrurile s-ar putea schimba cu adevărat în viitor.

Globalizarea, revoluţia informaţională şi recunoaşterea ei în glasnostul lui Gorbaciov au fost cele care au permis schimbarea. Când am lucrat pentru prima oară la Moscova, nu mi s-a permis să aduc un xerox în birou, pentru ca elementele dubioase să nu capete acces la el şi să-şi tipărească materialele de propagandă antisovietică. Îmi puteam asculta relatările la BBC World Service numai dacă mă aplecam pe fereastra apartamentului meu de la etajul al şaselea cu aparatul de radio în mână – altfel, bruiajul oficial obtura cu totul emisiunile din Occident. Kremlinul a avut grijă ca poporul să nu afle ce se întâmpla în lumea de afară, ca să poată crede în continuare că URSS era un paradis, iar lumea capitalistă, un iad. Dar tehnologia a anulat monopolul partidului asupra informaţiei. Gorbaciov a fost silit să permită folosirea calculatoarelor pentru a împiedica afundarea Rusiei într-o stare de înapoiere economică fără ieşire. Zidurile începeau să se prăbuşească. În scurt timp, ruşii au avut acces la televiziunea prin satelit şi apoi la internet; au început să călătorească în Vest, iar succesul democraţiei şi al pieţelor libere n-a mai putut fi ascuns. Au văzut cum fostele state comuniste din Uniunea Europeană privesc către Occident şi devin mai prospere. În anii 1990, Rusia însăşi părea să păşească pe acelaşi drum.

Dar, în locul prosperităţii şi al libertăţii, ţara a intrat în recesiune economică, a căzut pradă infracţionalităţii şi tensiunilor interetnice. Rezultatul a fost o întoarcere grabnică la metodele care funcţionaseră în trecut. Ruşii voiau ordine, şi nu le-a păsat dacă Putin a suspendat nişte drepturi civile şi a stopat economia *laissez faire* a lui Elţin pentru a le asigura ordinea. *Silnaia ruka* – pumnul de fier – a recăpătat controlul, şi ruşii nu i s-au împotrivit.

Sfârşitul experimentului liberal din anii ’90 ridică unele întrebări. De această dată, reafirmarea autocraţiei a avut loc cu aprobarea poporului, nu în ciuda voinţei lui. Guvernarea lui Putin şi apoi a tandemului Putin–Medvedev a rămas cu adevărat populară. Nimeni nu se grăbea să revină la epoca lui Elţin; opoziţia liberală din Rusia nu s-a bucurat de succes. A eşuat, aşadar, liberalismul din anii ’90 numai pentru că a fost introdus într-un mod inept, pentru că a fost paralizat de tenacitatea vechiului sistem şi pentru că Occidentul nu l-a susţinut? Sau nereuşita aceasta a fost rezultatul unor factori mai profunzi? Oare Rusia, cu tendinţele ei centripete, nu poate să fie guvernată decât de un pumn de fier?

Optimiştii occidentali afirmă că, bizuindu-se atât de mult pe investiţiile şi tehnologia americane şi europene, Rusia se va molipsi de valorile politice şi culturale ale Vestului: dacă vrea banii noştri, va trebui să se conformeze standardelor noastre în ce priveşte drepturile legale şi civile. Este o idee atrăgătoare, dar nesusţinută de fapte.

Când Vladimir Putin a ales să pună mâna pe activele companiei Iukos şi l-a aruncat pe proprietarul ei în închisoare, Londra, Berlinul şi Washingtonul au reacţionat critic. Comentatorii au prezis fuga capitalului occidental dintr-o ţară unde domnia legii este arbitrară, iar afacerile private sunt confiscate după plac. Chiar şi Dmitri Medvedev a părut să recunoască acest argument. Apoi Iukos a fost adusă la faliment, Hodorkovski a fost judecat şi închis – nu o dată, ci de două ori. A fost o sfidare deliberată la adresa valorilor occidentale, dar investitorii din Vest au continuat să vină în Rusia în căutarea unor profituri rapide. British Petroleum a semnat un contract de mai multe miliarde de dolari cu Rosneft, compania petrolieră de stat care fusese principala beneficiară a vânzării activelor Iukos. Legăturile comerciale internaţionale nu par să fi convins Rusia să acţioneze ca o ţară europeană, ci după cum o taie capul.

Timp de aproape un mileniu, Rusia a fost un imperiu în expansiune, condus mai întâi de monarhi autocraţi, apoi de un partid autocratic. Mărimea şi puterea ei au fost o provocare şi o ameninţare pentru vecini. Conducătorii ei au cerut – şi au primit – supunere din partea poporului, care, la

rândul său, şi-a găsit refugiu în imensitatea teritoriului şi în bogăţia culturii. Apoi imperiul s-a prăbuşit, Rusia a rămas zguduită şi micşorată, iar liderii ei s-au dovedit oameni slabi, incapabili să înţeleagă şi cu atât mai puţin să controleze cursul istoriei.

Revoluţia populară din 1991 nu a adus Rusiei libertate. Boierii moderni ai economiei au furat bogăţiile ţării şi le-au folosit pentru a susţine un preşedinte-bufon. Se întorseseră Vremurile Tulburi, cărora le-a pus capăt un om mic de statură, dar temut. Vladimir Putin nu a oferit ţării sale revenirea la statutul de mare putere, ci iluzia acestei reveniri; nu reinstaurarea păcii şi a siguranţei în ţară, ci iluzia acestei siguranţe, spulberată periodic de bombe şi de atacurile teroriştilor islamici. Kremlinul s-a dovedit la fel de puternic, de distant şi de corupt ca şi sub Romanovi, şi, fără a cunoaşte vreo altă formă de guvernare, în primul deceniu al secolului al XXI-lea ruşii i s-au supus de bunăvoie. Ideea căreia George Bush îi dădea glas în mesajul său de Crăciun din 1991, aceea că Rusia are să fie de acum „ca noi”, a sunat nepotrivit atunci şi sună şi astăzi la fel.

Note

802. V. Putin, mesaj de Anul Nou transmis la postul naţional de televiziune, 1 ianuarie 2000.

803. V. Putin, *First Person: An Astonishingly Frank Self-Portrait by Russia’s President Vladimir Putin*, with N. Gevorkyan, N. Timakova and A. Kolesnikov, trad. engl. C. Fitzpatrick, Hutchinson, London, 2000, p. 18 [*La persoana întâi: Convorbiri cu Vladimir Putin*, trad. rom. Boris Rangheţ, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2000, p. 21].

804. A. Jack, *Inside Putin’s Russia*, Granta, London, 2005, p. 67 [*Rusia lui Putin: Toamna oligarhilor*, trad. rom. Lena Călinoiu, ALL, Bucureşti, 2006, p. 64] (*n.t.*).

805. M. Sixsmith, *The Litvinenko File: Politics, Polonium and Russia’s War with Itself*, Macmillan, London, 2007, p. 152.

806. Discurs ţinut de Winston Churchill pe 4 iunie 1940, despre situaţia războiului, în faţa Camerei Comunelor din Parlamentul Marii Britanii. Cel mai cunoscut este fragmentul din încheiere, din care redăm aici un pasaj relevant: „Vom merge până la sfârşit, vom lupta în Franţa, vom lupta pe mări şi pe

oceane, cu orice preţ; vom lupta pe ţărmuri, vom lupta pe terenurile de ate rizare, vom lupta pe ogoare şi pe străzi, vom lupta pe dealuri.” Vezi Winston Churchill, *Discursuri de războiu*, Pilot Press Ltd., London, 1945, p. 29 (*n.t.*).

807. M. Sixsmith, *op. cit.*, p. 152.

808. *Ibidem*, p. 153.

809. *Ibidem*, pp. 153–154 [*La persoana întâi: Convorbiri cu Vladimir Putin*, trad. rom. cit., p. 132 – *n.t.*].

810. *Ibidem*, p. 155.

811. Jack, *op. cit.*, p. 14 [trad. rom. cit., p. 17].

812. V. Putin, *First Person, op. cit.*, p. 214.

813. *Ibid.*

814. Relatare BBC News din 25 aprilie 2005.

815. Jack, *op. cit.*, p. 157 [trad. rom. cit., p. 140 – *n.t.*].

816. Putin, *First Person, op. cit.*, p. 219.

817. Mesajul de Anul Nou al lui Vladimir Putin transmis la postul naţional de televiziune, 1 ianuarie 2001.

818. *Komsomolskaia pravda*, 22 august 2007.

819. M. Sixsmith, *Putin’s Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia*, Continuum, New York, NY, 2010, pp. 46– 47 şi 106.

820. *Ibidem*, p. 45. Vezi şi R. Sakwa, *Putin: Russia’s Choice*, Routledge, Oxford, 2008, p. 143.

821. Sixsmith, *Putin’s Oil, op. cit.*, pp. 59– 63.

822. Până în 2002, se estima că foştii agenţi KGB şi FSB ocupau mai bine de jumătate dintre poziţiile din eşalonul superior al administraţiei federale (Sixsmith, *Putin’s Oil, op. cit.*, p. 115).

823. Jack, *op. cit*., p. 314 [trad. rom. cit., p. 302 – *n.t.*].

824. A. Babchenko, *One Soldier’s War in Chechnya*, trad. engl. N. Allen, Portobello Books, London, 2007, pp. 143, 162.

825. *Ibidem*, p. 305.

826. G. Chazan, „Russian Colonel Hailed as Hero for Killing of Chechen Woman”, în *Daily Telegraph*, 15 aprilie 2001.

827. Jack, *op. cit.*, p. 121 [trad. rom. cit., pp. 109– 110 – *n.t.*].

828. V. Putin, *First Person, op. cit.*, p. 172.

829. Soarta jurnaliştilor precum Politkovskaia a devenit înfricoşător de comună. Comitetul pentru Protecţia Jurnaliştilor afirmă că 25 de reporteri şi corespondenţi au fost ucişi în Rusia în primul deceniu al secolului al XXI-lea. Jumătate dintre ei se aflau departe de orice zonă de război. Mult mai mulţi au fost bătuţi sau ameninţaţi (cifrele legate de numărul jurnaliştilor morţi sunt disponibile la adresa http://cpj.org/killed/europe/russia/).

830. Jack, *op. cit.*, p. 88 [trad. rom. cit., p. 81 – *n.t.*]. Numărul victimelor a fost, în parte, determinat de refuzul soldaţilor ruşi de a le spune medicilor ce fel de gaz folosiseră – era, au susţinut ei, secret militar

831. *Independent*, 4 ianuarie 2007; vezi şi interviul în limba rusă în ediţia rusească a revistei *GQ*, octombrie 2005.

832. J. McAllister, P. Quinn-Judge, „Defenseless Targets”, *Time*, 5 septembrie 2004.

833. Conferinţă de presă comună SUA–Rusia, 15 iulie 2006, la reuniunea G8 de la Sankt-Petersburg.

834. Cuvântarea lui Putin la Conferinţa pe temele politicii de securitate, München, 10 februarie 2007.

835. D. Nowak, „Putin Lashes out at Nashi Gathering”, *St Petersburg Times*, 27 iulie 2007.

836. În cursul unei vizite la Kremlin în februarie 2007, l-am întrebat pe Dmitri Peskov, consilierul lui Putin, dacă preşedintele rus ordonase el însuşi uciderea lui Litvinenko. Peskov mi-a râs în faţă, dar nu mi-a ascuns că şeful său nutrise o ură personală faţă de fostul agent. „Preşedintele a fost foarte supărat [de învinuirile lui Litvinenko], mi-a spus. A fost supărat de aceste acuzaţii făcute personal împotriva lui. Pur şi simplu nu putea să creadă că oamenii erau în stare să spună aşa ceva despre el ca persoană. [...] N-a încercat niciodată să mascheze sau să ascundă faptul că nu-l agrea deloc pe domnul Litvinenko” (interviu luat de autor lui Dmitri Peskov, februarie 2007).

837. Organizaţii precum Memorial, care promovează drepturile omului şiîncearcă să se asigure că atrocităţile epocii sovietice nu vor fi uitate sau repetate, au fost hărţuite din ce în ce mai des. În 2008, întreaga bază de date a organizaţiei Memorial, care conţinea numele tuturor celor ce avuseseră de suferit în timpul epurărilor staliniste, a fost confiscată de Miliţie (C. Bass, T. Halpin, „Gulag Files Seized during Police Raid on Rights Group”, *The Times*, 13 decembrie 2008).

838. „Trouble in the Pipeline”, *The Economist*, 8 mai 2008.

839. Cotele de popularitate ale lui Putin sunt disponibile pe site-ul Centrului Levada de Investigare a Opiniei Publice, http://www.levada.ru/prezident.html.

840. M. Stott, O. Shchedrov, „Russia’s Medvedev Takes Power and Pledges Freedom”, *Reuters*, 7 mai 2008.

841. Stanislav Belkovski, fost obişnuit al Kremlinului, care s-a despărţit de prietenii săi *siloviki*, pretindea că, în ciuda faptului că primea un salariu modest, contul din bancă al lui Putin număra 40 de miliarde de dolari. „Mă ocup de problema aceasta

de doi ani, mi-a spus în ianuarie 2008. Aşa că nu e o chestiune nouă pentru mine. Estimez averea controlată efectiv de Vladimir Putin la cel puţin 40 de miliarde de dolari. Asta include 37,5% din compania petrolieră Surgutneftegaz, 4,5% din Gazprom şi firma de comer cializare a petrolului Gunvor, care face comerţ extern cu petrol şi metale. Era necunoscută acum nouă ani şi are legături cu unul dintre cei mai apropiaţi prieteni şi parteneri de afaceri ai lui Putin, Ghennadi Timcenko. Aşa că îmi pot imagina că activele pe care le deţine Putin sunt mai mari decât ceea ce ştiu eu, dar e vorba de cel puţin 40 de miliarde. [...] Sunt sute de oameni din elita Rusiei care pot confirma aceste cifre" (interviu luat de autor lui Belkovski în ianuarie 2008).

842. A. Osborn, „Dmitry Medvedev's Russia Still Feels the Cold Hand of Vladimir Putin", *Sunday Telegraph*, 7 martie 2010.

843. M. Tkachenko, „Medvedev Wants Russia to Go Hi-Tech", *CNN*, 12 noiembrie 2009.

Cronologia istoriei ruse

862 Rurik devine primul cneaz al Novgorodului din neamul *rusilor.*

882 Oleg cel Înţelept, fiul lui Rurik, cucereşte Kievul şi îl transformă în capitala vechii Rusii.

911 Oleg încheie primul tratat comercial cu Constantinopolul. Adoptarea alfabetului chirilic (creat în jur de 860 de Chiril şi Metodiu).

988 Vladimir converteşte Rusia Kieveană la ortodoxie.

1019 Martiriul lui Boris şi Gleb, ucişi de fratele lor Sviatopolk.

1054 Schisma dintre ortodoxie şi catolicism.

cca 1110 Nestor îşi încheie *Cronica.*

1156 Întemeierea Moscovei.

1185 Cneazul Igor Sviatoslavici se luptă cu cumanii, inspirând *Cântecul despre oastea lui Igor.*

1240 Tătarii conduşi de Batu-Han jefuiesc Kievul, instaurând jugul mongol, sub care Rusia va rămâne mai bine de 200 de ani.

1242 Aleksandr Nevski îi învinge pe cavalerii teutoni în Bătălia de pe Lacul Ciudskoe.

1325 Ivan Kalita devine singurul mare cneaz; îl convinge pe mitropolitul Piotr să-şi mute reşedinţa la Moscova.

1380 Dmitri Donskoi conduce o alianţă de cneji şi câştigă Bătălia de pe Câmpia Kulikovo.

1471 Marele cneaz Ivan III supune Novgorodul Moscovei.

1480 Sfârşitul dominaţiei mongole.

1533 Ivan IV (cel Groaznic) devine mare cneaz al Moscovei la vârsta de trei ani.

1547 Ivan IV devine primul „ţar al tuturor Rusiilor".

1555–1561 La Moscova se construieşte catedrala Sfântul Vasile, în cinstea înfrângerii hanatelor tătare ale Kazanului şi Astrahanului.

1564 Ivan IV creează *opricinina*, prima poliţie secretă rusă, pentru a-i neutraliza pe boieri şi pe rivalii săi.

1570 *Opricinikii* jefuiesc Novgorodul.

1571 Tătarii din Crimeea jefuiesc Moscova.

1582 Ermak Timofeevici porneşte cucerirea Siberiei.

1584 Moartea lui Ivan IV, ascensiunea la tron a lui Feodor I.

1598 Moartea lui Feodor, apusul dinastiei Rurikovilor; Boris Godunov devine ţar.

1601–1603 Foamete; începe epoca Vremurilor Tulburi.

1604 Falsul Dmitri intră victorios în Moscova.

1605 Moartea lui Boris Godunov; falsul Dmitri devine ţar.

1606 Moartea falsului Dmitri.

1610 Polonii ocupă Moscova.

1612 Kuzma Minin şi Dmitri Pojarski îi alungă pe poloni din Moscova.

1613 Mihail Romanov este ales ţar, întemeind dinastia Romanovilor, care va conduce Rusia până în 1917.

anii 1650 Schisma din interiorul Bisericii Ortodoxe Ruse în urma reformelor patriarhului Nikon; credincioşii de rit vechi sunt excomunicaţi şi persecutaţi.

1654 În urma Consiliului de la Pereiaslavl, Ucraina se uneşte cu Rusia.

1670 Răscoala lui Stenka Razin.
1682 Avvakum Petrov este ars pe rug.
1696 Petru cel Mare devine unic ţar şi începe modernizarea Rusiei.
1696–1698 Petru vizitează Olanda şi Anglia.
1698 Răscoala streleţilor este înăbuşită.
1703 Întemeierea Sankt-Petersburgului.
1708 Răscoala lui Bulavin.
1712 Sediul guvernului se mută la Sankt-Petersburg.
1721 Petru devine primul împărat al Rusiei.
1722 Crearea Tabelei rangurilor.
1725 Moartea lui Petru cel Mare; la Sankt-Petersburg se înfiinţează Academia de Ştiinţe.
1730 Anna devine ţarină; tentativă eşuată de a reforma autocraţia.
1741 Elisabeta se urcă pe tron.
1754 Întemeierea Universităţii din Moscova; la Sankt-Petersburg se construieşte Palatul de Iarnă, după planurile lui Rastrelli.
1755 Începutul Războiului de Şapte Ani cu Prusia.
1762 Petru III devine ţar, pune capăt implicării Rusiei în Războiul de Şapte Ani; Ecaterina II (cea Mare) preia puterea de la soţul ei printr-o lovitură de palat.
1764 Întemeierea Muzeului Ermitaj.
1767 Ecaterina convoacă Comisia Legislativă şi emite Nakazul.
1774–1775 Răscoala lui Pugaciov, cea mai mare răscoală ţărănească.
1783 Anexarea Crimeii.
1785 Carta nobilimii.
1790 *Călătoria de la Petersburg la Moscova* a lui Radişcev.
1795 Împărţirea Poloniei; la Sankt-Petersburg se construieşte Biblioteca Imperială.
1796 Moartea Ecaterinei II; ascensiunea la tron a lui Pavel I.
1801 Asasinarea lui Pavel I; ascensiunea la tron a lui Alexandru I.
anii 1800 Alexandru I refuză să aplice reformele propuse de Speranski.

1807 Tratatul de la Tilsit cu Napoleon.

1812 Napoleon invadează Rusia; Bătălia de la Borodino răstoarnă cursul campaniei; Napoleon este înfrânt, dar Moscova este incendiată.

1814 Trupele ruse intră în Paris.

1816–1818 Campania lui Ermolov în Caucaz; întemeierea oraşului Groznîi.

1816–1826 *Istoria statului rus* de Karamzin.

1825 Moartea lui Alexandru I şi ascensiunea la tron a lui Nicolae I; revolta decembriştilor este reprimată, conducătorii ei sunt executaţi sau surghiuniţi.

1826 Înfiinţarea Departamentului al Treilea (poliţia secretă).

1831 Poemul lui Puşkin *Evgheni Oneghin* marchează începutul epocii de aur a literaturii ruse.

1836 *Prima scrisoare filozofică* a lui Ceaadaev; *O viaţă pentru ţar*, de Glinka.

1840 *Un erou al timpului nostru*, de Lermontov.

1842 *Suflete moarte*, de Gogol.

1848 *Manifestul comunist*, de Marx şi Engels.

1854 Trupele franceze şi britanice debarcă în Crimeea.

1855 Moartea lui Nicolae I şi ascensiunea la tron a lui Alexandru II.

1856 Tratatul de la Paris pune capăt Războiului Crimeii.

1861 Alexandru II face publică *Proclamaţia pentru emanciparea şerbilor.*

1862 *Părinţi şi copii*, de Turgheniev.

1863 *Ce-i de făcut?*, de Cernîşevski.

1864–1869 *Război şi pace*, de Tolstoi.

1866 *Crimă şi pedeapsă*, de Dostoievski.

1867 Alaska este vândută Statelor Unite.

1872 *Demonii*, de Dostoievski.

1881 Organizaţia *Narodnaia Volia* îl asasinează pe Alexandru II la Sankt-Petersburg; ascensiunea la tron a lui Alexandru III, care face publică *Proclamaţia privind autocraţia de nezdruncinat.*

1883 *Procesiune religioasă la Kursk*, tablou de Ilia Repin.

1889 Înfiinţarea funcţiei de şef al zemstvelor.

1891 Începe construirea căii ferate transsiberiene.

1894 Moartea lui Alexandru III şi ascensiunea la tron a lui Nicolae II.

1896 Dezastrul de pe câmpul Hodînka.

1898 Se înfiinţează Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din Rusia, care în 1903 se va scinda în facţiunile bolşevică şi menşevică.

1904–1905 Războiul cu Japonia.

1905 Duminica Sângeroasă provoacă o adevărată revoluţie pe străzile Moscovei şi ale Petersburgului; *Proclamaţia din octombrie* promite o democraţie constituţională.

1906 Prima sesiune a Dumei, care este însă curând dizolvată; Stolîpin devine prim-ministru.

1911 Stolîpin este asasinat la Kiev.

1912 Primul număr din *Pravda.*

1914 Izbucneşte Primul Război Mondial.

1917 Revoluţia din Februarie duce la răsturnarea monarhiei; dinastia Romanovilor renunţă la tron după mai bine de 300 de ani; Revoluţia din Octombrie răstoarnă guvernul provizoriu; bolşevicii lui Lenin preiau iniţiativa, dizolvă Adunarea Constituantă şi acaparează puterea; crearea poliţiei secrete Ceka.

1918 Tratatul de la Brest-Litovsk pune capăt participării Rusiei la război şi consfinţeşte pierderi teritoriale importante; Nicolae II şi familia sa sunt asasinaţi.

1918–1920 Războiul Civil între bolşevici şi Albi; Teroarea Roşie; răscoale ţărăneşti.

1919–1920 Războiul Polono–Sovietic.

1921 Revolta de la Kronstadt este reprimată; în interiorul Partidului Comunist sunt interzise facţiunile; Noua Politică Economică (NEP) este anunţată la cel de-al X-lea Congres al partidului.

1922 Este proclamată oficial Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste, condusă de Lenin; Stalin devine secretar general al Comitetului Central al Partidului Comunist (bolşevic).

1924 Moartea lui Lenin; este ratificată Constituţia URSS.

1925 Troţki este înlocuit în funcţia de comisar al armatei; *Crucişătorul Potemkin*, de Eisenstein.

1928 Sfârşitul NEP; e lansat primul plan cincinal; afacerea Şahtî; începe colectivizarea agriculturii.

1929 Troţki este alungat din Uniunea Sovietică.

1930 Maiakovski se sinucide.

1932 Se sinucide Nadejda Allilueva, soţia lui Stalin.

1932–1933 Foametea (*Holodomor*) din Ucraina şi sudul Rusiei.

1933 Procesul Metropolitan-Vickers.

1934 Al XVII-lea Congres al partidului („Congresul Învingătorilor”): Kirov este asasinat; Primul Congres al Uniunii Scriitorilor Sovietici adoptă realismul socialist ca doctrină oficială.

1936 Începutul epurărilor; primul dintre procesele demonstrative de la Moscova, în urma căruia Zinoviev şi Kamenev sunt condamnaţi şi executaţi; articolul „Haos în loc de muzică”, apărut în ziarul *Pravda*, îl critică dur pe Şostakovici.

1937 Al doilea proces de la Moscova; *ejovşcina* atinge apogeul.

1938 Procesul celor 21 în urma căruia sunt executaţi Buharin şi Iagoda; Beria îl înlocuieşte pe Ejov la conducerea NKVD; limba rusă devine materie obligatorie în toate şcolile, inclusiv în republicile nevorbitoare de rusă; *Aleksandr Nevski*, de Eisenstein.

1939 Pactul de neagresiune dintre Germania şi Uniunea Sovietică; Armata Roşie invadează jumătatea de est a Poloniei.

1939–1940 Războiul de Iarnă cu Finlanda.

1940 Lituania, Letonia şi Estonia sunt silite să intre în URSS; masacrul de la Katyń; Troţki este asasinat.

1941 Hitler lansează Operaţiunea Barbarossa; începe Marele Război pentru Apărarea Patriei; începe asediul de 900 de zile al Leningradului.

1941–1942 Bătălia pentru Moscova.

1942–1943 Bătălia de la Stalingrad; ordinul numărul 227, „Nici un pas înapoi!”

1943 Bătălia de la Kursk; Conferinţa de la Teheran; începe deportarea naţionalităţilor.

1944 Noul imn al Uniunii Sovietice înlocuieşte *Internaţionala.*

1945 Conferinţa de la Ialta; trupele sovietice cuceresc Berlinul, punând capăt războiului din Europa; Conferinţa de la Potsdam, la care ţările baltice sunt internaţional recunoscute ca republici membre ale URSS; crearea Naţiunilor Unite.

1946 Începe *jdanovşcina* (înăbuşirea libertăţii artistice); printre cei excluşi din Uniunea Scriitorilor se află şi Anna Ahmatova.

1947 Este înfiinţat Cominformul; începe Războiul Rece.

1948 Ruptura cu Iugoslavia lui Tito; Mihoels este asasinat.

1948–1949 Blocada Berlinului.

1949 URSS testează prima sa bombă nucleară; dosarul Leningrad; se proclamă Republica Populară Chineză.

1950 Izbucneşte Războiul din Coreea.

1953 Complotul doctorilor-sabotori este denunţat în *Pravda*; moare Stalin; Beria este executat; Hruşciov devine prim-secretar al partidului.

1955 Ia naştere Pactul de la Varşovia.

1956 „Raportul secret” al lui Hruşciov la al XX-lea Congres al partidului; Revoluţia din Ungaria este înăbuşită.

1957 Se lansează satelitul *Sputnik*; „gruparea antipartinică” este învinsă; *Doctor Jivago*, de Boris Pasternak.

1959 Hruşciov devine primul lider sovietic care vizitează SUA; *Viaţă şi destin*, de Grossman.

1960 Este doborât avionul american de spionaj U-2.

1961 Iuri Gagarin devine primul om care călătoreşte în spaţiu; este ridicat Zidul Berlinului.

1962 Criza rachetelor din Cuba; tulburări la Novocerkassk; *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*, de Aleksandr Soljeniţîn.

1964 O lovitură de palat îl înlătură pe Hruşciov de la putere; Brejnev devine prim-secretar.

1966 Procesul lui Sineavski şi Daniel.

1968 „Primăvara de la Praga” se încheie cu invadarea Cehoslovaciei de către trupele Pactului de la Varşovia.

1972 Acordul SALT I marchează începutul destinderii în relaţiile cu SUA; „epoca stagnării” (ultimii ani ai guvernării lui Brejnev).

1974 Soljeniţîn este exilat.

1975 Se semnează Acordurile de la Helsinki; Saharov primeşte Premiul Nobel pentru pace.

1979 URSS invadează Afganistanul.

1982 Brejnev moare; îi urmează Andropov.

1984 Andropov moare; îi urmează Cernenko.

1985 Cernenko moare; îi urmează Gorbaciov.

1986 Catastrofa nucleară de la Cernobîl; începe perioada de glasnost şi Perestroika.

1989 Cade Zidul Berlinului; un număr de demonstranţi care cer independenţa Gruziei (Georgiei) sunt ucişi de trupele sovietice la Tbilisi; încheierea războiului din Afganistan.

1990 Gorbaciov primeşte Premiul Nobel pentru pace; trupele sovietice se confruntă violent cu protestatarii din Azerbaidjan; Lituania îşi declară independenţa, urmată de Letonia şi Estonia.

1991 Trupele sovietice fac victime printre demonstranţii din Letonia şi Lituania; Elţin este ales preşedinte ale Republicii Ruse; puciul conservatorilor comunişti împotriva lui Gorbaciov eşuează; Uniunea Sovietică se destramă.

1992 În Federaţia Rusă este lansată „terapia economică de şoc”.

1993 Elţin dizolvă Sovietul Suprem; pe străzile Moscovei au loc confruntări violente, căci Elţin ordonă tir de artilerie asupra Casei Albe; este adoptată o nouă constituţie.

1994 Trupele ruse invadează Cecenia.

1995 „Împrumuturi pentru acţiuni”; ascensiunea oligarhilor.

1996 Elţin este reales preşedinte; sfârşitul Primului Război din Cecenia.

1998 „Criza rublei” – economia intră în colaps, iar Rusia încetează plata datoriilor externe.

1999 Elţin demisionează, Putin devine preşedinte interimar; mai multe atacuri teroriste declanşează al Doilea Război din Cecenia.

2000 Putin câştigă alegerile prezidenţiale; catastrofa submarinului *Kursk.*

2002 Criza ostaticilor de la Teatrul Dubrovka.

2003 Hodorkovski este judecat şi condamnat la închisoare.

2004 Putin este reales preşedinte; criza ostaticilor de la şcoala din Beslan.

2006 Aleksandr Litvinenko este asasinat la Londra.

2008 Medvedev câştigă alegerile prezidenţiale şi îl numeşte pe Putin prim-ministru; Războiul Ruso–Georgian.

2009–2010 Al doilea proces prelungeşte condamnarea lui Hodorkovski.

2011 Atacul terorist de pe aeroportul Domodedovo se soldează cu 37 de morţi.

Bibliografie

Legendă:
Socineniia – Opere
(Polnoe) Sobranie socinenii – Opere (complete)
v X tomah – în X volume
(Izbrannîe) Proizvedeniia – Scrieri (alese)

Afinoghenov, A., *Strah* (Frica) 1930, în *Piesî* (*Piese de teatru*), Iskusstvo, Moskva, 1947.

Ailsby, C., *Images of Barbarossa: The German Invasion of Russia, 1941*, Ian Allan Publishing, London, 2001.

Akhmatova, A., *Selected Poems*, trad. engl. D. Thomas, Penguin, London, 1988.

— *Socineniia v dvuh tomah* (*Opere în 2 volume*), Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1986 (Anna Ahmatova, *Poezii*, trad. rom. Madeleine Fortunescu, Editura Tineretului, Bucureşti, 1968).

Albats, Y., *KGB: State Within a State: The Secret Police and Its Hold on Russia’s Past, Present and Future*, trad. engl. C. Fitzpatrick, I.B.Tauris, London, 1995.

Alferova, G., *Borodino, pole russkoi slavî* (*Borodino, câmpul gloriei ruse*), Muzeul de Stat din Borodino, 2002.

Allilueva, S., *Dvadţat pisem k drugu* (*Douăzeci de scrisori către un prieten*), Hutchinson, London, 1967.

Amalrik, A., *Will the Soviet Union Survive until 1984?*, Penguin, London, 1970.

Andrew, C. şi Gordievsky, O., *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Sceptre, London, 1991.

Antonov, B., *Russian Tsars: The Rurikids, the Romanovs*, Fedorov, Moskva, 2005.

Aron, L., *Yeltsin: A Revolutionary Life*, HarperCollins, London, 2000.

Axell, A., *Russia's Heroes, 1941–45*, Constable, London, 2001.

Babchenko, A., *One Soldier's War in Chechnya*, trad. engl. N. Allen, Portobello Books, London, 2007.

Babel, I., *Collected Stories*, Penguin, London, 1961 (versiunea românească a unora dintre povestiri în: I. Babel, *Armata de cavalerie; Povestiri din Odessa*, trad. rom. Victor Kernbach, EPL, Bucureşti, 1967; reeditare Polirom, Iaşi, 2012).

Bakunin, M., *Selected Writings*, sub red. A. Lehning, Jonathan Cape, London, 1973 (M. Bakunin, *Dumnezeu şi statul*, trad. rom. Alina Manea, Bastion, Timişoara, 2008).

Balmont, K., *Polnoe sobranie socinenii*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1976.

Barna, Y., *Eisenstein*, Little, Brown & Co., Boston, Massachusetts, 1973.

Baron, S., *Bloody Saturday in the Soviet Union: Novocherkassk, 1962*, Stanford University Press, Stanford, California, 2001.

Baron von Herberstein, *Rerum Muscoviticarum Comentarii* (*Însemnări despre starea de lucruri în Rusia*), trad. engl. R.H. Major ca *Notes on Russia*, London, 1851.

Bastable, J., *Voices from Stalingrad*, David & Charles, London, 2006.

Beevor, A., *Berlin: The Downfall, 1945*, Viking, London, 2002 (A. Beevor, *Berlin: căderea, 1945*, trad. rom. Diana Elena Puşcaşu şi Daniela Truţia, RAO, Bucureşti, 2005).

— *Stalingrad*, Penguin, London, 2007 (*Stalingrad*, trad. rom. Delia Răzdolescu, RAO, Bucureşti, 2005).

Berenbaum, M., *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Museum*, ed. a 2-a, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 2006.

Berlin, I., *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1967.

— *The Soviet Mind: Russian Culture under Communism*, red. H. Hardy, Brookings Institution Press, Washington, DC, 2004.

Bialer, S. şi Afferica, J., „The Genesis of Gorbachev's World", în *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 3/1985.

Bideleux, R. şi Jeffries, I., *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, Routledge, London, 1998.

Binyon, T., *Pushkin: A Biography*, HarperCollins, London, 2002.

Bloch, S. şi Reddaway, P., *Russia's Political Hospitals: The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union*, Futura Books, London, 1978.

Blok, A.A., *Izbrannîe proizvedeniia*, Biblioteka klassiki, Moskva, 1988 (A. Blok, *Versuri*, trad. rom. Victor Tulbure, Univers, Bucureşti, 1973).

Boobyer, P., *Conscience, Dissent and Reform in Soviet Russia*, Routledge, London, 2005.

Borovik, A., *The Hidden War: A Russian Journalist's Account of the Soviet War in Afghanistan*, Grove Press, New York, NY, 1990.

Braithwaite, R., *Moscow 1941: A City and Its People at War*, Profile Books, London, 2006.

Brakman, R., *Sekretnaia papka Iosifa Stalina* (*Dosarul secret al lui Stalin*), Ves Mir, Moscova, 2004.

Brandenberger, D., *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2002.

Briggs, A., *Brief Lives: Leo Tolstoy*, Hesperus, London, 2010.

Brown, A., *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

— *The Rise and Fall of Communism*, Vintage Books, London, 2010.

— *Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

— red. coord., *The Demise of Marxism-Leninism in Russia*, Palgrave Macmillan, London, 2004.

— red. coord., *The Soviet Union: A Biographical Dictionary*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1990.

Brown, M., *Art Under Stalin*, Phaidon, Oxford, 1991.

Bruce Lockhart, R., *Memoirs of a British Agent: Being an Account of the Author's Early Life and of His Official Mission to Moscow in 1918*, Putnam, London, 1932.

Bulgakov, M., *Flight*, Nick Hern Books, London, 1998 („Fuga", în M. Bulgakov, *Teatru*, trad. rom. Maria Dinescu, Univers, Bucureşti, 1986, pp. 225–296).

— *The White Guard*, Flamingo, London, 1973 [*Garda albă*, trad. rom. Alexandru Calais, Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1969 (reeditat: Minerva, Iaşi, 1988, Univers, Bucureşti, 1996 şi Polirom, Iaşi, 2009)].

Bullock, A., *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, HarperCollins, London, 1991.

Burdjalov, E., *Vtoraia russkaia revoliuţiia: vosstanie v Petrograde* (*A doua revoluţie din Rusia: răscoala din Petrograd*), Nauka, Moskva, 1967.

Byrnes, Robert F., *Pobedonostsev: His Life and Thought*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1968.

Camus, A., *L'Homme révolté*, Gallimard, Paris, 1951 (A. Camus, *Omul revoltat*, trad. rom. Mihaela Simion, RAO, Bucureşti, 2002).

Carey, J. şi Shugart, M., *Executive Decree Authority*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Ceaadaev, P.I., *Polnoe sobranie socinenii*, Nauka, Moskva, 1991 (P.I. Ceaadaev, *Scrisori filozofice către o doamnă. Apologia unui nebun*, trad. rom. Janina Ianoşi, Humanitas, Bucureşti, 1993).

Charlton, M., *Footsteps from the Finland Station: Five Landmarks in the Collapse of Communism*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 1992.

Chernyayev, A., *My Six Years with Gorbachev*, trad. engl. R. English şi E. Tucker, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2000.

Cernîşevski, N., *Şto delat?*, Feniks, Moskva, 2002 (N. Cernîşevski, *Ce-i de făcut?*, trad. rom. Petru Comarnescu şi A. Ivanovski, Cartea Rusă, Bucureşti, 1963).

The Chronicle of Novgorod, 1016–1471, trad. engl. R. Mitchell şi N. Forbes, Camden Society, London, 1914.

Ciuikov, V., *Srajenie veka* (*Bătălia secolului*), Sovetskaia Rossiia, Moskva, 1975.

Churchill, W., *To the House of Commons, 5 November 1919*, Hansard, Fifth Series

Commons, volumul 120.

Coates, T., *The Russian Revolution, 1917*, The Stationery Office, London, 2000.

Cochran, T.B., Norris, R.S. şi Bukharin, O.A., *Making the Russian Bomb: From Stalin to Yeltsin*, Westview Press, Oxford, 1985.

Cohen, A., „Europe’s Strategic Dependence on Russian Gas”, *Heritage Foundation Bulletin*, 5 noiembrie 2007.

Cohen, S., *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938*, Wildwood House, London, 1974.

Conquest, R., „Comment on Wheatcroft”, în *Europe-Asia Studies*, University of Glasgow, vol. 51, nr. 8/1999.

— *Lenin*, Fontana, London, 1972.

— *The Nation Killers*, Macmillan, London, 1970.

— *Present Danger: Towards a Foreign Policy*, Basil Blackwell, Oxford, 1979.

— *Stalin, Breaker of Nations*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1991.

Copeland, L., Lamm, L. şi McKenna, S. (red. coord.), *The World’s Great Speeches: 292 Speeches from Pericles to Nelson Mandela*, ed. a 4-a lărgită, Dover Publications, New York, NY, 1999.

Courtois, S. şi Panné, J.-L. „The Comintern in Action”, în M. Kramer (red.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999 (S. Courtois *et. al.*, *Cartea neagră a*

comunismului, trad. rom. Maria Ivănescu *et. al.*, şi Fundaţia Academia Civică, Bucureşti, 1998).

Craig, W., *Enemy at the Gates: The Battle for Stalingrad*, Penguin, New York, NY, 1973.

Cruse, M. şi Hoogenboom, H. (trad. şi red.), *The Memoirs of Catherine the Great*, Modern Library, New York, NY, 2006.

Daniels, R. (red. coord.), *A Documentary History of Communism in Russia: From Lenin to Gorbachev*, University of Vermont, University Press of New England, Hanover, New Hampshire, 1993.

Davies, N., *Europe: A History*, Pimlico, London, 1997.

— *God's Playground: A History of Poland*, 2 vol., Oxford University Press, Oxford, 1981.

— *White Eagle, Red Star: The Polish–Soviet War, 1919–1920*, Orbis Books, London, 1983.

Dawisha, K., *The Kremlin and the Prague Spring*, University of California Press, Berkeley, California, 1984.

Defects in Party Work and Measures for Liquidating Trotskyite and Other Double Dealers, Report to the Plenum of the Central Committee of the RKPb, 3 March 1937 parts 1–3 of 5, broşură, Cooperative Publishing Society of Foreign Workers in the USSR, Moscow, 1937 (versiunea românească: *Despre lipsurile muncii de partid şi despre măsurile pentru lichidarea troţchiştilor şi a altor făţarnici*, raport şi cuvânt de încheiere la plenara CC al PC(b) al URSS din 3–5 martie 1937, broşură, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1952).

de Grunwald, C., *Tsar Nicholas I*, Macmillan, New York, NY, 1955.

de Jonge, A., *Stalin and the Shaping of the Soviet Union*, Collins, London, 1986.

Denikin, General A.I., *The Russian Turmoil: Memoirs: Military, Social and Political*, Hutchinson & Co., London, 1922.

de Plano Carpini, G., *Ystoria Mongalorum*, sub red. E. Hildinger, Branden Books, Boston, Massachusetts, 1996.

de Ségur, Comte, *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*, Arnold Lacrosse, Bruxelles, 1839 (versiunea românească (prelucrată): *Napoleon în*

Rusia: după amintirile Contelui de Ségur, aghiotant al lui Napoleon, Tipografia Profesională, Bucureşti, 1912).

de Tocqueville, A., *L'Ancien Régime et la révolution*, Adamant, Paris, 2002 (A. de Tocqueville, *Vechiul Regim şi revoluţia*, trad. rom. Cristian Preda şi Constantin Davidescu, Nemira, Bucureşti, 2000).

Deveatov, S. şi Jileaev, V., *Blijniaia dacea Stalina* (*Casa de vacanţă a lui Stalin*), Kremlin, Moskva, 2008.

Dixon, S., *Catherine the Great*, Profile Books, London, 2010 (S. Dixon, *Ecaterina cea Mare*, trad. rom. Alina Cârâc şi Mihai Stoica, Artemis, Bucureşti, 2004).

— *The Modernisation of Russia, 1676–1825*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Doran, J. şi Bizony, P., *Starman: The Truth behind the Legend of Yuri Gagarin*, Bloomsbury, London, 1998.

Dostoevsky, F., *The Possessed*, trad. engl. C. Garnett, The Heritage Press, New York, NY, 1959 (F.M. Dostoievski, *Demonii*, trad. rom. Marin Preda şi Nicolae Gane, Cartea Românească, Bucureşti, 1970).

— *The Diary of a Writer*, trad. engl. B. Brasol, Scribner, New York, NY, 1954 (F.M. Dostoievski, *Jurnal de scriitor*, trad. rom. Adriana Nicoară, Marina Vraciu, Leonte Ivanov, Emil Iordache, Polirom, Iaşi, 2008).

Dubnow, S., *History of the Jews in Russia and Poland: From the Earliest Times until the Present Day*, trad. engl. I. Friedlaender, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, Pennsylvania, 1916–1920.

Ebon, M., *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport, Connecticut, 1994.

— *Svetlana: The Story of Stalin's Daughter*, New American Library, New York, NY, 1967.

Ehrenburg, I., Memoirs, 1921–1941, World Publishing Company, New York, NY, 1964 (I. Ehrenburg, *Oameni, ani, viaţă*, 6 vol., trad. rom. Tatiana Nicolescu, Editura pentru Literatură Universală/Univers, Bucureşti, 1967–1972).

— şi Grossman, V. (sub red)., *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German–Fascist Invaders throughout the Temporarily Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland during the War of 1941–1945*, trad. engl. J. Glad şi J. Levine, Holocaust

Library, New York, NY, 1980 (*Cartea Neagra asupra uciderilor mişeleşti ale evreilor de către fasciştii germani în timpul Războiului dela 1941–1945, în regiunile ocupate în Uniunea Sovietică şi în lagărele de exterminare de pe teritoriul Poloniei*, trad. rom. R. Donici, Editura Institutului Român de Documentare, Bucureşti, 194-?).

Engel, B. şi Rosenthal, C. (sub red)., *Five Sisters: Women Against the Tsar*, Knopf, New York, NY, 1975.

Errera, L., *The Russian Jews: Extermination or Emancipation?*, trad. engl. B. Loewy, D. Nutt, London, 1894.

Esenin, S., *Socineniia* (*Opere*), Moscova, Hudojestvennaia literatura, 1988.

Famine in the Soviet Ukraine, 1932–1933: A Memorial Exhibition, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1986.

Feinstein, E., *Anna of All the Russias: The Life of Anna Akhmatova*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2005.

Fennell, J.L.I. (trad. şi red.), *The Correspondence between A.M. Kurbski and Ivan IV*, 1564–1579, Cambridge University Press, 1955.

Figes, O., *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, Jonathan Cape, London, 1996.

Fleming, P., *The Fate of Admiral Kolchak*, Birlinn, Edinburgh, 2001.

Fletcher, G., *Of the Russe Commonwealth 1591*, reeditat în facsimil, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1966.

French, F., *Into that Silent Sea: Trailblazers of the Space Era, 1961–1965*, University of Nebraska Press, Lincoln, Nebraska, 2007.

Fuller, W., „The Great Fatherland War and Late Stalinism, 1941–1953”, în G. Freeze (red. coord.), *Russia: A History*, ed. a 2-a, Oxford University Press, Oxford, 2002.

Gammer, M., *The Lone Wolf and the Bear: Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, C. Hurst and Co., London, 2006.

Garrard, J. şi C., *The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vasily Grossman*, The Free Press, New York, NY, 1996.

Gerovitch, S., „«New Soviet Man» Inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism”, în *OSIRIS*, University of Chicago Press, vol. 22, nr. 1/2007.

Gerstein, E., *Moscow Memoirs*, trad. engl. J. Crowfoot, Harvill, London, 2004.

Getzler, I., *Kronstadt, 1917–1921: The Fate of a Soviet Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Ghiliarovski, V., *Socineniia v 4-h tomah*, Biblioteka şkolnika, Moskva, 1999.

Glantz, D. şi House, J., *The Battle of Kursk*, Ian Allan Publishing, London, 1999.

— *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler*, University Press of Kansas, Lawrence, Kansas, 1995.

Gogol, N., *Miortvîe duşi* (*Suflete moarte*), Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1972 (N.V. Gogol, *Suflete moarte*, trad. rom. Tudor Arghezi *et. al.*, Cartea Rusă, Bucureşti, 1958).

Goldman, M., *Petrostate: Putin, Power and the New Russia*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

Gorbachev, M., *The August Coup: The Truth and the Lessons*, HarperCollins, London, 1991.

— *Memoirs*, Random House, New York, NY, 1997 (M. Gorbaciov, *Memorii*, trad. rom. Radu Pontbriant, Nemira, Bucureşti, 1994).

Gordon, A., *The History of Peter the Great, Emperor of Russia*, Aberdeen, 1755.

Gordon, P., *Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries*, Aberdeen, 1859.

Gorkin, J., *L’Assassinat de Trotsky*, Julliard, Paris, 1970.

Gorky, M., *Days with Lenin*, Martin Lawrence Ltd, London, 1952.

— *Lenin the Man*, Neue Rundschau, Berlin, 1924 (M. Gorki, *V.I. Lenin*, trad. rom. Maria Bistriţeanu şi Petre Solomon, Univers, Bucureşti, 1970).

— *Untimely Thoughts: Essays on Revolution, Culture and the Bolsheviks, 1917–1918*, trad. engl. H. Ermolaev, Paul Eriksson Inc., New York, NY, 1968.

Gottwald, K., *Selected Speeches and Articles, 1929–1953*, Orbis, Praga, 1954.

Gribble, F., *Emperor and Mystic: The Life of Alexander I of Russia*, Kessinger, Whitefish, Montana, 2007.

Grossman V., „An Everyday Stalingrad Story”, în *Krasnaia zvezda*, 20 noiembrie 1942.

— *Everything Flows*, trad. engl. R. şi E. Chandler, în *New York Review Books*, New York, NY, 2009 (V. Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. Janina Ianoşi, Humanitas, Bucureşti, 1990/1997; reeditare: Polirom, Iaşi, 2014).

— *Vasily Grossman with the Red Army, 1941–1945*, red. şi trad. A. Beevor şi L. Vinogradova, Harvill Press, London, 2005.

— *Jizn i sudba*, Knijnaia Palata, Moskva, 1988 (*Viaţă şi destin*, trad. rom. Laurenţiu Checicheş, Univers/Fundaţia Culturală Română, Bucureşti, 2000; reeditare: Polirom, Iaşi, 2010).

Hahlweg, W., „Lenins Reise durch Deutschland im April 1917” (Călătoria lui Lenin prin Germania în aprilie 1917), în *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, München, 1957.

Halberstam, D., *The Coldest Winter: America and the Korean War*, Hyperion, New York, NY, 2007.

Haugen, B., *Joseph Stalin: Dictator of the Soviet Union*, Compass Point Books, Minneapolis, Minnesota, 2006.

Heller, M., şi Nekrich, A., *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. N. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986.

Herzen, A., „The Russian people and Socialism: A Letter to Michelet”, 1851, în *The Memoirs of Alexander Herzen*, vol. IV, Chatto and Windus, London, 1968 (A.I. Herzen, *Amintiri şi cugetări*, vol. 4, trad. rom. S. Recenschi, Al. Roiu, V. Munteanu, Cartea Rusă/Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1958–1961).

— *Kto vinovat?*, Hudojestvennaia literatura, Moscova, 1969 (*Cine-i de vină?*, trad. rom T. Gane şi Al. Philippide, Cartea Rusă, 1954; reeditare: Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1962).

— *Socineniia v dvuh tomah* (*Opere în două volume*), Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1986.

Holloway, D., *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*, ed. a 2-a, Yale University Press, London, 1996 (D. Holloway, *Stalin şi bomba atomică:*

Uniunea Sovietică şi energia atomică, 1939-1956, trad. rom. Mihaela Andreiovici şi Agop Bezerian, Institutul European/Editura Maşina de Scris, Iaşi, 1998).

Horne, C. (red. coord.), *Source Records of the Great War*, vol. VI, National Alumni, New York, NY, 1923.

Hosking, G., *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2006.

— *Russia: People and Empire, 1552–1917*, Fontana, London, 1997 (*Rusia: popor şi imperiu, 1552–1917*, trad. rom. Dana Crăciun, Hortensia Pârlog şi Maria Teleagă, Polirom, Iaşi, 2001).

— *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001.

Hubbard, L., *The Economics of Soviet Agriculture*, Macmillan, London, 1939.

Hudson, M., *Intervention in Russia, 1918–1920: A Cautionary Tale*, Leo Cooper, Barnsley, 2004.

Hyland, P. ed., *The Enlightenment: A Source Book and Reader*, Routledge, London, 2003.

Ignatieff, M., *Isaiah Berlin: A Life*, Metropolitan Books, New York, NY, 1998.

Ivan IV, *Socineniia*, Azbuka klassiki, Sankt Petersburg, 2000.

Jack, A., *Inside Putin's Russia*, ediţie revăzută, Granta, London, 2005 (A. Jack, *Rusia lui Putin: toamna oligarhilor*, trad. rom Lena Călinoiu, All, Bucureşti, 2006).

Kamceatnov, A.M., *Hrestomatiia po istorii russkogo iazîka: pameatniki X-XIV vekov* (*Crestomaţie de istorie a limbii ruse: documente din secolele al X-lea – al XIV-lea*), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Moskva, 2009.

Karamzin, N., *Istoriia gosudarstva rossiiskogo* (*Istoria statului rus*), Rostovskoe knijnoe izdatelstvo, Rostov, 1990.

— *Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia*, trad. engl. R. Pipes, Atheneum, New York, NY, 1974.

Keenan, E., *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth Century Genesis of the „Correspondence” Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.

Kelly, C., *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, Granta, London, 2005.

Kennan, G., *The Marquis de Custine and His Russia in 1839*, Princeton University Press, New Jersey, New Jersey, 1971.

Hodasevici, V., *Stihotvoreniia* (*Poezii*), Sovetski Pisatel, Leningrad, 1989.

Khrushchev, N.S., *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*, trad. engl. J.L. Schecter şi V.V. Luchkov, Little, Brown & Co., Boston, Massachusetts, 1990.

— *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, trad. engl. S. Talbott London: André Deutsch, 1974.

— *Memoirs of Nikita Khrushchev*, 2 vol., sub red. Sergei Khrushchev, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2006.

Khrushchev, S.N., „The Cold War through the Looking Glass”, în *American Heritage Magazine*, vol. 50, nr. 6/octombrie 1999.

— *Khrushchev on Khrushchev: An Inside Account of the Man and His Era*, Little, Brown & Co., Boston, Massachusetts, 1990.

— *Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower*, Pennsylvania State University, University Park, Pennsylvania, 2001.

Kiaer, C. şi Naiman, E. (sub red)., *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2006.

Kirschenbaum, L., „Scripting Revolution: Regicide in Russia”, în *Left History*, vol. 7, nr. 2/2001.

Kiseliov, A.F. şi Şceaghin, E.M. (sub red)., *Hrestomatiia po otechestvennoy istorii 1914–1945* (*Crestomaţie de istorie naţională*), Vlados, Moskva, 1996.

Klebnikov, P., *Godfather of the Kremlin: Boris Berezovsky and the Looting of Russia*, Harcourt, Orlando, Florida, 2000.

Kleveman, L., *The New Great Game: Blood and Oil in Central Asia*, Atlantic Books, London, 2003.

Kliucevski, V., *Kurs russkoi istorii* (*Curs de istoria Rusiei*), Mîsl, Moskva, 1995.

Kloss, B.M. (red.), *Novgorodskaia Pervaia letopis* (*Prima cronică din Novgorod*), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Moskva, 2000.

Koenker, D. şi Bachman, R. (sub red)., *Revelations from the Russian Archives*, Library of Congress, Washington, DC, 1997.

Koestler, A., *Darkness at Noon*, trad. engl. D. Hardy, Penguin, London, 1983 (*Întuneric la amiază*, trad. rom. Sanda Aronescu, Albatros, Bucureşti, 1991; reeditare: Humanitas, Bucureşti, 2001).

Kopelev, L., *The Education of a True Believer*, Harper & Row, New York, NY, 1978.

Kostenko, V., *Na* Orle *v Ţuşime* (*La bordul lui „Oriol" la Tsushima: Memoriile unui participant la Războiul Ruso–Japonez din 1904–1905*), Sudpromghiz, Leningrad, 1955.

Krasnov, P., *Kartinî bîlogo tihogo Dona* (*Imagini de pe vechiul Don liniştit*), Moscova, R. Golike şi A. Vilborg, 1909.

Kropotkin, P., *Memoirs of a Revolutionist*, Houghton Mifflin, Boston, Illinois, 1899.

Laqueur, W., *The Long Road to Freedom: Russia and Glasnost*, Collier Books, New York, 1989.

Larina, A., *This I Cannot Forget: The Memoirs of Anna Larina, Nikolai Bukharin's Wife*, Pandora, London, 1994.

Lavrov, P., „Russkoi soţial-revoliuţionnoi molodioji" (*Tineretului rus social-revoluţionar*), în *Izbrannîe socineniia*, Izdatelstvo vseobşcestva politkatorjan, Moskva, 1934.

Lekmanov, O., *Osip Mandelştam*, Molodaia Gvardiia, Moskva, 2009.

Lenin, V.I., *Biograficeskaia hronika* (*Cronică biografică*), Izdatelstvo politiceskoi literaturî, Moskva, 1973.

— *Collected Works*, ed. a 4-a în limba engleză, Progress Publishers, Moskva, 1997.

Lermontov, M., *A Hero of Our Time*, trad. engl. P. Longworth, Signet, New York, NY, 1962 (*Un erou al timpului nostru*, trad. rom. Al. Philippide, EPLU, Bucureşti, 1969).

Lewis, J., *Changing Direction: British Military Planning for Post-War Strategic Defence*, ed. a 2-a, Routledge, London, 2008.

Lidov, P., *Gheroi Sovetskogo Soiuza: Zoia Anatolievna Kosmodemianskaia* (Eroii Uniunii Sovietice: Zoia Anatolievna Kosmodemianskaia), Moskva, 1942.

Lieven, D., *The Cambridge History of Russia, Volume II: Imperial Russia, 1689–1917*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Ligachev, Y., *Inside Gorbachev's Kremlin: The Memoirs of Yegor Ligachev*, Pantheon Books, New York, NY, 1993.

Lipkine, S., *Le Destin de Vassili Grossman*, L'Âge d'Homme, Paris, 1990.

Litvinenko, A. şi Felshtinsky, Y., *Blowing Up Russia: Terror from Within*, Gibson Square, London, 2007.

London, A., *On Trial*, trad. engl. A. Hamilton, Macdonald, London, 1968.

Luthi, L., *The Sino–Soviet Split: Cold War in the Communist World*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2008.

Macartney, G., *An Account of Russia MDCCLXVII*, retipărit în facsimil, Elibron Classics, New York, NY, 2005.

McAuley, M., *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917–1922*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

McGilchrist, I., *The Master and His Emissary: The Divided Brain and the Making of the Western World*, Yale University Press, New Haven, New Jersey, 2009.

MacLean, F., *Eastern Approaches*, Penguin, London, 1991.

McMahon, J., *The Cold War: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

McNeal, R.H., *Stalin: Man and Ruler*, New York University Press, New York, NY, 1988.

— ed., *Lenin, Stalin, Khrushchev: Voices of Bolshevism*, Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1963.

Mandelstam, N., *Hope Abandoned: A Memoir*, trad. engl. M. Hayward, Penguin, London, 1976 (*Memorii*, vol. 2 *Speranţa abandonată*, trad. rom. Nicolae Iliescu, Polirom, Iaşi, 2005).

— *Hope Against Hope*, Modern Library, New York, NY, 1999 (*Memorii*, vol. 1 *Fără speranţă*, trad. rom. Nicolae Iliescu, Polirom, Iaşi, 2003).

Mandelştam, O., *Stihotvoreniia* (Poezii), Merani, Tbilisi, 1990.

Markish, S., *Le Cas Grossman*, Julliard, Paris, 1983.

Mariamov, G., *Kremliovskii ţenzor* (*Cenzorul de la Kremlin*), Kinoţentr, Moskva, 1992.

Maslov, Y., *The Russian Federation*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1960.

Massie, R., Nicholas and Alexandra, Tess Press, New York, NY, 1967.

Maiakovski, V., *Sobranie socinenii v 13 tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1961 (V. Maiakovschi, *Poeme alese*, Cartea Rusă, Bucureşti, 1954).

Mazour, A., *Russia's First Revolution, 1825*, University of California Press, Berkeley, California, 1937.

Medvedev, R. şi Medvedev, Z., *Khrushchev: The Years in Power*, trad. engl. A. Durkin, W.W. Norton & Co., New York, NY, 1978.

— *The Unknown Stalin*, trad. engl. E. Dahrendorf, I.B.Tauris, London, 2006.

Medvedev, Z., *The Rise and Fall of T.D. Lysenko*, Columbia University Press, New York, NY, 1969.

Medvedkov, O., *Soviet Urbanization*, Routledge, London, 1990.

Miller, R., *To Save a City: The Berlin Airlift, 1948–1949*, Texas A&M University Press, College Station, Texas, 2000.

Milward, A., *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*, Methuen, London, 1984.

Molotov, V., *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics – Conversations with Felix Chuev*, Ivan R. Dee, Chicago, Illinois, 1993.

Morrison, S., *The People's Artist: Prokofiev's Soviet Years*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

Mosolov, A., *At the Court of the Last Tsar: Being the Memoirs of A.A. Mosolov, the Head of the Court Chancellery, 1900–1916*, Methuen, London, 1935.

Moss, W., *A History of Russia, Volume I: To 1917*, Anthem, London, 2002.

Moynahan, B., *The Russian Century: A History of the Last Hundred Years*, Pimlico, London, 1997.

Muller, J. (red.), *Churchill's „Iron Curtain" Speech Fifty Years Later*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri, 1999.

Murray, D., *A Democracy of Despots*, Westview Press, Oxford, 1995.

Musmanno, M., *The Eichmann Kommandos*, Peter Davies, London, 1962.

Nabokov, V.D., „The Memoirs of Vladimir D. Nabokov", în *V.D. Nabokov and the Provisional Government, 1917*, red. coord. V.D. Medlin şi S.L. Parsons, Yale University Press, New Haven, New Jersey, 1976.

Nabokov, V.V., *Speak Memory: An Autobiography Revisited*, Penguin, London, 2000 (*Vorbeşte, memorie!*, trad. rom. Sanda Aronescu, Polirom, Iaşi, 2008).

— „A Visit to the Museum", în *The Stories of Vladimir Nabokov*, Penguin, London, 1995 („O vizită la muzeu", în *Povestirile lui Vladimir Nabokov*, trad. rom. Adriana Liciu, Polirom, Iaşi, 2009).

Nakaz Ekaterinî II, textul integral în *Imperatriţa Ekaterina II, „O Veliciii Rossii"* (*Împărăteasa Ecaterina a II-a, „Despre măreţia Rusiei"*), EKsmo, Moskva, 2003.

Nekrasov, N., *Komu na Rusi jit horoşo*, Detskaia literatura, Moskva, 1966 (*Cui i-e bine-n Rusia*, în *Opere alese*, vol. 3, trad. rom. Miron Radu Paraschivescu, Cartea Rusă, Bucureşti, 1959).

— *Russkie jenşcinî*, Russkaia klassika, Moskva, 2009 („Femeile ruse", în *Opere alese*, vol. 2, trad. rom. Miron Radu Paraschivescu, Cartea Rusă, Bucureşti, 1957, pp. 108–197).

Nekrich, A., *The Punished Peoples: The Deportations and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, trad. engl. G. Saunders, Norton & Company, New York, NY, 1978.

Nestor (atribuit lui), *Skazanie o Borise i Glebe* (*Povestea lui Boris şi Gleb*), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Sankt Petersburg, 1997.

Obninski, V., *Poslednii samoderjeţ, ocerk jizni Nikolaia II* (*Ultimul autocrat, povestea vieţii lui Nicolae II*), Respublika, Moskva, 1992.

O'Clery, C., *Melting Snow: An Irishman in Moscow*, Appletree Press, Belfast, 1991.

On Trial: The Soviet State versus „Abram Tertz" and „Nikolai Arzhak", trad. engl. M. Hayward, Harper & Row, London, 1966.

Pasternak, B., *Doctor Zhivago*, trad. engl. M. Hayward şi M. Harari, Collins Harvill, London, 1988 (*Doctor Jivago*, trad. rom. Emil Iordache, Polirom, Iaşi, 2013).

Paustovsky, K., *Story of a Life: In That Dawn*, trad. engl. M. Harari şi M. Duncan, Harvill Press, London, 1967.

Perekrest, V., *Za cito sidit Mihail Hodorkovski?* (Pentru ce este închis Mihail Hodorkovski?), Izvestiia, Moskva, 2008.

Perrie, M. (red. coord.), *The Cambridge History of Russia, Volume I: From Early Rus to 1689*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Perry, J., *The State of Russia under the Present Czar*, London, 1716.

Petrov, A., (red.) *Jitie Protoppopa Avvakuma im samim napisannoe* (*Viaţa protopopului Avvakum, scrisă de el însuşi*), Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literaturî, Moskva, 1960.

Philips Price, M., *My Three Revolutions*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1969.

Pipes, R., *Communism: A History of the Intellectual and Political Movement*, Phoenix Press, London, 2001.

— *Russia Under the Old Regime*, Penguin, London, 1995.

— *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political Culture*, Yale University Press, New Haven, New Jersey, 2005.

Pirozhkova, A., *At His Side: The Last Years of Isaac Babel*, trad. engl. A. Frydman şi R. Busch, Steerforth Press, South Royalton, Vermont, 1996.

Pobedonosţev, K.P., *Pisma Pobedonosţeva k Aleksandru III* (*Scrisorile lui Pobedonosţev către Alexandru al III-lea*), 2 vol., Novaia Moskva, Moskva, 1925–1926.

— *Reflections of a Russian Statesman by K.P Pobyedonostseff*, trad. engl. C.R. Long, Grant Richards, London, 1898.

Polian, P., „Le Repatriement des citoyens sovietiques depuis la France et les zones françaises d'occupation en

Allemagne et en Autriche”, în *Cahiers du Monde Russe*, Éditions de l’École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, vol. 41, nr. 1/ianuarie-martie 2000.

Politkovskaya, A., *Putin’s Russia*, trad. engl. A. Tait, Harvill, London, 2004 (A. Politkovskaia, *Rusia lui Putin*, trad. rom. (din engl.) Viorica Horga, Editura Meditaţii, Bucureşti, 2008).

Popov, G., *Summoning the Spirit of General Vlasov*, trad. engl. L. Tretyakov, Vantage Press, New York, NY, 2009.

Porphyrogenetus, Constantine, „Of the coming of the Russians in monoxyla from Russia to Constantinople”, în *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik, Dumbarton Oaks, Washington, DC, 1966.

Povest o belom klobuke (*Legenda culionului alb*), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Sankt Petersburg, 1997.

Povest o Razorenii Reazani Batîem (*Povestea distrugerii oraşului Reazan de Batîi*), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Sankt Petersburg, 1997.

Povest vremennîh let (*Istoria anilor trecuţi*), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Sankt-Petersburg, 1997 (*Cronica lui Nestor*, în *Izvoarele istoriei românilor*, vol. 7, trad. rom. G. Popa-Lisseanu, Tipografia Bucovina, I.E. Torouţiu, Bucureşti, 1935).

Powers, F.G., *Operation Overflight: The U-2 Spy Pilot Tells his Story for the First Time*, Hodder & Stoughton Ltd, London, 1970.

Pushkareva, N., *Women in Russian History*, trad. engl. E. Levin, Sharpe, New York, NY, 1997.

Puşkin, A., *Kapitanskaia docika i drughie rasskazî*, AsT, Moskva, 2007 (*Fata căpitanului*, trad. rom. Eusebiu Camilar, ESPLA, Bucureşti, 1959).

— *Mednîi vsadnik*, în *Polnoe sobranie socinenii v 10 tomah*, Izdatelstvo hudojestvennoi literaturî, Leningrad, 1979 (*Călăreţul de aramă*, trad. rom. Geroge Lesnea, Cartea Rusă, 1949).

— *Selected Verse*, Penguin, London, 1964.

— *Socineniia v 3-h tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1987.

Putin, V., *First Person: An Astonishingly Frank Self-Portrait by Russia’s President Vladimir Putin, with N.*

Gevorkyan, N. Timakova şi A. Kolesnikov, trad. engl. C. Fitzpatrick, Hutchinson, London, 2000 (*La persoana întâi: convorbiri cu Vladimir Putin*, trad. rom. Boris Rangheţ, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2000).

Radzinsky, E., *Alexander II: The Last Great Czar*, trad. engl. A Boius, Freepress, New York, NY, 2006.

Ramet, S., *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation, 1918–2005*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2006.

Rapoport, Ya., *The Doctors' Plot of 1953*, trad. engl. N. Perova şi R. Bobrova, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1991.

Rappaport, H., *Josef Stalin: A Biographical Companion*, ABC-CLIO, London, 2000.

Rayfield, D. (red.), *The Garnett Book of Russian Verse: A Treasury of Russian Poets from 1730 to 1996*, The Garnett Press, London, 2000.

Read, A. şi D. Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact, 1939–1941*, Michael Joseph, London, 1988.

Reddaway W.F. (red.), *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.

Reed, J., Ten Days that Shook the World, Penguin, London, 1977 (*Zece zile care au zguduit lumea*, Editura Politică, Bucureşti, 1957).

Report of the International Commission of Inquiry: Incident in the North Sea, The Dogger Bank Case, 22 February 1905.

Riasanovsky, N.V., *A History of Russia*, Oxford University Press, Oxford, 1963 (*O istorie a Rusiei*, trad. rom. Areta Voroniuc, Institutul European, Iaşi, 2001).

— *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1952.

Roberts, G., *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, New Haven, 2006.

Robinson, J., şi Beard, C. (red. coord.), *Readings in Modern European History*, Ginn and Co, Boston, Massachusetts, 1908.

Romanov, N., *Dnevniki Nikolaia II*, 1913–1918 (*Jurnalele lui Nicolae II*), Zaharov, Moskva, 2007.

Rozanov, V., *Izbrannoe* (Opere alese), Neimanis, München, 1970.

Rubenstein, J., „The Night of the Murdered Poets”, în *New Republic*, 25 August 1997.

— şi Naumov, V.P. (red. coord.), *Stalin's Secret Pogrom: The Post-War Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, trad. engl. L.E. Wolfson, Yale University Press, New Haven, London, 2001.

Rubenstein, R., *Comrade Valentine: The True Story of Evno Azef the Spy – the Most Dangerous Man in Russia at the Time of the Last Czars*, Harcourt, Brace & Co., New York, NY, 1994.

Russkie poetî: antologhia v 4 tomah (Poeţi ruşi: antologie în 4 volume), Detskaia literatura, Moskva, 1968.

Sakharov, A., *Memoirs*, trad. engl. R. Lourie, Hutchinson, London, 1990.

Sakwa, R., *Putin: Russia's Choice*, ed. a 2-a, Routledge, Oxford, 2008.

Sandle, M. şi Bacon, E. (red. coord.), *Brezhnev Reconsidered*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2002.

Sayers, M. şi Khan, A., *The Great Conspiracy Against Soviet Russia*, Boni & Gaer, New York, NY, 1946.

Sebag-Montefiore, S., *Potemkin: Prince of Princes*, Phoenix, London, 2004.

— *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2003. (*Stalin: curtea ţarului roşu*, trad. rom. Cătălin Drăcsineanu, Polirom, Iaşi, 2014).

Service, R., *Comrades: A World History of Communism*, Macmillan, London, 2007.

— *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997.

— *Lenin: A Biography*, Macmillan, London, 2000.

— *Stalin: A Biography*, Macmillan, London, 2004.

— *Trotsky: A Biography*, Macmillan, London, 2009.

Sharansky, N., *Fear No Evil: A Memoir*, trad. engl. S. Hoffman, Weidenfeld & Nicolson, London, 1988.

Shentalinsky, V., *The KGB’s Literary Archive*, trad. engl. J. Crowfoot, Harvill Press, London, 1995.

Sheridan, C., *Russian Portraits*, Ian Faulkner Publishing, Cambridge, 1992.

Shirer, W., *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, Simon & Schuster, New York, NY, 1990.

Shukman, H., *The Russian Revolution*, Sutton, Stroud, 1998.

Sillince, J., *Housing Policies in Eastern Europe and the Soviet Union*, Routledge, London, 1990.

Silverlight, J., *The Victors’ Dilemma: Allied Intervention in the Russian Civil War*, Barrie & Jenkins Ltd, London, 1970.

Simonov, K., *Polnoe sobranie socinenii*, Izdatelstvo Hudojestvennoi Literaturî, Moskva, 1987 (*Poezii*, trad. rom. Mihu Dragomir, Editura Tineretului, Bucureşti, 1961).

Sixsmith, M., *The Litvinenko File: Politics, Polonium and Russia’s War with Itself*, Macmillan, London, 2007.

— *Moscow Coup: The Death of the Soviet System*, Simon & Schuster, London, 1991.

— *Putin’s Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia*, Continuum, New York, NY, 2010.

Slovo o polku igoreve, Narodnaia Biblioteka, Moskva, 1964 (*Cântec despre oastea lui Igor*, trad. rom. Mihai Beniuc, Cartea Rusă, Bucureşti, 1951).

Smith, H., *The Russians*, Times Books, London, 1976.

Smith, M., *Property of Communists: The Urban Housing Program from Stalin to Khrushchev*, Northern Illinois University Press, Chicago, Illinois, 2010.

Soldatov, A. şi Borogan, I., *The New Nobility: The Restoration of Russia’s Security State and the Enduring Legacy of the KGB*, Perseus, New York, NY, 2010.

Soloviev, S.M., *Istoria Rossii s drevneişih vremion* (*Istoria Rusiei din cele mai vechi timpuri*), Golos, Moskva, 1993.

Solzhenitsyn, A., *August 1914*, trad. engl. H. Willetts, Penguin, London, 1990.

— *Gulag Archipelago, 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation, Part I*, trad. engl T. Whitney, Collins Harvill, London, 1974, şi Harper & Row, New York, New

York, 1975 (Aleksandr Soljeniţîn, *Arhipelagul Gulag, 1918-1956: Încercare de investigaţie literară*, Partea I, trad. rom. Nicolae Iliescu, Univers, Bucureşti, 1997; reeditare: 2008).

— *Gulag Archipelago, 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation, Part V*, trad. engl. H.T. Willetts, Collins Harvill, London, 1978 (Aleksandr Soljeniţîn, *Arhipelagul Gulag, 1918-1956: Încercare de investigaţie literară*, Partea a cincea, trad. rom. Nicolae Iliescu, Univers, Bucureşti, 1998, reeditare: 2008).

— *Lenin in Zurich*, trad. engl. H.T. Willetts, Farrar, Straus & Giroux, New York, NY, 1976.

— *Letter to Soviet Leaders*, trad. engl. H. Sternberg, Collins Harvill, London, 1974.

Speranski, M.M., *Proektî i zapiski* (*Proiecte şi note*), Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad, 1961.

Stalin, J., *O Velikoi Otecestvennoi Voine Sovetskogo Soiuza*, Gospolitizdat, Moskva, 1950 (I.V. Stalin, *Despre Marele Război al Uniunii Sovietice pentru Apărarea Patriei*, Editura Partidului Comunist Român, 1945).

— *Problems of Leninism*, Foreign Languages Press, Peking, 1976 (I.V. Stalin, *Problemele leninismului*, ed. a 2-a, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948).

— *Works*, Foreign languages Publishing House, Moscow, 1954 (I.V. Stalin, *Opere*, 13 vol., Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948–1953).

The Stalin–Kaganovich Correspondence, 1931–1936, sub red. R.W. Davies, O.V. Khlevniuk and E.A. Rees, Yale University Press, New Haven & London, 2003.

Stettinius Jr., E., *Roosevelt and the Russians: The Yalta Conference*, Doubleday, New York, NY, 1949.

Suny, G., *The Soviet Experiment: Russia, the USSR and the Successor States*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Suny, G. (red. coord.), *The Cambridge History of Russia, Volume III: The Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Suvorin, A.S. (red.), *Zapiski imperatriţî Ekaterinî II* (*Însemnările împărătesei Ecaterina II*) Sankt Petersburg, 1907.

Szamuely, T., *The Russian Tradition*, McGraw-Hill, London, 1974.

Taubman, W., *Khrushchev: The Man and His Era*, Free Press, London, 2003.

Taylor, S., *Stalin's Apologist: Walter Duranty, the* New York Times*' Man in Moscow*, Oxford University Press, Oxford, 1990.

Teplyakov, Yu., „Stalin's war against his own troops: The tragic fate of Soviet prisoners of war in German captivity", în *The Journal of Historical Review*, vol. 14, nr. 4/iulie–august 1994.

Thatcher, I., *Trotsky*, Routledge, London, 2002.

Thatcher, M., *The Downing Street Years*, HarperCollins, London, 1993.

Tiutcev, F.I., *Stihotvoreniia* (Poezii), Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1972 (versiuni româneşti: *Versuri*, trad. rom. Teodor Pâca, Univers, Bucureşti, 1970 şi *Versuri*, trad. rom. Igor Creţu, Litera Internaţional, Bucureşti-Chişinău, 2003).

Tkaciov, P., *Zadaci revoluţionnoi propagandî v Rossii* (*Sarcinile propagandei revoluţionare în Rusia*), aprilie 1874.

Tolstoy, L.N., *A Confession*, trad. engl. A. Briggs, Hesperus, London, 2010 (Lev Tolstoi, *Spovedanie*, trad. rom. Janina Ianoşi, EuroPress Group, Bucureşti, 2008).

— *Hadji Murat*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1969 (*Hagi-Murad*, trad. rom. Ştefana Velisar Teodoreanu şi Mihail Calmîcu, Minerva, Bucureşti, 1971).

„Ne mogu molceat", în *Sobranie socinenii v 20 tomah*, vol. 14, Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literaturî, Moskva, 1960.

War and Peace, trad. engl. R. Edmonds, Penguin, London, 1957 (Lev Tolstoi, *Război şi pace*, trad. rom. Ion Frunzetti şi N. Parocescu, EPLU, Bucureşti, 1969).

Tompson, W., *Khrushchev: A Political Life*, St Martin's Press, London, 1997.

Trotsky, L., *1905*, trad. engl. A. Bostock, Penguin, London, 1972.

— *My Life: An Attempt at an Autobiography*, Penguin, London, 1979 (Lev Troţki, *Viaţa mea. O autobiografie*, trad.

rom. (din engl.) Eugen Damian, Meteor Press, Bucureşti, 2015).

Truscott, P., *Putin's Progress: A Biography of Russia's Enigmatic President*, Simon & Schuster, London, 2004.

Tsvetaeva, M., *Selected Poems*, trad. engl. E. Feinstein, Carcanet, London, 1999.

— *Selected Poems*, trad. engl. D. McDuff, Bloodaxe Books, Newcastle, 1987.

— *Stihotvoreniia* (Poezii), Moskva, Hudojestvennaia literatura, 1989 (versiuni româneşti: Marina Ţvetaeva, *Poezii*, trad. rom. Aurel Covaci şi Ion Covaci, Univers, Bucureşti, 1970; *Cortina sfâşiată*, trad. rom. Leo Butnaru, Tracus Arte, Bucureşti, 2013).

Tucker, R., *Stalin in Power*, W.W. Norton, New York, NY, 1990.

Vaksberg, A., *Vishinski: Le Procureur de Staline, les grands procès de Moscou*, Albin Michel, Paris, 1991.

Valentinov, N., *Encounters with Lenin*, trad. engl. P. Rosta şi B. Pearce, Oxford University Press, London, 1968.

Vernadsky, G., *Kievan Rus*, Yale University Press, New Haven, New Jersey, 1973.

Viola, L., *Peasant Rebels under Stalin*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

Volkogonov, D., *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, HarperCollins, London, 1998.

— *Stalin: Triumph and Tragedy*, trad. engl. H. Shukman, Weidenfeld & Nicolson, London, 1991.

— *Trotsky: The Eternal Revolutionary*, trad. engl. H. Shukman, HarperCollins, London, 1996 (*Troţki, eternul radical*, trad. rom. (din engl.) Anca Irina Ionescu, Lider, Bucureşti, 1996).

Volkov, S. (red.), *Testimony: The Memoirs of Dmitri Shostakovich*, trad. engl. A. Bouis, Harper & Row, New York, NY, 1979.

Waliszewski, K., *Peter the Great: His Life and Work*, Forgotten Books, London, 2010.

Walsh, W., *Readings in Russian History*, Syracuse University Press, Syracuse, New York, 1948.

Wehrmeyer, A., *Rakhmaninov*, Haus Publishing, London, 2004.

Wilton, R., *The Last Days of the Romanovs*, Legion, London, 1920.

Witte, S., *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, Page & Co., Garden City, New York, 1921.

Wrangel, A., *General Wrangel, 1878–1929: Russia's White Crusader*, Leo Cooper, London, 1990.

Yeltsin, B., *Against the Grain: An Autobiography*, trad. engl. M. Glenny, Jonathan Cape, London, 1990.

— *Midnight Diaries*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2000.

Yevtushenko, Y., *Don't Die Before You're Dead*, trad. engl. A. Bouis, Random House, New York, NY, 1995 (E. Evtuşenko, *Să nu mori înainte de moarte*, trad. rom. Ştefan Dimitriu, CD Press, Bucureşti, 2007).

— „Kazn Stenki Razina" („Execuţia lui Stenka Razin"), în *Izbrannoe: Stihotvoreniia i poemî*, Vsemirnaia biblioteka poeta, Rostov, 1997.

— *A Precocious Autobiography*, Dutton, New York, NY, 1963.

— „Stanţiia zima" (Halta iarnă), în *Izbrannoe: Stihotvoreniia i poemî*, Vsemirnaia biblioteka poeta, Rostov, 1997.

Yusupov, F., *Lost Splendor: The Amazing Memoirs of the Man Who Killed Rasputin*, trad. engl. A. Green şi N. Katkov, Helen Marx Books, New York, NY, 2003.

Zadonşcina (Dincolo de Don), Biblioteka literaturî Drevnei Russi, Sankt-Petersburg, 1997.

Zamyatin, Y., *We*, trad. engl. B.G. Guerney, Penguin, London, 1972 (E. Zamiatin, *Noi*, trad. rom. Inna Cristea, Humanitas, Bucureşti, 1991; reeditare Paideia, Bucureşti, 1998).

Zenkovsky, S. (ed. şi trad.), *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales*, Dutton, New York, NY, 1963.

Coliţe foto

Coliţa 1

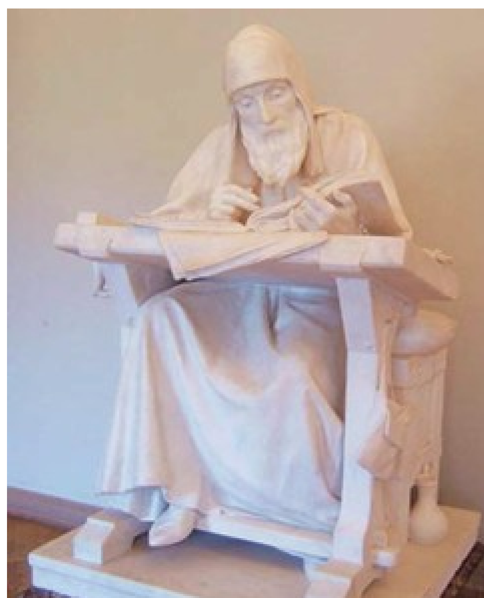
1. Rurik în centrul Monumentului Mileniului din Novgorod.

2. Desene pe scoarţă de mesteacăn (Novgorod, sec. XIII).

3. Aleksandr Nevski vorbindu-le oştenilor înainte de bătălia de la Lacul Ciudskoe (cadru din filmul omonim al lui Serghei Eisenstein, 1938).

4. Nestor cronicarul.

5. Mormântul lui Ivan Kalita (Catedrala Sf. Mihail, Kremlin, Moscova).

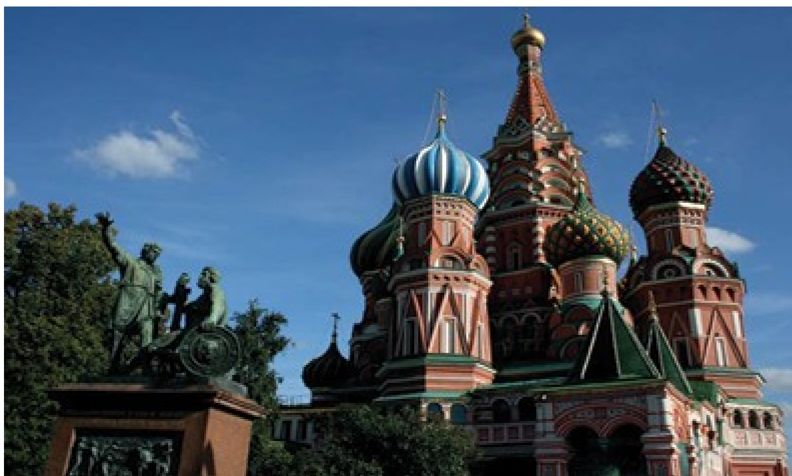

6. Ermak Timofeevici cucereşte Siberia (tablou de Vasili Surikov, 1893).

7. Ivan cel Groaznic (tablou de Viktor Vasneţov). 8. Ţarul Boris Godunov (scenă din opera lui Mussorgski).

9. Monumentul lui Minin şi Pojarski (aflat în faţa Catedralei Sf. Vasile din Moscova).

10. *Petru cel Mare* (portret de Paul Delaroche, 1838). 11. *Ecaterina cea Mare* (portret de Albert Albertrandi, cca 1770).

12. *Generalul Mihail Kutuzov în bătălia de la Borodin*o (tablou de Anatoli Şepeliuk, 1952).

13. *Revolta decembriştilor din 1825 din Piaţa Senatului din Sankt-Petersburg* (tablou de Karl Kolman, 1830).

14. *Procesiune religioasă la Kursk* (tablou de Ilia Repin, 1880–1883).

15. Nikolai Rîsakov, membru al organizaţiei „Voinţa Poporului”, asasinul ţarului Alexandru II în 1881 (fotografie din închisoare).

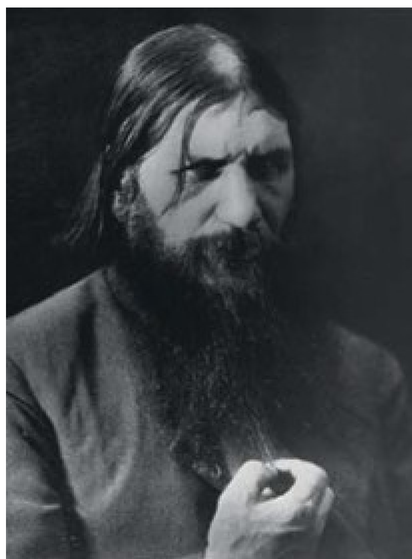
16. Monumentul ţarului Alexandru II (aflat la Catedrala Isus Mântuitorul, Moscova).

17. Aleksandr Puşkin, întemeietorul literaturii ruse moderne (portret de Orest Kiprenski, 1827).

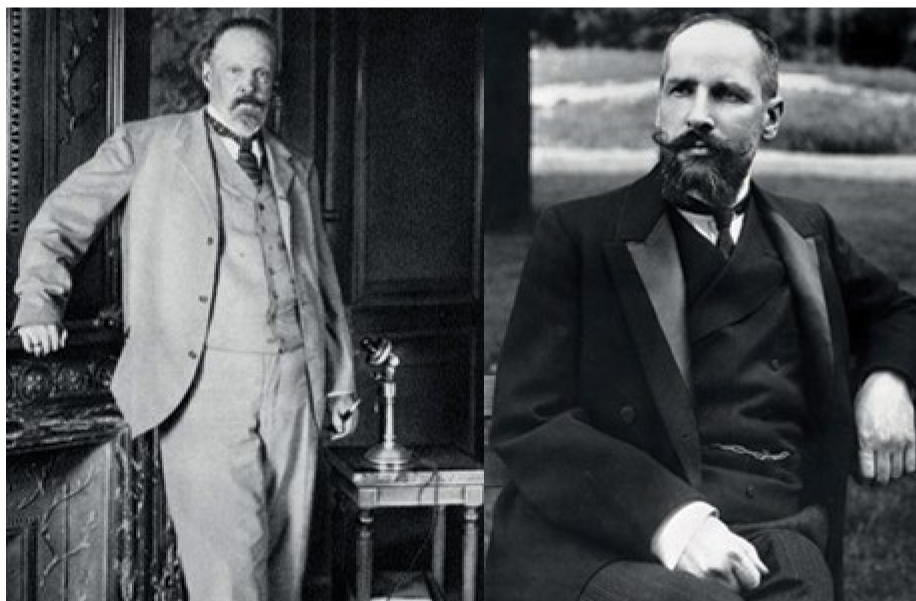
18. Dezastrul de la Hodînka din 1886, în care au murit striviţi 1 400 de oameni.

19. Călugărul Grigori Rasputin, tămăduitor şi confident al ţarinei Alexandra.

20. Ţarul Nicolae II şi familia sa (de la stânga la dreapta): prinţesa Maria, ţarina Alexandra, ţareviciul Aleksei, prinţesele Olga, Tatiana şi Anastasia.

21. Contele Serghei Witte, autorul Proclamaţiei din Octombrie 1905 şi întâiul prim-ministru al Rusiei. 22. Piotr Stolîpin, prim-ministru, asasinat la Opera din Kiev în 1911.

23. Memorialul ţarului Nicolae II pe locul unde i-au fost dezgropate rămăşiţele pământeşti în anii ’90.

Coliţa 2

1. „Există un asemenea partid!” Lenin îndemnându-i pe bolşevici să ia puterea în iunie 1917.

2. Demonstranţi seceraţi de gloanţele trupelor guvernamentale la Petrograd în iulie 1917.

3. Lenin adresându-se muncitorilor. 4.Leon Troţki în uniforma de comandant al Armatei Roşii.

5. Asaltul Palatului de Iarnă din 25 octombrie 1917 (tablou de Nikolai Denisov, 1940).

6. Feliks Dzerjinski „Cel de Fier”, întemeietorul poliţiei secrete Ceka. 7. Fanny Kaplan, femeia care l-a împuşcat pe Lenin.

8. Mulţimea adunată în Piaţa Roşie jelind moartea lui Lenin.

9. Aleksei Stahanov alături de minerii săi care doborau recorduri.
10. Iosif Vissarionovici Stalin, al doilea conducător sovietic.

11. Forţele noastre sunt fără număr.”

12. Figuri ale culturii sovietice de la începutul secolului XX: Boris Pasternak, Vladimir Maiakovski, Dmitri Şostakovici, Osip Mandelştam, Serghei Esenin, Maxim Gorki, Anna Ahmatova, Isaac Babel, Marina Ţvetaeva.

13. Trupe sovietice înaintând pe străzile în ruină ale Stalingradului în 1942.

14. Armata Roşie înălţând steagul roşu cu secera şi ciocanul pe Reichstagul din Berlin, în mai 1945.

15. Viaceslav Molotov semnând Pactul germano–sovietic pe 23 august 1939, sub privirile lui Stalin.

16. Churchill, Roosevelt şi Stalin la Conferinţa de la Ialta din februarie 1945.

17. Mareşalul Gheorghi Jukov conducând Parada Victoriei din Piaţa Roşie, 24 iunie 1945.

18. Stalin în fruntea unui grup de lideri sovietici (de la stânga la dreapta): A. Mikoian, N. Hruşciov, G. Malenkov, L. Beria şi V. Molotov.

19. Funeraliile lui Stalin (1953).

Coliţa 3

1. Pionierii sovietici ai spaţiului (de la stânga la dreapta): I. Gagarin, G. Titov, P. Beliaev, V. Komarov.

2. Întâlnirea dintre Nikita Hruşciov şi John F. Kennedy la Viena în 1961.

3. Hruşciov dând semnalul generalizării culturii de porumb hibrid.

4. Leonid Brejnev la bătrâneţe, împovărat de decoraţii.

5. Raisa şi Mihail Gorbaciov primiţi de familia Thatcher la reşedinţa din Downing Street 10.

6. Secretarul general al PCUS întrerupând discursul lui Andrei Saharov în faţa Congresului Deputaţilor Poporului, 1989.

7. Preşedintele sovietic autoproclamat Ghennadi Ianaev (al treilea din stânga) şi aliaţii săi anunţând că au preluat puterea în august 1991.

8. Boris Elţin sfidându-i pe autorii loviturii de stat în faţa Casei Albe din Moscova.

9. Tancuri pe străzile Moscovei în timpul loviturii de stat din august 1991.

ПРАВДА

УКАЗ

ЗАЯВЛЕНИЕ СОВЕТСКОГО РУКОВОДСТВА

ОБРАЩЕНИЕ К СОВЕТСКОМУ НАРОДУ

ОБРАЩЕНИЕ

ПРАВДА

Возвращение Президента СССР

Заявление М. С. ГОРБАЧЕВА

10. Prima pagină a Pravdei în timpul şi după lovitura de stat eşuată.

11. Capitala cecenă Groznîi după bombardamentele ruse din 1995.

12. Boris Elţin salutând poporul rus şi trecându-i puterea lui Vladimir Putin (aflat în dreapta lui), în decembrie 1999. 13. Un om de afaceri etalându-şi certificatele cumpărate în 1992.

14. Mihail Hodorkovski (dreapta) ascultând pronunţarea sentinţei de 14 ani de închisoare la cel de-al doilea proces al său, în decembrie 2010. 15. Vladimir Putin, al doilea preşedinte al Rusiei.

16. Fostul agent FSB Aleksandr Litvinenko pe patul de spital după ce a fost otrăvit de foştii colegi.

17. Preşedinţii Dmitri Medvedev şi Barack Obama toastând pentru „îmbunătăţirea” relaţiilor ruso–americane.

18. În secolul XXI, Rusia rămâne suspendată între moştenirea sa asiatică şi cea europeană. Calea pe care o va urma va avea consecinţe pentru întreaga lume.

Credite fotografice

Coliţa 1: 3. MOSFILM/The Kobal Collection; 6. Muzeul Naţional al Rusiei, Sankt-Petersburg/The Bridgeman Art Library; 7. Galeria Tretiakov, Moscova/The Bridgeman Art Library; 8. Clive Barda/ArenaPAL; 10. Hamburger Kunsthalle, Hamburg/The Bridgeman Art Library; 11. Ermitaj, Sankt-Petersburg/The Bridgeman Art Library; 12. Borodino, Mojaiski, Provincia Moscova/The Bridgeman Art Library; 13. Colecţie particulară/Arhivele Charmet/The Bridgeman Art Library; 14. Galeria Tretiakov, Moscova /The Bridgeman Art Library; 15. Galeria Tretiakov, Moscova/The Bridgeman Art Library; 18. Topfoto; 19. Getty Images; 20. Colecţie particulară/The Bridgeman Art Library; 21. Topfoto; 22. Topfoto.

Coliţa 2: 1. RIA Novosti; 2. The Print Collector/Alamy; 3. Mary Evans Picture Library/Alamy; 4. Pictorial Press Ltd/Alamy; 5. The Gallery Collection/Corbis; 6. Mary Evans Picture Library/Alamy; 8. Hulton-Deutsch Collection/Corbis; 9. World History Archive/Alamy; 10. RIA Novosti/Alamy; 11. RIA Novosti; 12. Photos 12/Alamy; Mary Evans Picture Library/Alamy; Lebrecht Music and Arts Photo Library/Alamy; ITAR-TASS Photo Agency/Alamy; Archive Pics/Alamy; Lebrecht Music and Arts Photo Library/Alamy; INTERFOTO/Alamy; Lebrecht Music and Arts Photo Library/Alamy; ITAR-TASS Photo Agency/Alamy; 13. Getty Images; 14. Gamma-Keystone/Getty Images; 15. Corbis; 16.

Bettmann /Corbis; 17. Yevgeny Khaldei /Corbis; 18. Pictorial Press Ltd /Alamy; 19. ITAR-TASS Photo Agency.

Coliţa 3: 1. Topfoto; 2. Topfoto; 3. RIA Novosti/Alamy; 4. AF archive /Alamy; 5. Tim Graham /Alamy; 6. RIA Novosti; 7. RIA Novosti; 8. ITAR-TASS Photo Agency/Alamy; 9. RIA Novosti; 11. RIA Novosti; 12. RIA Novosti; 13. ITAR-TASS Photo Agency/Alamy; 14. Alexander Zemlianichenko /AP/PA; 15. Getty Images; 16. vario images GmbH & Co.KG /Alamy; 17. P-59 Photos /Alamy.

Cuprins